

مخدوم جعفر بوبڪائي

(سوانح حيات، علمي ۽ ادبي خدمات)

تحقيق

ڊاڪٽر مولانا عبدالله کوسو

سنڌي ادبي بورڊ

مخدوم جعفر بوبڪائي

(وفات 1002ھ)

(سوانح حيات، علمي ۽ ادبي خدمات)

تحقيق

ڊاڪٽر مولانا عبدالله کوسو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2012ع

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

ڪاپيون هڪ هزار

ڊسمبر 2012ع

ڇاپو پهريون

قيمت: پنج سؤ رپيا

[Price Rs. 500 _00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022_2633679, Fax: 022_9213422)

Email Address: sindhiaab@yahoo.com

Website: www.sindhiaab.com

هيءُ ڪتاب الهڏتو وگهيو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، نعيم پرنٽنگ

پريس، ڪراچي مان ڇپائي پڌرو ڪيو.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

انتساب

آء هيء ڪتاب پنهنجي دوست، مربي ۽ مشفق علامه
ڊاڪٽر محمد اديس سومرو صاحب جي نالي منسوب
ڪريان ٿو. جنهن هن تحقيقي ڪم ۾ مون سان ڳچ ڳن ۽
وڏا ڏور ٿا ڏنا ۽ مون سان گڏ جعفر بوبڪائي جي قلمي
ڪتابن جي تلاش ۾ ڏيهه ڏوريا ۽ وڏا ڪشالا ڪاٽي. هن
ڪتاب کي وڏي اهميت بخشي.

(ڊاڪٽر مولوي) عبدالله کوسو

20 جولاءِ 2007ع

فهرست

مخدوم جعفر بوبڪائي سوانح حيات، علمي ۽ ادبي خدمات

نمبر	عنوان	صفحو
1.	چپائيندڙ پاران	09
2.	مصنف جو تعارف	11
3.	پيش لفظ	13
4.	تصوير مزار مبارڪ مخدوم جعفر بوبڪائي	
5.	مقدمه	17
<u>باب پهريون</u>		

مخدوم جعفر بوبڪائي جو دور

۽ سندس خانداني پس منظر

1.	سياسي پس منظر	33
2.	ڏهين صدي هجري (16هين صدي عيسوي) جي سياسي ۽ تاريخي صورتحال جو اجمالي نقشو	36
3.	مخدوم جعفر جي دور (ڏهين صدي هجري) جو علمي ۽ ادبي جائزو	41
	- ٻاهر کان آيل علماء	42
	- اصل سنڌ جا رهاڪو علماء	42
	- عربستان ڏانهن هجرت ڪري ويل علماء	43
	- هندوستان ڏانهن هجرت ڪري ويندڙ ڪجهه سنڌي عالم	43
4.	ڏهين صديءَ هجريءَ جو جي عالمن جو علمي ۽ ادبي ورثو (اجمالي نقشو)	44
5.	بوبڪ يا بوبڪان	56
6.	وجہ تسميه (نالي رکڻ جا سبب)	56
7.	بوبڪن جي قديم تاريخ	57
8.	بوبڪ شهر جي موجوده حالت	59

60	9.	بوبڪ مخدوم جعفر رحمۃ اللہ علیہ جي دور ۾
62	10.	بوبڪن جون مسجدون
63	11.	بوبڪن ۾ مدرسا
65	12.	بوبڪ جا قبرستان
65	13.	بوبڪن ۾ حڪومت
66	14.	بوبڪ، حافظن جو شهر
68	15.	بوبڪ، قضاء جو مرڪز
70	16.	بوبڪ، ڏانهن نسبت ڪيل علماء
88	17.	مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو خاندان
100	18.	مخدوم عبدالڪريم عرف مخدوم ميران

باب ٻيو

مخدوم جعفر بوبڪائي جي زندگيءَ جو احوال

۽ سندس استاد، شاگرد ۽ همعصر

137	1.	مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي زندگي جو احوال
137	2.	مخدوم جعفر جي ولادت
139	3.	مخدوم جعفر جي زندگي جا مختلف دور
149	4.	علم جو حصول ۽ تربيت
152	5.	عجيب بياني، مخدوم جعفر جي زباني
157	6.	درس ۽ تدريس
158	7.	علمي مناظرا
161	8.	سير و سفر
168	9.	مخدوم جعفر جي وفات
176	10.	مخدوم جعفر جو اولاد
190	11.	مخدوم جعفر جي خاندان جون ٻيون مشهور شخصيتون
192	12.	باقيات صالحات
194	13.	مناقب و فضائل
201	14.	مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جا استاد

- 224 15. مخدوم جعفر بوبكائيء جا شاگرد
237 16. مخدوم جعفر جا همعصر

باب ٽيون

مخدوم جعفر بوبكائيء

جا تصنيفي ڪارناما

- 259 1. مخدوم جعفر بوبكائيء جا تصنيفي ڪارناما
261 2. مخدوم جعفر جو تصنيفون
265 (1) نهج التعليم
272 (2) حاصل النهج
275 (3) منهج العمال مختصر ڪنز العمال
279 (4) عجلة الراغبين
285 (5) فتح الدارين
290 (6) ارشاد الصادقين
292 (7) كشف الحق
300 (8) معاهد العقائد المعروف بالمكالمات
302 (9) الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات
306 (10) اقل واعدل ڪلمات في حڪم فصوص الحڪم والفتوحات
310 (11) مقاليد الاسلام
313 (12) رساله بيان بدعات
314 (13) تهذيب الاصول
314 (14) تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول
317 (15) المتانة في مرممة الخزانة
325 (16) الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفيه
329 (17) حل العقود في طلاق السنود
334 (18) قرنه في حڪم الحلف بالمرنه والپرنه
338 (19) التنميقي في توقيت المرءة في التطليق
341 (20) البيان المبرم
345 (21) ڪمية الواقع

- 348 (22) استفتاء
- 351 (23) البصارة في العسل بالاء شارة
- 356 (24) رسالة
- 361 (25) رسالة في ارسال الذؤابه
- 362 (26) نفي الاعتساب في سنة الاعتكاف
- 367 (27) تحصيل الكفاية
- 369 (28) شرح ميزان الصرف
- 374 (29) بداية النحو
- 377 (30) منتخب بداية النحو
- 378 (31) اهر النحو
- 381 (32) المهر في شرح الاهر
- 386 (33) حواشي شرح الجامي
- 390 (34) بنية البيان
- 394 (35) بيان البنية
- 400 (36) العراضة في علم العروض و القافيه
- 404 (37) عرض العراضة في علم العروض و القافية
- 407 (38) رسالة في المنطق
- 409 (39) معونة المبتدي
- 412 (40) مفيد المنطق
- 413 (41) عجلة الوقت
- 416 3. مخدوم جعفر بوبڪائيء جي تصنيفن جو اجمالي نقشو

باب چوٿون

مخدوم جعفر بوبڪائيء

جا علمي، ادبي ۽ نصابي ڪارناما

- 433 1. مخدوم جعفر بوبڪائي جو علمي مقام
- 433 2. علم القرآن و التفسير
- 436 3. علم تفسير ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جو علمي مقام
- 443 4. علم الحديث

5. عجالۃ الطالبين مان چونڊ جڙتو حديثن جو بيان 455
6. فتح الدارين ۾ ذڪر ڪيل چاليھ حديثون 462
7. فقہ ۽ فتاويٰ 472
8. مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ سنڌي ادب 477
9. مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ فارسي ادب 494
10. مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ عربي ادب 503
11. مخدوم جعفر بوبڪائي - هڪ ماهر تعليم 513
12. مخدوم جعفر بوبڪائي - هڪ ماهر نصاب 542
13. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ طرفان نصابي سڌارا 546
14. اٺين کان ڏهين صدي تائين مروج نصاب جو نقشو 556
15. درس بوبڪائي جو اجمالي نقشو 557
16. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ وٽ نصلي ڪتابن پڙهڻ جي ترتيب 560
17. مروج درس نظامي جي مرحلي وار ترتيب 565
18. درس بوبڪائي جي مرحلي وار ترتيب 567
19. جعفر بوبڪائي طرفان اختياري مطالعہ خاطر تجويز 571
- ڪيل ڪتاب
- ڪتابيات (مآخذ ۽ مراجع) 573
- ڪتبڻا 593
- عڪس 597
- ڏسڻي 629

چيائيندڙ پاران

سنڌ ڌرتيءَ کي اها عظمت حاصل رهي آهي ته، هن ڌرتيءَ تي ڪيترائي اعليٰ پائي جا عالم، شاعر ۽ صوفي بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جي هاڪ نه صرف سنڌ پر هند تائين پکڙيل آهي. ٻارهين صدي هجري دوران ته هيءُ پوتر ڌرتي علمي ۽ فڪري روايت ۾ پوري عروج تي نظر اچي ٿي؛ جو ان صديءَ ۾ سرتاج العلماء مخدوم محمد هاشم نٿوي رحمۃ اللہ علیہ، مخدوم محمد معين نٿوي رحمۃ اللہ علیہ، سرتاج الشعراء شاه عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ اللہ علیہ، سرواڻ خواجه محمد زمان لواريءَ وارو ۽ مير علي شير قانع جهڙن اعليٰ پائي جي علماء کرام ۽ مشاهيرن پنهنجي پنهنجي مقام تي علم و ادب جي خدمت ڪري پاڻ ملهايو آهي.

اهڙن مهان عالمن ۽ شاعرن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي به پنهنجي شخصيت ۽ فن ۾ پنهنجو مثال پاڻ آهي، جنهن مختلف علمن تي قيمتي ڪتاب لکي علم و ادب ۽ دين جي خدمت ڪرڻ ۽ علم جي جوت کي روشن ڪرڻ ۾ وسئون ڪين گهٽايو آهي. سندن ڇڏيل قلمي سرمايو يقيناً کيس الله تعاليٰ طرفان مليل ذات جو مُظهر آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي دور جو هڪ ناميارو عالم ٿي گذريو آهي، جنهن پنهنجي سموري ڄاڻ کي انساني روح جي فرض ۽ وطن جي ڀلي خاطر استعمال ڪندي پنهنجي وجود کي ڪارائتي هجڻ جو جواز فراهم ڪيو آهي.

هيءُ ڪتاب ”مخدوم جعفر بوبڪائي“ (سوانح حيات ۽ علمي، ادبي خدمات)، جي ان ئي نامياري عالم جي علمي، ادبي ۽ مذهبي ڪاوشن ۽ سندس سوانح حيات تي مشتمل تحقيقي دستاويز آهي، جنهن کي ڊاڪٽر مولانا عبدالله کوسي وڏي محنت سان تصنيف ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو.

هيءُ ڪتاب آءٌ پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ شايع ڪري سُرھائي محسوس ڪري رهيو آهيان، جنهن لاءِ آءٌ بورڊ جي مانواري چيئرمين جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جو تهڊل شڪر گذار آهيان، جن پنهنجي مفيد مشورن سان منهنجي رهنمائي ڪري اشاعتي مرحلي کي آسان ڪيو.

توقع آهي ته، اسان جي هيءُ ڪاوش سنڌ جي عالمن ۽ اڪابرن وٽ مڃتا ماڻيندي.

الهڏتو وگھيو

سيڪريٽري

01- ذيقعد 1433ھ

19- سيپٽمبر 2012ع

مصنف جو تعارف

ڊاڪٽر مولانا عبدالله ولد حاجي واحد بخش کوسو، سال 1965ع ۾ ڳوٺ دوست محمد کوسو (شهدادپور - سانگهڙ) ۾ ڄائو. قرآن شريف پنهنجي چاچي حافظ خير محمد وٽ ۽ پرائمري پنهنجي مامي استاد محمد خان کوسو وٽ پڙهي، ديني تعليم لاءِ حضرت سائين پير وارن وٽ (پير شريف، لاڙڪاڻو) پهتو. جتي ڪافي سال علم پرائڻ بعد 2 سال ميرڪ (هنگورجا/خيرپور ميرس) ۾ استاد العلماء مولانا مير محمد صاحب وٽ پڙهيو.

جامعه العلوم الاسلاميه بنوري ٿائون ڪراچي مان درس نظامي جي تڪميل ۽ وفاق المدارس کان ”شهادة العالمية“ حاصل ڪرڻ (جنهن دوران عصري تعليم به جاري رکندو آيو) بعد 5 سال ”سنڌالاجي ۾ ٽيڪنيڪل اسسٽنٽ لائبريرين رهيو. درس نظامي جي تدريس سان مسلسل وابسته رهڻ سان گڏ، هن وقت هو گورنمنٽ ڊگري ڪاليج شهدادپور ۾ اسسٽنٽ پروفيسر پڻ آهي.

علمي ۽ ادبي ذوق سٽيءَ ۾ پيل اٿس. حافظو قوي، عبارتَن جون عبارتَن ياد، مطالعي جو شائق، پڙهڻ جي رفتار تيز، پنا اٿلائيندو ويندو، ٻئي جي ليکي ورق ٿو ڳٽي، انهيءَ سلسلي ۾ سندس لقب ”جا حظِ زمان“ آهي. جيڪا به شيءِ هٿ ۾ ايندي، پڙهڻ کان سواءِ نه ڇڏبي. پوءِ اخبار جو ڦاٽل پڻو ڇو نه هجي.

”جا حظ“ لاءِ لکن ٿا ته: ”وراقين“ (ڪهاڙي يا ردي فروش دوڪاندارن) وٽ وڃي ويهندو هئو، هر ڪتاب، رسالو ۽ ورق پڙهندو هو. ڏينهن جو رش سبب رات جو ڪرايو دوڪاندارن کي آچي، دوڪان ٻاهران بند ڪرائي، اندر ويهي مطالعو ڪندو هو. جنهن کان پوءِ ئي هن 300 کن ڪتاب تصنيف ڪيا. سنڌ جي قلمي ڪتابن جي فهرستن مرتب ڪرڻ ۾ منهنجي استاد ڊاڪٽر مولانا محمد اديس سنڌي سان پڻ ٻانهن ٻيلي رهيو آهي. (جنهن جو پهريون جلد ”خزينة المخطوطات“ جي نالي سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجي چڪو آهي).

سندس هيءُ ڪتاب ”مخدوم جعفر بوبڪائي سوانح حيات، علمي ۽ ادبي خدمات“ نه صرف جعفر بوبڪائي ۽ ان جي علمي خدمتن جو تحقيقي دستاويز آهي، پر ان سان گڏ ڏهين صدي جي سنڌ جي ”علمي تاريخ“ پڻ آهي. جنهن جي مطالع سان، تحقيق جون نئون راهون کليلون. ڊاڪٽر عبدالله کوسو صاحب جيڪا محنت ڪئي ۽ جهڙي طرح ناياب مخطوطات جعفر بوبڪائي جا هتان ۽ ٻاهرين ملڪن مان هٿ ڪيا، ان لاءِ سنڌ جا رهواسي سندس ثورائتا رهندا. الله تعاليٰ سندس هن محنت کي قبول ۽ مقبول فرمائي.

ڊاڪٽر رفيق احمد مگريو

پروفيسر

گورنمينٽ مسلم سائنس ڪاليج

حيدرآباد، سنڌ

بازيدپور

2009/11/1

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پيش لفظ

الحمد لله الذي احسن تقويم الانسان، وعلمه البيان، و خص العلماء بالتبيان، ورفع نقادهم درجات في اعلي الجنان، وادار خذل من خالفهم من العدوان، والصلوة والسلام الاطيبان علي رسوله محمد افضل الدعاة الي الرحمن، و علي آله و صحبه و حزه الذين كتب في قلوبهم الايمان. اما بعد:

”جي نه هجي ها جعفر – ته نوح ٿئي ها ڪافر“

پنهنجي تعليم دوران مخدوم جعفر بابت، مخدوم نوح رح جو اهو بيت ۽ ان جو قصو پنهنجن استادن کان ٻڌو هوم. ان وقت کان وٺي مخدوم جعفر جي علمي عظمت منهنجي دل ۾ ويهي وئي هئي ۽ ساڻس محبت پيدا ٿي چڪي هئي. وري جڏهن 1987ع ڌاري، سنڌالاجي لائبريري ۾ ٽيڪنيڪل اسسٽنٽ لائبريرين مقرر ٿيس ۽ قلمي ڪتابن سان واهيو پيو ۽ اتي مخدوم جعفر جا ڪجهه قلمي ڪتاب نظر آيا، ته مون کي مخدوم جعفر بوبڪائيءَ تي تحقيق ڪرڻ، ان جي سوانح مرتب ڪرڻ، ان جي ڪارنامن ۽ ان جي تعليمات گڏ ڪرڻ ۽ ان جي ڇنڊڇاڻ ڪري، هڪ تحقيقي مقالو ترتيب ڏيڻ جو شوق پيدا ٿيو ۽ مون پڪو په ڪيو ته مخدوم صاحب تي ڪتاب لکندس. مخدوم جعفر ۽ ان جي علمي ڪارنامن تي تحقيق ڪرڻ ان لاءِ به ضروري ٿي پيو جو سنڌ جي ٻين عالمن لاءِ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ انهن بابت مواد، مشهور ڪتب خانن ۽ لائبريرين جي زينٽ بڻيل آهي، پر مخدوم جعفر جي شخصيت بابت هيلٽائين تمام ٿورو لکيو ويو آهي. حتيٰ ڪ وڏن وڏن محققن وٽ به مخدوم جعفر جا علمي ڪارناما صرف چند ڪتابن ۽ ڪجهه ٿورن علمن تائين

محدود هئا. حالانڪه مخدوم جعفر هڪ علمي تحريڪ جو پيو نالو آهي، جنهن تي جيترو ڪجهه لکجي سو ٿورو آهي، جنهن لاءِ مير علي شير قانع جهڙو مورخ لکي ٿو ته: ”ڪار هائي ڪه ازو در احڪام علوم مذڪوره مسموع ڪتابي بسيط ميخواهد“ (مقالات الشعراء) يعني جيڪي ڪارناما، مخدوم جعفر مختلف علمن ۾ سرانجام ڏنا آهن، انهن جي بيان لاءِ وڏو ڪتاب گهرجي.

هن ڪتاب کي صحيح نموني سان ترتيب ڏيڻ ۽ مخدوم جعفر بابت صحيح حقائق گڏ ڪرڻ جي سلسلي ۾ جن بزرگ شخصيتن سان رابطو رکندو آيم، انهن ۾ حضرت الاستاد مولانا غلام غلام مصطفيٰ قاسمي^۲ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سرفهرست آهن. پوءِ مواد گڏ ڪرڻ شروع ڪيم. جيئن جيئن مختلف ڪتبخانا اٿلايم، مخدوم جعفر بابت ملندڙ مواد وڌندو ويو. ڇٽڪ خدا طرفان غيبي مدد جا دروازا کلي پيا. مخدوم جعفر جا اهڙا ۽ ايترا ته ڪتاب مليا، جو انهن جو اڳ ۾ آسرو ئي ڪونه هئو.

مخدوم جعفر جو فارسي بيت آهي ته:

گر تو خواهي علم بي حد و بيڪراڻ پيش استادي بگذران و بران

نسخها را علمها را بيشتتر گرچه خواندي بازهر او را بخوان

مخدوم صاحب جي قول ”باز بخوان“ (وري پڙه) تي عمل لاءِ مليل مواد جو وري وري مطالعو ڪري ڪوشش ڪندو رهيس. مخدوم جعفر ”حاصل النهج“ ۾ فرمايو آهي:

و در اختيار شريك ڪه ممذ و معين ست علمي مطلوب ماڻڻ لاءِ مدد گار ساڻي
بر حصول مطلوب بايد ڪه زيرڪي را ڪه اهڙو ڪنجي جيڪو هوشيار، محنتي،
صاحب جد و ورع، انصاف و بصيرت بود متقي، منصف مزاج ۽ بصيرت وارو
برگزیند (حاصل النهج فصل ششم) هجي.

ان تي عمل ڪندي، پنهنجي پراڻي همسبقت دوست مولوي ڊاڪٽر محمد اديس سومرو کي ساڻي بڻائي، سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ افغانستان جا مختلف ڪتب خانا گهمندو مواد کڻو ڪندو رهيس. ان سلسلي ۾ حرمين شريفين جو سفر به اختيار ڪيم.

مطلوب مواد گڏ ڪري، مولانا محمد قاسم سومرو جي ذاتي ڪتب خانہ قاسمي لائبريري ڪنڊيارو ۾ کپ کوڙي وينس، جيڪا مون لاءِ تحقيقي مواد ۽ حوالجاتي ڪتابن جي سلسلي ۾ ڪافي حد تائين پوراڻو ڪندڙ ثابت ٿي، ان سان گڏ سنڌالاجي، ۽ ٻين علمي ادارن ۽ ڪتب خانن مان به مواد ورتو (جن جي فهرست ڪتاب جي پڇاڙي ۾ ڏنل آهي). اڪثر دوستن مون لاءِ ڪتب خانن جا در کولي، علم دوست هجڻ جو ثبوت ڏنو. انهن ۾ مولانا عبدالله صاحب ميمڻ مرحوم (مڪتبہ معروفہ مٽياري) محترم غوث محمد گوهر (الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي ڪبير) پروفيسر امين الله علوي، پروفيسر اسرار احمد علوي (شڪارپور) محترم عبدالله ورياه صاحب مرحوم (ٽنڊوآدر) پير منور الدين قريشي (جوڻاڻي شريف لاڙڪاڻو)، مفتي محمد رحيم سڪندري (پير ڳوٺ)، صاحبزاده مولانا عبدالعزيز قريشي (درگاه عاليه پير شريف)، ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ (ڏوڪري)، جناب گل محمد مغل صاحب مرحوم (سنڌالاجي)، سرفهرست آهن. جناب ڊاڪٽر قاري عبدالقيوم صاحب، اسسٽنٽ پروفيسر اُمر القريٰ يونيورسٽي مڪة المڪرمه جو خصوصي طور ٿورائٽو آهيان، جنهن حرمين شريفين جي ڪتب خانن مان استفاده جي سهولت ميسر ڪرائي ڏني. حرمين جي ڪتب خانن مان مواد وٺي ڏيڻ ۾ (بقول علامه قاسمي صاحب جي) هن دور جي ملا مبارڪ ۽ فيضي مولانا محمد قاسم سومرو ۽ سندس لائق فرزند مولانا ڊاڪٽر محمد اديس سنڌي به ڀرپور تعاون ڪيو ۽ پنهنجي سفر عزمين دوران مخدوم جعفر بوبڪائي کي هميشه ياد رکيو ۽ ان بابت مواد آڻيندا رهيا. ڪن دوستن باوجود به ٽي دفعا پنڌ ڪرڻ جي، ڪتابن جي ديدار کان محروم رکيو، تن جي نالن کڻڻ جي ضرورت نه آهي. هن ڪتاب کي مڪمل ڪرڻ لاءِ بوبڪن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي خاندان وٽ به وڃڻ ٿيو، جن سٺو تعاون ڪيو، انهن مان مخدوم عبدالرحمان بوبڪائي، مخدوم عبداللطيف بوبڪائي ۽ مخدوم عبدالغفور بوبڪائي، ڊاڪٽر سعيد احمد ميمڻ جا نالا قابل ذڪر آهن. پروفيسر عبدالرشيد شيخ صاحب (مهراڻ يونيورسٽي ڄام شورو) جن تحقيق دوران پنهنجي زرڻن رابن سان نوازيو، پنهنجن چئني فرزندن نور چشم مولوي عبدالرحمان، مفتي حبيب الرحمان، مولوي فضل الرحمان ۽ مولوي مجيب الرحمان ڪتاب

جي ترتيب ۾ هٿ وٺايو. مان آخر ۾ نوجوان طالب العلم، غلام طارق چنڊ (سکر) جو تمام گهڻو ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجن اکرن سان هيءُ ڪتاب پهريون دفعو ڪتابت ڪري ڏنو.

محبت پائي من ۾ رنڊا روڙيا جن

تن جو صرافن ان ٿوريو اگهائيو.

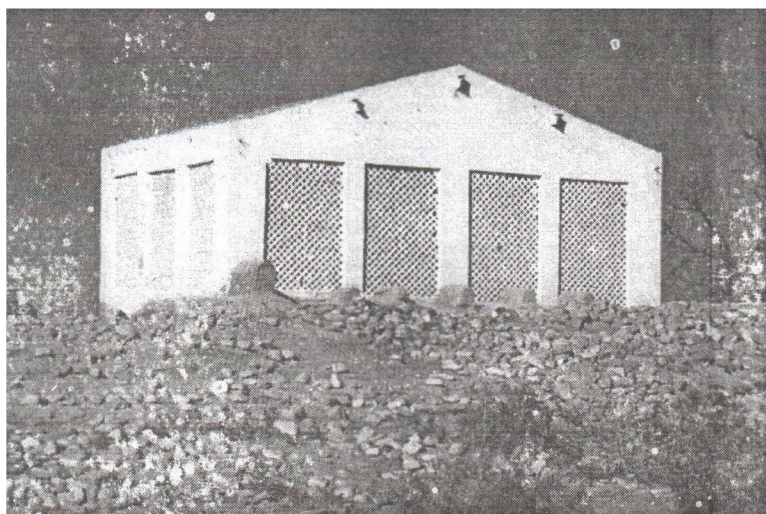
شاه ولي الله دهلوي جي استاد شيخ حسن عجمي جو چوڻ آهي ته: جيڪو ماڻهو ڪنهن فضل ۽ ڪمال واري شخصيت جي تاريخ لکي ٿو، ته اهو شخص ان جي شفاعت جو حقدار بڻجي وڃي ٿو. مان مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي محبت من ۾ رکي، سندس احوال ۽ آثار ۽ تعليمات کي گڏ ڪري، هڪ تحقيقي مقالي جي صورت ۾ آڻي، گوياءُ مخدوم جعفر رح جي روح کي خوش ڪيو آهي. الله پاڪ منهنجي محنت کي قبول فرمائي. آمين.

خادم خلق الله

ڊاڪٽر مولوي عبداللہ نوسو بلوچ

بن حاجي واحد بخش کوسو

پروفيسر گورنمينٽ ڊگري ڪاليج شهدادپور

مزار مخدوم جعفر بوبڪائي موجود بوبڪ شهر

مزار جواندرونی منظر

(تصویر و ن ب شکریہ مخدوم سلیم اللہ صدیقی)

مقدمه

مخدوم جعفر جي هڪ تحرير مخدوم محمد هاشم ٺٽوي پنهنجي
بياض هاشمي ۾ آندي آهي ته:

رسول الله ﷺ جن پنجن اصحابين جي هٿ، سنڌ وارن ڏانهن هڪ خط
موڪليو، جڏهن اهي سنڌ جي هڪ شهر ”نيرون“ (حيدرآباد) ۾ پهتا، ته اتي ڪن
ماڻهن اسلام آندو، پوءِ ٻه صحابي سنڌي ميزبانن کي ساڻ ڪري موٽي ويا ۽ ٽي
اصحاب هتي سنڌ ۾ رهي پيا. ڪيترن سنڌين اسلام قبول ڪيو ۽ صحابي سڳورا
سندن پڇا تي کين اسلام جا احڪام سيکاريندا هئا ۽ اتي نبرون ۾ ئي وفات
ڪري ويا ۽ انهن جون قبرون اتي آهن.¹

ان روايت مان معلوم ٿيو ته سنڌ ۾ اسلام جو پيغام، محمد بن قاسم،
فاتح سنڌ کان گهڻو اڳ، خود رسول الله ﷺ جن جي دور مبارڪ ۾ پهچي چڪو هو.
ان روايت جي سنڌ اگرچہ اسان کي ڪانه ملي سگهي آهي، پر ان جي تائيد تاريخ ۽
رجال جي ٻين ڪتابن مان ٿئي ٿي، جن جي ورق گردانيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته
ڪيترا ئي صحابه ڪرام سنڌ ۾ آيا آهن، جن مان ڪافي هٿ دفن ٿيل آهن.

مشهور مؤرخ قاضي اطهر مبارڪپوري جي تحقيق مطابق اهڙن 17
صحابين جا نالا مليا آهن، جيڪي سنڌ ۾ آيا آهن، جيڪي هي آهن:

(1) حضرت عثمان بن ابي العاص الثقفي رضي الله عنه (ت 51ھ)

(2) حضرت حڪم بن ابي العاص الثقفي رضي الله عنه (وفات بعد

45ھ)

(3) حضرت ربيع بن زياد حارثي رضي الله عنه (ت 53ھ)

(4) حضرت حڪم بن عمرو ثعلبي رضي الله عنه (ت 50ھ)

(5) حضرت صحار بن عباس عبدي رضي الله عنه (ت 40ھ)

¹ اها تحرير ”بياض هاشمي“ ۽ ”بياض محمد يامين“ (ٻئي موجود قاسمي لائبريري ڪنڊيارو)
۽ ”منتخب بياض هاشمي“ (موجود درگاهه آباد ڪنڊيارو) ۾ مون پاڻ ڏٺي آهي. ۽ اها روايت، علامه
غلام مصطفيٰ قاسميءَ وٽ موجود ”بياض هاشمي“ جي جلد 4 ورق 82 ۾ موجود آهي.

- (6) حضرت عبدالله بن عمير اشجعي رضي الله عنه
 - (7) حضرت عبيدالله بن معمر تميمي رضي الله عنه (ت 29هـ)
 - (8) حضرت مجاشع بن مسعود سلمي رضي الله عنه (ت 36هـ)
 - (9) حضرت عبدالرحمن بن سمره قرشي رضي الله عنه (ت 50هـ)
 - (10) حضرت سنان بن سلمه هذلي رضي الله عنه
 - (11) حضرت سهيل بن عدي انصاري رضي الله عنه
 - (12) حضرت عاصم بن عمرو تميمي رضي الله عنه (ت بعد 15هـ)
 - (13) حضرت عبدالله بن عتبان انصاري رضي الله عنه
 - (14) حضرت مغيرة بن ابي العاص ثقفني رضي الله عنه
 - (15) حضرت منذر بن الجارود عدي رضي الله عنه (ت 62هـ)
 - (16) حضرت عمر بن عثمان بن سعد رضي الله عنه
 - (17) حضرت خريّت بن راشد سامي رضي الله عنه (ت 39هـ)¹
- حافظ ابن كثير، پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب ”البدایة و النهایة“ ۾ محمد بن قاسم جي فتوحات جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته:
- و قبل ذلك قد كان الصحابة في زمن عمر و عثمان فتحو غالب هذه النواحي ودخلوا في مبانها، بعد هذه الاقاليم الكبار مثل الشام و مصر و العراق و اليمن و اوائل بلاد الترك و دخلوا الي ماوراء النهر و اوائل بلاد المغرب و اوائل بلاد الهند.²
- [۽ انهيءَ کان اڳ ۾ اصحاب ڪرام، حضرت عمر ۽ حضرت عثمان جي دور خلافت ۾ شام، مصر، عراق، يمن، ترڪستان جي علائقن فتح ڪرڻ کان اڳ ۾ (هند ۽ سنڌ جي) اڪثر علائقن کي فتح ڪيو هو ۽ ماوراء النهر، مغرب ۽ هندستان جي اوائلي علائقن ۾ وڃي پهتا.]
- محمد بن قاسم ثقفني جڏهن 91هـ ۾ سنڌ فتح ڪئي، ته هت باقاعده

¹ قاضي اطهر مبارڪپوري، مقالہ ”سنده ۾ علم حديث ۽ محدثين“. ڪتاب سنڌ باب الاسلام، تنظيم فڪرو نظر سکر، 1985ع (اردو حصو) ص 4، 5، 6

² حافظ ابن كثير، ”البدایة و النهایة“ جلد نمبر 9 مکتبة المعارف بيروت طبع 1978ع، ص 88.

ديني درسگاهون جڙي ويون، جن ۾ قال الله ۽ قال الرسول ﷺ جون صدائون بلند ٿيڻ لڳيون. ڪيترا ٻاهريان علم جا اچارا، پنهنجي علمي اڄ اجهائڻ لاءِ سنڌ ۾ اچڻ لڳا، ته ڪي سنڌ جا رهاڪو طالب العلم، عربستان وڃي ڪري حديث، فقه ۽ ادب حاصل ڪرڻ لڳا.

ڪيترن ئي ٻاهرين عالمن، سنڌ جي سر زمين ۾ جڏهن پير پاتو، سنڌين جو قرب ۽ مهمان نوازي ڏٺي، پيار ۽ پاڻوھ پسيو، ته هو هت ئي رهي پيا ۽ سنڌ کي پنهنجو وطن سمجهي علم و ادب جي خدمت ڪرڻ لڳا. سنڌ جي مرد مر خيز خطي ۾ اها صلاحيت منڍ کان ئي موجود آهي ته ٻاهران ايندڙ ماڻهن کي پنهنجي ثقافت ۾ جذب ڪري ڇڏيندي آهي. اُهي شخص پنهنجون رسمون ۽ رواج ويساري، سنڌ جي تهذيب ۽ ڪلچر کي سڀني سان لائي، صفا سنڌي بڻجي ويندا آهن.

اهڙن ماڻهن ۾ خاندانن جا خاندان شامل آهن. مثلاً: سادات، عباسي، پنهور ۽ ٽهيمر وغيره. مخدوم جعفر بوبڪائي جا وڏا به اهڙي ريت، عربستان کان حلب ۽ حلب کان ٿيندا سنڌ ۾ پهتا ۽ بوبڪن جا اچي وڻ وسايائون.

چوٿين صدي هجري تائين، جيستائين سنڌ تي عربن جي حڪومت رهي، سنڌ جي عالمن جا تذڪرا تاريخي ڪتابن جي زينت بڻيل آهن. ان کان پوءِ ناممڪن آهي ته سنڌ جي سرزمين اهڙن عالمن، محدثن، مفسرن، مؤرخن، نحوين، صرفين ۽ منطقين جي وجود کان بالڪل خالي ٿي وئي هجي، ضرور اهڙيون عظيم شخصيتون هن ڌرتي تي موجود هونديون، پر افسوس جو سواءِ چند عالمن ۽ اديبن جي اڪثر سنڌي علماء جي تذڪرن کان تاريخ جا ورق خاموش آهن. اها سنڌي قوم جي بي حسي ۽ ڇڻجي يا ان کي ڪسر نفسي سان تعبير ڪجي، ڇو ته اسان اڄ به سنڌي عالمن جي مخطوطات کي جڏهن مطالعو ڪندا آهيون ته گهڻو ڪري ڪتابن جي مصنف جو نالو نظر نه ايندو ۽ جيڪڏهن هوندو ته تاريخ لکيل ڪانه هوندي آهي.

وري به شاباس هجي قاضي اطهر مبارڪپوريءَ کي، جنهن مختلف وڪريل ورقن مان، تاريخ ۽ تذڪره جي ڪتابن مان، ماکيءَ جي مک وانگر، سنڌ ۽ هند جي علماء جا تذڪرا ٺپوڙي ”رجال السند و الهند“ ۾ جمع ڪيا، پر اهي به صرف ستين صدي هجري تائين. اٺين ۽ نائين صدي هجري ۾ سنڌ جي علم و ادب

جي حالت بابت تمام گهٽ مواد ملي ٿو.

ڏهين صدي هجري، سنڌ وارن جي لاءِ جيتوڻيڪ سياسي ۽ سماجي ڏقيڙ ڌارين جي ڏاڍ ۽ جبر جو نياپو ڪئي آئي، ڄام نظام الدين سمون عرف ڄام نندو جو عدل ۽ امن وارو دور 914ھ ۾ پڄاڻيءَ کي پهتو، سنڌ تي ارغونن ۽ ترخانن جو تسلط ٿي ويو. سنڌي ماڻهو، ظلم ۽ ڏاڍ جي چڪيءَ ۾ پيڙجڻ لڳا، بڊامني عام ٿي وئي، ڦرلٽ جي بازار گرم ٿي وئي، ڌارين سنڌ کي جاگيرن ۾ ورهائي کنيو، وطن جا اصل رهواسي ڏسندي رهجي ويا ۽ ملڪ ۾ ڏڪر ۽ ڪال ڪاهي پيو.

پر عجب آهي ته اها ئي صدي سنڌ وارن لاءِ علم و ادب جي باري ۾ سون جي کاڻ وانگر ذخيرو ثابت ٿي. اگرچہ ڪيترا سنڌي خاندان، انهن تشويشناڪ ۽ پريشان ڪن حالات ۽ معاشي بدحالي کي ڏسي ڪري، سنڌ کان لڏي عربستان، گجرات ۽ هندوستان لڏي ويا ۽ پنهنجا علمي جوهر اتي وڃي ڏيکاريا ۽ پنهنجي فن جو ڌاڪو ڄمايو، پر ڪيترا علماءِ باوجود ظلم ۽ قهري ڪاررواين جي سنڌ اندر رهي پيا ۽ پنهنجي علم سان سنڌ جي آبياري ڪندا رهيا. مدرسن اندر درس جا حلقا قائم رهيا، جن ۾ قبضو ڪندڙ قوم جي اڳواڻن به علم حاصل ڪيو، وري سون تي سهاڳو هي ٿيو جو، هرات ۾ شاه حسين بايقراي جهڙي علم پرور بادشاه جي وفات ۽ ايران ۾ شاه اسماعيل جي تسلط سبب پيدا ٿيل بڊامنيءَ جي ڪري ۽ ڪجهه مذهبي اختلافن ڪري اتان جا علماء، سنڌ کي امن جو گهوارو سمجهي ڪري، (چو ته هت سنڌ ۾ به سندن ئي پائي بند مغل، ارغون حڪمران اچي بڻيا هئا) خاندانن جا خاندان لڏي اچي سنڌ ۾ رهيا، بکر، ٺٽي، ڳاهن، اڇ ۽ ٻين شهرن ۾ ديني درس گاه قائم ڪري، پنهنجي علم مان هتان جي رهواسين کي فيضياب ڪندا رهيا ته ڪي وري سنڌ اندر اڳ ۾ ئي قائم ٿيل درسگاهن ۾ تعليم حاصل ڪرڻ لڳا.

اها ڏهين صدي، هجري ئي ته هئي، جنهن ۾ هڪ پاسي هالن اندر مخدوم نوح رحمۃ الله عليه جن فيض پئي ڏنو، ته ٻئي طرف بوبڪن ۾ مخدوم ميران ۽ ان جي وفات کان پوءِ سندس لائق فرزند مخدوم جعفر بوبڪائي، علم جا ونڊ پئي ورهايا، ٽلتيءَ جي مخدوم بلال محدث جي شهادت کان پوءِ سندس علمي تحريڪ جو فيض يافتہ قاضي ڏٽو سيوهاڻي، سيوهڻ ۾ علم ۽ ادب جي دونهن

دڪايو ويٺو هو، جتي وقت جو بادشاهه به سندس آڏو گوڏا کوڙي، علم حاصل ڪرڻ کي پنهنجي لاءِ فخر پئي سمجهيو. پئي طرف هنگورجن ۾ هاڪارو عالم دين مخدوم محمد عباس پاتائي، علمي فيض پئي پرڻيو ته راهوت (نٿو) ۾ علام صدرالدين راهوتي ۽ سندس خلف رشيد ضياء الدين راهوتي ۽ درپيلي ۾ مخدوم عثمان درپيلي ۽ سندس لائق فرزند مخدوم عبداللطيف درپيلي، تعليمي رهبري پئي ڪئي.

موضوع جي اهميت

انهيءَ دور ۾ عباسي خاندان جي عظيم فرزند، مخدوم جعفر بوبڪائي، جنهن سڀ علم پنهنجي والد وٽ، بوبڪن ۾ رهي حاصل ڪيا ۽ اعليٰ تعليم لاءِ عربستان مان به چڪر هڻي آيو، جتي حافظ ابن حجر مڪي (متوفي 974هـ)، علام محمد بن ابي الحسن محمد البڪري (متوفي 993هـ)، علي بن حسام الدين متقي برهانپوري (متوفي 975هـ)، امام مدينه شيخ عبدالقادر، علام محمد بن طاهر پٽي (986هـ)، جهڙن جڳ مشهور علمي ستارن وٽان فيض پرائي، سنڌ ۾ موٽي پنهنجي پيءُ جي پڳ اچي سنڀاليائين ۽ درس و تدريس، وعظ و تبليغ، علم و عرفان، معرفت و طريقت سان گڏ، تصنيف و تاليف ۾ اهي عظيم ڪارناما سرانجام ڏنا، جن جي وصف ۽ ڪمال جي اظهار لاءِ دفتر درڪار آهن. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته علماء سڳورا ڪنهن هڪ علم ۾ يا وڌ ۾ وڌ ٻن ٽن علمن ۾ مهارت رکندا آهن، ٻيا علوم کين سطحي طور حاصل هوندا آهن، پر مخدوم جعفر گهڻ رخو عالم، اديب ۽ وقت جو ڏاهو هو، جيڪو هڪ ئي وقت تفسير، حديث، فقه، اصول فقه، تصوف، عقائد، اصول تعليم، صرف، نحو، منطق، عروض، قافيه، بيان، بديع، معاني، نجوم، حڪمت، رمل ۽ جفر جو پڻ وڏو ڄاڻو هو ۽ انهن ۾ ڪامل مهارت رکندو هو. مخدوم جعفر بوبڪائي، انهن علمن مان نه صرف وٽس ايندڙ طالبن ۽ عالمن کي فيضياب ڪندو رهيو، بلڪ انهن علمن ۽ فنن اندر لازوال تصنيفون جوڙي، ڪتاب تيار ڪري اسان جهڙن 400 سالن بعد ۾ ايندڙ سنڌ واسين بلڪ دنيا وارن کي به فيض پهچائي ويو.

* مخدوم جعفر بوبڪائي، برصغير اندر پهريون عالم آهي، جنهن تعليمي طريقن يا اصول تعليم بابت ڪتاب جوڙيا، جن ۾ ٻڌايل اصول اڄ به اسان جي لاءِ

رهنما آهن. مخدوم جعفر ئي پهريون عالم آهي، جنهن جي ڪتابن مان اسان کي ان وقت ۾ مروج سنڌي ٻوليءَ جا محاورا معلوم ٿين ٿا ۽ سنڌي صورتخطيءَ بابت ڄاڻ ملي ٿي ۽ سنڌي ادب ۽ گرامر بابت سڌ پوي ٿي.

اهي سندس اها عظيم ڪارناما آهن، جن مخدوم جعفر بوبڪائي کي علم جي اهڙي اوج ۽ چوٽيءَ تي پهچائي ڇڏيو آهي، جو سنڌ ۽ برصغير جو ڪو به عالم ان تائين نه پهچي سگهيو آهي.

ٻارهين صدي جي سنڌ اندر پيدا ٿيل علماء، فقهاء ۽ محدثين ڪرام مثلاً: سنڌ جو سيوطي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، ”صاح ستہ“ جو محشي ابو الحسن ڪبير ٺٽوي، ”بهجة النظر“ جو مؤلف ابو الحسن صغير، عادلپور کان عربستان وڃي مدينه جي مسند تي ويهي، رسول الله ﷺ جن جي روضي مبارڪ جي روبرو حديث پاڪ جو درس ڏيندڙ شيخ محمد حيات سنڌي، ٺٽي جو فلسفي مخدوم محمد معين، اهڙن عالمن جي سوانح حيات بابت ۽ تيرهين صدي جي مشاهير مثلاً: شيخ عابد سنڌي ۽ مخدوم عبدالواحد سيوستانی جي ڪارنامن بابت ڪجهه نه ڪجهه ڪم ته ٿيو آهي، پر افسوس جو مخدوم جعفر بوبڪائي بابت (جنهن جي ڪتابن مان اسان کي ڏهين صدي جي سنڌي ٻوليءَ جي سڌ پوي ٿي ۽ سنڌي صورتخطيءَ جي ڄاڻ ملي ٿي، جنهن جي ”نهج التعلم“ ۽ ”حاصل النهج“ مان اسان کي اڄوڪي دور سان ٺهڪي ايندڙ اصول تعليم ملن ٿا) ڪوبه ساراه جوڳو ڪم ڪونه ٿيو هو. علامه بوبڪائي بابت اها آئسٽ صرف مون کي ڪانه هئي، پر اڳين عالمن کي به فڪر هو ته بوبڪائي بابت ڪو ذات ڏئي قلم کڻي.

”تحفة الڪرام“ ۾ مخدوم بوبڪائي جي تذڪري کان پوءِ مير علي شير قانع ٺٽوي، مخدوم صاحب ۽ ٻين عالمن بابت لکي ٿو ته:

جنهن کي به وڌيڪ تحقيقات جي توفيق ٿيندي سو ثواب کان خالي نه رهندو.¹

قدره اهو ثواب منهنجي ونڊ ۾ اچڻو هو، جو مان مخدوم صاحب بابت ۽ سندس علمي ڪارنامن بابت کوجنا ڪري احوال هٿ ڪرڻ جو بار پنهنجي ڪلهن تي

¹ مير علي شير قانع، ”تحفة الڪرام“ سنڌي مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 378.

ڪنيو. ”من جد و جد“ (جيڪو لو چيندو سو لهندو) جي مصداق. مخدوم صاحب جي احوالن ۽ تصنيفن لاءِ مان نه صرف سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ پيلي پر پنجاب، سرحد ۽ افغانستان ۽ حرمين شريفين تائين سفر ڪري اهو ڪجهه هٿ ڪيو. جنهن جي اميد ڪتاب جي شروع ڪرڻ وقت ڪانه هئي. هن وقت تائين مخدوم جعفر بوبڪائي جي تصنيفات جو تعداد صرف نو 9 معلوم هو. جيئن علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ”المتانة“ جي مقدمي ۽ ڊاڪٽر بلوچ ”حاصل النهج“ جي مقدمي ۾ ۽ سيد حسام الدين راشدي، تاريخ مظهر شاهجهاني جي حاشيه تي هيٺيان ڪتاب ڄاڻايا آهن:

1. ”المتانة في المرممة عن الخزائن“

2. ”كشف الحق للصادق المنصف الحق“

3. ”البصارة في العمل بالاشارة“

4. ”فتح الدارين“

5. ”عجالة الطالبين“

6. ”حل العقود في طلاق السنود“

7. ”قرنه في حكر الحلف بالمرنه و الپرنه“

8. ”نهج التعلم“

9. ”حاصل النهج“

انهن مان به صرف 5 ڪتاب اهڙا آهن. جيڪي ميسر هئا ۽ ملن پيا.

1. ”المتانة“ 2. ”كشف الحق“ 3. ”فتح الدارين“ 4. ”عجالة الطالبين“ 5. ”حاصل النهج“.

باقي چئن ڪتابن جا صرف نالا معلوم هئا.

مون ڪوشش ڪري، ڪوجنا ڪري، واهڻ وستيون، گهمي، وڏا ننڍا ڪتب خانو

ڇنڊي، ڏيهه پرڏيهه جا سفر ڪري، مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتابن جو تعداد 41

تائين پهچايو آهي، جن مان 28 ڪتاب دستياب ٿيا آهن، باقي ٻين جا نالا معلوم ٿيا

آهن يا انهن جا آثار مليا آهن.

انهن تصنيفن تي نظر ڦيرائڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته ان دور ۾ مخدوم

صاحب، مدرسن لاءِ هڪ مڪمل نصاب تيار ڪيو هو. اڃا ته سندس ڪيتريون

تصنيفون اسان کان اوجھل آهن. رمل، جفر ۽ نجوم بابت جيڪي ڪتاب هئا، تاريخي

روايتن موجب، مخدوم صاحب پاڻ اهي پورائي ڇڏيا هئا. ممڪن آهي ته انهن ۾

سندس تصنيفون به هجن، جنهن عالم جون حديث، ميراث، اصول فقه، فقه، تصوف، وظائف، عقائد، معاني، بيان، بديع، صرف، نحو، عروض، قافيه، اصول تعليم ۽ منطق بابت تصنيفون دستياب ٿين ٿيون، ته اهڙي عالم تفسير، اصول تفسير، فلسف، عربي ادب، اصول حديث، علم مناظره ۽ ٻين علمن بابت ڪجهه نه لکيو هوندو!!

مخدوم جعفر بابت مير علي شير قانع لکي ٿو ته: ڪاراهي ڪه ازو دراحڪام علوم مذڪوره مسموع ڪتابي بسيط مي خواهد¹ (يعني ذڪر شد، علمن بابت، مخدوم جعفر جا جيترا ڪارناما آهن، انهن جي بيان لاءِ وڏو ڪتاب گهرجي) مون کي مخدوم جعفر بوبڪائي بابت جيترو به مواد مليو آهي ۽ جيتري به تحقيق ڪئي اٿم، سا چئن بابن جي شڪل ۾ دوستن جي سامهون آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتابن جي دستيابي جو داستان

قلمي ڪتابن سان منهنجو واپو تڏهن پيو، جڏهن مان سنڌالاجي، ڄام شورو ۾ ٽيڪنيڪل اسٽنٽ لائبريرين هوس. اتي مخدوم جعفر بوبڪائي جا ڪجهه ڪتاب ڏنا هوم، ان کان اڳ مخدوم صاحب جو ”المتانة“ (بورڊ طرفان ڇپيل) ۽ حاصل النهج پڻ وڏي شوق سان مطالعو ڪندو رهندو هوس. انهن ڪتابن جي مطالع جي ڪري، مخدوم جعفر بوبڪائي سان منهنجي محبت ٿي وئي، ان جي تحقيق، علمي گهرائي، مطالع جي ڪشادگي ۽ عربي عبارت ۾ بي تڪلفي کان گهڻو متاثر ٿيس. ان وقت ئي ارادو ڪيو هوم ته مخدوم جعفر جي زندگي ۽ علمي خدمات بابت ضرور لکندس. انهيءَ ارادي ماتحت سنڌ جا ۽ سنڌ کان ٻاهريان ڪتبخانا ڏسڻ شروع ڪيم. شخصي لائبريريون به ڄاڻڻ لڳم. جيئن مخدوم صاحب جا تصنيف ٿيل ڪتاب ۽ مخدوم بوبڪائي سان تعلق رکندڙ مواد هٿ ڪريان.

* مخدوم جعفر بوبڪائي جي تصنيفات کي مختلف ڪتبخانن ۾ ڳولڻ مان منهنجو مقصد اهو هو ته ”متانة“ ۽ ”حاصل النهج“ جي مقدم ۽ ”مظهر شاهجهاني“ جي حاشيه اندر مخدوم صاحب جي تصنيفات جي سلسلي ۾ ڄاڻايل 9 ڪتابن مان 5 ڪتاب (متانة، عَجالة، كشف الحق، حاصل النهج ۽ فتح الدارين) ته دستياب آهن، البت باقي 4 ڪتاب (”حل العقود“ ۽ ”نهج التعلم“، ”البصارة في العمل

¹ مير علي شير قانع۔ ”مقالات الشعراء“ - سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 152

بالاشاره، ”قرنه في حكر الحلف بالمرنه و الپرنه“ هٿ ڪيا وڃن ۽ پهرئين 5 ڪتابن جا پيا نسخا به ڏسجن.

* ۽ ٻيو مقصد اهو هو ته مخدوم صاحب جون ٻيون تصنيفون به ڇاڄجن ۽ انهن جي باري ۾ ڪو سراغ لڳي، ڇو ته مختلف موضوعن تي دستياب ٿيل انهن پنجن ڪتابن جي ڪري، دل ۾ يقين ٿي بيٺو هو ته مخدوم جعفر ضرور ٻيا ڪتاب به مختلف فنون اندر لکيا هوندا. ان کان سواءِ مخدوم جعفر بوبڪائي جي سوانح نگارن لکيو آهي ته: مخدوم صاحب آخر عمر ۾ منطق، رمل ۽ جفر جا ڪتاب پورائي ڇڏيا هئا. ان مان اهڃاڻ پيا ملن ته شايد مخدوم صاحب جا انهن فنون اندر تصنيف ٿيل ڪتاب، مان ڪٿي نه ڪٿي ملي پون.

* اهڙي تلاش ۾ لاهور، پنجاب وڃڻ ٿيو، جتي پنجاب يونيورسٽي (قائد اعظم ڪئمپس) لائبريري جي ڪتبخاني ۾ مخطوطات جي زيارت نصيب ٿي، منهنجي حيرت جي حد نه رهي، جڏهن اتي مخدوم جا هڪ نه، ٻه نه، بلڪ سڄا سارا ڇهه ڪتاب اهڙا نظر آيا، جن مان سواءِ هڪ ڪتاب جي ٻين جا نالا به اڳ ۾ ڪونه ٻڌا هئا:

1. ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“
2. ”قرنه في حكر الحلف بالمرنه و الپرنه“
3. ”التنميق في توفيت المرأة في التطلاق“
4. ”البيان المبرر في قول السنود (چڏي او چڏير)“
5. ”كمية الواقع“
6. ”استفتاء فيما تعارف قوم، تعليق الطلاق هڪڙا لي حلف بالطلاق ان افعال ڪڏا“۔

انهن ڇهن ڪتابن مان ٻئي نمبر ڪتاب جو ذڪر ته مٿين 9 نون ڪتابن ۾ آيل آهي، باقي پنجن ڪتابن جي ملائڻ سان، ٽوٽل 14 ڪتاب ٿيا، جن جا نالا يا خود ڪتاب دستياب ٿي چڪا، البت انهن ڪتابن جي فوٽو ڪاپي حاصل ڪرڻ ۾ جيڪا مون کي دقت سامهون آئي، سا بيان کان ٻاهر آهي. فوٽو اسٽيٽ لاءِ ٻه ٽي چڪر اوڏانهن وڃڻ، آخري دفعو ته سانده 11 ڏينهن رهي پيمر، پوءِ به صرف پوين 5 رسالن جو مجموعو فوٽو اسٽيٽ ٿي مليو، سابه منهنجي خوشقسمتي چئجي، ورنه ته شايد اهي به نه ملن ها. باقي پهريون ڪتاب ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ لاءِ ايلاز مٿن

ڪرڻ باوجود به ڪجهه حاصل نه ٿيو، سواءِ چند صفحن جي. البتہ ان ڪتاب جو پيو نسخو بعد ۾ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو مان دستياب ٿيو.

✽ واره، ضلع لاڙڪاڻہ جي ڀرسان، ”جوڻاڻي“ نالي ڳوٺ ۾ هڪ قديم ڪتب خانو آهي، جنهن جو باني علامہ غلام صديق صديقي هو، انهيءَ ڪتب خانن ۾ مون کي مخدوم جعفر جا مزيد 3 ڪتاب ڏسڻ ۾ آيا.

1. ”اهم النحو“ المعروف ”ڪلماتيه“ نحو ۾.

2. ”معاهد العقائد“ المعروف به ”مڪالمات“

3. ”الاشارات شرح معاهد العقائد“

هي ٻئي ڪتاب گڏ آهن، معاهد العقائد متن آهي ۽ الاشارات ان جو شرح آهي، موضوع عقائد اٿس.

منهنجي دل وڏي وٺي، هاڻي ته مخدوم صاحب جي تصنيفات جو تعداد انهن ٽن ڪتابن ملائڻ سان 17 ٿي چڪو هو.

ان کان پوءِ پنهنجي پراڻي ۽ مخلص دوست مولانا ڊاڪٽر محمد ادريس سومري کي سنڌي عالمن جي تصنيفن خاص ڪري مخدوم جعفر بوبڪائي جي تصنيفات ڳولڻ ۾ پنهنجو ساٿي بڻائي، ڪتابن جي طلب جو ڪستو کڻي، ڪتب خانن ۾ ڪاهي پياسين.

مختلف ڪتب خانن جا چڪر لڳاياسين، مخطوطات جا ورق ورق اٿلاياسين، مان ڪٿي مخدوم جعفر جو ڪو ڪتاب يا ان جي تحرير يا ان بابت ڪا معلومات ملي وڃي.

✽ انهيءَ کوجنا تحت، مٽياريءَ ۾ مڪتبہ معروفيه جي مخطوطات ڇاڇڻ ۽ فهرست ٺاهڻ ۾ پنهي گڏجي هڪ دفعو 6 ڏينهن، ٻيو دفعو مسلسل 8 ڏينهن ڪم ڪري ۽ 8 راتيون اوجاڳا ڪري، ورق ورق ڇاپيوسين ۽ سانڍيو سين ۽ هڪ فهرست مرتب ڪيوسين. انهيءَ دوران مخدوم بوبڪائي جا وڌيڪ 2 ڪتاب مليا:

1. ”بنية البيان“

2. ”شرح ميزان الصرف“

مٽياريءَ جي مخطوطات ڦولهيندي، ٻن ٻين ڪتابن جا نالا به مليا. 1. ”نفي الاعتساف في سنة الاعتكاف“ 2. ”مقاليد الاسلام“ ۽ ائين مخدوم صاحب جي هن

وقت تائين لڏل ڪتابن جو تعداد 21 ٿي ويو.

* پير ڳوٺ جي مڪتب راشديه جي مخطوطات ڦولپيندي، وڌيڪ 2 ڪتاب هٿ لڳا:

1. "العراضة في علم العروض والقافية"

2. "عرض العراضة"

انهن ٻنهي ڪتابن مان هڪ متن ۽ ٻيو ان جو شرح آهي.

جن جي ملڻ سان، مخدوم صاحب جي تاليفات جو تعداد 23 کي پهچي ويو.

* روهڙيءَ جي سفر ۾، مولانا عبدالوهاب چاچڙ مدير ماهوار شريعت، وٽان

مخدوم بوبڪائي جو ڪتاب "ارشاد الصادقين" هٿ آيو.

* الڪبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي محمد ڪبير ۾ شرح جاميءَ جو هڪ نسخو

ڏسڻ ۾ آيو، جنهن تي ٻين عالمن جي حاشين سان گڏ سنڌ جي 15 کن عالمن جا

حاشيا لڳل آهن، انهن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي به شامل آهي، معلوم ٿيو ته مخدوم

صاحب "شرح جامي" تي به حاشيو هنيو هو.

انهن ٻنهي ڪتابن جي شامل ڪرڻ سان ڪتابن جو ڳاڻيٽو 25 کي پهتو.

* قاسميه لائبريري ڪنڊيارو، ۾ "لطائف العلوم" يعني بياض مولانا

عبدالقادر پنوهاڙي وارن جي ۾، مخدوم جعفر بوبڪائي جو "اقل و اعديل ڪلمات في

حڪم فصوص الحڪم و الفتوحات" نالي هڪ مڪمل رسالو مليو. ۽ نحو ۾ مخدوم

صاحب جا ٻه ڪتاب "بداية النحو" ۽ "منتخب بداية النحو" به قلمي صورت ۾ اتي

قاسميه لائبريري ۾ ڏٺا، جنهن سان ڪتابن ۽ رسالن جو تعداد 28 ٿي ويو.

* حرمين شريفين جي سفر ۾ مخدوم بوبڪائيءَ جا هيٺيان نوان ڪتاب

دستياب ٿيا.

1. "المهر في شرح الاهر"

2. "رسالة في اولوية اخفي الذكر" الخ.

۽ هڪ رسالي "رسالة في ارسال الذؤابة" جو نالو مليو.

جڏهن ته مٿي معلوم ٿيل ڪتابن جا ٻيا خطي نسخا به اتان دستياب ٿيا.

جن جو وچور پنهنجي موقعي تي ايندو. حرمين مان مخطوطات دستياب ڪرائڻ ۾

مولانا محمد قاسم سومرو ۽ سندس فرزند مولانا ڊاڪٽر محمد اديس سومرو ۽

جناب ڊاڪٽر عبدالقيوم السندي صاحب جو ڀرپور تعاون رهيو. ان طرح جعفر بوبڪائي جي دستياب ٿيل ڪتابن يا مليل نالن جو مجموعي تعداد 31 ٿي ويو. مخدوم صاحب جي باقي رهيل ڪتابن جي ڄاڻ اسان کي ٻين ذريعن سان ٿي.

1. ”منهج العمال“ مختصر ڪنز العمال بابت معلومات اسان کي مونس المخلصين، (سوانح حيات خواجه حسن جان سرهندي) ۾ ملي، جنهن ۾ لکيو اٿائين ته: اهو ڪتاب اسان جي ڪتبخاني ۾ آهي.

لطائف العلوم، جنهن جي ابتداء ۾ مولانا عبدالقادر صاحب پاڻ وٽ موجود ڪتابن جي فهرست ڏني آهي، ان ۾ ”منهج العمال“ جو نالو به لکيل آهي.

2. ”بيان البنية“ (بنية البيان جو شرح) ان جو هڪ قلمي نسخو درگاه سومراڻي شريف ۾ ڏسڻ ۾ آيو، ٻيو نسخو بانڪي پور لائبريري (ڀارت) ۾ آهي ۽ ٽيون نسخو مڪتبه محموديه مدينة المنوره مان دستياب ٿيو.

انهن 2 ڪتابن گڏائڻ سان مخدوم جا ڪتاب 33 ٿين ٿا.

* سنڌ آرڪائيوز ۾ ڊاڪٽر محمد ادریس السندي سان گڏجي مخطوطات ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي فهرست ترتيب ڏيندي (ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري صاحب جي ٿورن سان) مخدوم صاحب جو ”رسالة في المنطق“ پنهنجي شرح ”معونة المبتدي“ سان گڏ دستياب ٿيو. جنهن جي هامش تي مخدوم صاحب جي ٽن ٻين ڪتابن جي ڄاڻ به ملي. 1. ”مفيد المنطق“ 2. ”تهذيب الاصول“ 3. ”تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول“. ان ريت مخدوم صاحب جي ڪتابن (جيڪي خود دستياب ٿيا يا انهن جا نالا دستياب ٿيا) جو تعداد 38 ٿيو. جڏهن ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هڪ مضمون ”سندھ کي اجڙي هڻي ڪتبخاني“ مان ٻن ٻين ڪتابن جا نالا مليا. 1. ”رساله بيان بدعات“ 2. ”تحصيل الكفاية“. جن سان تعداد 40 ٿي پهتو. هوڏانهن مخدوم عبداللطيف ڏٺو، ”ذب ذبابات الدراسات“ ۾ مخدوم بوبڪائي جي ڪتاب ”عجالة الوقت“ جو نالو به ڪنڀو آهي.

مخدوم بوبڪائي جي انهن 41 ڪتابن مان بنيادي اهميت جو حامل ڪتاب ”نهج التعلم“ عربي، جيڪو تعليم جي طريقن ۽ اصول تعليم بابت برصغير اندر پهريون ڪتاب آهي، جنهن جي مندرجات جي جهلڪ اسان کي انهي ئي ڪتاب جي

اختصار ”حاصل النهج“ فارسي مان معلوم ٿي ۽ جنهن جي حوالن سان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين سنڌي عالمن فاضلن جا ڪتاب ۽ پياض ٿمٽار آهن، اهڙي ڪتاب جي تلاش جاري رهي، سنڌ يا پنجاب وغيره ۾ ڪٿي به ان جو سراغ نه لڳو، افسوس ٿي رهيو هو ته اهڙو عظيم ڪتاب، يڪايڪ سنڌ مان ڪيڏانهن غائب ٿي ويو!!

اوچتو هڪ ڏينهن، شاه فقير الله علوي شڪارپوري رحمۃ الله عليه جي مڪتوبات جي هڪ اختصار بنام ”گزيده اي از مڪتوبات ميان فقير الله جلال آبادي“، طبع ڪابل افغانستان جي مقدمي ۾ ان بابت ڄاڻ ملي. سچ پچو ته انهيءَ ڏينهن خوشيءَ منجهان ڪپڙن ۾ نه پيو مپان.

انهيءَ ڪتاب جي مقدمي ۾ شاه فقير الله علوي جي سوانح لکندي مرتب ڄاڻايو آهي ته: هڪ نسخو نهج التعلّم جو، شاه فقير الله علوي جي مهر 1179ھ سان آرشيف ملي (نیشنل آرڪائيو) ڪابل ۾ موجود آهي. اسان جو هڪ دوست انهن ڏينهن ۾ ڪابل وڃي رهيو هو، کيس ان ڪتاب جي فوٽو آڻڻ جو تاڪيد ڪيم. اهو دوست انهيءَ ذوق ۾ مون کان به چڙهيل هو، ان اتي وڃي ڪوشش ڪئي، پر ڪتاب جو فوٽو نه ملي سگهيو، ڇو ته جنگي حالات سبب آرشيف ملي تقريبا 4 سالن کان مقفل هئي.

آخر ۾ مخدوم جعفر جو جيڪو رسالو دستياب ٿيو، سو ”البصارة في العمل بالاشارة“ آهي (جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي) جيڪو همدرد يونيورسٽيءَ جي لائبرري مان مليو.

باقي حل العقود، منهج العمال، مقاليد الاسلام، نفي الاعتساف ۽ حواشي الفوائد الضيائية (حواشي شرح جامي) جو ڪو مڪمل نسخو نه ملي سگهيو. انهن ڪتابن جا صرف نالا معلوم ٿيا، خود ڪتاب ڪٿي به نظر نه آيا، پر نااميدي ڪفر آهي، الله گهريو ته اهي به ڪٿان نه ڪٿان هٿ اچي ويندا.

البت ”حاصل النهج“، ”متانة“، ”كشف“، ”فتح“ ۽ ”عجالة“ جا نسخا ڪافي ماڳن تي موجود آهن، ”متانة“ ۽ ”حاصل النهج“ ته طبع ٿيل به ملن ٿا.

باب پھریون

مخدوم جعفر بوبڪائي

جو

دور ۽ سندس خانداني

پس منظر

مخدوم جعفر بوبڪائي جو دور

۽ سندس خانداني پس منظر

سياسي پس منظر:

ڏهين صدي، سنڌ لاءِ ڌارين جي تسلط، زور زبردستي جي صدي هئي، جنهن ڪري هن اڏائي صدين تائين سنڌ، غلامي جي زنجيرن ۾ جڪڙيل رهي، پراون جي غير شريفانه سلوڪ سنڌي عوام جي ذهن، فڪر، حوصلن ۽ همت کي وڏو نقصان رسايو. پاهرين ماڻهن جي آمد تي، سنڌ جو امن امان تباهه ٿيو. البت علمي ۽ ادبي اعتبار سان ڏهين صدي بخت واري ثابت ٿي، ان صديءَ کان اڳ جون علمي ڪاوشون بالڪل نه ٿيون ملن، جيتوڻيڪ ڪيترا سنڌي عالم سڳورا، ڏڦيڙ ۽ بڌامي ڪري هتان لڏي گجرات، هندوستان ۽ عربستان هليا ويا، پر هت رهي پيل عالمن، علمي ميدان ۾ ڌارين جو مقابلو ڪيو ۽ علمي جواهر پارا ورثي ۾ ڇڏي ويا. ان سان گڏ پاهريان عالم به هت آيا ۽ علم جي پالوٽ ڪرڻ لڳا، جنهن سان علمي ۽ ادبي ڪمن جي وڌيڪ ترقي ٿي.

انهيءَ صديءَ جي ابتداء ۾ محمد مهدي جونپوري سنڌ ۾ آيو، مهدي تحريڪ زور پڪڙيو، پر بلالي تحريڪ کيس سامهون آئي، جيتوڻيڪ ڪجهه عالم مهدي تحريڪ کان متاثر ٿيا، پر محمد جونپوري مجبور ٿي سنڌ ڇڏي ويو. هوڏانهن سهروردي ۽ شطاري طريقي ترقي ورتي.

ڏهين صدي جي سنڌ جي سياسي ۽ تاريخي صورتحال بابت آخر ۾ ”ماحصل“ طور سنڌ جي عظيم مورخ سيد حسام الدين راشدي جو لکيل اهو ٽڪرو هت نقل ڪرڻ مناسب لڳي ٿو. جيڪو هن مير محمد معصوم بڪري جي حالات بيان ڪندي لکيو آهي، پاڻ لکي ٿو:

”ڏهين صدي هجري، سنڌ لاءِ ڌارين جي تسلط زور زبردستيءَ ۽ تمام ڏچي جي صدي هئي، جنهن بعد اڏائي سؤ ورهين تائين سنڌ غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي ڪانه سگهي ۽ انهن اڏائي صدين جي مايوسيءَ ۽ پراون جي

غير شريفانه سلوك، سنڌي عوام جي ذهن، فڪر، حوصلن ۽ همت کي ايترو ڇيهو رسايو، جنهن جا اثرات اڄ تائين مختلف صورتن ۾ سندن مزاج ۽ طبيعت تي اثر انداز رهندا اچن ٿا.

ارغونن جي استبدادي حڪومت، ترخانن جي زور زبردستي، ميرزا باقي ترخان ۽ محمود بکريءَ جي ظالمانه گرفت، ازانسواءِ خراسان مان لاتعداد مفرو ر اميرن، صاحب اختيار ۽ اقتدار پناهگيرن جي آمد، سنڌ جهڙي ننڍڙي، امن پسند ۽ مائيتي سپاءِ واري ملڪ لاءِ، در حقيقت هڪ عذاب، قهر ۽ خدائي ڪوڀ هو، جيڪو هتان جي گهرو جهڳڙن جي نتيجي ۾، قدرت طرفان سزا طور نازل ٿيو، جنهن جو نتيجو اجتماعي خواه انفرادي طرح سموريءَ سنڌ کي پوڳڻو پيو. ملڪ جا سڀئي قلعا، وسنديءَ وارا واهڻ ۽ وستيون، مال، ملڪيتون مطلب ته سڄو ارڪو ترڪو ڌارين جي قبضي ۾ اچي ويو، جن جي نه ٻولي سمجهه ۾ ٿي آئي ۽ نه سندن اٿڻ ويهڻ، چال چلت ۽ رهڻي ڪهڻيءَ مان هتان جي ماڻهن کي ڄاڻ ۽ سڃاڻ هئي. هندي مغلن جي قبضي جون حالتون ڏسندي اسان جي قومي شاعر شاه لطيف، جيڪو هڪ صدي پوءِ هيٺين چند بيتن ۾ فرمايو، سو حقيقت ۾ انهيءَ سڄي صورتحال جو مجمل تفسير چئي سگهجي ٿو، جيڪو ارغونن کان وٺي سندن جانشين هندي مغلن جي تسلط تائين سنڌ اندر وهيو ۽ واپريو هو.

پير پٺاڻن سين، ٻولي جي نه بُجهن
آءُ سنڌيءَ جو سعيو ڪريان، هو پارسيون پڇن
مون پڻ مُلاتن، سرتيون سُور پرائيو.

برو فازان بات جنهين جي، ٿانگو زوان ٿيشي
ڏين پارسيون پاڻ ۾، ايزا بليشي
ليوا رات لطيف چئي، نيائون نيشي
پنهنون پرويشي، ڪڇ پيادن پنڌ ۾.

برو بگيرد، بام بليخا، مون نه پروڙي مام
ٿو دئي، ٿو مان، خشتگان، چليي چپر لام

اچي پئي تنهين سام، دُراہ! دُراہ! ڪن جي.
 هيٺين بيت ۾ شاھ صاحب انهن پارسي واٽن جي ڪيل ويدن جو بيان
 ڪيو آهي:

برو بگيرد جي، ٿا ڏين پارسيون پاڻ ۾
 مون لوڏان ئي لکيا، ته هاڃون ڪندا هي
 ماريندا مون کي، پنهنون نيندا پاڻ سين.

انهن ”برو بگيرد وارن“ پهراڙيءَ جون زمينون، جن تي سنڌ جي غريب
 عوام جي گذر بسر جو دارو مدار هو، ناني ويڙهو ٺاهي، پاڻ ۾ ورهائي ڪنيون،
 ڪن جي نالي تي جاگيرون ٿيون، ڪن خالصن جي صورت ۾ ورتيون، ڪن
 وظيفي ۽ چراغيءَ جو نالو ڏئي قبضي ڪيون. ملڪ جي اصل مالڪن کي نظر
 انداز ڪري سڀئي اعليٰ عهدا به پاڻ ۾ ورهائي ورتائون. گويا سنڌ جي قسمت
 ۽ ثروت جون واڳون مڪمل طرح انهن ٻاهرين جي هٿن ۾ اچي ويون ۽ سنڌين
 ويٺي فقط قدرت جو تماشو ڏٺو ۽ پنهنجي بدبختيءَ تي روئڻو ٿي رنو.¹

¹ سيد حسام الدين راشدي، ڪتاب، ”مير محمد معصوم بکري“، سنڌي ادبي بورڊ، 1979ع، ص 63 ۽ ص 64.

ڏهين صدي هجري (16هين صدي عيسوي) جي سياسي ۽ تاريخي صورتحال جو اجمالي نقشو

هجري	ميلادي	واقعات
912ھ	1506ع	شاھ بيگ طرفان سندس ڀاءُ سلطان محمد جو سنڌ تي حملو ڪرڻ ۽ سندس موت ۽ شڪست.
914ھ	1508ع	ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو، واليءَ سنڌ جي وفات.
918ھ	1512ع	بابر بادشاھ جي قنڌار تي پهرئين چڙهائي ۽ اوچتو بيمار ٿي پوڻ ۽ صلح ڪري واپس وڃڻ.
920ھ	1513ع	شاھ بيگ جي ماڻهن جو سنڌ تي حملو ۽ ڦرلٽ.
921ھ	1515ع	بابر بادشاھ جي قنڌار تي ٻي ڪاھ ڪرڻ ۽ صلح ڪري واپس ڪابل وڃڻ.
922ھ	1516ع	بابر بادشاھ جو قنڌار تي ٽيون حملو ۽ قلعي جو گهيراءُ. مرزا شاھ بيگ جو قنڌار تان هميشه لاءِ دستبردار ٿيڻ ۽ شال ۽ سيوي بلوچستان هٿ ڪرڻ.
924ھ	1518ع	مدينه ماڇيائي (فيروز ڄام جي والده) جي دعوت تي (ٻي روايت موجب مير قاسم ڪيبيڪيءَ جي هرڪاڻڻ تي) شاھ بيگ جي سنڌ مٿان ڪاھ ڪرڻ جي تياري.
927ھ	1520ع	شاھ بيگ جي نٿي تي ڪاھ، ڄام فيروز طرفان دولهه دريا خان جو شاھ بيگ کي بهادريءَ سان سامهون ٿيڻ ۽ شهيد ٿيڻ، ڄام

جي شڪست، شاھ بيگ جي فتح، ٽلٽيءَ جي جنگ، شاھ بيگ جي سوڀ، مخدوم بلاول وارن جي شڪست، ڄام فيروز طرفان آڻ مڃڻ ۽ ٻيهر ٺٽي جي بادشاهي ماڻڻ ۽ سنڌ جي ٻن حصن ۾ تقسيم، ڄام صلاح الدين جو ٺٽي تي حملو ۽ شاھ بيگ طرفان ڄام فيروز جي مدد ۽ صلاح الدين جو قتل ۽ شڪست.		
شاھ بيگ جي وفات ۽ مرزا شاھ حسن جي تاجپوشي.	1521ع	928ھ
ارغونن سان ڄام فيروز جو آخري مقابلو، ڄام جي شڪست ۽ ارغونن جي سڄي سنڌ تي قبضو، ڄام فيروز جو گجرات ڏانهن پياڇ ۽ سمن جي حڪومت جو خاتمو ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي جي پيدائش.	1523ع	930ھ
مرزا شاھ حسن جي، ملتان فتح ڪرڻ جي ارادي سان، بکر مان روانگي، اڄ شهر تي قبضو، ڏراور جي فتح ۽ آخر ملتان جي قلعي وٽ پهچڻ ۽ ملتان جي حڪمران محمود لانگاه سان جنگ ۽ محمود بادشاه جي وفات ۽ سندس پٽ سلطان حسين شاھ جي تخت نشيني.	1524ع	931ھ
ملتان جي سلطان حسين شاھ جي هار ۽ شاھ حسن ارغون جي جيت، ملتان شهر ۾ لت مار ۽ آخر ۾ صلحنامو.	1525ع	932ھ
بابر بادشاه جو ابراهيم لوديءَ کي پاڻيپٽ جي ميدان ۾ شڪست ڏيئي دهلي ۽ آگرو فتح ڪري، هندوستان ۾ مغليه سلطنت جو پايو وجهڻ.	1526ع	932ھ

933ھ	1527ع	شاھ حسن مرزا جو ملتان تي ٻيهر حملو، قتل عام ۽ ڦرلٽ، خواجه شمس الدين کي گورنر مقرر ڪري واپس بکر اچڻ ۽ ملتان نذرانه طور بابر کي پيش ڪرڻ. مرزا شاھ حسن جو اوچتو نٿي ۾ اچڻ، ڪنگهار جي للڪار جي جواب ۾ ڪڇ تي ڪاھ، ڪنگهار کي شڪست ۽ شاھ حسن جي نٿي واپسي.
937ھ	1530ع	ظهيرالدين بابر جي وفات، نصيرالدين همايون جي تخت نشيني، پنجاب صوبو سندس ڀاءُ ڪامران جي حوالي ٿيڻ.
942ھ	1535ع	مرزا شاھ حسن جو گجرات تي حملو ۽ ڦرلٽ.
947ھ	1540ع	همايون بادشاھ جو شير شاھ سوريءَ کان شڪست کائي سنڌ ۾ اچڻ.
948ھ	1541ع	همايون بادشاھ جي سيوهڻ تي چڙهائي ۽ پسپائي. همايون بادشاھ پنهنجي ڀاءُ جي وزير شيخ علي اڪبر جي نياڻي حميده بانو سان شادي ڪئي.
949ھ	1542ع	همايون بادشاھ جو، جوڌپور ۽ جيسلمير ڏانهن روانو ٿيڻ. اتان وري عمرڪوٽ اچڻ، اڪبر (بادشاھ) جو ڄمڻ، مخدوم جعفر جي والد، مخدوم ميران جي وفات ---- همايون ۽ شاھ حسن ارغون جي فوجن جون چڪريون، بٺوري جي جنگ ۾ همايون جي فوج جي شڪست ۽ همايون جو سنڌ کان نراس ٿيڻ.
950ھ	1543ع	همايون ۽ شاھ حسن جو صلح، همايون جو سنڌ کي ڇڏڻ ۽ قنڌار روانو ٿيڻ ۽ ارغونن جو خوش ٿيڻ.

950ھ	1543ع	بخشو لانگاھ ملتانءِ جو بکر جي قلعي تي حملو ۽ ڀڄائي.
960ھ	1552ع	مرزا شاھ حسن جو فالج ۾ مبتلا ٿيڻ ۽ نٿي جي اربابي عربي ڳاھي جي حوالي ۽ رعيت جي ٻي سار سنڀال اسماعيل ٻٺاريءَ جي حوالي ڪرڻ.
961ھ	1553ع	مرزا حسن ارغون جو بکر وڃڻ.
962ھ	1554ع	نٿي جي ارغونن ۽ ترخانن جو مرزا عيسيٰ ترخان کي بادشاھ بڻائڻ ۽ مرزا حسن ارغون کان ڦري وڃڻ ۽ سلطان محمود بکريءَ جو شاھ حسن ارغون طرفان، مرزا عيسيٰ سان ٽڪرجڻ، وري صلح ڪرڻ ۽ سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائي حڪومت ڪرڻ جو ٺاھ. مرزا شاھ حسن ارغون جي وفات ۽ نٿي تي مرزا عيسيٰ خان ترخان جي تخت نشيني.
963ھ	1555ع	مرزا عيسيٰ جي بکر تي ڪاھ، پويان نٿي شهر جو پورچوگيزن هٿان لٽجڻ ۽ ساڙجڻ ۽ مرزا عيسيٰ جو پوئتي موٽڻ. سلطان محمود جو پويان ڪاھي اچڻ، وري صلح ٿيڻ.
967ھ	1559ع	مرزا عيسيٰ جي پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جو پاڻ ۾ جنگ ڪرڻ ۽ مرزا باقي جو ٻچي وڃڻ.
970ھ	1562ع	مرزا محمد صالح جو هڪ بلوچ هٿان قتل ٿيڻ ۽ مرزا باقي جو پيءُ وٽ اچڻ.
974ھ	1566ع	مرزا عيسيٰ ترخان جي وفات ۽ مرزا محمد باقي جو تخت تي ويهڻ ۽ ظلمن جي باھ ٻاري ڏيڻ.

سلطان محمود بڪري جي قلعي ماڻيلي تي اڪبر بادشاهه جي جرنيلن جي چڙهائي ۽ فتح ۽ سنڌ ۾ مغليه سلطنت جو بنياد.	1571ع	980ھ
سلطان محمود بڪري جي نياڻي جو اڪبر بادشاهه جي عقد نڪاح ۾ اچڻ.	1571ع	980ھ
سلطان محمود بڪري جي وفات، بڪر جي علائقي تي گيسو خان جي گورنري.	1573ع	982ھ
ظالم حڪمران مرزا محمد باقي جو پاڻ کي پيٽ ۾ خنجر هڻي آپگهات ڪرڻ، سندس ارڙهن ساله اقتدار جو خاتمو ۽ مرزا جاني بيگ جو تخت تي ويهڻ.	1584ع	993ھ
اڪبر بادشاهه طرفان مرزا جاني بيگ ڏانهن اطاعت لاءِ خط ۽ نواب صادق محمد کي وڏو لشڪر ڏيئي سنڌ تي چاڙهي موڪلڻ ۽ نواب صادق محمد جي شڪست.	1585ع	994ھ
اڪبر بادشاهه طرفان نواب خان خانان کي سنڌ مٿان چاڙهي موڪلڻ ۽ جاني بيگ جي ان سان سخت لڙائي.	1590ع	999ھ
مرزا جاني بيگ ۽ نواب خان خانان جو صلح ۽ سڄي سنڌ جو اڪبر بادشاهه جي سلطنت ۾ شامل ٿيڻ ۽ ارغونن ۽ ترخانن جي مستقل اقتدار جو خاتمو.	1591ع	1000ھ

مخدوم جعفر جي دور (ڏهين صدي هجري)

جو علمي ۽ ادبي جائزو

سنڌ سڳوري لاءِ علمي ۽ ادبي اعتبار سان، ڏهين، يارهين ۽ ٻارهين صدي هجري نهايت بخت واريون صديون ثابت ٿيون. 10 صدي هجري کان اڳ سنڌي عالمن جي ڪنهن به خاطر خواه (دل گهري) علمي ڪاوش جو پتو نه ٿو پوي يا ته تاريخ جي ڪتابن اهڙي ادبي خدمتن کي، اسان کان اوجھل رکيو آهي، پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته ائين ۽ نائين صدي، سنڌ لاءِ علمي ۽ ادبي انحطاط جو دور ثابت ٿيون، ورنه ڪو ته ڪارنامو، قلمي صورت ۾ ضرور محفوظ ٿي ڪري اسان تائين پهچي ها، يا ان جو نالو ئي ٻڌڻ يا پڙهڻ ۾ اچي ها، جيئن ڏهين صديءَ جي ڏاهن جا ڪجهه علمي ۽ ادبي جواهر پارا ۽ يارهين ٻارهين صدي جون تصنيفات، چاپي يا قلمي صورت ۾ اڄ به موجود آهن يا اهڙين ڪاوشن جي ڄاڻ، تاريخ ۽ ادب جي ڪتابن ۾ ملي ٿي.

جيتوڻيڪ ڏهين صدي، سنڌ لاءِ انتشار، ڏقيڙ ۽ بدامني جو پيغام کڻي آئي، سنڌ ڌارين جي حملن جي آماجگاهه بڻي، شهر، واهڻ ۽ وستيون ويران ٿيڻ لڳيون، جن جو نقشو مٿي چٽي چڪا آهيون، پر ان هوندي به سنڌ اهل علم جو مرڪز رهي، اهڙي نفسانفسي جي دور ۾ سنڌ وارن علم جا آثار باقي رکيا، پر جيئن ته ارغون ۽ ترخان غير ملڪي حڪمران هئا ۽ فارسي زبان سندن مادري ۽ علمي زبان هئي، انهيءَ ڪري انهن فارسي ۽ ادب جي سرپرستي ڪئي. سنڌي زبان جي نه سرڪاري سرپرستي ٿي ۽ نه علمي محفلن ۾ ئي ان کي ايتري جاءِ ملي. البت فارسي ۽ عربي جي سٺي خدمت ٿي.

ٽي قسم: ڏهين صديءَ ۾ سنڌ جي عالمن کي 3 ٽن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. 1. اهي عالم سڳورا، جن ٻاهران لڏي، سنڌ جي سرزمين کي اچي وطن بڻايو. 2. اهي علماء ۽ فضلاء جيڪي اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ موجود هئا ۽ باوجود انتشار ۽ ڏقيڙ جي اتي ئي رهيا. 3. اهي عالم سڳورا جيڪي سنڌ جي ناسازگار حالات کي سامهون رکي، هتان لڏي ٻاهر هليا ويا.

ٻاهر کان آيل علماء

1. ميرڪ عبدالوهاب پوراني
(ت 973ھ)
2. مولانا عبدالعزيز هروي
(ت 908ھ)
3. مولانا اثيرالدين بن عبدالعزيز
هروي
4. علامه جلال الدين دواني
(ت 977ھ)
5. سلطان محمد فخري هروي
(ت 978ھ)
6. شاه قطب الدين (ت 977ھ)
7. قاضي محمد اچوي
(ت 951ھ)
8. مولانا مصلح الدين لاري (ت 979ھ)
9. علامه يونس سمرقندي
(ت 951ھ)
10. شاه جهانگير هاشمي
(ت 946ھ)
11. مولانا عبدالخالق گيلاني
مير محمد معصوم بکري
12. مولانا قاسم ديوان (ت 977ھ)
(ت 1014ھ)

اصل سنڌ جا رهاڪو علماء

1. مخدوم بلاول ٽلٽيءَ وارو
(ت 929ھ)
2. قاضي ڏتو سيوهاڻي.
3. مخدوم رڪن الدين عرف
”متو“ (ت 949ھ)
4. مخدوم ميران بوبڪائي
(ت 949ھ)
5. مخدوم محمد عثمان درپيلي
(ت 1002ھ)
6. مخدوم عبداللطيف درپيلي
(ت 1024ھ)
7. مخدوم محمد جان درپيلي
(ت 1057ھ)
8. مخدوم عبدالملڪ درپيلي
(ت 1057ھ)
9. مخدوم سعيد درپيلي
(ت 998ھ)
10. مخدوم نوح هالاڻي
(ت 998ھ)

11. قاضي قاضن بڪري
12. مخدوم عباس هنگورجائي
(ت 958ھ) (ت 998ھ)

13. مولانا ضياء الدين راهوٽي
14. مخدوم صدر الدين راهوٽي

۽ ٻيا علماء

عربستان ڏانهن هجرت ڪري ويل علماء

1. مخدوم قاضي عبدالله بن ابراهيم
2. شيخ رحمة الله بن عبدالله درپيلي
(ت 993ھ)
3. شيخ حميد بن عبدالله درپيلي
4. شيخ صالح بن عبدالله درپيلي
(ت 1009ھ)
5. شيخ عبدالله متقي بن سعد الله
6. علامه علي بن جلال بن علي نٿوي
(ت 984ھ) (ت 971ھ)

گجرات ڏانهن هجرت ڪري ويندڙ سنڌي علماء

1. شيخ طاهر بن يوسف پاتائي
2. مسيح الاولياء حضرت شيخ عيسيٰ
(ت 1004ھ) بن قاسم (ت 1031ھ)
3. مخدوم عثمان بن عيسيٰ
4. قاضي عبدالسلام سنڌي
بوبڪائي (ت 1008ھ)
5. مولانا طيب سنڌي نٿوي
(ت 990ھ)

هندوستان ڏانهن هجرت ڪري ويندڙ

ڪجهه سنڌي عالم

1. ملا مبارڪ بن خضر ناگوري
2. شيخ ابو الفيض فيضي 1004ھ
(ت 1001ھ)
3. شيخ ابو الفضل سيوهاڻي
4. شيخ عبدالله نٿوي وغيره.
(ت 1011ھ) (ت 991ھ)

ڏهين صديءَ هجريءَ جي عالمن جو علمي ۽ ادبي ورثو

(اجمالي نقشو)

نمبر	ڪتاب جو نالو	فن	مصنف	سال وفات هجري	سال وفات ميلادي
1.	شرح الكافيہ	نحو	شاھ بيگ ارغون	928	1522
2.	حواشي شرح المطالع	فلسفو	= =	=	=
3.	شرح الشريفيہ علي السراجي	فرائض	= =	=	=
4.	مثنوي مظهر الآثار بجواب تحفه الاحرار	تصوف	سيد جهانگير هاشمي	946	1539
5.	ديوان شعر	شاعري	= =	=	=
6.	شرح الاربعين النووية	حديث	مخدوم ركن الدين (عرف مخدوم متو)	949	1542
7.	شرح خلاصہ كيداني	فقه	= =	=	=
8.	هفت ڪشور (فارسي)	اخلاقيات	سلطان محمد فخري بن محمد امير هروي	970	1562
9.	لطائف نامہ (فارسي)	تذڪرہ	= =	=	=
10.	تحفة الحبيب (فارسي)	شاعري	= =	=	=

11.	روضة السلاطين (فارسي)	تذکره	=	=	=	=
12.	صنائع الحسن (فارسي)	شاعري	=	=	=	=
13.	جواهر العجائب (فارسي)	تذکره	=	=	=	=
14.	ديوان فخري (فارسي)	شاعري	=	=	=	=
15.	آداب المريدين	تصوف	شيخ علي بن جلال نثوي	971	1563	
16.	مجموعه فتاوي پوراني	فقه	شيخ ميرک عبدالوهاب پوراني	973	1565	
17.	شرح شمائل الترمذي	حديث سيرت	شيخ مصلح الدين لاري سندي	979	1571	
18.	تعليقات علي تفسير البيضاوي	تفسير	=	=	=	=
19.	شرح المنطق	منطق	=	=	=	=
20.	رساله في بحث تمام المشترك	=	=	=	=	=
21.	رساله في بحث القدرة والارادة	عقائد	=	=	=	=
22.	رساله في بحث الحركة	فلسفہ	=	=	=	=
23.	رساله في تحقيق المبدء و المعاد		=	=	=	=
24.	شرح تهذيب المنطق	منطق	=	=	=	=

25.	شرح هداية الحكمة	فلسف	=	=	=	=
26.	جمع المناسك و نفع الناسك	فقه	شيخ عبدالله بن سعدالله متقي دربيلي	984	1576	
27.	حاشيه علي عوارف المعارف	تصوف	=	=	=	=
28.	حاشيه مشكوة حديث	=	=	=	=	=
29.	شرح الرسالة الغوثيه		شيخ طيب سندي	990	1582	
30.	تعليقات علي مشكوة المصابيح	حديث	=	=	=	=
31.	كشف الغمه		علام عبدالله نئوي سلطانپوري	991	1583	
32.	منهاج الدين	سيرت	=	=	=	=
33.	عصمة الانبياء	عقائد	=	=	=	=
34.	شرح العقيدة الحافظيه	=	=	=	=	=
35.	رسالة في تفضيل العقل علي العلم		=	=	=	=
36.	حاشيه شرح جامي	نحو	=	=	=	=
37.	المنسك الصغير	فقه	علام رحمة الله دربيلي	993	1585	
38.	المنسك المتوسط	=	=	=	=	=

39.	المنسك الكبير	=	=	=	=
40.	تلخيص تنزيه الشريعة عن الاحاديث الموضوعة	حديث	علام رحمت الله درپيلي .	993	1585
41.	رساله في الاقتداء بالشافعية عربي	فقه	=	=	=
42.	غاية التحقيق و نهاية الدقيق	=	=	=	=
43.	ترجمه قرآن زبان فارسي		مخدوم نوح بن نعمه الله هالائي	998	1589
44.	تاريخ ألفي 8 جلد فارسي	تاريخ	ملا احمد بن نصرالله نثوي	100 0	1591
45.	خلاصة الحياة	تذكره حكماء	=	=	=
46.	رساله در اخلاق	اخلاق	=	=	=
47.	منبع العيون	تفسير	ملا مبارك بن خضر سندي ناگوري	1001	1592
48.	جوامع الكلم	اخلاق	=	=	=
49.	تفسير مجمع بحار الانوار	تفسير	شيخ طاهر بن يوسف پاتائي	100 4	1595
50.	مختصر قوت القلوب	تصوف	=	=	=
51.	منتخب مواهب لدنيہ	سيرت	=	=	=

52.	ملنقط جمع الجوامع	حديث	=	=	=	=
53.	موجز شرح القسطلاني علي صحيح البخاري	حديث	=	=	=	=
54.	مختصر تفسير المدارك	تفسير	=	=	=	=
55.	اسامي رجال صحيح البخاري	اسماء الرجال	=	=	=	=
56.	رياض الصالحين		=	=	=	=
57.	سواطع الالهام (تفسيربي نقاط)	تفسير	علامہ ابو الفيض فيضي فياضي	100 4	1595	
58.	موارد الكلم (بي نقاط)	اخلاق	=	=	=	=
59.	ديوان فيضي (قصائد، غزليات)	شاعري	=	=	=	=
60.	مثنوي "مركز ادوار"	تصوف	=	=	=	=
61.	مثنوي نل و دمن	افسانہ	=	=	=	=
62.	منظوم ترجم پگوت گيتا	مذہب	=	=	=	=
63.	ترجم ليلاوتي فارسي	حساب	=	=	=	=
64.	لطيف فياضي مجموعه خطوط فارسي		=	=	=	=

65.	سليمان بلقيس فارسي	=	=	=	=
66.	رساله هزار رباعي فارسي	شاعري	=	=	=
67.	منهج العمال منتخب كنز العمال	حديث	مخدوم جعفر بن ميران بوبكائي	1002	1593
68.	عجالة الطالبين	=	=	=	=
69.	فتح الدارين	وظائف	=	=	=
70.	معاهد العقائد المعروف به المكالمات	عقائد	=	=	=
71.	الاشارات شرح المكالمات	=	=	=	=
72.	اقل واعدل كلمات	=	=	=	=
73.	كشف الحق	=	=	=	=
74.	ارشاد الصادقين	تصوف	=	=	=
75.	نهج التعلم (عربي)	اصول تعليم	مخدوم جعفر بن ميران بوبكائي	=	=
76.	حاصل النهج	اصول تعليم	=	1002	1593
77.	بداية النحو	نحو	=	=	=
78.	المتانة في المرممة عن الخزنة	فقه	=	=	=
79.	الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفي	=	=	=	=

80.	قرنه في حكم الحلف بالمرنه والپرنه	=	=	=	=
81.	التنميقي في توقيت المرءة في التطبيق	=	=	=	=
82.	البيان المبرم في قول السنود "چڏي او چڏير"	=	=	=	=
83.	كمية الواقع	=	=	=	=
84.	استفتاء في ما تعارف قوم تعليق الطلاق	=	=	=	=
85.	البصارة في العمل بالاشارة	=	=	=	=
86.	بنية البيان	معاني	=	=	=
87.	بيان البنية	=	=	=	=
88.	شرح ميزان الصرف عربي .	صرف	مخدوم جعفر بن ميران بوبكائي	100 4	1593
89.	منتخب بداية النحو عربي	نحو	=	=	=
90.	اھر النحو المعروف به كلماتيه	=	=	=	=
91.	شرح الفوائد الضياثيه	=	=	=	=
92.	العراضة في علم العروض و القافيه	عروض وقافيه	=	=	=

93.	عرض العراضة	=	=	=	=
94.	حاشيه علي تفسير اليضاوي	تفسير	مخدوم محمد عثمان بن عيسي' البوبكائي	1008	1599
95.	شرح صحيح البخاري	حديث	=	=	=
96.	اكبر نامه فارسي		شيخ ابو الفضل سندي ناگوري	1011	1602
97.	آئين اكبري فارسي	اصول سياست	=	=	=
98.	عيار دانش فارسي	فارسي ادب	=	=	=
99.	رقعات فارسي	انشاء	=	=	=
100.	كشكول فارسي		=	=	=
101.	جامع اللغات	لغت	=	=	=
102.	مثنوي معدن الافكار بجواب مخزن الاسرار		مير محمد معصور بكري	1014	1605
103.	مثنوي حسن و ناز بجواب يوسف زليخا		=	=	=
104.	مثنوي راي و صورت بجواب ليلي و مجنون		=	=	=
105.	مثنوي خمس متحيره بجواب هفت پيكر		مير محمد معصور بكري	1014	1605

106.	مثنوی اکبر نام بجواب سکندر نامہ		=	=	=	=
107.	مفردات نامی	طب		=	=	=
108.	تاریخ سنڈ المعروف بہ تاریخ معصومی	تاریخ		=	=	=
109.	دیوان شعر فارسی	شاعری		=	=	=
110.	دیوان رباعیات	=		=	=	=
111.	ساقی نامہ	=		=	=	=
112.	معم (شعری) گجھارتون	=		=	=	=
113.	شرح الفوائد الضیائیہ	نحو	مخدوم عبداللطیف درہیلی	102 4	1615	
114.	منتقح العوامل شرح مائتہ عامل	=		=	=	=
115.	روضۃ الحسنی شرح اسماء الحسنی 989ھ		مسیح الاولیاء شیخ عیسیٰ جنداللہ سنڈی برہانپوری	1031	1630	
116.	عین المعانی شرح اسماء الحسنی 997ھ			=	=	=
117.	انوار الاسرار	تفسیر		=	=	=
118.	رسالہ حواشی پنج گانہ			=	=	=

119.	حاشیه بر اشعار غریبه از کتاب انسان کامل، للجیلی		=	=	=	=
120.	شرح قصیده برده فارسی	سیرت	=	=	=	=
121.	قبلة المذاهب الاربعة	تصوف	=	=	=	=
122.	حاشیه جامی الفوائد الضیائیة	نحو	=	=	=	=
123.	فتح محمدی در علم مایتعلق بالتفسیر	تفسیر	=	=	=	=
124.	تتمیم شرح مائة عامل فتح الله شیرازی	نحو	=	=	=	=
125.	رساله عقود	عقود الانامل	=	=	=	=
126.	ترجمه اسرار الوحي		=	=	=	=
127.	نصرت نام ترخان		محمد بن بایزید پورانی نثوی	دور ارغو ن و ترخا ن	دور ارغو ن و ترخا ن	
128.	تذکرة الاولیاء	تذکره	علامه قاضی محمود نثوی	=	=	

129.	شرح العقد	صرف	=	=	=	=
130.	حواشی شرح زبدة المنطق	منطق	=	=	دور عیسہ دور عیسہ ی و ی و باقی باقی	
131.	دیوان غروری	شاعری	میر غروری کاشانی نتوی	=	=	
132.	ساقی نامہ	=	عبدالعلی نتوی	=	=	
133.	جواهر التحقیق شرح المبدء و المعاد		قاضی نعمۃ اللہ عباسی	=	=	
134.	رسالہ خلق الاعمال	عقائد	=	=	=	
135.	شرح رسالۃ الزوراء للذوانی	فلسفہ	=	=	=	
136.	سیر السلاطین	تذکرہ	سید محمد ہاشم بن سید محمد حسین	دور جانی	دور جانی	
137.	مثنوی ترنم عشق قبل از 1000	شاعری	ملا مقیم نتوی	=	=	
138.	منہاج المشکوۃ شرح مشکوۃ المصابیح	حدیث	علامہ عبدالعزیز ابھری	=	=	
139.	القول الحسن	فقہ	شیخ حمید بن عبداللہ دریلی	=	=	
140.	شرح مختصر الوقایہ	فقہ	قاضی عبدالسلام سنڈی	دور جانی	دور جانی	

141.	الرسالة الحليف	=	قاضي قاسمائي	=	=
142.	رساله في اثبات عدم الاشارة	=	=	=	=
143.	ساقى نام	شاعري	مولانا محب علي سنڌي نٿوي	دور باقى	دور باقى 1

¹ سيد حسام الدين راشديءَ "نگر ٺٽي جي تصنيف ۽ تاليف جو جائزو" جي عنوان سان هڪ مضمون پر 927ھ کان 1363ھ تائين، ٺٽي شهر ۾ ٿيل علمي ڪر / تصنيف تاليف جي فهرست پيش ڪئي هئي، جنهن ۾ هن ارغون ۽ ترخان دور (927ھ تا 1021ھ) جي تصنيفات جو تعداد ناليوار 27 ڄاڻايو آهي، ان مضمون ۾ شاھ صاحب فرمايو هو تہ: هيءَ جائزو سنڌ جي فقط هڪ شهر جو آهي (ٻين شهرن اندر ٿيل تصنيفن بابت) جيڪڏهن ڪي علم دوست پيش ڪيل ترتيب تي انهن شهرن متعلق فهرستون تيار ڪن تہ هوند سنڌ جي علمي تاريخ تمام آسان مرتب ٿي وڃي (ڏسو "ڳالهين ڳوٺ وٺن جون" ص 778، انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي / حيدرآباد 1981ع)

اسان فقط ڏهين صديءَ جي سنڌي علماء جي تصنيفن جي عام فهرست ٺاهي، ڪي قدر شاھ صاحب جي تمنا پوري ڪئي آهي ۽ ڪتابن جو تعداد 143 تائين پهچايو آهي ۽ اها هڪ مختصر جھلڪ آهي، نہ تہ ٻيا به ڪيترائي ڪتاب آهن، جيڪي ڇڏيا ويا آهن.

سند ۾ جيڪي علمي مرڪز ۽ درس گاهون ٿي گذريون آهن، انهن مان بوبڪ به هڪ آهي. هي شهر هن وقت تعلقه سيوهڻ ضلع دادو ۾ واقع آهي. هي شهر سيوهڻ کان اٺ ميل اولهه اتر ڪنڊ تي موجود آهي. منچر جي ڪناري تي هجڻ ڪري آڳاٽي وقت کان آباد آهي. هي علائقو آرين آباد ڪيو هو. عباسي خاندان جو هڪ قبيلو عربستان کان براسه حلب ۽ لسبيل، منچر ڍنڍ جي ڪپ تي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ”ٽهڻي“ ۾ وارد ٿيو. (ٽهڻيءَ ۾ سندن حويليءَ جا نشان اڃا تائين به موجود آهن) ۽ پوءِ اتان هڪ نئون ڳوٺ آباد ڪيائون. جنهن جو نالو ڳوٺ ابوبڪر عباسي هيو. جنهن جو اُچار بگڙي ڪري بوبڪان يا بوبڪ ٿيو. ڇو ته انهيءَ قبيلي جي سردار جو نالو مخدوم ابوبڪر عباسي هيو. ان سان گڏ هڪ قريشي خاندان به آيو. (1)

1. ساڻو: سيوهڻ جي قلعي کان 19 ڪوهه پري ۽ جبل کان 8 ڪوهه پري آهي.
2. عزيزاڻي: " " " " " 15 ڪوهه " " " " " 8
3. ٻاهڻي: " " " " " 13 ڪوهه " " " " " 8
4. تهڻي: " " " " " 10 ڪوهه " " " " " 2 (2)

هن شهر جي نالي جي حقيقت اها ئي آهي جيڪا مخدوم

¹ تاريخ بوبڪ قلمي، گل محمد ميمڻ (جيڪا نوٽ بوڪ جي صورت ۾ گل محمد جي خاندان وٽ محفوظ آهي).

² "مظہر شاہجہانی" فارسی طبع اول ص 211 سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1962ع.

جعفر رحمۃ اللہ علیہ پنهنجي ڪتابن ۾ لکي آهي ته ”بوبڪان مدينه من مدن السند علي فرسخين من سيوستان من الجانب الغربي منه و البوبڪ كان اسم جد اهلہ اصلہ ابوبڪر قصر تخفيفاً¹ | بوبڪ هڪ شهر جو نالو آهي. سيوهڻ کان اولهه طرف ٻن فرسخن جي فاصلي تي. ابوبڪر سندن ڏاڏي جو نالو آهي، پوءِ تخفيف ٿيندي ”بوبڪ“ بڻيو.

2. ڪن ظريفن هي وجد بيان ڪيو آهي ته، اهو ٻن اسمن مان ورتل آهي. هڪ بوءِ معنيٰ: بوءِ يا ڌڻ پيو بڪ معنيٰ: بڪواس. مطلب ته اتي مڇيءَ جي ڌڻ ۽ مهاڻن جي بڪواس آهي، جيئن سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته، قومي اسيمبلي هال آهي يا مڇي مارڪيٽ. ڇو ته مڇي مارڪيٽ ۾ گوڙ گهڻو هوندو آهي.

3. ”بوبڪ“ هڪ قسم جو گاهه آهي جو سياري جي موسم ۾ انهيءَ علائقي ۾ گهڻو ٿيندو هو ان ڪري ان جو نالو ”بوبڪ“ پيو.²

بوبڪن جي قديم تاريخ

ڪن روايتن مطابق بوبڪ آرين جي دور کان آباد هو.³ پر ان جو ڪوبه تاريخي حوالو نه ملي سگهيو آهي. سنڌ جي واليءَ (ڄام نندي) نظام الدين جي زماني ۾ ڇاڳلي نالي هندو وزير کي ڄام موصوف جي پٽيلي ”قبوليو“ عرف دريا خان سان گڏي، سيوهڻ موڪليو ويو هو جنهن اچي باراني زمين تي رهندڙ ساوه (ساوي) واري واه کي وهايو جنهن جو پاڻي منڇر ۾ پئي گڏ ٿيو. انهيءَ ڏند جي اترئين پاسي ڳاهن واري رعيت پوک ڪندي ٿي آئي ۽ ان جي ڏاکڻي طرف بوبڪن جي رعيت پوک ڪندي ٿي آئي. ان جي ڏاکڻي طرف بوبڪ جي ماڻهن، گچ (چونو) ۽ مانهن جي ٻوريءَ (بوسي) سان پڪو بند ٻڌي ڇڏيو هو ۽ ڪاڇي جي

¹ مقدمة ”المثانة“ طبع اول حاشيه ص 3، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، 1962ع.

² حوالو ساڳيو.

³ ”بوبڪ“ قلمي ڪتاب، گل محمد ميسڻ

زمينن کي پاڻي پهچايو جنهن جي ڪري آبادي ڄام ٿيندي رهي. مؤلف ”مظهر شاهجهاني“ فرمائي ٿو ته، ”مون کي نصيرالدين محمد ولد مخدوم محمد جعفر کان معلوم ٿيو ته، اهو بند ڪافي ڏينهن مضبوط رهيو نيٺ ڪنهن درويش جي پارتي سبب منجهس ڪاهه (ڏار) پئجي ويا، هاڻي مشورو هي آهي ته اهو بند مضبوط ٻڌايو وڃي.¹

صاحب ”مظهر شاهجهاني“ سيوهڻ سرڪار کي يارهن پرڳڻن ۾ ورهايو آهي، جن مان اٺ درياءَ جي هن مٿئين ڀر ۽ ٽي پرڳڻا درياءَ جي هن هيٺين ڀر آهن. اهي اٺ پرڳڻا هي آهن:

- (1) باغبان پرڳڻو: اهو پرڳڻو جنهن بابت تاريخ ”مظهر شاهجهانيءَ“ وارو لکي ٿو ته: هن پرڳڻي جي آباديءَ ۾ ”سمه“ قوم جو دخل آهي ۽ هن جي آبادي ڪمال درجي تائين پهتل هئي، جوان وقت جو عالم مخدوم جعفر بوبڪائي، مرزا عيسيٰ ترخان کان روايت ٿو ڪري ته شاهه بيگ جي حملي وقت هتان هڪ هزار اٺ نارا وارا ڪاهي ويا هئا.²
- (2) پرڳڻه پات.
- (3) پرڳڻو نيرون قلعو.
- (4) پرڳڻو ڪاهان.
- (5) پرڳڻو بوبڪان، هن کي بوبڪ به ڪوٺيندا آهن.
- (6) پرڳڻو حويلي سيوهڻ.
- (7) پرڳڻو نيرون، هن کي منچر ڍنڍ به چوندا آهن.
- (8) پرڳڻو سن.³

* مشهور انگريز مورخ ايڇ ٽي لئمبرڪ ”بوبڪ“ بابت لکي ٿو ته: اهو چڱي ريت اهميت وارو شهر آهي ۽ جيئن ته اهو پاسي واري پٽ کان اتانهون آهي

¹ ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 207-208، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، 1962ع.

² ”مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 64، طبع اول 1962ع، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، ”تاريخ معصومي“ سنڌي، ص 150، ڇاپو ٽيون، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.

³ ”مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 63 تا 72، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1962ع.

ته، ان ڪري ٿي سگهي ٿو ته ان جي هيٺان ڪا اڳ تاريخي وسندي پوريل هجي.¹ يعني لثميرڪ صاحب، انومان ٿو ڏيکاري ته ممڪن آهي، موجوده بوبڪ کان اڳ اتي پيو ڪو شهر آباد هجي، اهو برباد ٿيو هجي ۽ ٻيهر ان جي مٿان هيءُ شهر آباد ٿيو هجي.

* کنڊرن جي کوٽائي جي هڪ ماهر ”اين جي مجمدار“ 29- 1930ع ڌاري پنهنجي هڪ ٽيم سان سنڌو ماڻڙي جو ٻه هزار ميل سفر ڪري ۽ سنڌ جي ڪافي قديم آثارن ۽ ماڳن جي کوٽائي ڪري، سنڌو تهذيب ۽ قديم آثارن بابت هڪ ڪتاب ”سنڌ ۾ قديم کنڊرن جي کوٽائي“ (Exploration in Sindh) لکيو هو ان ۾ هن صاحب ”بوبڪن“ کي به ياد ڪيو آهي، لکي ٿو:

”4 ڊسمبر تي لڏو پٽي وڃي دادوءَ نڪتاسون، اتي ٻن ڏينهن جي ڊاڀي کان پوءِ ”بوبڪ“ آياسين جيڪو منچر جي ڪوچا جي ڪم ڪرڻ لاءِ سهوليت وارو آسان هو تعلقي سيوهڻ جي شهر بوبڪ وٽ وائي قائم ڪئي وئي. هي شهر ننڍڙو پر ڏاڍو خوبصورت آهي ۽ ريلوي اسٽيشن، بوبڪ روڊ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي، منچر ڍنڍ مان نڪرندڙ هڪ واه جي اٽاهين ڪناري تي آباد آهي. واه جي هڪ شاخ سندس چوڌاري گهيرو ڪري گذرندي آهي.“²

بوبڪ شهر جي موجوده حالت

هن شهر جي آبادي هندن جي لڏپلاڻ کان اڳ چار پنج هزار هئي. هيءُ شهر پوري سنڌ ۾ ٽيون نمبر ميونسپالٽي هئو. هتي وڻج واپار تمام گهڻو هلندو رهيو آهي. هن شهر جي چوگرد ڪافي ڳوٺ ۽ زمينون آباد

¹ ايڇ. ٽي لثميرڪ۔ ”سنڌ هڪ جائزو“ ج 1، مترجم سنڌي: سليم احمد، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو پهريون 1982ع ص 164.

² اين جي مجمدار ”سنڌ ۾ قديم کنڊرن جي کوٽائي“ مترجم سنڌي: عطا محمد پڻيرو، سنڌي ادبي بورڊ، طبع اول، 1977ع، ص 116.

آهن، جنهن ۾ ڪڻڪ، سرنهن، چانيو، جوئر، پٽاڻا، ڪمند، وونئڻ ۽ پاڇيون عام جام ٿينديون آهن. هتي تماڪ ۽ پنگ جو وڪرو گهڻو آهي، تماڪ جي ساليانہ پوک ۲۰ هزار مٿن کان وڌيڪ آهي. تماڪ اڳ ۾ ڪونه ٿيندو هو پر مغل گورنر ديندار خان جي دور ۾ اهو پوکجڻ لڳو هو. پنگ مان به ڪافي ٽيڪس وصول ٿيندو رهيو ليڪن هندن جي لڏپلاڻ کان پوءِ اهو سلسلو ختم ٿي ويو آهي ۽ پنگ جي ويئر هائوس ۾ موجوده هاءِ اسڪول آهي. ”بوبڪ“ هڪ ريلوي اسٽيشن آهي، جتان ٽلٽي، بلاول پور آراضي، بختيار پور جي ماڻهن جي آمدورفت ٿئي ٿي.

هن وقت توڙي آڳاٽي زماني ۾ مخدوم جعفر جو خاندان مشهور رهيو آهي. مخدوم جي خاندان ۾ گهڻو ڪري عالم ۽ فاضل ٿي گذريا آهن. سمن جي دور کان وٺي ڪلهوڙا دور تائين، هيٺيان بزرگ موجود هئا، مخدوم يعقوب بن نورالدين ۽ سندس پٽ ميران ۽ ان جو پٽ مخدوم جعفر ۽ سندس خاندان ۾ مخدوم يعقوب ثاني، مخدوم عبدالغني، مخدوم فضل محمد ۽ مخدوم نجم الدين هئا.¹

بوبڪ مخدوم جعفر رحمۃ اللہ علیہ جي دور ۾

مؤلف ”مظهر شاهجهانيءَ“ جي تقسيم موجب پنجنون پرڳڻو بوبڪ آهي. (ڪٿي چوڻون به لکي ٿو) هتي ڪيتريون ئي ذاتيون رهن ٿيون:

(1) بوبڪ، جيڪي پاڻ کي خلجي ڪونائڻ ٿا، ”معاهد العقائد“ جي حاشيي تي مخدوم جعفر جي فرزند مخدوم نصير محمد لکيو آهي ته بوبڪان اصله ابو بڪر قُصَر تَخْفِيْقًا. وهم من الخلجي في الاصل.²

(2) سميجا دل

¹ قلعي نوٽ بوڪ گل محمد ميمڻ.

² ”معاهد العقائد“ قلعي ص 3 موجوده چوڻائي درگاه وارو ضلع لاڙڪاڻو.

(3) سميجا پڪيجا

(4) خواجہ نو مسلم

(5) بچا، سميجن مان آھن. (فارسيءَ ۾ ”بھج“ لکيل آھي)

(6) پنھور

(7) ھندو

ھن پرڳڻي جا ماڻھو غريب آھن، جاگيردارن جا ظلم سھندا رھيا آھن. منجھن ڪا بہ ڏاڍائي ناھي.

ھي علائقو ڏاڍو سرسبز ٿي سگھي ٿو. اگر ماڻھن جي دل ورتي وڃي، پر ھتي چنل خور ماڻھو بہ گھڻا آھن، ھڪ ٻئي سان مسھائپ جي ڪري ۽ چنل خوري ڪري فتني جي باھ پڙڪائن ٿا، جنھن ۾ ٻين سان گڏ پاڻ بہ پڇن سڙن ٿا، جا ڳالھ علائقي جي تباهيءَ جو سبب بڻي آھي.¹

مظھر شاھجھانيءَ وارو ٻئي ھنڌ لکي ٿو تہ، چوٿون پرڳڻو بوبڪ آھي. ھنن ٻنھي پرڳڻن جو سڌارو ھن طرح ٿي سگھي ٿو تہ: ھنن پرڳڻن جون زمينون درياءَ جي ريج تي آباد ٿين ٿيون، اھي ڳوٺ اڄ بہ آباد آھن، ھنن ڳوٺن جي آباديءَ لاءِ دل معافيءَ جو سلسلو ڪرڻو پوندو جنھن ۾ ڪا بہ گھٽ وڌائي نہ ٿيڻ کپي. اميد تہ ائين ڪرڻ سان آبادي ڏھون تي وڌي سگھي ٿي.²

جيئن بختيار بيگ، مير ابو القاسم ۽ شمشير خان جي دور ۾ اھڙو رواج ھو. اھا ھن ريت دھرائي سگھجي ٿي تہ مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ اللہ عليہ جي اولاد جي پوک کي چئن حصن ۾ ورھائي ان مان ٽي حصا مخدوم جي اولاد کي ڏنا وڃن ۽ ھڪ حصو حاڪم کي ملڻ گھرجي، بلڪ ھن مان بہ ڪجھہ حصو گھٽ ھجڻ گھرجي، ڇو تہ اڳي رعيت کي طاقت ھئي ۽ ھاڻي منجھن ست ناھي.³ ھوڏانھن حالت ھي

¹ يوسف ميرڪ. ”مظھر شاھجھاني“ فارسي ص 67-68. سنڌي ادبي بورڊ، جلد اول، 1964ع.

² ”مظھر شاھجھاني“ فارسي ص 204، طبع اول 1964ع سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو ڪراچي.

³ ”مظھر شاھجھاني“ فارسي ص 207، طبع اول، 194ع سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي.

هئي جو ڪمدارن ۽ ڪامورن کي وقت جو حاڪم گهراڻي جيل ۾ وجهي ڪوڙا هڻائي اهو ميجرائيندو هو ته ڏهوڻ ويهوڻ وڌيڪ آبادي گذريل سالن کان لڪو ۽ رعيت مڃي ته هيتري آبادي ڪنداسين، نه ته توهان کي نوڪريءَ کان جواب آهي ۽ جڏهن فصل پڇي تيار ٿيندو هو ته ان وقت تپيدارن کي چونڊو هو ته هاڻي آباديءَ جو اندازو لڳائي اچو ۽ انهن تي تمام گهڻو دٻاءُ وجهندو هو ته ڪابه شيءِ گهٽ نه لڪو. انهيءَ حساب کي ڏهوڻ ويهوڻ وڌيڪ ٻڌي، برف جا منارا يعني (ڪوڙ جا گولا) ٺاهي، ڪامورن ڪڙين کي ڏيکاريندو هو مجبوراً ڪامورا به اها لکت پاڻ تي قبول ڪندا هئا ۽ هوڏانهن رعيت جون دانهون ڪوڪون هيون، ائين هو ڪامورن سان ڦاسي ويندا هئا ۽ ٻئي مٿا آبادي ڏيڻ کانپوءِ به انهن جي جند ڪانه ڇڏندي هئي. ان ڪري ڪيترن هندن وفد ٺاهي جن ۾ پريت ۽ ٻيا هندو شامل هئا، اهي دانهن کڻي مغل دربار ۾ ويا ۽ عريضه پيش ڪيائون ۽ اتان فرمان عاليشان ڏنل وغيره جو وٺي آيا.¹ ته بوبڪ ۾ ديهه جعفرآباد، ديهه يعقوبائي ۽ ديهه فضلاڻي آهن.

بوبڪن جون مسجدون

بوبڪ ۾ هڪ وڏي جامع مسجد آهي، جنهن جي لاءِ خانداني روايت آهي ته اها مخدوم جعفر رحمۃ الله عليه جي حوالي هئي جيڪا سندس وصيت موجب مسجد بنائي وئي. هاڻوڪي مسجد 1276 هجريءَ جي آهي. جيڪا مخدوم فضل محمد رحمۃ الله عليه ٺهرائي هئي. هڪ ٻي مسجد مخدوم نجم الدين جي به ٺهريل آهي، جتي سندس مقبرو به موجود آهي. مخدوم جعفر واري جامع مسجد ٽي سگهي ٿو ته اڳ ۾ به موجود هجي ڇو ته مخدوم صاحب پنهنجي قلمي ڪتاب ”الحجة القوية“ ۾ فرمائي ٿو ته: ”ثر رأي ايضا في الليلة العاشرة من ربيع الاول من السنة التاسعة والسبعين كانه عقد في جامع قسبة بوبڪان الافضلان الاڪملان محمود بن شيخن و يعقوب بن

¹ ”مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 171، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ 1962ع.

نورالدين جد هذا الضعيف و الفاضل الشهير بقاضي عبدالله قدس سرهم جميعا مجلسا عظيما واجتمع حولهم الطلبة والناس محفلا منيفا.

[هڪ بزرگ) خواب ڏٺو ته: 10 ربيع الاول 979 هجري ۾ جامع مسجد بوبڪان ۾ ٻه فاضل ۽ ڪامل محمود بن شيخن ۽ يعقوب بن نور الدين هن ضعيف جو ڏاڏو ۽ مشهور قاضي عبدالله به گڏ آهي، تمام وڏي مجلس آهي ۽ ان جي چوڌاري طالب العلم ۽ ماڻهو آهن ۽ وڏي ڪچهري آهي (پورو ٿيو).¹ هن مسجد کان سواءِ ستاويهه ٻيون مسجدون آهن، جن ۾ حافظ يا عالم پيش امام آهن.²

بوبڪن ۾ مدرسا

بوبڪ هڪ علمي شهر رهيو آهي، چو ته مخدوم خاندان هڪ علمي خاندان رهيو آهي. سدائين علمي فتوائون انهن وٽان حاصل ٿينديون هيون. مخدوم پنهنجي ڪتاب ”الحجة القوية“ ۾ لکن ٿا ته:

”اليس تذكر كذا، نازلة جائتنا من قرية كذا. فافتينا بالانعقاد وفرقنا الازواج عن الزوجات بذلك دائما، قال نعم كان كذلك هو الحق.“ [ڇا اوهان کي اهو ياد ناهي؟ هڪ مسئلو فلاڻي ڳوٺ کان آيو هو پوءِ اسان طلاق ثابت هجڻ جي فتويٰ ڏني سين ۽ زالون مردن کان جدا ڪري ڇڏيوسين. اهو سدائين ٿيندو رهيو آهي. استاد فرمايو: هاڻ ائين ئي هيو].³ ان مان ثابت ٿيو ته: هميشه علمي فتوائون بوبڪن جا مخدوم خانداني طور ڏيندا هئا ۽ اهي خانداني طور اتان جا قاضي هئا. مخدوم جعفر جي ڏاڏي مخدوم يعقوب جي ڪتاب ”الفوائد“ جو ذڪر ”كمية الواقع“ ۾ موجود آهي.⁴

¹ قلمي مخطوط، ”الحجة القوية“ ص 70، الف 70، ب، موجود، پنجاب يونيورسٽي لائبريري، نيو ڪيمپس لاهور.

² قلمي نوٽ بوڪ، گل محمد ميمڻ

³ قلمي ڪتاب ”الحجة القوية“ ص 70، ب، موجود، پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور.

⁴ ”كمية الواقع“ قلمي ص ، موجود ، پنجاب يونيورسٽي، لائبريري لاهور.

مخدوم عبدالڪريم عرف ”ميران“ جو مدرسو مشهور مدرسو هو جتي تمام پري پري کان علماء ۽ طلباء ڪهي ايندا هئا. مخدوم عثمان درپيلي جو قصو اچي ٿو ته، ”پاڻ جڏهن سمجھ پريا ٿيا ته ظاهري علم سکڻ لاءِ بوبڪن ۾ مخدوم ميران جي مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ آيا. مخدوم ميران جو اهو معمول هوندو هو جو صبح نماز کان وٺي سبق ڏيڻ لاءِ ويهندا هئا ته منجهند تائين ويٺا سبق ڏيندا هئا. هڪ ڏينهن معمول مطابق سبق لاءِ ويٺا هئا ته سڀني طالبن کي سبق ڏيئي بس ڪيائون، ليڪن اڃان صبح لڳو پيو هو اتي طالبن کان پڇيائون ته، ڪورهيل ته ٺاهي؟ پڇا ڳاڇا کان پوءِ خبر پئي ته مخدوم عثمان رهيل آهي، هو اتفاقي طور نماز کان پوءِ سمهي رهيو آهي. نيٺ جڏهن ان کي سبق مليو ته پوءِ ڏٺائون ته سج ٽاڪ منجهند تي بيٺو آهي.¹

مخدوم ميران جي مدرسي ۾ مرزا شاهه حسن ارغون، قاسم ديوان، طاهر بن يوسف پانائي، عثمان بوبڪائي، محمد موسي بوبڪائي ۽ سندس فرزند مخدوم جعفر بوبڪائي جهڙا مشهور علماء پڙهيا آهن.

مخدوم ميران کان پوءِ مخدوم جعفر جيڪو عجم کان سواءِ عرب مان به پڙهي آيو هو تنهن ان مدرسي ۾ جديد طرز ۽ نئين نصاب سان پڙهائڻ شروع ڪيو هو ڇو ته پاڻ هڪ ماهر تعليم ۽ ماهر نصاب هو ۽ ان سان گڏ وقت جو قاضي ۽ صاحب شرع پڻ هو. درويش قطب جو واقعو اچي ٿو ته، ”هڪ رات بوبڪن ۾ ڪهي آيو. هڪ طالب العلم کانئس پڇيو ته، ڪنهن جو مريد آهين؟ ورائيائين ته، ”خدا جو مريد آهيان“ ان تي سڀ شاگرد مٿس مڙي آيا ۽ مخدوم جعفر وٽ نيئي تعزير ڏيڻ پئي چاهيائون. هي حال ڏسي درويش هڪدم چيو ته، ”نه نه خدا منهنجو مريد آهي.“ هن تي وڌيڪ ڪاوڙيا ۽ کيس مخدوم جعفر وٽ وٺي آيا. مخدوم جعفر رحمة الله عليه پڇيس ته: جيئن هي چون ٿا، تيئن چيو اٿئي؟ چيائين: هاڻو! خدا منهنجو مريد هن طرح آهي جو هو اسان جي حق ۾ جيڪو ارادو ڪري ٿو سو ضرور ظاهر ڪري ٿو. پهريائين پڻ

¹ ”شجره مخدومان درپيلي“ قلمي جو فوٽو اسٽيٽ، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

اسان جي پيدا ڪرڻ جو هن ارادو فرمايو هو اسان کي هن جي ارادي ڦيرائڻ جي ڪابه طاقت نه آهي، جيڪو ڪري ٿو سو اهو ئي ڪري ٿو. ظاهر ۾ مخدوم نوح جو مرید آهيان، انهيءَ تاويل تي چڏي ڏنائونس.¹ سنڌ جا وڏا علماءُ انهيءَ مدرسي ڏانهن رجوع ڪندا هئا. مخدوم نوح عليه الرحمه بابت مشهور آهي ته سندن ڏاڏو بوبڪن ۾ رهيو ۽ اتي دفن ٿيو.²

بوبڪ جا قبرستان

هن شهر لاءِ چار قبرستان آهن.

- (1) پير مٺو: هي مخدومن جو خانداني قبرستان آهي، هن ۾ مخدوم جعفر، مخدوم عبدالغني، مخدوم حامد ۽ سندس پوٽي دفن ٿيل آهن، صرف مخدوم جعفر جو والد مخدوم 'ميران' عبدالڪريم ۽ سندس پٽ نجم الدين ان قبرستان ۾ ناهن.
- (2) پير شادي جو قبرستان.
- (3) نٿ جو مقام
- (4) بخاري جو مقام

بوبڪن ۾ حڪمت

هتي اڳي حڪمت جا وڏا ماهر موجود هئا. عباسي خاندان کان سواءِ ٻيا به چڱا ماهر حڪيم موجود هئا حڪيم محمد هاشم، حڪيم عبدالغني ۽ حڪيم حاجي محمد. انهن جا طبي ڪتاب موجود آهن. پرياسي ۾ حڪيم علي نواز شاهه لڪياري، حڪيم سيد عبدالله شاهه واهڙائي، وڏيرو محمد يعقوب ڪوريجو جنهن جي باري ۾ اهو مشهور آهي

¹ "تحفة الكرام" سنڌي، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 423.

² "سڪينة الروح" ۾ لکي ٿو ته: فخرالدين ڪبير (مخدوم نوح جي ڏاڏنگ ۾) پنجاب جي هڪ شهر ڪوٽ ڪروڙ نالي ۾ رهندا هئا. اتان لڏي اچي بوبڪن جي شهر ۾ رهيا. ظاهري باطني علوم جا وڏا عالم ۽ ڪامل هئا. وفات بوبڪن ٿي ۾ ڪيائين ۽ اتي ئي سندن مزار شريف آهي. ڏسو "سڪينة الروح ترجمہ سفينة النوح" قلمي (هالا) ص 10، اها ڳالهه دليل الذاڪرين فارسي ۾ پڻ آهي. عبدالله.

تہ پري کان بيماري ٻڌائي ويندو هو. مشهور اهو آهي تہ ان کي جفر جو علم هو. حڪيم گل محمد ميمڻ، حڪيم احمد علي، حڪيم ابو طالب شاه، حڪيم محمد رمضان ۽ حڪيم مولانا عبداللطيف موجود آهن.¹

مخدوم دين محمد بوبڪائي (وفات 1229ھ) ۽ مخدوم نور محمد بوبڪائي (وفات 1230ھ) ٻئي سڳا ڀائر هئا. جيد عالم هجڻ سان گڏ وڏا طبيب پڻ هئا. مخدوم دين محمد بوبڪائي مير فتح علي خان واليءَ سنڌ جي آخري بيماري ۾، سندس ذاتي معالج رهيو آغا ابراهيم شاه به سائنس گڏ مير صاحب جو علاج ٻئي ڪيو.²

مخدوم نور محمد بوبڪائي، مير ڪرم علي ۽ عطر خان جي زماني ۾ ٽالپور حڪمرانن جي زور ڀرڻ تي پنهنجو اصل ڳوٺ بوبڪ ڇڏي، اچي حيدرآباد شهر ۾ سڪونت پذير ٿيو هو.

بوبڪ، حافظن جو شهر

”بوبڪ“ جهڙي طرح علم ۽ عرفان جو مرڪز رهيو آهي، اهڙي طرح ڪنهن وقت هن شهر ۾ حفظ ۽ قرائت جو چرچو هو. هن شهر ۾ ٻين شهرن جي ڀيٽ ۾ حافظ سڳورا جهجها هوندا هئا. ڏينهن ۽ رات قرآن جي جهونگار پئي ٻڌبي هئي. حفظ ڪرڻ ۽ حفظ ڪرائڻ کي وڏي سعادت سمجهندا هئا.

ان ڳالهه جو ثبوت هڪ تحرير مان ملي ٿو جيڪا مخدوم ميان محمد ٽپڻائي ۽ مخدوم عبدالواحد سيوستانی تحرير ڪئي آهي:

در صورتیکہ کساں از شهر بوبڪان جنهن ۾ قرآن ڪلام الله جا حافظ سڳورا گهڻا آهن، اتان جي رهواسين، انهن حافظن کي گهٽ	هن صورت ۾ تہ بوبڪان شهر جنهن ۾ قرآن ڪلام الله جا حافظ سڳورا گهڻا آهن، اتان جي رهواسين، انهن حافظن کي گهٽ

¹ حڪيم گل محمد ميمڻ۔ ”تاريخ بوبڪ“ قلمي، جيڪا سندس پوئين وٽ محفوظ آهي.

² نياز هيروني۔ ”سنڌ جي طبي تاريخ“، ج 2، سنڌ سائنس سوسائٽي 1976ع، ص 572-572.

اختراع نمودند و حافظان را مشافهم
 می نمایند و طالب علمان شهر
 مسطور نیز تجویز این عبارت نموده
 اند لهذا حفاظ کرام که در آناء
 الليل والنهار که بقرآءة قرآن کریم
 قیام می نمایند تنگدل می شوند.
 بحفظ قرآن مشغول اند شب و روز از
 حفظ قرآن باز نمی مانند در
 اینصورت کسان مذکور بدین
 قول کافر مرتد گشتند و از زنان
 جدا شدند و اهانت به
 لاجل حفظه القرآن الکریم، وهو
 اهانت حفظ القرآن علی ابلغ
 الوجوه.¹

سمجھندي ۽ بيمعزتي طور هيءَ
 مقولو جوڙيو آهي ته: ”الحافظ
 كالجاهل“ (حافظ، جاهل جهڙو
 آهي). حافظن کي روبرو اهي لفظ
 چون ٿا، پيا ته ڇڏ پر خود انهيءَ شهر
 جا طالب العلم به اها ئي عبارت
 رڻيو ويٺا آهن. جنهن ڪري
 جيڪي حافظ سڳورا رات ۽ ڏينهن
 مسلسل قرآن ڪريم جي تلاوت
 ڪندا رهن ٿا، ان ڳالهه تي تنگدل
 ٿين ٿا (ڏکائجن ٿا) پر پوءِ به ڏينهن
 رات قرآن ۾ رڌل رهن ٿا، مڙن نه ٿا.
 انهي صورت ۾ اهي ماڻهو (جيڪي
 حافظن کي اهڙو طعنو ڏين ٿا) انهيءَ
 قول سبب ڪافر ۽ مرتد ٿي ويا ۽
 زالون انهن جون ڪانئن جدا ٿي
 ويون ڇو ته انهيءَ حافظ جي
 اهڙي طرح اهانت هن جي ڪري
 آهي ته هو قرآن کي حفظ ٿو ڪري،
 ۽ اها نه صرف انهيءَ حافظ جي
 اهانت آهي پر خود حفظ القرآن جي
 به اهانت آهي.

¹ ”مجموع فتاويٰ علماء سنڌ“ - قلمي - موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو، ص 84. نوٽ: هن
 مجموعي ۾ تقريباً 65 کن سنڌي علماء جون فتاويٰ گڏ ٿيل آهن.

بوبڪ، قضاء جو مرڪز

1. جهڙي طرح، اتر سنڌ ۾ پير شريف ۽ کهڙا ۽ ڏکڻ سنڌ ۾ مٽياري ڪنهن دور ۾ قضا ۽ فتويٰ جو مرڪز رهيا آهن، اهڙي طرح بوبڪ به ڪنهن دور ۾ (بلڪه مخدوم جعفر بوبڪائي کان وٺي) قضا ۽ فتويٰ جو مرڪز رهيو آهي. جتي شرعي قاضين (ججن) کي، فيصلن ۽ تعزيرن (سزائن) جو اختيار حاصل هوندو هو. ان ڳالهه جي تصديق هن واقعي مان ٿئي ٿي جيڪو بيان العارفين ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي بابت نقل ٿيل آهي. اسان بيان العارفين سنڌي مان اهو قصو بعينه نقل ڪري رهيا آهيون:

ڏهون شعلو سڻهو حضرت پير ڪنان
 ته ڏينهن هڪڙي درويش جو مشغولس مولِي
 قطب نالو تهجو هو مريد مخدوم نوحا
 سو وهيو ٿي سير تي منجهه ملڪ ڪهه طرفا
 جڏهه رسو بوبڪن جي ونجين شهر کا
 ويٺو تهين هنڌ مين ڪري مڪانا
 تڏهه طالبن علمن ته شهر جي پڇڻو تهين کا
 ته آهين ڪهڙي پير جو تون فقير مريدا
 چي آهيان مريد خدا جو بي جي حاجت نه آه
 ته سڻ ڪري ان لفظن جي سڀ ڏمرڻا
 پانياڻ ته مخدوم جعفر وٽ نيهون انهين کا
 جو هو دانشمند گهڻون منجهه تهين وقتا
 تڏهه چياڻ تن کي ته خدا آهي منهنجو مريدا
 تان گهڻو ڏمرڻا ته تي پوءِ ڪوئي سو آڻيا
 مخدوم جعفر بوبڪائي جي خدمت منجهارا
 تڏهه مخدوم پڇڻو قطب کي تجيڪ هي چون ٿا

سچ ڪ چيو آه سو هاڻي تو مها
 چي: مون چيو آه جيئن اي مڙئي چونڌا
 تڏه چيو مخدوم تهڪي: تڇيئي ڪڇاڙيلاء؟
 هاڻ تعزير تو تي لازم ٿيو ڏبو تو ڪا
 تڏه چيائ مخدوم کي ته: ناه مونتي تعزيرا
 جيڪ چيم سو سچ آهي تهجي هي معنا
 تجو چيم انڪي ته آءُ آهيان مريد خدا
 جيئن سڀ ڪا گهر ۽ ارادو ۽ پڻ اميدا
 سا ڪنا غير انجي مون کي طلب نڪا
 پر جو چيم ته خدا مهجو آهي مريدا
 جيئن جيڪو ارادو ان ڪڻو ڪ ڪندو جو اڃا
 حق مين مون ضعيف جي سو سڀ ٿئو صحيحا
 پر ارادي منجه تهجي مون کي قدرت نه ڪا
 جيڪ ڪري ٿو پاڻ ڏئي سو ٿئي ٿو پيدا
 آهي سيئي ته هت امر فرمانا
 پر آءُ تان بانون آهيان سندو مخدوم نوحا¹

انهيءَ قصي مان معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر رحمة الله عليه ان
 کي تعزير ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ تعزير ڏيڻ صرف قاضيءَ جو منصب آهي.
 2. علماءِ سنڌ جي فتاويٰ جي هڪ قديم مجموعي² مان هڪ تحرير
 نظر مان گذري، جنهن جي آخر ۾ لکيل هو ته ”حرره عبدالخالق قاضي بوبڪان“.
 يعني هيءَ تحرير لکي بوبڪان جي قاضي عبدالخالق جيتوڻيڪ انهيءَ قاضي

¹ عبدالرحمان بن ملوک - ”بيان العارفين سنڌي“ - مطبوع مرغوب هر ديار بمبئي 1293ھ ص 243 ۽
 244_ اها ساڳي ڳالهه نشر ۾ ”بيان العارفين جي سنڌي ترجمي“ از ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، ناشر:

اوقاف کاتو ۽ علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت 2002ع ص 234 تي به آهي.

² ڏسو ”مجموعه فتاويٰ علماءِ سنڌ“ - قلمي - موجود سردار مسعود جهنڊير لائبريري لڳ ميلسي ضلع
 وهڙي پنجاب.

عبدالخالق جا حالات يا ان جو دور معلوم نه ٿي سگهيو پر ايترو سو معلوم ٿيو ته ”بوبڪان“ ڪنهن وقت قضا جو مرڪز هو جنهن ۾ مخدوم عبدالخالق نالي هڪ عالم قضا جي عهدي تي براجمان هو.

3. مخدوم جعفر جي وڏڙن جو بوبڪن ۾ خانداني طور قاضي هجڻ، ”بوڪن ۾ مدرسا“ تحت لکي آيا آهيون...

بوبڪ، ڏانهن نسبت ڪيل علماء

سنڌ سڳوريءَ جا ڪيترائي اهڙا شهر ۽ علمي مرڪز آهن، جن ڏانهن سنڌ جون عظيم شخصيتون منسوب آهن. مثلاً:

* ڊيبل: جنهن ڏانهن سوين سنڌ جا عالم ۽ محدث منسوب آهن، مثال طور:

1. خلف بن محمد الموازيني الديبلي¹

2. علي بن موسي الديبلي²

3. عبدالرحيم بن يحيي الديبلي³

4. علامه ابو جعفر الديبلي (ت 322ھ)⁴

* منصوره: جنهن ڏانهن نسبت ڪيل عالمن ۽ محدثن مان

ڪجهه هيءَ آهن:

1. ابو سليمان، دائود المنصوري⁵

2. ابو العباس احمد بن محمد المنصوري⁶

¹ علامه خطيب بغدادی، ”تاریخ بغداد“ طبع بیروت ص 333 ج 8.

² علامه خطيب بغدادی، ”تاریخ بغداد“، طبع بیروت ص 333، ج 8.

³ قاضي اطهر مبارڪپوري، ”خلافت عباسيه اور هندوستان“ طبع سکر 1986ع ص 413.

⁴ جنهن جو ڪتاب ”مڪاتيب النبي ﷺ“ تازو ڪراچي مان شايع ٿيو آهي.

⁵ قاضي اطهر مبارڪپوري، ”خلافت عباسيه اور هندوستان“ طبع سکر 1986ع، ص 408.

⁶ ابن النديم محمد بن اسحاق، ”ڪتاب الفهرست“، عربي طبع ڪراچي، 1986ع، ص 273.

3. ابو محمد عبدالله بن جعفر المنصوري¹

4. ابو حامد احمد بن محمد المنصوري²

* درپيلو (متصل ڪنڊيارو): جنهن ڏانهن منسوب ٿيل ڪجهه

علماء بيان ڪجن ٿا:

1. علامه رحمة الله درپيلي (وفات 993ھ)

2. شيخ عبدالله درپيلي (ت 984ھ)

3. مخدوم عبداللطيف درپيلي (ت 1024ھ)

4. مخدوم محمد عثمان درپيلي (ت 1002ھ)

* نٿو: جنهن ڏانهن سوين سنڌي عالم منسوب ٿيا، ڪجهه هيءُ

آهن:

1. مخدوم محمد هاشم نٿوي (ت 1174ھ)

2. مخدوم ابو الحسن نٿوي (ت 1138ھ)

3. مخدوم محمد معين نٿوي (ت 1161ھ)

4. مخدوم عبداللطيف نٿوي (ت 1189ھ)

-- بالڪل اهڙي طرح ”بوبڪ“ ڏانهن به ڪيتريون علمي

شخصيتون منسوب آهن. بوبڪ به ڪنهن دور ۾ علم جو وڏو مرڪز

رهيو. ”بوبڪ“ جي تاريخ جي حوالي سان اهڙين شخصيتن جو ذڪر

ڪرڻ تمام ضروري آهي:

1. مخدوم محمد يعقوب بوبڪائي

(مخدوم جعفر جو ڏاڏو)

2. مخدوم عبدالڪريم عرف ميران بوبڪائي

(مخدوم جعفر جو پيءُ)

¹ قاضي اطهر مبارڪپوري - ”رجال السند و الهند“ - دارالانصار قاهره طبع اول 1398، ص 165.

² علامه صميري، ”اخبار ابي حنيفه و اصحابه“ - ص 64، طبع مڪتبہ عزيزيه - عنايت پور.

3. مخدوم محمود بوبڪائي
(مخدوم ميران جو استاد)
4. حڪيم محمد عثمان بوبڪائي
(مخدوم ميران جو شاگرد)
5. شيخ محمد موسيٰ بوبڪائي
(مخدوم ميران جو شاگرد)
6. مخدوم محمد جعفر بوبڪائي
7. مخدوم عبدالله بوبڪائي
8. مخدوم عبدالعليم بوبڪائي
9. مخدوم نورالدين بوبڪائي
10. مخدوم نجم الدين بوبڪائي
11. مخدوم نصير محمد بوبڪائي
(اهي پنجئي مخدوم جعفر جا فرزند آهن)
12. كمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن مخدوم جعفر بوبڪائي
13. مخدوم حامد بن كمال الدين بن صلاح الدين بوبڪائي
اهي ٻئي بزرگ مخدوم جعفر جي پوٽاڻ ۾ آهن ۽ صاحب تصنيف آهن. مخدوم جعفر ان جي پنجن ئي فرزندن ۽ ٻنهي پڙيوتن جو تذڪرو اڳتي اچي رهيو آهي.
14. علامه عبدالوهاب بوبڪائي (وفات 1320ھ)
هيءَ بزرگ، مخدوم عبدالڪريم متعلوي (ت 1261ھ) جو شاگرد هو. مولوي عبدالرؤف بختيار پوري روايت ڪئي ته: مان کيس تمام پڙاڻ جي حالت ۾

ڏٺو جو قريباً 90 سالن جي ڄمار کي پهتل هو. هٿن ۾ رعشوي ڏکڻي پيدا ٿيل هوس. جوانيءَ جي زماني ۾ ڪيترن ئي ڪتابن جا پنهنجي دستخط سان نقل ورتا هئائين، جيئن ته:

(1) تحفة الاخيار خاشية الدر المختار مصنفه ابراهيم الحلبي

(2) بياض مخدوم محمد هاشم

(3) بياض مخدوم عبدالحليم سيوستاني

سندس قلم جا لکيل ڪتاب مولوي عبدالرؤف ڏٺا هئا. ازانسواءِ ٻيا به ڪيترا ناياب ڪتاب سندس ڪتبخاني ۾ موجود هئا. هي صالح ٻانهو 1320ھ ۾ هن دنيا جي مطالعہ کان اڪيون بند ڪري، ٻئي جهان ڏانهن روانو ٿي ويو.¹

15. مخدوم محمد بن عبدالواحد بوبڪائي:

جنهن جا حالات زندگي ته نه ملي سگهيا. البت ان جو هڪ ڪتاب ”رساله تقويم آفتاب“ جوڻاڻي لائبريري۔ واره۔ لاڙڪاڻه ۾ موجود آهي. جنهن تي نه ڪاتب جونالولڪيل آهي نه ڪتابت جو سال درج آهي.

16. مخدوم نور محمد بوبڪائي (وفات 1230ھ)²

هيءَ فضل ۽ ڪمال جو صاحب ۽ جيد عالم هو ۽ طب ۾ پڻ بي نظير ليکيو ٿي ويو. مير ڪرم علي خان ۽ عطر خان جي زماني ۾ ٽالپوري حاڪمن جي زور ڀرڻ تي پنهنجو اصل ڳوٺ ”بوبڪه“ ڇڏي، اچي حيدرآباد ۾ سڪونت پذير ٿيو. مشهور عالم ۽ شاعر ”مير مائل“ سان گهرا ناتا هوس. جنهن سندس شان ۾ هيٺيون شعر چيو هو:

آنڪه مردم زفيض حڪمت او

نوجوان گردد آنڪه پير بود

يعني هن جي حڪمت جي فيض کان پوڙها به نوجوان ٿي پون

¹ مولانا وفائي - تذڪره مشاهير سنڌ ج 1، سنڌي ادبي بورڊ - ڇاپو ٻيو 1985ع، ص 281.

² وڌيڪ احوال لاءِ ڏسو، ”تذڪره لفظي“، لطف الله بدوي، ج 2، ص 101، آر ايڇ حيدرآباد، طبع 3، 1968ع.

ٿا. سندس انتقال 1230ھ ڌاري، حيدرآباد شهر ۾ ٿيو هو. پاڻ نادر روزگار جيد عالم ۽ فارسي جو پرگو شاعر هو. سندس دم قدم سان حيدرآباد ۾ علمي، ادبي محفلون آباد هيون.¹

17. مخدوم دين محمد بوبڪائي (وفات 1229ھ)

مخدوم نور محمد جو سڳو ڀاءُ يا قريبي عزيز، فضل و کمال جو صاحب ۽ طب ۾ خاص درڪ رکندڙ هڪ بزرگ صفت انسان هو. جڏهن مير فتح خان (سند جو والي) آخري بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيو ته، هيءَ سندس ذاتي معالج جي حيثيت ۾ وٽس حاضر هيو. ان وقت آغا ابراهيم شاه به ساڻس گڏ مير صاحب جو علاج پئي ڪيو پر مير صاحب سرطان جي موذي مرض جو شدت سان شڪار ٿي چڪو هو. ان ڪري چڙهي نه سگهيو. مخدوم دين محمد فارسي زبان جو معياري شاعر ۽ علم منطق ۾ ڪامل دسترس رکندڙ هو. مير مائل هن جي مسيحتائي تي هيٺئن رطب اللسان آهي:²

بزم حڪمت را مسيح و طور معنی را ڪليم

باشدت فضل و ڪمال از صدق نيت برقرار

هن جي وفات 1229ھ ڌاري ٿي هئي.³

علامه دين محمد بوبڪائي، پنهنجي وقت جو عظيم فقيه پڻ هو. مخدوم عبدالواحد سيوستانی سان فقهي مسئلن تي سندس بحث ۽ قلمي نوڪ جهوڪ هلندي رهندي هئي. پياض واحدي مان سندس هڪ فتويٰ نقل ڪجي ٿي:

سوال: نقل استفتاء دين محمد بوبڪائي، قدورد هذا السؤال الآن من المغرب، ماقولهم في رجل مسافر مع قافلة لايقفون للصلاة ولا يصلون

¹ نياز حسين همايوني - "سند جي طبي تاريخ" ج 2، ط سندس سائنس سوسائٽي 1976ع، ص 572.

² ڪليات مائل ٺٽوي، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1959ع ص 399.

³ نياز حسين همايوني - "سند جي طبي تاريخ" ج 2، سندس سائنس سوسائٽي 1978ع، ص 573.

الافني المنزل وينزلون بعد الظهر مرة وبعد المغرب آخري وهوان نزل وحده و
توضا و صلي تفوت القافلة فيخاف علي نفسه وان لم ينزل لا يمكن الصلوة
علي الدابة من غير وضوء واذا توضاء لا يتيسر عليها فهل يجوز له ان يقلد
الامام الشافعي في الجمع بين الظهر و العصر و العشائين فيقدم الذي
يخاف فوتها او يوترها فيصليها مع اختها او تيمم بغبار ثوبه مع وجود الماء
عنده و يصلي علي الدابة موميا الي اي جهة توجهت. الخ

جواب: الظاهر ان ياتي بالجمع (بين الصلوتين) عملا بالاحاديث
النبوية الثابتة في الصحاح المعتمدة من غير قصد تقليد مذهب من
المذاهب علي ان علة الجمع في التسكين موجودة في هذا الجمع والله
اعلم بالصواب... حرره دين محمد بوبڪائي¹

ان تحرير كي وري مخدوم عبدالواحد سيوستاني هنن لفظن سان

پڳو:

(تعقبه المخدوم عبدالواحد السيوستاني)

اقول: الظاهر ان المذهب هو جوازا التيمم عند الخوف علي النفس
سواء كان بسبب ذهاب القافلة او غيرها وكذا الصلوة علي الدابة عند
عدم امكان النزول كما هو مبسوط في كتب الفقه² (خلاصه هيء ته
جيڪڏهن قافلو نماز لاءِ نه ٿورڪجي ته مخدوم دين محمد وٽ جمع بين
الصلوتين ڪري سگهي ٿو ۽ مخدوم سيوستاني وٽ جمع بين الصلوتين
هرگز نه ڪندو. بلڪ تيمم ڪري سواريءَ تي ئي نماز پڙهڻ گهرجي.)

18. مولانا عبدالواحد بوبڪائي (وفات 1269ھ کان پوءِ)

مولانا عبدالواحد بوبڪائي، بوبڪ شهر جي مُلن مان هئا.
نقشبندي طريقي جي تلقين شاهه عبدالقيوم مجديءَ کان ورتي هئائون ۽
ڪجهه وقت مرشد جي خدمت ۾ رهي انهن جي فيض مان سيراب ٿيا هئا.

¹ "فتاويٰ واحدي المعروف بياض واحدي" - مخدوم عبدالواحد سيوستاني - طبع قدير، ص 228.

² "بياض واحدي" ص 228 - اهڙي طرح ڏسڻ فتاويٰ (بياض) واحدي جا صفحات 56، 186، 83.

رياضت به تمام گهڻي ڪندا هئا. حرمين شريفين جي زيارت به گهڻائي پيرا ڪئي هئائون.

عمر جون گهڻيون گهڻو ڪري مسڪيني ۽ درويشي ۾ گهاريندا رهيا. خواجه محمد حسن جان سرهندي لکي ٿو ته: جن ڏينهن ۾ هن فقير سان سندس ملاقات ٿي هئي، تڏهن ان جي عمر اٽڪل روءِ ستر سال کان به مٿي هئس. هڪ پير کان ٿورو منڊڪائي هلندا هئا ۽ لٺ جي سهاري هلندا هئا. آخوند حاجي سچيڏن بختيار پوريءَ جا ساٿي هئا. سرهند ڏانهن ان سفر ۾ جو قبله والد صاحب (خواجه عبدالرحمان صاحب) سن 1299ھ ۾ سنڌ کان سرهند شريف ويا هئا ۽ ڪيترن عالمن ۽ فقيرن جي جماعت حضرت سان سفر ۾ ساڻ هئي. حاجي عبدالواحد به انهيءَ سفر ۾ حاضر خدمت هئا. حضرت والد مولانا عبدالواحد صاحب جو ان سفر ۾ ڏاڍو خيال رکندا هئا. مولانا عبدالواحد باطني ڪمال هوندي به تمام سادي طبيعت وارا هئا ۽ زود رنج هئا. جي ڪنهن کان ٿوري مخالفت ڏسندا هئا، ته ان کي سختيءَ سان روڪيندا هئا. نيڪيءَ جي حڪم ۾ سستيءَ نه ڪندا هئا. مطلب ته مولوي صاحب نيڪين جو ¹مجموعو هئا. سندن تاريخ وفات ياد نه رهي آهي.

19. مخدوم عبدالرحيم بن مخدوم محمود بوبڪائي

هن مخدوم صاحب جو تذڪرو ڪنهن تاريخ جي ڪتاب يا تذڪره جات ۾ نظر نه آيو آهي. البت چوتيارين جي ڪتبخانه ۾ ڪتاب ”الاشباه والنظائر“ جو جيڪو قلمي نسخو موجود آهي، ان جو ڪاتب ۽ مالڪ ”ميان عبدالرحيم بن مخدوم محمود بوبڪائي“ آهي ۽ ڪتابت جو سال 999ھ ۾ ڄاڻايل آهي. عبارت هيءَ آهي:

مالڪه ميان عبدالرحيم بن مخدوم محمود بوبڪائي و ڪان الفراغ

¹ مولانا حسن جان سرهندي. ”تذڪرة الصلحاء في بيان الاتقياء“ فارسي طبع 1348 ص 35 ۽ 36 ۽ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، الرحيم سنڌي. مشاهير سنڌ نمبر 3، 4، 1967ع، ص 180.

في السابع والعشرين من جمادي الاول سنة تسع وتسعين وتسعمائة.¹

ياد رهي ته ميان عبدالرحيم صاحب جو والد محترم مخدوم محمود بوبڪائي، مخدوم جعفر جي پيءُ مخدوم ميران صاحب جو استاد هو. جنهن جو ذڪر مخدوم ميران جي استادن ۾ اچي رهيو آهي.

20. مخدوم عبدالغني بوبڪائي (وفات 1169ھ)

21. مخدوم نورالدين بوبڪائي

اهي ٻئي عالم پاڻ ۾ سڳا ڀائر هئا. جن لاءِ مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته:

”از اولاد معزي اليه مخدوم عبدالغني است و بنده حسب
تڪليف برادرش مخدوم نورالدين سال فوت وي که سن هزارو صد و
شصت و نه هجري است (1169ھ) اين آيه معظمه موافق يافته و منظوم
ساخته، لمؤلفه“:

مخدوم پاڪ سيرت عبدالغني که بود

در علم شرع مصطفوی مخزن نهفت

هاتف برورفتن وے در جناں زغيب

”فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نَعْمَ الثَّوَابُ“ گفت (1169ھ)²

[مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي اولاد مان مخدوم عبدالغني

به آهي. هن بنده (مير علي شير قانع) سندس (عبدالغني جي) ڀاءُ مخدوم نورالدين جي زور ڀرڻ تي ان جو سال وفات جيڪو 1169ھ آهي، هن آيت جي موافق لڌو ۽ ان تي هيءَ بيت منظوم ٺاهيو: ”آيت ”فيها علي الارائكِ نعم الثواب (ڪهف: 31) آهي، جنهن جو عدد (ابجد جي حساب) سان 1169ھ نڪري ٿو.“]

مير علي شير قانع جي ان عبارت مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

¹ فهرست مخطوطات مڪتبہ چوڌياري، مرتب ڊاڪٽر بلوچ، ماهوار پيغام، آگسٽ، سيپٽمبر 1980ع، ص 22.

² مير علي شير قانع ٺٽوي – ”مقالات الشعراء“، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 152، 153.

1. مخدوم عبدالغني پنهنجي برادر مخدوم نورالدين کان اڳ ۾

فوت ٿيو.

2. مخدوم عبدالغني بوبڪائي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو همعصر هو، چو ته مخدوم ٺٽوي جي وفات 1174ھ آهي.

فائدو: راقم الحروف، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ هڪ مجموعو رسائل قلمي ۾ هڪ فقهي مسئلي تي علماء سنڌ جون تحريرون مطالع ڪيون، جن ۾ هڪ پاسي ٺٽه مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، قلمه اگهر مان مخدوم محمد حافظ، نصريور مان مخدوم سعيد جو فرزند مخدوم ميون مينڏن نصريوري (جنهن پاران سندس فرزند مخدوم عبدالله نصريوري جواب لکيو) ۽ هالا مان مخدوم محمد حسين آهن ته ٻئي پاسي هڪ مخدوم عبدالغني بوبڪائي آهي.

مسئلو هيءُ هو ته: پهلاج نالي هڪ هندو ڪلمه پاڪ جي گستاخي ڪئي، جنهن تي مٿئين چئن عالمن قتل جي فتويٰ ڏني. پر مخدوم عبدالغني ان کي رد ڪيو ۽ ”تعزير سخت“ لازم قرار ڏني. جنهن جي جواب ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبدالغني جو فتويٰ کي تسليم ڪندي صرف ايتري ترميم ڪئي ته ”تعزير سخت“ ۾ ضرورت وقت قاضي صاحب قتل جي به فتويٰ ڏيئي سگهي ٿو.

ان مان مخدوم عبدالغني جو پنهنجي دور جي علماء درميان علمي رتبو ۽ حيثيت واضح ٿئي ٿي. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جهڙو محدث ۽ فقيه به ان جي فتويٰ کي تسليم ڪري، پنهنجي فتويٰ کان واضح طور تي رجوع ڪري ٿو.

انهن تحريرات کي مخدوم دين محمد سيوستانی (مخدوم عبدالواحد سيوستانی جي والد صاحب) گڏ ڪيو. جنهن جي مهر پڻ انهيءَ ”مجموعه“ رسائل قلمي (موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو) تي لڳل آهي.

مخدوم عبدالغني بوبڪائي جي هڪ تحرير (مخدوم عبدالحليم سيوستانی سان گڏ) ”بياض محمد عثمان“ قلمي ۾ به موجود

آهي. جيڪو درگاه آل آباد ڪنڊيارو جي ڪتب خانہ ۾ دستياب آهي.¹

22. محمد هاشم بوبڪائي

23. مخدوم حاجي محمد بوبڪائي

24. مخدوم عبدالغني بوبڪائي (ثاني)

هيءَ ٽيئي بزرگ پاڻ ۾ پاڻ هئا، مخدوم جعفر جي خاندان سان تعلق هئڻ، مؤنس المخلصين جو مصنف لکي ٿو ته: اهي ٽي مخدوم جعفر جي خاندان مان هئا، جيڪو وقت جو علامہ ۽ زماني جو محدث، گهڻين ۽ معتبر تصنيفن جو صاحب ٿي گذريو آهي. اهي ٽي پاڻن خواجه حسن جان سرهندي جا جان نثار گهاٽا دوست هئا، پنهنجو مال، جان ۽ عيال حضرت تي قربان ڪندا هئا. سندن خاندان طب جي فن ۾ مشهور و معروف آهي. پنهنجي زمين اٿڻ، وڏي دهبدي سان زمينداري ڪندا پيا اچن. افسوس جو اهي ٽيئي پاڻن هڪ ٻئي پٺيان فوت ٿي ويا. سندن اولاد مان ڪوبه اهڙو نه آهي، جيڪو سندن جاءِ والاري، البت مخدوم حاجي احمد علي ولد مخدوم حاجي محمد آهي، جيڪو باصلاحيت ۽ ديندار آهي. هن وقت پنهنجي عيال سميت ٽنڊي سائينداد ۾ رهائش پذير آهي ۽ مسجد ۾ بانگ صلوٰه پيو ڪري.² مخدوم محمد بوبڪائي سٺو ڪاتب پڻ هو. سندس ڪتابت ٿيل ”مناسڪ حج فارسي“ جو ذڪر ”فهرست مشترڪ“ ۾ آيو آهي.³ حاجي محمد بوبڪائي جي تقرير ”اعلاء الحق علي اظهار الحق“ 1354 ۾ لکيل آهي ۽ انهيءَ حاجي محمد بوبڪائي جو هڪ رسالو ”رسالو جنن ۽ شيطانن جو“ قاسميه لائبرري ۾ ڇپيل موجود آهي. جنهن تي سندس نالو هن ريت لکيل آهي: مولوي حاجي محمد خلف مرحوم آخوند محمد اسماعيل بن مغفور آخوند دين محمد بوبڪائي.

¹ ڏسو ”بياض محمد عثمان“ قلمي - درگاه آل آباد ڪنڊيارو، ص 64.

² ”مونس المخلصين“ فارسي سوانح خواجه حسن جان سرهندي، طبع ڪراچي 1366ھ ص 257.

³ ”فهرست مشترڪ“ نسخہ هاي خطي فارسي پاڪستان“ ج 14 مرکز تحقيقات فارسي ايران، پاڪستان

25. حافظ عبدالرزاق بوبڪائي:

جنهن لاءِ مولانا محمد ڀنوي پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ لکي ٿو ته: ”حضرت مولانا عبدالرزاق بوبڪائي، جنهن جو ديدار ۽ صحبت مون کي نصيب ٿي ۽ هن جي خدمت ۾ رهي، چند مهينا علمي تبرڪات جا سبق پڙهيا، هيءَ بزرگ پيرسن قرآن شريف جا ماهر حافظ هئا. هن کي نماز پڙهندي گريه تمام گهڻو ٿيندو هو. جيئن نماز ۾ قرآن پڙهندو هو ته درد ۽ محبت کان هن جي دل ڦاٽيو پوندي هئي. هن بزرگ جي صحبت مان مون کي سڪينه القلب ۽ دلي اطمينان گهڻو حاصل ٿيو.“¹

مولانا دين محمد وفائي جي لکت مطابق مولانا حافظ عبدالرزاق بوبڪائي جن، مولانا محمد صديق سيتائي صاحب وٽ علمي فضيلت جي دستاربندي ڪري فارغ ٿيا هئا.²

26. مخدوم مفتي محمد صالح بوبڪائي:

27. مخدوم عبدالمجيد بن مفتي صالح بوبڪائي:

پنهني مخدومن جو احوال ڪنهن به تذڪره ۾ نظر نه آيو. البت، الڪبير اڪيڊمي جي مخطوطات جي ورق گرداني ڪندي، ڪتاب ”الاشباه والنظائر“ جا آخري 3 ورق هٿ آيا آهن، جنهن جي آخر ۾ هيءَ عبارت تحرير آهي:

¹ ٽ. ماهي الرحير - 1 - 1968ع، ص 73.

² مولانا دين محمد وفائي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 280.
نوٽ: مخدوم عبدالرزاق بوبڪائي جون ويهارو کن فتاواون فتاويٰ فقہ ”سنڌي“ (ٽنڊو سائينداد) ۾ آهن. ياد رهي ته مخدوم غلام محمد ملڪاڻي جن عبدالرزاق بوبڪائي خلاف هڪ رسالو لکيو هو ”فتح الخلائق في الرد عليٰ عبدالرزاق“ جي نالي سان، جيڪو قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي. هڪ ٻيو رسالو به ملڪاڻي صاحب، عبدالرزاق بوبڪائي جي رد ۾ ”الذلافة الكبيرة في تحقيق نكاح الصغيرة“ جو نالي سان لکيو هو، جيڪو تازو مجموعة ”فتاويٰ الملڪاڻي“ جي صفحن ۾ شايع ٿيو آهي. عبداللہ.

”تمت هذه النسخة المسماة بالاشباه و النظائر بيد عبدالمجيد بن المخدوم الصالح المفتي بوبڪائي يوم السبت بتاريخ بيستم شهر ذي القعدة سنة 1170هـ“

جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم مفتي محمد صالح بوبڪائي ۽ سندس فرزند (جيڪو هن نسخي جو ڪاتب آهي) يعني عبدالمجيد بوبڪائي ٻارهن صديءَ سان تعلق رکن ٿا.

28. مولانا محمد اسماعيل:

(قاضي بوبڪان):

پاڻ بوبڪان جو قاضي هو پر سندس احوال ڪنهن به تذڪره يا تاريخ ۾ ڏسڻ ۾ نه آيو آهي. باقي سندس نالو ”ڪحل الجواهر“ نالي هڪ قلمي ڪتاب ۾ ڏٺو اٿم.¹

29. مخدوم برهان الدين بن منبه² بوبڪائي:

جنهن جو احوال، ڪنهن به تذڪره ۾ نه ملي سگهيو. البت ”بياض مخدوم محمد يامين“³ ۾ هڪ فتويٰ ۾ ٻين مفتين سان گڏ سندس نالو ملي ٿو. اها فتويٰ بعينه نقل ڪجي ٿي:

”ماده گاؤ ڪافر مشرف بهلاڪ شد. مسلمان را رسد ڪه آنرا بڪشد و مردار شدن نه دهد، ڪه درآن اعزاز اسلام و اذلال ڪفر است و در عدم آن عڪس آن، چنانچه در فتاويٰ خاص و غيره ڪتبه،⁴ مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله ... صح ماڪتب في الجواب ڪذلك شيخ عبدالله بن

¹ ”ڪحل الجواهر لبصارة العميان عن احوال الشيخ طاهر“، مخطوط جو عڪس ص 157.

² ممڪن آهي ته بوبڪن جو ”قبرستان پير ميو“ برهان الدين بوبڪائي جي پيءُ ”منبه“ ڏانهن منسوب هجي. عبدالله.

³ ”بياض مخدوم محمد يامين“ قاسمي لائبرري ڪنڊيارو ۾ مخطوطي جي شڪل ۾ موجود آهي.

⁴ فتويٰ جو ترجمو: ڪافرن جي ڳئون جيڪڏهن مرڻ تي هجي (۽ ڪافر ان کي نه ٿا ڪنهن) ته مسلمانن لاءِ جائز آهي ته ان کي ذبح ڪن، مردار ٿيڻ نه ڏين. ڇو ته ذبح ڪرڻ اسلام جي سريلندي آهي ۽ ڪفر جي تڏليل، نه ڪهيو ته ڪفر جي سريلندي ۽ اسلام جي تڏليل ٿيندي.

قاضي وهب سيوستانی۔ وڪڙلڪ ڪتب برهان الدين بن منبه بوبڪائي
 و ابراهيم مفتي سيوستانی و غلام قاسم صادق و ڪڙلڪ مخدوم حميد
 الدين زين العابدين من قصبت ڪاهري.¹

30. مولوي حافظ عبدالقادر بوبڪائي:

هن عالم سڳوري جا حالات زندگي معلوم ڪونه ٿي سگهيا، البت
 سندس تصنيف ٿيل هڪ رسالو بنام ”شان لواري“ منهنجي آڏو آهي، جيڪو
 خود مصنف شيام آفست ليٿو ورڪس لميٽيڊ ڪراچي مان ڇپرايو. 22
 صفحن تي مشتمل هن رسالي ۾ مذڪور عالم سڳوري، لواري شريف ۾ حج ۽
 عيد جي موقعي تي جيڪو اجتماع ٿيندو هو (مريدن جو) ان کي از روءِ شرع
 درست قرار ڏنو آهي. سڀ کان اول هڪ سوال ”استفتاء“ جي عنوان سان ڏيئي،
 ان کان پوءِ جواب لکيو اٿس، جنهن ۾ پنهنجي دعويٰ جي ثبوت لاءِ فقهي
 عبارات پيش ڪيون اٿس ۽ مخالفين کي علماء سؤ قرار ڏيئي، عوام کي انهن
 جي چوڻ تي نه لڳڻ جي بار بار تلقين ڪئي آهي. آخر ۾ لکي ٿو:
 ”انا المحرر حافظ مولوي عبدالقادر بوبڪائي“²

31. مخدوم عبدالخالق

(قاضيءَ بوبڪان):

مخدوم عبدالخالق جو نالو ”بوبڪان“ جي قاضي جي لقب سان،
 اسان کي سردار احمد جهنڊير لائبرري، ميلسي ضلع وهڙي، پنجاب جي
 مخطوطات واري شعبي ۾ موجود هڪ فقهي بياض بنام مجموع ”فتاويٰ علماء

¹ بياض مخدوم محمد يامين۔ مخطوط ص 33۔ موجود قاسمي لائبرري ڪنڊيارو، ياد رهي ته اهڙي
 فتويٰ، ”بياض پير محمد“ ص 372 ۾ به موجود آهي، پر ان ۾ صرف مخدوم جعفر جو نالو آهي. اهو
 بياض، سنگرار۔ روهڙي ۾ استاد محمد پريل بيدار وٽ موجود آهي. عبدالله عفي عند.

² مولوي حافظ عبدالقادر بوبڪائي۔ ”شان لواري“، طبع ڪراچي، ص 22 (نوٽ) حافظ عبدالقادر
 بوبڪائي جو ذڪر، ڪتاب ”ڏکڻ ڏٺو ڇنڊ“ از عبدالرحمان نقاش ناشر: لواري شريف ادبي اڪيڊمي
 ڪميٽي 1989ع ص 191، 216 ۾ آيل آهي.

سنڌ¹ ۾ مليو جنهن ۾ سندس هڪ فتويٰ موجود آهي، جنهن جي آخر ۾ لکيل آهي ”حرره عبدالخالق قاضي بوبڪان“ جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته مخدوم عبدالخالق نالي هيءَ عالم ڪنهن وقت ”بوبڪ“ جي قضاء جي عهدي تي مقرر هو ۽ ان مان هيءَ به معلوم ٿيو ته پاٽ، پير شريف ۽ ڪهڙا شريف وانگر بوبڪن جو شهر به ڪنهن وقت قضا جو عظيم مرڪز هو جتي رعيت جا فيصلا ۽ انهن جي مسئلن جا نبيرا، شرعي فتويٰ مطابق ڪيا ويندا هئا.

افسوس جو مخدوم عبدالخالق بوبڪائي جا حالات زندگي معلوم نه ٿي سگهيا.

32. مخدوم يعقوب بوبڪائي:

بوبڪن ۾ رهندڙ / واسطو رکندڙ هن عالم (مخدوم يعقوب) جو نالو مون کي ”مرڪبات يوسف“ نالي طب جي هڪ ڪتاب پويان، مخدوم عثمان سومرو جي هٿ لکيل طبي نسخن درميان 2 دفعا لکيل ڏسڻ ۾ آيو. اهي 2 طبي نسخا بعينه (فارسي ۾) نقل ڪجن ٿا.

(1) برائي درد سر از بلغم و صفرا با شد نافع استه شخصي نزد مخدوم يعقوب بوبڪائي عليه الرحمة مريض برائي پرسیدن دواء آمده واورا درد سر بود و سراو بسبب درد بلند شده بود و ديگر جسٽ اولاهر شده بود پس مخدوم اورا گفت: موم سفيد دود که مخ گو سپند دود که بياريد پس آوردند. اينچنين کرد که آردو اشياء را کوفته خلط کرده دو فتيله يعني دوشياف ساخته يک شياف دريکطرف بيني فرو برد و ديگر شياف در سوراخ يعني ديگر انداخت پس گفت: اکنون هر دو اشياف را اخراج مکن پس رفته چون وقت مغرب شده آن شخصي را يک عطسه آمد پس يک شياف از سوراخ بيني بيرون آمد، پس از سوراخ بيني آب زرد و ريم سيلان کرد بسيار۔ پس شب گذشته و بامداد شد آترا ديگر عطسه آمد پس ديگر شياف از ديگر سوراخ بيني بيرون آمد ازان هم آب زرد و ريم سيلان

¹ سنڌ جي علماء جي عظيم فتوائن تي مشتمل هي ضخيم مجموعو، منڍ ۽ پڇاڙيءَ کان اڻپورو آهي، جنهن ڪري ان جي مرتب جي خبر نه پئجي سگهي.

بسيار ڪرد وبعده ڪي گولي مثل سنگريزه بيرون آمد. مجرب است

(2) ترتيب لپ، سنڪيه سفيد، شنگرف، هرتال، وپچناڪ تيلي هراشياء يڪتوله، جمال ڪوتيه مقشر 4 توله، هريڪ دوائ را ڪوفته پخته جمال ڪوتيه درشیر ميش دو روز بسايد. چنانچه شیر تمام بردارد، پس در شيشه دراز گردن ڪه دران لپ ڪرده باشد، انداخته شيشه را موئي دم اسپ در ڪلو آد داده بطريق پتال چتری روغن ڪشند. پس روغن مذڪور در شيشه نگاهدارد وقت حاجت اول خصيه و زهار و سر آلت بروغن گاوی چرب نمايد. بعد روغن طلا بر آلت سوائی سر آلت لپ نمايد و برآں برگ هر نولي ياليسوري پيچيده، بران پٹی بسته بگذارد. هشت پاس نگاه دارد و بعد پٹی ڪشاده، ديگر بار روغن مذڪور طلاء نموده، برگ هر نولي پٹی بندد. آنرا نيز بعد از هشت پاس بڪشايد اگر آلت جوشش آورده باشد تا خوب وگرنه سيوم بار بعمل آرد. از مخدوم يعقوب منقول عنه عليه الرحمة بوبڪائي¹

مخدوم يعقوب جا وڌيڪ حالات معلوم نه ٿي سگهيا. ممڪن آهي ته هيءُ مخدوم يعقوب، اهوئي مخدوم يعقوب هجي، جيڪو مخدوم جعفر جو ڏاڏو آهي.

33. مخدوم فخرالدين ڪبير بوبڪائي:

دادو طرف ويٺل ريلائي پيرن جو ڏاڏو ۽ شيخ مخدوم رڪن الدين مجذوب جو وڏو ڀاءُ مخدوم فخرالدين ڪبير بوبڪن ۾ اچي رهيو هو. ان بابت مسٽر علي محمد خان سيال لکي ٿو ته:

ميان عطر خان ولد ميان نور محمد عباسي پنهنجي والد صاحب جي حڪم موجب ”آئين اڪبريءَ“ جي تتبع تي ٻارهن جلدن ۾ سنڌ جي تاريخ ”نگيران سنڌ“ يعني ”سنڌ جا حاڪم“ لکرائي تيار ڪرائي هئي. هن

¹ ”مرڪبات يوسف“ قلمي ڪتابت محمد عثمان سومرو 1267ھ۔ موجود عالميه لائبريري۔ سيدو باغ

ڪنڊيارو۔ نوشهروفيروز

تاريخ مان ڪي ٽڪرا هٿ لڳا آهن. ان جو هڪ جلد ”تذڪره اولياء الله“ آهي. ۽ ان ۾ هڪ ٽڪرو ريلائي بزرگن بابت هيٺين ريت آهي (ان کانپوءِ انهيءَ ڪتاب جي فارسي عبارت پيش ڪري، ان جو سنڌي ترجمو ڏنائين. اسان صرف ترجمي تي ڪفايت ڪريون ٿا.)

[جيئن ته هالڪنڊيءَ جي روايتن مان معلوم ٿو ٿئي ته، ريلائي قريشين جي هالڪنڊي جي مخدومن سان ويجهي عزازپ آهي، يعني سندن ڏاڏو هڪڙو هو. جڏهن سندر والد صاحب خيال ڪيو ته، هڪ ميانواليءَ جو شهر موري جي نزديڪ اڏرائجي، ته شيخ نجيب الدين ڪبير کيس فرمايو ته: وڃ ۽ نئين خدا آباد اسان جي هالڪنڊي جي مخدومن جي ويجهو اڏرايو، جا ڳالهه بهتر ٿيندي. سندن والد صاحب چيو ته: شيخ نجيب الدين ڪبير کي ”رحماني تلوار“ ڪوٺيندا هئا. ۽ آءُ کانئس دعا گهرندو هوس. سندس اکيون سدائين خمار ڀريل هونديون هيون. برق جهڙي نوراني چمڪ سندس پيشانيءَ مان پئي بڪندي هئي. هو سفيد پوش هو ۽ گهڻو ڪري مستيءَ جي حالت ۾ رهندو هو. چون ٿا ته، سندن ڏاڏو شيخ رڪن الدين مجذوب سالڪ هو جو قلندري طريقو آهي. سندس وڏو ڀاءُ مخدوم فخرالدين بوبڪن ۾ رهيو ۽ سندس اولاد هالڪنڊي جي ڀر ۾ اچي رهي.]¹

شيخ فخرالدين جو اولاد سالڪ مجذوب هئا. بغداد مان هرات آيا، جتان ديري جات (ديره اسماعيل خان ۽ ديره غازي خان) ۽ ميانوالي طرف آيا ۽ تنهن کان پوءِ سنڌ ۾ آيا ۽ اتي اچي ٻه شاخون ٿيون. ديرن ۽ ميانوالي جي ٽڪري کي هندي ٻولي ۾ ”ريل“ ٿا چون ۽ پاڻي جي لاه وقت هي ٽڪرو ساوڪ ۽ گلڪاريءَ کان مشهور ٿي رهيو آهي. شيخ رڪن الدين کي هڪ خدمتگار چوڪري ”ريل“ جي نالي سان هڻي ۽ چون ٿا ته، هيءُ چوڪري ڏاڍي پرهيزگار هئي. شيخ رڪن الدين کيس دعا ڪئي ته سندس اولاد ”ريل“ جي نالي سان مشهور ٿيندو. جو چٽڪ ”ريل“ جو اولاد هوندو. هن روايت جي مون نوشهروفيروز

¹ ياد رهي ته مخدوم نوح سروري هالائي، انهيءَ فخر الدين ڪبير جي اولاد ۾ آهن. جيئن اڳتي هممعصرن ۾ ايندو. عبدالله

۾ اچي هن سلسلي جي فقيرن کان تصديق ڪرائي آهي.¹

34. ميان عبدالواحد بوبڪائي:

بوبڪن جا وڏا بزرگ، لکندي، مرزا قليچ بيگ ٽئين نمبر تي ميان عبدالواحد جو نالو آندو آهي. لکي ٿو ته، ميان عبدالواحد، پير مرد، مشهور رملي ۽ نجومي ٿي گذريو آهي. نادر شاهه جي ڏينهن ۾ خدا آباد ۾ هوندو هو. پو اتي (بوبڪ) اچي رهيو.² وڌيڪ حالات معلوم نه ٿيا.

35. مخدوم احمد بوبڪائي:

مڪتبہ معروفہ مٽياري جي ذخيره مخطوطات ۾ موجود هڪ فقهي بياض ”بياض متعلوي محمدي“ ۾ سندس هڪ فتويٰ ”من قضي دين غيره بغير امره لا يرجع“ جي ابتدائي سان موجود آهي.³ وڌيڪ معلومات يا تفصيل مخدوم احمد بوبڪائي بابت نه ملي سگهيو.

36. مخدوم ابوبڪر بوبڪائي:

مڪتبہء معروفہ مٽياري جي ذخيره مخطوطات ۾ موجود هڪ خطي بياض جي بالڪل ابتدائي ورق تي، مخدوم ابوبڪر البوبڪائي جي حوالي سان ۽ نالي سان هيٺيان الفاظ نقل ٿيل آهن:

”خذ من اعلي الكواكب السبعة ثلاثة و من ثانيها اثنين و من ثالثها اثنين و اسكب في البوتة فاذا هدي في البوتة خذ واحدا علي عشر من اي جسد مطهر ينعقد في بيت الصعوة فان فهمت فاصبت وان لم تفهم فلا تطمع والله علي ما اقول شهيد ولعن الله علي الكاذبين. نقل من خط ابوبڪر البوبڪائي.“

¹ سيال مسٽر علي محمد خان - ”ريلائي پير“ - ناشر: پير علي محمد اظهر سجاده نشين درگاه پير رڪيل صديقي قريشي ريلائي. دفعو پھريون سال 1954ع ص 3 تا 5.

² قليچ بيگ مرزا - ”قدير سنڌ. ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو“ - طبع ٻيو، سنڌي ادبي بورڊ، 1966ع، ص

40.

³ ”بياض متعلوي محمدي“ - قلمي موجود مڪتبہ معروفہ مٽياري - ورق نمبر 336.

وڌيڪ احوال نه ملي سگهيا ۽ نه ڪنهن تذڪره ۾ سندس نالو

ٿي مليو.

37. فتح محمد بن حاجي بن محمود بوبڪائي:

فتح محمد بوبڪائي هڪ بهترين ڪاتب هو جيڪو تيرهين صديءَ جي ابتداء ۾ ٿي گذريو آهي. هن ڪاتب جا ڪتابت ٿيل 16، 17 رسالا يڪجا (مثلاً: مناسڪ الحج عبدالباقي متعلوي، كشف الحق، مخدوم جعفر ڪيداني، نور الايضاح، تعليم المتعلم، شرعة الاسلام، قصيده غوثيه، قصائد مدحيه از مخدوم ٺٽوي، خلاصة السير زينة المجالس وغيره) مڪتبہ معروفه مٽياري ۾ موجود آهن. جن تي ”مالڪ و ڪاتبه فتح محمد“ لکيل آهي. ڪتابن جا سال مختلف آهن. 1205 تا 1219ھ.

38. قاضي اشرف بوبڪائي:

قاضي اشرف بوبڪائي جي هڪ استفتاء ”بياض واحدي“ ج 2 قلمي ورق 74 ۾ موجود آهي. جيڪو قاضي شوڪت صاحب پراڻا هالا وارن جي ڪتبخاني ۾ محفوظ آهي.

39. فقير احمد بوبڪائي:

سندس هٿ اڪرن سان لکيل قرآن مجيد جو نسخو مڪمل، جناب اسرار احمد مغل (ميون پوٽو پاڙو مٽياري) وٽ موجود آهي. جنهن جي اواخر ۾ هيءَ عبات درج آهي: تمت بعمون الله تعاليٰ بيد فقير احمد بوبڪائي غفر الله له و لوالديه و استاذه و لجمع المومنين في التاريخ الثمانيه عشر من جمادي الاول 1251ھ قد حررت للحافظ المعلم محمد الياس عفي عنه. ممڪن آهي ته هيءَ فقير احمد بوبڪائي، 35 نمبر تي آيل مخدوم احمد بوبڪائي ٿي هجي.

40. مخدوم سيف الدين بن مخدوم نور محمد بوبڪائي:

مخدوم سيف الدين جو هڪ عريضو/ خط بناام امير محمد حسن علي خان، هڪ خطي ڪتاب ”بياض فضل علي شاه“ ۾ درگاه ٽنڊو سائينداد جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

41. ڪمال الدين بن عبدالعليم بن مخدوم جعفر بوبڪائي

42. مخدوم صلاح الدين بن مخدوم عبدالعليم بن مخدوم

جعفر بوبڪائي

انهن ٻنهي بزرگن جو بيان، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي خاندان جي بيان ۾ اچي رهيو آهي.

43. آخوند الهڏنه بوبڪائي:

هن بزرگ جو ذڪر عبدالرحمان نقاش ”ڏکڻ ڏٺو چنڊ“ ۾ ڪيو آهي. ۽ ”ڏکڻ ڏٺو چنڊ“ جي مدي ڪتابن ۾ آخوند الهڏنه بوبڪائي جي ٻن قلمي ڪتابن جو ذڪر به ڪيو آهي. 1. حقيقت احمدي 2. مجالس حضرت احمد زمان قدس به جلد¹.

44. مخدوم فتح الله بن عبدالغني بوبڪائي

هيءَ مخدوم عبدالغني بوبڪائي (وفات 1169ھ) جو فرزند آهي. جيڪو اعليٰ پايه جو فارسي انشاء پرداز هو. انشاء فارسي ۾ سندس لکيل ڪتاب رساله فتح” يا ”انشاي فتح“، ڪتبخانه گنج بخش اسلام آباد ۾ 11025 نمبر تي موجود آهي. جنهن جي شروعات هنن لفظن سان ٿئي ٿي: سپاس و ستائش مرداوري را که انسان را از ڪتمان نا بود به بود آورد².

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو خاندان

مخدوم جعفر رحمۃ الله عليه عباسي خاندان سان تعلق رکي ٿو. پهرئين باب جي ابتداء ۾ گذري چڪو آهي ته: عباسي خاندان جو هڪ قبيلو عربستان کان براسته حلب ۽ لسبيل منچريندي جي ڪپ تي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ”تهڻي“ ۾ وارد ٿيو. پوءِ اتان هڪ نئون ڳوٺ آباد ڪيائون، جنهن

¹ عبدالرحمان نقاش ”ڏکڻ ڏٺو چنڊ“ لاري شريف ادبي اڪيڊمي 1989ع ص 217 ۽ صفحو آخري.

² احمد منزوي. ”فهرست مشترك نسخه هاي خطي فارسي پاڪستان“ - جلد 5، مركز تحقيقات فارسي، ايران و پاڪستان 1986ع، ص 475 ۽ 476.

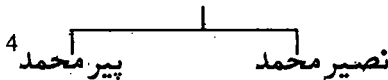
جو نالو ”ابوبڪر“ هو.¹ جيڪو پگڙي ڪري ”بوبڪ“ بڻيو.² اهو قبيلو اڳتي هلي هڪ علمي خاندان جي حيثيت اختيار ڪري ويو. جنهن جو تفصيلي ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي. ان لاءِ پهرئين ضروري آهي ته سندن شجره نسب تي بحث ڪجي.

شجره نسب

مخدوم جعفر جو شجرو سندس خاندان وٽ محفوظ هو جيڪو في الحال دستياب ناهي. مولانا عبداللطيف جيڪي سندن خاندان جا چشم چراغ آهن، خانداني عالم ۽ حڪيم آهن، انهن ان شجره جي تائيد ڪئي آهي، جيڪو ڪتاب مظهر شاهجهاني جي مقدمه مان نقل ٿيل آهي.³ اهو هيءَ آهي:

شجره متبرڪ مخدوم ميان قريشيان بني عباس بوبڪان

عبد مناف، هاشم، عباس، عبدالله، هاشم، ابوبڪر، سلطان، اندس، بزدار خان، سالار خان، سلطان ترڪ، سلطان خلجي خان، ابوبڪر، شيخ محمد، شيخ ابوبڪر، عاري، مير، مروه، شيخ قلندر مرزوق، نورالدين، محمد يعقوب، محمد ميران عرف عبدالڪريم، مخدوم جعفر، نصيرالدين، خير محمد، عبدالصمد، خير محمد، عبدالصمد عرف وڏل، پير محمد، اميد علي

هن شجري جي باري ۾ حسام الدين راشدي لکن ٿا ته، مون

¹ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي خانداني شجره ۾ ٽن هنڌن تي ”ابوبڪر“ نالو آيو آهي، يعني مخدوم جعفر جا ٽي ڏاڏا انهيءَ نالي سان گذري چڪا آهن. غالب گمان هيءَ آهي ته اهو نالو، انهن ما ڪنهن هڪ ”ابوبڪر“ جي ڪري پيو.

² بوبڪ قلمي ڪتاب حڪير گل محمد ميمڻ.

³ مخدوم حڪير مولوي عبداللطيف، بوبڪ کان انٽرويو.

⁴ ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ طبع اول ص 83، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1962ع.

جڏهن ”مظهر شاهجهاني“ ڇپرايو ته ان وقت راقم الحروف کي پنهنجي ڪتب خانہ جي ذخيري مان ”ديوان حافظ“ جو هڪ ڇپيل نسخو هٿ آيو جنهن جي پهرين ورقن تي ڪنهن هي شجرو لکيو آهي. چونڪ اڃا تائين ان بزرگ جو شجرو ڪٿي به هٿ نه آيو آهي ۽ ٻنهي شخصن جو تذڪرو ”مظهر شاهجهاني“ جي متن ۾ موجود آهي، ان ڪري مون ضروري سمجهيو ته انهي خاندان جو تذڪرو ڇاپرائي ڇڏيان، تانته جيڪي حضرات انهن پنهن بزرگن جي خاندان سان شغف رکندڙ آهن، فائدو حاصل ڪن.¹

موجوده مخدوم پير محمد، جيڪو مٿين پير محمد جو پوٽو آهي، ان جي پٽ مخدوم عبدالغفور مطابق، سندس ڏاڏو ”عبدالصمد عرف وڏل“ واقعي هو.² مولانا عبداللطيف جيڪو سندس خانداني عالم آهي، انهيءَ به شجري جي تائيد ڪئي آهي. واللہ اعلم. هن نسب نامي جي ٻين ذريعن سان به تصديق ٿئي ٿي. اُهي هي آهن.

(1) مخدوم جعفر جي ڪتاب ”معاهد العقائد“ جي حاشيه ۾

لکيل آهي ته:

البويڪان قصبه من سيوستان في الجانب الغربي وجمع. بوبڪ، المقصور۔ ابوبڪر اسر جد اهلہ۔ وهر من الخلجي في الاصل. نقل من خطه.³

[بويڪان جمع بوبڪ جو آهي. سيوهڻ جو هڪ قصبو (ڳوٺ) آهي. اولهه طرف آهي۔ ابوبڪر سندس خانداني ڏاڏو آهي ۽ اهي خلجي جي اولاد مان آهن. سندس خود (مخدوم جعفر) جي اکرن کان نقل ڪيو ويو آهي.]

هن مان اهو ثابت آهي ته: ”بويڪان“ جمع آهي ”بويڪ“ جو

¹ سيد حسام الدين راشدي، مقدمہ ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ طبع اول سنڌي ادبي بورڊ 1962ع.

² عبدالغفور بن پير محمد، بوبڪ کان زباني انٽرويو.

³ ڪتاب ”معاهد العقائد“ قلمي ص 10 جوتاني درگاه وارو ضلع لاڙڪاڻو.

جيڪو ابوبڪر جو مخفف آهي. عربيءَ ۾ جمع تن يا وڌيڪ تي ڳالهائبو آهي، ته واقعي شجري ۾ ٽي دفعا ”ابوبڪر“ جو نالو آيو آهي ۽ ان ۾ ٻيو نمبر ابوبڪر، خلجي خان جو پٽ آهي. ان ڪري خلجي ڪوٺجڻ لڳا آهن ۽ ان کان اڳ وارا بوبڪ ڪوٺيا ويندا هئا ۽ اهو ائين آهي، جيئن هاڻي بعد وارا يعقوبائي ۽ فضلاڻي مخدوم ڪوٺيا وڃن ٿا. ڇو ته سندس ڏاڏا مخدوم يعقوب ۽ فضل محمد جدا جدا آهن.

2. مظهر شاهجهانيءَ وارو لکي ٿو ته:

پنجر پرگنه بوبڪان است، درين پرگنه هر چند مردم می باشند.
یکی مردم ’بوبڪ‘ که خود را خلجی می گویند و در این مردم جماعت مخادير اند از اولاد مخدوم جعفر رحمة الله عليه که ساکن قصبه بوبڪان اند.¹

ترجمو: پنجنون پرڳڻو بوبڪ آهي. اتي ٻن چند ذاتيون رهن ٿيون. هڪ ذات ”بوبڪ“ آهي، جيڪي پاڻ کي ”خلجي“ ڪوٺائن ٿا ۽ انهن ۾ هڪ جماعت مخدومن جي آهي مخدوم جعفر عليه الرحمة جي اولاد مان، جيڪي بوبڪن جا ويٺل آهن.

هن بيان ۾ خلجي ۽ ابوبڪر جو ذڪر آهي.

3. هن شجري ۾ نصيرالدين بن مخدوم جعفر جو ذڪر آهي، ان جي تائيد هن حوالن سان ٿئي ٿي. ”مظهر شاهجهاني“ وارو لکي ٿو ته:
مؤلف از زبان نصيرالدين محمد، ولد مرحوم مخدوم جعفر شنیده بود.²

ترجمو: مؤلف، خود نصيرالدين محمد ولد مخدوم جعفر کان ٻڌو هو ته الخ

(2) ڪتاب ”معاهد العقائد“ جي حاشيي تي آهي: ”ڪتاب معاهد العقائد قدسي المڪالمات ايضاً ملڪ نصير محمد بن مخدوم جعفر بن

¹ يوسف بن ميرڪ، ”مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 67، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1962ع.

² يوسف بن ميرڪ، ”مظهر شاهجهاني“ ص 207، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1962ع، ضبع اول.

ميران بوبڪائي ¹ هن مان سندس پٽ نصير محمد جو هجڻ به ثابت آهي.

يعقوب بن نور الدين (مخدوم جعفر جو ڏاڏو)

مخدوم جي شجره ۾ يعقوب بن نورالدين جو ذڪر ملي ٿو. علامه قاسمي صاحب ”المتانة“ جي مقدمي ۾ سندس مختصر احوال ڏنو آهي. پر ان ۾ علامه نورالدين جو ذڪر نه آهي. اهڙي طرح قديم تذڪره نگارن به فقط سندس ڏاڏي يعقوب جو ذڪر فرمايو آهي. پر ان جي پڙ ڏاڏي جو ذڪر حسام الدين جي ڏنل شجري کان سواءِ ڪٿي به نظر نه آيو آهي. پنهنجن ڪتابن ۾ مخدوم جعفر پنهنجي پڙ ڏاڏي نورالدين جو به ذڪر ڪرڻ فرمايو آهي. ”الحجة القوية“ ۾ فرمائي ٿو ته: ويعقوب بن نورالدين جد هذا الضعيف² (يعني يعقوب پٽ نورالدين، جيڪو سندس ڏاڏو آهي). مخدوم نورالدين جو تفصيلي احوال ڪونه ٿو ملي. نه سندس زمانو متعين آهي. البتہ خاندان ۾ تمام متبرڪ شخصيت هئي. جو سندس پڙ پوٽي تي وري نورالدين جو نالو رکيو ويو. مخدوم جو خاندان هڪ علمي خاندان رهيو آهي. علامه قاسميءَ انهن کي پشت به پشت عالم ڪوٺيو آهي. ”ومن المراكز العلمية في السند كان مركز في قرية بوبڪ ايضاً. ها هنا اسرة من آل عمر النبي وصاحبه العباس بن عبدالمطلب القاطنون من قرون يقال لهم المخدومون لاشتغالهم بالعلم جيلا بعد جيل. نشاء منهم جهازة العلماء الاعلام“... الخ³

[سند جي علمي مرڪزن مان هڪ علمي مرڪز بوبڪ به آهي. جتي عباسي خاندان جا بزرگ صدين کان رهاڪو آهن. انهن کي ”مخدوم“ ڪوٺيو وڃي ٿو. ڇو ته هنن جي پشت به پشت، علم سان مشغول رهي آهي. انهن مان تمام وڏا عالم پيدا ٿيا آهن.]

¹ حاشيه ”معاهد العقائد“ قلمي ص 10 موجود جوڙائي درگاه. وارھ ضلع لاڙڪاڻو.

² ”الحجة القوية“ ص 70 الف قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور.

³ قاسمي غلام مصطفيٰ، ”مقدم المتانة في مرمة الخزانة“ ص 3 طبع اول. سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي

ان مان ظاهر آهي ته علامه نورالدين وڏي پايه جا عالم آهن، ڇو ته اهو خاندان پشت به پشت علم سان شغف رکندو پئي آيو آهي. سندس دور سما خاندان جو دور آهي. مخدوم نورالدين جي تعليم ته پنهنجي خاندان ۾ ئي هوندي. سندس شجري تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم نورالدين جو ڏاڏو علامه ”شيخ قلندر“ آهي.¹ جڏهن ته سندس پيءُ ”مرزوق“ آهي. جيئن ته ”شيخ“ ان زماني ۾ استاد ۽ وڏي عالم کي چيو ويندو هو ان مان معلوم ٿيو ته علامه نورالدين جو ڏاڏو شيخ قلندر وڏو عالم هو البت مرزوق رحمة الله عليه ايڏي وڏي پايه جو عالم نه هو جو ”شيخ“ جو لقب ماڻي سگهي.

مخدوم نورالدين جي مسند تي علامه يعقوب رح ويٺو. سندس دور سم خاندان جي حڪومت جو دور آهي. علامه يعقوب جي ابتدائي زندگي ۽ تعليم بابت مستند احوال ڪونه ٿو ملي، البتہ سندن علمي مشغوليتون ۽ تصنيفات ۽ فتاويٰ جو ذڪر ملي ٿو. علامه يعقوب، خانداني روايت مطابق پنهنجي خانداني مدرسو ۾ تعليم ورتي. سندس تعليم نهايت محنت ۽ جفاڪشي سان ٿي، هن تعليم دوران جو ڪجهه پڙهيو هو ان کي ياد ڪرڻ سان گڏ لکندوبه هو ڇو ته سندس تذڪري ۾ هڪڙي ڪتاب ”الفوائد“ جو ذڪر آهي.² جيئن اڳتي اچي رهيو آهي. (جيڪي ڳالهيون استاد جي سامهون خاص طور نوت ڪيون آهن، انهن کي ”الفوائد“ چئبو آهي).

علامه ڪامل، يعقوب بن نورالدين جڏهن فارغ التحصيل ٿيا، ته پنهنجي خانداني مدرسي ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون ۽ اهو مدرسو وڏي اوج تي پهتو جتي پري پري جا علماء ڪرام، علمي ڪچهرين لاءِ ڪهي ايندا هئا. انهن علمي ڪچهرين مان هڪ ڪچهريءَ جو ذڪر مخدوم جعفر پنهنجي ڪتاب ”الحجة القويه“ ۾ ڪيو آهي، جيڪا خواب جي جهان ۾ ٿي هئي پاڻ لکي ٿو:

¹ حسام الدين راشدي، مقدم ”مظهر شاهجهاني“ ص 82، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1957ع، طبع اول.

² مخدوم جعفر بوبڪائي، ”رساله استفتاء في تعارف قوم تعليق الطلاق“ عربي قلمي، موجود پنجاب يونيورسٽي لائبرري لاهور، (در ضمن 5 رسائل مخدوم جعفر) ص 67.

”ڪانه عقد في جامع قصبه بوبڪان الافضلان الاڪملان محمود بن شيخن و يعقوب بن نورالدين جد هذا الضعيف و الفاضل الشهير بقاضي عبدالله قدس سرهم جميعا مجلسا عظيما واجتمع حولهم الطلبة والناس محفلا منيفا.“¹

[ڏسان ٿو ته بوبڪن جي جامع مسجد ۾ هڪ تمام وڏي (علمي) مجلس آهي. جتي ٻه فضيلت پريا ۽ ڪامل بزرگ، محمود بن شيخن ۽ يعقوب بن نورالدين، جيڪو هن ضعيف پانهي جو ڏاڏو آهي، ويٺا آهن. اتي مشهور شخصيت قاضي عبدالله به ويٺا آهن. اها تمام وڏي مجلس آهي، جتي تمام گهڻا طالب العلم ۽ جام ماڻهو به ويٺا آهن.]

هن مٿين خواب مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته علامه يعقوب جي دور ۾ سندس مدرسي وڏي ترقي ڪئي آهي، جتي تمام گهڻا طالب العلم موجود آهن. ۽ اتي وڏن عالمن جا ميڙ ٿيندا رهندا هئا ۽ اهو به معلوم ٿيو ته، سندس هر عصرن ۾ محمود بن شيخن ۽ قاضي عبدالله رحمة الله عليه به آهن.

مخدوم يعقوب جا استاد

علامه يعقوب جن خانداني روايت موجب، مخدوم نورالدين وٽ پڙهيا، جيڪي سندن والد آهن. انهن جو تذڪرو گذري چڪو آهي. ان کان سواءِ ٻين عالمن وٽ وڃڻ جو ثبوت ناهي، پر بوبڪ ان وقت علم جو گهر هو جتي تمام گهڻا اهل الله رهندا هئا.² ٿي سگهي ٿو ته انهن وٽ به پڙهيو هجي.

البقيات الصالحات

علامه يعقوب جو گذر سفر زمينداري هئي. جن مان نه فقط گذر سفر ڪندا هئا، پر اولاد ۽ مسڪين محتاجن کي به ڪارائيندا هئا ۽ مسڪين طالب علمن جو گذارو به انهيءَ زمينداريءَ تي هوندو هو. اڃا

¹ ”الحجة القوية“ ص 70 الف موجود پنجاب يونيورسٽي لائبرري لاهور.

² ”تحفة الكرام“ ص 374 سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد. (سنڌي)

تائين ٽپي بوبڪ ۾ فضلائي ۽ يعقوبائي ٻه ديهون آهن. جيڪي مخدوم يعقوب ۽ مخدوم فضل محمد جي نالي آهن. مخدوم يعقوب جي رهائش بوبڪن ۾ هئي، جيڪو سندس خانداني ڳوٺ هو. ٿي سگهي ٿو ته موجوده مخدوم جعفر جو قبرستان جنهن کي عرف عام ۾ مخدوم ميو جو قبرستان چوندا آهن. اتي سندن جايون هجن. ڇو ته مخدوم ميو واري قبرستان بابت اهو مشهور آهي ته، مخدوم جعفر جو خاندان پهرين اتي رهندڙ هو ۽ بعد ۾ هو لڏي موجوده بوبڪن ۾ رهيا، جتي مخدوم علامه جعفر جي مسجد آهي. خانداني روايت آهي ته:

هي بزرگ جتي به ويهندا هئا، اها زمين وقف ڪري ڇڏيندا هئا، جيئن مخدوم جعفر پنهنجو گهر وقف ڪري مسجد بڻائي ڇڏي. ائين مٿي ذڪر ٿيل سندس ڳوٺ، وقف ڪري قبرستان بنايو ويو آهي.¹

شاگرد

مخدوم يعقوب رحمۃ الله عليه جن، نهايت وڏا عالم ۽ وقت جا قاضي هئا. سندس علمي مقام تمام مٿاهون هو. وقت جا عالم ڪانئس مسئلن لاءِ رجوع ڪندا هئا. افسوس جي ڳالهه اها آهي جو سندس ڪتاب يا سندس فتوائون محفوظ نه ٿي سگهيون، پر سندس مدرسي هجڻ لاءِ مخدوم جعفر جي خواب واري واقعي ۾ اشارو ڏنل آهي ته هڪ وڏو مدرسو موجود هو جنهن ۾ تمام گهڻا طالب العلم پڙهندا هئا. هوڏانهن مٿي ”بوبڪن ۾ مدرسا“ جي عنوان هيٺ بيان ٿي چڪو ته، سندس دارالافتاءِ ۾ عوام الناس فتوائن لاءِ رجوع ڪندا هئا.

خانداني روايت مطابق مخدوم يعقوب ان مدرسي ۾ ٻين شاگردن سان گڏ پنهنجي اولاد کي به پڙهايو جن مان مشهور فقط مخدوم عبدالڪريم عرف ميران آهي، جنهن جو بيان اڳتي ايندو ٻين جا نالا نه ملي سگهيا.

¹ مخدوم عبدالرحمان بوبڪائيءَ کان زباني احوال.

قاضي قاسماڻي

هي هڪ علمي شخصيت آهي. جنهن جو تذڪرو فقط مخدوم جعفر جي ڪتابن ۾ ملي ٿو پر ان جو پورو نالو يا زندگيءَ جو احوال نه ملي سگهيو آهي. قاضي قاسماڻي هڪ غير شهرت يافتہ علمي شخصيت آهي. جنهن ”رسالہ حلفیہ“ ۽ ٻيا ڪتاب لکيا. ”رسالہ حلفیہ“ جو جواب علامہ جعفر بوبڪائي تفصيلي طرح سان ڏنو آهي. قاضي قاسماڻي جي تعليم سنڌ ۾ ئي آهي. سندس استاد قاضي عبدالله، محمود بن شيخڻ کان علاوه خود علامہ يعقوب بن نور الدين هن جو استاد آهي. ”الحجة القوية“ ۾ مٿئين خواب جي بيان کي هلائيندي (جنهن ۾ نئي بزرگ قاضي عبدالله، محمود بن شيخڻ ۽ يعقوب بن نورالدين ويٺل نظر اچن ٿا) لکي ٿو ته:

”قال الراي فرئتني ڪاني توجهت ساعيا الي صاحب الحلفيه لازجره و اقول له اني ناصح لك، تب عما كنت عليه الي الآن من عدم الانعقاد۔ فان الامر وصل الي هذا الحد من غضب الاساتذة عليك“¹

[اهو شخص فرمائي ٿو ته: مون ”رسالہ حلفیہ“ واري ڏانهن متوجه ٿيم ۽ ان کي جهٽڪيان پيو ۽ کيس چوان پيو ته: مان تنهنجو خير خواه آهيان. جنهن مسئلي تي آهيان، ان کان توبه ڪر (تون طلاق نه پوڻ جو ڦاٽل آهيان) ڇو ته هاڻي معاملو تنهنجو استادن جي ڪاوڙ تائين پهتو آهي.]

ان مان معلوم ٿيو ته مٿيان ئي بزرگ سندس استاد آهن. جيڪي پنهنجي شاگرد قاضي قاسماڻي جي مڃاڻ لاءِ آيا. قاضي قاسماڻي ۽ مخدوم جعفر بابت دلچسپ بيان مخدوم جعفر جي ڪتاب ”الحجة القوية“ جي آخر ۾ آهي. جتي ڪيترن بزرگن جا خواب ذڪر ٿيل آهن. قاضي قاسماڻي جو هڪ قلمي رسالو مليو آهي جيڪو مجموعہ رسائل ۾

¹ الحجة القوية، ص 70 موجود پنجاب يونيورسٽي، لاهور.

مختلف رسالن سان گڏيل آهي. هي رسالو رفع سبابة في التشهد جي ناجائز هجڻ بابت لکيل آهي. هن رسالي جو ڪاتب محمد مسعود بن محمد محفوظ بن محمد معصوم آهي. اهو مجموعو قاسميه لائبرري، ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

قضاء ۽ افتاء

علامه يعقوب بن نورالدين وقت جا قاضي ۽ مفتي هئا. هونئن ته بوبڪ، اهل الله جو مرڪز ۽ وڏو علمي شهر هو، پر علامه يعقوب جن انهيءَ ڪم لاءِ وڏي درجي تي هوندا هئا. جو مختلف علماء بوبڪن ۾ اچي سندس مدرسي ۾ علمي مونجهارا حل ڪندا هئا ۽ مسئلن بابت فيصلو ڪرائيندا هئا. ”الحجة القويه“ ۾ مٿي بيان گذري چڪو آهي ته:

”ليس تذكر كذا؟ نازلة جاء تنا من قرية كذا. فافتينا بالانعقاد وفرقنا الازواج عن الزوجات بذلك دائما.“

[محمود بن شيخن، ڏاڏا سائين کي چون ٿا ته:] ”توهان کي اهو ياد ناهي؟ هڪ مسئلو فلاڻي ڳوٺ کان آيو هو. اسان اتي طلاقون ثابت هجڻ جي فتويٰ ڏني هئي ۽ زالون مڙسن کان جدا ڪرائي ڇڏيوسين.“ زالون جدا ڪرائڻ قاضي جو ڪم آهي، تنهن ڪري ثابت ٿيو ته، پاڻ وقت جا قاضي رهيا ۽ ڪيترا علماء فتوائن لاءِ ڏانهن رجوع ڪندا هئا.¹

تصوف

بوبڪن جو شهر اهل الله، بزرگن ۽ مشائخن جو مرڪز رهيو آهي. مخدوم يعقوب به انهن مان هڪ هو. ذڪر ۽ فڪر جو سلسلو خانداني طرح هلائيندو رهيو. وٽس جهڙو حلقو علمي پانڊيٽڙن جو لڳندو هو. اهڙوئي حلقو فقراء جو به مڃندو هو. ”الحجة القويه“ ۾ آهي ته: ”ثم رأي

¹ ”الحجة القويه“ قلمي ص 70-71 الف

صالح آخر فرآي مثال جدي رفع الله درجاته في اعلي عليين و فراديس جنانه و كان من تلامذته والفقراء المتشبهين بذيله.

[وري هڪ دفعي ٻئي بزرگ خواب ۾ منهنجي ڏاڏا سائين جي صورت ڏني، اهو خواب لهندڙ مخدوم يعقوب رحمة الله عليه جو شاگرد هو ۽ مخدوم يعقوب جي دامن پڪڙيندڙ فقيرن مان هڪ هو.]¹

جنهن مان معلوم ٿيو ته سندس مريديءَ جو سلسلو به هو. مريدن کي اصطلاح ۾ ”فقير“ ڪوٺيو ويندو آهي.

تصنيفون

مخدوم يعقوب بوبڪائي جي تصنيفن مان ”الفوائد“ نالي هڪ ڪتاب جو نالو ملي ٿو جيڪي فقهي روايات ۽ علمي تحقيقات جو مجموعو آهي. ان بابت سندس پوٽو مخدوم جعفر بوبڪائي لکي ٿو ته: ”وفي فوائد جدي رحمه الله: زن را گفت ترا يك طلاق. مرد مان ملامت ڪرند. گفت: ديگر دادم و نه گفت: وي را ونه گفته طلاق: قال: يقع اذا كان في الحدة لان هذا جواب لذلك وبناء عليه.“²

[هڪ مرد پنهنجي زال کي چيو ته: ”تو کي هڪ طلاق“ تنهن تي (موجود) ماڻهون ملامت ڪيس. مڙس چيو: ”هي ڏنم“ پر ائين نه چيائين ته: ”انهيءَ کي ڏنم“ ۽ نه ”طلاق“ جو لفظ ٻوليائين، ته ان صورت ۾ طلاق پئجي ويندي. بشرطيڪ اهو مڙس ساڳي تيزي ۽ ڪاوڙ ۾ هجي، ڇو ته سندس لفظ ”هي ڏنم“ طلاق تي ملامت ڪندڙ جو جواب آهي ۽ انهيءَ ئي بنياد تي هن اهي لفظ چيا آهن.]

¹ ”الحجة القوية“، قلمي ص 72، موجود پنجاب يونيورسٽي لائبرري لاهور.

² مخدوم جعفر بوبڪائي۔ ”استفتاء فيما تعارف قوم الطلاق“۔ قلمي، پنجاب يونيورسٽي لائبرري

طب ۽ حڪمت

مخدوم يعقوب بوبڪائي هڪ ئي وقت قاضي، مفتي، مصنف ۽ صوفي هجڻ سان گڏ (هڪ روايت موجب) اعليٰ پايي جو حڪيم ۽ طبيب پڻ هئو. جنهن جي تصديق، طب جي هڪ خطي بياض مان ٿئي ٿي، جنهن ۾ مخدوم يعقوب بوبڪائيءَ کان نقل ٿيل ٻه طبي نسخا ملن ٿا. جن جو ذڪر مٿي باب ٻئي ”بوبڪ يا بوبڪان“ ۾ ”مرڪبات يوسف“ نالي هڪ مخطوطي جي حوالي سان ”بوبڪان“ ڏانهن منسوب علماء جي فهرست ۾ اچي چڪو آهي، پر ممڪن آهي ته اهو مخدوم يعقوب ٻيو ڪو هجي.

وفات

علامه يعقوب جي وفات بابت ڪوبه تاريخي دستاويز نه مليو آهي، نه ڪنهن تذڪري ۾ ان جو ذڪر آهي. خانداني روايت مطابق سندس وفات بوبڪ ۾ ٿي ۽ اتي بوبڪن جي قبرستان ۾ دفنايو ويو.

اولاد

سندس اولاد ۾ فقط مخدوم عبدالڪريم عرف ميران جو نالو ملي ٿو جنهن جو تفصيلي ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي.

مخدوم عبدالڪريم عرف مخدوم ميران

(مخدوم جعفر جو والد محترم)

مخدوم عبدالڪريم عرف ميران جي زندگيءَ جو احوال تمام گهٽ ملي ٿو فقط ”گلزار ابرار“، ”تاريخ معصومي“، ”تحفة الڪرام“ ۽ ”مقالات الشعراء“ ۾ تمام مختصر احوال مليو آهي. مخدوم ميران جي پيدائش بابت ڪوبه دستاويزي ثبوت نه مليو آهي. هن کي ”تحفة الڪرام“ واري نئي جي عالمن مان ڳڻيو آهي. ان جي آڌار تي گهڻن ئي مضمون نگارن کي غفلت ۽ سهو پل چڪو ٿي آهي. حالانڪ علامه عبدالڪريم جي پيدائش بوبڪن ۾ آهي، اتي ئي پڙهيا ۽ اتي ئي تدريس ۽ تعليم ڏيڻ ۾ مشغول رهيا. علامه عثمان دربيلي جي ڪرامت واري واقعي مان صاف ظاهر ٿو ٿئي ته، علامه عبدالڪريم عرف ميران، بوبڪن جا هئا. اتي ئي سندس گهر ٻار هو. ”شجره مخدومان درپيل“ ۾ لکيل آهي ته:

”فالمطلب چون مخدوم جوان شد، بجهت حصول علم ظاهري در بوبڪان رفت و آنجا پيش مخدوم ميران بخواندن علم ظاهري مشغول شد.“¹

[مطلب ته جڏهن مخدوم (عثمان) جوان ٿيا ته ظاهري علم جي حاصل ڪرڻ لاءِ بوبڪن ۾ ويا ۽ اتي مخدوم ميران وٽ ظاهري علمن کي پڙهڻ ۾ مشغول ٿيا.] پر کيس ”تحفة الڪرام“ واري ”نٿوي“ لکيو آهي، ان جا چند وجه آهن.

(1) علامه قاسمي لکيو آهي ته: ”انما عده تتويا لان وفاته كانت في

تت.“²

¹ ”شجره مخدومان درپيل“ قلمي ص 25 (موجود قاسمي لائبرري ڪنڊيارو).

² ”مقدمة المتانة“ از علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ص 4، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1962ع.

[هن کي ٺٽوي هن ڪري چيو ويو آهي جو سندس وفات ٺٽي ۾ ٿي آهي].

(2) خانداني روايت مطابق اتي جا قاضي ٿيا، ان ڪري کين ٺٽوي چيو ويو آهي.

(3) بوبڪ پڙهڻو ٺٽي جي حڪومت ۾ شامل هو ان ڪري ٺٽوي سڏيو ويو.

تعليم

بوبڪن جو شهر علمي شهر هو. علامه ميران سمجھ جي اک، پتيني ٺي تعليم شروع ڪري ڏني. سڀ کان پهريون استاد سندس والد علامه مخدوم يعقوب آهي. چوٽه علامه ابو سعيد قاسميءَ جي بيان مطابق هو پشت به پشت عالم ۽ فاضل رهيا آهن ۽ سندس مدرسو به مشهور هو جتي وڏا وڏا عالم ۽ فاضل ايندا هئا. جيئن علامه مخدوم جعفر جي خواب مذڪوره ۾ آهي ته: ”12 ربيع الاول 979ھ ۾ خواب ڏٺم ته بوبڪن جي جامع مسجد ۾ عظيم اجتماع آهي جنهن ۾ الامتاذ الافضل محمود بن شيخ الفاضل قاضي عبدالله ۽ مؤلف جو ڏاڏو علامه يعقوب بن نورالدين موجود آهن. عوام ۽ طلباء جو وڏو انبوه موجود آهي.“¹ بوبڪن جو مدرسو اهڙو هو جو ڪوبه بزرگ ٻاهران ايندو هو ته اتي ايندو هو. جيئن ”سفينة النوح“ فارسيءَ جي سنڌي ترجمي ”سڪينة الروح“ ۾ لکيل آهي ته: مخدوم نوح اول بوبڪن ۾ آيا هئا.² بوبڪن جي ڳوٺ ۾ تمام گهڻا عالم رهندا هئا.

”تحفة الكرام“ ۾ آهي ته: مٿين ڳوٺن ۾ هن وقت خواهه اڳوڻي زماني ۾ ڳاڻائي کان ٻاهر بزرگ هوندا هئا، پر معلومات آهر هن قدر تي اکتفا ڪجي ٿي. جنهن کي وڌيڪ تحقيقات جي توفيق ٿيندي، سو ثواب کان خالي نه رهندو.“³

¹ ”الحجة القوية“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور، ص 70 الف.

² ”سڪينة الروح“ قلمي ص 10 موجود، درگاه نوح سرور هالا، حيدرآباد سنڌ.

³ ”تحفة الكرام“ سنڌي، مير علي شير قانع / مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ 1994ع

مخدوم علامه ميران سنڌ جي عالمن کان فيض حاصل ڪرڻ کان سواءِ شيراز جي عالمن جي علم مان پڻ بهره ور ٿيو. چو ته سندس استاد محمود بوبڪائي، شيراز جي عالمن کان فيض يافته هو جيڪو شيراز جي وڏن مناظرن ۾ شريڪ ٿيندو هو. مخدوم جعفر لکي ٿو ته: ”قال شيخ والدي العلامة محمود البوبڪائي سمعت الحجة الفهامة صدر الدين محمد وهو علي المنبر في مدينة شيراز.“¹

[منهنجي والد صاحب جو استاد علامه محمود بوبڪائي فرمايو ته: مان علامه صدرالدين محمد کان ٻڌو جنهن شيراز ۾ منبر تي ويهي وعظ پئي ڪيو.]

شيخ سعدي جي ملڪ شيراز جي علمي مرڪز وارو جيڪو معقولي ۽ منقولي علم حاصل ڪيائين، تنهن سندس علمي مرتبي کي تمام وڏائي ڇڏيو جو وقت جا بادشاهه (مثلاً شاه حسن) به سندس شاگرد بڻيا. پنهنجي علمي مهارت جي ڪري ”جامع المنقول المعقول“ ڪوٺيا ويندا هئا.

درس و تدريس

علامه ميران جڏهن تعليم مان فارغ ٿيو ته پنهنجي خانداني مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين. سندن خانداني مدرسو ته اڳي ئي متوپيو هو ليڪن علامه جڏهن فارغ ٿيو ته وڌيڪ طالبن جو انبوه وڌي ويو جو صبح کان سبق تي ويهندا هئا ته، منجهند ٿي ويندي هئن، مس مس وڃي سبقن مان فراغت ملندي هئي. علامه مخدوم عثمان درپيلي جي سوانح ۾ لکيل آهي ته:

”فال مطلب مخدوم صاحب چون جوان شد، بجهت حصول علم ظاهر در بوبڪان رفت و آنجا پيش مخدوم ميران بخواندن علوم ظاهري مشغول شد. چندان مجمع طلباء بود که بعد نماز فجر تابه چاشت به تلميذان سبق میداد.“

¹ ”كشف الحق“ قلمي ص 8 موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

[مطلب ته جڏهن مخدوم (عثمان رحمۃ الله عليه) صاحب جوان ٿيو ته ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ لاءِ بوبڪان ۾ ويو اتي علم جي پڙهڻ ۾ مشغول ٿيو ۽ اتي طالبن جو ايترو ته انبوه هو جو منجهند تائين مس سبقن کان فارغ ٿيندا هئا.¹]

هن مان هيءَ ڳالهه به معلوم ٿئي ٿي ته علامه ميران جو درسگاهه بوبڪن ۾ هو نه ڪه ٺٽي ۾، جيئن ”تحفة العکرام“ جي بيان مان شڪ پئي ٿو ته علامه ميران ٺٽوي آهن، بلڪ پاڻ بوبڪن جا هئا ۽ مسند درس به بوبڪن ۾ هو.

اها خانداني روايت صحيح آهي ته پاڻ مسند قضا لاءِ ٺٽي ويا ۽ اتي به درس شروع ڪيائون ۽ نيٺ وفات ۽ آخري آرامگاهه به ٺٽي ۾ ٿين ۽ مٿي علامه قاسمي جي بيان مطابق به پاڻ بوبڪن جي علمي ادبي مرڪز ۾ رهيا. سندس سوانح حيات ڪتابن ۾ تمام مختصر آهي، ليڪن هيءَ مڃيل حقيقت آهي ته، تدريس جي ذريعي، علم ۽ فنون جي ڪما حقہ خدمت ڏيئي هئائين، ان ڪري کيس ”شيخ المشائخ“ ۽ ”استاذ الاساتذہ“ شمار ڪيو ويندو هو. اها ڳالهه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مقدمه ”مصلح المفتاح“ ۾ ڪئي آهي ته، بوبڪن ۾ مخدوم عبدالڪريم عرف ميران بن يعقوب، درس و تدريس جو اڳواڻ هو بوبڪن جي درسگاهه جي سربراهه، مخدوم ميران جي زير تربيت هونهار شاگرد پيدا ٿيا، جيڪي تـڏـهـن دور (962 کان 1000 هجري تائين) نظام تعليم ۽ علمي تحقيق جا اڳواڻ رهيا.²

مخدوم ميران جو علمي مقام ۽

روحاني منزلت ۽ رتبو

دستور آهي ته شاگردن جو انبوه ۽ پيڙ اهڙي استاد وٽ ٿيندي آهي، جيڪو انهيءَ دور ۽ علائقي جو يگانو عالم هجي ۽ سندس علمي مقام هر

¹ ”شجره مخدومان درپيل“ ص 25، ان جو فوٽو قاسميه لائبريري ۾ موجود آهي. (ڪنڊيارو).

² ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مقدمه ”مصلح المفتاح“، سنڌالاجي، ص 6.

لحاظ کان بلند و بالا هجي. مٿي گذري چڪو ته، مخدوم ميران وٽ هميشه شاگردن جي ڪثرت رهندي هئي. سبقن کان مس منجهند جو وڃي فارغ ٿيندا هئا. معلوم ٿيو ته مخدوم ميران صاحب ان دور ۾ وڏي رتبتي تي پهتل هو. علامه عبدالحی حسني (متوفي 1341هـ) لکي ٿو ته:

”الشيخ الفاضل ميران بن يعقوب التتوي السندي، احد كبار العلماء۔ درس و افاد مدة عمره.“¹ [شيخ فاضل ميران نتوي² سنڌي، وڏن عالمن مان هڪ هو. سڄي عمر پڙهائيندو رهيو.]

”تاريخ معصوميءَ“ وارو لکي ٿو ته:

”مخدوم ميران بن مولانا يعقوب، سهڻين وصفن ۽ وڻيل اخلاقن سان مشهور معروف هو ۽ معقولي ۽ منقولي علمن جو جامع هو. سندن خدمت مان گهڻن طالب علمن علم حاصل ڪيو آهي. علمن ۾ ڪافي مهارت حاصل هيس. مرزا شاه حسن ڪجهه وقت مخدوم جي خدمت شريف ۾ رهي علم پرايو.“³ ”مقالات الشعراء“ واري به سندس هي تعريف ڪئي آهي:

”مخدوم ميران ولد مولانا يعقوب، جامع علوم معقول و منقول و استاذ مرزا شاه حسن بود.“⁴

[مخدوم ميران ولد مولانا يعقوب، عقلي ۽ نقلي علمن جا جامع هئا ۽ مرزا شاه حسن جا استاد هئا.]

مٿين مؤرخن ۽ عالمن جي تعريفات مان معلوم ٿئي ٿو ته، مخدوم ميران جو علمي مقام تمام مٿاهون آهي. هر علم جا ماهر هئا. آخر ڪار

¹ عبدالحی الحسني۔ ”نزهة الخواطر“ عربي ج 4، طبع دکن ص 330.

² نزهة الخواطر ۾ کيس نتوي چيو ويو آهي، ڇو ته سندس وفات (بقول بعض) ٺٽي ۾ ٿي۔ تنهن ڪري ته اڳتي لکي ٿو: ”قبره علي ڪوه مڪلي“، سندس قبر مڪلي ۾ آهي.

³ مير معصوم بکري، ”تاريخ سنڌ، المعروف بتاريخ معصومي“۔ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1975ع، مترجم سنڌي: مخدوم امير احمد۔ ص 244.

⁴ ”مقالات الشعراء“ فارسي ص 784، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1957ع.

بادشاهه به ڪنهن معياري عالم کي درس ۾ رکندا آهن. مخدوم صاحب، مرزا شاهه حسن جو استاد هو نه فقط اهو بلڪه خانداني روايتن مطابق مخدوم ميران صاحب، نٿي جو قاضي ۽ مفتي به رهيو، ۽ انهيءَ عهدي تي فائز رهيو تان جو اتي وفات ڪيائون، جنهن جي ڪري کيس نٿوي چيو وڃي ٿو. مخدوم ميران نه صرف ظاهري علمن ۾ ماهر هو پر تصوف ۾ به وڏو مقام رکندو هو. مخدوم نوح عليه الرحمة ته الله کي ظاهري اکين سان ڏسڻ جي دعويٰ ڪئي آهي، پر مخدوم ميران ته وحدة الشهود جي مرتبي کان چڙهي وحدة الوجود جي مرتبي تي پهتا. جنهن تي باقي بالله ٿي ويا. سندس هڪ شعر ”مقالات الشعراء“ واري نقل ڪيو آهي:

”ميانه من وجاناں همين من است نه غير
خدا شناس نمائد بند ڪعبه و دير“¹

[منهنجي ۽ محبوب جي وچ ۾ اهو ”مان“ آهي، ٻيو ڪو ناهي، خدا کي سڃاڻيندڙ ڪعبه ۽ مڙهيءَ جي قيدن کان آزاد هوندو آهي.]
هن مان سندس تصوف جي مقام ۽ اُن سان گڏ قادر الڪلام شاعريءَ جي پروڙ پوي ٿي. مخدوم صاحب جي ڪلام جو ۽ ڪتابن جو وڏو حصو ضائع ٿي ويو ڇو ته سندس آخري ڏينهن ۾ همايون ۽ ارغونن جي ريزهه پيڙهه ۾ گهڻا عالم لڏپلاڻ ۾ رهيا. خود سندس پٽ مخدوم جعفر سندس وفات کان پوءِ ملڪ ڇڏي عربستان هليو ويو.

تصنيف و تاليف

مخدوم ميران بوبڪائي جي تصنيفن مان اسان کي هڪ ڪتاب ”خلاصة التصريف“ دستياب ٿيو آهي، جيڪو هن وقت سنڌ آرڪائيوز ڪراچيءَ ڪتبخانه ۾ ”ذخيره ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ“ اندر موجود آهي.

¹ ”مقالات الشعراء“ فارسي ص 785، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1957ع.

خلاصه التصريف جو لائبريري تجزيو

مخدوم ميران بوبڪائي رحمته الله عليه جو عربي جو ڪتاب ”علم صرف“ جي فن ۾ آهي ۽ نهايت مختصر پر جامع رسالو آهي. جيئن ته انهيءَ رسالي جو صرف هڪ ئي نسخو دستياب ٿيو آهي، ان ڪري انهيءَ جو لائبريري تجزيو پيش ڪجي ٿو۔ ياد رهي ته انهيءَ نسخي جو پهريون ورق گر آهي۔ جڏهن ته آخر ۾ مڪمل آهي. پر وچ ۾ هڪ ٻه ورق ساقط آهن۔

مخطوطي جي ابتداء:

.... جعلوا الفاء والعين واللام ميزانا فالاصول يعبر عنها بهذه ويكرر اللام وما لا يقابل شيئا منها زائديعبر عنه في الوزن بلفظه كيف فعل و فاعل في يضرب وضارب الامكرا بعد اصل او مدغما فيه فانه به كفعل في تعدد.

ڪتاب/ رسالي جي پڇاڙي:

وينقط مايلتبس ڪها رحمة و معجزة.... وياء موصولتين وڪذا كل مهملة من اسفل و قد يكتب تحته، مثله صغير اويشكل ما يخفي علي حد ولا يقاس خط المصحف والعروض ويكره الخط الرقيق مطلقا.

مخطوطي جو ترقيمو:

قد وقع الفراغ من تحرير هذه النسخة السماة بخلاصة التصريف للعلامة النحرير (مالك ازمة التقرير) استاد الاقاصي والاداني حضرت مخدومي استاذ استاذ الاساتذة مخدوم المخاديم مخدوم عبدالڪريم الشهير بميران البوبڪائي السندي قدس الله سرهما بعون الملك العلام وصلي الله تعالي علي خير خلقه و نور عرشه نبينا و شفيعنا و مولانا محمد وآله واصحابه اجمعين. آمين يارب العالمين.

ڪاتب: نامعلوم

ڪتابت جو سال: نامعلوم

خط: نستعليق

سطور:	2x12
زبان:	عربي
تقطيع:	16x11 س م

ملاحظہ-1:

مثنئين ترقيمي مان اسان کي هيٺيون ڳالهيون معلوم ٿيون:

1. هيءَ خطي نسخو مولف جي وفات کان پوءِ جو لکيل آهي.
2. مخدوم ميران بوبڪائي کي جن خاص لقبن سان ياد ڪيو ويو آهي، سي دلالت ڪن ٿا ته سندس وڏي حيثيت هئي ۽ ٻين عالمن جي پيٽ ۾ کيس گهڻي مڃتا ملي جو کيس هنن لقبن سان ملقب ڪيو ويو آهي:

* - النحرير: وڏو عالم، جنهن آڏو ڪوبه مسئلو اچي ته ان کي صفا حل ڪري ڇڏي، ڄڻ ڪُهي ڇڏي ڪا گنجائش نه ڇڏي.
 * - مالڪ ازمة التقرير: بيان ۽ تقرير جو واڳ ڌڻي.
 * - استاذ الاقاصي والاداني: پري وارن ۽ ويجهي وارن سمورن عالمن جو استاد.

* - مخدوم المخاديم: مخدومن جو به مخدوم

ملاحظہ-2:

رسالو ايڏو ته مختصر ۽ جامع آهي، جو شرح ۽ حاشيي جي گهر ڪري ٿو. غالب گمان هيءُ آهي ته هيءُ رسالو ابتدائي متن آهي، مخدوم ميران بوبڪائي، انجو شرح به لکيو هوندو. پر اسان کي ان تائين دسترس نه ٿي سگهي آهي.

مخدوم

مخدوم ميران جي شهرت جو زمانو ڄام نظام الدين کان وٺي ارغون دور جي وچين دور تائين آهي. ڄم ۽ عمر بابت ڪوبه دستاويزي ثبوت ناهي. مگر وفات 949هـ (1552ع) ۾ ٿي آهي. ڄام نظام الدين کان وٺي شاه حسن ارغون جي زماني تائين جيڪي عالم، فاضل ۽ بادشاهه

ٿي گذريا آهن، اهي سندس هم عصر آهن. جن مان چند هي آهن.

1. قاضي جڳن گجراتي (ت 920هه)

مخدوم علامه جعفر جو جڳ مشهور ڪتاب ”المثانه في مرمه الخزانة“ دراصل هن بزرگ جي جوڙيل ڪتاب ”خزانة الروايات“ مان ورتل آهي. هن ئي ڪتاب کي ترتيب ڏيئي ”المثانه“ جوڙيو ويو.

قاضي جڳن گجراتي حنفي مسلڪ جو مشهور عالم ۽ فقيه هو. هي بزرگ گجرات جي علائق ”ڪن“ جو رهندڙ هو. هن جو تعارف سندس مشهور ڪتاب ”خزانة الروايات“ ڪرايو. ”خزانة الروايات“ جو ذڪر حاجي خليف چيلي ”كشف الظنون“ ۾ ڪيو آهي. حاجي خليفه ”كشف الظنون“ ۾ لکيو آهي ته:

”خزانة الروايات في فروع الفقه الحنفي للقاضي جڳن الهندي الحنفي. ساکن ’کن‘ من الغجرات و هو مجلد. واوله الحمد لله الذي خلق الانسان و علمه البيان: ذكر فيه انه أفني جميع العمر في جمع المسائل و غريب الروايات ابتدا بكتاب العلم لانه اشرف العبادات.“

[خزانة الروايات حنفي فقہ جي فروعات ۾ لکيل آهي. هي ڪتاب قاضي جڳن هنديءَ جو آهي، جيڪو ”ڪن“ گجرات جو رهاڪو هو. اهو هڪ جلد ۾ آهي ان جي شروعات الحمد لله الخ سان ٿئي ٿي.] قاضي صاحب ان ۾ لکي ٿو ته:

هن سڄي عمر مسئلن جي جمع ڪرڻ ۽ نادر روايتن جي گڏ ڪرڻ ۾ صرف ڪئي آهي. ڪتاب جي شروعات ڪتاب العلم سان ڪئي اٿائين، چو ته علم وڌي ۾ وڌي عبادت آهي.¹

مولانا عبدالحی لکنوي فرمائن ٿا ته:

”فان هذه الكتب مملوءة من الرطب و اليابس مع مافيهما من

¹ ”كشف الظنون“، ج 1، حاجي خليفه ص 702، طبع بيروت.

الاحاديث المختصرة والاخبار المختلقة،¹

[يقيناً اهڙا ڪتاب ڪچين ۽ پڪين ڳالهين سان ڀريل آهن، هن ۾ جڙتو حديثون ۽ گهڙيل روايتون به آهن.]

انهن سڀن ڳالهين هوندي به ”خزانة الروايات“ علمي ڳالهين ۽ حنفي فقہ جي مسئلن تي مشتمل آهي. علامہ جعفر رحمہ اللہ عليه بوبڪائي هن ڪتاب کي سامهون رکي غير معتبر روايتون ۽ غير مستند روايتون ڪڍي، فتوائن تي چڙهيل روايتون آڻي، مضبوط مسئلا هن ۾ درج ڪيا.

قاضي جڳن جي ڄم جي تاريخ معلوم نه ٿي سگهي. قاضي صاحب جن چار پائڻ هوندا هئا ۽ چارئي قضاء جي عهدي تي مقرر هئا. مولانا عبدالحی حسيني پنهنجي ڪتاب لکي ”ياد ايام“ ٿو: قاضي جڳن هندي وڏي پائي جو عالم هو. مگر ان جو نسب نامون محفوظ نه ٿي سگهيو. هوڏانهن قسطنطنيه جو ماڻهو حاجي خليفه ٻڌائي ٿو ته ”ڪن“ شهر جو رهندڙ هو افسوس جو خود گجرات وارن کي خبر ناهي، هن بزرگ 920ھ ۾ وفات ڪئي.²

2. قاضي قاضن بکري (ت 958ھ)

قاضن بن قاضي ابو سعيد بن زين الدين بکري. هيءُ شخص مختلف علمن جو ڄاڻو هو هڪ طرف قرآن جو حافظ ۽ علم قرائت جو وڏو ماهر هو ته ٻئي طرف انشاء پردازي ۽ علم حساب ۾ جهڙس ڪونه هو. تفسير، حديث، فقہ، تصوف، عمليات ۽ عزيمت جي علمن ۾ وڏو دخل هيس. قاضي قاضن جو والد قاضي ابو سعيد ولد قاضي زين الدين بکري، نهايت فضيلت وارو ۽ حاضر جوابيءَ ۾ پنهنجي وقت ۾ يگانو هو انهيءَ

¹ ”النافع الكبير“ ص 30، مولانا عبدالحی لکنوي، ادارة القرآن... ڪراچي، سنڌ.

² بحوالہ: ”فتحاء هند“ ج 3، ص 48-147، اسحاق ڀٽي اداره ثقافت اسلاميه لاهور.

ملڪ بکر ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي.¹ سندس خاندان تصوف ۾ خاص مقام رکندو هو. قاضي قاضن به سلوڪ جي رستي ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون. حرمين شريفين رستي ڏاڍا سير سفر ڪيائين. پهرين ته ظاهري عالم هو پر آخر ۾ سيد محمد جونپوري جي مريدن جي لڙهيءَ ۾ داخل ٿيو. نٿو علم جو مرڪز هو. هو بکر ڇڏي نٿي ۾ اچي رهيو. نٿي تي ڄام فيروز جي برخلاف جڏهن 923ھ ۾ مرزا شاهه بيگ ڪاهي آيو ۽ سمورو شهر ويران ٿي ويو ان وقت قاضي قاضن جو عيال به مغلن جي لشڪر جي گرفت ۾ اچي ويو. عيالدار عزت پرين جي آبرو ريزيءَ جو صاف خطرو هو. ان وقت قاضي قاضن، پنهنجي خداداد قابليت سان، هڪ درد پريو خط لکي، شاهه بيگ جي پيش امام حافظ محمد شريف کي پهچايو. مرزا شاهه بيگ تي انهيءَ خط ايڏو ته اثر ڪيو جو عام منادي ڪرايائين ته: ڪو به ماڻهو نٿي جي مال ۽ عيال تي هٿ سنڙن نه ڪري. ان کان سواءِ قاضي قاضن کي پنهنجي تيرن جي ٻئي نشاني طور ڏنائين ته هن ٻني کي ڏيکاري پنهنجو مال ۽ عيال فوجن کان واپس وٺي. هن کان پوءِ شاهه بيگ ارغون جو قاضي صاحب تي ڏاڍو اعتماد ٿي ويو.

”ٽلتي“ جي فتح وقت جڏهن مخدوم بلاول سمو ۽ سندس مريدن اطاعت کان انڪار ڪيو تڏهن قاضي صاحب کي هنن کي سمجهائڻ لاءِ موڪليو ويو. مگر هنن نه مڃيو جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ جي فتح کان پوءِ مخدوم بلاول سم کي شهيد ڪرايو ويو. اڳتي مرزا، بکر جي علائقي جي فتح وقت اتي پهتو ته علائقي جا ڌاريجا زميندار اطاعت ڪرڻ کان نابري واري ويهي رهيا. آخر ڌاريجن جا ست سرڪدا وڌيرا گرفتار ڪري وٺي آيا. قاضي قاضن کان هنن بابت مشورو ورتو ويو ته ڇا ڪرڻ گهرجي؟ قاضيءَ قتل جو اشارو ڏنو جنهن جي ڪري هنن کي مارائي سندن سريون سنڌو درياءَ جي حوالي ڪيون ويون، انهيءَ علائقي ۾ امن و

¹ ”تحفة الڪرام“ سنڌي، ص 353، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1994ع طبع چوٿون.

امان قائم ٿي ويو.¹ مرزا شاھ بيگ جي وفات (928ھ) کان پوءِ مرزا جي فرزند شاھ حسن، قاضي صاحب کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو.

سيد ميران محمد جونپوري (وفات 910ھ) مهدي هجڻ جي دعويٰ سان سنڌ ۾ اچي رهيو هو. قاضي قاضن سندس مريد ٿي، تصوف جي علم ۾ وڏو درجو حاصل ڪيو هو. ائين سنڌ جا عالم سيد محمد جي مهديوت واري دعويٰ جا سخت مخالف هئا، تنهن ڪري قاضي صاحب تي به هو گمراهه هجڻ جو طعن ڪندا هئا، مگر هو پنهنجي ارادي تي آخر تائين قائم رهيو.²

غوثي مانڊوي لکي ٿو ته: قاضي قاضن ظاهري علمن کان دل کڻي چڪو هو. اخلاق جي تبديل ڪرڻ سان هن دنيا جي گجهارت کي حل ڪرڻ لڳو. نفس جي لڙائيءَ سان انهيءَ گجهارت کي حل ڪري ورتو هئائين.³

سندس سنڌي شاعري مشهور آهي. چند شعر هي آهن:

ڪنز قدوري ڪافيا ڪ ڪوه نہ پڙهيوم

سو پار ٿي پيو ڪو جتان پرين لڏوم

لوڪان نحو صرف، مون مطالعہ سپرين

سو ٿي پڙهيو سو پڙهان، سو ٿي سو حرف.⁴

قاضي قاضن ٻڍاپڻ جي زماني ۾ بکر جي قضا کان استعفا ڏئي،

ياد خدا ۾ مشغول رهيو. سندس جاءِ تي سندس ڀاءُ علامہ نصرالله رحمۃ الله

عليه قاضي مقرر ٿيو.⁵ ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ مديني منوره ۾ پڇاڙيءَ جا

ڏينهن گذارڻ لڳو جتي سنڌ جا مشهور عالم: قاضي عبدالله بن ابراهيم ۽

¹ "تذڪره مشاهير سنڌ" ج 2، ص 210، ڇاپو پهريون 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

² "تذڪره مشاهير سنڌ" ج 2، ص 210، ڇاپو پهريون، 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد.

³ "تذڪره ابرار ترجمہ گلزار ابرار" ص 275، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، 1395ھ.

⁴ "تذڪره مشاهير سنڌ" ج 2، ص 210، ڇاپو پهريون 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

⁵ "تذڪره مشاهير سنڌ" ج 2، ص 211، ڇاپو پهريون، 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو حيدرآباد.

شيخ عبدالله بن سعد درهيلوي سندس هم صحبتي هئا. قاضي قاضن مديني ۾ 958ھ ۾ وفات ڪئي.¹

3. مولانا مصلح الدين لاري (ت 979ھ)

نهایت وڏو عالم هو ۽ عربي علمن کي چڱيءَ طرح ڄاڻندو هو. ڪا مدت مرزا شاه حسن کي پڙهائيندو رهيو. سن 951ھ ۾ موڪلائي حج جي ارادي سان مڪه معظمه ڏانهن روانو ٿيو. شرح شمائل نبوي، تفسير بيزاري جو حاشيو منطق جو فارسي شرح ۽ ٻيا رسالا سندس تصنيف ڪيل آهن.²

4. مولانا يونس سمرقندي (ت 951ھ)

علم ۽ عرفان وارن جو پيشوا ۽ وقت جي عالمن جو اڳواڻ هو. مرزا شاه حسن جي حڪومت وارن ڏينهن ۾ ماوراء النهر کان سنڌ ۾ تشریف فرما ٿيو. ڪجهه وقت مرزا شاه حسن کي ”شرح مواقف“ ۽ ٻين علمن پڙهڻ ۾ مشغول رهيو. سندس وفات سن 951ھ ۾ ٿي.³

5. مخدوم محمود فخرپوتو ڪاهاني

ڏهين صدي جي زبردست عالمن مان مرزا شاه حسن ارغون جو معاصر هو. هو سنڌ مان طلب علم لاءِ هجرت ڪري هرات، خراسان ۾ شيخ الاسلام علامه احمد تفتازاني جي صحبت ۾ وڃي رهيو اتي علومن مان بهره ور ٿيو. شيخ الاسلام جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ هو وري سنڌ ۾ واپس اچي پنهنجي ڳوٺ ڪاهان (ڳاها) ۾ رهيو.⁴

¹ مولائي شيدائي رحيمداد۔ ”جنت السنڌ“۔ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو ٿيون، 1993ع، ص 380.

² مير محمد معصوم بکري، ”تاريخ معصومي“، مترجم: مخدوم امير احمد ص 246، 1984ع، سنڌي ادبي بورڊ.

³ مير محمد معصوم بکري، ”تاريخ معصومي“، مترجم: مخدوم امير احمد ص 246، 1984ع، سنڌي ادبي بورڊ.

⁴ دين محمد وفاڻي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“، ج 3، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1986ع، ص 35-36.

6. مخدوم رڪن الدين ٺٽوي (ت 949ھ)

مخدوم رڪن الدين ٺٽوي جو سلسلہ نسب سيدنا ابي بڪر صديق رضي الله عنه سان ملي ٿو. هو هڪ عالم ۽ فاضل، عابد ۽ زاهد، مخدوم بلاول جي خليفن مان هو. هميشه عبادت، اطاعت ۽ وظيفن ۾ رهندو هو. تقويٰ ۽ طريقت جا طالبو هدايت جي راهه جا پانڌيٽڙا، سندس مضبوط ارادت منڊيءَ ۾ ٻڌل هوندا هئا ۽ سندس سلوڪ تي ڀروسو رهندو هو.

هو حديث جو وڏو عالم، زماني جو يگانو فاضل هو. سندس طبع شريف جي نتيجن مان حديث جو ڪتاب ”شرح اربعين“ ۽ فقه ۾ ”شرح ڪيداني“ ۽ ٻيا ڪيترا رسالا مشهور آهن. جنهن زماني ۾ همايون بادشاهه سنڌ ۾ آيو هو تنهن زماني ۾ هن بزرگ وفات ڪئي، اهو سال 949ھ هو. مڪليءَ ۾ دفن ٿيو.¹

7. مولانا ابراهيم ولد مولانا جمال الدين مفتي

نهایت زاهد، عابد ۽ گوشه نشين هو. فقه جي علم ۾ سندس مٿ ڪونه هو. اڪثر فتويٰ ڀڄندڙ پنهنجن دستاويزن کي ”سندس فتويٰ لکڻ سان زينت ڏيکاريندا هئا، مولانا نهايت تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ سان موصوف هو ۽ 98 ورهين جي ڄمار ۾ عالم عقيلي ڏانهن رحلت ڪري ويو.² (ٽي سگهي ٿو ته هي بزرگ جمال بزدويءَ جو پٽ هجي، جيڪو مخدوم جعفر رحمہ الله عليه جو استاد آهي.)

¹ دين محمد وفاڻي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“، ج 3، ص 37 ۽ 38، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ، 1986ع.

² مير محمد معصوم بکري، ”تاريخ معصومي“، مترجم: مخدوم امير احمد، ص 284، سنڌي ادبي بورڊ،

8. مخدوم بلاول سنڌي باغباني ٿلٿي وارو¹ (ت 929ھ)

زبدة العارفين، سلطان الكاملين، مخدوم بلال بن مخدوم حسن بن مخدوم ادریس سمو. وڏو عارف، عالم، محدث، مفسر ۽ صوفي ٿي گذريو آهي. هن کي مولانا دين محمد وفائي قلمي ڪتابن جي حوالي سان ڄام نظام الدين جو پيءُ ڪوٺيو آهي، پر ان جو ڪوبه ثبوت ناهي. هي بزرگ ظاهري ۽ باطني علمن جو وڏو ماهر هو. خصوصاً حديث ۽ علم تفسير ۾ پنهنجي وقت جي عالمن کان تمام گهڻو مٿي هو.² سندس پيريءَ جو سلسلو هن ريت آهي:

مخدوم بلال فيض ورتو شيخ دوست علي سيستانيءَ کان، ان سيد شمس الدين علي همدانيءَ کان، ان شيخ شمس الدين مزوقانيءَ کان، ان علاؤالدوله سمنانيءَ کان، ان نورالدين عبدالرحمان اسفرائينيءَ کان، ان جمال الدين احمد جوزقانيءَ کان، ان رضي الدين علي غزنويءَ کان، ان شيخ مجد الدين بغداديءَ کان، ان شيخ نجم الدين احمد بن عمر ڪبري خوارزمي کان. اهو سلسلو اڳتي هلي وڃي سيد الطائفه شيخ جنيد بغداديءَ سان ملي ٿو.³ شعر و شاعريءَ ۾ به مهارت رکندا هئا، سندس شعر جو نمونو هي آهي:

دراہ خدا ز سر قدم يا بد ساخت

سرمايه اختيار خود می بايد باخت

ڪفر است بخود نمائی بردن بجهان

از خویش برون شده سُویش می باید تاخت⁴

¹ ياد رهي ته شيخ فريد بکري، مخدوم بلاول کي بوبڪن جو رهواسي ڄاڻايو آهي؛ لکي ٿو ته: ”مخدوم شيخ بلال کي از قصبه بوبڪان توابع سيوستان اڪمل اولياءِ بود“ ڏسو ”ذخير الخوانين“ فارسي جلد 1، ص 177.

² مير علي شير قانع۔ ”مقالات الشعراء“ ص 91، ڇاپو پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1957ع.

³ تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، ص 65، 1958ع، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

⁴ ”مقالات الشعراء“، مير علي شير قانع، ص 92، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1957ع.

هن کي فيض اويسي مليل هو. غوثي مانڊوي وارو لکي ٿو ته: مون سان شيخ هدايت سنڌيءَ، برهانپور ۾ ڳالهه ڪئي ته: هڪ ڏينهن مخدوم پنهنجي خلوت خاني ۾ مشاهدي ۽ مطالعہ الاهي ۾ مشغول هو ته مٿس اُڃ جو غلبو ٿيو جنهن ڪري ٻاهر اچڻو پيس. ٻاهر اچي ته خضر عليه السلام موجود هو. پوءِ هن وٽان جيڪي ملڻو هوس، سو مليس. جيڪي وٺڻو هوس سو ورتائين.¹

هي بزرگ پاڻيءَ جو هڪ وڏو ڪوٽر ڀري، راتين جون راتيون ان ۾ ويهي ذڪر ڪندو هو. ذڪر جي غلبي ۽ حال جي جوش کان انهيءَ پاڻيءَ ۾ چڪر پيدا ٿيندو هو. جو جنڊ وانگر ڀيو ڦرندو هو. جڏهن صبح ٿيندو هو ته پاڻي ۾ زوردار چڪر ساڳي ريت قائم رهندو هو. جيستائين پاڻيءَ کي درياهه ۾ وڃي نه هاريندا هئا، تيستائين بس نه ڪندو هو.

هڪ دفعي درياءَ جي رستي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي سيوهڻ وڃي رهيو هو. ٻيڙيءَ وارو مهاڻو پنهنجي عادت موجب گارگند بڪي رهيو هو. ڪنهن جي چوڻ تي چپ نٿي ڪيائين. آخر مخدوم صاحب پنهنجي ٽوپي کڻي سندس مٿي ۾ پارائي، جنهن کان پوءِ گارين کان خاموش رهجي قال الله ۽ قال الرسول ۾ مشغول ٿي ويو. جيستائين ٽوپي مٿي تي هيس ته وعظ ۽ نصيحت ۾ لڳل هو. ٻيڙيءَ مان لهڻ بعد جڏهن ٽوپي سندس سرتان لاهي ورتائون ته وري گارين ۽ بڪ شڪ ۾ لڳي ويو.²

ڄام فيروز جي زماني ۾ جڏهن شاهه بيگ ارغون سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ باغبان ٽلٽيءَ وٽان لنگهيو تڏهن قومي غيرت ڪري مخدوم بلال جي مريدن ۽ جماعت سخت مقابلو ڪيو. پر شاهه بيگ ڪاميابيءَ سان وڃي نٿي پهتو. نٿي ۾ مرزا شاهه بيگ، ڄام فيروز سان معاهدو ڪري اڌ ملڪ سندس حوالي ڪري ۽ اڌ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ رکي جڏهن درياهه سيوهڻ جي رستي کان موٽيو تڏهن ”ٽلٽي“ ۾ منزل انداز ٿيو. انهيءَ علائقي جي زميندارن ۽

¹ ”اڌڪار ابرار ترجمہ اردو گلزار ابرار“ ص 375، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور طبع جديد 1395.

² ”تذڪرہ مشاهير سنڌ“، ج 1، ص 64، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1985ع، ڇاپو ٻيو.

معزز ماڻهن کي گهرايائين، مگر کيس ٻڌايو ويو ته هتي جا ماڻهو اوهان جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ لاءِ تيار آهن، مگر بلال جو وڏو عالم ۽ شيخ آهي، سو ماڻهن کي روڪي رهيو آهي، بلڪ هو جنگ ۽ مقابلي لاءِ ماڻهن کي تيار ڪري رهيو آهي. هي بنيادي سبب آهي جو شاهه بيگ، مخدوم کان ويروئڻ جو ارادو ڪيو.

آخر جڏهن سنڌ پوري ارغون خاندان جي هٿ ۾ اچي وئي. تڏهن مخدوم بلال کي پهرين محرم سن 929ھ¹ شام جو سندس شهر باغبان ۾ شهيد ڪرايو ويو ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو.²

مخدوم صاحب جي شاگردن ۾ سيد حيدر سنائي، قاضي ڏتو سيوهاڻي، مخدوم رڪن الدين ٺٽوي ۽ مخدوم ساهڙ لنجار شامل آهن.³

9. قاضي ڏتو سيوهاڻي

مخدوم بلال باغبانيءَ جي شاگردن مان قاضي ڏتو سيوهاڻي به هو. هي عالم، فاضل، مفسر ۽ محدث شخص هو. هن جو سلسلو نسب پنجين پيڙهيءَ ۾ قاضي رڪن الدين سان ملي ٿو. جيڪو سنڌ جو قاضي هو. سندس والد قاضي شرف الدين عرف مخدوم راهو ”مطول“ تائين علم پنهنجي والد وٽ پڙهيو. ان کان پوءِ مخدوم بلال جي خدمت ۾ رهي علم تفسير ۽ حديث پڙهڻ لڳو. ان کان سواءِ مخدوم فخر پوٽي ۽ علامه عبدالعزيز هروي کان به گهڻو درس ورتائين. ارڙهن قرآن جا تفسير سندس مطالعي ۽ درس ۾ رهيا جي سمورا ياد هيس. ترڪي زبان ۾ لکپڙه جو ماهر هو. علم جفر ۽ پيا عجيب علم به ڄاڻندو هو. ڪتابن جون عبارتون برزبان ياد هيس. سندس والد، صاحب حال هو. هن کيس وصيت ڪئي ته: مخدوم بلال جي صحبت ۾ وڃي رهي، جنهن جي ڪري هو وڃي

¹ ”حديث الاولياء“ فارسي ۾ مخدوم صاحب جي وفات جو سال 931ھ ڄاڻايل آهي، ص 81.

² ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، ص 66، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1985ع.

³ ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، ص 66، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1985ع.

کشف ۽ کمال کي پهتو.¹

مرزا شاه حسن ارغون سندس علميت تي عاشق هو جنهن ڪري وٽس ڪيترو وقت پڙهندو رهيو ۽ کيس گهڻو ڪري پاڻ کان جدا ٿي نه ڪندو هو. مرزا صاحب فرمائيندو هو ته، قاضي ڌڻو علامه عمر جار الله زمخشري جيڏو وڏو عالم آهي. ان کان سواءِ مرزا صاحب سندس تقريرون پنهنجي دستخط سان لکندو به ويندو هو. مرزا شاه حسن ايڏو وڏو ادب ڪندو هو جو کيس استاد يا مخدوم کان سواءِ نه سڏيندو هو ۽ ڌڻي جي بجاءِ عثمان نالو رکيو هوائينس.²

قاضي ڌڻه سيوهاڻي جي اولاد مان هڪ فرزند عبدالله جو ڏس ملي ٿو جيڪو پنهنجي دور ۾ صاحب فتويٰ به هو. سندس هڪ تحرير ”خزانه الروايات“ قاضي جڳن گجراتي جي خطي نسخي جي پڇاڙي ۾ ملي ٿي، جنهن جي اختتام تي لکي ٿو: ”كتبه الفقير الي الله الغني عبدالله بن قاضي دت سيوستانی“³

* علامه ميران جا استاد

(1) علامه يعقوب بن نورالدين

سندن والد صاحب جنهن جو ذڪر مٿي گذري چڪو آهي.

(2) علامه محمود بوبڪائي

علامه محمود بوبڪائي وقت جو وڏو عالم ۽ فاضل هو ۽ شرعي فيصلن جو قاضي ۽ مفتي به هو. هن جو تذڪرو ڪنهن ڇپيل يا قلمي مخطوطي ۾ ڪونه مليو آهي. البت هن جو ذڪر مخدوم جعفر مخدوم ميران جي استاد طور پنهنجي ٻن ڪتابن ۾ ڪيو آهي. علامه محمود بوبڪائي، بوبڪن جو ويٺل هو ڇو ته مخدوم جعفر هن کي بوبڪائي

¹ حسام الدين راشدي، حاشيه ”مقالات الشعراء“ ص 283، طبع اول سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1957ع.

² وفائي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 3، ص 37، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع.

³ خزانه الروايات جي انهيءَ خطي نسخي جو عڪس، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

ڪوئي ٿو. ضرور هن جي تعليم بوبڪن ۾ ٿي هوندي. معقولي علمن مان چڱو پهرو حاصل ڪيائين ۽ وڌيڪ منقولي علمن جي پڙهڻ لاءِ شيراز روانو ٿيو جتي شيراز جي وڏي عالم ۽ محقق، مناظر علامه صدر الدين ڪبير محمد بن ابراهيم متوفي 903ھ وٽ پڙهيو. علامه جعفر بوبڪائي پنهنجي ڪتاب ۾ فرمائن ٿا:

”و قال شيخ والدي الورع العلامة محمود البوبڪاني اعلي الله درجته في دارالخلد و الجنان: سمعت المحقق العلامة و الحجة الفهامة صدر الدين محمد و هو علي المنبر في جامع مدينة شيراز قد شنع علي الجلال المذكور اشد التشنيع. الخ.“¹

[منهنجي والد صاحب (مخدوم ميران صاحب) جي استاد، مٿي پرهيزگار علامه محمود بوبڪائي ٻڌايو (الله پاڪ، جنت ۾ ۽ هميشه واري جهان ۾ سندس درجو بلند ڪري) ته: مان صدرالدين محمد (شيرازي) بالقا به کان (پنهنجي ڪنن سان) ٻڌو جنهن وقت هو جامع مسجد شيراز ۾ خطاب ڪري رهيو هو. تقرير ۾ محقق جلال الدين دواني تي سخت تنقيد ڪري رهيو هو.]

ياد رهي ته ان وقت شيراز ۾ علامه صدرالدين محمد² جي درس

¹ ”كشف الحق“ قلمي ص 8، موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

² صدر الدين محمد شيرازي، ابو العالي، صدر العلماء اڪثر تعليم پنهنجي والد غياث الدين منصور وٽ حاصل ڪيائين. ڪجهه پنهنجي سوٽ مير نظام الدين احمد به پڙهيو. حڪمت ۽ فلسفو، سيد فاضل مسلم فارسي وٽ حاصل ڪيائين. زبردست ذهين ۽ هوشيار هو، 828ھ ۾ ڄائو ۽ 903ھ ۾ وفات ڪيائين. (ڏسو ”محاسن المؤمنين“ ج 2، قاضي نور الله شوستري متوفي 1019ھ، طبع ڪتاب فروشي، تهران، ايران، ص 229 ۽ 230).

علامه خيرالدين زرڪلي لکي ٿو ته:

سندس (صدرالدين محمد جو) نسب امام زين العابدين سان ملي ٿو. سلطان طهماسب صفوي وٽ، صدرالصدر جي عهدي تي فائز هو. ترڪمانين کيس شيراز ۾ قتل ڪيو. سندس تصنيفات ۾ هيءَ ڪتاب مشهور آهن: 1. علم الفلاحة 2. حاشية الكشف، منطق ۽ فقه جي ڪتابن تي ڪيترائي حاشيا لکيائين، فارسي ۾ ڪافي رسالا به سندس تصنيف آهن، جيئن ته پيو به صدرالدين شيرازي هو. ان کان نڪرڻ خاطر هن کي صدرالدين ڪبير ڪوٺيندا آهن. (ڏسو ڪتاب ”الاعلام“ خيرالدين زرڪلي ج 5، طبع دارالعلم للملادين بيروت لبنان 1986ع ص 301، 302) ياد رهي ته علامه صدرالدين محقق جلال الدين دوانيءَ جو همعصر آهي، پنهني جي وچ ۾ نوڪ جهوڪ پئي هلندي هئي.

جي هاڪ هوندي هئي. علامه محمود بوبڪائي، ضرور ان وٽ تعليم حاصل ڪرڻ ويو هوندو. ان مان اهو به ثابت ٿيو ته سنڌ جا سپوت، تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڏيساور جو سفر به ڪندا هئا.

علامه محمود بوبڪائي پنهنجي پڙهائي کان فارغ ٿي ڪري بوبڪن ۾ تدريس شروع ڪئي. سندس شهرت ڪري وڏا وڏا عالم کانئس درس وٺندا هئا، جن مان علامه ميران ۽ علامه قاضي عبدالله جا نالا ملي سگهيا آهن. قاضي قاسماڻي جنهن علامه مخدوم جعفر سان مهاڏو اٽڪايو هو اهو به سندس شاگرد هو. درس ۽ تدريس کان سواءِ پاڻ افتاءِ ۽ قضاء جي مسند تي به فائز رهيو جتي اهم فيصلا ڪندو هو ۽ ماڻهن جا فيصلا نڀيريندو هو.¹

علامه محمود بن شيخن جا تعلقات ته ظاهري عالمن سان هئا، پر باطني بزرگن جي ڪچهريءَ ۾ به ويندا هئا. دليل الذاڪرين ۾ آهي:

مخدوم محمود بوبڪائي فرمائي ٿو ته، محترم مڪرم مخدوم نوح کان هي نصيحتون پڙتم. (1) ذڪر اڪيلائيءَ ۾ ڪجي. (2) ڌارين عورتن سان نه ڳالهائجي. (3) ٻرن سان صحبت نه ڪجي. (4) ظاهري علم وارن سان بحث نه ڪجي. (5) تمام گهڻي پوک نه ڪجي. (6) بادشاهن جي در تي نه ويڃجي، جي گهرائن ته انڪار ڪجي.²

علامه محمود بوبڪائي جي تاريخ وفات يا مقبره بابت ڪوبه دستاويزي ثبوت نه مليو آهي. محمود بوبڪائي جي نسبت سان اهو چئي سگهجي ٿو ته، سندس وفات بوبڪن ۾ ٿي هوندي. سندس قبر به اتي هوندي، جتي پيا اولياءُ الله موجود آهن.

کيس عبدالرحيم نالي هڪ فرزند هو. جيڪو عالم هئڻ سان گڏ ڪاتب پڻ هو.³

¹ ان جو وڌيڪ تفصيل مخدوم جعفر بوبڪائي جي خواب واري واقعي ۾ ايندو. (ان شاء الله تعاليٰ)

² "دليل الذاڪرين" قلمي ص 99 موجود، درگاهه سروري هالا.

³ چوڻيارين جي ڪتبخانه ۾ "الاشباه والنظائر" جو نسخو موجود آهي، جنهن جو ڪاتب عبدالرحيم بن محمود بوبڪائي 999ھ آهي.

شاگرد

مخدوم علامہ عبدالڪريم جي شاگردن جو ته ڪاٿو ٿي ڪونهي، ليڪن نالا تمام گهٽ مليا آهن. مخدوم عثمان دربيليءَ جي بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم ميران وٽ طالبن جو انبوهه هوندو هو. ”مخدوم صاحب چون جوان شد بجهه حصول علم ظاهري در بوبڪان رفت و آنجا پيش مخدوم ميران در علم ظاهري مشغول شد. نزد مخدوم ميران چندان مجمع طالبان بود که بعد نماز فجر تا چاشت تلميذان خود راسبق مي داد.“¹

[جڏهن مخدوم صاحب (عثمان دربيلي) جوان ٿيو ته ظاهري علمن جي پڙهڻ لاءِ بوبڪن ۾ ويو ۽ اتي مخدوم ميران وٽ ظاهري علمن جي پڙهڻ ۾ مشغول ٿيو. مخدوم ميران وٽ ايترو ته طالبن جو انبوهه لڳو پيو هوندو هو جو نماز فجر کان منجهند تائين پنهنجي شاگردن کي سبق ڏيندو رهندو هو.]

هن بيان مان مخدوم ميران جي شاگردن جو لاتعداد هجڻ معلوم ٿئي ٿو. نه فقط عام طالب العلم پر وقت جا بادشاهه به ڏانهن رجوع ڪندا هئا. علامہ عبدالحی الحسني لکي ٿو ته:

الشيخ الفاضل ميران بن يعقوب التتوي السندي احد كبار العلماء. اخذ عنه مرزا شاه حسن صاحب السند و خلق كثير من العلماء.²

[شيخ فاضل ميران بن يعقوب ٺٽوي، وڏن عالمن مان هڪ هو. ان کان مرزا شاه حسن سنڌ واري ۽ ٻين ڪيترن ئي عالمن فيض پرايو.]
مخدوم ميران جي چند شاگردن جا نالا ۽ مختصر احوال ذڪر ڪجي ٿو.

¹ شجره مخدومان درپيل ص 25.

² علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي المتانہ جي مقدمي پر ص 3 ۽ 4 تي مرزا شاه حسن کي مخدوم ميران جو شاگرد لکيو آهي.

1. حڪيم عثمان بوبڪائي (ت 1008ھ)

صديقي پائائي خاندان جو چشم و چراغ آهي. پريه پات چڙي بوبڪن ۾ اچي رهيو. سندس شجره نسب، صديقي خاندان سان ملي ٿو. عثمان بوبڪائي بن شيخ عيسيٰ بن شيخ ابراهيم صديقي. بوبڪن ۾ ڄائو. سنڌ جي وڏن وڏن عالمن وٽ علم حاصل ڪيائين. جڏهن ته هي بزرگ بوبڪن ۾ هيو ته ابتدائي تعليم به اتي حاصل ڪيائين. سندس استادن ۾ پهريون سندن والد ۽ ان کان پوءِ علامه مخدوم ميران آهي.¹ سندس هر سبق ۽ دوري ته ڪافي طالب العلم هئا. ليڪن انهن جا نالا گهڻي زماني جي گذرڻ ڪري معلوم نه ٿي سگهيا. فقط هڪڙي ساٿي محمد موسيٰ بوبڪائي جو نالو ملي ٿو سندس ذڪر اڳتي ايندو.

”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“ ۾ علامه راشد مطيع الله لکي ٿو ته: (حضرت مولانا شيخ محمد موسيٰ بوبڪائي) آپ حڪيم عثمان کي هر وطن اور هر درس هين.² حڪيم عثمان کي علم حاصل ڪرڻ جو بيعحد شوق هو. هو مختلف اولياءَ الله کان دعائون به گهرائيندو هو.

حضرت مسيح الاولياءَ شيخ عيسيٰ کان روايت آهي ته: حڪيم صاحب فرمائيندو هو ته: مان سنڌ ۾ رهڻ دوران مخدوم نوح هالائي وٽ ويس، هن لاءِ ته علمي ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ کانئس دعا گهريان، مگر مان اڃان زبان تي ڪجهه آندو ئي نه، ته پاڻ فرمايائون ته: اِتَّقُوا يٰعَلَمُڪُمُ الله. (خدا خوفي حاصل ڪريو ته خدا توهان کي علم حاصل ڪرائيندو).³ هن بزرگ ان قول کي وچن ڪري ورتو ۽ سڄي جمار تقويٰ ۾ رهيو. غوثي مانڊوي فرمائي ٿو ته: هن بزرگ چاليهه سال پين جي گهران ڪجهه به نه کاڌو.⁴

¹ عبدالحي الحسيني۔ ”نزہۃ الخواطر“ ص 370، ج: 4، طبع اول، دائرة المعارف العثمانية هندوستان

1954ع.

² مطيع الله راشد۔ ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“۔ سنڌي ادبي بورڊ، 1987ع طبع دور، ص 205.

³ محمد غوثي مانڊي۔ ”گلزار ابرار“ اردو، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، ص 394.

⁴ محمد غوثي مانڊي۔ ”گلزار ابرار“ اردو، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، ص 446.

حڪيم صاحب سنڌ مان پهريان سن 983ھ جي شروع ۾ گجرات پهتو... پوءِ گجرات مان برهانپور پهتو. برهانپور جي حاڪم سندس تشریف آوري کي هڪ برڪت جو ڪارڻ سمجهي سندس ڏاڍي تعظيم ڪئي. برهانپور جي قضا ۽ فتويٰ جو عهدو سندس سپرد ڪيائين. برابر 27 سال فتويٰ سان گڏ مختلف علومن جو درس ڏيندو رهيو. 1008ھ ۾ برهانپور کان ٻاهر هڪ ڳوٺ ۾ وڃي رهيو. انهيءَ ئي سال اڪبر بادشاهه جو لشڪر اتي ڪاهي آيو. پر حڪيم برهانپور واپس وڃڻ مناسب نه سمجهيو. انهي سال ماه شعبان ۾ ڪولهي قوم جي چورن جي هڪ ٽولي حڪيم صاحب ۽ سندس 17 ساٿين تي تلوارن سان حملو ڪري شهيد ڪري ڇڏيو.¹

محدث عثمان بن عيسيٰ بن ابراهيم بوبڪائي صديقي حنفيءَ بابت علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ”المتانة“ جي مقدمي ۾ حاشيه اندر ”تذڪره غوثيه“ (گلزار ابرار) جي حوالي سان لکي ٿو ته: (اصل عبارت عربي ۾ آهي، هي ان جو ترجمو آهي).

”تذڪره غوثيه“ جو مصنف شيخ محمد غوثي، قاضي نصيرالدين بن الشيخ سراج محمد البنائي، شيخ صالح سنڌي، قاضي عبدالسلام سنڌي، جنهن جو ”وقايه“ مٿان شرح اهڙو لکيل آهي، جو سمورين فقهي جزئيات تي مشتمل آهي ۽ شيخ ”سڪه جي“ جيڪو شيخ يوسف بنگالي جو نياڻو هو ۽ ٻيا ڪيترائي علماءِ سڀئي محدث عثمان بوبڪائي جا شاگرد آهي. تصنيفات ۾ ”شرح صحيح بخاري“ ۽ ”تفسير يضاوي جو حاشيه“ ۽ ٻيا ڪيترائي ڪتاب شامل آهن.²

سندس تصنيفات ۾ ”المقائد السنية“ نالي هڪ ڪتاب به شامل آهي جيڪو 1309ھ ۾ مطبع فاروقي- قصه خواني پشاور طرفان

¹ محمد غوثي مانڊي- ”گلزار ابرار“ اردو، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن لاهور، ص 445.

² علامه غلام مصطفيٰ قاسمي- مقدمه ”المتانة في المزمة عن الخزانة“ طبع سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد سال 1962ع، ص 4.

چيو هو ۽ ان جا خطي نسخا، سنڌ آرڪائيووز ڪراچي¹ ۽ سنڌ جي ٻين ڪتب خانن ۾ موجود آهن.

سندس شرح صحيح بخاري، جنهن جو نالو ”غاية التوضيح في شرح الجامع الصحيح“ آهي، ان جا قلمي نسخا دنيا جي مختلف لائبررين ۾ موجود آهن. ان بابت مشهور ليکڪ ”فواد سزگين“ ٻڌائي ٿو ته:

”غاية التوضيح“ تاليف عثمان بن عيسيٰ جا قلمي نسخا هيٺين لائبريري ۾ موجود آهن:

1. انڊيا آفيس لائبرري۔ برطانيه ۾، 375 ورقن تي مشتمل تقريباً سال 1000ھ جو لکيل.

2. خدا بخش لائبرري، پٽنہ۔ انڊيا ۾: 896 ورقن تي مشتمل.

3. مڪتبہ آصفيه انڊيا ۾ ان جو ڪجهه حصو موجود آهي. 23 ورقن تي مشتمل، سال 1003ھ ۾ ڪتابت ٿيل.²

2. شيخ طاهر بن يوسف پائائي (ت 1004ھ)

بقول غوثي مانڊوي، طاهر بن يوسف براه راست علامه ميران جو شاگرد آهي.³ علامه محدث طاهر جو سلسلہ نسب هن ريت آهي:

طاهر بن يوسف بن رڪن الدين بن معروف بن شهاب الدين. هي مشهور صديقي خاندان مان آهن. شيخ يوسف پائائي کي ٽي پٽ هئا، طيب، طاهر ۽ قاسم. هي ٽئي پائروڙا محدث ۽ فرد ڪامل هئا. شيخ طاهر محدث ڏهين صديءَ جي پهرين ڏهي ۾ پيدا ٿيو. سندس وڏن يعني صديقي خاندان پات شهر کي آباد ڪيو هو. شيخ طاهر پهريائين پنهنجي

¹ ”خزينة المخطوطات“ ج 1، طبع سنڌي ادبي بورڊ، سال 2006ع، ص 257، (نوٽ: ياد رهي ته ان فهرست ۾ غلطي سان، العقائد السنيہ جي نسبت شيخ عيسيٰ جند الله پائائي ڏانهن ڪئي وئي آهي. جڏهن ته اهو ڪتاب عثمان بن عيسيٰ بوبڪائي جو آهي.

² فواد سزگين، ”تاريخ التراث العربي“، مجلد اول، جزء اول، في علوم القرآن و الحديث۔ طبع: مڪتبہ آية الله المرعشي۔ قر ايران، 1383ع، ص 240.

³ علامه غوثي منڊوي۔ ”تذڪره گلزار ابرار“ اردو اسلامڪ فائونڊيشن لاهور، ص 375.

والد وٽ پڙهيا. تنهن کان پوءِ علامه ميران وٽ پڙهيا. صاحب ”تذڪره مشاهير سنڌ“ مطابق: علامه مخدوم جعفر وٽ به پڙهيا.¹ حالانڪه علامه مخدوم کان ڏهه ويهه سال کن وڏا به آهن. ان کان پوءِ سندس وڏي ڀاءُ شيخ طيب کي پنهنجي والد سان گڏ سفر پيش آيو. شيخ طاهر به انهن سان گڏ روانو ٿيو. نيٺ هڪ ڳوٺ ۾ پهتا، جيڪو شهاب الدين جي نالي سان مشهور هو. شيخ شهاب الدين تمام وڏو عالم، حقيقتن جو واقف، صاحب درس ۽ صاحب فيض هو. هن وٽ رهي، ”قطبي شرح شمسيه“ جي پڙهڻ لاءِ عرض ڪيائين، مگر شيخ شهاب الدين منطق جو درس پڙهائڻ پنهنجي مناسب نه سمجهيو ۽ حجة الاسلام علامه غزاليءَ جي ڪتاب ”منهاج العابدین“ پڙهڻ جو ارشاد فرمايو. هن ڪتاب جو نسخو حاصل ڪري ورتو ۽ ٻن هفتن ۾ انهيءَ نسخي کي اتاري ورتو ۽ ائين هن ڪتاب جو درس ورتائون. سن 950ھ ۾ ”سنڌ“ جون حالتون تمام خراب هيون، ان ڪري هو سنڌ ڇڏي ”گجرات“ هليا ويا، ”ايرج پور“ ۾ پهچي، شيخ محمد غوث گوالياري جي صحبت ۾ رهي، تمام گهڻو پرايائون. اتان روانا ٿي ڪري ڏکڻ هندوستان ۾ ”دکن“ جو سير ڪندي وقت جي وڏي بزرگ پير مخدوم ولد شيخ محمد ملتاني جا مريد ٿيا. شيخ محمد ملتاني، شيخ بهاء الدين جا مريد هئا. هن ئي شهر ۾ کين خلافت جي گودڙي ملي. ڪافي وقت هتي ئي رهيا ۽ ماڻهن کي فيض پهچائيندا رهيا. ڪجهه وقت کان پوءِ ”احمد نگر“ جي حاڪم مرتضيٰ نظام الملڪ ”ايرج پور“ تي ڪاهي قبضو ڪيو ۽ ترناله قلعي تي فتح حاصل ڪئي. ملڪ ۾ اچي پاڇڙ پئي، پریشان حالي ٿي. ان وقت ”خاندیش“ جي حاڪم شيخ طاهر کي عرض ڪيو ته: اوهان هلي ”برهانپور“ ۾ رهو. علي عادل شاه اتي درس تدريس ۽ تلقين لاءِ خانقاه تيار ڪرائي، جتي ماڻهو فيض حاصل ڪرڻ لڳا. شيخ طاهر جو وجود ان وقت جي حاڪمن، عالمن ۽ عارفين لاءِ غنيمت هو ۽

¹ مولانا دين محمد وفائي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“، ج 1، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 102.

ٻوئ هي بزرگ هميشه لاءِ هتي رهي پيو.¹

شيخ يوسف، بنگال جو وڏو عارف هو. ان وفات وقت پنهنجي ناليءَ ”شيخ سڪوچيءَ“ کي وصيت فرمائي ته: منهنجي فرزندن کي شيخ طاهر محدث وٽ ٻه حرف تعليم ڏيارجو.

هن بزرگ درس تدريس جي باوجود ڪافي ڪتاب تصنيف ڪيا، جن مان چند هي آهن:

1. تفسير مجمع بحار الانوار. 2. مختصر قوت القلوب. 3. منتخب مواهب لديہ. 4. ملقط جمع الجوامع. 5. موجز قسطلاني. 6. مختصر تفسير المدارڪ. 7. اسامي رجال صحيح البخاري. 8. رياض الصالحين²

3. قاسم ديوان (ت 977ھ)

مخدوم قاسم ديوان به مخدوم ميران جو شاگرد آهي. مير معصوم بکري ت 1014ھ لکي ٿو ته:

ابتداء ۾ مخدوم ميران جي خدمت ۾ رهي، علم جي تحصيل ڪري ”مطول“ پڙهي ولايت روانو ٿيو ۽ مولانا محمود سرخ جي مدرسي ۾ پهچي، سندس خدمت ۾ رهي، معقول ۽ منقول علم پڙهي سنڌ ۾ آيو. ڪيترو وقت درس ڏيڻ ۾ مشغول رهيو. سلطان محمود جنهن وقت ”سيويءَ“ جي حڪومت تي مقرر ٿيو هو ته مولانا کي گڏ هلڻ جي تڪليف ڏيئي، مولانا جي خدمت ۾ قرآن شريف ۽ ڪي ٻيا ڪتاب پڻ پڙهيائين. مولانا بکر ۾ علمن جي اشاعت ۾ مشغول رهيو. مولانا قاسم جي وفات 977ھ ۾ ٿي.³

مخدوم قاسم ديوان جا وڌيڪ حالات معلوم نه ٿي سگهيا. ”فقهاء

¹ ”اذ ڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار“ ص 427، طبع جديد اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن، لاهور 1395ھ.

² ”اذ ڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار“ ص 427، طبع جديد اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن، لاهور 1395ھ.

³ مير معصوم بکري 1014ھ، ”تاريخ معصومي“، سنڌي، مترجم: مخدوم امير احمد، طبع سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٽيون 1985ع، ص 284.

هند“ ۾ ”مآثر رحيمي“ ۽ ”نزہ الخواطر“ جي حوالي سان بہ تمام ٿورو احوال ڏنو
اٿائين.¹

4. مخدوم عثمان دربيلي (وفات 1002ھ)

”منقح العوامل شرح مائة عامل“ جي خطبي ۾ سندس فرزند مخدوم
عبد اللطيف، مخدوم صاحب جو شجرہ هن ريت بيان ڪيو آهي:

”مخدوم عثمان بن شعيب المعروف بلده بن اديس بن تاج الدين احمد
بن دائود المعروف مخدوم دني دنہ قريشي الوقاصي الحجازي المكي المدني ثم
يمن الصالحين ثم سند الصادقين في بلدة دريبل.²

”شجرہ مخدومان دريبل“ مطابق، مخدوم عثمان جو سلسلہ نسب،
حضرت سعد بن ابي وقاص سان ملي ٿو.³ ان ڪري کين وقاصي چيو ويندو آهي.
نقل آهي تہ: مخدوم بلال ٽلٽيءَ وارو جڏهن دربيلي پئي آيو تہ شهر جي ٻاهران ئي
پيرن مان جتي لاهي، هٿ ۾ کٽي شهر پهتو. مخدوم عثمان اڃا جاول ڪونه هو.
سندس والد شعيب عرف لڏي، مخدوم بلال جو آڌر پاءُ ڪيو، جتي لاهي، پيرين
اڳهاڙو شهر ۾ گهڙڻ جو سبب پڇيو ويو. مخدوم بلال فرمايو تہ: هن زمين تي هڪ،
قطب الزمان، مخدوم لڏي جي پشت مان پيدا ٿيندو. ان بشارت کان پوءِ چند
سالن اندر ئي مخدوم عثمان پيدا ٿيو.⁴

سندس ولادت جو سال معلوم نہ ٿي سگهيو. تعليم بابت ”شجرہ
مخدومان دريبل“ ۾ لکي ٿو تہ: مخدوم صاحب جڏهن جوان ٿيو تہ ظاهري
علم پڙهڻ لاءِ ”بويڪ“ ويو ۽ مخدوم ميران (مخدوم جعفر جو والد
صاحب) وٽ پڙهڻ لڳو. مخدوم ميران وٽ طالبن جي ايتري تہ رش هئي
جو فجر نماز پڙهي، سبق پڙهائڻ ويهندو هو تہ مس وڃي منجهند جو فارغ

¹ محمد اسحاق ڀٽي۔ ”فقهاڻي هند“، جلد سوم، اداره ثقافت اسلاميه، 1976ع، ص 309.

² ڏسو ”منقح العوامل شرح مائة عامل“۔ مقدمہ۔ مخطوط۔ مولانا عبدالوهاب چاچڻ روهڙي.

³ ”شجرہ مخدومان دريبل“ مخطوط جو عڪس، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ص 3.

⁴ ”شجرہ مخدومان دريبل“ مخطوط جو عڪس، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ص 25.

ٿيندو هو.¹

محمد عثمان مخدوم بابت مير معصوم لکي ٿو تہ:

”نقلي ۽ رواجي علمن جي سڀني قسمن ۾ پوري مهارت هيس. هميشه علمن جي پاڙهن ۽ فائدي ڏيڻ ۾ مشغول رهيو. سهڻن اخلاقن ۽ وڻيل صفتن سان موصوف هو. علم جي ڪمال ۾ وڏي عمر هوندي به منجهس تواضع ۽ ڪسر نفسي جو ڳڻ هو. دنياوي ڳالهين سان قطع تعلق جهڙو کيس حاصل هو تهڙو سندس همعصرن مان ڪنهن ۾ ڏسڻ ۾ نٿي آيو. في الواقع تعلق ”ترڪ مافي ايدي الناس“ تي عمل ڪري، ڪنهن به ماڻهو کان ٿورو يا گهڻو نذر خواه بخشش قطعا قبول نه ڪندو هو. فاضلن ۽ طالبن جي جماعت هميشه وٽس رهندي هئي. مخدوم صاحب 1002ھ ۾ وفات ڪري ويو.“²

اها مخدوم صاحب جي همعصر ۽ معتقد مير معصوم جي شاهدي آهي. شيخ فريد جي بيان مطابق: اڪبر بادشاهه طرفان سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ موڪليل خان خانان عبدالرحيم ۽ سنڌ جي حڪمران مرزا جاني بيگ جي وچ ۾ هلندڙ جنگ جي سلسلي ۾ جنهن ۾ مير معصوم پڻ خان خانان سان شامل هو جڏهن درييلي ۾ پهتا، انهيءَ موقعي تي مير معصوم ”خان خانان“ کي پاڻ سان وٺي مخدوم عثمان جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ ”خان خانان“ حضرت مخدوم جي خدمت ۾ مٿورڪي، گهڙي ساعت دل جي حضور سان پيو رهيو ۽ فتح جي لاءِ دعا گهرايائين.“³

مخدوم عثمان درييلي صاحب ڪرامات بزرگ هو. مٿي گذري چڪو تہ: مخدوم ميران (عبدالڪريم) بوبڪائي، هڪ ڏينهن دستور مطابق پنهنجي مدرسي (بوبڪ) ۾ پڙهايو پئي. شاگردن کي سبق پئي ڏنائين. مخدوم عثمان (جيڪو انهن ڏينهن ۾ اتي مخدوم ميران وٽ پڙهندو هو) فجر نماز کان پوءِ مسجد شريف جي هڪ ڪنڊ ۾ سمهي پيو. مخدوم ميران مدرسي جي

¹ ”شجره مخدومان درييل“ مخطوط جو عڪس، قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ص 25.

² مير محمد معصوم بکري۔ ”تاريخ معصومي“ سنڌي۔ سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 283.

³ شيخ فريد بکري۔ ”ذخيرة الخوانين“ ج 1، هستاريڪل سوسائٽي، ڪراچي، ص 179.

سمورن شاگردن کي سبق ڏيئي فارغ ٿي ويا، پر وقت اڃان اهوئي فجر جو هئو. سڀ ماڻهو حيران ٿي ويا. شاگردن کي ڳولهن لڳا ته مبادا ڪو شاگرد سبق کان رهجي نه ويو هجي. پر معلوم ٿيو ته ڪوبه رهيل نه آهي، سڀني سبق پڙهي ڇڏيا آهن. اوچتو انهن جي نظر مخدوم عثمان تي پئي. اٿاريا ٿونس. جيئن ئي مخدوم عثمان ننڊ مان اٿيو ڏٺائون ته سج پنهنجي اصلي وقت مطابق وڃي بيٺو آهي. مخدوم ميران بوبڪائي ۽ ٻيا، مخدوم صاحب جي اها ڪرامت ڏسي، انتهائي معتقد بڻجي ويا.¹

- مخدوم صاحب کي چار فرزند هئا: 1. مخدوم محمد (ولادت 950ھ).
2. مخدوم حبيب الله (ولادت 953ھ) 3. مخدوم عبداللطيف (ولادت 961ھ)
4. مخدوم عبدالجليل (ولادت 991ھ).²

مرزا شاه حسن ارغون (ت 962ھ)

مرزا شاه حسن 866ھ ۾ تولد ٿيو هو. سندس والد هڪ وڏو عالم فاضل هو جنهن ڪري مرزا شاه حسن کي به ننڍپڻ کان وٺي علم پرائڻ جو ڏاڍو شوق رهندو آيو ٿي. اهو شوق آخر ڄمار تائين قائم رهيس. بادشاهت واري زماني ۾ به برابر روزانو سبق وٺندو ۽ مطالعہ ڪندو رهندو هو. سندس والد (وفات

¹ "شجره مخدومان دريبله" فارسي قلمي ص 22-23.

² "شجره مخدومان دريبله" فارسي قلمي ص 31.

(نوٽ): مخدوم عبداللطيف دريبيلي 1024ھ ۾ فوت ٿيو. وڏو عالم هو. "شرح الجامي" تي سندس عظيم شرح لکيل آهي، جنهن کي "تحفة الڪرام" ۾ مير علي شير قانع "پرڪار" جي نالي سان ذڪر ڪيو آهي. ٻيو ڪتاب "منتق العوامل شرح مائة عامل" - ان جو هڪ خطي نسخو، مولانا عبدالوهاب چاچڙ، رهڙي جي ڪتبخانه ۾ محفوظ آهي ۽ عڪس قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ - "شرح الجامي" تي لکيل شرح جو هڪ مڪمل نسخو، مدرسه قراني (لڳ عمرڪوٽ) ۾ موجود آهي ۽ ان جو عڪس قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ - سنڌ جي بعض ڪتبخانن ۾ موجود "شرح الجامي" جي خطي نسخن تي مخدوم عبداللطيف جي انهي شرح مان حاشيا لڳل آهن. مخدوم عبداللطيف جو پيءُ مخدوم محمد 1030ھ ۾ فوت ٿيو. ۽ ٽيون پيءُ مخدوم عبدالجليل 1033ھ ۾، جڏهن ته مخدوم حبيب الله جي وفات جو سال معلوم نه ٿيو. ولادت ۽ وفات جي سالن لاءِ ڏسو: "شجره مخدومان دريبله" ص 31.

928ھ ۾) سنڌ جي حڪومت تي قابض ٿيو. سندس عدل انصاف ۽ علم پروري جو آواز ايران خراسان تائين پهچڻ لڳو جنهن ڪري جدا جدا ملڪن مان ڪيترائي وڏا وڏا عالم صوفي، سنڌ ۾ پهچي مرزا صاحب جي نوازشات مان مالا مال ٿيڻ لڳا. مرزا هڪ وڏو فاتح ۽ ڪامياب بادشاهه هو. هڪ طرف ميدان جنگ ۾ رڌل هوندو هو ته ٻئي طرف عالمن جي مجلس ۾ مشغول رهندو هو.

بادشاهت جي زماني ۾ قاضي ڌڻي سيوهاڻي، مخدوم ميران ٺٽوي، شيخ مصلح الدين لاري ۽ علامه يونس سمرقندي وٽ سبق پڙهندو رهندو هو. جنهن فن ۾ ڪوبه وڏو عالم يا وڏو ڄاڻو معلوم ٿيندو هوس، ته ان کي گهرائي، وٽائينس ڪجهه حاصل ڪري وٺندو هو. خوبي وري هي به هوندي هيس ته جيڪا تقرير استادن کان ٻڌندو هو ته اها به لکي ڇڏيندو هو.

مرزا شاه حسن 11 ربيع الاول 963ھ ۾ علي پوٽي پٽ، تعلقه سيوهڻ وٽ پيڙي ۾ وفات ڪري ويو. سندس لاش، ٺٽي ۾ امانت طور دفن ڪري، ان کان پوءِ مڪه معظمه روانو ڪيو ويو جتي جنت المعلليٰ ۾ سندس والد جي گنبذ ۾ دفن ٿيو.

مرزا شاه حسن کي نرينو اولاد ڪونه هو پر پنهنجو نيڪ نالو ڪافي ڇڏي ويو هو. هو علم، عدل ۽ انصاف جي اوصاف سان گڏ عمدو شاعر به هو. شعر ۾ ’سپاهي‘ تخلص هوندو هوس.¹

شاه حسن - يا - شاه حسين

شاه حسن ارغون ولد شاه بيگ ارغون جي نالي بابت اسان جي مؤرخن ۾ اختلاف آهي. ڪي مورخ کيس شاه حسن ارغون لکن ٿا، ته ڪي شاه حسين ارغون ڪري لکن ٿا.

* سلطان محمد فخري ۽ هرويءَ (وفات بعد از 970ھ) ”روضه

¹ مولانا وفائي - ”تذڪره مشاهير سنڌ“ جلد 3، سنڌي ادبي بورڊ، 1986ع، ص 185 تا 190.

السلطين¹ "جواهر العجائب"² "صنائع الحسن"³ ۾۔ سيد عبدالقادر نصر پوريءَ (وفات بعد از 1016ھ) "حديقة الاولياء" ۾⁴۔ يوسف ميرڪ (وفات 1044ھ) "تاريخ مظهر شاهجهاني" ۾⁵۔ سيد مير محمد بن سيد جلال نثوي (وفات بعد از 1065ھ) "ترخان نام" ۾⁶۔ شيخ محمد اعظم نثويءَ (وفات بعد از 1190ھ) "تحفة الطاهرين" ۾⁷۔ خانبہادر خداداد خان (وفات بعد از 1318ھ) "لب تاريخ سنڌ" ۾⁸۔ مير علي شير قانع نثويءَ (وفات 1203ھ) "مقالات الشعراء" ۽ "تحفة الكرام" ۾⁹۔ شاه جهانگير هاشمي (وفات بعد از 940ھ) "مثنوي مظهر الآثار" ۾¹⁰۔ سيد علي رئيس (وفات 980ھ) "مرآة الممالك" ۾¹¹ کيس "شاه حسن ارغون" جو نالو ڏنو آهي۔

- ¹ فخروي هروي۔ "روضة السلطين" فارسي طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1968ع، ص 2.
- ² فخري هروي۔ "جواهر العجائب" فارسي (مطبوع مع روضة السلطين) طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1968ع، ص 115.
- ³ سيد حسام الدين رشدي۔ مقدم (بنام احوال و آثار فخري هروي) برائي روضة السلطين و جواهر العجائب طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1968ع، ص 58.
- ⁴ سيد عبدالقادر۔ "حديقة الاولياء" فارسي۔ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1967ع، ص 85.
- ⁵ يوسف ميرڪ۔ "تاريخ مظهر شاهجهاني"۔ مترجم: سنڌي نياز همايوني۔ سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو، 1994ع، ص 134 ۽ 168.
- ⁶ سيد مير محمد بن سيد جلال نثوي۔ "ترخان نام" فارسي۔ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1965ع، ص 16، 22، 24، 25، 26 وغيره.
- ⁷ شيخ محمد اعظم نثوي۔ "تحفة الطاهرين" سنڌي، مترجم: عبدالرسول قادري، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1990ع، ص 48، 49، 105.
- ⁸ خداداد خان۔ "لب تاريخ سنڌ"، فارسي، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1959ع، ص 63، 72، 80.
- ⁹ مير علي شير قانع نثوي۔ "مقالات الشعراء" فارسي۔ سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 271 ۽ "تحفة الكرام" سنڌي مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ 1957ع، ص 143-144.
- ¹⁰ شاه جهانگير هاشمي۔ "مثنوي مظهر الآثار"۔ طبع سنڌي ادبي بورڊ، ص
- ¹¹ سيد رئيس۔ "مرآة الممالك" (بزبان ترڪي) (ڪتابخانه اقدام ترڪي) (ص 36، 37، 38، 40۔ بحواله سيد حسام الدين رشدي، مقالہ "ڏهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ" مندرج، "گلهيون ڳوٺ وٽن جون"، انجمن تاريخ سنڌ ڪراچي۔ حيدرآباد 1981ع.

* همايون بادشاهه جي پيڻ ”گلبدين بيگم“ (وفات 1011ھ) ”همايون نامہ“ ۾¹ - ملا عبدالقادر بديونيءَ (وفات 1004ھ) ”منتخب التواريخ“ ۾² - شيخ فريد بکريءَ (وفات بعد از 1061ھ) ”ذخيرة الخوانين“ ۾³ - ۽ صمصام الدولة شاهنواز خان ”مآثر الامراء“ ۾⁴ کيس شاه حسين ارغون ڪري لکيو آهي.

* جڏهن ته ڪي مورخ ان بابت وڏي شش و پنج ۾ مبتلا آهن. هڪ ئي ڪتاب ۾ ڪيڏي مهل ”شاه حسن“ ٿا لکن ته ڪڏهن ”شاه حسين“ ٿا ٻڌائن. مثلاً: مير محمد معصوم بکري (وفات 1014ھ) ”تاريخ معصومي“ ۾⁵ - سيد طاهر نسياني (وفات بعد از 1030ھ) ”تاريخ طاهريءَ“ ۾⁶ - ادراڪي بيگلاري (وفات 1019ھ) ”بيگلار نامہ“⁷ - ۾ خواجه نظام الدين احمد (وفات 1003ھ) ”طبقات اکبري“ ۾⁸.

¹ گلبدين بيگم ”همايون نامہ“ مترجم: سنڌي احمد خان آصف ۽ محمد خان ٻٻر۔ آريچ احمد برادرپس حيدرآباد ڇاپو پهريون 1956ع، ص 70۔ نوٽ: ”همايون نامہ“ جي آڌار تي ئي پروفيسر چيٽن ماڙيوالا ”همايون جو خواب“ ۾ ”شاه حسين“ ڪري لکيو آهي. (همايون جو خواب طبع 1956ع).

² ملا عبدالقادر بديوني۔ ”منتخب التواريخ“ مترجم اردو محمود احمد فاروقي. شيخ غلام علي اينڊ سنز 1962ع، ص 292.

³ شيخ فريد بکري۔ ”ذخيرة الخوانين“ ج 1، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي ڪراچي، 1961ع، ص 167، 177، 178.

⁴ صمصام الدولة۔ ”مآثر الامراء“ ج 1، اردو، ترجمہ پروفيسر محمد ايوب قادري۔ مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، بار اول 1968ع، ص 632.

⁵ مير معصوم بکري۔ ”تاريخ معصومي“۔ سنڌي ترجمہ مخدوم امير احمد۔ سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، مثلاً ص 146، 183 تي ”شاه حسين“ ۽ ص 151، 166، 167 تي ”شاه حسن“ لکيو آهي.

⁶ سيد طاهر نسياني۔ ”تاريخ طاهري“۔ سنڌي ادبي بورڊ، 1964ع، ان ۾ جيتوڻيڪ متن ۾ ”شاه حسن“ لکيو ويو آهي پر حاشين ۾ تاريخ طاهري جي ٻئي نسخي جي آڌار تي ”شاه حسين“ ڄاڻايل آهي.

⁷ ادراڪي بيگلاري۔ ”بيگلار نامہ“ فارسي۔ سنڌي ادبي بورڊ، 1980ع، ان جي متن ۾ شاه حسين ۽ حاشين ۾ ٻئي قلمي نسخي ۾ آڌار تي ”شاه حسن“ ڄاڻايل آهي.

⁸ خواجه نظام الدين احمد۔ ”طبقات اکبري“ ج 3، مترجم اردو محمد ايوب قادري۔ اردو سائنس بورڊ لاهور، طبع اول 1991ع، ص 502، 503، 522 تا 526 وغيره.

* انهيءَ اختلاف کي ختم ڪرڻ جا ٻه طريقا ٿي سگهن ٿا: 1. تطبيق 2. ترجيح.

تطبيق وارو طريقو: ممڪن آهي ته مرزا شاه حسن جا ٻه نالا هجن، هڪ شاه حسن، ٻيو شاه حسين پوءِ هڪٽن مؤرخن پهريون نالو ڏنو آهي، ته ٻين مؤرخن ٻيو نالو ڏنو آهي ۽ ڪن مؤرخن ٻئي نالا ڏنا آهن.

ترجیح وارو طريقو: صحيح طريقو هيءُ آهي ته ان جو اصلي نالو ”شاه حسن“ ئي آهي، ”شاه حسين“ لکڻ مؤرخن جي غلطي آهي. ان جو دليل ته: 1. فخري هروي، پنهنجو ڪتاب ”روضة السلاطين“ 956ھ- 958ھ ڌاري جوڙيو ۽ ان کي شاه حسن ڏانهن منسوب ڪيو هو ڏانهن مرزا شاه حسن 962ھ ۾ فوت ٿيو. ”جواهر العجائب“، شعبان 962ھ ۾ لکيائين، مرزا شاه حسن فوت ٿي چڪو هو اهو ڪتاب سندس ٻيوه ماه بيگم جي نالي منسوب ڪيائين، اهڙي طرح ”صنائع الحسن“ ۾ ڪافي اشعار مرزا شاه حسن جي تعريف ۾ چيائين.¹ يعني ته هو شاه حسن ارغون جي درٻار جو ماڻهو هو سندس نالي بابت ان جي شاهدي انهن مورخن جي ڀيٽ ۾ قابل اعتبار چئبي، جيڪي بعد ۾ پيدا ٿيا، يا جيڪي مرزا شاه حسن کان پري رهيا.

2. اهڙي طرح سيد جهانگير هاشميءَ پنهنجي ”مثنوي مظهر الآثار“ 940ھ ۾ لکي، ان وقت شاه حسن ارغون جي حڪومت هئي. ان پڻ ”شاه حسن“ لکيو آهي.

3. سيدي علي رئيس، ترڪي جو مشهور مؤرخ، خود شاه حسن جي دور ۾ آيو ۽ شاه حسن سان ملاقي ٿيو. هيءُ اهو دور هو جڏهن مرزا شاه حسن آخري سالن ۾ فالج ٿي پوڻ سبب، پاڻ ٻيڙي ۾ کڻايو گهمندو

¹ سيد حسام الدين راشدي. مقدم بنام احوال و آثار فخري هروي. ”روضة السلاطين“ طبع سنڌي ادبي بورڊ 1968ع، ص 48 تا 66.

هو. سيدي علي رئيس، پنهنجي ”مرآة الممالك“ نالي انهيءَ سفرنامي ۾ سنڌ جي حالات ذڪر ڪرڻ دوران ”شاه حسن“ ڪري لکيو آهي، اها انهيءَ ماڻهوءَ جي شاهدي آهي، جيڪو ساڻس مليو آهي.

مخدوم ميران جي وفات

مخدوم ميران جو آخري دور نهايت ڏڪر جنگ ۽ افراتفري جو دور هو. جتي همايون ۽ شاه حسن جون چڪريون هليون. انهيءَ جنگ جي حالتن، گهڻن عالمن کي ته وطن ڇڏڻ تي مجبور ڪيو پر پيرسن عالم ته ويچارا انهي صدمي ۾ هن ڏڪن ۽ ڏاکڻن جي جهان کي ڇڏي، وڃي قبرن ۾ آرامي ٿيا. مخدوم ميران به انهن عالمن مان هڪ آهي. مخدوم صاحب 949ھ بمطابق 1552ع ۾ وفات ڪئي. سندس تاريخ وفات ”علامه وارث الانبياء“ مان نڪري ٿي.¹ ”نزہة الخواطر“ ۾ لکي ٿو ته: قبره علي ڪوه مڪلي² (يعني سندس قبر مڪلي جي ٽڪريءَ تي آهي). پر اسان کي باوجود گهڻي تلاش جي مڪلي جي ٽڪريءَ تي سندس مزار جا آثار ۽ اهڃاڻ نظر نه آيا.

اولاد:

سندس اولاد ۾ علامه مخدوم جعفر آهي، جنهن جو تفصيلي ذڪر اڳتي ايندو.

* نياڻي

هڪ نياڻيءَ جو ذڪر به ملي ٿو پر ان جو نالو جستجو کان پوءِ به نه مليو آهي. نياڻي نماڻي جو ذڪر مخدوم عثمان دريلاڻي جي شجري ۾ مليو. الحمد لله.

”مخدوم ميران“ رادخري بود ڪه اصل موٽي برسر نمي داشت. اعني بعلت گل مبتلا بها. مخدوم ميران بخلوت نشسته اندرين باب

¹ ”مقالات الشعراء“ - سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد طبع اول، 1957ع، ص 784.

² عبدالحق الحسني - ڪتاب ”نزہة الخواطر“ ج 4، ص 330.

بمخدوم ملتجي گرديد. مخدوم گل سفيد بيبي صاحبہ آفشاني ڪرده بوي داد ڪر بدن گل سفيد بيبي صاحبہ غسل ڪرده، مهينہ بعد آن علت ازو برفت وموئي انبوه و دراز بر سرش ظهور گرفت.¹

[مخدوم ميران کي هڪ نياڻي هئي، جنهن جا منڍئون وار مٿي تي ڄاواڻي نه هئا، يعني گنج جي بيماريءَ ۾ ڦاٿل هئي. مخدوم ميران، اڪيلائي ۾ ويهي هن مسئلي ۾ مخدوم عثمان کي التجا ڪئي. مخدوم صاحب، ميت پڙهي دم ڪري ان کي ڏٺو بيبي صاحبہ ان سان غسل ڪيو. مهيني اندر اها بيماري ختم ٿي وئي. تمام گهڻا ۽ ڊگهار وار مٿي تي ظاهر ٿي پيا.]

هن نياڻي بابت وڌيڪ تفصيل ڪئي به نه مليو آهي ۽ خانداني روايتون به ان کان به خاموش آهن.

البقيات الصالحات

مخدوم ميران جي باقيات صالحات ۾ ڪوبه مادي اثر نه مليو آهي، نه سندس مقبرو آهي نه وري ڪا مسجد ۽ مدرسو. سندس ورثي جون ٻه شيون باقي رهيون آهن، جيڪي لافاني آهن، هڪ ته سندس علمي ورثو يعني شاگرد ۽ ٻيو علم. علمي آثارن ۾ هڪ ڪتاب ”خلاصة الصريف“ موجود آهي، جنهن جو بيان مٿي گذري چڪو.

بقول حضرت علي ڪرم الله وجهه:

”رَضِينَا قِسْمَةَ الْجَبَّارِ فِينَا
لَنَا عِلْمٌ وَلِلْجَهَّالِ مَالٌ
فَإِنَّ الْمَالَ يَفْنِي عَنْ قَرِيبٍ
وَأَنَّ الْعِلْمَ بَاقٍ لَا يَزَالُ“

[اسان الله جي ورهاست تي راضي آهيون، اسان کي علم ڏنائين ۽ جاهلن کي مال. مال ته جلدي ختم ٿي ويندو ۽ علم باقي آهي، ڪڏهن به ختم نه ٿيندو.]

¹ ”شجره مخدومان در پيله“ ص 25.

باب ٻيو

مخدوم جعفر بويڪائي

جي

زندگيءَ جو احوال

۽ سندس استاد، شاگرد ۽ همعصر

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي زندگيءَ

جو احوال ۽ سندس استاد،

شاگرد ۽ همعصر

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي زندگيءَ جو احوال:

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي زندگي جو احوال يڪمشت ۽ مفصل ڪنهن به تاريخ يا تذڪري ۾ نه ٿو ملي، اسان مختلف ماخذن جي روشني ۾، ڪن قلمي ڪتابن جي آڌار تي ڪڙيون ڪڙين سان ملائي، سندس احوال گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا.

مخدوم جعفر جي ولادت:

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي ولادت بابت، سنڌ جا سڀ تذڪره خاموش آهن. انهن ولادت جي سال بابت ڪابه ڄاڻ ڪانه ڏني آهي. مير علي شير قانع ٺٽوي (وفات 1203ھ) کيس مخدوم نوح هالائي (ت 998ھ) جو همعصر لکيو آهي.¹ مخدوم نوح جي ولادت 911ھ ۾ آهي. ان لحاظ کان مخدوم جعفر جي ولادت، 911ھ جي لڳ ڀڳ هئڻ گهرجي. پر هيٺين ٻن دليلن جي روشنيءَ ۾ اسان انهيءَ کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيون.

(1) مير معصوم لکيو آهي ته:

”شاهه بيگ جي موڪليل ٽولي 17 ذوالقعدة 921ھ ۾ اچي ڳاهن جي ڳوٺ ۾ باغبان تي حملو ڪيو. سنڌ جو هڪ ناميارو عالم مخدوم جعفر، مرزا عيسيٰ خان ترخان کان روايت ڪندو هو ته، هن حملي ۾ مغل هڪ هزار ته رڳو اٺ ڪاهي ويا، جيڪي رات جو باغن جي نارن ۾ ڪم

¹ مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“ سنڌي، مترجم: مخدوم امير احمد، طبع سنڌي ادبي بورڊ،

ڪندا هئا.¹ انهيءَ مان معلوم ٿيو ته، ارغونن جي سنڌ ۾ اچڻ، ۽ سنڌ کي لٽڻ وارين ڪارواين، جي وقت مخدوم جعفر ايجان هن جهان ۾ ڪونه آيو هو تڏهن ته هو انهيءَ ڦرلٽ جي روايت، عيسيٰ ترخان کان ٿو ڪري.

(2) مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي ڪتاب ”ڪشف الحق“ ۾

سيد محمد جونپوريءَ (جنهن مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪئي هئي ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هو سنڌ ۾ آيو هو) جي رد ۾ لکيو آهي ته:

”ڪذلك الابتلاء و الامتحان في ادعاء السيد محمد الجونپوري بن سيد خان حيث ادعي انه المهدي الموعود آخر الزمان كما اخبر بذلك بعض اسلافنا الذين سبروه و خبروه ثم انكروه و هجروه و جهلوه بل كل بلد دخل اخرجه.“²

[سيد محمد جونپوري بن سيد خان جي مهديت واري دعويٰ به هڪ آزمائش ۽ امتحان هو. هن دعويٰ ڪئي ته: ”آخري زماني ۾ اچڻ وارو مهدي مان آهيان.“ اها خبر اسان کي اسان جي (اسلاف) وڏڙن ٻڌائي، جن خود انهيءَ مهدي کي پهريائين ته آزمايو انهيءَ جي عزت ڪيائون، پر پوءِ ان جو انڪار ڪيائون، ڇڏي ڏنائونس، جاهل قرار ڏنائونس، بلڪ جنهن به شهر ۾ ويو اتان ڪڍي ڇڏيائونس (نيٺ قنڌار طرف هليو ويو).

اسلاف مان مراد ”اسان کان اڳ فوت ٿيل بزرگ، وڏڙا“ جنهن جو اطلاق ڏاڏن تي ٿيندو آهي. اهي جملا هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڪن ٿا ته اهو محمد جونپوري وارو واقعو سندس سنڌ ۾ اچڻ، وري هتان لڏي هليو وڃڻ، مخدوم جعفر کان گهڻو اڳ گذري چڪو هو ۽ جونپوري جو سنڌ ۾ اچڻ 908ھ ڌاري ٿيو هو. ان مان معلوم ٿيو ته، مخدوم جعفر 911ھ جي لڳ ڀڳ نه بلڪه ڪافي پوءِ ڄائو آهي. ان مطابق اسان جيڪڏهن چئون ته، هو 930ھ ڌاري يعني (930ھ يا ان کان ڪجهه اڳ يا ٿورو بعد) ڄائو هوندو ته مناسب ٿيندو (اگرچہ اهڙي ڪا پڪي ثابتي ان بابت به ڪانه ملي آهي).

¹ مير معصوم بکري ”تاريخ معصومي“ مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، طبع 1953ع، ص 150.

² مخدوم جعفر بوبڪائي ”ڪشف الحق قلمي“ موجود: قاسم لائبرري ڪنڊيارو، ص 31.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب به سندس ولادت 930ھ ڌاري مڃي ٿو.¹

ان ڪري بعض مؤرخن جو اهو چوڻ بالڪل غلط آهي ته هي سڳورو (مخدوم جعفر) مرزا شاهه پيگ ارغون جي ڪاھ وقت زندهه هو جنهن ڪري چئي سگهجي ٿو ته سندس وفات 920ھ کان پوءِ ٿي آهي.² ۽ اهڙي طرح ڪن محققن جي اها راءِ به غلط آهي ته مخدوم بلال جي شهادت (929ھ) جي واقعي وقت مخدوم جعفر ويهن، پنجويهن سالن جو هوندو.³

* باقي رهي ڳالهه همعصر هجڻ واري، سو لازم نه آهي ته همعصري ولادت واري طرف کان هجي، وفات واري طرف جيڪڏهن انهيءَ سال يا ان جي لڳ ڀڳ ڪير وفات ڪري (جيتوڻيڪ ولادت جي سال ۾ وڏو تفاوت هجي) ته انهيءَ کي به همعصر چئبو آهي.

مخدوم جعفر جي زندگي جا مختلف دور

اسان مخدوم جعفر بوبڪائي جي زندگي کي ۴ چئن دورن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

پهريون دور:

ولادت کان وٺي سندس والد صاحب مخدوم ميران بوبڪائي جي وفات 949ھ تائين، جنهن ۾ هن جڏهن اک کولي ۽ سمجھه ڀريو ٿيو ته پاڻ کي هڪ علمي گهراڻي ۽ قاضي خاندان ۾ ڏٺائين، جتي رڳو علم جو چرچو فتويٰ جون ڳالهيون، قضا ۽ فيصلن جا واقعا سندس سامهون هئا۔ جڏهن ڪجهه وڏو ۽ پڙهڻ جهڙو ٿيو ته پنهنجي والد صاحب وٽ پڙهڻ شروع ڪيو هوندائين. جنهن جي مدرسي ۾ مخدوم عثمان دربيلي (وفات 1002ھ) جهڙو ولي الله، مخدوم حڪيم عثمان بوبڪائي (وفات 1008ھ) جهڙو عالم، شيخ طاهر بن

¹ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، پاڪستان اسٽڊي سينٽر ڄام شورو، 339.

² مخدوم امير احمد ”حاشيه تحفة الڪرام“ سنڌي، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 475.

³ ڊاڪٽر غلام محمد لاکو ”سمن جي سلطنت“ سنڌي ادبي بورڊ، 1996ع، ص 139.

يوسف پاتائي (وفات 1004ھ) جهڙو محدث، ان کان علاوه وقت جو بادشاهه، شاهه حسن ارغون (وفات 962ھ) ۽ قاسم ديوان (وفات 977ھ) تعليم حاصل ڪئي. مخدوم جعفر انهن کي پڙهندي ڏٺو هوندو بلڪ ڪن سان گڏ پڙهيو به هوندو. ايتري تائين جو سندن والد صاحب، 949ھ ۾ کيس داغ مفارقت ڏيئي، هميشه لاءِ هليو ويو.

ٻيو دور:

هيءُ دور سندس والد صاحب جي وفات کان شروع ٿئي ٿو. هيءُ اهو دور هو جنهن ۾ مرزا شاهه حسن ۽ همايون بادشاهه جي وچ ۾ سنڌ جي سرزمين تي (جڏهن همايون کي شير شاهه سوريءَ هندوستان مان شڪست ڏيئي لوڏي ڪڍيو هو ۽ هو هت سنڌ ۾ اچي پير جمائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو) چڪريون هلندڙ هيون، ان دوران شاهه حسن، جنگي چال هلندي، هٿرادو ڏڪر پيدا ڪيو جيئن همايون ڀڄي وڃي. سنڌ جا ماڻهو اهڙي جنگ جي ڪري ڏڪار ۾ پئجي ويا، نفسانفسي جو دور هو، عالم ۽ درويش جن کي وقت جي بادشاهن وٽان وظيفا ملندا هئا، سي بند ٿي ويا، عالم ۽ درويش نئين ماڳ جي تلاش ۾ نڪري پيا، ڪن گجرات جي طرف هجرت ڪئي، ڪن حرمين شريفين جو رخ ڪيو.¹

مخدوم جعفر به انهن مان هڪ هو جنهن حرمين شريفين ڏانهن رخ رکيو. هو هتان حرمين طرف ڪڏهن نڪتو ۽ ڪڏهن واپس آيو؟ ان بابت ڪا پڪي راءِ نه ٿي ڏئي سگهجي ۽ نه ئي تاريخ جي ڪتابن ۾ اهڙي وضاحت آيل آهي. البت مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتابن ۾ اسان کي ان بابت ڪجهه رهنمائي ملي ٿي. پاڻ ”عجالة الطالبين“ ۾ لکي ٿو ته:

و قد حدثني عبدالقادر بن ابراهيم	مون کي عبدالقادر بن ابراهيم بن
بن محمد من ائمة المدينة على	محمد جيڪو مديني جي امامن

¹ سيد حسام الدين راشدي ”مقدم برهانپور کي سنڌي اولياءَ“ - سنڌي ادبي بورڊ، ص ۱ ج

ساڪنھا الف الف من الصلوة و السلام في محرم سنة تسع و خمسين بعد تسعمائة في مكة المشرفة النخ. ¹	مان هڪ امام هو (مديني واري تي 10 لک صلوة و سلام هجن) محرم مهيني سال 959ھ ۾ مڪي شريف ۾ ٻڌايو ته:

اها ئي ڳالھ ”الاشارات الي حل المعاهد و المكالمات“ ۾ به ڪري ٿو.² وري انهيءَ ڪتاب (الاشارات) جي پڇاڙي ۾ لکي ٿو ته:

وڪنا في مجلس محمد البڪري رضي الله عنه سنة تسع بعد الخمسين و تسعمائة. ³	اسان شيخ محمد بڪري رضي الله عنه جي مجلس ۾ ويٺا هئاسين، اهو 959ھ جو سال هو.

ظاهر آهي ته هو جڏهن 959ھ واري سال جي منڍ ۾ (محرم ۾) مڪه اندر موجود آهي، ته ضرور هن مهينو کن اڳ حج به ڪيو هوندو جيڪو 958ھ جو سال بڻجي ٿو. يعني 950ھ ۽ 959ھ وارن سالن ۾ مخدوم جعفر جو مڪي ۾ موجود هجڻ ثابت ٿيو. باقي ان کان اڳ ڪيترن سالن کان اتي رهندڙ هو ۽ ڪيترا سال بعد ۾ رهيو؟ ان بابت نه مخدوم جعفر ڪجهه لکيو آهي ۽ نه ئي تاريخ جي ڪتابن ۾ ڪا چٽائي ملي ٿي.

البت تاريخ جي ورقن اثلائڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته گجرات جي وزيراعظم آصف خان (907-961ھ) (جنهن جو اصل نالو ابوالقاسم عبدالعزيز بن محمد بن محمد بن محمد بن شاهو بن تڳو دربن ڄام نندو سنڌي گجراتي هو) مڪه المڪرمه ۾ باب العمرة وٽ هڪ عظيم مدرسو ٺهرايو هو جنهن ۾ هن ان دور جا وڏا وڏا محدث، استاد طور مقرر ڪيا هئا.⁴ جن ۾ علامه شهاب الدين بن حجر مڪي (ت 974ھ) ۽ علامه عز الدين عبدالعزيز زمزمي

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”عجالة الطالبين“ قلمي موجود پروفيسر امين الله علوي شڪارپور وٽ ص 60.

² مخدوم جعفر بوبڪائي ”الاشارات“ قلمي موجود درگاه جوڻاڻي شريف، لاڙڪاڻه ص 128.

³ مخدوم جعفر بوبڪائي ”الاشارات“ قلمي موجود درگاه جوڻاڻي شريف، لاڙڪاڻه ص 250.

⁴ عبدالحی حسني ”نزہة الخراطر“ ج 4، طبع طبیب اکیڈمی ملتان 1991ع، ص 172.

نمايان آهن. گجرات تي همايون بادشاهه جي حملي ڪرڻ جي ڪري، آصف خان پنهنجي متعلقين ۽ خادسڻ سميت ۷۰۰ ڀڄيئون سون ۽ قيمتي شين جون سان ڪري مڪه ۾ وڃي رهيو هو. پنهنجي دور جو وڏو عالم هو اصل سنڌي هو (جيئن مٿي ڏنل سندس سلسله نسب مان معلوم ٿئي ٿو) پر ۹۵۵ھ ۾ گجرات جي بادشاهه محمود بن لطيف گجراتي کيس گجرات گهراڻي، پنهنجو وزيراعظم مقرر ڪيو. تنهن هوندي به سندس طرفان انهيءَ مدرسه جي سرپرستي جاري رهي، تانہ ۹۶۱ھ ۾ بادشاهه محمود بن لطيف گجراتي کي ۽ سندس هن وزيراعظم آصف کي (جيڪو سنڌي هو) ۽ آصف خان جي ڀاءُ خداوند خان (عبدالحميد) کي، بادشاهه جي هڪ غلام ڍوڪي سان قتل ڪري ڇڏيو. اهو قصو تفصيل سان، ”تاريخ فرشته“^۱، ”نزہ الخواطر“^۲، ”مرآت سکندري“ فارسي^۳ ”ظفرالواله بمظفروآله“ عربي^۴ (”ظفرالواله“) ۾ ته اهو به لکيل آهي ته: جنهن وقت محمود بادشاهه گجراتي قتل ٿيو ته ان زماني ۾ مخدوم حميد دربيلي به اتي گجرات ۾ موجود هو ۽ ٻين ڪتابن ۾ موجود آهي. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ به پنهنجي ڪتاب ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ جي پڇاڙي ۾ اهو قصو هنن لفظن سان ذڪر ڪيو آهي.

وراءِ ايت ان اذڪر القصة التي فيها قتل الخان المذكور وغيره، من السلطان ووزراء العظام ليقع النفع بها وهي ان هذا السلطان قد كان مشفقاً على بعض عبيده ولكن قد رأى منه مراراً بعض مالم يرض به من حركاته	مناسب ٿو سمجهان ته فائده خاطر اهو واقعو ذڪر ڪريان، جنهن ۾ مذڪور خان صاحب (يعني خداوند خان، آصف خان جو ڀاءُ، محمود بادشاهه جو وزير) ۽ بادشاهه ۽ ٻيا وزير قتل ٿي ويا. اهو قصو هيءُ ته: بادشاهه صاحب

^۱ محمد قاسم فرشته ”تاريخ فرشته اردو“ ج دوم، طبع منشي نولڪشور، لکنو ۱۹۳۳ع، ص ۳۵۰.

^۲ عبدالحق الحسني ”نزہ الخواطر“ ج ۴، طبع اڪيڊمي ملتان ۱۹۹۱ع، ص ۱۶۵ تا ۱۷۳ (احوال عبدالعزيز گجراتي).

^۳ سکندر بن محمد عرف منجهو ”مرآة سکندري“ فارسي۔ مطبوع فتح الڪريم بمبئي ۱۳۰۳ھ ص ۳۰۰.

^۴ عبدالله محمد بن عمر المڪي ”ظفرالواله بمظفروآله“ عربي طبع ليڊن، ۱۹۱۰ع، ص ۳۰۳ تا ۳۰۶.

پنهنجي هڪ غلام تي زياده شفقت
ڪندو هو پر ڪيترا دفعا انهي ٻانهي
کان کيس، ڪي ان وٽندڙ حرڪتون
ڏسڻ ۾ آيون. بادشاهه (محمود) ربيع
الاول 961هه جي ابتداء ۾ بهراڙي جي
ڪنهن چراگاهه ۾ شڪار خاطر ويل
هو.....

..... پوءِ جڏهن (شڪار کان فارغ ٿي)
گادي واري هنڌ (شهر) پهتي اهو انهيءَ
ڏينهن جي صبح جو وقت هو بادشاهه
صاحب پنهنجي عادت مطابق
جيڪي ڪم نمائڻا هئس، سي
ڪيائين. اتي شڪار گاهه ۾ اوجاڳو
به جام ٿيو هوس، جو گگدام
جهنگلي جانورن جي شڪار ۾ رڌل
هو، انهيءَ ڏينهن جي شام هن ڪجهه
نه کائڻو هو. عشاء جي وقت ننڊ پئجي
ويو. هڪ ٽڪاوت، ٻيو اوجاڳو ٽيون
بسترو نرم کيس گهري ننڊ ڪئي وئي.....
انهي رات پهري جو وارو انهيءَ ئي
ٻانهي جو ۽ سندس ظالم ساٿين
جو هو انهن شڪار وارن ڏينهن
دوران، انهي خادم کان ڪو غير
شرعي ڪم پڌرو ٿي ويو جنهن تي
بادشاهه کيس اڳ وانگر ڊيڄاريو هو
۽ دب ڏني هئي، انهيءَ غلام
سمجهيو ته هاڻي بادشاهه

وخصاله وڪان سلطان اوایل الشهر
ربیع الاول سنة احدى و ستین بعد
تسمائة المجریة فی مصیدة من
البوادی ..

..... ثمر لما قدم المدينة التي جعلها دار
ملكه ضحوة اليوم المذكور وعمل
ما عمل عاداته القديمة المرضية ذالك
السلطان المشهور وقد كان قد سهر
كثيرا في المصيد التذاذا باصطياد
الوحوش الاعجام و كان لم يذق
عشية هذا اليوم شيئا من الطعام
فنام وقت العشاء تعبان من النصب و
السهر علي مفرشه اللين

وكان نوبة حراسة هذه الليلة للعبد
المذكور و جماعته الظلام وقد كان
صدر عنه في ايام هذا الاصطيا، منهي
شرعي ايضاً فخوفه السلطان وهدده
علي طبق ما سبق تهديدا حتي ظن انه
ان بقي السلطان الشهر المذكور لم
يتركه حيا اصلا.

جيڪڏهن هيءَ مهينو (ربيع الاول)
جيئرو رهيو ته سندس خير نه آهي.
بادشاهه کيس اصل جيئرو نه
چڏيندو.

انهيءَ خادم ان کان اڳ ۾ پنهنجي
ڪن ساٿين سان، انهيءَ معاملي ۾
مشورو به ڪيو هو ۽ پنهنجي هن
منصوبي لاءِ ڪن ساٿين کي تيار
ڪري وڌائين. اهي ساٿي اُهي هئا
جن تي بادشاهه هن کان اڳ
ڪڏهن ڪاوڙيو هو يا ڪاوڙ جو
اظهار ڪيو هو. ۽ ڪين گمان هو ته
متان بادشاهه اسان کي به ماري.
انهن مڙني ڳالهين کين انهيءَ
ڪڍي ڪم تي مجبور ڪيو. اهو
خادم ۽ ان جا ساٿي بادشاهه وٽ
(پهري ۾) هئا، بادشاهه نند پيو هو.
هن ڇا ڪيو جو انهيءَ جاءِ جا
دروازا بند ڪري ڇڏيائين، جنهن ۾
بادشاهه آرامي هو. هيءُ خادم بيٺو
هو يا ويٺو هو بهرحال انهيءَ خبيث
خادم پنهنجي خنجر سان کيس
پڪري وانگر ذبح ڪري ڇڏيو ۽
مٿانهس ڪپڙو وجهي ڇڏيو. اها
ڳالهه انهن ماڻهن مان ڪنهن کي به
نه ٻڌايائين، جيڪي هن سان انهيءَ
منصوبي ۾ متفق نه ٿي سگهيا هئا.

و ڪان العبد قبل ذلڪ شاوَر بمضر،
اهل مشورته في امره واقام على مراده
بعضا ممن كان هناك من الذين
كان السلطان في الماضي غضب
عليهم و حمله الظن المذكور على
ما فعل في هذه الليلة من الصنعة
الشيعة فكان هو وبعض من يوافقه
عند السلطان وهو نائم فغلق ابواب
البيت الذي كان استقر فيه السلطان
ناثما وهو قاعد اوقائم ثم ذبحه العبد
المليم بخنجره ذبح الشاة و ستره
بثوبه ولم يشعر بذلك احدا ممن لم
يوافقه في رايه..

پوءِ ڇا ڪيائين جو هر وزير ڏانهن
 نياپو موڪليائين ته بادشاهه سلامت
 کيس گهرايو آهي. انهن ويچارن کي هن
 خادم جي ڪڍي ڪم جي خبر ته
 ڪانه هئي، ان ڪري هر هڪ اچڻ ۾
 تڪڙ ڪئي، جيئن في الفور اطاعت
 جو اظهار ڪري سگهن. جيئن ئي
 ڪو اندر داخل ٿئي پيو ته پنهنجي
 ساٿين مان ڪنهن ساٿي کي (جن
 سان گڏ پروگرام ٺاهيو هو ائين) ان جي
 قتل جو اشارو پيو ڪري. وزيرن جي
 عادت هيءُ هئي ته جڏهن اڪيلاپ
 ۾ بادشاهه وٽ ايندا هئا، ته هٿيارن بنا
 ايندا هئا، ڇو ته بهتري انهيءَ ۾ ئي
 آهي. پهر حال بادشاهه جا ٽيئي وزير
 انهيءَ رات قتل ٿي ويا، جن جي قتل
 جي خبر صبح تائين محلات جي
 ٻاهران بيٺل سندن خادمن ۽ سپاهين
 کي به ڪانه پئي.

پوءِ ڇا ٿيو جو اهو خبيث خادم،
 بادشاهي جي دعويٰ ڪري تخت تي
 ويهي رهيو. پر (سندس اها چال
 ڪامياب نه ٿي) ڏينهن جو ڪجهه
 حصو ٿي گذريو ته کيس قتل ڪيو
 ويو. (بادشاهي تي) ٽڪاءُ نصيب نه
 ٿيس، ڪامياب ٿي نه سگهيو. اهو
 قتل جو واقعو صبح جو پيش آيو.

ٿر ارسل الى كل وزير بان السلطان
 يطلبه فلعدم علم احد منهم
 بصنيعه المنكر المذكور بادر كل
 منهم للمجيء اطاعة في الوقت
 فكلما جاء احد ودخل، امر بعض من
 كان شاور معه بقتله و كان من
 عاداتهم اذا دخلوا على السلطان في
 الخلوة ان يدخل كل منهم بلا
 سلاح لما لا يخفى ما فيه من صلاح
 فقتل وزراء ه الثلاثة في تلك الليلة
 ايضا بلا فلاح ولم يشعر احدا من
 اعوانهم وعساكرهم القائمة خارج
 دار السلطان الى الصباح.

ٿر جلس العبد السوء المذكور
 على دعوى السلطنة فقتل بعد ما
 مضى من النهار اقل ماراد. ولم
 يتيسر له قرار ولا نجاح و وقع المرج
 المشهور في الصباح

انهي تنهي وزيرن ۾ هڪ ته آصف خان (عبدالعزیز بن محمد سنڌي) هو جنهن تيرنهن حج ڪيا هئا ۽ اوتراڻي سال مڪي ۾ رهيو. وڏو عالم هو محدث، صوفي هو قرآن جو حافظ هو هميشه قرآن جي تلاوت ڪندو رهندو هو هميشه روزا رکندو هو رات جو بيهي عبادت ڪندو هو وڏو بهادر سخي، طاقتور ۽ مدبر هو اهو خداوند خان (جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو) جو ڀاءُ هو.

انهن کان پوءِ نيون وزير جيڪو قتل ٿيو سو پڻ وڏو مدبر، بهادر ۽ شريف النفس هو....

مان انهن جو قصو خوابن جي ذڪر ڪرڻ بعد، هن لاءِ ذڪر ڪيو ته جيئن اهو قصو ٻڌي، اڳتي ٿيندڙ حڪمران ۽ بادشاهه خبردار ۽ هوشيار رهن....

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، انهيءَ ڪتاب ۾ آصف خان جي مڪه ۾ رهائش 13 سال ٻڌائي آهي، جيڪا ”نزّه الخواطر“ جي بالڪل مطابق آهي، جنهن ۾ لکيل آهي ته فوصل اليها سنة اثنتين و اربعين و

و كان احد من هؤلاء الوزراء آصف خان الذي حج ثلاث عشرة حجة و جاور مكة بقدرها حجة و كان علاما محدثا و صوفيا موفقا و حافظا للقرآن تالياله على الدوام صائم الدهر قائم الليل و كان شجاعا سخيا قويا مدبرا و هو الاخ الكبير للخان المذكور.

و كان الوزير الثالث المقتول بعد هما ايضا مدبرا شجاعا كريم النفس

انما ذكرت قصتهم استطرادا بعد الرؤيا ليتنبه من يا تى بعد من الامراء والسلاطين حين يسمعا¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور آخري صفحات.

تسعمائة¹ (پوءِ مڪي ۾ پهتو سن 942ھ ۾) و تاهل بها و اقام الي سنة خمس و خمسين و تسعمائة حتي طلبه محمود شاهه الكجراتي الي الهند² (اتي مڪي ۾ گهر پار سان رهي پيو 955ھ تائين، جڏهن سلطان محمود شاهه گجراتي کيس هند (گجرات) ڏانهن گهرايو).

مخدوم جعفر جي استاد، علامه شهاب الدين ابن حجر مڪي (ت 974ھ) (جيڪو مڪي اندر آصف خان واري مدرسي ۾ پڙهائيندو هو) آصف خان جي شان ۽ فضائل ۾ هڪ رسالو جوڙيو هو³ ۽ انهيءَ مدرسي جي ٻئي استاد عز الدين عبدالعزيز زمزمي، سندس شان ۾ عربي قصيدا ٺاهيا.⁴ خود مخدوم جعفر بوبڪائي به اهڙي وزير جي تعريف لاءِ رطب اللسان ٿو نظر اچي، حالانڪه مخدوم جعفر بوبڪائي، ڪڏهن به پنهنجي ديس جي بادشاهن جي ثنا خواني نه ڪئي، جيتوڻيڪ مرزا شاه حسن لاءِ علم پرور هجڻ تاريخ جي ڪتابن ۾ لکيل آهي. هڪ ٻي ڳالهه به سمجهڻ ۾ اچي ٿي. اها هيءَ ته، مخدوم جعفر کي وري به وطن جي محبت، آصف خان جي ثنا خواني تي مجبور ڪيو ڇو ته آصف خان ۽ خداوند خان اصل سنڌ جا باشندا هئا.

معلوم ائين ٿو ٿئي ته مخدوم جعفر انهيءَ مدرسي ۾ علامه شهاب الدين ابن حجر مڪي وٽ پڙهيو ۽ وزير آصف خان جي شهادت کان پوءِ جيئن ته اهو مدرسو بند ٿي ويو ان ڪري غالب گمان آهي ته، مخدوم جعفر اتان سنڌ ڏانهن هليو آيو هوندو ان ڪري مخدوم صاحب جو اهو پيو دور اسان 961ھ تائين ختم مڃون ٿا.

¹ عبدالحڪي حسني "نزهة الخواطر" ج 4، طبع طيب اڪيڊمي، ملتان، 1991ع، ص 166.

² عبدالحڪي حسني "نزهة الخواطر" ج 4، طبع طيب اڪيڊمي، ملتان، 1991ع، ص 168.

³ انهيءَ رسالي جا ڪجهه اقتباسات، علامه عبدالحڪي حسني "نزهة الخواطر" ج 4، ص 169 تا 171 تي آندا آهن.

⁴ اهڙن قصيدن جا ڪجهه اقتباسات، علامه عبدالحڪي حسني، "نزهة الخواطر" ج 4، ص 172 ۽ 173 تي آندا آهن.

ٽيون دور:

مخدوم جعفر بوبڪائي جي حياتي جو ٽيون دور سندن حرمين کان وطن واپسي کان پوءِ جو آهي، جڏهن هو 961ھ ڌاري حرمين شريفين کان سنڌ ۾ موٽي آيا ته هت پنهنجي والد صاحب وارو مدرسو اچي آباد ڪيائون، شاگردن جا انبو؛ وٽس علم جي تحصيل لاءِ اچڻ لڳا. مخدوم ميران جي دور واريون رونقون وري موٽي آيون. تدريس سان گڏ تصنيف، تاليف به ڪرڻ لڳا. نئون نصاب ٺاهيائون، ڪتاب درس طور پڙهائڻ لاءِ جوڙيائون، تعليم دوران کيس ڪيترا تجربا ٿيا، جن جي آڌار تي هن اصول تعليم تي به ڪتاب جوڙيا، علمي مناظرا به ڪيائون، معاصرين سان قلمي نوڪ جهوڪ به هلي، اهو سندس علمي ۽ ادبي مرتبي جو اوج هو. مخدوم جعفر پاڻ پنهنجي ڪتاب ”عجالة الطالبين“ (مڪتبه محموديه، مدينه المنوره وارو نسخو) جي آخر ۾ لکي ٿو: ”اتمته في موضعنا بوبڪان، السند ضحوة الثامن من جمادي الاخرى سنة 962ھ اثني عشر ستين بعد تسمائه.“ ترجمو: [مان هيءَ ڪتاب پنهنجي ڳوٺ بوبڪ، سنڌ ۾ اٺين جمادي الاخرى سال 962ھ ۾ پورو ڪيو]. يعني هو 962ھ ۾ سنڌ ۾ هو.]

چوٿون دور:

مخدوم علامه جعفر بوبڪائي جي طبيعت ۾ زندگيءَ جي آخر ۾ عجيب ڦيرو آيو. مخدوم صاحب علم جعفر ۽ نجوم جو ماهر هو، تعويذات جو ڪم به ڪندو هو. خانداني روايت مطابق مخدوم صاحب پنهنجي ڪمري ۾ تعويذات جو ڪم ڪري رهيو هو ته، اتي سندس فرزند به ويٺو هو مخدوم صاحب ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر نڪتو ته مخدوم جي پٽ آهي نقش ملائي جڏهن تعويذ بڻايو ته مغلن جي هڪ شهزادي هندوستان مان ”طي الارض“ ذريعي بوبڪن ۾ اچي پهتي، اتان جي نجومين اهو چيو ته، شهزادي هڪ اهڙي ڳوٺ ۾ آهي، جتي چؤطرف پاڻي آهي ۽ وچ ۾ شهر آهي. بهرحال شهزاديءَ کي مخدوم جعفر واپس موڪليو ان کان پوءِ مخدوم صاحب تعويذات سان تعلق رکندڙ سمورا ڪتاب ڏوٽي، هڪ

ٿلهي هيٺان دفن ڪري ڇڏيا.¹

انهيءَ واقعي کان پوءِ مخدوم صاحب جي طبيعت ۾ ڦيرو آيو ۽ هن سڀ فني ڪتاب ڇڏي تفسير، حديث، احياءِ علوم الدين، فصل الخطاب ۽ ٻيا ڪتاب، جيڪي انهن ڪتابن جهڙا هئا، پڙهڻ شروع ڪيائين ۽ انهن ڪتابن کانسواءِ مطالعي لاءِ ٻيو ڪوبه شغل نه رکيائون.²

علم جو حصول ۽ تربيت

مخدوم علامه جعفر جي تعليم ۽ تربيت جا ٻه دور آهن. پهريون دور جنهن ۾ مروج تعليم پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي ۾ پنهنجي والد علامه ميران وٽ ورتائون، چوٽه سندن خاندان پشت پشت عالم نيندوڻي آيو.³

علامه ميران جو مدرسو ان وقت مشهور هو. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ بابت ”مقالات الشعراء“ وارو لکي ٿو ته:

”مؤممي اليه صاحب علم رآيات باهره در علم نجوم ورميل بينظير در فنون نير نجات و طلسم بيمديل، ڪارهاي كه آزو در احكام علوم مذڪوره مسموع، ڪتابي بسيط مينخواهد.“⁴

[مٿيون صاحب (مخدوم جعفر) وڏو علم وارو وڏين آيتن وارو علم نجوم، رمل، شعبده بازي ۽ طلسم جي فن ۾ لاثاني هو. هن جي اهڙن مشهور ڪمن بابت وڏو ڪشادو ڪتاب گهرجي.]

سيوهڻ ۽ ٺٽو ان وقت علم ۽ هنر جا مرڪز هئا. مخدوم صاحب اتان جي عالمن کان به ضرور علمي فيض پرايو هوندو.

مخدوم جعفر جي عمر جڏهن تقريباً 20 سالن کي پهتي ته سندس والد مخدوم عبدالڪريم عرف ميران سنه 949ھ ۾ وفات ڪئي. ان وقت

¹ خانداني روايت از مخدوم عبدالرحمان بوبڪائي. نوٽ: هي روايت مخدوم نجر الدين لاءِ به واپس ڪن ٿا. والله اعلم.

² ”اڌڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار“ ص 370، طبع جديد 1395ھ اسلامڪ برڪ فائونڊيشن، اسلام آباد.

³ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ”مقدمه المتانة“ ص 9، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع.

⁴ مير علي شير قانع ٺٽوي ”مقالات الشعراء“ ص 152، طبع اول 1957ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي.

سند جون حالتون نهايت ڳنڀير ٿي چڪيون هيون. همايون ۽ ارغون جي ٽڪراءَ ڪري سند ۾ ڏڪر افراتفري ۽ سماجي براين به جنم ورتو. جتي شريف طبقي جو رهڻ مشڪل ٿي ويو. ان ڪري ڪجهه عالم گجرات ۽ گهڻا حرمين شريفين ڏي هليا ويا، جتي زندگيءَ جا آخري ڏهاڙا گذاريائون.

پير حسام الدين راشدي لکي نوت:

[علماء ۽ صوفياءَ ڪرام هتي غير محفوظ حالات ڏسي ڪري، هجرت تي مجبور ٿي، ويا ۽ هتان هليا ويا ۽ اهڙا ويا جو وري سند ۾ واپس نه آيا. اهڙن مهاجرن ۾ درٻيلي جا علماءَ ۽ پات جا صوفياءَ پڻ شامل هئا، جن اهڙي انتشار ۽ پريشانيءَ واري دور ۾ هتان نڪري مڪه معظمه ۽ مدينه منوره ڏانهن رخ ڪيو ۽ ڪن گجرات ۽ دکن جي طرف پنهنجون خانقاهون وڃي آباد ڪيون.]¹

مخدوم جعفر به اهڙين خزان جي هوائن جو شڪار ٿي ويو هو ۽ ويتر سندن والد صاحب به فوت ٿي ويو جنهن جي ڪري سندس وفات بعد، حرمين شريفين جو رخ رکيائون. اتي سندس تعليم جو ٻيو دور شروع ٿيو.

تعليم جو ٻيو دور

مٿي گذري چڪو ته گجرات جي وزيراعظم آصف خان مڪي معظمه ۾ باب العمره جي پرسان هڪڙو عظيم الشان مدرسو ٺهرايو هو.² جنهن ۾ علامه شهاب الدين ابن حجر مڪي، علامه عبدالعزيز زمزمي تدريس تي مقرر هئا. شاهه محمود ثاني گجراتي، ڪنڀات جي بندر جي آمدني، هڪ لک اشرفيون سالانه حرمين شريفين ڏانهن موڪليندو هو.³ انهيءَ وقت حرمين شريفين ۾ هيٺيان مشهور عالم ۽ محدث

¹ حسام الدين راشدي، پيش لفظ، ”برهانپور ڪي سنڌي اولياءَ“ از: راشد مطيع الله برهانپوري رح طبع دور 1987ع، ص ج سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

² ان وقت، ترڪي جي سلطان سليمان به حرمين ۾ خير جا تمام وڏا ڪم ڪرايا هئا. (ڏسو ”الدولة العثمانية“ ص 175).

³ مولائي شيدائي ”جنت السنڌ“ ص 288 ڇاپو ٽيون 1993ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو حيدرآباد.

تدريس تي مقرر هئا:

1. شيخ ابو عبيدالله الزبيدي
2. سيد عبدالله العدني
3. شيخ عبيدالله الحضرمي
4. شيخ جارا الله مكي (ت 954هـ)
5. شيخ احمد ابن حجر المكي. مؤلف صواعق، زواجر وفتاوي (ت 974هـ)

6. شيخ علي المدني
7. شيخ برخوردار السندي
8. شيخ ابو الحسن بكريء جو فرزند محمد بن ابي الحسن البكري (ت 994هـ)

9. الشيخ علي المتقي الهندي (ت 975هـ)

ياد رهي ته گجرات جي هڪ عالم محمد طاهر بن علي الفتني (جيڪو مخدوم جو استاد پڻ هو) به ان دور ۾ حرمين شريفين وڃي، انهن عالمن کان فيض حاصل ڪيو هو.¹ مخدوم صاحب فرمائن ٿا: ”ڪنا في مجلس البكري سنة تسع بعد الخمسين وتسع مائة.“²

[959هـ ۾ اسان علامه محمد بن محمد بڪري جي ڪچهريءَ ۾ هئاسين) ۽ مٿي گذري چڪو آهي ته مخدوم صاحب 959هـ ۾ امام مدينه امام عبدالقادر بن ابراهيم سان پڻ مليو هو ۽ اندازو اهو ئي آهي ته جيستائين اهو گجراتي مدرسو جاري رهيو مخدوم صاحب اتي ئي رهيو نيٺ 961هـ ۾ بادشاهه جه، وزير خداوند خان ۽ آصف خان جي قتل ڪري (جنهن جو قصو مخدوم صاحب ”الحجة القويه“ ۾ آندو آهي) مدرسي جي

¹ آخر ڪتاب ”تذكرة الموضوعات“ محمد طاهر بن علي الفتني ڪتبخانه مجيديه ملتان.

² ”معاهد العقائد“ قلمي موجود دررگاه چوٽاڻي وارو لاڙڪاڻو.

امداد بند ٿي وئي ۽ مخدوم صاحب واپس وطن وريا ۽ بوبڪن ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون. جن بزرگن وٽ مڪي ۾ پڙهيا انهن جا نالا هي آهن:

1. شيخ ابو المڪارم محمد بن ابي الحسن محمد البڪري (وفات 994ھ)

2. علامه شهاب الدين ابن حجر المڪي الهيتمي (وفات 974ھ)

3. علامه علي المتقي الهندي (وفات 975ھ)

4. علامه عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد

5. محمد طاهر الپٽني (وفات 986ھ)

عجيب بياني، مخدوم جعفر جي زباني

مخدوم جعفر پنهنجي ڪتاب ”الحجة القوية“ جي آخر ۾ لکن ٿا ته: مون هن ڪتاب جي ٻن مسئلن ۾ پريشان ٿيم ته الله تعاليٰ ڪان عاجزي ۽ نيزاريءَ سان دعائون گهريم ته الله تعاليٰ مون ڏانهن سڌي وات جو الهام ڪري. نيٺ منهنجون دعائون قبول پيون. سومرات چوٿين محرم 966ھ ۾ هي خواب ڏٺم جيڪو منهنجي لاءِ وڏي خوشخبري آهي. خواب ۾ محمود بن لطيف گجراتيءَ جو وزير (عبدالحليم) خداوند شاهه (سنڌي) ڏٺم. هڪ عبادت جي مجلس هئي. مون اهو ڏٺو ته سڀ ماڻهو کاڌو پيا کائڻ. مان ۽ خداوند خان انهن جي واندي ٿيڻ جي انتظار ۾ آهيون، مون ان وٽ هڪ ”تحرير“ ڏني جيڪا مون واري فتويٰ وانگر هئي ته ڪو شخص چئي پيو ته ”مون کي طلاق اتي سنه“ (مون کي طلاق جو قسم) ڇا ان مان ٿي طلاقون مراد آهن؟ اهو سوال مون وزير صاحب خداوند خان کان ڪيو. هن فرمايو ته: هاڻو! ڇا هندي محاورا (گجراتي) سنڌي محاورن وانگر آهن؟ پيو سوال مون هي ڪيو ته: عام ماڻهن جي محاورن ۾ ۽ خاص (پڙهيل) ماڻهن جي محاورن ۾ فرق آهي؟ چيائين ته: اهڙي ڪا به ڳالهه نه آهي. مون ان فتويٰ واري تحرير تي نظر ڪئي ته سڀن عالمن جي فتويٰ ڌار ڌار لکيل هئي. پر جواب ساڳيو هڪ هو.

اهي ڳالهيون هليون پئي ته ان وچ ۾ ماڻهو ڪاڏي کان واندا ٿي ويا. وزير ”خداوند خان“ مٿانهين ۽ صاف سٿري جاءِ تي ويٺو ۽ اتي مون کي

ڪاڏي لاءِ ڪوٺيائون، حالانڪ مان عالمن جا جواب ۽ دليل پڙهندو پيو وڃان. انهن مان هڪ عالم جو نالو اڃا به ذهن ۾ چٽيل آهي، اهو آهي ”معين الدين عمراني“ نهر والا، پٽن جو ويٺل.¹ مون خان مذڪور کي اهو جواب ڏنو ته مون کي ڪاڏي کان وڌيڪ هن تحرير مزدونه آهي. بهرحال دسترخوان تي خاص ڪاڏو لڳي ويو. خداوند خان فرمايو ته جيڪو وڻيو سو کائو. مون اتي کير ڏنو اهو پيئتم، ٻي شيءِ جي مون کي طلب ڪانه ٿي، اهو کير پاڻي سان مليل شربت ٺهيل هو. اهو خواب ڏسي جاڳي پيم ۽ خوش ٿيم ته الله خواب ۾ اهو ڪجهه پساڻو آهي، جيڪو مون جواب ۾ لکيو. هن کان اڳ ۾ ڪيترا دفعا ڪوشش ڪئي هيم، پر خواب ۾ ڪوبه خواب ڪونه آيو هو. ان تي مون کي ڪجهه ڏک به ٿيو پر وري وضو ساري سجدا ڏنم ته جواب ملي ويو. کير جي شربت جو خواب منهنجي لاءِ ۽ سڀني عالمن جي اطمينان لاءِ ڪافي آهي.

¹ علامه معين الدين عمراني، جنهن جو ذڪر خيس مخدوم جعفر بوبڪائي ڪيو آهي، سو سلطان محمد ابن تغلق شاھ متوفي 752ھ جي دور جو آهي، عالم ۽ استاد هو. ڪنڌر دقائيق، حسامي ۽ مصباح تي سندس حاشيا آهن. بادشاهه (سلطان محمد بن تغلق شاھ) کيس بي شمار مال ملڪيت، تحفا ۽ خلعتون ڏيئي، شيراز موڪليو هو. جيئن اتان علامه قاضي عضد الدين شيرازي کي، وٺي اچي، بادشاهه جو مقصد هيءُ هو ته قاضي عضد الدين، پنهنجي لکيل ڪتاب ”مواقف“ جو انتساب مون ڏانهن ڪري، ۽ اهو معاملو نهايت اهم هو، ان ڪري، معين الدين عمراني کان سواءِ ٻيو شخص ان ڪر لاءِ مناسب نه هو.

बाوجود هن جي ته ان وقت ”شيراز“ علم جو مرڪز هو، پر معين الدين عمراني، اتي وڃي ڪري به پنهنجي علم جي جوت ڏيکاري ۽ اتان جا رهواسي هن فاضل جي فيض کان مستفيد ٿيا. بهرحال جڏهن شيراز جي شاهه کي اها ڳالهه معلوم ٿي ته دهليءَ جي بادشاهه عمراني صاحب کي قاضي عضد الدين جي پانهن وٺڻ لاءِ موڪليو آهي ۽ قاضي صاحب به تيار ٿي ويو آهي ۽ سفر جا سانباهه ڪري رهيو آهي، ته پاڻ هلي ڪري، قاضي صاحب جي خدمت ۾ پهتو ۽ عرض ڪيائين ته: سائين! توهان جو هندوستان ڏانهن وڃڻ جيڪڏهن دنيا خاطر آهي ته مان زال ۽ پٽن کان سواءِ ساري مڏي ملڪيت تخت، مال، لشڪر ۽ رعيت ۽ جيڪو به مون وٽ آهي، لوهان جي آڏو پيش ڪريان ٿو ۽ پاڻ تي حرام ٿو ڪري ڇڏيان (پر توهان هتان لڏي نه وڃو)

جڏهن قاضي صاحب، بادشاهه جي اهڙي جوانمردي ۽ گرمجوشي ڏٺي، ته رکجي پيو. سندس مروت، کيس هندوستان اچڻ جي اجازت نه ڏني (ڏسو گلزار ابرار اردو غوثي مانڊوي ص 69 ۽ 70) علامه معين الدين عمراني جو ذڪر، مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي ڪتاب ”المتانة“ ۾ هنن لفظن سان ڪيو آهي: و ما قد به الشيخ معين الدين العمراني في بعض حواشي الڪنز (ڏسو ”المتانة“، طبع حيدرآباد ص 309).

مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته، ٻيا ماڻهو ڇڏي صرف ”خداوند خان“ جي صورت ڏيکاري وٺي، اهو اشارو آهي ته ”خدا معنيٰ ”الله“، يعني پاڻ الله اهو مسئلو سمجهايو آهي. الله مثال کان ته پاڪ آهي، پر خواب ۾ مثال ڏسڻ جائز آهي. امام غزاليءَ پنهنجي تصنيفات ۾ ان جي وضاحت ڪئي آهي. مون نه صرف پنهنجي خوابن تي اعتماد ڪيو آهي، بلڪ ٻين صالح شخصيتن کي به مشورو ڏنو ته، توهان الله ڏي متوجع ٿي ڪري استخارو ڪريو. اهي ڪيتريون راتيون انهي ڪم ۾ مشغول رهيا. ڪن کي اهو اشارو مليو ته جيڪو طلاق جي قسم جو قائل ناهي، ان ڏي مسئلو نه کڻي وڃو. ڪن کي اهو خواب آيو ته راجح (ڳورو پاسو) قسم هڃڻ جو آهي، يعني مخدوم وارو قول صحيح آهي. ڪن كشف وارن ته رسول الله جي جمال جو مشاهدو ڪيو ۽ انهن کان هن مسئلي ۾ قسم پوڻ يا نه پوڻ بابت پڇيو. پاڻ سڳورن ﷺ جن جواب ڏنو ته، قسم جاري ٿي ويندو. وري جڏهن دليل پڇيو ويو ته پاڻ ﷺ جن قرآن جي آيت پڙهي: ”الطلاق مرتان الآية...“¹ هڪ سردار هڪ وڏي استاد کي روحاني طور ڏنو جنهن کي الله ڪامل بڻايو هو جنهن خواب ڏسندڙ کي فرمايو ته، نه مڃيندڙ ٿيڻ کائيندڙ آهي ۽ اڃان ٿيڻ کائيندو. وري مون هڪ خواب جمع جي رات ستاويهين جمادي الاوليه 968هه ۾ ڏنو ته خانہ ڪعبه جو طواف ڪري ست چڪر ڏيئي، ٻه رڪعتون مقام ابراهيم تي پڙهي ڇڏيم. اتي پاڻ کي ڏسان پيو ته مان اڃان طواف جي چڪرن ۾ آهيان ۽ اتي نبي انور ﷺ جن جي قبر منور به آهي، اتي سمجهيم ته خواب جو مطلب هي آهي ته: مقصد کي پهچي ويم ۽ ٻيو دفعو به هن خواب جهڙو ئي خواب ڏنم، اهو ئي سمجهيم ته: اهو شريعت جي مرڪزي چشمي مان نڪتل مسئلو آهي. ڪن اسان جي يارن مان هي خواب ڏنو آچر ڏينهن منجهند جو چوڏهين ئي قعدہ 968هه ۾ ته، هڪ وڏو مجمع آهي، جتي عرب ۽ عجم جا علماء موجود آهن. اتي هڪ شخص ”شيخ الاسلام“ جي نالي سان مشهور

¹ سورة البقره، آيت نمبر 229.

آهي. ان مون کي به پاڻ سان ويهاريو ۽ جيڪو نه پيو مڃي، ان کي به ويهاريو. اتي هن شخص تي ليڪا ڪڍيا. ان کان پڇا ڪيائين ته: هي ليڪا ڇا جا آهن؟ اسان ٻئي چٽا حيران ٿي وياسين! نيٺ هن ٻڌايو ته: ڳالهيون تي آهن: (1) ڪو شخص قسم جو ارادو ڪري، پر قسم نه کڻي (2) ته: قسم جو ارادو ڪري ۽ قسم کڻي ۽ (3) صورت هي آهي ته: قسم کڻي ۽ ارادو نه ڪري، هن جو ڪوبه قائل نه آهي. ارادو اٿس يا نه اٿس قسم تي ويندس.¹

هڪ شخص خواب ۾ ڏٺو ته: ملڪ ۾ سخت اونڌاهي آهي. هر شخص پريشان آهي ته اوچتو سج هن ضعيف ٻانهي جي مٿي جي وچان نڪتو اونڌاهيون ختم ٿي ويون ۽ ملڪ صاف ٿي ويو. اهو سج ڏينهن جي سج وانگر بيهي رهيو. انهيءَ خواب جي تعبير اها ٻڌائي وئي ته، نه مڃيندڙ ملڪ ۾ شڪ شبها ڪري ملڪ اوندهه ڪري ڇڏيو ۽ جوانن سان روشني پکيڙي وئي. هڪ شخص 976 هه جي آخر ۾ هڪ خواب ڏٺو جنهن ۾ منهنجي ڏاڏا سائين کي ڏٺائين. اهو شخص ڏاڏا سائين جو شاگرد ۽ -امن پڪڙيندڙ فقير هو. خواب ۾ ڏاڏا سائين کي گهڻو ڏسندو هو. ڏاڏا سائين کان طلاق جي ان مسئلي بابت پڇيائين ته هن جواب ڏنو ته، قسم پوڻ حق آهي. عرب ۽ عجم جي سڀني علماء جو مذهب اهو ئي رهيو آهي، تنهن ڪري تون هن ۾ ڪوبه شڪ نه ڪر. ان ساڳئي شخص 978 هه تي قعدہ جي آخري ڏهي ۾ اهو خواب ڏٺو ته، عالمن جو نيٺ آهي اسلام جا مشهور مشائخ موجود آهن. مون هنن کان حق جي باري ۾ پڇا ڪئي. سڀن اها ورندي ڏني ته، حق اهو آهي، جيڪو ”الحجة القوية“ واري آندو آهي. ۽ ”رساله حلفيه“ وارو قاضي قاسماڻي غلطيءَ تي آهي. وري ان شخص خواب ۾ ڏٺو ربيع الاول جي ڏهين تاريخ سن 979 هه ۾ ته، جامع مسجد بوبڪان ۾ هڪ وڏي مجلس آهي، جتي عامل ڪامل محمود بن شيخو، يعقوب بن نورالدين هن ضعيف ٻانهي جو ڏاڏو ۽ قاضي عبدالله ويٺا آهن. اتي طالبن ۽ ماڻهن جي وڏي برڪت واري مجلس آهي. فاضل بزرگ محمود صاحب

¹ مطلب ته جيڪو شخص طلاقن جا لفظ زبان مان ڪڍي، پر نيٺ طلاق جي نه اٿس، ته به طلاق ٿي ويندي آهي.

جن، ڏاڏي کي چيو ته: هن شخص کي جيڪو قسم پوڻ تي شڪ ٿو ڪري (يعني قاضي قاسماڻي)¹ ان کي روڪين نه ٿو؟ ڏاڏي سائين نرمي سان سمجهايو ته، اهي ماڻهو علمي وادين ۾ ٻار آهن، علم جي حقيقت جي خبر ڪانه اٿس. پوءِ استاد صاحب اهو به فرمايو ته: اهو انهن جو عذر صحيح نه آهي توکي ياد نه آهي ته، فلاڻي ڳوٺ کان مسئلو آيو هو اسان قسم پوڻ واري فتويٰ ڏني هئي، ۽ زالون مردن کان جدا ڪري ڇڏيون سين؟ پوءِ استاد وري مون ڏي متوجہ ٿيو ۽ هڪ ڪتاب ڪڍي ڏنائين، چيائين ته، هن ۾ ڏس! صاف ٻڪي طرح لکيل آهي ته: قسم ٿي ويندو. خواب ڏسندڙ بزرگ فرمائي ٿو ته، خواب ۾ مان پاڻ کي ڏسان ٿو ته ”رساله حلفيه“ جي مصنف کي جهڻڪيان پيو ۽ چوانس پيو ته: توبه ڪرا جيڪو اعتقاد رکيو اٿئي، اهو ڇڏي ڏي. ڇو ته هاڻي معاملو استادن جي ڪاوڙ تائين پهتو آهي، پوءِ اوچتو جاڳي پيم. هن خواب جو مطلب هي آهي ته، مون مُنڪر (قاسماڻي) کي حق چڱي طرح پڇاڻيو آهي، وري ساڳي شخص خواب ڏٺو ٻاويهين جمادي الاخرى 979 هـ ۾ ته ٻه بزرگ قاضي عبدالله ۽ رڪن الدين بن لوط موجود آهن. رڪن الدين چيو ته: هاڻي جيڪو شخص شڪ ٿو ڪري انهيءَ مسئلي ۾، ته ان کي دٻ ڪڍجي. اسي قاضي عبدالله فرمايو استاد صاحب! ان جي ڪابه ضرورت ناهي، ماڻهو هن جي ڳالهه ٿي نه مڃيندا. ۽ مخدوم رڪن الدين چيو ته، نه ماڻهو اڳ مڃيندا هئا ۽ نه هاڻي ٿي مڃيندا. جمادي الاول 979 هـ ۾ قول ۽ عملي وظيفن واري هڪ بزرگ خواب ۾ ڏٺو ته بوبڪن جي ميدان ۾ ماڻهن جو هڪ وڏو مجمع آهي. هڪڙو شخص تخت تي وڏي جلال ۽ رعب سان تشریف فرما آهي، سهڻي صورت، سفيد صاف، نفيس ڪپڙا، وڏو پٽڪو ويٺي به بيٺل ماڻهوءَ جيڏو ڏسجي پيو. خواب ڏسندڙ شخص کانئس پاسيرو پيو گهمي، پر پوءِ مجمع کان پڇا ڪيائين ته، اهو ڪير آهي؟ جواب مليو ته، اهو امام اعظم ابو حنيفه آهي. پوءِ اندراج ٿي اجازت ورتائين، موڪل ملي. امام صاحب کان سوال ڪيائين ته: ڇا جيڪو مخدوم جعفر

¹ قاضي قاسماڻي جو تذڪرو، مخدوم جعفر بوبڪائي جي همعصرن ۾ ايندو. ان شاء الله.

بوبڪائي ۽ ٻيا عالم چرن ٿا اهو حق آهي؟ يا اهو حق آهي جيڪو قاضي قاسماڻي چئي ٿو؟ چيائين ته: جيڪو جعفر مذڪور چيو آهي، اهو حق آهي، نه اهو جيڪو قاضي قاسماڻي چيو آهي. هڪ شخص جنهن اسان جي ڪتاب جو مطالعو ڪيو هو ان شخص الله ڏي توجهه ڪيو ته، الله تعاليٰ هن کي حق ڏيکاري. ان شخص کي هڪ جنڙي جي تصوير ڏيکاري وئي، اها جنيائي عالمه هئي، ان چيو ته: اسان جنن جو محاورو به اهو ئي آهي، جيڪو سنڌين جو آهي، پنهن جا محاورا ساڳيا آهن.¹

اهڙو هڪ خواب، حاجي مبارڪ جو 24 ۽ 25 ذوالقعدة سال 998ھ ۾ ڏنل، ”الحجة القوية“ قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو جي خطي نسخي جي آخر ۾ ڄاڻايل آهي.

درس ۽ تدريس

مڪي ۾ گجراتي بادشاهن جي خرچ تي هلندڙ مدرسي جي بند ٿيڻ ڪري، مخدوم جعفر عليه الرحمة جڏهن سنڌ ۾ موٽي آيو ته هت سنڌ ۾ تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين. ان ڏس ۾ ڪن محققن جو چوڻ آهي ته، نٿي ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائين. هڪ محقق لکي ٿو ته: ”هو جڏهن سنڌ موٽي آيو ته پنهنجي والد وانگر هڪ وڏي ڄاڻو استاد جي حيثيت ۾ نٿي ۾ تعليم ڏيڻ شروع ڪيائين.“²

پر ان دعويٰ لاءِ اسان کي ڪوبه دليل ڪونه ٿو ملي ۽ نه خود ان محقق صاحب اهڙو ڪو دليل پيش ڪيو آهي، ان جي برعڪس منهنجو خيال آهي ته، جڏهن مخدوم صاحب مڪي کان واپس ٿيو ته پنهنجي شهر بوبڪن ۾ ئي پڙهائڻ شروع ڪيائين، يعني پنهنجي والد صاحب جي

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”الحجة القوية“ قلمي موجود، پنجاب يونيورسٽي لائبريري، قائد اعظم ڪيمپس، لاهور.

² ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، ص 339. ڇاپو ٽيون، 1990ع، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄام شورو سنڌ.

مدرسي کي نئين سر مڃايائين. بوبڪن ۾ تعليم ڏيڻ لاءِ دليل پيش ڪجي ٿو:

(1) تحفة الكرام ۾ درويش قطب بري جي حالت ۾ لکي ٿو ته:

(هو) مخدوم نوح رحمة الله عليه جو مريد هئو. عجيب حالت هوندي هيس. هڪ رات بوبڪن ۾ آيو. هڪ طالب العلم کانئس پڇيو ته: ڪنهن جو مريد آهين؟ ورائيائين ته: ”خدا جو مريد آهيان.“ ايتري چوڻ تي شاگرد مٿس مڙي آيا ۽ کيس مخدوم جعفر وٽ نيئي تعزير ڏيڻ چاهيائون. هيءُ حال ڏسي، يڪدم درويش چوڻ لڳو ته: ”خدا منهنجو مريد آهي.“ هن تي پاڻ وڌيڪ ڪاوڙيا ۽ کيس مخدوم جعفر وٽ وٺي آيا. مخدوم پڇيس ته: جيئن هي چون ٿا، تيئن چيو اٿئي؟ چيائين: ”هائو خدا مريد هن طرح آهي جو هو اسان جي حق ۾ جيڪو ارادو ڪري ٿو سو ضرور ظاهر ٿئي ٿو. پهريائين پڻ اسان جي پيدا ڪرڻ جو هن جو ارادو هو. هن جي ارادي ڦيرائڻ جي اسان کي ڪابه طاقت نه آهي. جيڪي به ڪري ٿو سو اهو ئي ڪري ٿو. ظاهر ۾ مخدوم نوح جو مريد آهيان.“¹

ان قصي مان معلوم ٿيو ته مخدوم صاحب بوبڪن ۾ پڙهائيندو

هو.

علمي مناظرا

مخدوم جعفر جن استادن وٽ پڙهيا، اهي نهايت حق گو عالم هئا. جن بدعتن تي خوب رد لکيا ۽ بدعتن جي خلاف قلمي جهاد ڪيو جنهن جو تفصيل ايندو. مخدوم جعفر به انهن استادن جي نقش قدم تي هلي ڪري، بدعتن ۽ غلط مسئلن جي خلاف علمي مناظرا ۽ قلمي بحث ڪيا آهن. مڪي ۾ طلب علم (پڙهڻ) دوران به بحث مباحثو ڪندا هئا. ”المتانة“ ۾ آهي:

¹ مير علي شير قانع ”تحفة الكرام“ سنڌي مترجم: مخدوم امير احمد، ص 423. سنڌي ادبي بورڊ طبع اول، 1957ع.

”و ڪان بعض اصحابنا من الفريقين علي ان السنة المؤكدة منه عام في اقل من العشر وفي غير رمضان، فوقع في مكة المشرفة معهم كلام فلم يقبلوا قلوي ورفع بعضهم الامر الي بعض اعيان افاضل تلك البقعة المباركة فتبادر رايه الي مراد هم ثم رفعته انا مع حضور بعضهم الي استاذنا اعلم العلماء الرا سخين كشاف معضلات الاجمعين الاعلم الفهامة و الحجة العلامة شيخنا محمد بن محمد البكري الصديقي الاشعري.“¹

[پنهني فريقتن (شافعي ۽ حنفي) مان ڪن احبابن جو چوڻ هو ته، ”اعتڪاف جو سنه موڪده هجڻ عام آهي، رمضان يا غير رمضان ۾ ۽ ڏهن ڏينهن کان گهٽ به ٿي سگهي ٿو.“ انهن مان هڪ چڻو اهو مسئلو مڪي جي هڪ اهم شخصيت ڏي کڻي ويو، ان تڪڙ ۾ ذهني لاڙو انهن مخالفن ڏي ڪيو پر مان اهو مسئلو استاد بالقابه محمد بن محمد البكري ڏي کڻي ويس (ان جلد ئي منهنجي تائيد وارو جواب ڏنو).]

اڪبر بادشاه سان مناظرو

سندس خانداني روايت مطابق، مخدوم جعفر عليه الرحمة، اڪبر بادشاه کي سمجھائڻ جي لاءِ پنهنجي استاد مولانا محمد بن طاهر پٽني ۽ علي متقي هندي² وانگر پڳ لاهي، فقيرائو ويس ڪري اُتي ويو. سندس اتي محبت به فقيرن سان هئي. اڪبر بادشاه جي نجوم سان دلچسپي هئي، هن ٻيا ديني علم ختم ڪرائي، نجوم ۽ طب کي زور وٺرايو هو.

اڪبر کي نجومين ٻڌايو ته، هن مهيني جو چنڊ فلاڻي برج ۾ آهي، ان ڪري چنڊ 30 تاريخ جو بيهندو جنهن تي هن اهو ڪم ڪيو جو 29 تاريخ تي هڪ نئون چنڊ بيهاري ڇڏيو. اڪبر جا نجوم حيران

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”الماتة“ ص 377، طبع پهريون، 1962ع، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي.

² انهن پنهنجي بزرگن عالمن جي تفصيلوار سوانح اڳتي اچي رهي آهي.

ٿي ويا. وري 30 تاريخ جي شام ڏٺائون ته ٻه چنڊ بيٺا آهن، ان تي وڌيڪ حيران ٿي ويا ۽ اڪبر جي نجومين جي شڪست ٿي. اهڙي شخص جي ڳولا ٿي، ليڪن ڪونه مليو. فقيرن جي صحبت ۾ هڪ فقير مخدوم صاحب کي عرض ڪيو ته، مون تي اهڙو عمل ڪريو جو مان بادشاهه سان گڏ ماني کاوان. مخدوم صاحب فقير کي ٽوپي پڙهي ڏني، جنهن جي ڪري هو جتي وڃي، ان کي ڪير به نه پيو ڏسي. هن پهرين ڏينهن به ماني کاڌي، بادشاهه کي محسوس ٿيو، ليڪن سمجهي نه سگهيو، ٻئي ڏينهن به ايئن ٿيو. آخرڪار نجومين کي گهرايو ويو. هنن مشورو ڏنو ته دروازي تي ماڻهو هٿ ۾ هٿ ڏيئي بيهن، ان سان هو پڪڙجي پيو. نيٺ سڄي ڳالهه ٻڌايائين. مخدوم صاحب کي گهرايو ويو، جنهن اڪبر سان خلاصو اڪيلو ٿي ڳالهايو ۽ هن کي مخدوم صاحب اهڙي ڏيکاري ڏني ته هڪ جبل آهي، جنهن جي چوٽي تمام گهڻي کان گهڻي اوچي آهي ۽ هيٺيان سمند آهي، ان تي ويهي اڪبر کي سمجهايائين ۽ خدا جي قدرت جا ڪرشنا ڏيکارايائين. اڪبر وعدو ڪيو ته، هدايت تي ايندس، پر وري به ڪونه مڙيو، ومن يضل الله فلا هادي له.¹

طلاق جي مسئلي تي مناظرو

مخدوم جعفر قلمي مناظري جو ماهر هئو. سندس همعصر قاضي قاسماڻي صاحب هڪ علمي شخصيت هئي. ان سان طلاق جي هڪ مسئلي تي مخدوم صاحب جو ڪافي وقت تائين قلمي مناظرو رهيو. قاضي قاسماڻي هڪ ڪتاب ”الرسالة الحلفية“ لکيو هو ته، ”طلاق وارو قسم ڪونه پوندو“، يعني اگر ڪو شخص ”مون کي طلاق اُتي سنهن“ جا لفظ چئي، ته اهو قسم نه آهي، يعني طلاقون ڪونه پونديون. جڏهن ته مخدوم جعفر اها فتويٰ ڏني ته، ان صورت ۾ طلاق پئجي ويندي. ان لاءِ دليل ڏنائين ته

¹ خانداني روايت بحواله مخدوم عبدالرحمان، ڳوٺ بوبڪ.

1. سنڌي ماڻهو ايئن قسم کڻندا رهيا آهن، جنهن لاءِ پهريان سنڌي عالم اها فتويٰ ڏيندا رهيا آهن.¹

2. اسان جو زمانو اهڙو ٿي چڪو آهي، جو خدا جي قسم تي اعتبار نٿو ڪري سگهجي، تنهن ڪري ضرورت طلاق جي قسم جي آهي.²

3. ان کان سواءِ علمي، فقهي دليل ڏنائين جيڪي ”الحجة القوية“ ۾ لکيل آهن.

4. پنهنجا ۽ بزرگن جا خواب مسئلي جي تائيد لاءِ ”الحجة القوية“ ۾ خاتمه جي عنوان سان درج ڪيائين جيڪي ”عجيب بياني، مخدوم جعفر جي زباني“ جي عنوان هيٺ گذري چڪو.

رؤية باري تعاليٰ تي مناظرو

مخدوم نوح رحمة الله عليه سان، هن دنيا ۾ خدا تعاليٰ جو هنن اکين سان ديدار ڪرڻ بابت سندس مناظره اڳتي ايندو.³

سير و سفر

علم جي رنگ ۾ رچي ريٽو ٿيڻ لاءِ جهڙي طرح، استادن وٽ گوڏا کوڙي ويهڻ ۽ ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ ضروري آهي، اهڙي طرح قدرتي ڪائنات جي وسيع ڪتاب جي مطالعو ڪرڻ، قدرت جي اڀياس ڪرڻ ۽ ٿيوري کي پريڪٽيڪل ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ گهران نڪري، وطن ڇڏي، سير و سفر ڪرڻ تمام ضروري آهي. اهو ئي سبب آهي جو امام بخاري ۽ امام مسلم جهڙا محدث، پنهنجي وطن خراسان (ماوراء النهر) کي الوداع ڪري، علم جي حصول لاءِ سالن جا سال ٻين ملڪن ۾ ڦرندا رهيا ۽ پرائيندا رهيا.

¹ ڪتاب ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ قلمي

² حوالو ساڳيو.

³ ڏسو عنوان مخدوم جعفر جا همعصر.

ٻين کي ڇڏيو صرف سنڌ جو مثال وٺو. امام ابو معشر نجيح بن عبدالرحمان سنڌي (ت 170ھ) ابو عمرو عبدالرحمن الازاعي السنڌي (ت 157ھ) خلف بن سالم سنڌي (ت 231ھ) حافظ عبد بن حميد ڪڇي (ت 249ھ)¹ احمد بن سنڌي الحداد جهڙن، سنڌ جي عالمن، سنڌ ڇڏي، عرب ملڪ ۾ وڃي علم جي تحصيل ڪئي.

جڏهن ته سنڌ جهڙي سدا بهار ڌرتي تي، ديبل ۽ منصوره ۽ ٻين شهرن ۾ علم وادب جا چشما آبپاشي ڪري رهيا هئا، ان وقت ڪيترائي، عربستان جا رهاڪو طالب العلم پنهنجي علمي اڃا جهائن لاءِ ڏورانهان ڏيهه ڏوري، سنڌ ۾ اچي علم پرائيندا هئا.

مخدوم جعفر بوبڪائي به ان ڏس ۾ ڪيترا سفر ڪيا هوندا، پر جن سفرن جو احوال يا اشارو اسان کي سندس تصنيفن ۾ يا ٻين ڪتابن ۾ ملي ٿو سي هن قسمن جا آهن.

1. ملڪي سفر 2. غير ملڪي سفر

ملڪي سفر

مخدوم جعفر بوبڪائي، سنڌ جي اندر مختلف ماڳن ڏانهن ضرور سفر ڪيا هوندا، ڇو ته سنڌ سندس وطن هو، پر تاريخ ۾ اهڙن هن سفرن جو ذڪر ملي ٿو.

¹ حديث جو مشهور ڪتاب ”مسند عبد بن حميد“ سندس ئي تصنيف آهي. سندس اصل نالو ”عبدالحميد ڪڇي“ آهي. حديث جو امام ٿي گذريو آهي. محدث يزيد بن هارون ۽ محدث عبدالرزاق صنعاني جهڙا عالم سندس استاد آهن. ۽ امام مسلم بن الحجاج القشيري، امام ابو عيسيٰ ترمذي جهڙا محدث، سندس شاگرد آهن. تاريخ جا ڪتاب لکن ٿا ته: پنهنجي وطن (ڪڇ سنڌ) کان 200 هـ ۾ نڪتو هو. جيئن علم الحديث حاصل ڪري سگهي. انهيءَ سفر ۾ هن ابو دائود طيالسي، يعقوب بن سعد الزهري، ابو عاصم النبيل، ابن ابي فديڪ ۽ ٻين محدثن کان به حديث حاصل ڪئي. ڏسو مقدمه ڪتاب ”امعان النظر“ محمد اڪرم نصريوري، از علامه ابو سعيد قاسمي ص 6، طبع حيدرآباد.

(1) نٿي جو سفر¹

مخدوم غلام حيدر صديقي، ”سڪينه الروح“ ۾ لکي ٿو ته: ميان جان محمد روايت ٿو ڪري ته، مخدوم جعفر بوبڪائي هڪ پيري نٿي وڃڻ جي ارادي سان ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي، درياءَ مان هالن وٽان اچي لانگهائو ٿيا. اتفاقاً حضرت غوث الحق (مخدوم نوح) جن انهي وقت درياءَ جي ڪناري تي رونق افروز هئا. مخدوم صاحب کي حضرت غوث الحق جن جي زيارت ۽ بشارت جو شرف حاصل ٿيو. ڳچ وقت تائين ملاقات جو موقعو ڏنو. ظاهري علم ۽ باطني فيض جي گفتگو مجلس کي تمام رنگ ڏنو. ڪيئي ساريون حديثون، بزرگن جا ڪيترائي اقوال معرض بحث ۾ آيا. حضرت غوث الحق، مخدوم صاحب کان استفسار فرمايو ته، حضرت اقدس سرور ڪائنات فخر موجودات حضرت سيدنا محمد ﷺ جن جي زيارت شريف هنن ظاهر بين اکين سان سندن دنيا مان رحلت فرمائي وڃڻ کان پوءِ حاصل ٿيڻ جو ويساهه رکو ٿا يا نه؟ مخدوم جعفر جواب ڏنو ته، اهڙو اسان جو ويساهه نه آهي، تنهن تي حضرت غوث الحق ارشاد فرمايو ته، فقير توهان جي ڳالهه جو اعتبار ڪري يا نه الخ² ”تحفة الڪرام“ ۾ اهو قصو الله جي ديدار بابت لکيل آهي.³

(2) هالا جو سفر

مخدوم غلام حيدر صديقي هالا ٿي، ”سڪينه الروح“ ۾ لکي ٿو ته: ”هڪ پيري مخدوم جعفر بوبڪائي، شاگردن سميت، حضرت غوث الحق جي خدمت فيض درجت ۾ هن خيال سان حاضر ٿيو جو ٻڌو هوائين ته حضرت غوث جن باوجوديڪ ظاهر علم ڪنهن وٽان پڙهيو اٿئي ڪين، پر قرآن مجيد جون ڪيترن ئي وجهن سان معنائون ادا پيا ڪن، تنهن ڪري دل ۾ رٿي آيو هو ته آيت ڪريم ”قل اللهم مالڪ الملڪ“ جي معنيٰ سندن زبان

¹ مير علي شير قانع ”مقالات الشعراء“ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 152.

² مخدوم غلام حيدر ”سڪينه الروح في تذكرة المخدوم نوح“ — قلمي سنڌي، ص 62.

³ مير علي شير قانع ٺٽوي — تحفة الڪرام سنڌي، سنڌي ادبي بورڊ، ص 374.

دُر افشان مان ٻڌان، ته ڪهڙي ۽ ڪيترن وجهن سان ٿا ڪن. مخدوم جعفر حضور جن جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو ۽ رڻيل مقصد اڃا زبان تي آندو ئي ڪونه هئائين ته، حضور جن سندس مافي الضمير کان پنهنجي غوثيت جي نورانيت جي زور تي آگاهي حاصل ڪري، هن جي استدعا ۽ التماس ڪرڻ کان سوا ئي انهيءَ آيت عظيم جي تقرير وٺي شروع ڪئي. نه ڪي ٻه ٽي وجو، نه ڪي پنج ڇهه وجو. يڪا ٻارنهن وجو بيان ڪري ويا ۽ فرمايائون ته: مخدوم صاحب! اها مختصر تقرير آهي، جا بيان ڪئي وئي، انهيءَ کي جيڪڏهن طول ڏجي ۽ مفصل تشريح معرض تقرير ۾ آڻجي، ته جيڪر هفتو کن گذري وڃي ۽ اڃا تقرير ناتمام ٿي پوي، پر ايڏي طويل تقرير جڏهن ٻڌندڙن جي ورچائي جو سبب ٿي پوندي، تنهن ڪري اختصار ڪيو ويو.

مخدوم صاحب، حضور جن جو اهو سخن ٻڌي، دل ۾ تمنا پيدا ڪئي ته، انهيءَ آيت شريف جو ڪو نادر نڪتو پنهنجي زبان گوهر بيان سان ذڪر فرمائين، جنهن کي ٻڌي دل کي ڏاڍي فرحت اچي. حضور جن پنهنجي ولايت جي قوت سان، مخدوم صاحب جي اها آرزو معلوم ڪري فرمايو ته: الله تعاليٰ جو فرمان آهي: تَعَزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتَذِلُّ مَنْ تَشَاءُ ته انهيءَ جو مطلب آهي: تعز من تشاء بمحبة الفقراء و تذلل من تشاء ببغض الفقراء. يعني جنهن کي تون اي الله منهنجا! پنهنجي درگاه ۾ عزت ڏيڻ ٿو گهرين، ته انهن جي دل ۾ فقراء جي محبت ٿو وجهين ۽ انهن جي محبت جي نور سان انهن جون دليون منور ٿو فرمائين ۽ جنهن لاءِ تنهنجي درٻار ۾ ذلت ۽ خرابي مقرر ٿيل آهي، ته ان جي دل ۾ درويشن جي دشمني پيدا ٿو ڪرين. پوءِ اهي ڪامل فقراء سان بغض رکڻ جي ظلمت کان، هدايت ۽ توحيد جي راهه تي نه هلڻ ڪري، تنهنجي بارگاهه بي نياز احديت مان تڙجي مردود ۽ مطرود ٿي ٿا نڪرن.

مخدوم صاحب اهو نادر لطيفو زبان فيض ترجمان مان ٻڌي مرخص ٿي هليو ويو.¹

¹ مخدوم غلام حيدر ”سڪينة الروح“ قلمي سنڌي، ص 50، 51.

✽ اڳتي لکي ٿو ته:

سندس (مخدوم جعفر) رفيقن مان هڪ شخص مخدوم محمد يوسف نالي، حضور جن جو ايڏو ڪمال لايزال ڏسي گرويده ٿي پيو سو مخدوم صاحب سان گڏ موڪلائي نه هليو. بلڪ حضور جن کان دعا طلب ڪرڻ جي اراده سان خدمت اقدس ۾ ترسي ويهي رهيو. حضور جن جي حاضر باش خدمت گذار حضرت ميان عثمان عصار جي وسيلي، بارگاه غوثيت ۾ التماس گذار ٿيو ته: دربار ڪردگار ۾ هن خاڪسار جي لاءِ عرض ڪيو وڃي. نه علم نصيب ٿئي. الخ¹

غير ملڪي سفر

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ علم جي طلب لاءِ ۽ علمي ترقي لاءِ ڪيترائي غير ملڪي سفر ڪيا هوندا، پر جن سفرن جي اسان کي ڄاڻ ملي آهي سي ٽي سفر آهن:

- (1) حرمين شريفين جو سفر
- (2) دهلي (شاهجهان آباد) جو سفر (براسته لاهور)
- (3) گجرات جو سفر

حرمين شريفين جو سفر

ڏهين صدي هجري ۾ سنڌ اندر سياسي ابتر، فڪري انتشار ۽ مفلوك الحالي سبب سنڌ جون ڪيتريون شخصيتون، نقل مڪاني ڪري حجاز مقدس ۾ رهڻ لڳيون. هوڏانهن حجاز مقدس اندر ان وقت چوڻيءَ جا علماء فقہ ۽ حديث جا امام موجود هئا، جيڪي پنهنجي علم جي اشاعت ۽ فيض جي پالوٽ ڪري رهيا هئا. جن مان علامه ابو الحسن البڪري جو فرزند امام محمد بن ابي الحسن محمد البڪري، امام عبد القادر علامه الدهر محدث اعظم ابن حجر المڪي الهيتمي، امام علي بن حسام الدين المتقي الهندي مشهور آهن.

¹ حوالو ساڳيو ص 51.

مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي والد صاحب مخدوم ميران جي وفات کان پوءِ انهن عالمن فاضلن جي هاڪ ٻڌي، حرمين شريفين پهتو ۽ انهن محدثن ۽ فاضلن وٽ پڙهيو انهن کان فيض ورتو ۽ انهن سان علمي ڪچهريون ڪيائين. انهيءَ سفر جو اظهار ۽ انهن عالمن سان علمي مجلسن جو احوال، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي پنهنجي تصنيفن اندر ڪيو آهي، جنهن جو تفصيلوار ذڪر ته سندس استادن جي بيان ۾ ڪيو ويو آهي. هت اختصار سان ذڪر ڪجي ٿو:

1. مخدوم صاحب، ”المئانة“ ۾ فرمائي ٿو ته:

”وكان بعض اصحابنا من الفريقين علي ان السنة المؤكدة منه عام في اقل من العشر و في غير رمضان فوقع في مكة المشرفة معهم كلام فلم يقبلوا قلوي ورفع بعضهم الامر الي بعض اعيان افاضل تلك البقعة المباركة فتبادر رايه الي مرادهم ثم رفعت، انا مع حضور بعضهم الي استاذنا اعلم العلماء الراسخين كشاف معضلات الاجمعين الاعلم الفهامة والحجة العلامة شيخنا محمد بن البكري الصديقي الاشعري... الخ“¹

[اسان جي ڪن حنفي ۽ شافعي دوستن جو خيال هو ته اعتڪاف سنه مؤكده عام آهي، ڏهن ڏينهن کان گهٽ به ٿي سگهي ٿو ۽ رمضان شريف کان علاوه به ٿي سگهي ٿو. منهنجو انهن سان مڪه المڪرمه ۾ ان بابت بحث ٿيو پر انهن منهنجي ڳالهه نه قبولي. ڪي دوست اهو ئي مسئلو مڪه جي هڪ خاص عالم وٽ کڻي ويا، جن به انهن جي مطابق راءِ ڏني. پر پوءِ مان اهو مسئلو ٻين دوستن جي موجودگي ۾، علامه (بالقاب) استاد سائين، شيخ محمد بن محمد البكري، الصديقي، الشافعي آڏو رکيو. الخ]

2. ”قال القهاري والصحيح انه لا يحسن في زماننا انتهلي و سمعت

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”المئانة في المزمة عن الخزائن“ سنڌي ادبي بورڊ بورڊ، 1962ع، ص 377.

عن عبدالقادر من ائمة المدينة اذ حدثني انه رأي في شرح المنظومة لامام سماه ان هذه الاختلافات كلها في غير البحر الهندي واما الهندي فراكبه فاسق¹

[علامه قهاري فرمايو آهي ته: صحيح ڳالهه هيءَ آهي ته اهو (سمونڊ ۾ سفر ڪرڻ) اسان جي زماني ۾ سٺو نه آهي. مان (مخدوم جعفر) مدينة جي هڪ امام، علامه عبدالقادر کان ٻڌو جو فرمائن پيا ته: ”ان شرح المنظومة ۾ ڏٺو آهي ته اهو اختلاف، هندي سمنڊ کان علاوه ٻين سمنڊن بابت آهي. باقي رهيو هندي سمنڊ، سو (ان بابت پڪي فتويٰ آهي ته) ان ۾ سفر ڪندڙ فاسق ليڪبو.]

گجرات جو سفر

مخدوم جعفر بوبڪائي گجرات جي بادشاهه محمود شاهه ثالث ۽ اتان جي هڪ امير خداوند خان جي واکاڻ ڪئي آهي، جنهن جو ذڪر ”الحجة القوية“ جي حوالي سان، ”عجيب بياني، مخدوم جعفر جي زباني“ جي عنوان هيٺ اچي چڪو آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته سندس گجرات سان گهاتا لاڳاپا هئا، ان ڪري بعيد نه آهي ته مخدوم جعفر پاڻ اوڏانهن ويو به هجي. ان بابت اسان کي مخدوم صاحب جي ڪتاب ”الاشارات شرح معاهد العقائد“ جي حاشيه ۾ وڌيڪ چٽائي ملي ٿي، جنهن مان پڪي طرح ثابت ٿئي ٿو ته مخدوم جعفر بوبڪائي، گجرات ڏانهن به ويو آهي. لکي ٿو ته: (بوهري فرقي جي باري ۾)

”ورائين في گجرات الهند فتاوي العلماء النحريرين الراسخين و عمل الامراء العالمة باخذ الجزية ممن كان فيها من هذه الطائفة“² (اسان گجرات هند ۾ راسخ ۽ پختن عالمن جون فتاويٰ ڏنيون ۽ اتان جي حاڪمن جو عمل به ان تي ڏٺو ته انهيءَ (بوهري) فرقي کان جزيه وٺندا هئا)

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”المائة في المزمة عن الخزائن“ سنڌي ادبي بورڊ بورڊ، 1962ع، ص 382.

² ڏسو ”الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات“ قلمي، درگاه جوثاڻي شريف، وارھ، ص 230.

مخدوم جعفر بوبڪائي لکيو آهي: ”وليس في العرب ولا في
گجرات و الهند اذان ثالث فان اذن كمافي السند فهي بدعة“¹ (جمہ
جي ڏينهن انهن ٻن اذنان کان سواءِ ڪا ٽئين بانگ، نه عربستان ۾ آهي نه
گجرات ۾ نه هندستان ۾، پوءِ جيڪڏهن ڪو ٽئين بانگ ڏئي جيئن
سنڌ ۾ رواج آهي، ته اها بدعت آهي)

شاهجهان آباد جو سفر

ان بابت مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

”معزي اليه بجهان آباد ميرفت. تا لاهور خرچ راهش بس شده. چون
آنجا پايءُ تردد کوتاه کردن مصلحت نه دید، برمثال حکماء مانقدم،
درظاهر شهر باغي پر از اشجار و پر از اثمار محصولي در نظر ظاهر بينان
جلوه نمود داده نزد يکي از متمولان شهر گرو نهاده خرچ راه کرد. تامعاودتش
محصولات باغ را او متصرف بوده، وقت رسيدن آن را آزاد کرده از نظر
خلق برانداخت.“²

[بزرگ (مخدوم جعفر) جهان آباد ٿي ويا، لاهور ۾ سندن خرچ
ڪتي پيو. اتي پریشانيءَ ۾ هٿ پير هٿڻ ۾ ڪوتاهي مناسب نه سمجهيائين،
اڳين حڪيمن وانگر شهر جي ٻاهران هڪڙو باغ وٺڻ سان ڳتيل ۽ ميون
سان ڀريل ٺاهيائين. شهر جي هڪ مالدار وٽ گروي رکي رستي ۾ خرچ جو
پورا ٿو ڪيائين. واپسيءَ تائين باغ مان اهو شخص فائدو حاصل پيو ڪري،
پهچڻ کان پوءِ ان کي آجو ڪرائي نظرن مان باغ کي گم ڪري ڇڏيائين.]

مخدوم جعفر جي وفات

مخدوم جعفر رحمہ اللہ جي وفات ڪڏهن ٿي آهي؟ ان بابت
جامع تحقيق جي ضرورت آهي، ڇو ته مخدوم جعفر جي وفات بابت

¹ مخدوم صاحب جا اهي لفظ، ٺيڙهي واري ”متانة“ جي قلمي نسخي جي هامش تي لکيل آهن، ڏسو
حاشيه ”متانة“ مطبوع، ص 276.

² مير علي شير قانع ”مقالات الشعراء“ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 152.

محققن کي غلط فهميون ٿيون آهن.

سنڌ جي تاريخن ۾ پهريون دفعو مخدوم جعفر جو ذڪر ”تاريخ معصومي“ ۾ مليو آهي. سيد نظام الدين محمد معصوم 944ھ ۾ ڄائو آهي. ”تاريخ معصومي“ جي تصنيف تقريباً 1009ھ ۾ ٿي آهي ۽ وفات 1014، 1015 ۽ 1019ھ ۾ بيان ڪن ٿا.¹

تاريخ معصومي ۾ آهي ته: ”مخدوم جعفر کي يڪي از علماء سنڌه بود از مرزا عيسيٰ ترخان روايت مي ڪند“ الخ²

”يڪي از علماء سنڌه بود“ مان اها ڳالهه سمجھ ۾ اچي ٿي ته مخدوم جعفر ”تاريخ معصومي“ جي تصنيف وقت ”بود“ يعني هيو/گذاري ويو هو. پر مٿي گذريو ته جعفر بوبڪائي، عيسيٰ ترخان کان روايت پيو. ڪري معلوم ٿيو ته مرزا عيسيٰ ترخان جي وفات کان پوءِ گذاري ويا آهن. مرزا عيسيٰ ترخان جي وفات 973ھ ۾ ٿي آهي.³ هن مان ظاهر آهي ته مخدوم جعفر جي وفات 973ھ کان پوءِ ۽ 1009ھ کان اڳ ٿي آهي، تنهن ڪري محبوب سيوهاڻيءَ جي اها ڳالهه (جنهن کي پاڻ فخر جي ڳالهه لکي ٿو) بالڪل بي انصافي آهي يا فارسي سمجھڻ ۾ ڪج فهمي آهي، جنهن ۾ لکن ٿا ته: (مخدوم جعفر) هن جي وفات 962ھ/1554ع ۽ 974ھ/1566ع جي وچ ۾ ٿي آهي. اها ئي ڳالهه محترم اي. آر صديقي، ”نئين زندگي“ جي مضمون اندر ڪئي آهي.⁴ اهڙي طرح وڏي غلط فهمي ”تحفة الڪرام“ سنڌي جي حاشيي ۾ آهي، جتي لکيل آهي ته:

هن بزرگ (مخدوم جعفر) جي وفات جي تاريخ معلوم ناهي، البتہ ”تاريخ معصومي“ مان ايترو پتو پوي ٿو ته: هي سڳورو (مخدوم جعفر) مرزا شاه بيگ ارغون جي ڪاه وقت زندهه هو جنهن ڪري چئي

¹ مخدوم امير احمد، مقدمہ ”تاريخ معصومي“ ص 22، 23 ڇاپو ٽيون، 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ.

² تاريخ معصومي فارسي بحواله حاشيه مقدمة المئانة ص 5، 1962ع، سنڌي ادبي بورڊ.

³ سيوهاڻي، پروفيسر محبوب علي چنا ”مخدوم نوح سرور جا سهيوڳي“ سنڌي ادبي بورڊ، 1991ع، ص 14.

⁴ اي. آر صديقي، ”مخدوم جعفر بوبڪائي“ ماهوار نئين زندگي، حيدرآباد، جنوري 1987ع.

سگهجي ٿو ته سندس وفات 920ھ کان پوءِ ٿي آهي.¹

سندس وفات بابت علامه قاسمي، ”مقدمة المتانة“ ۾ هن طرح فرمائن ٿا. (ترجما) مون مخدوم جعفر صاحب متانة جي قبر جي زيارت ڪئي آهي ۽ سندس اولاد جي قبرستان جي به زيارت ڪئي آهي. سندس مزار پٿر سان ٺهيل هئي. ليڪن ان تي ڪابه شيءِ نه لکيل هئي، جنهن مان سندن وفات جو پتو پوي، پر سندن اولاد جي وفات جون تاريخون لکيل هيون، (جيڪي اسان موقعي تي ڏنيون آهن).

اڳتي علامه قاسمي فرمائن ٿا ته:

صاحب ”نزہ الخواطر“ اهو لکيو آهي ته: هي ڏهين صديءَ جي عالمن مان هو ۽ يقيناً انهيءَ صدي جو هو. جيئن سندس تصنيف ”نهج التعلم“² ۾ آهي، جيڪا سيد وهب الله پير آف جهنڊه جي ڪتب خاني ۾ قلمي مخطوطي طور ملي آهي ۽ ان ۾ ڪتاب جي تاليف جو سال 976ھ ڄاڻايل آهي ۽ ان مان تائيد ملي ٿي ته مخدوم صاحب ڏهين صدي هجري جو عالم آهي.

مخدوم جعفر جي زندگي ۽ وفات بابت جيڪا وڏي دريافت ٿي آهي، سا پنجاب يونيورسٽي لائبريري ۾ بوبڪائي جا طلاق بابت لکيل پنج گڏيل مخطوطا ۽ رسالو ”الحجة القوية“ آهي، هن ۾ مخدوم صاحب پنهنجي زندگي جو احوال ڏنو آهي، جيڪو اسان ”عجيب بياني مخدوم جعفر جي زباني“ جي عنوان هيٺ نقل ڪيو آهي.

انهن رسالن جي بنياد تي مخدوم جعفر جي وفات بابت عبدالنبي ڪوڪب (مصنف فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي) فرمائي ٿو:

ترجمو: مگر ظاهر آهي ته 976ھ ۾ هڪ ڪتاب تاليف ڪرڻ واري

¹ مخدوم امير احمد، حاشيه ”تحفة الكرام“، سنڌي ڇاپو پهريون 1957ع، سنڌي ادبي بورڊ.

² علامه قاسمي صاحب کان انهيءَ ڪتاب کي ”نهج التعلم“ چون ۾ پُل ٿي وئي آهي، درحقيقت اهو ڪتاب ’حاصل النهج‘ آهي جيڪو 976ھ ۾ لکيو ويو.

مصنف لاءِ ضروري ناهي ته هو ڏهين صديءَ ۾ فوت ٿي ويو هجي، ممڪن آهي ته يارهين صدي ۾ به هوندي رهيو هجي، سو ممڪن آهي ته (مخدوم جعفر) يارهين صدي جي منڍ ۾ به زنده هوندو!

”الحجة القوية“ جي ڪن مندرجات ۾ مخدوم جعفر جي حياتي جي باري ۾ وڌيڪ چٽائي ملي ٿي ته هو ”الحجة القوية“ جي تصنيف کان 966ھ ۾ فارغ ٿي چڪو هو. هن رسالي جي خاتمي ۾ مؤلف (مخدوم جعفر) پنهنجا ۽ پنهنجن دوستن جا خواب نقل ڪيا آهن. پهريون خواب هن رسالي جي ٺاهڻ واري سال (966ھ) ۾ ڏنو اٿن:

”بعد ما فرغت مما سودت فيه اراني تعاليٰ وهو بكل شيء اعلم ليلة الاثنين الرابعة من محرم سنة ست وستين بعد تسع مائة“
[هن ڪتاب (الحجة القوية) جي تاليف مان واندي ٿيڻ کان پوءِ الله تعاليٰ مون کي هڪ خواب ڏيکاريو. سومر رات چوٿين محرم، سال 966ھ ۾] ۽ ”الحجة القوية“ پنجاب واري قلمي نسخي ۾ هن سلسلي جو آخري خواب، 979ھ ۾ آهي:

”ثم رأي ايضا في الليلة العاشرة من الربيع الاول من السنة التاسعة والسبعين، كانه عقد في جامع قسبة بوبڪان.“
مٿين بنياد تي ٻه ڳالهيون يقيناً چٽي سگهجن ٿيون. هڪ ته: 966ھ ۾ مخدوم جعفر هن حد تائين پهچي چڪا آهن، جو علم ۽ عقل جي لحاظ سان ”الحجة القوية“ جهڙي عالمانه تصنيف ناهي سگهيا، اهو ڪتاب قاضي قاسماڻي جي ”الرسالة الحلفية“ جي جواب ۾ آهي. ٻي هيءُ ڳالهه ته: مؤلف، 979ھ تائين يقيناً زنده هو.¹

هوڏانهن ”الحجة القوية“ قاسميه لائبرري ڪنڊيارو واري نسخي جي آخر ۾ حاجي قاسم وارو خواب 25 ذي القعدة 998ھ ۾ ڄاڻايل آهي. معلوم ٿيو ته پاڻ 998ھ ۾ حال حيات هئا.

¹ قاضي عبدالنبي ڪوڪب، ”فهرست مفصل مخطوطات عربي“، ص پنجاب يونيورسٽي لائبريري.

* استادن جي حياتيءَ ۾ شاگرد جو فوت ٿي وڃڻ، ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهه ته ڪانهي پر اڪثر ڏٺو ويو آهي ته استاد پهريائين فوت ٿي ويندا آهن، شاگرد بعد ۾ فوت ٿيندا آهن. مخدوم جعفر جي استادن مان شيخ ابن حجر مڪي، 974ھ ۾، شيخ علي متقي هندي، 975ھ ۾، شيخ محمد طاهر پٽني 986ھ ۾ ۽ شيخ محمد بن ابي الحسن البڪري، 994ھ ۾ وفات ڪري ويا. جنهن مان غالب گمان طور چئي سگهون ٿا ته مخدوم جعفر انهن استادن کان بعد فوت ٿيو آهي.

* مير علي شير قانع، ”تحفة الكرام“ ۾ مخدوم جعفر کي، مخدوم نوح جو همعصر، ڄاڻايو آهي. مخدوم نوح جي وفات، 998ھ ۾ آهي. هوڏانهن مخدوم عثمان دربيلي، مخدوم ميران وٽ (949ھ کان اڳ) پڙهيو آهي، جنهن وقت، مخدوم جعفر به پنهنجي والد (ميران بوبڪائي) وٽ پڙهندو هوندو. ان لحاظ کان هو (عثمان دربيلي) مخدوم جعفر جو همعصر آهي ۽ مخدوم عثمان (1002ھ) ۾ فوت ٿيو. مخدوم جعفر به انهيءَ جي لڳ ڀڳ فوت ٿيو هوندو.

”رضي الله عنه“ ۽ ”رحمة الله عليه“ جا جملا لغوي لحاظ کان ته زندهه ماڻهن تي به ڳالهائي سگهجن ٿا (ته الله پاڪ ڪانئس راضي ٿئي)۔ الله پاڪ جي مٿس ٻاجه هجي) پر اصطلاح تي چڪو آهي ته اهي جملا فوت ٿيل شخص لاءِ ڳالهائبا آهن. مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي ڪتاب ”الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات“ ۾ پنهنجي استاد، علامه شيخ محمد البڪري بابت لکن ٿا ته:

”وڪنا في مجلس الشيخ البڪري رضي الله تعالى عنه سنة تسع بعد الخمسين و تسعمائة الهجرية“ [يعني اسان 959ھ ۾ استاد محمد بڪريءَ جي مجلس ۾ ويٺا هئاسون].¹

ان عبارت ۾ مخدوم صاحب، پنهنجي استاد محمد بڪريءَ

¹ مخدوم جعفر۔ الاشارات قلمي۔ موجود جوڻاڻي شريف، وارھ لاڙڪاڻو، ورق آخري.

ڪي ”رضي الله تعاليٰ عنه“ ڪري لکيو آهي. جنهن مان ثابت ٿيو ته سندس استاد شيخ محمد بڪري، ڪتاب (الاشارات الي حل المعاهد و المڪالمات) جي تاليف کان اڳ فوت ٿي چڪو آهي. هوڏانهن تذڪرن ۽ تاريخن ۾ شيخ محمد بن ابي الحسن بڪريءَ جي وفات 994ھ ۾ ڄاڻايل آهي. چئبو ته مخدوم جعفر جو هيءُ ڪتاب 994ھ کان بعد جو تصنيف ٿيل آهي ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي 994ھ کان پوءِ به جيئرو هو.

* هوڏانهن علامه غوثي مانڊوي، ”گلزار ابرار“ ۾، پنهنجي همعصر مسيح الزمان شيخ عيسيٰ بن قاسم بن يوسف پاتائي کان روايت ٿو ڪري. فرمائي ٿو:

”مسيح زمان شيخ عيسيٰ قاسم مدظلہ سے روايت ہے: حکيم عثمان بوبڪائي سے میں نے سنا ہے، انہوں نے فرمایا: مخدوم (جعفر) نے آخر عمر میں منطق کی کتابیں دریا میں بہادیں تھیں۔“¹

[يعني غوثي مانڊوي ٻڌو شيخ عيسيٰ بن قاسم کان، جنهن فرمايو پئي ته: مان حڪيم عثمان بوبڪائي کان ٻڌو. جنهن فرمايو پئي ته: مخدوم جعفر آخر عمر ۾ منطق جا ڪتاب درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيا هئا.]
انهيءَ مان معلوم ٿيو ته: مخدوم جعفر وفات ڪري چڪو هو ته ان وقت مخدوم حڪيم عثمان جيئرو آهي. حڪيم عثمان جي وفات، 1008ھ ۾ آهي. چئبو ته مخدوم جعفر لازماً 1008ھ کان اڳ فوت ٿيو هو.

ابجد جي حساب سان وفات معلوم

ڪرڻ جي ڪوشش

* علامه قاسمي، مخدوم جعفر جي وفات تي هڪ ٻي تحقيق جي ڪوشش ڪئي آهي.

علامه قاسمي، ”مقدمة المتانة“ ۾ فرمائن ٿا: (ترجمو) ”۽ مان هيئن

¹ غوثي مانڊوي ”ذڪار ابرار ترجمہ ابرار“ طبع لاہور 1395ھ ص 375.

چوان ٿو ته: ”گلزار ابرار“ ۾ مخدوم جعفر جي حالات ۾ ان جي مناقبن جي بيان کان پوءِ هڪ مصرعو آندو اٿن، اهو هي آهي:

”باد بروحش مقام جنت فصل الخطاب“

پر مون کي ان مان سندن وفات جو سال ڪڍڻ سولو ڪونه لڳو. چو ته ان جا انگ وڏي پيا وڃن يا گهٽجي پيا وڃن. هن حساب لاءِ مشهور پاڪستاني وڏي شاعر ۽ اديب حفيظ هوشيار پوري کان مدد ورتي، اهو به صحيح تاريخ ڪڍڻ کان عاجز رهيو. فرمايائون ته، شايد اها ناقل ۽ ناسخ جي غلطي آهي. والله اعلم¹

حقيقت هيءُ آهي ته ليکڪن کي (جن مخدوم جعفر بوبڪائي بابت مقالا لکيا آهن) مخدوم صاحب جي وفات بابت غلط فهمي، ”تحفة الكرام“ جي حاشيه يا ٻين ڪتابن جي عبارت جي نتيجي ۾ واقع ٿي آهي ۽ اهي مخدوم بوبڪائي جي صحيح تاريخ وفات تائين نه پهچي سگهيا آهن.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي وفات بابت حتمي تحقيق

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي وفات بابت اهو ابهام تڏهن دور ٿيو جڏهن اسان حرمين شريفين جي مبارڪ سفر ۾ مدينه المنوره جي مشهور ۽ عظيم ڪتبخاني ”مڪتبه محموديه“ (جيڪو هاڻي ”مڪتبه الملك عبدالعزيز“ ۾ شامل آهي) جي زيارت ڪئي، جنهن ۾ مخدوم محمد عابد سنڌي سيوهاڻي (وفات 1257ھ) جو عظيم ڪتب خانو به شامل آهي، جيڪو هن پنهنجي وفات کان اڳ، 1249ھ ۾ ”مڪتبه محموديه“ لاءِ وقف ڪيو هو.² مخدوم محمد عابد سنڌي جي انهيءَ ذخيره ڪتب ۾ سندس ڪتاب به موجود آهن ته ٻين سنڌي عالمن جا به. جن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جا اٺ ڪتاب (عجالة الطالبين، كشف الحق، رساله في

¹ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، مقدم: ”المئانه“، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع، ص 6.

² سائد بڪداش۔ ”محمد عابد السنڌي الانصاري“ دارالبشائر الاسلاميه بيروت 1423ھ، ص 227.

اولويہ اخفي الذڪر بيان البنية، اهر النحو المهم في شرح الاهر، قرنه ني الحلف بالپرته والمرنه، البيان المبرم في قول السنود چڙي او چڙيم (ملن تا، انهن مان ٻن ڪتابن ”عجالة الطالبين“ ۽ ”المهم شرح الاهر“ ۾ (عجالة الطالبين جي پڇاڙيءَ ۾ ۽ المهم“ جي منڍ/ سرورق ۾) مخدوم جعفر بوبڪائي جي وفات جي تاريخ واضح طور لکيل آهي:

”وفات: 15 ذوالقعدة 1002ھ اربعا جي ڏينهن“ ان لاءِ هڪ قطعه تاريخ به ڄاڻايل آهي:

”جدا ڪرد مارا ز مخدوم جعفر“

هاڻي اسان ٻنهي ڪتابن تان اصلي عبارتون نقل ڪري پيش ڪريون ٿا. ”عجالة الطالبين“ جي آخر ۾ لکيل آهي:

”تاريخ وفات مخدوم جعفر رح: ”جدا ڪرد مارا ز مخدوم جعفر“

وفاته وقت الضحوة الكبرى يوم الاربعاء الخامس عشر من ذي القعدة سنة اثنين والـف بعد الهجرة“

(ان سان گڏ سندس والد صاحب جي تاريخ وفات به ڏنل آهي: تاريخ وفات پدر مخدوم جعفر که نام او عبدالڪريم است ”علامة وارث الانبياء“)

”المهم شرح الاهر“ جي سرورق تي لکيل آهي:

”تاريخ وفات المؤلف: ”جدا ڪرد مارا ز مخدوم جعفر“ رحمه الله

تعالیٰ“ تاريخ وفات والد المؤلف رحمه الله تعالیٰ: ”علامة وارث الانبياء“ ان جي ڀرسان پاسي ۾ لکيل آهي:

”قد ارتحل من دارالفنا الي دارالبقا المخدوم المبرور المرحوم المغفور مخدوم جعفر بن المخدوم عبدالڪريم ميران البوبڪائي رضي الله عنهما وقت الضحوة الكبرى من يوم الاربعاء الخامس عشر من ذي القعدة سنة اثنين والـف بعد الهجرة النبوية عليه افضل الصلوة والسلام“

[انتقال ڪري ويا دارالفنا کان دارالبقاء ڏانهن مخدوم مرحوم مغفور مخدوم جعفر بن مخدوم عبدالڪريم ميران بوبڪائي رضي الله

عنهما، ڪچڙي منجهند جي وقت، اربعا جي ڏينهن، 15 پندرهن ذوالقعدة سال 1002ھ، هڪ هزار ۽ ٻه هجري نبوي عليه افضل الصلوة والسلام]

”جدا ڪرد مارا ز مخدوم جعفر“

لفظي معني: ”جدا ڪيائين اسان کي مخدوم جعفر کان“ پر حقيقت ۾ چوڻ چاهي ٿو ته ”ما“ کي يعني ابجدي عدد 41 (مر: 40، ا: 1) کي جدا ڪجي مخدوم جعفر کان، يعني ان جي عدد کان، جنهن جو عدد 1043 بيهي ٿو.

مر: 40

خ: 600

د: 4

و: 6

مر: 40

ج: 3

ع: 70

ف: 80

ز: 200

1043

1043ھ مان 41 جدا ڪبا ته باقي عدد 1002 بچندو جيڪو مخدوم جعفر بوبڪائي جو سال وفات آهي. $1002 = 41 - 1043$ ھ ۽ ان (1002ھ) جي تصريح خود لفظن ۾ عربي عبارت اندر ڪيل آهي.

مخدوم جعفر جو اولاد

مخدوم جعفر عليه الرحمة جي اولاد ۽ خاندان بابت ڪوبه تفصيلي احوال نه مليو آهي، جنهن جو وڏو سبب خود سندن خاندان آهي. مخدوم مرحوم جي خاندان وارا پنهنجو تفصيلي شجرو به محفوظ نه ڪري سگهيا آهن.

اها ئي ڳالهه علامه ابي سعيد القاسمي لکي آهي: ”و ڪان من

الاسرة صديقي الموقر المخدوم عبدالرحمان. ولكن من الاسف مافزت في مرامي بعد كد و تعب ايضا، لا نه لم يكن عند هم من الحقائق مايستحق الذكر والكتابة لطول العهد.¹

[انهيء مخدوم جي خاندان مان هڪ معزز فرزند منهنجو دوست مخدوم عبدالرحمان صاحب به هو. جن سان مون ملاقات ڪئي. پر افسوس جي ڳالهه اها آهي ته مون کي پنهنجي مقصد ۽ ڪاميابي حاصل نه ٿي. سخت محنت ۽ ڪوشش جي باوجود ذڪر ڪرڻ جهڙي ڳالهه يا لکڻ جهڙي ڳالهه ڪانه ملي. ڇو جو زمانو (جعفر بوبڪائي جي وفات کي) گهڻو گذري ويو آهي.]

انهن ڳالهين جي باوجود ڪجهه ڪتابن ۾ مخدوم صاحب جي اولاد جو ذڪر ملي ٿو. اهو هن طرح آهي. ”تحفة الڪرام“ ۾ مير علي شير قانع لکي ٿو ته: مخدوم مذڪور زماني جي عجائبات مان هو ۽ سندس جي اولاد ۾ فضيلت ۽ ڪمال اڄ تائين هليو ٿو اچي. اڳتي لکي ٿو: مٿين ڳوٺن ۾ هن وقت خواه اڳوڻي زماني ۾ ڳاڻائي کان ٻاهر بزرگ هوندا. پر معلومات آهر هن قدر تي اڪثفا ڪئي وئي آهي. جنهن کي به وڌيڪ تحقيقات جي توفيق ٿيندي سو ثواب کان خالي نه رهندو.²

تاريخ جي ڪتابن ۽ قلمي رسالن جي اٽلاٽن سان اسان کي مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي اولاد بابت جيڪا معلومات حاصل ٿي آهي. سا لکجي ٿي. سندس اولاد مان 5 پٽن جا نالا مليا آهن:

(1) مخدوم عبدالله بوبڪائي

هي مخدوم جعفر جو اهو پٽ آهي. جنهن تي پنهنجو ڪنيت رکيائون.

پنهنجي ڪتاب ”معاهد العقائد“ ۾ فرمائين ٿا

¹ مقدمة ”المتانة في مرمة الخزانة“ از ابي سعيد القاسمي طبع اول 1962ع، صفي 6. سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي.

² مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“ سنڌي، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 376.

اما بعد فيقول افقر عباد الله تعالى الي لطفه الرحيمي و الرحماني،
 ابو عبدالله جعفر بن ميران بن يعقوب البوبڪائي¹.
 [اما بعد الله جى ٻانهن مان الله جى رحيمي ۽ رحماني لطف ۽
 فضل جو گهڻو محتاج، عبدالله جو پيءُ، جعفر بن ميران بن يعقوب
 بوبڪائي فرمائي ٿو ته الخ].
 ان مان معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر کي عبدالله نالي پٽ هئو.

(2) مخدوم عبدالعليم بوبڪائي

هي مخدوم جعفر جو فرزند آهي، جنهن جو تذڪرو علامه قاسمي
 صاحب ”المتانة“ جي حاشيه ۾ ڪيو آهي، جيڪو پير حسام الدين
 راشدي واري نسخي تان نقل ڪيل آهي. ”المتانة“ جي حاشيه ۾ لکيل
 آهي ته: ”فائدة كتبها المخدوم عبدالعليم ابن مخدوم جعفر البوبڪائي
 في جواب الاستفتاء: حوض اذا تنجس فاجري فيه الماء حتي خرج بعضه
 طهرت لوجود سبب الطهارة و هو جريان الماء ا هـ. و كتب في الفارسية ما
 محصله: يفتي بطهارة جميع الجوانب بعد خروج القدر المعتد به ولو كان
 قليلا و الله تعالى اعلم. في الفتح لو تنجس الحوض الصغير ثم دخل فيه
 ماء آخر و خرج حال دخوله طهر وان قل و قيل لا حتي خرج مافيه و قيل حتي
 يخرج ثلثة امثال. حاشية اخذتها من نسخة السيد حسام الدين راشدي.“²
 [هي هڪ فائدو آهي، جنهن کي مخدوم عبدالعليم بن مخدوم
 جعفر لکيو آهي، هڪ استفتاء جي جواب ۾ ته: ڪا ڪڏ (حوض) پليد ٿي
 پوي، هاڻي جي ان مان ڪجهه پاڻي ڪڍيو ويو ته پاڪ ٿي ويندو ڇو ته
 پاڪ هجڻ جو سبب موجود آهي، اهو آهي پاڻي جو وهڻ. وري فارسي ۾
 اهو لکيائين، جنهن جو خلاصو هي آهي ته: فتويٰ سمورن پاسن جي
 پاڪائي جي ڏني ويندي، ڪي قدر پاڻي نڪرڻ بعد، توڻي جو اهو پاڻي

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي۔ ”الاشارات شرح معاهد المتائد“ قلمي ورق: 2.

² حاشية المتانة في مرمۃ الخزائنۃ ص 66، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع.

ٿورو هجي. واللہ اعلم. ”فتح“ ۾ آهي ته جيڪڏهن ننڍي ڪڏ هجي، پليد ٿي پوي ته پوءِ پيو پاڻي ان ۾ اچي ۽ نڪري وڃي، ته ان پاڻي جي پوڻ مهل ته اهو حوض پاڪ آهي، توتڻي جو ٿورو هجي، ڪن ته اهو به چيو آهي ته: تان جو سڀ پاڻي بدلجي، ڪن اهو به چيو آهي ته: ٿيڻ پاڻي نڪري پوءِ پاڪ ٿيندو. (نوٽ) هي حاشيه حسام الدين راشدي واري نسخي تان ورتل آهي.]

مخدوم عبدالعليم جو اولاد

مخدوم عبدالعليم بن مخدوم جعفر بوبڪائي جي اولاد مان صرف ٻن فرزندن جا نالا مليا آهن. (وڌيڪ اولاد بابت تاريخ جا ورق خاموش آهن) 1. هڪ پٽ جو نالو مخدوم صلاح الدين بن مخدوم عبدالعليم بوبڪائي آهي. مخدوم صلاح الدين بن مخدوم عبدالعليم بوبڪائيءَ جو نالو اسان کي، مڪتبہ معروفه مٽياري شريف ۾ موجود ذخيره مخطوطات ۾ پيل منتشر اوراق مان هڪ ورق تي، هڪ طبيب جي حيثيت سان مليو. اهو طب جو نسخو (جنهن ۾ نالو مخدوم صلاح الدين جو اچي ٿو) سو هيءَ آهي:

نسخه سفوفی از باه ایر انگيزد و سرعت انزال و سلسل بول را نافع بود واسترخاء قضيب را محکم کند:

”اين از مجربات مخدوم صلاح الدين بن مخدوم عبدالعليم بوبڪائي استه پاپره مغيل كه خام باشد تا دانه اندرون نه بندق قدر يڪپاؤ دريڪ سير شير گاؤی بجو شاند تا شير بردارد. پس اورا درسايه خشك كند. اين طور سه مرتبه نمايد. بعده پاپره را كوفته پيخته هم وزن او نبات مخلوط كرده نگاهدارد قدر شريت يكتوله بايڪ هر قلمی كشته كه معمول است بطريق سفوف بشير گاؤی ناشته رغبت فرمايند تا بست روز از بادی وترشی پرهيز لازم.“

ياد رهي ته هن خاندان ۾ ”صلاح الدين“ نالي هڪ پيو عالم به آهي، جيڪو نورالدين بن مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو پٽ آهي. انهيءَ صلاح الدين بن نورالدين کي ”ڪمال الدين“ نالي پٽ هو ڪمال الدين کي وري ”حامد بوبڪائي“ نالي پٽ هو جنهن ”تجهيز الجنازه“، ”درهم الكيس“ ۽ ”الحليه الحسنی“ نالي ٽي ڪتاب لکيا. انهن سڀني جو تذڪرو اڳتي اچي رهيو آهي.

(2) پيو پٽ ڪمال الدين بن مخدوم عبدالعليم بوبڪائي، جنهن جو هٿ اڪري، ”ڪافيه ابن الحاجب“ جو قلمي نسخو دارالعلوم مجدديه نعيمه ملير ۾ مولانا محمد جان نعيمي وٽ محفوظ آهي. جنهن جي مون زيارت ڪئي آهي. ان تي هيءَ عبارت تحرير ٿيل آهي:

”فرغ العبد الضعيف ڪمال الدين بن عبد العليم البوبڪائي قراءه و تحريراً 1114ھ من هذه النسخة الشريفة المسماة بالكافية“

[فارغ ٿيو ٻانهو ضعيف ڪمال الدين بن عبدالعليم بوبڪائي، هن شريف نسخي ڪافيه جي لکڻ ۽ پڙهڻ کان سال 1114ھ ۾].

— ان عبارت مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

1. ڪمال الدين بن عبدالعليم، عالم هجڻ سان گڏ هڪ بهترين ڪاتب پڻ هو، جنهن درس نظامي جو هڪ ڪتاب ”ڪافيه“ ڪتابت ڪيو هو.
2. 1114ھ ۾ ڪمال الدين بن عبدالعليم زندهه هو. هوڏانهن مخدوم جعفر بوبڪائي جي وفات 1002ھ ۾ آهي. ان کان پوءِ سندس فرزند عبدالعليم ڪافي وقت زندهه رهيو هوندو، جنهن کي ڪمال الدين پٽ ڄاڻو جيڪو 1114ھ تائين زندهه هو. شايد هن اهو ڪتاب پنهنجي آخري عمر ۾ لکيو هجي.

تصنيفات:

مخدوم عبدالعليم بوبڪائي ظاهر آهي پنهنجي والد وٽ تعليم ورتي هوندي ۽ پيءُ وانگر تصنيف، تاليف ڪثير تعداد ۾ ڪئي هوندائين. پر اسان تائين ان جي تصنيفن مان هڪ مختصر رسالو پهتو آهي، جنهن جو نالو آهي ”رساله في بيان حكم المتولد من ذكر مغصوب او مسروق“.

عربي ٻوليءَ ۾ لکيل انهيءَ رسالي اندر مخدوم عبدالعليم فتويٰ ڏني آهي ته: جيڪڏهن ڪو شخص پاڏو يا گابو يا ٻڪر ڪنهن وٽان چوري ڪري اچي يا زوري غصب ڪري اچي ۽ پنهنجي مينهن يا ڳئون يا ٻڪري جي مٿان سوار ڪري ۽ ان مان ڦر چمن، ته اهي ڦر حلال نه آهن. انهن ڦرن جو ذبح ڪرڻ، کائڻ واپرائڻ، مڪروه آهي. انهيءَ کان پرهيز ڪرڻ گهرجي، تانته اصل مالڪ کان اجازت وٺجي، رسالي جي ابتداء هن ريت آهي:

”الحمد لله الذي اباح الطيبات ووعده للمتورعين اعلي الدرجات والصلوة والسلام علي خير من خوطب بالخطاب المستطاب كلوا من الطيبات و علي آله و صحبه و تابعيهم في اكتساب المبرات والاجتناب عن الشبهات اما بعد ...“ آخر ڀر لکي ٿو ته:

”هذا ما تيسر في ذلك الباب عن الرسالة المحررة في بيان حكم المتولد من ذكر مغصوب او مسروق للمحقق المدقق منبع العلوم والافهام عبدالعليم بن فريد دهره مخدوم جعفر بوبڪائي عليه الرحمة والرضوان“
* اهو رسالو ”سراج المصلي“ قلمي از ابو الحسن ڏاهري جي آخر ۾، سنڌ آرڪائيو ڪراچي ۾ محفوظ آهي.

(3) مخدوم نصير محمد يا نصير الدين

هيءَ مخدوم جعفر عليه الرحمة جو پٽ آهي، جنهن جو تعلق وقت جي اميرن، بادشاهن سان هو ”مظهر شاهجهاني“ جي مؤلف ”يوسف ميرڪ“ سان گهڻا تعلق هئا. خوش قسمتي جي ڳالهه آهي ته هن فرزند جو شجرو به علامه حسام الدين راشدي ڏنو آهي، جيڪو اسان مٿي به ذڪر ڪري آيا آهيون.

شجره متبرڪ مخدوم ميان قريشيان بني عباس بوبڪان

عبد مناف - هاشم - عبدالمطلب - عباس - عبدالله - هاشم -
ابوبڪر - سلطان اندس (?) - بزدار خان - سالار خان - سلطان ترڪ - سلطان
خلجي خان - ابوبڪر - شيخ محمد - شيخ ابوبڪر - عاري - ميره - مروت (?) -
شيخ قلندر - مرزوق - نور الدين - محمد يعقوب - محمد ميران بوبڪائي -
مخدوم جعفر بوبڪائي - نصير الدين - خير محمد - عبدالصمد - خير محمد -
عبدالصمد عرف وڏل - پير محمد - اميد علي

ميان نصير محمد¹

مير محمد

ان شجري مان سندس هڪ فرزند خير محمد جي ڄاڻ پوي ٿي.

¹ حسام الدين راشدي، مقدمه ”مظهر شاهجهاني“، فارسي طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ، ص 83، 1957ع.

علمي ڪارناما

ميان نصيرالدين محمد جي علمي ڪارنامن جي بيان کان تاريخ جا ڪتاب خاموش آهن. البت ڪتاب ”معاقد العقائد“ جي سرورق تي سندس لکت آهي:

”ڪتاب معاقد العقائد و قد يسمي المڪالمات

ايضا ملڪ نصير محمد بن جعفر بن ميران

البوبڪائي استكتبه لنفسه ثم لخلفه و كاتبه

بايزيد بن عثمان الكندياري“¹

[ڪتاب ”معاقد العقائد“ جنهن جو نالو ”مڪالمات“ پڻ آهي. ملڪيت، نصير محمد جي آهي، جيڪو جعفر بن ميران بوبڪائي جو پٽ آهي. هيءُ نسخو نصير محمد، پنهنجي لاءِ (۽ سندس ڪن پوءِ) پنهنجي اولاد لاءِ لکرايو آهي. هن نسخي جو ڪاتب بايزيد پٽ عثمان ڪندياري آهي.]
ان کان سواءِ، انهيءَ ”معاقد العقائد“ ۾ اندر سندس هڪ حاشيو پڻ ملي ٿو جيڪو ”المعقد الخامس في الحسن والقبح“ جي هڪ مقام تي لڳل آهي:

”الى الدار التي هي محل الارواح الطاهرة و

النفوس الزكية فان مجرد العقل غير كاف في

الهداية الى الصراط المستقيم والحمد لله رب

العالمين لابنه نصير محمد رحمة الله عليه“²

انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو حاشيو يا شرح يا متن مخدوم نصير محمد بوبڪائي جو تاليف ٿيل، اسان کي ڪٿي نظر ڪونه آيو آهي. پر انهيءَ حاشيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته، پاڻ پنهنجي دور جو جيد عالم هو ۽ پنهنجي والد صاحب جو صحيح جانشين ۽ علمي گاديءَ جو وارث هو.

¹ ”معاقد العقائد“ قلمي ص 1 سرورق.

² ڏس، ڪتاب ”معاقد العقائد“ قلمي - المعقد الخامس في الحسن والقبح، حاشيو.

نصيرالدين جون، امير ”يوسف بن ميرڪ“ سان ڪچهريون به آهن. ”مظهر شاهجهاني“ جو مصنف امير ”يوسف ميرڪ“ لکي ٿو:

سند جي والي ڄام ننڍي (نظام الدين) جي زماني ۾ ڇاڳلي نالي هندو وزير کي ڄام نظام جي پٽيلي ”دريا خان“ سان گڏي سيوهڻ موڪليو ويو هو. جنهن هتي اچي باراني پاڻيءَ تي وهندڙ ساوه (ساوي) واري واه کي وهايو هو. جنهن جو پاڻي ”منڇر“ ۾ اچي گڏ پئي ٿيو. انهيءَ دٻند جي اترئين پاسي ڳاهن واري رعيت پوک ڪندي ٿي آئي، ان جي ڏاکڻين پاسي بوبڪن جي ماڻهن گچ ۽ ماڻهن جي پوري جي ملاوت سان پڪو بند ٻڌي، ڪاڇي جي زمين ۾ پاڻي پئي پهچايو جنهن ڪري اتي ڄام آبادي ٿيندي پئي رهي.

مؤلف (يوسف ميرڪ) کي نصيرالدين محمد ولد مرحوم مخدوم جعفر بوبڪائي واتان معلوم ٿيو ته، اهو بند به ٽي ڏينهن مضبوط رهيو پر ڪنهن درويش جي پارائي سبب منجهس ڪاهه پئجي ويئي.¹

(4) مخدوم نورالدين بن مخدوم جعفر بوبڪائي

مخدوم جعفر جي هن فرزند جو ذڪر اسان کي هڪ فقهي بياض ۾ ملي ٿو جيڪو مدرسه محمديه ٽنڊوآدم ۾ موجود آهي، جنهن ۾ هڪ هنڌ هڪ مسئلي جي حوالي طور هيءَ عبارت درج آهي. ”ڪذا في الحلية الحسني للعلامة كمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن مخدوم جعفر عليه الرحمة“.

انهيءَ عبارت ۾ ذڪر ڪيل علامه ڪمال الدين جي نسبنامي ۾ ڪمال الدين جي ڏاڏي نورالدين کي، مخدوم جعفر جو فرزند ڄاڻايو ويو آهي. حامد بن ڪمال الدين فقهي مسائل ۾ به عظيم ڪتاب (1) ”تجهيز الجنائز“ (2) ”ترهم الكيس“ لکيا هئا. حامد بن ڪمال الدين پنهنجو ڪتاب ”ترهم الكيس“ 1099ھ ۾ جوڙيو هو. (حامد بن ڪمال الدين ۽ ان

¹ ”مظهر شاهجهاني“ سنڌي ص 283 طبع دوم 1994ع، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، حيدرآباد.

جي تصنيفات جو ذڪر انشاء الله اڳتي ايندو) ان کان علاوه علامه نورالدين بن مخدوم جعفر جو ذڪر پير جهنڊه ۾ سيد محب الله شاهه راشدي مرحوم جي ڪتبخاني ۾ موجود ”فتاويٰ علماء السند“ قلمي ۾ پڻ آيو آهي، جنهن کي حضرت علامه قاسمي صاحب، ”المثانة“ جي حاشيي ۾ هن ريت ذڪر ڪيو آهي:

”وڪتب المخدوم نور الدين ابن المخدوم محمد جعفر البوبڪائي السندي: اقول: و محصل مذهب شيخ الشيوخ قانون واحد هو ان كل جمعة وتر في النصف الاخير من رمضان فليلتها، ليلة القدر بل هي ليلة جمعة وتر اخير منه و بيانه انه لايتصل جمعتان وتران ولا زوجان فاذا كان احدهما وترا فالثاني زوج ففي النصف الاخير لا يكون ثلث جمع الا اذا كان الاولي سادس عشر ففي هذه الصورة وتر واحد هو الثالث والعشرين والاثنان زوجان و فيما سواء لا يكون الا اثنان احدهما وتر والثاني زوج فصح القانون اهـ. وجدت هذا التحقيق في فتاويٰ علماء السند الخطية في خزانة الكتب لصاحب العلم السيد محب الله المحدث، ابو سعيد غلام مصطفى السندي.“¹

مخدوم نورالدين جي ذڪر ڪيل مٿين عبارت درحقيقت ليلة القدر بابت شيخ الشيوخ شهاب الدين سهروردي جي راءِ جي تشريح آهي. شيخ سهروردي جو چوڻ آهي ته: ليلة القدر رمضان جي ٻوئين اڌ ۾ سترهين کان وٺي آخر تائين ان جمعي جي رات ٿيندي، جيڪا اڪي تاريخ هجي، ٻڌي نه هجي.² ان قول جي وضاحت خود سهروردي صاحب چند بيتن ۾ ڪئي آهي، جيڪي علامه قاسمي صاحب، ”المثانة“ جي حاشيه ۾ نقل ڪيا آهن.³ جن جو خلاصو هيءُ آهي ته:

جيڪڏهن رمضان جي ٻهريين تاريخ چنڇر هجي ته ٻوٽ ليلة القدر 21 تاريخ رمضان جي ٿيندي (چو ته ان صورت ۾ پهريون جمعو 7 رمضان، ٻيو

¹ علامه قاسمي حاشيه ”المثانة“، مطبوع سنڌي ادبي بورڊ، ضلع اول 1962ع، ص 251.

² وڌيڪ وضاحت لاءِ ڏسو المثانة ص 250.

³ علامه غلام مصطفى قاسمي، حاشيه المثانة، سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع، ص 250 ۽ 251.

جمعو 14 رمضان، ٽيون جمعو 21 رمضان ۽ چوٿون جمع 28 رمضان ٿيندو. رمضان جي پوئين ڏهي ۾ به جمعا ٿيا، هڪ اڪي تاريخ تي، ٻيو ٻڌي تاريخ تي. مٿين اصول مطابق، ليلة القدر اڪي واري جمعي يعني 21 رمضان جي رات ٿيندي (اهڙي طرح جيڪڏهن رمضان جي پهرئين، آچر هجي ته ليلة القدر 27 رمضان جي ٿيندي ۽ جيڪڏهن رمضان جي پهرئين تاريخ سومر هوندي، ته پوءِ ليلة القدر 19 رمضان جي ٿيندي ۽ جيڪڏهن رمضان جي پهرئين تاريخ اڱارو هوندي، ته پوءِ ليلة القدر 25 رمضان جي ٿيندي ۽ جيڪڏهن رمضان جي پهرئين تاريخ اربعاء هوندي، ته پوءِ ليلة القدر 17 رمضان جي ٿيندي ۽ جيڪڏهن رمضان جي پهرئين تاريخ خميس هوندي، ته پوءِ ليلة القدر 23 رمضان جي ٿيندي ۽ جيڪڏهن رمضان جي پهرئين تاريخ جمعه هوندي ته پوءِ ليلة القدر 29 رمضان جي ٿيندي.

اتي شهاب الدين جي چيل بيتن جو خلاصو ختم ٿيو. هاڻي ان مسلڪ جي وضاحت لاءِ مخدوم نورالدين جيڪو حاشيه هنيو آهي، ان جو ترجمو هيٺ ڏجي ٿو:

مان ٿو چوان ته: شيخ الشيوخ (سهروردي) جي مسلڪ جو خلاصو درحقيقت هڪ قانون جي شڪل ۾ آهي. اهو هيءَ ته هر اهو جمعو جيڪو رمضان جي پوئين اڌ ۾ اچي ۽ اڪي تاريخ تي هجي، ان جمعي جي رات ليلة القدر هوندي، بلڪ اهائي آخري اڪي رات جمعي جي هوندي، جنهن جو تفسير هيءُ آهي. سمجهي ڇڏيو ته: ڪڏهن به به جمعا اڪي تاريخ جا لڳو لڳ نه ايندا ۽ نه ٻڌي تاريخ جا لڳو لڳ ايندا. هڪ جمعو اڪي تاريخ تي هوندو ته ان کان پوءِ ايندڙ ٻيو جمعو لازماً ٻڌي تاريخ تي ٿيندو. هوڏانهن رمضان جي پوئين اڌ ۾ ڪڏهن به ٽي جمعا نه ايندا. سواءِ هڪ صورت جي، اها هي ته پهريون جمعو 16 تاريخ تي هجي ان صورت ۾ پوئين اڌ جي اندر اڪي جمع به صرف هڪ ئي ايندو جيڪو 23 تاريخ تي هوندو. باقي 2 جمعا (16 ۽ 30 وارا) ٻڌي وارا آهن. ان هڪ صورت کان سواءِ ڪڏهن به رمضان جي پوئين نصف ۾ 3 جمعا نه ايندا.

صرف 2 جمعا ٿيندا، جن مان هڪ اڪي هوندو ته ٻيو ٻڌي هوندو تنهن ڪري سهروردي وارو ذڪر ڪيل قانون صحيح آهي.

ان حوالي مان معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم نورالدين بن مخدوم جعفر پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو جنهن سهروردي جي مسلڪ جي تشريح ڪئي.

ياد رهي ته مير علي شير قانع، ”مقالات الشعراء“ ۾ مخدوم جعفر جي اولاد مان ٻن چئن جو ذڪر ڪيو آهي (1) مخدوم نورالدين (2) مخدوم عبدالغني. ٻنهي کي پائر ڪري ڄاڻايو اٿس، لکي ٿو ته:

”از اولاد معزي اليه مخدوم عبدالغني ست و بنده حسب تڪليف برادرش مخدوم نورالدين سال فوت وي که سن هزار و صد و شصت و نه هجري ست (1169هـ) اين آية معظمه موافق يافته و منظوم ساخته لمؤلفه.“¹

[صاحب موصوف (مخدوم جعفر) جي اولاد مان مخدوم عبدالغني آهي. هن بنده (مير علي شير قانع) عبدالغني جي پيءُ نورالدين جي حڪم تي، عبدالغني جي سن وفات لاءِ (جيڪا 1169هـ آهي) هيءُ آيت سڳوري مناسب لڌي ۽ بيتن ۾ آندي.]

ان کان پوءِ بيت ذڪر ڪيا اٿس:

در علم شرع مصطفوي مخزن نهفت
فيها علي الارائك نمر الثواب گفت

1169هـ

”مخدوم پاڪ سيرت عبدالغني که بود
هاتف پرورفت وي درجنان زغيب

مير علي شير قانع طرفان ذڪر ڪيل انهن بزرگن کي، مخدوم جعفر جو پٽ سمجهڻ نه گهرجي، بلڪه اهي مخدوم صاحب جي پوٽاڻ ۾ آهن. هت ذڪر ٿيل مخدوم نورالدين اهو نه آهي، جيڪو مخدوم جعفر جو پٽ آهي ۽ ليلة القدر بابت سهروردي جي مسلڪ جو شارح آهي، ڇو ته ”مقالات الشعراء“ ۾ ذڪر ٿيل نورالدين، پنهنجي پيءُ عبدالغني جي وفات 1169هـ کان پوءِ به زندهه

¹ مير علي شير قانع ”مقالات الشعراء“ فارسي، سنڌي ادبي بورڊ، طبع اول، 1957ع، ص 153.

آهي. هوڏانهن مخدوم جعفر جي پٽ نورالدين جو ايترا سال (170 سال) 1000 هجريءَ کان 1169 هه تائين، جيئرو رهڻ (پنهنجي پيءُ سوڌو) بظاهر مشڪل ٿو نظر اچي. جڏهن ته مخدوم جعفر جي پٽ نورالدين جو پڙ پوٽو حامد بن ڪمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن جعفر پنهنجو ڪتاب ”تجهيز الجنائز“ 1099 هه ۾ تصنيف ٿو ڪري. ان ڪري ”مقالات الشعراء“ ۾ ذڪر ٿيل مخدوم نورالدين ۽ مخدوم عبدالغني، مخدوم جعفر جا پٽ هرگز نه آهن. البت مخدوم جعفر جي اولاد ۾ شامل ضرور آهن. انهن پنهني بزرگن جون مزارون اڄ به بويڪن واري قبرستان ۾ موجود آهن. مخدوم عبدالغني جي قبر تي هي بيت اڪريل آهي:

”ڪرد حق سال رحلت مخدوم دو عدد را باسم آن داخل
درجہ اول بهشتي داد ڪرد عبدالغني در آن داخل“
1169 هه

البت عبدالغني جي پيءُ مخدوم نورالدين جي قبر تي ڪوبه بيت يا قطعء تاريخ لکيل نه آهي.¹

(5) مخدوم نجم الدين

هي بزرگ مخدوم جعفر جي خانداني روايت مطابق سندس فرزند آهي. هي تمام وڏي علم ۽ فضل جو مالڪ هو ۽ ڪتابن ۾ جيڪي ڪرامات مخدوم جعفر عليه الرحمة لاءِ مشهور آهن، اهي سڀ خانداني روايتون، مخدوم نجم الدين لاءِ پڻ مشهور آهن.

مخدوم نجم الدين، پنهنجي درگاه، شهر بويڪ ۾ اتر اوڀر ۾ وسائي، جتي سندس مسجد ۽ مقبره آهي.

سندس درگاه تي تمام گهڻا ماڻهو علمي فيض حاصل ڪرڻ ايندا هئا. هن بزرگ لاءِ خانداني روايت مطابق مشهور آهي ته، مخدوم جعفر عليه

¹ مخدوم جعفر رحمة الله عليه، پنهنجي پٽ نورالدين تي اهو نالو شايد پنهنجي پڙ ڏاڏي نورالدين جي نسبت سان رکيو جيڪو مخدوم جعفر جي اولاد ۾ پڻ هلندو رهيو.

الرحمة جيڪو جفر لاءِ مشهور هو پنهنجي خلوت خانہ ۾ ويٺل هو ۽ تعميد پيو لڪي ته پاڻ ڪنهن ڪم لاءِ نڪري ويا ته اتي هن چوڪري، مغلن جي ڪا شهزادي انهيءَ نقش ذريعي گهرائي. مخدوم جعفر انهيءَ چوڪريءَ کي ڏسي ڪاوڙ ۾ اچي ويا ۽ چوڪريءَ کي واپس ڪيائون ۽ آئنده لاءِ سڀ جفر ۽ نجوم جا ڪتاب ڌوئي، دفن ڪري ڇڏيائون.

بي روايت مطابق اهو واقعو مخدوم نجم الدين ۽ ان جي فرزند سان لاڳاپيل آهي.

مخدوم نجم الدين عليه الرحمة، مخدوم جعفر رحمة الله جو حسبي نسبي وارث هو جيڪو خانداني بزرگي ۽ فيض کي ساڳي طرح هلائيندو رهيو ۽ مرجع الخلائق پڻ رهيو.

علمي ڪارناما

مخدوم نجم الدين رحمة الله عليه جي علمي ڪارنامن مان ٻه ڪتاب مليا آهن. ۱. ”ثبات الايمان“ قلمي 2. ”رساله در علوم نجوم“

”رساله ثبات الايمان“ 5 ورقن تي مشتمل آهي جيڪو ڪلمه جي فضيلت جي بيان ۾ آهي. جنهن ۾ ايمان تي ثابت قدم رهڻ لاءِ دعائون، وظيفا ۽ طريقا لکيل آهن. ”ثبات الايمان“ جو قلمي نسخو جامع دينيه دارالهدى ٺيڙهيءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي. جنهن جو ڪاتب حافظ عبدالملڪ ولد ملا درويش ناريجو آهي. ان رسالي جي آخر ۾ مخدوم نجم الدين کي علامه العصر ۽ فريد الدهر جي لقبن سان ياد ڪيو ويو آهي.

* ”رساله در علم نجوم“ جو مڪمل نسخو ته ڪٿي به دستياب نه ٿيو البت علامه عبدالقادر پنوهاڙي وارن پنهنجي ڪتاب ”لطايف العلوم“ معروف به ”بياض زرد“ جي باب علم النجوم ۾، مخدوم نجم الدين جي انهيءَ رسالي تان استفادو ڪيو آهي ۽ ان کي ماخذ بڻايو آهي.¹

¹ اهو بياض 1659 صفحات تي مشتمل آهي. ان جو فوٽو اسٽيٽ قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي. مخدوم نجم الدين جي رسالي جو ذڪر ان ڪتاب جي 1388 صفحي تي آيل آهي.

* چوٽيارين جي ڪتبخاني جي فهرست، ڊاڪٽر بلوچ صاحب مرتب ڪئي هئي، جيڪا ماهوار ”پيغام“ سنڌي، آگسٽ / سيپٽمبر 1980ع جي پرچي ۾ شايع ٿي. ان ۾ هڪ مخطوطي بابت لکيل آهي ته: ”رساله نقلت لنجم الدين البوبڪائي“ (هيءُ رسالو مخدوم نجم الدين بوبڪائي لاءِ نقل ڪيو ويو).

علماء طرفان واکاڻ

مولانا محمد ٻنوي، پنهنجي سوانح حيات ۾ مخدوم نجم الدين جي مزار جي نهايت تعريف ڪئي آهي، فرمائن ٿا ته: ”بوبڪن جي پاڪ صحبت، بوبڪ به آثار قديمه جي هڪڙي روشن بستي آهي. ڪو وقت هو جو هن ۾ ملڪ جا روشن ستارا چمڪندا هئا. سنڌ جي تاريخ جا ورق انهيءَ ڳالهه تي شاهد آهن. حضرت مولانا نجم الدين صاحب جو مزار متبرڪ، روح کي خاص وجد ۽ سرور پيدا ڪندڙ آهي.“¹

* ٻه چنڊ ڪڙا ڪرڻ وارو واقعو بوبڪ وارن وٽ، مخدوم نجم الدين لاءِ مشهور آهي.

وفات، مقبره ۽ آثار

مخدوم نجم الدين عليه الرحمة جي وفات بابت ڪوبه دستاويزي ثبوت نه مليو آهي ۽ نه وري سندس مزار تي ڪجهه لکيل آهي، جنهن ڪري تاريخ وفات بابت ڪجهه نه ٿو چئي سگهجي ته ڪڏهن ٿي آهي، البت سندس مزار بوبڪن ۾ آهي، جتي سندس عظيم الشان مقبرو به آهي ۽ مسجد به آهي.

¹ الرحيم سنڌي 1، 1968ع، شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد، ص 73.

مخدوم جعفر جي خاندان جون ٻيون مشهور شخصيتون

- (1) **ڪمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن مخدوم جعفر:**
يعني مخدوم جعفر جو پڙ پوٽو. يارهين صدي هجريءَ جو وڏو عالم ۽ فاضل ٿي گذريو آهي. سندس زندگي جا حالات معلوم نه ٿي سگهيا. سندس تصنيفات ۾ ”الحلية الحني والعروة الوثقى“ جو نالو ملي ٿو جنهن جو حوالو هڪ قلمي فقهي بياض ۾ مليو آهي.¹
- علامه ڪمال الدين کي اولاد ڪيترو هو؟ ان جي تاريخي ڄاڻ بنهه ڪانه آهي. البت هڪ فرزند ’حامد‘ جي نالي سان معلوم ٿيو آهي، جيڪو ”هڪ رانجهو لکان دا مت“ جي مصداق آهي. علامه ڪمال الدين جي وفات جو سال ۽ تدفين جي جڳهه معلوم نه ٿي سگهي.
- (2) **حامد الدين بن ڪمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن مخدوم جعفر:** (ت 1121هـ)

وڏو عالم فاضل ٿي گذريو آهي. سندس حالات زندگي تفصيل سان نه ملي سگهيا. تصنيفات ۾ چار ڪتاب کائنس يادگار آهن. 1. تهذيب الجنائز لفظ السعادة 2. درهم الكيس (عربي) 3. درهم الكيس (فارسي). ٽيئي ڪتاب جنازه جي فقهي مسئلن بابت آهن. پهريون ڪتاب 6 ذوالقعدة 1099هـ ۾ جوڙيائين، پوءِ ان کي مخمصر ڪري 19 ذوالقعدة 1099هـ تي ”درهم

¹ اهو مجموعو فقه جو، مدرسه محمديه ٽنڊوآدر ۾ موجود آهي، جنهن جي ص 307 تي لکيل آهي ته: كذا في حلية الحسيني للعلامة ڪمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن مخدوم جعفر. جڏهن ته درود حاضري محشي بحواشي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي آخر ۾ هڪ حاشيه تي ان ڪتاب (حلية الحسيني) جو مصنف، حامد بوبڪائي کي قرار ڏنو ويو آهي. جيڪو ڪمال الدين بوبڪائي جو پٽ آهي. اهڙي طرح مڪتبہ چوٽياري جي ”فهرست مخطوطات“ جيڪا ڊاڪٽر بلوچ مرتب ڪئي هئي ۽ ماهوار پيغام سنڌي جي پرچہ آگسٽ سيپٽمبر 1980ع ۾ شايع ٿي هئي، ان ۾ به حلية الحسيني کي حامد بوبڪائي جي تصنيف قرار ڏنو ويو آهي. ۽ صحيح ڳالهه به اهڙي آهي. عبدالله.

الکيس“ ٺاهيائين. ٻئي ڪتاب عربي ۾ لکيل آهن. ٻئي ڪتاب سنڌ ۽ هند جي مختلف ڪتب خانن ۾ قلمي صورت ۾ موجود آهن. ”درهم الكيس“ جو فارسي ترجمو به پاڻ ڪيو هوائي، جيڪو قاسمي لائبريري ڪنڊيارو ۽ ٻين ڪتب خانن ۾ مخطوطي جي شڪل ۾ موجود آهي. ياد رهي ته علامه شمس الدين خراسانيءَ نالي هڪ عالم ”درهم الكيس“ عربيءَ جو هڪ شرح ”جواهر النفيس“ نالي لکيو هو. جيڪو ”تجهيز الجنازة“ (متن) جي هامش تي سن 1895ع مطابق 1312ھ ۾ مطبع هندو پريس دهلي مان شايع ٿيو. ان کانپوءِ اهو ڪتاب دارالڪتب الثقافيه افغانستان مان شايع ٿيو. تازو هاڻي ان جو عڪس شفايه ڪتب خانه، سرانان، بلوچستان طرفان شايع ٿيو آهي. ”درهم الكيس“ جو هڪ ٻيو شرح ”خرانة النفيس“ جي نالي سان 1303ھ ۾ مطبع فيض عثمانِي - ڪراچي مان پڌرو ٿيو هو.

4. ”الحلية الحسنی والعمرة الوثقی“. هيءُ ڪتاب عربي ٻولي ۾ لکيل مخدوم حامد بن ڪمال الدين جو آهي (جنهن جي نسبت غلطي سان سندس والد ڪمال الدين ڏانهن هڪ بياض ۾ ڪئي وئي آهي. جيئن مٿي گذريو). هن ڪتاب ۾ ٽي فصل آهن. ۱. فصل في خلقه صلي الله عليه وآله وسلم. 2. فصل في معجزاته صلي الله عليه وآله وسلم. 3. فصل في بعض صيغ الصلوات الواردة. ڪتاب جو خطي نسخو حڪيم محمد حسن يوسف صاحب وٽ سيوهڻ ۾ موجود آهي، جنهن جي آخر ۾ لکيل آهي: ”قد وقع الفراغ من تبويضها علي يدمؤلفها وجا معها من الڪتب الصحاح التي مرت الاشارة اليها حامد بن الزائر لبیت الحرام ڪمال الدين بن الهمام صلاح الدين بن القمقام نورالدين بن ملك الاسلام جعفر بن قدوة العلماء الاعلام عبدالڪريم ميران بوبڪائي غفر الله عنهم ورحمهم“.

مخدوم حامد بوبڪائي 1121ھ ۾ فوت ٿيو. سندس مزار بوبڪن ۾ آهي. جنهن تي قطع تاريخ لاءِ هيٺيون بيت اڪريل آهي.

گفت هاتف يافت امداد ازا حد

حامد اندر جنت ماواي سرائي

باقيات صالحات

مزار:

مخدوم صاحب جي بقايا آثارن ۾ هڪ قبرستان آهي جنهن ۾ سندس خاندان جون مزارون (قبرون) آهن. انهن مزارن (قبرن) ۾ مخدوم صاحب جي پنهنجي مزار به آهي. جيڪا ٽڪيل پٿرن مان ٺهيل آهي قبر جي مٿان ڪوبه قبو اڏيل ڪونه آهي. (تازو سندس قبر جي مرمت ڪاشيءَ جي سرن سان ڪئي وئي هئي).

مسجد مخدوم جعفر:

بوبڪ ڳوٺ ۾ جتي مخدوم صاحب جو گهر هو اتي مخدوم صاحب جي وصيت موجب هڪ عظيم الشان مسجد ٺاهي وئي آهي. هي مسجد سندس خاندان جي مخدوم فضل محمد ٺهرائي هئي. هي مسجد ٽن وڏن گنبذن جي ڇت سان ڍڪيل آهي ۽ اندر خاص طرح محراب ۾ وڏي گلڪاري ٿيل آهي.

تعمير جي تاريخ جو قطعو هن طرح لکيل آهي:

”به مخدوم فضل ز حق فضل گشت

تاريخ تعمير هاتف گفت

بنا کرد جامع مبارڪ گشت نام

شد سا زنده مسجد بهشت“

تاريخ 21 رمضان المبارڪ شريف۔ اللهم اغفر لڪا تب و مصنفه

دين محمد بوبڪائي 1274ھ

مخدوم جعفر جي وصيت موجب تيار ڪيل مسجد جي، شايد

اها ٻي نمبر تعمير آهي.

مسجد جي محراب تي تمام شاندار نموني جي گلڪاري ڪيل

آهي. محراب جي مهاڙي تي 32 دفعه لفظ الله لکيل آهي ۽ پاسي تي هڪ

بيت آهي

”چرا عاقل ڪند ڪارے ڪه باز آيد پشيمانی

ڪه عاقل خبر دارد ز خواب شاهي خبر دانی“

مٿان ونگ تي به هڪ بيت آهي. ان کان پوءِ باني مخدوم فضل

محمد ۽ بناء مسجد بابت هڪ بيت لکيل آهي. ان کان پوءِ هيٺ سوره

اخلاص ۽ ڪلم لکيل آهي. محراب تي هي بيت پڻ لکيل آهي...

”چراغ و مسجد و محراب و منبر

ابوبڪرو عمر عثمان حيدر“

مٿان ڪعبه الله ۽ مسجد نبوي جو قوتو ٺهيل آهي.

علمي آثار

مخدوم جعفر بوبڪائي جي باقيات صالحات ۾ سڀ کان اهم

شيءَ جنهن مان اڄ به لاپ پراڻي سگهون. بلڪ پرايون ٿا، سي سندس علمي

آثار ۽ تصنيفات آهن. مفصل تذڪرو اڳتي ”مخدوم جعفر بوبڪائي جا علمي

ڪارناما“ واري باب ۾ ايندو. ان شاء الله تعاليٰ.

مناقب و فضائل

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمة الله تعالى عليه

هن عنوان هيٺ، مختلف عالمن، فاضلن، ڪاتبن ۽ مورخن طرفان مخدوم جعفر بوبڪائي کي ڏنل ألقاب، سندن شخصيت بابت انهن جا تاثرات، واکاڻ جا ڪلمات ۽ خراج عقيدت طور پيش ڪيل الفاظ ذڪر ڪجن ٿا، جن مان مخدوم جعفر بوبڪائي جهڙي باڪمال علمي شخصيت جو علمي رتبو فضل و ڪمال ۽ روحاني مقام واضح ٿي وڃي ٿو.

رسمي فضيلت، حقيقي معرفت ۽ هر دلعزيزي

علامه غوثي مانڊوي، مخدوم جعفر بوبڪائي بابت فرمائي ٿو ته: (اردو تان ترجمو) زبان کي رسمي فضيلت ۽ دل کي حقيقي معرفت حاصل هُوس. ضمير (دل) جي ڳالهين کان آگاهه هئا، هر دلعزيز هئا، ”رموز النفوس والآفاق“¹ کان واقف هئا.²

تصوف سان محبت

علامه غوثي مانڊوي، عيسيٰ بن قاسم جي روايت سان لکي ٿو ته: مخدوم آخر عمر ۾ منطق جا ڪتاب دريا ۾ لوڙهي ڇڏيا هئا. ”احياء العلوم“، ”فصل الخطاب“ ۽ ٻيا اهڙا ڪتاب پڙهندا هئا.³ جن جو تعلق تصوف سان آهي.

جامع الڪمالات

مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته: مخدوم جعفر ولد ميران، مخدوم نوح جو همعصر ڪماليتن جو جامع ۽ زبردست عالم ٿي گذريو

¹ قرآن شريف جي هن آيت ڏانهن اشارو آهي: سنريهم آياتنا في الآفاق و في انفسهم (سورة فصلت 53).

² غوثي مانڊوي، ”اذڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار“ مترجم: فضل احمد جيپوري۔ طبع لاهور، 1995ع، ص 374.

³ غوثي مانڊوي، ”اذڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار“ مترجم: فضل احمد جيپوري۔ طبع لاهور، 1995ع، ص 375.

آهي مخدوم مذڪور زماني جي عجائبات مان ۽ سندس اولاد ۾ فضيلت ۽ ڪمال اڄ تائين هليو ٿو اچي.¹

هو علم نجوم، رمل، طلسم ۽ نيرنجات جو ماهر هو

مير علي شير قانع لکي ٿو ته: (ترجم فارسيءَ تان) مخدوم جعفر علم جو صاحب، وڏين نشانين وارو هو علم نجوم ۽ رمل ۾ سندس ثاني ڪونه هو. نيرنجات ۽ طلسم جي فن ۾ جهڙس ڪو عالم نه هو.²

مستند عالم دين

مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي دور ۾، ۽ بعد ۾ ايندڙ عالمن ۽ محققن وٽ، هڪ سَنَدَ جي حيثيت رکندو هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جهڙي عالم به جا بجا سندس ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. هڪ هنڌ فرمائي ٿو: ”لَمَّا ذَكَرَ الْعَلَمَةُ الْبُوبَكَائِي نَفَعَنَا اللَّهُ بِبَرَكَاتِهِ“³ ترجمو: (اهو هن ڪري ته علامه بوبڪائيءَ ائين لکيو آهي، الله پاڪ سندس برڪتن مان، اسان کي نفع پهچائيندو رهي.

مدقق ۽ محقق

مخدوم جعفر جي ڪتاب ”عرض العراضة“ قلمي جي پڇاڙيءَ ۾ ڪاتب محمد بن محمد، کيس ”محقق ۽ مدقق“ ڪري لکيو آهي. (تصنيف المصنف المدقق مخدوم جعفر بوبڪائي)⁴

مخدوم الانام

حاجي پنهور مخدوم نوح بابت پنهنجي لکيل ڪتاب ”ذليل

¹ مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“ مترجم: سنڌي امير احمد، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 374. اهڙي ريت فتح الدارين جي انهيءَ قلمي نسخي جي آخر ۾ کيس ”جامع الڪلمات“ چيو ويو آهي. جيڪو مڪتبه راشديه - پير ڳوٺ ۾ موجود آهي. عبدالله.

² مير علي شير قانع ٺٽوي ”مقالات الشعراء“ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 152.

³ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي: ”تمار العناية“، ناشر مڪتبه قاسميه ڪنڊيارو ص 35.

⁴ عرض العراضة قلمي، موجود درگاه راشديه پير ڳوٺ، خيرپور ميرس، ص 42.

الذڪرين“ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي کي ”مخدوم الانام“ (يعني جڳ جو مخدوم) ڪري لکيو آهي.

فريد العصر

قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ موجود، ”كشف الحق“ قلمي جي سرورق تي کيس ”فريد عصره“ (پنهنجي دور جو يگانو عالم) لکيو ويو آهي (للمخدوم فريد عصره جعفر بن ميران البوبڪائي)

ينابيع الحكمة

مخدوم جعفر تائين پهچندڙ هڪ سلسلہ سند ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي کي ”ينابيع الحكمة“ (حڪمت ۽ ڏاهپ جو هڪ چشمو نه، پر گهڻن چشمن جو مجموعو) جهڙي لقب سان ياد ڪيو ويو آهي (وقد اجازہ المخدوم جعفر ينابيع الحكمة بن المخدوم عبدالڪريم الشهير الميران... الخ.¹)

رحلة الفضلاء والاولياء

مخدوم عبداللطيف بن محمد هاشم ٺٽويءَ کيس ”رحلة الفضلاء والاولياء“² (فاضلن ۽ ولين جو مَرَجع) ڪوٺي ٿو. سندس لفظن ۾: ”وقد ذكر الفاضل الكامل رُحْلَة الفضلاء والاولياء، العلامة المخدوم جعفر“³

پنهنجي دور جو ابو حنيفه

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، کيس (فقہ ۽ فتاويٰ ۾) پنهنجي دور جو ”امام ابو حنيفه ثاني“ جي لفظن سان ياد ڪيو آهي (والشيخ جعفر السندي کان ابا حنيفه الثاني في اوانه⁴)

¹ انهيءَ سَنَدَ جو ذڪر ايندڙ باب ۾ تفصيلي طور اچي رهيو آهي. عبدالله عفي عنه

² الرُحْلَة: الجهة التي تتصدها. عالمُ رُحْلَة: عالمٌ يَرحَلُ اليه من الآفاق (منجد في اللغة)

³ مخدوم عبداللطيف ٺٽوي۔ ذب ذبابات الدراسات، ج 1، سنڌي ادبي بورڊ، 1959ع، ص 68.

⁴ علامہ قاسمي ”فهرس الكتب العربيہ“ لجنة احياء الادب السندي 1966ع، ص 1.

سنڌ جي فقيهن جو سرواڻ

علامه قاسمي، کين ”سنڌ جي وڏن فقيهن جو اڳواڻ“ چيو آهي
قدوة اعلام فقهاء بلاد السند المخدوم جعفر¹

محقق اڪبر

”رشاد الصادقين“ قلمي (موجود روهڙي) جي ابتداء ۾ ڏنل فهرستِ مضامين جي سرنام طور هيءَ عبارت درج آهي: فهرست ڪتاب ارشاد الصادقين تصنيف المحقق الاڪبر المخدوم جعفر.

عالم رباني

مخدوم حامد اگهمي، کيس عالم رباني (يعني الله وارو عالم) چيو آهي. سندس عبارت هن ريت آهي: ”اقول ما افاده العالم الرباني، الشيخ جعفر البوبڪائي“²

الامام العلامة الحجة الفهامة

مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتاب ”المهم شرح الاهم“³ جي سر ورق تي ڪاتب کيس هنن لفظن/لقبن سان ياد ڪيو آهي: ”الكراسة الاولى من ”المهم في شرح اهم النحو“ للامام العلامة الحجة الفهامة صاحب التصانيف الانيقة في اكثر العلوم“۔ جنهن مان واضح ٿئي ٿو ته مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي دور جو امام هو ۽ کيس ان وقت ”علامة“ جي لقب سان ياد ڪيو ويندو هو. ”الحجة“ جي لقب مان هن ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته سندس ڳالهه کي، تحقيق کي ۽ فتويٰ کي ”آخري حجة“ سمجهيو ويندو هو.

جامع المعقول والمنقول

هڪڙا عالم صرف معقولات جا ماهر ٿيندا آهن، منقولي علوم

¹ سر ورق ”المتانة في مرمة الخزانة“ للمخدوم جعفر، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع.

² مخدوم محمد هاشم ٺٽوي۔ بياض هاشمي ج اول، موجود قاسمي لائبريري ڪنڊيارو نمبر 487.

³ ”المهم شرح الاهم“ جو قلمي نسخو/ سر ورق، موجود مڪتبه محموديه، مدينه المنوره.

سان انهن کي دلچسپي نه هوندي آهي. ٻيا عالم وري صرف منقولات (حديث، فقه وغيره) جا امام هوندا آهن. معقولات (منطق فلسفہ وغيره) سان انهن کي سروڪار نه هوندو آهي. پر مخدوم جعفر بوبڪائي ”جامع المعقول والمنقول“ هو علم جي ٻنهي قسمن ۾ مهارت رکندو هو. اهڙو لقب سندس ڪتاب ”المهم شرح الاهم“ جي سرورق تي، ڪاتب سڳوري هنن لفظن سان ڏنو آهي:

”صاحب التصانيف الانيقه في اكثر العلوم من المعقول والمنقول“¹

مخدوم المخاديم

سنڌ ۾ ڪيترائي علماء، مخدوم جي لقب سان ملقب ٿيا، پر مخدوم جعفر بوبڪائي، انهن مخدومن جو به مخدوم هو ان ڪري کيس سندس شاگرد مخدوم يوسف علي جو پوٽو ”علامه محمد يوسف بن بايزيد ٺٽوي، “حضرة مخدوم المخاديم“ جي لقب سان ياد ڪري ٿو.²

المرشد الارشد

اهڙي ريت علامه محمد يوسف، کيس ”المرشد الارشد“³ جي لقب سان نوازي، هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڪيو آهي ته، مخدوم جعفر بوبڪائي نه صرف ظاهري علوم جو ماهر هو پر هو باطني علوم ۾ پڻ ڪمال رکندو هو ۽ پنهنجي مريدن جي رهنمائي ڪندو هو ان ڪري هو ”مرشد ارشد“ جي لقب جو حقدار آهي.

مهد قوانين الشريعة

جنهن جي معنيٰ آهي ”شريعت جا قانون ۽ قاعدا جوڙيندڙ“ اهو لقب اهڙي ماهر فقيه کي ڏنو ويندو آهي، جيڪو اجتهاد جي صلاحيت رکندڙ هجي. نون نون پيش ٿيندڙ مسئلن ۾ اجتهاد ۽ استنباط ڪري،

¹ ڏسو ”المهم شرح الاهم“ قلمي نسخي جو سرورق، مڪتبه محموديه، مدينة المنورة.

² ڏسو ”بيان البنية“ جو خطي نسخو/ سرورق، موجود مڪتبه محموديه، مدينة المنورة.

³ حوالو ساڳيو.

انهن لاءِ شرعي حڪم ۽ فتويٰ جاري ڪري سگهي. الحمد للہ مخدوم جعفر بوبڪائي ۾ اها صلاحيت اتم درجي ۾ موجود هئي، ان ڪري علامه محمد يوسف کيس انهيءَ لقب سان نوازيو آهي.¹

مُفَنُّ افانين الطريقة، مبين براهين الحقيقة

”تصوف/ طريقت جا انواع ۽ اقسام ٻڌائيندڙ حقيقت جا برهان ۽ دليل پڌرو ڪندڙ“ اهو لقب به کيس علامه محمد يوسف ڏنو آهي.² جنهن مان مخدوم جعفر بوبڪائي جي طريقت ۽ تصوف جي ميدان ۾ منزلت ۽ رتبو معلوم ٿئي ٿو. ”مفنن افانين الطريقة“ جي لفظن/ لقب مان اشارو آهي هن ڳالهه طرف ته مخدوم جعفر نه صرف تصوف ۽ طريقت جو پارکو هو پر ان سان گڏ ان ۾ جدت آڻيندڙ ۽ نيون راهون کوليندڙ ۽ ان ۾ اجتهادي ذهن رکندڙ شخصيت جو مالڪ هو ۽ هو ”حقيقت“ تائين به پهتل هجڻ سان گڏ ”حقيقت“ کي برهان ۽ دليلن جي روشنيءَ ۾ سلجھائڻ جي قوت رکندڙ هو.

رافع اعلام الملة البيضاء، ناصب مناصب الشريعة الغراء

”ملت بيضاء (روشن دين/ اسلام) جي جهنڊن کي بلند ڪندڙ ۽ چمڪندڙ شريعت جي منصبن کي کوڙيندڙ“
 اهو لقب به کيس علامه محمد يوسف مذكور عطا ڪيو.³ جنهن مان اشارو آهي، هن ڳالهه طرف ته، سندس علمي ۽ ديني خدمتون ايتريون هيون جو گويا ڪه سندس دور ۾ اسلام (جنهن کي ملت بيضاء ڪوٺيو ويندو آهي) جا جهنڊا بلند ٿي ويا، اسلام جو بول بالا ٿي ويو. ڪنهن جا جهنڊا بلند ٿيڻ، ان جي فتح ۽ ڪاميابي جي علامت هوندي آهي. ڪنهن به قلعي کي فتح ٿيل تڏهن سمجهيو ويندو آهي، جڏهن فاتحين،

¹ ڏسو بيان البنية جي خطي نسخہ (مڪتبہ محموديہ۔ مدينۃ المنورہ) جي پڇاڻي.

² حوالو ساڳيو.

³ حوالو ساڳيو.

ان مٿان پنهنجو جهنڊو لهرائين. سندس بابرڪت دور ۾ شريعت جي منصبن جي وڏي عزت هئي، اسلامي شعائر جي عزت ڪئي ويندي هئي، اذان، نماز مسجد، قضا، فتويٰ، وغيره کي وڏي اهميت حاصل هئي. ”ناصب مناصب الشريعة الفراء“ جو لقب انهيءَ ڏانهن اشارو ڪري ٿو. اڄوڪي دور وانگر ڳالهه نه هئي، جو ديني شعائر تي ٽوڪ ۽ ٽٽول جو ماحول بڻايو ويو آهي.

علامه الهند و السند، الشهير في العرب و العجم

مخدوم جعفر بوبڪائي لاءِ هيءَ القاب سندس تاليف ”معونة المبتدي“ جي سر ورق تي لکيل آهي. ظاهر آهي ته اهي القاب ”معونة المبتدي“ جي ڪاتب ڏنا آهن. اصل لفظ هيءَ آهن: ”الكراسة الاولى من معونة المبتدي لعلامة الهند و السند الشهير في العرب و العجم“ حضرت مخدوم جعفر بن عبدالڪريم بن مخدوم يعقوب البوبڪائي

”علامه الهند و السند“ جي لقب مان واضح ٿو ٿئي ته مخدوم صاحب پنهنجي علمي ڪارنامن سان جيئن سنڌ اندر پاڻ مڃايو ائين هن جي شهرت ۽ علمي ڌاڪ جو پڙاڏو هندوستان ۾ به پڌڻ ۾ پئي آيو. ان ڪري هو نه صرف سنڌ جو علامه هو پر هند جو علامه به هئو. ان سان گڏ ”الشهير في العرب و العجم“ جو لقب اسان کي ٻڌائي ٿو ته سندس شهرت عجم (سنڌ ۽ هندوستان) کان ٽپي عربستان تائين پهتي.

عربستان ۾ اڄ به سندس ڪيترائي ڪتاب، مخطوطات جي شڪل ۾ موجود آهن، جيئن مٿي گذري چڪو ۽ اڳتي تصنيفات واري باب ۾ به ايندو.

مخدوم جعفر بوبڪائي جا استاذ

مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ ’حاصل النهج‘ ۾ استاد اختيار ڪرڻ (استاد جي چونڊ) بابت لکيو آهي ته:

”و در اختيار استاد اولاً تفكر و تأمل بسيار كند... الخ“

يعني استاد جي چونڊ ۾ وڏي سوچ وڃڻ گهرجي، بس تڪڙ ۾ هر ڪنهن آڏو ويهي سبق نه پڙهي، نظر ڦيرائي ڏسي ته پنهنجي ملڪ ۽ ديس ۾ ڪهڙو عالم آهي، جيڪو پرهيزگار عمر رسيده، بااخلاق، بردبار، سنجيده طبيعت جو مالڪ ۽ صابر هجي، پهريائين ان وٽ پڙهڻ شروع ڪري. جيڪڏهن عمر رسيده (جهونو) عالم نه آهي ته پوءِ نوجوان استاد به صحيح آهي (جيڪو مٿين صفتن جو مالڪ هجي). پر جيڪڏهن سندس ديس ۾ ڪو اهڙو استاد نه ٿو ملي، ته علم خاطر سفر ڪرڻ (ٻاهر نڪرڻ) لازم آهي.

اهڙو استاد اختيار ڪري، جيڪو منقول صحيح علمن جو ماهر ۽ هن طالب صادق جي نظر ۾ اهو استاد ظاهري علمي ذوق جو صاحب هجي. سنت جو تابع ۽ بلند همت وارو هجي، سست ۽ بيڪار نه هجي، مضبوط ارادي جو مالڪ ۽ بصيرت جو صاحب هجي، پڙهڻو نه هجي، بدعتي، جاهل ۽ نفس پرست نه هجي، اڃاين ڳالهين ۾ وقت وڃائڻ وارو نه هجي.¹

مخدوم جعفر بوبڪائي، جيئن ته عالم باعمل هو انڪري هن جيڪي ڪجهه، استاد جي چونڊ ۽ علم لاءِ سفر ڪرڻ بابت لکيو آهي، ائين هن پاڻ به ڪيو. جنهن وقت هن بوبڪن ۾ اک پتي ۽ سمجهدار ٿيو ته کيس علمي ماحول مليو. مخدوم جعفر جو گهر ۽ سندس والد صاحب جو مدرسو بوبڪن ۾ هڪ علمي چشمي جي حيثيت سان، علم جي آڇان جي اڃا جهڙي رهيو هو. منجهس مخدوم عبدالڪريم ميران بوبڪائي، جهڙو باڪمال استاد، شاگردن جي هجوم جي وچ ۾ علم جا

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ’حاصل النهج‘ فارسي طبع سنڌ يونيورسٽي 1969ع، ص 16 ۽ 17.

واهڙ وهائي رهيو هو. سنڌ اندر مروج دستور مطابق مخدوم جعفر جو پهريون استاد، سندس والد صاحب هو جنهن وٽ هو تقريباً 20 سالن جي عمر تائين پڙهيو. جڏهن 949ھ ۾ سندس والد صاحب، علم جو آفتاب، مخدوم عبدالڪريم عرف ”ميران“ بوبڪائي، هن جهان مان ڪوچ ڪيو تيستائين سندس لائق فرزند هيڏي هوڏي لوٽو نه هنيو. ان کان پوءِ هو مزيد اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتو ۽ اهڙن استادن کان علم پرايو جيڪي سندس ٻڌايل وصفن تي بالڪل پورا هئا، ۽ اهي پنهنجي دور جا وڏا فاضل، محدث، مفسر، فقيه ۽ تعليم جا ماهر ليکيا ويندا هئا، نه صرف تعليم جا ماهر هئا، پر تصنيف جي ميدان جا به ڪوڏيا هئا، جن تصنيفن جي ڪري، اُهي اڄ به زنده آهن، سندن نالو روشن آهي ۽ انهن جي علم مان اڄ به هر ڪو پيو اڀياس حاصل ڪري ۽ لاڀ پرائي. انهن استادن ۾ هڪ طرف هندوستان جا چوٽيءَ جا عالم به شامل آهن، ته ٻئي طرف مصر ۽ عربستان جا عالم به اچي وڃن ٿا.

مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي سوانح، تعليم ۽ استادن بابت نه ڪو ڪتاب لکيو نه ئي ڪنهن همعصر يا بعد وارن عالمن سندس بابت ڪا تفصيل وار ڄاڻ ڏني آهي. البت سندس مختلف تصنيفن جي مطالع مان، اسان کي هيٺين عالمن جا نالا ملن ٿا، جن کي مخدوم جعفر پنهنجو شيخ يا استاد لکي ٿو ۽ انهن جي مدح سرائي ڪري ٿو:

1. علامه علي بن حسام الدين المتقي الهندي (ت 975ھ)
2. شيخ محمد طاهر پٽني گجراتي (ت 986ھ)
3. علامه شهاب الدين احمد بن حجر الهيثمي (ت 974ھ)
4. شيخ ابوالمڪارم محمد بن محمد البڪري الصديقي شافعي (ت 994ھ)

5. شيخ عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد المدني

6. علامه پيارو نهر والي

7. استاد جمال الدين البزدي

هاڻي اسان مخدوم جعفر جي انهن استادن جو تفصيل سان
ذڪر ڪنداسون:

(1) مخدوم عبدالڪريم عرف ميران بن يعقوب بوبڪائي: (مخدوم جعفر جو والد صاحب)

سندس تفصيلي حالات، باب پهرئين ”مخدوم جعفر جو دور ۽
سندس خانداني پس منظر“ اندر گذري چڪا، دهرائن جي ضرورت ڪانه آهي.
(2) علامه علي متقي هندي برهانپوري:

شيخ علي متقي بن حسام الدين بن عبدالملڪ بن قاضي خان، شيخ
علي متقي جي ولادت 885ھ ۾ ”برهان پور“ گجرات ۾ ٿي. کيس والد
صاحب، ”شاه باجن چشتي“ جي خدمت ۾ وٺي ويو، والد صاحب جي فوت
ٿيڻ جي ڪري علمي مشغلو هلائي نه سگهيو ۽ ”مانڊو“ جي بادشاه وٽ ملازم
ٿيو پر اتان دل کڻي ٿي پيس، ان ڪري وري شيخ عبدالڪريم وٽ وڃي رهيو
پوءِ ٻه سال کن ملتان ۾ حسام الدين متقي جي حلقي ۾ داخل ٿيو
جتي ”تفسير يضاوي“ ۽ ”عين العلم“ پڙهيو. ان کان پوءِ حرمين شريفين هليو
ويو جتي شيخ الحديث ابو الحسن شافعي بڪريءَ وٽ حديث به حاصل
ڪيائين، ته شريعت ۽ طريقت جا سبق پڻ ورتائين.

مڪه ۾ شيخ محمد بن محمد السخاوي ۽ شيخ احمد بن حجر
مڪيءَ وٽ فيض حاصل ڪيائون.¹

ان کان پوءِ علي متقي هندي، ٻه دفعا گجرات هندوستان موٽي آيو هو
۽ قاضي عبدالله سنڌي درٻيلوي، ڪجهه وقت گجرات ۾ سندس وٽ رهيو.
”فقهاءِ هند“ ۾ علامه علي متقي جي خودداريءَ جي بابت هڪ
عجيب قصو لکيو آهي، جنهن جو خلاصو هي آهي:

بادشاه، ملاقات جي درخواست ڪئي، ليڪن ان انڪار ڪيو
پر قاضي عبدالله جي اصرار تي هن شرط تي ڳالهه طئي ٿي ته گفتگو نه

¹ اسحاق پٽي ”فقهاءِ هند“ ج 3، ص 293، اداره ثقافت اسلاميه لاهور.

ٿيندي، نيٺ گجرات جو حاڪم علي متقي هندي وٽ هلي آيو. قاضي عبدالله سنڌي سان گفتگو ٿي، گجرات جو بادشاهه هڪ ڪروڙ نذرانه ڇڏي ويو. شيخ علي متقيءَ اهي عبدالله کي ڏئي ڇڏيا.¹

علي متقي واپس مڪه هليا ويا، جتي تعليم ۽ تدريس جاري رکيائون ۽ اتي مخدوم جعفر عليه الرحمة ڪانئس تعليم ورتي، جيئن ”ڪشف الحق“ ۾ مخدوم صاحب، علامه متقي کي شيخ ۽ استاد ڪري لکيو آهي پاڻ لکي ٿو:

”وڪتاب البرهان الجلي لشيخنا علي المتقي الهندي.“²

سندن عمر 89 سال ٿي ۽ جنت المعللي ۾ دفن ٿيو.

سندس تصنيفات ۾ هي ڪتاب شامل آهن:³

1. شئون المنزلات في تفسير الآيات.
2. كنز العمال في سنن الاقوال والافعال.
3. تلخيص البيان في علامات مهدي آخر الزمان.
4. جواز الحكم في المواعظ والحكم.
5. رساله في جواز رفع السبابة في التشهد.⁴
6. البرهان في مهدي آخر الزمان.
7. غاية القصوي في معرفة الدنيا.
8. رساله سلوك الرجال.
9. رساله فارسيه در مهدي آخر الزمان.

ڊاڪٽر ظهور الحسن، ”تاريخ صوفيائي گجرات“ ۾ لکي ٿو ته: ”سندس استاد احمد بن حجر مڪي الهيتمي به سندن هٿن مبارڪن تي دست بيعت ٿيا.“

¹ اسحاق ڀٽي ”فقهائ هند“ ج 3، ص 295، اداره ثقافت اسلاميه لاهور 1976ع.

² مخدوم جعفر بوبڪائي ”ڪشف الحق“ قلمي ص 32.

³ اسحاق ڀٽي۔ فقهاء هند ج 3، ص 301، 304 اداره ثقافت اسلاميه لاهور، 1976ع.

⁴ 5۔ کان 9 نمبر تائين وارا ڪتاب قلمي صورت ۾ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهن.

سلطان محمود ثاني به سندس بيعت ڪري سندن حلقهء ارادت ۾ آيو. سلطان جو وزير آصف خان جنهن قضا جو عهدو علامه متقي جي حوالي ڪيو ته، توهان ديني معاملات شريعت مطابق هلايو علامه متقي ان ڪم تي پنهنجي مريد کي مقرر ڪيو ليڪن آخرڪار اهو به رشوت وٺڻ لڳو ان تي بادشاهه صاحب اختيار پنهنجي حواله ڪري ڇڏيا. شيخ علي متقي ان باري ۾ بادشاهه سان مليو ليڪن بادشاهه جي حالت ڦريل ڏٺائين، ته فوراً وري مڪرمه روانو ٿيو ماڻهن گهڻو اصرار ڪيس، پر نه مڙيو ۽ فرمايائين ته: حضور اڪرم ﷺ جن فرمايو ته:

”دنيا ۽ آخرت ٻئي هڪ ٻئي جون پهچون آهن.“ ان ڳالهه جي تجربي لاءِ مڪرمه کان آيم ۽ هاڻي معلوم ٿيو ته، اهو صحيح آهي. مڪي ۾ پهچي ڪري باقي زندگي هدايت ۽ تلقين لاءِ ڏٺائون، ۽ درس ۾ رهيا.¹

شيخ علي متقي هندي جي، مخدوم عبدالله سنڌي درٻيلوي سان گهڻائي سنگت ۽ بي تڪلف دوستي هوندي هئي. ان لاءِ شيخ عبدالحق دهلوي جو ڪتاب ”زادالمتقين“ مطالعو ڪجي.²

(3) شيخ محمد طاهر پٽني (ت 986هـ)

علامه مجد الدين محمد بن طاهر پٽني گجراتي (913هـ ۾) ”پتن“ گجرات ۾ ڄائو. اتي ئي رهيو. سندس تعليم استاذ الزمان ملان مهٽ، شيخ ناگوري ۽ شيخ برهان الدين سمهوي وٽ ٿي. پندرهن سال اتي رهيو 944هـ ۾ حج تي ويو ۽ اتي رهي، گجراتي بادشاهن جي مدرسه ۾ پڙهڻ شروع ڪيائون، جتي مخدوم جعفر عليه الرحمة به پڙهيو. مڪي ۾ جيڪي سندس استاد هئا، سي هي آهن:

1. شيخ ابو الحسن البڪري (ت 952هـ)

¹ ڊاڪٽر ظهور الحسن۔ ”تاريخ صوفيائي گجرات“ طبع جميل اڪيڊمي، احمد آباد، 1982ع، ص 70 تا 73.

² شيخ عبدالحق دهلوي۔ زادالمتقين في سلوك طريق اليقين، اردو ترجمه مولانا ڊاڪٽر عبدالعليم

چشتي۔ الرحير اڪيڊمي ڪراچي 1998ع، ص 73، 84.

2. شهاب الدين احمد بن حجر مكي هيتمي (ت 974هـ)

3. شيخ علي بن عراق

4. شيخ جار الله بن فهد

5. شيخ عبيد الله سرهندي

6. سيد عبدالله العيدروس

7. شيخ برخوردار السندي

8. علي بن حسام الدين (ت 975هـ)

تنهن کان پوءِ هندوستان موٽي ڪري، تصنيف ۽ تدريس ۾ مشغول ٿي ويو. هيءُ بزرگ، مهدي تحريڪ جي خلاف اتي بيٺو پنهنجي پڳ لاهي ڇڏيائين ۽ چيائين ته، جيسين هن تحريڪ کي ختم نه ڪبو تيسين پتڪو نه پائبو. اڪبر بادشاهه جڏهن گجرات فتح ڪيو ته شيخ طاهر کي پڳ ٻڌايائين ۽ نيٺ ڪافي حد تائين بدعتن جون پاڙون پتي ڇڏيائين. ان وقت اڪبر بادشاهه، مرزا عزالدين کي واليءَ گجرات بنايو هو. پر وري جڏهن ميرزا عبدالرحيم بن بيرم خان والي ٿيو ته مهديت ۽ بدعتن زور ورتو شيخ طاهر وري پتڪو لاهي آڱري هليو ويو. مهدي فرقي وارا، هن جي پٺيان ڪاهي پيا ۽ نيٺ هڪ رات ”آجين“ وٽ کيس شهيد ڪري وڌائون. اهو 986هـ جو واقعو آهي.¹

تصنيفات

1. مجمع بحار الانوار

2. لطائف الاخبار

3. تذكرة الموضوعات

4. المغني في اسماء الرجال

”تذكرة الموضوعات“ جو خلاصه مخدوم جعفر ”عجالة الطالبين“ جي

نالي سان لکيو. مخدوم جعفر سندس وٽ مڪي ۾ گجراتي مدرسه ۾ پڙهيو هو. ”عجالة الطالبين“ جي مقدمه ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي کيس پنهنجو شيخ (استاذ) تسليم ڪندي لکي ٿو ته:

¹ علامه عبدالحي الحسني ”نزهة الخواطر“ ج 4، ص 265 تا 268، طبع ملتان.

”و ڪالشيخ الورع العلامة محمد طاهر بن علي الفتني، اختصر جميع مامر مع ماضر اليه من غير ها كالخلاصة في مجموعة سماه تذكرة الموضوعات في الاحاديث المرفوعات، فاردت ان افرض منها اكثر الموضوعات وما لا اصل له من الواردات ولا اذكر مما ضعفوه و اختلفوا في صحته الا نادرا اري الاخبار به من الواجبات“.¹

[استاذ پرهيزگار علامہ محمد طاہر پٽني، انهن سمورن مٿين ڪتابن² جو خلاصو ۽ اختصار تيار ڪيو ۽ ان ۾ ٻيا به وادارا ڪيا، ان جو نالو ”تذكرة الموضوعات في الاحاديث الموضوعات“ رکيو منهنجو ارادو ٿيو ته، ان مان اڪثر موضوعات ۽ اهڙيون روايتون، جن جو ڪوبه بڻ بنياد ڪونه آهي، الڳ ڪري ڪتاب شاهيان، جنهن ۾ ضعيف روايتون ۽ اهي روايتون جن جي صحت ۾ اختلاف ڪيو اٿن، ذڪر نه ڪريان، سواءِ ڪجهه روايتن جي، جن جو ذڪر ڪرڻ لازم ٿي پوي ٿو.]

علامہ صديق حسن قنوجي، ”اتحاف النبلاء“ ۾ لکيو آهي ته: شيخ عبدالقادر بن ابي بڪر الصديقي (ت 1138هـ) جيڪو مڪه ۾ مفتي جي منصب تي فائز هو سو محمد طاہر پٽني جي اولاد مان هو.³

ياد رهي ته اهو شيخ عبدالقادر مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو استاد آهي، جنهن کان مخدوم صاحب هر علم جي ڪتابن جون سندون حاصل ڪري، ”اتحاف الاڪابر بمرويات الشيخ عبدالقادر“ جي نالي سان هڪ ڪتاب جوڙيو هو جيڪو پنهنجي موضوع تي بهترين ڪتاب آهي.⁴

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”عجالة الطالبيين“ قلمي موجود درگاه فقير الله علوي ص 3.

² انهن ڪتابن جا نالا مخدوم جعفر بوبڪائي ڏنا آهن 1. المغني في تخريج الاحياء للعراقي 2. مختصر المغني للفيروز آبادي 3. المقاصد الحسنه للسخاوي 4. الآلي المصنوعة 5. ذيل الآلي 6. الوجيز.

ٽئي سيوطي جا 7: موضوعات المصاييح للقزويني 8. موضوعات الصغاني.

³ بحواله مقدمه مجمع بحار الانوار ص 20، طبع مكتبة الايمان، مدينة المنورة 1994ع.

⁴ وديڪ ڄاڻ لاءِ ڏسو ”اتحاف الاڪابر“ قلمي موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو، جو مقدمو.

(4) علامہ ابن حجر الھيتمي المكي (ت 974ھ)

مڪمل نالو ۽ نسب هن ريت آهي:

احمد بن محمد بن علي بن الحجر الھيتمي المكي الازھري، مخدوم جعفر جي هن عظيم استاد جي ولادت، رجب ۹۰۹ھ مطابق 1504ع ۾ ”ھيتم“ مصر ۾ ٿي، پاڻ ننڍي هوندي ڀيتم ٿي ويو جنهن ڪري سندن پالنا امام عارف بالله شمس الدين بن ابي الحمائل ۽ شيخ شمس الدين الشناوي ڪئي، علامہ شناويءَ ان کي سندس پيءُ واري محلي مان ڪڍي طنطا (طنطا) شهر ۾ پڙهڻ لاءِ موڪليو جتي هن ابتدائي تعليم حاصل ڪئي.

اعليٰ تعليم لاءِ 924ھ ۾ ازهر شريف ويو جتي هيٺ ذڪر ڪيل استادن کان تعليم حاصل ڪيائين:

1. شيخ الاسلام قاضي زڪريا الانصاري (ت 926ھ)

2. علامہ شمس الدين السمهودي (ت 911ھ)

3. علامہ شهاب الدين الرملي

4. علامہ ابو الحسن محمد بن محمد البڪري (ت 952ھ)

5. علامہ شمس الدين اللقاني

6. علامہ شهاب الدين بلقيني

هي سڀ امام، ابن حجر جا استاد رهيا آهن، جن کان هن تفسير حديث، علم الكلام، فقه، اصول فقه، ادب ۽ علم الحساب جا علوم حاصل ڪيا. 933ھ ۾ مڪه شريف ۾ آيو ۽ اتي رهي پيو. ڪجهه وقت کان پوءِ مصر ڏانهن موٽي ويو پر هر سال حج جي بهاني مڪه ايندو رهندو هو. تانته آخر ۾ مڪه ۾ رهي ڪري تدريس، افتاء ۽ تاليف جو ڪم ڪرڻ لڳو جتي 973ھ ۾ ٻئي قول مطابق 974ھ ۾ وفات ڪري ويو.

سندس تصنيفات جو تعداد 40 جي لڳ ڀڳ آهي، جن مان مشهور تصنيفون هي آهن:

1. تحرير المقال في آداب واحكام يحتاج اليها مؤدب الاطفال

2. المنهج القويم بمسائل التعليم

(اهي ٻئي ڪتاب، تعليم ۽ تعليم جي آداب بابت آهن)

3. الصواعق المحرقة

4. الخيرات الحسان

5. الفتاوي الكبرى

6. الزواجر عن اقتراف الكبائر

7. اتحاف اهل الاسلام بخصوصيات الصيام

8. شرح الاربعين النووي

9. الاعلام بقواطع الاسلام

10. تحفة المحتاج شرح المنهاج.¹

علامه مخدوم جعفر تي (اسان جي نظر ۾) جيڪو تصنيف جو

رنگ چڙهيو اهو خاص طرح هن شيخ وٽان چڙهيو.

مسائل تعليم تي علامه ابن حجر جا لکيل ٻه ڪتاب:

1. تحرير المقال في آداب واحكام يحتاج اليها مؤدب الاطفال.²

2. المنهج القويم بمسائل التعليم، جڳ مشهور ڪتاب آهن،

علامه مخدوم جعفر شايد انهن ٻن ڪتابن کان متاثر ٿي ڪري تعليم ۽

نصاب تعليم تي باقاعده لکڻ شروع ڪيو. مخدوم جعفر به مسائل تعليم

تي ٻه ڪتاب لکيا:

1. نهج التعليم عربي 2. حاصل النهج، فارسي

مخدوم جعفر علامه ابن حجر مڪيءَ کي پنهنجي ڪتابن ۾

پنهنجو شيخ ۽ استاد چيو آهي. ”كشف الحق“ ۾ مخدوم جعفر لکي ٿو

تہ:

”والصواعق المحرقة لشيخنا ابن حجر الهيتمي“¹

¹ محمود النواوي۔ مقدمہ ”اتحاف اهل الاسلام“ لابن حجر المكي، مكتبة الفجالة الجديدة، مصر 1961ع،

ص 14 ۽ 15.

² ابن حجر مكي جو هيءُ ڪتاب، تعليم بابت ٻين پنجن ڪتابن سان گڏ ”آداب المتعلمين“ جي نالي

سان، ٻيو دفعو 1967ع ۾ بيروت مان شايع ٿيو.

[ڪتاب ”الصواعق المحرقة“ جيڪو اسان جي شيخ ۽ استاد ابن حجر الهيتمي جي تصنيف آهي.]
 ياد رهي ته شيخ ابن حجر هميون بادشاهه جي درخواست تي، حضرت امير معاويه رضي الله عنه جي فضائل ۾ هڪ ڪتاب ”تطهير الجنان واللسان“ لکيو هو.²

شيخ ابن حجر مڪيءَ جو هند وانگر سنڌ سان به واسطو رهيو آهي. سنڌ ۾ کيس وڏي شهرت حاصل هئي. سنڌ جا عالم سڳورا، ڏکين مسئلن ۽ فتوائن ۾ ڏانهن رجوع ڪندا هئا، جيئن ”الفتاويٰ الكبرى“ لابن حجر المڪي جي مقدم مان معلوم ٿئي ٿو: فقصدہ الائمة و غير هم بالفتاوي من سائر الاقاليم المشهورة..... كمصر والشام وحلب و بلاد الاكراد و العراقيين والبصرة والنجد والحسا والبحرين واليمن والسواحل و..... حضر موت و الهند والسند ودلي واعمالها وغير ذلك لاسيما القادمين الي الحج من البلاد الشاسعة³
 شيخ عبدالحق محدث دهلوي لکيو آهي ته: مولانا عبدالله سنڌي (دربيلي) شيخ ابن حجر مڪي جو شاگرد آهي، پر شيخ ابن حجر علم نحو ۽ عربييت ۾ شيخ عبدالله کان استفادو ڪندو هو. ۽ اڪثر ڪري کيس چونڊو هو ته: هن عبارت تي ته اعرابون هئي ڏي. ابن حجر مڪي طرفان، مولانا عبدالله دربيليءَ کي ڏنل سند ۾ ابن حجر لکيو آهي ته: أَفَادَ أَكْثَرُ مِمَّا اسْتَفَادَ (يعني شيخ عبدالله جيترو مون کان حاصل ڪيو آهي، ان کان وڌيڪ مان کانئس حاصل ڪيو آهي)⁴

(5) امام محمد بن ابی الحسن محمد البکري الصديقي (ت 994ھ)

امام ابو الحسن البکري (ت 952ھ) جو لائق فرزند هو سندس

¹ مخدوم جعفر ”كشف الحق قلبي“ ص 20 موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو سنڌ.

² ابن حجر المڪي، ”تطهير الجنان واللسان“ طبع استنبول، 1990ع ص 3، (مطبوع مع الصواعق المحرقة)

³ ابن حجر المڪي - الفتاويٰ الكبرى الفقهيّة ج 1، دارصادر بيروت، ص 3.

⁴ شيخ عبدالحق محدث دهلوي - زادالمتقين في سلوك طريق اليقين - اردو مترجم مولانا عبدالحميد چشتي - الرحيم اڪيڊمي ڪراچي ص 360.

لقب شمس الدين ۽ ڪنيت ابو المڪارم هئي. مصر ۾ ڄائو ۽ مصر ۾ ئي فوت ٿيو. عالم، فاضل، محدث ۽ صوفي هئڻ سان گڏ سٺو شاعر پڻ هو. بزرگي ۽ تصوف ۾ وقت جو امام هو. تاريخ ۽ طبقات جي ڪتابن ۾ جتي به القطب البڪري، البڪري الكبير، يا، سيدي محمد البڪري جو نالو اچي، اتي هيءُ بزرگ ئي مراد هوندو آهي.¹

علامه ابن العماد حنبلي (ت 1089هـ)، علامه بڪريءَ جو نالو هن ريت ڄاڻايو آهي: محمد بن علي بن محمد البڪري² اهڙي طرح علامه نجم الدين غزي (ت 1061هـ) به کيس محمد بن علي بن محمد البڪري ڪري لکيو آهي.³ پراڻو صفا غلط آهي، مخدوم جعفر بوبڪائي کيس ”محمد بن محمد البڪري الصديقي الاشعري“ ڄاڻايو آهي.⁴ ۽ صحيح به ائين ئي آهي.

مولانا عبدالحليم چشتي لکي ٿو ته: موصوف 930هـ ۾ مصر ۾ پيدا ٿيو تعليم ۽ تربيت، شيخ ابو الحسن بڪري (سندس والد صاحب) ڪئي. حديث به انهيءَ ئي پڙهائي، تصوف ۽ سلوڪ جي تعليم به پنهنجي والد صاحب کان حاصل ڪيائين، اڃان ايڪيهن سالن جو ئي هو ته، شيخ ابو الحسن بڪريءَ مرض الموت ۾ کيس پنهنجو جانشين بڻايو ۽ پنهنجي نامور شاگردن ۽ مريدن کي (جن مان ڪي ته انهيءَ وقت شيخ الاسلام جي عهدي تي فائز هئا) پنهنجي پٽ ڏانهن رجوع ٿيڻ جو مشورو ڏنو.

سبق پڙهائيندي، علوم ۽ معارف جا اهڙا نڪتا ۽ حقائق بيان ڪندو هو جن کي ٻڌي حاضرین دنگ رهجي ويندا هئا. اهو ئي سبب آهي جو جوانيءَ ۾ ئي امام موصوف جي شهرت ديسان ديس پکڙجي وئي. عوام

¹ خير الدين زركلي ”الاعلام“ ج 7، ص 60، دارالعلم للحلايين، بيروت 1984ع.

² ابن العماد الحنبلي ”شذرات الذهب“ ج 431، طبع بيروت.

³ نجم الدين غزي ”الڪواكب السائرة باعيان المائة العاشرة“ ج 3، ص 61، بيروت.

⁴ مخدوم جعفر بوبڪائي ”المتانة في مرمة الخزانة“ ص 377، سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع.

تہ ڇا، خود خواص کي امام موصوف جي ذات کان سٺو فائدو حاصل ٿيو.¹
 شيخ عبدالقادر عیدورسي (ت 1038ھ) ”النور السافر في اعيان
 القرن العاشر“ ۾ لکي ٿو تہ:

”کان هذا الشيخ من آيات الله في الدرس والاملاء فكان اذا
 تكلم فيه تكلم بما يحير العقول ويذهل الافكار بحيث لا يرتاب سامعه
 في ان ما يتكلم به ليس من جنس ما ينال بالكسب“²

[شيخ موصوف درس ۽ املاء ۾ خدا جي هڪ نشاني هو جڏهن
 ڪنهن مسئلي تي ڳالهائيندو هو ته اهڙو ڳالهائيندو هو جو عقل دنگ
 رهجي ويندا هئا ۽ هوش ختم ٿي ويندا هئا. ٻڌڻ وارا يقين ڪندا هئا ته
 موصوف جون اهي ڳالهيون ڪسبي نه آهن (بلڪ وهبي آهن).
 علامه نجم الدين غزي، شيخ فاضل عبدالرحيم شعراويءَ کان
 روايت ٿو ڪري تہ:

هڪ دفعي مان، استاذ سيدي محمد بڪريءَ صديقيءَ سان گڏ مڪي
 شريف ۾ حرم شريف اندر ”باب ابراهيم“ وٽ ويٺو هوس، ته اوچتو سندس خادم
 آيو ۽ خرچ پڪي لاءِ ڪجهه پئسا طلبيائين، پر شيخ صاحب وٽ ان وقت ڪجهه
 به ڪونه هو. خادم کي چيائين تہ: ستت ئي پئسا موڪليان ٿو. (توهان هلو) خادم
 هليو ويو پر وري موٽي آيو هاڻي هو ڳڪ ٿي پيو ته پئسا ڏيو پر شيخ صاحب وري به
 کيس اهو ئي جواب ڏنو پر خادم به وري وري پيو اچي. اوچتو استاد سائين جن
 طواف لاءِ اٿيا، مان به اٿيس. طواف ڪندي هيءُ بيت پڙهي رهيا هئا:

صَوَّخَ النَّبْتُ فَاسْقَهُ قَطْرَةً مِنْ سَحَابِكَ
 وَ اغْثِنَا فَإِنَّا فِي تَرْجِي مَوَاهِبِكَ

[سبزيون خشڪ ٿي ويون، انهن کي پنهنجي مينهن جو قطرہ پيار.
 اسان جي به مدد ڪر، اسان تنهنجي بخشش ۽ عنايت جي آسري ۾ آهيون.]
 اهو بيت دهرائيندا رهيا، اچانڪ هڪ هندوستانی ماڻهو آيو شيخ

¹ مولانا عبدالحليم چشتي ”نوائد جامعہ بر عجال نافعہ“ ص 324، طبع نور محمد ڪراچي، 1964ع.

² عبدالقادر عیدورسي ”النور السافر في اعيان العاشر“ ص 414 طبع بيروت.

صاحب جا هٿ چمياڻين ۽ پنهنجي کيسي مان دينارن جي هڪ ڳوٺري کڻي، شيخ صاحب کي پيش ڪيائين ۽ عرض ڪيائين ته: سائين! هندوستان جي بادشاهه هيءُ هديءَ اوهان لاءِ ڏنو آهي. شيخ صاحب اتي ئي سجده ۾ ڪري پيو ۽ خوش ٿي گهر هليو ويو.¹

ان قصي مان معلوم ٿيو ته هندوستان جي بادشاهه، حرمين شريفين جي علماءَ ۾ سٺو اعتقاد رکندا هئا.

ممڪن آهي ته اهو بادشاهه جنهن، امام بڪريءَ کي دينارن جو هديءَ موڪليو سو گجرات جو بادشاهه سلطان محمود بن لطيف گجراتي (ت 961ھ) هجي، جنهن پنهنجي دور ۾ گجرات جي ڪنڀات شهر جي آس پاس ڪيتري ئي اراضي ۽ جاگير حرمين شريفين لاءِ وقف ڪئي هئي. ”نزہ الخواطر“ جي بيان مطابق اُن جي سالانه آمدني ان وقت هڪ لک دينار هئي، اها حرمين تي خرچ ٿيندي هئي.

انهيءَ ئي سلطان، مڪه مڪرم ۾ پاڻ سڳورن ﷺ جي پيدائش واري جاءِ جي ڀرسان هڪ مسافر خانو جوڙايو هو ان سان گڏ مدرسو سبيل ۽ يتيم خانو به هو.²

شيخ محمد بن محمد البڪري الاشعري، 994ھ ۾ مصر ۾ فوت ٿيو ۽ مصر ۾ ئي دفن ٿيو.³

علامه بڪريءَ ڪيتريون ئي تصنيفون، علمي ورثي ۾ ڇڏي ويو، مثلاً:

1. ترجمان الاسرار و ديوان الابرار
2. الفتح المبين بجواب بعض السائلين
3. معاهد الجمع في مشاهد السمع
4. تحفة السالك لاشرف المسالك

¹ نجر الدين غزي ”الکواکب السائر باعيان المائة العاشرة“ ج 3، ص 62 ۽ 63، بيروت 1997ع.

² عبدالحی حسني ”نزہ الخواطر“ ج 4، ص 302 ۽ 303، طبع ملتان 1991ع.

³ خير الدين الزركلي ”الاعلام“ ص 60، دارالعلم للملایين، بيروت 1984ع.

5. اخبار الاخيار¹

6. هداية المرید الي الطريق الرشيد²

مخدوم جعفر رحمة الله عليه، امام موصوف جي هڪ بي تصنيف ”الذب عن القوم“ جو ذڪر پنهنجي ڪتاب ”الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات“ جي آخر ۾³ ۽ ”كشف الحق“⁴ ۾ ڪيو آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي هن استاد وٽ مڪة المڪرمة ۾ پڙهيو ۽ کيس پنهنجن تصنيفن اندر جاءِ بجاءِ پنهنجو شيخ/استاد ڪري لکيو آهي ۽ وڏن القابن سان نوازيو آهي، ۽ انهيءَ جي تعريف ۾ ڊڪ پريندي نظر اچي ٿو. مخدوم صاحب، علامه بڪري جو ذڪر پنهنجن ڪتابن ”المتانة في مرمة الخزائنة“، ”الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات“ ۽ ”كشف الحق“ ۾ ڪيو آهي.

(1) ”المتانة“ جي باب الاعتكاف ۾ امام محمد بن محمد البڪري کي ”استاذنا“ (اسان جو استاد) ڪوٺندي هنن القابن سان نوازيو اٿائين:

1. اعلم العلماء الراسخين. (وڏن راسخ عالمن کان به وڏو عالم)

2. كشاف معضلات الاجمعين. (سمورن جي علمي) مشڪلات

کي حل ڪندڙ)

3. الاعلم. (وڏو عالم)

4. الفهامة. (سمجهدار ۽ ذهين)

5. الحجة. حجت (سندس ڳالهه هر هڪ وٽ حجة آهي)

6. العلامة. (وڏو عالم)

¹ خير الدين الزركلي ”الاعلام“ ص 60، دارالعلم للملادين، بيروت 1984ع.

² نجم الدين غزي ”الكواكب السائرة“ ج 3، ص 62، بيروت 1997ع.

³ مخدوم جعفر بوبڪائي ”شرح معاهد العقائد الاشارات“ قلمي درگاهه جوثاڻي شريف، وارھ، ڪتاب جو آخري ورق.

⁴ مخدوم جعفر بوبڪائي ”كشف الحق“ قلمي ص 20، مڪتبہ معروفه مٽياري حيدرآباد.

مستلوهي هون، علماء جو هن ڳالهه ۾ اختلاف آهي ته اعتڪاف جو سنه موڪده هئڻ ڏهه ڏينهن آهي ۽ صرف رمضان سان خاص آهي يا رمضان کان سواءِ ۽ ڏهن ڏينهن کان گهٽ به سنه موڪده آهي؟
مخدوم جعفر جا ڪي ساٿي، پوئين ڳالهه جا قائل هئا، ان بابت اڪي ٿو ته:

”نوقع في مكة المشرفة معهم كلام فلم يقبلوا قولي ورفع بعضهم مرالي بعض اعيان افاضل تلك البقعة المباركة فتبادر رايه الي مرادهم ثم نعتته انا مع حضور بعضهم الي استاذنا اعلم العلماء الراسخين كشاف معضلات الاجمعين الاعلم الفهامة والحجة العلامة شيخنا محمد بن محمد البكري الصديقي الاشعري فقال بديهية: ان نفس الاعتكاف سنة علي العموم واما سنة الاعتكاف فخاصة بالمواظبة“¹

ترجمو: انهن سان منهنجي ڳالهه ٻولهه مڪ مڪرم ۾ ٿي، پر انهن منهنجي ڳالهه (ته اعتڪاف جو سنت موڪده هجڻ، صرف ڏهن ڏينهن ۽ صرف رمضان سان خاص آهي) نه مڃي، ڪن ته اهو مسئلو انهيءَ متبرڪ علائقي جي هڪ وڏي عالم وٽ پيش ڪيو هن به تڪڙ ۾ انهن مطابق فتويٰ ڏني، پوءِ مان، انهن دوستن مان ڪن سان گڏجي، اهو مسئلو علامه شيخ محمد بن محمد البكري وٽ پيش ڪيو جنهن فوراً جواب ڏنو ته:

نفس اعتكاف (مطلق اعتڪاف) ته عمومي طور سنت آهي (پوءِ چاهي رمضان ۾ هجي يا غير رمضان ۾، ڏهه ڏينهن هجي يا گهٽ هجي) باقي سنت اعتڪاف (سنت موڪده) اهو خاص آهي، پاڻ سڳورن ﷺ جي هميشه طور ڪيل فعل سان (ظاهر آهي ته اهو رمضان جي آخري ڏهي وارو ئي اعتڪاف آهي) ياد رهي ته مخدوم جعفر بوبڪائي، اعتڪاف جو مسئلو ٻن عالمن جي رد ۾ تحرير ڪيو آهي. اهڙي تصريح هن ”المتانة“ پشاور واري خطي نسخي² جي هامش تي ”منهيه“ ۾ ڪئي آهي. جتي لکي ٿو ته:

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”المتانة في مرمة الخزانة“ ص 377، سنڌي ادبي بورڊ، 1992ع.

² ”المتانة“ جي انهيءَ خطي نسخي جو عڪس، قاسميه لائبرري ڪنڊيارو موجود آهي. عبدالله.

”والمقصود من هذه انها جواب للفاضل الهندي شهاب الدين الدولة آبادي حيث اعتقد و ذكر في كراستين ان سنة الاعتكاف تتاي بلبث ساعة في المسجد بنيته في اي وقت كان ولفاضل آخر من فضلاء ”نهرواله“ اعتقد و ذكر في كراسته ان سنته لاتتاي الا بالعرش في اي شهر كان والتحقيق ...“ الخ

[انهيء مسئلي اعتكاف واري ذكر ڪرڻ مان مقصد، فاضل هندي شهاب الدين دولت آبادي کي جواب ڏيڻو آهي چو ته هن لکيو آهي ته: اعتكاف جي سنت ڪنهن به مسجد ۾ ڪجهه وقت اعتكاف جي نيت سان ويهڻ ۾ ادا ٿي ويندي ۽ نهرواله جي رهندڙ هڪ ٻئي فاضل کي به جواب ڏيڻو آهي. جنهن جو چوڻ آهي ته: سنة اعتكاف جي ڏهن ڏينهن سان ئي ادا ٿيندي، پر ڪهڙي به مهيني ۾ ادا ٿي سگهي ٿي. رمضان شريف شرط نه آهي ۽ تحقيق هيءَ آهي ...]

(2) ”كشف الحق“ ۾ ٽن هنڌن تي مخدوم صاحب، پنهنجي هن شيخ / استاد جو ذکر ڪيو آهي.

1. سنن ۽ مفيد ڪتابن جو ذکر ڪندي، ڪتاب ”الذب عن القوم“ نالي فرمائي ٿو ته:

”وبالذب عن القوم لشيخنا محمد البكري الاشعري“¹ يعني اسان جي استاذ محمد بڪري اشعري جو ڪتاب ”الذب عن القوم“ به مطالعو ڪرڻ گهرجي.

2. هن دنيا ۾ روءِ باري تعاليٰ (خدا جو ديدار هنن اکين سان) ممڪن آهي يا نه؟ ان بابت مخدوم صاحب جي تحقيق آهي ته: هن دنيا ۾ هنن ظاهري اکين سان رب تبارڪ و تعاليٰ جو ديدار ممڪن نه آهي. بهرحال اختلافي مسئلو ته آهي، چو ته ڪي ديدار جا قائل به آهن، ان ڪري ديدار جي قائل شخص کي قتل ڪرڻ جي فتويٰ نه ڏيئي، ان بابت لکي ٿو ته:

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي - ”كشف الحق“، قلمي ص 20، قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

”ٿم حدثنا استاذنا اعلم الراسخين كشاف معضلات الاجمعين الشيخ محمد بن محمد ابي الحسن البكري رضي الله عنه وقال: ان في زماننا ادعي واحد في العصر رؤية الله تعالي سبحانه بعين الراس بلا جهة و كيفية و احاطة فافتي جميع من كانوا فيه بقتله فلما سالوني قلت: لا وجه لقتله والله اعلم.¹

[اسان کي اسان جي استاد، راسخ علماء جي سردار سمورن جا ذڪيا مسئلا حل ڪندڙ شيخ محمد بن محمد بکري ٻڌايو ته: اسان جي ئي دور ۾ هڪ شخص مصر ۾ دعويٰ ڪئي ته: مان الله پاڪ کي هنن مٿي وارين اکين سان ئي ڏٺو آهي. بنا جهة ۽ بنا كيفية ۽ احاطي جي. پوءِ اتي موجود سمورن عالمن ۽ مفتين ان جي قتل جي فتويٰ ڏني. مان انهن کي چيو ته: ان کي قتل ڪرڻ جو ڪو وجه نه آهي. (جيتوڻيڪ هو گمراهه آهي، پر مسئلو اختلافي آهي). ان عبارت ۾ به مخدوم صاحب پنهنجي استاد لاءِ تقريباً اهي ئي القاب ذڪر ڪيا آهن، جيڪي ”المتانة“ ۾ ڄاڻايا اٿس.

3. ساڳيو اعتڪاف وارو مسئلو ان ۾ به پنهنجي استاد لاءِ ساڳيا ”المتانة“ وارا القاب آندا اٿس.²

(3) ڪتاب ”الاشارات الي حل المعاهد و المكالمات“ جي آخر ۾، مشهور صوفي، ابن عربي جي ڪتابن جي مطالع ڪرڻ بابت بحث ڪندو پنهنجي هن استاد کي ”الشيخ محمد البكري“ جي لفظن سان ياد ٿو ڪري، لکي ٿو ته:

”و كنا في مجلس الشيخ محمد البكري رضي الله تعالي عنه سنة تسع وخمسين وتسعمائة الهجرية وكنا في مذاكرة افضت الي ان قال الشيخ: ان الموهب يكره ذكره ولا يتبع مضمونه فسالته عما في الفصوص من نحو قوله ان فرعون مات طاهرا فقال الشيخ الجزم ببطلان ما فيه من امثاله كما ذكرته في رسالة سميناها ”الذب عن القوم“، اي ببطلان ما لا يقبل التاويل ويكون مخالفا لما عول عليه العلماء النحارير من ادلة الشرع والتنزيل فقلت له:

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي۔ ”كشف الحق“۔ قلمي ص 58، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

² مخدوم جعفر بوبڪائي، ”كشف الحق“ قلمي ص 62، قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

فاذا لم يبق الاعتماد علي كلام احد فلا يستغل بكتابه اصلا... الخ.¹

ترجمو: اسان شيخ محمد بڪري جي مجلس ۾ 959ھ واري سال وينا هئاسين، ڪو بحث هلي رهيو هو جيڪو هن ڳالهه تي وڃي منتج ٿيو ته غلط عقيدتي جو وهه ڏياريندڙ عبارت کي ذڪر ڪرڻ (بيان ڪرڻ) مکروه آهي. ان جي اهڙي مضمون جي تابعداري نه ڪبي. ان تي مان (استاد صاحب کان) ابن عربي جي ڪتاب ”نصوص الحڪم“ جي بعض عبارتن بابت پڇا ڪئي، مثلاً: ”فرعون پاڪ ٿي ڪري مٿو هو“.....

استاد سائين فرمايو ته:

اهو مسئلو يا اهڙيون ٻيون ڳالهيون بالڪل باطل آهن، مان پنهنجي رسالي ”الذب عن القوم“ ۾ اها ڳالهه لکي چڪو آهيان ته: جن عبارت جي ڪا ظاهري تاويل به نه ٿي سگهي ۽ اهي انهن شرعي دليلن ۽ قرآني آيتن جي به برخلاف آهن، جن تي علماء ڪرام اعتماد ڪيو آهي، اهي سڀ باطل آهن. مان (جعفر بوبڪائي) ان تي عرض ڪيو ته: سائين! پوءِ جڏهن اعتماد ئي نه رهيو ته اهڙو ڪتاب ڇو پڙهجي. مطالع لاءِ ۽ سلوڪ ۽ تصوف لاءِ ٻيا واضح ۽ چٽا ڪتاب به ڪافي آهن، مثلاً: امام غزاليءَ جو ”احياء العلوم“ ۽ ”منهاج العابدين“.

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”الاشارات الي حل المعائد و المكالمات“ قلمي، درگاه جوثاڻي شريف وارو آخري ورق.

(6) شيخ عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد المدني

هن بزرگ کي مخدوم جعفر ”عجالة الطالبين“ ۾ ذڪر ڪيو آهي جنهن کي ”تحفة الكرام“¹ ۾ به نقل ڪيو ويو آهي.

”عجالة الطالبين“ ۾ ڪائنس هي عجيب نقل روايت ٿيل آهي:

”وقد حدثني عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد من ائمة المدينة علي ساكنها الف الف من الصلوة و السلام في محرم سنة تسع و خمسين و تسعمائة في مكة المشرفة ان عما له جاء من جبل طور سيناء من موضع مناجات موسي علي نبينا و عليه الصلوة و السلام مع ربه سبحانه بحجر كلما كسرناه وجدنا في داخله مكتوبا بالابيض الخلفي علي لون احمر ”لا اله الا الله محمد رسول الله“ ففي القطعة الكبيرة وجدنا الكلمة تمامها و في الصغيرة بعضها وانه قال ان احجار الموضع المذكور جميعا بهذه الصفة.“²

[مون کي عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد (جيڪو مدينه منوره جي امامن مان هڪ امام هو) محرم 959ھ ۾ مڪي شريف ۾ ٻڌايو ته: سندس چاچو سڳورو طور سينا جبل تان انهيءَ جاءِ وٽان جتي حضرت موسيٰ عليه السلام پنهنجي رب سان ملاقات ڪئي هئي، هڪڙو پٿر ڪٽائي آيو جنهن کي جيترو پڳوسين ته سندس اندران ڳاڙهي رنگ مٿان قدرتي اڇي رنگ سان ”لا اله الا الله محمد رسول الله“ لکيل هو. وڏي ٽڪري تي مڪمل ڪلمو ۽ ننڍڙن ٽڪرن تي، ڪلمي جو ڪجهه حصو ۽ ان اهو به ٻڌايو ته: اتي سمورا پٿر اهڙي قسم جا آهن.]

اها ئي ڳالهه مخدوم صاحب، پنهنجي ڪتاب ”معاهد العقائد“ ۾ هنن لفظن سان بيان ڪئي آهي:

¹ مير علي شير قانع ”تحفة الكرام“ سنڌي مترجم: مخدوم امير احمد ص 374، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1957ع.

² مخدوم جعفر بوبڪاڻي ”عجالة الطالبين“ ص 60، موجود درگاه شاه فقير الله علوي شڪارپور.

”حدثنا عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد من ائمة المدينة انه اتى عمر له بحجر من موضع مناجاة نبي الله موسى الكليم عليه افضل التسليم فكلما كسره رايانا باعيننا في كل قطعة كبيرة منه كلمتي الشهادة بتمامها مكتوبتين بيد القدرة الخالقية بالخط الابيض وفي كل قطعة صغيرة بعضها فان تجشمت احد ويذهب الي الطور لمشاهدة ذلك يزداد يقينه واطمينانه ولا يضيع سفره فان كان ذاسعة فلا بأس ان يرسل احدا الي الطور لياتي بعض احجار ذلك الموضع المشهور“¹

[اسان کي مديني جي امام، عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد ٻڌايو ته: سندس هڪ چاچي سڳوري، حضرت موسيٰ کليم الله عليه السلام جي ملاقات واري جڳهه وٽان هڪ پٿر آندو، جيئن ئي اُن کي پيچون پيا، پنهنجي اکين سان ڏسون پيا ته هر وڏي ٽڪري ۾ شهادت جا ٻئي ڪلما مڪمل (شايد ڪلم شهادت جا ٻه ٽڪرا مراد آهن) خالق جي قدرت جي هٿان لکيل هئا، اڪر اڇا هئا ۽ هر ننڍي ٽڪري ۾ وري ڪلم شهادت جو هڪ حصو لکيل هو. پوءِ جيڪڏهن ڪو شخص تڪليف ڪري طور سينا جبل ڏانهن وڃي ۽ اتي ان ڳالهه جو مشاهدو ڪري ته ان جو يقين ۽ ايمان وڌي ويندو. سندس سفر راڻگان نه ٿيندو پر جيڪڏهن سرنديءَ وارو (پئسي وارو) آهي ته ٻئي ڪنهن کي (پئسا ڏئي) ”طور“ ڏانهن موڪلي، ته به خرچ نه آهي. اتان ان مشهور جڳهه وٽان اهڙا ڪجهه پٿر آڻيندو (۽ هت هر ڪو انهن جو مشاهدو ڪندو).

مخدوم جعفر پنهنجي ان استاد کي ”العتانة“ ۾ به ذڪر ڪيو آهي. ’ڪتاب الحج‘ ۾ بحث چيڙيو اٿس ته: حج لاءِ ويندڙ شخص ۽ ملڪ عربستان جي وچ ۾ سمنڊ هجي ته پوءِ ان شخص تي حج فرض آهي يا نه؟ (چو ته سامونڊي سفر پرخطر ٿئي ٿو):

ان بابت لکي ٿو ته:

علامه سڪاڪي رحمة الله عليه فرمايو آهي ته: جيڪڏهن انهيءَ

¹ مخدوم جعفر بوبڪاڻي ”معاهد العقائد“ قلمي موجود درگاه جوثاني شريف، باب ثالث 3، معتد

شخص ۽ مک جي وچ ۾ سمنڊ آهي ته اسان وٽ حج لازم آهي، البت امام ابو يوسف وٽ لازم نه آهي. باقي رهيا وڏا درياھ جيئن فرات، دجلہ، سيحون ۽ جيحون، سو اهي جيڪڏهن وچ ۾ آهن، ته پوءِ اهي درياھ اُڪري حج تي وڃڻ لازم آهي جمهور علماء وٽ، سواءِ ان هڪ روايت جي، جيڪا رافعي ذڪر ڪئي آهي، جنهن مطابق انهن درياھن کي به سمنڊ جو حڪم ڏنو ويو آهي.

شوافع مان امام الحرمين فرمائي ٿو ته: ان جي مڪروه هجڻ ۾ ته ڪو اختلاف ئي نه آهي، اختلاف ته حرام هجڻ ۾ آهي.

علامه تھاري فرمائي ٿو ته: اسان جي دور ۾ صحيح ڳالهه هي آهي ته: حج لاءِ نھرون اڪرڻ صحيح نه آهي. اڳتي لکي ٿو ته:

”وسمعت عن عبدالقادر من ائمة المدينة اذ حدثني“... الخ.

[مديني جي امام عبدالقادر کان مون ٻڌو ٻڌائي پيو ته: مان ”شرح المنظومة“ ۾ ڏٺو آهي ته: اهي سڀ اختلافات هندي سمنڊ کان سواءِ ٻين سمنڊن جي باري ۾ آهن، باقي هندي سمنڊ ۾ حج لاءِ سفر ڪرڻ وارو نه فاسق آهي، چو ته سمنڊ جي اندر لڪل جبلن سان ٽڪرائجي پيڙين جي ٽٽي پوڻ جو خطرو آهي. باقي هاڻي ترجيح ڪهڙي فتويٰ کي آهي، اهڙو فيصلو ترجيح وارا علماء (اهل ترجيح) ئي ڪندا].¹

(7) علامه پيارو نهر والي

مخدوم صاحب جي هن استاد جو ذڪر ”المتانة“ ۾ ڪيل آهي. ان جي ’ڪتاب الزڪوة‘ ۾ لکي ٿو ته (اصل عبارت عربي ۾ آهي، هيءُ ان جو سنڌي ترجمو آهي)

200 درهمن ۾ زڪوة آهي، درهم ۾ 14 قيراط آهن، ۽ هڪ قيراط ۾ 5 جَوَ مان (جعفر بوبڪائي) ٿو چوان ته: ان حساب سان هڪ قيراط ۾ اڍائي رتيون ٿيون، چو ته هڪ رتي ۾ 2 جَوَ هوندا آهن ۽ هڪ جَوَ ۾ 3 چانور ان مطابق درهم جو وزن

¹ مخدوم جعفر ”المتانة“ ص 382 ۽ 383 سنڌي ادبي بورڊ، طبع 1962ع.

35 رتيون ٿيو. يعني (جيئن ته هڪ ماسي ۾ 8 رتيون ٿينديون آهن) درهم ۾ چار ماسا ۽ 3 رتيون آهن. ان لحاظ کان چاندي جو نصاب (زڪوة لاءِ) هند ۽ سنڌ جي بعض علائقن جي وزنن جي اعتبار سان هڪ ماسي گهٽ، 73 ٽولا ٿيو. هڪ ٽول ۾ 12 ماسا آهن، هر ماسي ۾ 8 رتيون، تنهن ڪري انهن ۾ (73 ٽولن ۾) هڪ ٽولو 9 ماسا ۽ 7 رتيون زڪوة پوندي. — جيڪو مقدار شيخ معين الدين عمراني، ڪنز جي حاشيه ۾ لکيو آهي ته: هڪ قيراط ۾ 1-4/5 (هڪ سڄو چار ڀاڱي پنج) رتي آهي. ۽ ان بنياد تي هن گهٽ نصاب ٻڌايو آهي سو اسان واري ڳالهه جي خلاف آهي. — پوءِ مون کي (جعفر بوبڪائي کي) خبر پئي ته ”نهاية“ جي مصنف ۽ علامه حميديءَ به مون کان اڳ ۾، مون واري ڳالهه ئي ڪئي آهي، پوءِ ته مان خدا جو شڪر ادا ڪيم ۽ هيءُ شعر ان بابت (ٽولن ۽ ماسن جي تحقيق ۾) ٺاهيم، جيڪي اسان جي سائينءَ پياره نهر واليءَ جي شعرن جي برخلاف آهن (مخالفا لما انشد سيدنا پياره النهر والي)

”يڪ درم شرعي ڇو جوئي قدر آڻ	گير ورنش چار ماهه با سه حب
وربگوئي ده چه باشد بس بدان	کان سه تولهشت ماهه ڪم دوحب
بس نصابي مرزڪوة زر بگو	کان بود ده تولجه پنج ماهجه
ور بخواهي اين چنين در فضي	گو که هفتاد وسه توله ڪم ماهجه“ ¹

اتي مخدوم جعفر بوبڪائي، علامه پياره نهر واليءَ کي پنهنجو سائين ڪري لکيو آهي، جنهن مان غالب گمان اهو آهي ته سندس استاد آهي، جنهن بابت علامه عبدالحي الحسني لکي ٿو ته، (اصل عبارت عربي ۾ آهي، هي ان جو سنڌي ترجمو آهي)

”شيخ پياره بن ڪبير بن محمود چشتي، وڏن عالمن مان هڪ هو. ڄائو ۽ نپنو لکنو ۾، تعليم حاصل ڪيائين شيخ فخرالدين حامد چشتي نهر والي کان. حجاز مقدس طرف 7 دفعا سفر ڪيو هئائين، ستين دفعي ۾ پنهنجي والده کي به ساڻ وٺي ويو هو اتان حج ۽ زيارتون ڪري واپس ٿيو ۽ ”مندو“ ۾ اچي رهيو. تدريس ۾ مشغول رهيو. اتي مندو ۾

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي — ”المثانة“ ص 319، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1962ع.

مسلسل 50 سال پڙهائيندو رهيو. رمضان 993ھ ۾ ”مندو“ شهر ۾ فوت ٿيو.¹

(8) استاد جمال الدين البزدوي

استاد جمال الدين البزدوي، جو ذڪر علامه مخدوم جعفر عليه الرحمة پنهنجي ڪتاب ”المثانة“ ۾ ڪيو آهي، لکي ٿو ته:

”وحكىنا عن شيخنا جمال الدين البزدوي خلاف ذلك“²

[اسان پنهنجي استاد جمال الدين البزدوي کان ان جي برخلاف حڪايت ڪئي آهي.]

اهو جمال الدين ڪير هو؟ ان بابت ڪا پڪي راءِ قائم نه ٿي ڪري سگهجي.

تاريخ جي ڪتابن کي اٽلائي کان پوءِ سندس زماني جا ٻه جمال الدين مليا آهن:

1. ڪهڙن جي مخدوم خاندان جي لڄ مان هڪ شخصيت مخدوم اسد الله جو فرزند جمال الدين آهي، جنهن جو شجرو تفصيلي طرح ”تحفة الڪرام“ جي حاشيه ۾ آهي.³ هيءُ به عباسي خاندان جو آهي، پر سندس شجري ۾ ۽ مخدوم جعفر جي شجري ۾ وڏو فرق آهي، انهن جا نالا عربي آهن ۽ مخدوم جعفر جي خاندان جا نالا ترڪي آهن. هن جي شجري ۾ پندرهن واسطا آهن، جڏهن ته مخدوم جعفر جي شجري ۾ ويه واسطا آهن. والله اعلم.

2. مولانا جمال الدين، جيڪو مرزا محمد باقي جو مصاحب ۽ مقرب هو پر پنهنجي ۾ بزدوي جي نسبت نه آهي، تنهن ڪري ان شخصيت جي باري ۾ قلم خاموش آهي.

¹ عبدالحى الحسني ”نزہة الخواطر“ عربي ج 4، ص 60، طبع ملتان 1991ع.

² مخدوم جعفر ”المثانة في مرمة الخزانة“ ص 191، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي.

³ مير علي شير قانع۔ ”تحفة الڪرام“ ص 337، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جا شاگرد

مخدوم جعفر حرمين شريفين کان واپسي بعد پنهنجي خانداني مدرسو ۾ پڙهائڻ شروع ڪيو ڇو ته سندن والد مخدوم ميران ته 949ھ ۾ فوت ٿي ويو هو. مخدوم صاحب جو اهو مدرسو بوبڪن ۾ هي جتي پڙهندڙ شاگردن جو هجڻ رهڻو هو. سندس مدرسو لاءِ درويش قطب بري جي قصي ۾ ”تحفة الڪرام“ وارو لکي ٿو ته:

”درويش قطب، بوبڪن ۾ آيو. هڪ طالب العلم ڪانئس پڇيو ته: ”ڪنهن جو مريد آهين؟“ ورائيائين ته ”خدا جو مريد آهيان.“ ايتري چوڻ تي شاگرد مٿس ٻڌي آيا ۽ کيس مخدوم جعفر وٽ نيئي تعزير ڏيڻ تي چاهيائون.“¹

ساڳيو قصو ٿوري تبديلي سان ”دليل الذاڪرين“ فارسيءَ ۾ به موجود آهي.²

* مخدوم جعفر جي شاگردن جو قصو ”سڪينة الروح“ ۾ هن طرح موجود آهي:

ڳالهه ٿا ڪن ته، هڪ پيري مخدوم جعفر بوبڪائي، شاگردن سميت حضرت غوث الاعظم (مخدوم نوح) جي خدمت ۾ هن خيال سان اچي حاضر ٿيو. جو ٻڌو هئائين ته حضرت غوث جن باوجود هن جي جو ظاهري علم ڪنهن وٽان نه پڙهيو هئڻ، پر قرآن مجيد جون ڪيترن وجهن سان معنائون ڪن پيا.³ اهڙو قصو مولانا وفائي به (”راحة الروح“ ۾) لکيو آهي.⁴

هن مان معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر جا ڪيترائي شاگرد آهن. پر

¹ مير علي شير قانع ”تحفة الڪرام“ مترجم سنڌي مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سال 1957ع.

² حاجي پنهور ”دليل الذاڪرين“ فارسي ٽلڻي جو عڪس، قاسم لائبريري ڪنڊيارو، ص 98، ص 423.

³ ”سڪينة الروح“ ٽلڻي ص 50، موجود درگاه هالا.

⁴ ”راحة الروح“ تذڪره مخدوم نوح - مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ، 2006، ص 39.

انسريس هن ڳالهه جو آهي ته اهي تاريخي دستاويز ۾ محفوظ نه آهن. مخدوم جعفر بوبڪائي، جنهن پنهنجو مدرسو جديد رنگ ڍنگ ۽ جديد نصاب سان شروع ڪيو، ان مطابق ڪافي مصنف ۽ مدرس پيدا ٿيا هوندا، پرائسوس جو اهي گمنامي جي جهان ۾ رهجي ويا. ڪتابن جي ورق گرداني کان پوءِ جيڪي نالا مليا آهن، اهي هن ريت آهن:

سندس اولاد:

سنڌ جي عثماني مرڪزن ۾ اها روايت رهي آهي ته، عالم سڳورا پنهنجي اولاد کي پاڻ پڙهائيندا هئا، ان مطابق مخدوم جعفر جي اولاد به ضرور سندن شاگردن ۾ شامل هوندي. سندس اولاد ۾ 5 پٽن جا نالا ملن ٿا:

1. مخدوم نجم الدين بوبڪائي

2. مخدوم نصير محمد بوبڪائي

3. مخدوم عبدالعليم بوبڪائي

4. مخدوم عبدالغني بوبڪائي

5. مخدوم عبدالله بوبڪائي، جنهن سان سندس ڪنيت ”ابو

عبدالله“ آهي. جن جو تفصيلي تذڪرو مخدوم جي اولاد ۾ ٿيل آهي.

6. يوسف علي ۽ ان جا رفيق:

هن شاگرد جو ذڪر ”سڪينه الروح في تذڪرة النوح“ ۾ آيو

آهي. مخدوم جعفر جڏهن مخدوم نوح وٽ قرآن جون معنائون پڇڻ لاءِ ويو ته، اتي سندس شاگرد يوسف به گڏ هو. ”سڪينه الروح“ وارو لکي ٿو ته:

”سندس رفيقن مان هڪ شخص مخدوم يوسف نالي حضرت

جن جو ايڏو ڪمال ڏسي ڪري گرويه ٿي پيو سو مخدوم صاحب سان

موڪلائي گڏ نه هليو بلڪ حضور جن کان دعا طلب ڪرڻ خاطر سائين

جن جي خدمت عاليه ۾ ترسي پيو. حضور جن جي حاضر باش خادم

عثمان عصار جي وسيلي بارگاه غوثيت ۾ التماس گذار ٿيو ته: دربار

ڪردگار ۾ هن خاڪسار لاءِ عرض ڪيو وڃي ته علم نصيب ٿئي.

حضرت غوث الحق تيمناً ۽ تبرڪاً سندس نالو حضرت علي جي

اسم شريف ڏي مضاف ڪري چيائون ته: اي يوسف علي! توکي شال علم ۽ پڻ معرفت عليم حاصل ٿئي. هاڻي تون وڃ، جو تنهنجا رفيق تنهنجي واپسي جي انتظار ۾ آهن. محمد يوسف جڏهن مخدوم جعفر وٽ پهتو ته حضور جن جي تصرف جي برڪت سان مخدوم صاحب کيس انهيءَ نالي سان مسميٰ ڪري چيس ته: ميان يوسف علي! اسين تنهنجي انتظار ۾ آهيون.“

اهو نقل مخدوم صاحب جي هڪ شاگرد ”ملا بدن“ جي نالي سان به ٻڌايل آهي.¹

مدرس قاسم العلوم گهوٽڪيءَ (جيڪو سيدن جو مدرسو آهي) جي مخطوطات مان ڪنهن مخطوطي جي هڪ ورق تي لکيل هڪ علمي سنڌ ۾ به يوسف علي جو نالو آيو آهي، جيڪا مولانا عبدالوهاب چاچر، مدير ماهوار ’شريعت‘ سکر جن پنهنجي هڪ بياض ۾ اتاري رکي هئي، جيڪا مولانا موصوف جي ٿورن سان اسان هت نقل ڪري رهيا آهيون، جنهن ۾ علامه صدرالدين عرف پنڌ نالي هڪ عالم، ”ميان صاحب ڏن“ نالي هڪ شاگرد کي حديث، آثار فقہ ۽ اورد وغيره جي تدريس (پڙهائڻ) جي اجازت ڏئي ٿو ۽ اهڙي سند لکي ٿو ڏئي:

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ تائين پهچندڙ هڪ نادر سنڌ

”فقد استجاز مني الاخ الصالح صاحب العلم ميان صاحب دنه في تدريس الاحاديث المتداولة والآثار المعتمدة والفقه والاوراد وغير ذلك فاجزته علي شرط اهله مثل صحيح البخاري و مسلم والترمذي و سنن الامام ابي داود و سنن الامام النسائي و سنن ابن ماجه والدارمي ومؤطا الامام مالك و مسند الام الشافعي و مسند الامام احمد و الشمائل والحصن الحصين وغيرها. وقد اجازني بذلك الفاضل الكامل المخدوم ميان پير محمد الهالائي و المخدوم ميان محمد هاشم التتئي سلهماربهما. ڪتبه صدرالدين عرف پنڌ.“

¹ ”سکينة الروح“ سنڌي قلبي ص 51. موجود درگاه هالا۔ اها ساڳي ڳالهه دليل الذاڪرين فارسي قلبي (جنهن جو عڪس قاسم لائبريري ڪنڊيارو ۾ آهي) ص 61. تي آيل آهي. عبدالله.

سند حديث ميان پير محمد هالائي

”وقد اجازني بذلك الفاضل الكامل المخدوم حامد البوبڪائي وقد اجازہ السيد السند المخدوم ابو يزيد التتوي وقد اجازہ الوالد الماجد يوسف و قد اجازہ المخدوم جعفر بنا بيع الحكمة بن المخدوم عبدالڪريم المشهور بميران وقد اجازہ علامة عصره و فہامة دهره محمد بن محمد بن محمد البڪري الصديقي الشافعي“

سند جو ترجمو:

مون کان منهنجي نيڪ ڀاءُ، علم جي صاحب، ميان صاحبڏند، متداول حديثن، مشهور آثار فقہ ۽ اوراد وغيره جي تدريس (پڙهائڻ) جي اجازت طلب ڪئي آهي. مان ان کي اهليت جي بنياد تي هنن ڪتابن جي تدريس جي اجازت ڏيان ٿو:

صحيح البخاري، صحيح المسلم، جامع الترمذي، سنن ابي داؤد، سنن نسائي، سنن ابن ماجه، سنن دارمي، مؤطا الامام مالڪ، مسند امام شافعي، مسند امام احمد، شمائل ترمذي، حصن حصين ۽ ٻيا ڪتاب مون کي انهن ڪتابن جي اجازت ٻن عالمن کان ملي آهي:

1. فاضل ڪامل مخدوم ميان پير محمد هالائي

2. مخدوم ميان محمد هاشم ٺٽوي -- الله پاڪ ٻنهي کي سلامت رکي. لکي ڏنو: صدر الدين عرف پنڌ.¹

ميان پير محمد هالائي جي سند

پير محمد هالائي فرمائي ٿو: مون کي انهن ڪتابن جي اجازت، فاضل ڪامل مخدوم حامد بوبڪائي ڏني، جنهن کي سيد سند مخدوم بايزيد ٺٽوي اجازت ڏني. ان کي سندس والد ماجد مخدوم يوسف اجازت ڏني. ان کي مخدوم جعفر ينا بيع الحكمة (حڪمت جو چشمن جو مجموعو) بن مخدوم عبدالڪريم (جيڪو ميران جي لقب سان مشهور

¹ پنڌ، جو لفظ ايئن ئي لکيل آهي، شايد اها اڄڪلهه مروج لفظ ”پڇون“ جي هڪ پڙهڻي آهي.

هو) اجازت ڏني. ان کي (مخدوم جعفر کي) پنهنجي دور جي وڏي عالم، ۽ پنهنجي زماني جي مفڪر محمد بن محمد بن محمد البڪري الصديقي الشافعي اجازت ڏني.

اسان هاڻي انهيءَ ناياب سند کي هڪ نقشي جي صورت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون، جيئن ناظرين کي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي.

مخدوم جعفر تائين پهچندڙ انهيءَ ناياب سند جو نقشو

علامه دهره و فريد عصره محمد بن محمد البڪري

مخدوم جعفر بن مخدوم ميران بوبڪائي

مخدوم يوسف التتوي

مخدوم بايزيد بن يوسف التتوي

مخدوم حامد بوبڪائي

مخدوم محمد هاشم نتوي/ميان پير محمد هالائي

صدر الدين عرف پنڌ

ميان صاحبڏڻ

ان سند واري مخطوطي ۾ ميان صاحبڏڻ جي ولادت جو سال هن نموني ڄاڻايل آهي:

”ولادت با سعادت برخوردار نور چشم راحت جان صاحبڏڻ طول عمره بمع سعادت و صلاحيت بروز چهار شنبه وقت عصر تاريخ 7 ماه شعبان المڪرم 1104ھ.“

* اها سند اسان کي ڪيترين ئي ڳالهين ۾ رهنمائي ڪري ٿي،
۽ ڪيترائي نتيجا ان مان حاصل ٿين ٿا:

(1) مخدوم جعفر بوبڪائي جو هڪ شاگرد مخدوم يوسف نالي معلوم ٿيو جيڪو مخدوم بايزيد ٺٽويءَ جو والد صاحب هو ۽ هيءُ به معلوم ٿيو ته اهو پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو جنهن پنهنجي پٽ بايزيد ٺٽوي کي علوم جي اجازت ڏني، بايزيد ٺٽويءَ جهڙو مشهور عالم (جنهن جو ”مقاليد الاسلام“ نالي هڪ ڪتاب¹ شهرت يافتہ آهي) سندس شاگرد آهي.

(2) مخدوم بايزيد ٺٽوي، مخدوم حامد بوبڪائي جو استاد هو جيڪو مخدوم جعفر بوبڪائي جي پوئين مان هو ۽ پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو. ڪتاب، ”درهم الكيس“، ”تجهيز الجنائز“ ۽ ”حلية الحسني“ سندس تصنيفات آهن، سندس وڌيڪ احوال، مخدوم جعفر بوبڪائي جي اولاد جي ذڪر ۾ اچي چڪو آهي.

(3) مخدوم حامد بوبڪائي، ميان پير محمد هالائي جو استاد هو جيڪو مشهور فقيه ٿي گذريو آهي، سندس فتاوتون سنڌ اندر موجود ڪيترن فقهي بياضن ۾ ملن ٿيون. مولانا وفائي لکيو آهي ته: جڏهن امام رباني جو پڙ پوڻو خواجه محمد ذڪي حج جي ارادي سان ملتان مان ٿيندو هالن ۾ اچي پهتو ته اتي مخدوم پير محمد هالائي، سندس ڏاڍي خدمت ڪئي. جڏهن خواجه صاحب اتان کان ٺٽي ڏانهن وڃڻ لڳو ته مخدوم پير محمد هالائي، کيس رزق جي ڪشائش لاءِ دعا جي درخواست ڪئي، خواجه صاحب دعا گهري، ان کان پوءِ مخدوم پير محمد هالائي تي رزق جي فراخي ٿي پئي. وفائي صاحب هيءُ به لکيو آهي ته: خواجه محمد ذڪي 1143ھ ۾ فوت ٿيو ان مان

¹ مقاليد الاسلام جو قلمي نسخو، سنڌ ميوزم لائبريري حيدرآباد ۾ موجود آهي، جيڪو سندن هٿ آڪري 1080ھ جو لکيل آهي. ڏسو فهرست مخطوطات سنڌ ميوزم لائبريري ص 10 مخطوطو نمبر 185، مقاليد الاسلام جو هڪ خطي نسخو قاسم لائبريري ڪنڊيارو ۾ به موجود آهي.

پير محمد هالائي جي وفات جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.¹

(4) ان سند مان هيءُ به معلوم ٿيو ته مخدوم پير محمد هالائي ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي همعصر هئا، جن ٻنهي کان ميان صدر الدين عرف پنٺ نالي هڪ عالم حديث ۽ ٻين علمن جي اجازت ورتي.

(5) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم پير محمد هالائي جو شاگرد صدر الدين ڪير هو؟ ڪٿان جو هو؟ ان بابت وڌيڪ معلومات نه ملي سگهي. مشهور تذڪرن ۾ سندس بابت ڪا ڄاڻ ڪانه ٿي ملي.

(6) صدر الدين عرف پنٺ، ميان صاحبڏن جو استاد هو، جنهن وقت هن ميان صاحبڏن کي حديث، فقه ۽ ٻين علمن جي اجازت لکت ۾ ڏني هئي، ان وقت سندس استاد مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ مخدوم پير محمد هالائي زندهه هئا، تڏهن ته ٻنهي کي ”سلمهما ربهما“ جي لفظن سان دعا ٿو ڪري، جنهن جي معنيٰ آهي: ”الله پاڪ ڪين سلامت رکي“. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو سال وفات 1174 هه آهي. يعني يقيني طور تي هيءُ سند 1174 هه کان اڳ جي لکيل آهي.

(7) ميان صاحبڏن جي ولادت جو سال 1104 هه ٻڌايو ويو آهي. ان مطابق هو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو همعصر ٿو لڳي، پر سڌو مخدوم محمد هاشم وٽان اجازت نه ورتائين بلڪه ان جي شاگرد ميان صدر الدين عرف پنٺ کان حديث، فقه ۽ ٻين علمن جي تدريس جي اجازت ورتائين. ممڪن آهي ته سنِ ولادت بابت ڪاتب کان انگن ۾ ٿوري ڀل ٿي وئي هجي.

(8) اهو صاحبڏنو ڪير هو؟ يقين سان نه ٿو چئي سگهجي. ”صاحبڏن“ نالي سان هيٺيان عالم معلوم ٿيا آهن:

1. ملا صاحبڏن، شڪارپور جو رهواسي، فارسي ۽ سنڌي جو سٺو شاعر هو. شاهه فقير الله علوي جو معتقد هو. 1842ع (مطابق 1258 هه) ۾

¹ مولانا وفائي ”تذڪره مشاهير سنڌ“، ج 3، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1986ع، ص 155 ۽ 156.

فوت ٿيو.¹ ظاهر آهي ته، اهو صاحبڏنو هت مراد نه ٿو وٺي سگهجي.

2. ڪوٽڙي ڪبير وارو محمد عاقل جيڪو ”صاحبڏن“ جي نالي سان مشهور هو سندس والد صاحب جو نالو رحمت شاهه هو سندس ڪتابت ٿيل ”حاشية الداعوي علي المثنوي الرومي“ الڪبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي ڪبير (ضلع نوشهروفيروز) ۾ موجود آهي، جنهن تي ڪتابت جو سال 1161ھ ڄاڻايل آهي.² پر هت اهو صاحبڏن به مراد نه ٿو وٺي سگهجي، ڇو ته هن جي مهر ”محمد عاقل“ جي نالي سان هوندي هئي، جيئن اهڙي هڪ مهر 1147ھ جي سن سان، هڪ تحرير تي نظر آئي جيڪا الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير ۾ موجود آهي.³

3. گهوٽڪي مان هت آيل هڪ فقهي بياض بنام ”فتاويٰ سعدالله“، نالي قاسم لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي، جنهن ۾ هڪ الڳ ننڍي ورق تي هڪ خط جي پٺيان صاحبڏن نالي هڪ عالم جي مهر هنن لفظن سان لڳل ڏسڻ ۾ آئي:

”عبدہ صاحبڏن 1188“

ممڪن آهي ته هن مهر جو صاحب ئي اهو صاحبڏن هجي، جنهن کي ميان صدرالدين حديث جي اجازت هڪ سند جي صورت ۾ ڏني آهي.

(9) ان سند ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي کي ”ينابيع الحڪمة“ (حڪمت جي چشمن جو مجموعو) جي لقب سان ياد ڪرڻ، سندس وڏي علمي مرتبي جي نشاندهي ڪري ٿو.

(10) ان سند ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي کي، علامه محمد بن محمد بن محمد البڪري (ت 994ھ) جو شاگرد ڄاڻايو ويو آهي. مخدوم صاحب وٽس مڪة المڪرمة ۾ 959ھ ۾ پڙهيو هو، جيئن مٿي، مخدوم

¹ لطف الله بدري ”تذڪره لطفي“ پاڻو پيس آر ايج احمد حيدرآباد ڇاپو 3، 67-1968ع، ص 239.

² ڏسو فهرست مخطوطات الڪبير اڪيڊمي، مرتب محمد ادریس السندي مخطوط نمبر 435.

³ ڏسو فهرست مخطوطات الڪبير اڪيڊمي، مرتب محمد ادریس السندي مخطوط نمبر 509.

صاحب جي استادن جي ذڪر ۾ اچي چڪو.

✽ ”بيان البنية“ تاليف مخدوم جعفر بوبڪائي، جو هڪ قلمي نسخو مڪتبہ محموديه مدينه المنوره ۾ موجود آهي، جيڪو 1066ھ ۾ محمد يوسف بن بايزيد بن مخدوم يوسف لکرايو هو. مخطوطي جي پڇاڙيءَ ۾ محمد يوسف جيڪو ڪجهه عربي ۾ لکيو آهي سو پيش ڪجي ٿو:

”قد استكتب هذه النسخة الشريفة المسماة بيان البنية من تاليف المرشد الارشد حضرة مخدوم المخاديم ... مخدوم جعفر بن ... عبدالڪريم الشهير بميران بن مخدوم ياقوب البوبڪائي ... شرح بنية البيان في علم المعاني محمد يوسف المدعو بعبد المنعم بن قدوة العلماء و الزهداء مخدوم بايزيد بن سيد الفضلاء و المتورعين قدوة مختار الاولياء و المتبحرين خلاصه الاذڪياء و المتفكرين مخدومنا يوسف علي رحمة الله عليه الذي كان من تلاميذ المصنف المذكور. قد ختم في شهر جميد الاول 26 منه سنة 1066ھ“.¹

ان عبارت مان معلوم ٿيو ته مخدوم يوسف علي، مخدوم جعفر بوبڪائي جو شاگرد هو جنهن کي هڪ فرزند بايزيد نالي هو جيڪو پڻ وڏو عالم هو تڏهن ته ان کي ”قدوة العلماء و الزهداء و المتبحرين“ خلاصه الاذڪياء و المتفكرين“ ڪوٺي ٿو.

مٿي بيان ڪيل سند مان معلوم ٿيو ته، اهو بايزيد، پنهنجي پيءُ وٽ پڙهيو جنهن کان کيس اجازت به حاصل آهي ۽ هو ايڏو متبحر عالم هو جو مخدوم جعفر بوبڪائي جي پوٽي جو پوٽو حامد بن ڪمال الدين بن صلاح الدين بن نورالدين بن جعفر بوبڪائي (وفات 1121ھ) کائينس علمي سند / اجازت حاصل ڪري ٿو.

”بيان البنية“ خطي جي اختتامِي عبارت مان پيو اهو به معلوم ٿيو ته: ان بايزيد بن يوسف علي کي وري هڪ فرزند محمد يوسف نالي سان هو جنهن

¹ ”بيان البنية“ مڪتبہ محموديه صفحو آخري 26.. (ياد رهي ته ان جو عڪس قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي).

جو ٻيو نالو ”عبدالمنعم“ هو جنهن 1066ھ ۾ ”بيان البنية“ جو خطي نسخو ڪتابت ڪرايو ۽ اهو پاڻ به هڪ بهترين عالم هو جنهن فصيح عربي ۾ اهو ”ترقيمو“ لکيو آهي.

هوڏانهن ”مقاليد الاسلام“ خطي موجود سنڌ ميوزم حيدرآباد جي اختتام ۾ جيڪا عبارت ”ترقيمي“ طور درج آهي. ان سلسلي ۾ انهيءَ عبارت جو جائزو وٺڻ به ضروري آهي. جيڪا هن ريت آهي:

”قد وقع الفراغ من هذا التبييض من التسويد الذي كان بيد جامعه احقرا لعبيد الي عفو من هو اقرب اليه من حبل الوريد ابي يوسف بايزيد بن يوسف بن بايزيد غفرلهم الخطايا ... في غرة ربيع الثاني المنسلک في السنة الثمانين بعد الالف الهجرية الخ.“¹

ان عبارت مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

1. مخدوم جعفر جي شاگرد يوسف علي جي پٽ جو نالو جيئن بايزيد هو ته سندس والد صاحب جو نالو به بايزيد هو.

2. يوسف علي (شاگرد جعفر بوبڪائي) جي پٽ بايزيد کي هڪ فرزند يوسف نالي هو.

3. يوسف علي جي فرزند بايزيد، اسلامي عقائد بابت ”مقاليد الاسلام“ نالي ڪتاب لکيو.

4. انهيءَ ڪتاب جي تصنيف جو سال 1080ھ آهي. يعني گهٽ ۾ گهٽ ان سال تائين يوسف علي جو فرزند بايزيد زنده هو. باقي يوسف علي پاڻ ڪڏهن فوت ٿيو؟ اهو معلوم نه ٿي سگهيو.

* ”بيان البنية“ جي ترقيمه مان معلوم ٿيو ته: انهيءَ بايزيد (مصنف مقاليد الاسلام) جي فرزند محمد يوسف عرف عبدالمنعم، 1066ھ ۾ ايتري علمي حيثيت رکندڙ هو جو پنهنجي لاءِ معاني بيان ۽

¹ انهيءَ مقاليد الاسلام جو عڪس قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ به موجود آهي. جڏهن ته قاسميه لائبريري ڪنڊيارو مقاليد الاسلام جي خطي نسخي ۾ اها عبارت درج نه آهي. عبدالله.

بديع بابت لکيل، مخدوم جعفر بوبڪائي جو ڪتاب ”بيان البنية“ ڪتابت ڪرايو.

7. ملا بدنہ: جنهن جو تذڪرو مٿئين قصي جي ضمن ۾ اچي ويو. ان جا وڌيڪ حالات معلوم نه ٿي سگهيا.

8. مخدوم قاري عبدالله ڪاهري: مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي هن شاگرد جي سوانح ڪٿي به ڪانه ملي، البت سندس تذڪرو مخدوم جعفر بوبڪائي جي شاگرد جي حيثيت سان، ”مصلح المفتاح“ ۾ سيد علي محمد شاه دائري واري ڪيو آهي ۽ ان جي هڪ تصنيف بنام ”فضل الرحمان“ جو ذڪر به ڪيو آهي، لکي ٿو:

”۽ چيو مخدوم عبدالله ڪاهري قاري منجهه فضل الرحمان جو تلميذ هو سندو مخدوم جعفر بوبڪائيا ته چيو شيخ علي ابن حسام الدين متقيا ته چيو شيخ اسان جي ابوالحسن بڪري، صديقيا ته نه ڏٺو اسان ڪنهن حديث کي جا زور اميد واري آهي ڪنان هن حديثا منجهه حق ثابتي ايمان جي ۽ سلامتيا ات پورو ٿيو ڪلام سندو مخدوم عبدالله ڪاهريا.“¹

9. خان خانان ميرزا عبدالرحيم خان (وفات 1036هـ)

سنڌ جي آخري حصي ٿڌ جو فاتح ميرزا عبدالرحيم خان خانان، ميرزا بيرم خان جو پٽ هو. بيرم خان، هندوستان مان شير شاه کان شڪست کائي، سنڌ رستي ايران ويندڙ بادشاهه همايون سان انهيءَ سفر ۾ گڏ هو.²

¹ سيد علي محمد شاه ”مصلح المفتاح“ طبع سنڌ لاجي، 1970ع، ص 28.

² جوهر آفتابچي، ”تذڪرة الواقعات“ اردو ترجمہ: سيد معين الحق، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي، ڪراچي 1955ع، ص 96.

حسين خان ميواني جي ٻن نياڻين مان هڪڙيءَ سان بادشاهه همايون پاڻ شادي ڪئي ۽ ٻي نياڻي سان بيرم خان جو نڪاح ٿيو. جنهن مان خان خانان عبدالرحيم خان 964ھ ۾ ڄائو. وڏو ٿيو ته سندس شادي ”اعظم ڪوڪه“ جي ڌيءَ ”ماه بانو“ سان ٿي. ايڪويهين سال جلوس اڪبري ۾ کيس گجرات جي سرداري ملي. اٺاويهين سال جلوس اڪبري ۾ هو شاهزاده سليم (جهانگير) جو اتاليق مقرر ٿيو.¹

998ھ ۾ قنڌار جي فتح لاءِ وڃي رهيو هو ته، کيس ٻڌايو ويو ته نٿو دولتمند شهر آهي. نيٺ ملتان پهچي، مضبوط ٻيڙن تي هاڻين جو دستو ۽ توپخانو ساڻ ڪري روانو ٿيو سيوهڻ جي قلعي تي ست مهينا گهرو ڪيائين ان وقت سنڌ جو حڪمران مرزا جاني بيگ هو. ان ٻي ڪا واھ نہ ڏسي، مرزا خان خانان جا شرط مڃيا، جيڪو کيس اهل و عيال سميت دهليءَ وٺي ويو.²

سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ دعاءِ خاطر مرزا خان خانان جو مير معصوم بکري سان گڏ دربيلي ۾ مخدوم محمد عثمان دربيلوي وٽ اچڻ واري ڳالهه مٿي مخدوم ميران جي شاگردن جي بيان ۾ ذڪر ٿي چڪي آهي. لاهور ۾ بيمار ٿي پيو. دهليءَ ۾ اچي دم ڏنائين، سندس وفات 1036ھ مطابق 1627ع آهي.³

”خان خانان“ وڏو عالم ۽ علم پرور هو. سنڌي، هندي، ترڪي، عربي ۽ فارسي شعر سمجهندو هو ۽ چوندو هو. ”توزڪ بابري“ جو فارسي ترجمو 997ھ ۾ اڪبر بادشاهه جي چوڻ تي ڪيو هوائين. ياد رهي

¹ مصاصم الدولة شاهنواز خان ”مآثر الامراء“ اردو ترجمہ پروفيسر ايوب قادري، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور، ج 1، ص 692.

² رحيمداد مولائي شيدائي.. ”جنت السنڌ“ سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1985ع، ص 405 تا 412.

³ مصاصم الدولة شاهنواز خان ”مآثر الامراء“ اردو ترجمہ پروفيسر ايوب قادري، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور ج 1، ص 703.

تہ ”توزڪ بابري“ اصل ۾ ترڪي ٻولي ۾ هو.¹ خواجہ نظام الدين احمد (جيڪو سندس همعصر هو) ”طبقات اڪبري“ ۾ لکي ٿو: هن بزرگ (عبدالرحيم خان خانان) جي عقل، دانش، علم ۽ کمالات تي جيترو لکجي، اهو گهٽ آهي، اڄ انساني کمالات ۽ فضائل جي لحاظ کان سلطنت جي امراءَ ۾ هن جو مٿ ۽ ثاني ڪوبہ نہ آهي.²

مرزا عبدالرحيم خان خانان لاءِ لکن ٿا تہ: علماء فضلاء ۽ فقراء سان محبت ۽ صحبت، کيس ورثي ۾ مليل هئي.³

ان مطابق هو جڏي بہ ويندو هو علماء سان ملندو هو جڏهن سنڌ ۾ آيو تہ، سندس ملاقات مخدوم محمد جعفر بوبڪائي سان بہ ٿي ۽ هو مخدوم جعفر بوبڪائي کان ايترو متاثر ٿيو ۽ اهڙو گرويدو ٿي پيو جو هن جي شاگردي قبول ڪيائين. ”متانة الروايات“ جي پشاور واري خطي نسخي⁴ جي ابتدائي ورقن مان هڪ ورق تي هيءَ فارسي عبارت درج آهي:

”نواب خان خانان در صحبت مخدوم جعفر بوبڪائي خوانده بود“

[نواب (عبدالرحيم) خان خانان، مخدوم جعفر بوبڪائي جي صحبت ۾ پڙهيو هو.]

¹ محمد حسين آزاد۔ ”دربار اڪبري“، شيخ مبارڪ علي تاجر ڪتب لاهور، 1939ع، ص 641.

² خواجہ نظام الدين احمد ”طبقات اڪبري“۔ اردو ترجمہ: محمد ايوب قادري، ج دوم اردو سائنس بورڊ،

لاهور، 1990ع، ص 442.

³ حوالو ساڳيو.

⁴ ان خطي نسخي جو عڪس قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي. عبدالله.

مخدوم جعفر جا همعصر

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو دور تقريباً 930ھ کان 1002ع تائين مُني صديءَ تي محيط آهي، ان دوران سنڌ، هند ۽ ان کان ٻاهر جيڪي به علماءَ ڄاوا ۽ فوت ٿيا، اُهي مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جا همعصر آهن. جيئن ته ڏهين صدي، سنڌ ۽ هند لاءِ علمي اوج جو پيغام کڻي آئي هئي ۽ انهيءَ ۾ ڪيترائي فاضل پيدا ٿيا، انهن سمورن عالمن ۽ فاضلن کي شمار ڪرڻ ته ممڪن نه آهي ۽ نه هن مقالي ۾ ان جي گنجائش آهي، ان ڪري هت هند ۽ ٻين ٻاهرين ملڪن کي ڇڏي، صرف ”سنڌ“ سان تعلق رکندڙ خاص خاص فاضل علماءَ لکجن ٿا، جيڪي مخدوم جعفر بوبڪائي جا همعصر رهيا آهن. انهن مان ڪي سندس والد صاحب مخدوم عبدالڪريم عرف ميران بوبڪائيءَ جا شاگرد به آهن، انهن جو تفصيلي احوال، سندس والد صاحب جي سوانح دوران گذري چڪو آهي. مثلاً: مخدوم طاهر بن يوسف پائائي، مخدوم محمد عثمان دريلائي وغيره. ان سان گڏ اهي سنڌي علماءَ به شامل آهن، جيڪي ڪن سببن ڪري، سنڌ مان ڪڍ ڪري، برهانپور هندستان يا عربستان ڏانهن هليا ويا.

1. ملا مبارڪ (ت 1001ھ)

دريار اڪبري جي نون رتنن مان ملا ابو الفضل ۽ ملا فيضي مشهور هئا. هي ملا مبارڪ انهن ٻن جڳ مشهور شخصيتن جو والد هو. ملا مبارڪ جا وڏا ته يمن کان آيل هئا، پر گهڻي وقت کان سنڌ ۾ رهيا. سيوهڻ جي ڀرسان ”ريل“ نالي ڳوٺڙي ۾ رهيا.¹

”تحفة الڪرام“ ۾ آهي ته: (ريل جي بزرگن ۾) شيخ محمد موسيٰ، شيخ ابو الفضل جو پنجون ڏاڏو آهي. هي نائين صدي ۾ هتي رهيو. خاصو وقت گوشه نشيني ۽ ياد خدا ۾ گذاري وفات ڪري ويو.²

¹ فتح محمد سيوهاڻي، ”ابو الفضل ۽ فيضي“ ص 14، سنڌ تحقيقي بورڊ، 1993ع.

² مير علي شير قانع - مترجم امير احمد ”تحفة الڪرام“ سنڌي ص 366، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع.

سندن خاندان مان شيخ خضر بهراڙي مان نڪري شهرن جو رخ ڪيو ۽ ناگور هليو ويو. — 911ھ ۾ شيخ مبارڪ پيدا ٿيو چئن سالن جي عمر ۾ قوت و عمل جو اثر وڌندو رهيو ۽ نون سالن ۾ ڪمال جي سرمايي تائين پهتو. 14 سالن جي عمر ۾ پنهنجي وقت جا علم به حاصل ڪري ورتائين.¹ خدا جي نعمتن مان ڪين اها نعمت ملي جو هن کي خطيب ابو الفضل گازروني جي ملازمت ملي وئي. هن هن کي قدرداني جي اکين سان ۽ ماڻهو شناس نظرن سان ڀانيو پنهنجو پٽيلو بڻايائين ۽ تمام گهڻو معقولات جو سرمايو ڏنائين، تمام باريڪ نڪتا ”شفا“ ”اشارات“ ۽ ”تذڪره مجسطي“ جهڙن ڪتابن جا سمجهايا تائين. — شيخ مبارڪ گهڻن عالمن کان ۽ پهتل بزرگن کان به فيض ورتو ۽ تصوف جا ڪيترائي سلسلا ورتا، شيخ عمر ٺٽوي کان به فيض ورتائين.² شيخ عمر ٺٽوي وٽان ته ڏاڍو نور ۽ اندر جو اڃالو آيس. ڪبرويه سلسلي جو ڏيو ٻاريائين. ”شيخ مجذوب سنڌي“ جي خدمت ۾ گهڻو ڪري ويندو هو. — ”شيخ يوسف“ هن کي فرمايو ته: تون وڃي آگري ره ۽ اتي رهيو. اتي مير سيد رفيع الدين صفوي چشتي انجوي جي پاڙي ۾ رهيو ۽ اتان شادي ڪيائين.³ اتي سن 954ھ ۾ هن کي هڪ فرزند ڄائو جنهن جو نالو ابو الفيز (فيضي) رکيائين، انهيءَ وقت سندس عمر 43 سال هئي ۽ وري 958ھ ۾ ٻيو فرزند ابو الفضل ڄائو شيخ مبارڪ کي ڪل اٺ فرزند ۽ چار نياڻيون هيون.

وفات

شيخ مبارڪ، اڪبر جي درٻار ۾ رهيو. آخرڪار ڪنهن مهم ۾ هن کي لاهور وڃڻو پيو ۽ اتي بيمار ٿي پيو 1001ھ ۾ وفات ڪيائين. ملا عبدالقادر بدايوني سندس شاگرد⁴ وفات جي تاريخ ”شيخ ڪامل“ (1001)

¹ محمد حسين آزاد، ”دربار اڪبري“، ص 332، شيخ مبارڪ علي تاجر پريس لاهور، 1939ع.

² حوالو ساڳيو.

³ فتح محمد سيوهاڻي ”ابو الفضل ۽ فيضي“ ص 27، سنڌي تحقيقي بورڊ، 1939.

⁴ محمد حسين آزاد ”دربار اڪبري“ ص 354 — شيخ مبارڪ پرنٽنگ پريس لاهور، 1939ع.

جي لفظ مان ڪڍي ۽ ملا فيضيءَ ”فخر الڪمل“ (1001) جي لفظ مان. هن کي آگره ۾ عاليشان مقبره ۾ دفن ڪيو ويو. شيخ مبارڪ علم تصوف ۾ لاثاني هو. علم قرائت جو ماهر هو. پر ڪنهن به مذهب جو پابند نه هو. هن قرآن جو تفسير به لکيو جنهن جو نالو ”منيع نفائس العلوم“ رکيائين، ڪيترن عالمن هن کي ملحد، بي دين، زنديق جي الزامن سان ياد ڪيو آهي.

2. ابو الفيض فيضي سنڌي (ت 1003هـ)

ابوالفضل فيضي فياضي، ملا مبارڪ جو وڏي ۾ وڏو فرزند آهي. آگره ۾ 954هـ ۾ ڄائو. ڪجهه علم پنهنجي والد کان حاصل ڪيائين، تنهن کان پوءِ شيخ حسين مروزي کان علم ورتائين. هن شاعري شروع ڪئي، جنهن ۾ وڏو نالو ڪمايائين. فيضيءَ نه صرف شاعريءَ ۾ نالو ڪمايو پر طب جو علم ۾ به اهڙو پرايو هئائين جو نالي چڙهيو حڪيم ٿي پيو. جڏهن ڌڻي پاڪ ڌن ڏنس ته پنهنجي گهران دوائون ڏيندو هو.¹ شيخ مبارڪ پنهنجي پٽن سميت دنيا ۾ تمام گهڻا ڌڪا ۽ ڌوڻا ڏنا ۽ سٺا ڀروءَ سندن گفتن جا گل دنيا کي روشن ڪرڻ لڳا. فيضيءَ جي عمر اڃان ويهه ورهه مس هئي ته گهڻن ڌڪن ڏاکڻن کان پوءِ آخرڪار هن کي بادشاهه آگري ۾ گهرايو. ترڪ سوار ته هن کي مجرمين وانگر هلائيندا آيا، پر هي جڏهن اتي دربار ۾ پهتو ته هي شعر چيائين:

”بادشاهه درون پنجره ام از سر لطف خود مرا جاوه
زانکه من طوطي شکر خايم جائي طوطي درون پنجره به“

اهڙو ڪلام ٻڌي بادشاهه ڏاڍو خوش ٿيو ۽ جهٽ پٽ اندر تخت تي گهرايائين ۽ فيضي هي قصيدو دربار ۾ پڙهيو:

”سحر نويد رساں قاصد سليماني
رسيد همچو سعادت ڪشاده پيشاني“

¹ فتح محمد سيوهاڻي ”ابر الفضل ۽ فيضي“ ص 53، سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد سنڌ 1993ع.

انهيءَ قصيدي جا ٻه سؤ کن شعر هئا ۽ پوءِ پنهنجي پيءُ ابو الفضل کي به نوڪري وٺي ڏنائين. ابو الفضل مدبري ڏانهن گهڻو ويو ۽ فيضيءَ، شاعري ۽ ادب ۾ نالو ڪمايو. ڪڏهن ملڪي معاملن ۾ به هن جي صلاح ورتي ويندي هئي. حساب ڪتاب جي هڪ نموني لکڻ لاءِ اڪبر سرڪار طرفان هڪ ڪميٽي مقرر ٿي، جنهن ۾ هيٺيان ميمبر هئا، فيضي به ان جو ميمبر هو:

1. توڌرمل 2. فيضي 3. مير فتح الله 4. نظام الدين بخشي 5. حڪيم ابو الفتح 6. حڪيم همار.

فيضي نه صرف شاعر هو پر شهزادن جو استاد به رهيو. شاهزاده سليم، شهزاده دانيال، شاهزادو مراد سڀ هن وٽ پڙهيا.¹ علامه فيضي جي اشعار جو ديوان ڏسڻ لائق آهي.

شاعري جي ڪري کيس ”ملڪ الشعراء“ جو خطاب مليو. منڍ ۾ سندس تخلص ”فيضي“ هو پر آخر ۾ پنهنجي ننڍي پيءُ جي هڪڙي تقريب ۾ جنهن کي ”علامي“ چيو ويو هو انهي وزن تي پنهنجو تخلص ”فياضي“ رکيائين.²

اڪبر بادشاهه، ”فيضيءَ“ کي ڪيترا دفعا ملڪي معاملن ۾ به شريڪ ڪيو. شيخ فيضيءَ کي خاندانش جي حاڪم ”راجي علي خان“ وٽ سفير ڪري موڪليو. ”راجي علي خان“ عقل جو اڪابر ۽ وڏي سمجهه جو مالڪ هو انهي ڪري اهڙي سياڻي حاڪم وٽ به وڏو سياڻو ۽ مدبر حڪيم، سفير وڃڻ گهرجي.³

فيضي صاحب جي تصنيفات ۾ هيٺيان ڪتاب شامل آهن:
ديوان فيضي، قصائد فيضي، خمسہ فيضي، ليلوتي، مها ڀارت،

¹ فتح محمد سيوهاڻي۔ ”ابو الفضل ۽ فيضي“ ص 59 سند تحقيقي بورڊ، 1993ع.

² مولوي رحمان علي۔ ”تذڪره علماء هند“ ص 22، پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي ڪراچي، 1961ع.

³ فتح محمد سيوهاڻي۔ ”ابو الفضل ۽ فيضي“ ص 59، سند تحقيقي بورڊ، حيدرآباد، 1993ع.

انشاء فيضي، سواطع الالهام (غير منقوطة تفسير) موارد الكلم¹

هن ورثي ۾ چار هزار ڇهه جلد، نفيس ڪتابن جا ڇڏيا، جن مان اڪثر پنهنجا لکيل هئس. اهي سڀ ڪتاب بادشاهي خزاني ۾ داخل ڪيا ويا.² فيضي دم ڪشي جي مرض ۾ 1003ع ۾ فوت ٿيو.

ملا عبدالقادر بديوني، ملا فيضيءَ لاءِ تمام خراب لفظ استعمال ڪيا آهن.³ پر خود فيضيءَ جي فياضي ڏسو هن عبدالقادر بديوني لاءِ ڇا لکيو آهي؟ جيڪو خود عبد القادر جي ڪتاب ۾ لکيل آهي:

”ملا عبدالقادر قابل ماڻهو آهي. اهي تمام علم جيڪي هندوستان ۾ پڙهيا وڃن ٿا، تن ۾ قابل آهي. بابي سائين جو شاگرد آهي. تقريباً 37 سالن کان ڄاڻان ٿو رسمي فضيلت کان سواءِ عربي، فارسي، هندي، انشاء، نجوم، حساب ڪتاب کان واقف آهي، هنن خويين کان سواءِ بي طمع، با ادب آهي.“⁴

3. ابو الفضل سنڌي (ت 1011هـ)

شيخ علامه ابو الفضل، اهو به شيخ مبارڪ جو فرزند آهي. اڪبر جو وزير با تدبير، هوشيار داناءُ، سگهڙ، بهترين ليکڪ ۽ مصنف رهيو آهي. آچر ڇهين محرم 958هـ ۾ ڄائو، خط، حساب، منشي گيري وغيره سکيو. پنهنجي چاچي وٽ پندرهن سالن جي عمر تائين پڙهيو پوءِ حڪمت ۽ فلسفي جا سبق ۽ ڪيترا فن شيخ حسن الموصلي کان سکيو.⁵ هي به والد صاحب سان گڏ ڏکڻ ڏاکڻن ۾ گڏ هو آخرڪار 981هـ ۾ هن اڪبر بادشاهه ڏي آية الڪرسي جو تفسير، تحفه ڪري موڪلي ڏنو وري 982هـ ۾ سورة فتح جو تفسير موڪليائين، هنن تفسيرن کي بادشاهه سٺي نظر سان ڏٺو ۽ پنهنجي وزارت ۾

¹ حوالو ساڳيو، ص 73.

² عبدالقادر بديوني - ”منتخب التواريخ“ ص 732، شيخ غلام علي اينڊ سنز، لاهور.

³ حوالو ساڳيو.

⁴ عبدالقادر بديوني - ”منتخب التواريخ“ ص 732، شيخ غلام علي اينڊ سنز، لاهور.

⁵ عبدالحق الحسني - ”نزهة الخواطر“ ج 5، ص 25.

داخل ڪيائين. ملا عبدالقادر بديوني، سندس پيءُ جو شاگرد ۽ اڪبر جو وزير آهي. هن ابو الفضل جي باري ۾ لکيو آهي ته: ابو الفضل مضمون لکڻ جو بادشاهه هو. اڪبر به هن کي سمجهي ويو ته ابو الفضل جو دماغ هٿن کان وڌيڪ بهادر آهي. سندس هٿن ۾ قلم، تلوار کان وڌيڪ تيز ثابت ٿيندو ان ڪري لکپڙهه جو دفتر ابو الفضل جي حوالي ڪري ڇڏيائين. بادشاهت ۽ سلطنت جي مکيه ڪمن جو دفتر سندس ئي هٿ ۾ رهندو آيو. ابو الفضل بادشاهه جو هر ڪم هوشياريءَ سان پورو ڪندو ٿي آيو. تانته بادشاهه جي دل جو بادشاهه ٿي ويو. اڪبر بادشاهه ڪوبه ڪم سندس صلاح کان سواءِ نه ڪندو هو.¹

ابو الفضل پهريائين ته اڪبر جو مصاحب هو. ان کان پوءِ صلاح ڪار پوءِ مير منشي، پوءِ وقائع نگار پوءِ قانون ساز ۽ آخر ۾ صاحب ديوان يا وڪيل مطلق يعني ”وزير اعظم“²

تصنيفات:

ابو الفضل جيئرو جاڳندو ڪتاب هو. پر سندس تصنيفون هيءَ آهن: ”اڪبر نامہ عرف آئين اڪبري“، ”عيار دانش“، ”رقعات ابو الفضل“، ”ڪشڪول“، ”جامع اللغات“، ”رزم نامہ“ (مها ڀارت بابت لکيل) ”ترجمہ انجيل“.³

وفات:

شاهزادي سليم (جهانگير)، اڪبر سان بغاوت ڪئي ۽ هن هڪ وڏي ڌاڙيل راجه نرسنگهه ديو کي ابو الفضل جي قتل جو اشارو ڏنو. هي (ابو الفضل) دکن کان موٽي رهيو هو. سنه ۱۰۱۱ھ ۾ هڪڙي منزل ۾ لٿل هو. صبح جو ٻه چار ساٿي ساڻ ڪري جهنگ ۾ ڇهل قدمي ڪري رهيو هو ته اوچتو ”سراءِ پٿر“ کان ميل کن پنڌ تي ”انٿري“ ڳوٺ کان ٽن ڪوهن جي مفاصلي تي هڪڙو سوار گهوڙو پڄائيندو اچي پهتو ۽ عرض ڪيائين ته:

¹ فتح محمد سيوهاڻي۔ ”ابو الفضل ۽ فيضي“، ص 88، سنڌي تحقيقي بورڊ، 1993ع.

² فتح محمد سيوهاڻي۔ ”ابو الفضل ۽ فيضي“، ص 100، سنڌي تحقيقي بورڊ، 1993ع.

³ حوالو ساڳيو ص 97، 98، 99 (اختصار)

سائين! هو ڏسو ٿا ته ڪيڏو نه دڙ ۽ طوفان کڙو ٿي ويو آهي، ڪي آهن جو هيڏي اچي رهيا آهن. اتي سندس خاص وفادار نوڪر ”گدائي خان“ عرض ڪيو ته: سائين! هي وقت سوچڻ ۽ بيھڻ جو نه آهي. توهين آهستي هليا وڃو اسان مڙئي انهن کي منهن ڏيون ٿا. اڃا ائين ئي ڳالهين ۾ هئا ته دشمن ڪاهي اچي پهتو بس پوءِ ته ابو الفضل به ڪڍي تلوار ڪجهه پٺاڻ سپاهي پاڻ سان هٿس، ويچارا وفادار وڙهندي اتي ئي پورا ٿي ويا. ابو الفضل کي به گهڻائي زخم رسيا، بڙجيءَ جو اهڙو زخم رسيو جو گهوڙي تان ڪري پيو ۽ جان خلتهار حوالي ڪيائين.¹

اهڙي ڏکوئيندڙ خبر ٻڌڻ شرط اڪبر بادشاه جي اکين اڏو اوندهه اچي وئي، اهڙو غمگين ٿيو جو پنهنجي اولاد لاءِ به غمگين ڪونه ٿيو هو. ڪيترا ڏينهن درٻار ۾ به ڪونه آيو. ابو الفضل جي عمر ان وقت ٻاونجاه ورهيه ۽ ڪجهه مهينا هئي.

4. سيد نظام الدين مير معصوم نامي، بکري (ت 1019هـ)

سيد نظام الدين محمد معصوم بن سيد صفائي حسيني، تخلص ”نامي“ اٿس. سومرات ستين رمضان 944هـ بکر (پراڻي سکر) ۾ ڄائو.² مير معصوم جي تعليم بابت ڪابه جامع معلومات نه ملي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته مير معصوم ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار يا پٽي ڪنهن گمنام عالم کان وٺي پوءِ ”قاضي ڌڻي سيوهاڻي“ جهڙي وقت جي مشهور معروف فاضل جي خدمت ۾ رهي، باقي علم جي تڪميل ڪئي آهي. قاضي ڌڻي بابت مير معصوم پنهنجي تاريخ ۾ لکيو آهي ته: (مسود اوراق نيز اقتباس علوم در موزه درس ايشان نمود) ”هنن ورڦن جي ڪاري ڪندڙ (مير معصوم) سندس درس جي حلقي مان علم پرايو آهي.“

قاضي عبدالله درٻيليءَ جي ذڪر دوران سندس فرزند شيخ حميد

¹ فتح محمد سيوهاڻي — ”ابو الفضل ۽ فيضي“ ص 114، (اختصار) سنڌي تحقيقي بورڊ، حيدرآباد 1993ع.

² مخدوم امير احمد — ”تاريخ معصومي“ ص سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع.

جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته: انهيءَ ملڪ گجرات جي فتح ٿيڻ کان پوءِ سندن (شيخ حميد دربيلي) جي خدمت ۾ حاضر ٿي ڪري مشڪوة اول کان آخر تائين ۽ ٻيا حديث جا ڪتاب پڙهي اجازت حاصل ڪيم.¹

سيد مير معصوم پهرين سلطان محمود وٽ ۽ پوءِ اڪبر وٽ وڏي مرتبي کي پهتو. ”خان خانان“ سان گڏجي سنڌ جي فتح ڪرڻ واري مهم ۾ نمايان ڪم ڪيائين. بکر جي آسپاس يادگار عمارتون سندس يادگار آهن. قنڌار جبل تي اڪبر بادشاهه جي زير ننگين آيل ملڪن جي نالن تي مشتمل هڪ ڪتبو وڏي خرچ سان سندس اهتمام هيٺ پڙهي نقش ڪيائين.²

سندس يادگار:

سيٽاسر، مير معصوم جو منارو فيض محل (اٺ ڪنڊو گنبد) روهڙي جي عيدگاه وغيره.

5. مخدوم ضياءُ الدين راهوٽي³

مخدوم ضياءُ الدين بن مخدوم صدرالدين راهوٽي، ڳوٺ راهوٽ (لاڙ) جو رهاڪو هو. سندس والد، هڪ عالم، ڪامل ۽ علمن جو جامع ٿي گذريو آهي. سندس پٽ ضياءُ الدين، وهي خواهه درسي علمن جو جامع ۽ مرزا شاه حسن جو همعصر هو. پهريائين تعليم ۽ تدريس ڏنائين، پر پڇاڙيءَ ۾ گوشه نشين ٿي ويهي رهيو ۽ خلق جي پاڻ وٽ آمدورفت جو دروازو بند رکي گذاري ويو.⁴

ياد رهي ته مخدوم جعفر بوبڪائي جا ضياءُ الدين راهوٽي ۽ شيخ محمد بن بايزيد اُچي سان منازرا ۽ مباحثا رهيا آهن. انهن ٻنهي

¹ مخدوم امير احمد - ”تاريخ معصومي“ ص 13، سنڌي ادبي بورڊ، 1993ع.

² مير علي شير قانع - ”تحفة الڪرام“ ص 318، سنڌي ادبي بورڊ، 1993ع.

³ هت ميان عبدالنبي ڪوڪب کان ان ۾ غلطي ٿي وئي آهي، جنهن فهرست مخطوطات عربيہ پنجاب يونيورسٽي ۾ کيس ”راستواٽي“ ڪري لکيو آهي. حالانڪ مخدوم ضياءُ الدين لاڙ جي هڪ ڳوٺ ”راهوٽ“ جو رهاڪو هو، جنهن جي نسبت سان کيس راهوٽي چئبو. تصديق لاءِ ڏسو ”تحفة الڪرام“ سنڌي طبع سنڌي ادبي بورڊ، ص 430، 1957ع.

⁴ مير علي شير قانع - ”تحفة الڪرام“ ص 431، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1957ع.

بابت مخدوم جعفر پنهنجي رسالي ”البيان المبرر في قول السنود چڏي او چڏيم“ جي ابتداء ۾ لکيو آهي:

”ان من هو الآن او كان في البلاد السندية من جنوبها الي الاقطار الشماليه من العلماء العامله والفضلاء الكاملة و معلوم كون كل اهلها من الحنفية كانوا يفتون بتخريجهم الصحيح في السنود للزوجة تون چڏي آهين“ ”آئون تو کي چڏيم“ بالبينونه وان انكر الزوج النية سوي فاضلين.¹

[سنڌ جا سمورا لاڙي ۽ اترادي عالم سڳورا جن جو حنفي هجڻ پڪي طرح معلوم آهي، فتويٰ ڏيندا آيا آهن ته: سنڌي قوم وارا جيڪڏهن پنهنجن زالن کي چون ته: ”آئون تو کي چڏيم“ ته اها طلاق بائن ليکبي. البت ٻه فاضل ان فتويٰ جا مخالف ٿيا آهن].

ان جي حاشيه تي لکيل آهي ته انهن ٻن فاضلن مان، شيخ ضياءُ الدين راهوتي ۽ شيخ محمد بن بايزيد اچي مراد آهن.²

6. قطب بري

هي بزرگ، مخدوم نوح جي مريدن مان هڪ هو. فرد كامل هو. اگرچہ هو ڳوٺ ”ڪاھر ٻيلي“ جو رهاڪو هو. مگر مقرر ڪو ٺڪاڻو ڪونه هوس، ان ڪري کيس ”بري“ ڪري ڪوٺيندا هئا. هڪ دفعي مخدوم جعفر بوبڪائي سان ملاقات ٿيس. مخدوم پڇيس ته: فقير ڪٿان اچي رهيو آهين؟ چيائين ته الله وٽان. ڪيڏانهن ويندين؟ چيائين ته: الله ڏي. مخدوم کي جواب ڏاڍا پسند آيا. فقير جي مهماني ڪيائين ۽ ڪجهه نذرانو به ڏنائين.

مخدوم صاحب جي شاگردن پڇيس ته: ڪنهن جو مريد آهين؟ چيائين: الله جو مريد آهيان، پر حقيقت جي اکين سان ڏٺو وڃي ته الله اسان جو مريد آهي.

¹ ڏسو مخدوم صاحب جو قلمي رسالو ”البيان المبرر“ مقدمه. موجود پنجاب يونيورسٽي لاهور

² حوالو ساڳيو.

مخدوم صاحب اهو جواب ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويو. فقير چيس ته: مخدوم سائين! حيران نه ٿيو، پر حقيقت هي آهي ته اسان ٻانهن جڏهن بندگان ۽ فرمان برداري جو ارادو ڪريون ٿا ته الله جا مريد آهيون، پر جڏهن الله پنهنجي ارادي سان نيست مان اسان کي هست ڪيو ۽ عدم مان وجود ۾ آندائين، ته هو اسان جو مريد آهي، يعني ارادو ڪندڙ آهي. هن جواب کان پوءِ هن جي مخدوم سان وڌيڪ اخلاص واري محبت ٿي. پڇيائين ته: سلوڪ ۾ تنهنجو رهبر ڪير آهي؟ جواب ڏنائين ته: مخدوم نوح. مخدوم جعفر فرمايو ته: مريد جي ڪمليت سندس پير جي ڪمليت ڪري آهي. ”قطب بري“ وٽن جون ڪلون وٺي ۽ اُتي ان مان پوشاڪ ڍڪيندو هو. کاڌي ۽ ڪپڙي ۾ دنيا وارن جو محتاج نه رهندو هو. پنهنجي وطن لسبيلي مان گهڻو ڪري پنهنجي مرشد مخدوم صاحب جي زيارت لاءِ ايندو هو. پهاڙن ۽ ٻيٽ جي رستي ۾ پاڻ سان کاڌي پيئي لاءِ ڪجهه به نه کڻندو هو. گرمي سري جي هن کي ڪابه پرواهه ڪانه هوندي هئي.¹

هڪڙي عالم چيس: هي ڳالهه ڪيئن آهي جو تو هان کي ڪوبه علم ناهي، پر تنهن هوندي به چئو ٿا ته: اسان سان خدا جي دوستي آهي؟ جواب ڏنائين ته: ٻڌو ڪونه اٿئي ته هڪڙي بادشاهه کي حسن جمال واريون هزار ٻانهيون هيون، پر هڪڙي ڏينهن هڪ ڀنگڻ، جا ماڻهن جي پاڻخاني سان ڀريل چلي مٿي تي کنيو ٿي وئي، ڏسي انهيءَ تي مفتون ٿي پيو. ٻڌاءِ ته ان ۾ ڪهڙي پلائي ڏني هونداي؟²

7. ابو الفتح فتحي

بوبڪن جو ويٺل طالب العلم ملا هو. مخدوم جعفر جو هم عصر هو جيئن سندس (جعفر جي) هڪ رسالي ۾ ظاهر آهي. وڌيڪ احوال ان جو ڪونه ٿو ملي.

¹ دين محمد وفاڻي. ”مشاهير سنڌ“ ج 2، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ڇاپو پهريون 1985ع. ص 46.

² مير علي شير قانع. ”تحفة الڪرام“ سنڌي 423 سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ڇاپو پهريون 1957ع.

سندس شعر آهي ته:

”تراگمان ڪه مجنون ز ليلي آواره است
يقين ما است ڪه ليلي جز ازينها نه نبود“¹

8. مرزا عيسيٰ ترخان (ت 973هـ)

مرزا محمد عيسيٰ بن مرزا عبدالعلي ترخان ننڍي هوندي کان وٺي مرزا شاه بيگ ارغون جي تربيت ۾ رهندو هو ۽ مرزا شاه بيگ ان کي پوءِ پنهنجي اميرن ۾ داخل ڪيو هو مرزا شاه حسن جي لشڪر مان مرزا عيسيٰ ئي هو جنهن آمرائي سان مقابلو ڪرڻ هموار ڪيو ملتان مان لشڪر وٺي ٺٽي ۾ آيو ۽ آمرائي سان اچي مقابلو ڪيائين ۽ ان جو سپاه قتل ڪيائين.²

مرزا شاه حسن جي وفات کان پوءِ سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي. سمنڊ کان وٺي لڪي جي جبلن تائين ملڪ مرزا عيسيٰ ترخان جي هٿ هيٺ اچي ويو ۽ سيوهڻ کان اوڀاڙي تائين مٿيون حصو سلطان محمود بن امير فاضل ڪوڪلتاش جي هٿ هيٺ رهيو.

مرزا عيسيٰ ترخان، شاه بيگ ارغون جو تجربڪار امير هو. سندس صاحبيءَ جي ڏينهن ۾ حڪومت جي حدن اندر امن امان رهيو. ملڪي انتظام اعليٰ پيماني تي هو. ارغون توڙي ترخان امير کانئس راضي هئا. ارغونن لاءِ هن وظيفا مقرر ڪري، سندن دلجوئي ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي هئي.³ مرزا عيسيٰ ترخان، سترهن سال حڪومت ڪئي ۽ 973هـ ۾ وفات ڪيائين. اهائي تاريخ سندس قبر تي لکيل آهي.⁴

مرزا عيسيٰ ترخان سان مخدوم جعفر جو تعلق رهيو آهي، ”تاريخ

¹ حوالو ساڳيو ص 487.

² محمد صديق مسافر، ”تاريخ سنڌ“ ص 119، ج 3، سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ڇاپو پير 1985ع.

³ مولاڻي شيدائي، ”جنت السنڌ“، سنڌي ادبي بورڊ، ڪراچي 1957ع، ڇاپو پهريون ص 403.

⁴ اعجاز الحق قدوسي ”تاريخ سنڌ“ اردو ج 2، مرڪزي اردو بورڊ ڪراچي، 1985ع.

معصومي“ وارو لکي ٿو ته:

”سند جو هڪ عالم مخدوم جعفر، مرزا عيسيٰ ترخان کان روايت ڪندو هو ته: هن حملي ۾ مغل هڪ هزار ته رڳو اٺ ڪاهي ويا، جيڪي رات جو باغن جي نارن ۾ ڪم ڪندا هئا.“¹

انهيءَ روايت مان مرزا عيسيٰ ترخان سان مخدوم جي گهرن واسطن جي خبر پوي ٿي.

9. مخدوم نوح سرور هالاڻي (وفات 998ھ)

مخدوم نوح بن نعمه الله بن اسحاق جي باري ۾ مستقل ڪتاب ۽ مقالا لکيل آهن. سندن حالات ۽ ولايت تي لکڻ سچ کي آئينو ڏيکارڻ جي برابر آهي. سندن سلسلہ نسب حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه سان وڃي ملي ٿو. سندن وڏن مان شيخ فخرالدين ڪبير پنجاب جي ”ڪوٽ ڪروڙ“ نالي شهر مان لڏي ”بويڪ“ ۾ اچي رهيو. وفات به اتي ئي ٿي. ان کان پوءِ سندن وڏا هالا اچي رهيا. مخدوم نوح جي ولادت 911ھ ۾ ٿي. سندن استادن ۾ ”مخدوم عربي ڌيائي“ جو نالو ملي ٿو. 87 سالن جي عمر ۾ 27 ذوالعقده 998ھ ۾ وفات ڪري ويا. ملا قاسم ان بابت هيءَ نظم لکيو:

”سال فوت آن غوث حق پڙسيد شد چوآز خرد از سر حسرت فغان برداشت انگ گشت هان
آن سنه نهصد و هشتاد هزده وقت صبح بيست، هفتم در شب پنجشنبه في قعدان“²

اسان هت سندس اهي ڳالهيون لکڻ چاهيون ٿا، جيڪي مخدوم جعفر بوبڪائي سان وابسته آهن.

چون ٿا ته: هڪ ڏينهن مخدوم نوح رحمه الله عليه فرمايو ته: ”مان خدا تعاليٰ کي هنن اکين سان ڏٺو آهي“. مخدوم جعفر فرمايو ته: توهان هنن اکين سان ڪونه ڏٺو هوندو. هن حقيقت جي ظاهر ڪرڻ خاطر توهان کي گهرجي ته جڏهن به توهان کي اهڙي حالت پيدا ٿئي، تڏهن ڪنهن خادم کي

¹ مير معصوم بکري ”تاريخ معصومي“ سنڌي ص 150، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ڇاپو ٽيون.

² دين محمد وفائي، ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 2، ص 7، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1985ع.

پنهنجين اکين بند ڪرڻ جو حڪم فرمايو پوءِ به جيڪڏهن خدا تعاليٰ جو
ديدار قائم آهي، ته پوءِ يقين ڄاڻو ته اها اڪ هيءَ ظاهري اڪ نه آهي ۽ اهو ديدار
الاهي ”رواجي“ ديدار نه آهي. مخدوم نوح، هن تجربي ڪرڻ کان پوءِ فرمايو ته:
'جي نه هجي ها جعفر ته نوح ٿئي ها ڪافر'¹

مخدوم نوح انهيءَ واقعي تي هيءَ بيت پڙهيو.

اپڻيان ته انڌيون پوريون پرين پسڻ،

آهي اڪڙين، عجب پرپسڻ جي²

هن مسئلي تي، مخدوم جعفر جي معركة الآراء
ڪتاب ”كشف الحق“ (للمصادق المنصف المحق بالدلائل التي هي احري
واحق) ۾ هي بيان ملي ٿو:

ترجمو: خوب ياد رکو ته منهنجي دل ۾ هي ڳالهه کٽڪي ٿي ته اگر ڪوئي
شخص هي دعويٰ ڪري ته هن پنهنجي رب پاڪ جو ديدار ڪيو آهي، جيڪو
طرف، ڪيفيت ۽ مڪان جي قيد کان سواءِ آهي، ته اهڙي شخص جو قتل ناجائز
آهي. ڇو ته مسئلو اختلافي آهي ۽ هن شخص اهڙي دعويٰ ڪئي، جيڪا محال
ناهي، پر ان کي سچو ڪونه سڏبو ڇو ته مٿي حديثون گذري چڪيون آهن. توڙي
ڪٿي اهي حديثون متواتر ناهن. هن شخص کان صرف توبه ڪرائبي ۽ تنبيهه ڪبي
۽ هن کي سچو ڪونه ڪوٺبو پر خواه مخواهه قتل نه ڪبو ڇو ته قتل شهيد اچڻ
ڪري ٿري ويندا آهن. هاڻو مگر جيڪو ضلعي، هٽيلو ٿي پوي ۽ مٿين حديثن جي
مفهوم جو انڪاري ٿي پوي —

وري اسان کي ياد آهي ته اسان کي اها ڳالهه ٻڌائي هئي استاد اعلم
الراسخين ڪشاف معضلات الاعمين، شيخ محمد بن محمد البڪري رحمه الله
عليه فرمايائون ته: اسان جي زماني ۾ مصر ۾ به هڪ شخص دعويٰ ڪئي ته: مون
رب پاڪ کي ڏٺو آهي، ان تي اتان جي سپن عالمن قتل جي فتويٰ ڏني، پر جڏهن
مون کان فتويٰ ورتائون ته مون اها ئي فتويٰ ڏني ته (ڪفر جو ڪوبه وجه ناهي تنهن

¹ مير علي شير قانع۔ ”تحفة الڪرام“ مترجم سنڌي ص 374 سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع.

² مقدمه ”الماتنة“ از علامه ابي سعيد قاسمي ص 8، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد 1957ع.

ڪري) قتل لاءِ ڪوبه جواز ناهي.¹

مخدوم جعفر جي مخدوم نوح سان ملاقات جو واقعو گذري چڪو آهي، جنهن ۾ شاگردن سميت آيا ۽ قرآن جون معنائون پڇيائون.²

مخدوم نوح جو ٽيون واقعو ”سڪينة الروح“ ۾ هن طرح آهي: مٿي مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڳالهه لکجي آئي آهي ته آيت ”قل اللهم“ جي تفسير پڇڻ جي اراده سان ڳوٺان نڪتو. جڏهن حضرت غوث الحق عليه الرحمة جن جي خدمت ۾ پهتو ته مخدوم نوح صاحب، عرض ڪرڻ کان سواءِ انهيءَ آيت جو تفسير شروع ڪيو يارنهن وجهن سان بيان ڪيائون. جڏهن مخدوم جعفر موڪلائي هليو ويو ته سندس هڪ شاگرد يوسف نالي ترسي پيو تنهن علم جي حاصل ٿيڻ جي شوق سبب حضرت غوث الحق جي خاص خدمت گذار ميان عثمان چاڪي کي عرض ڪيو ته حضور جن جي خدمت ۾ عرض ڪري ته دعا فرمائڻ ته الله مون کي علم نصيب فرمائي. ميان عثمان اهو عرض خدمت اشرف ۾ پيش ڪيو حضور جن فرط شفقت ۽ وفور رحمت جي راه سان طالب العلم کي مخاطب ٿي ارشاد فرمايائون ته: اي يوسف علي! توکي علم به حاصل ٿيندو ۽ معرفت علیم به يعني الله تبارڪ و تعاليٰ جي معرفت به نصيب ٿيندي. هاڻي وڃ! تنهنجا رفيق تنهنجي انتظار ۾ تنهنجي اچڻ لاءِ پيا اوٽائين. طالب العلم خدمت بابرڪات مان موڪلائي هليو ويو. جڏهن مخدوم جعفر جي خدمت ۾ پهتو ته مخدوم جعفر چيس ته: يوسف علي! اسان تنهنجي انتظار ۾ ويٺا آهيون.³

مخدوم نوح جي مريد ”قطب بريءَ“ جو قصو گذري چڪو آهي.

قاضي قاسماڻي

هيءُ اهو عالم آهي جنهن جي خلاف مخدوم جعفر بوبڪائي، ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ نالي ڪتاب لکيو. مسئلو

¹ ”كشف الحق“ قلمي ص موجود مڪتب معروفه مٽياري حيدرآباد.

² ”سڪينة الروح“ قلمي موجود درگاه هالا ص 50، 51.

³ ”سڪينة الروح“ قلمي ص 131، موجود درگاه هالا.

طلاق جو هو. هڪ شخص جيڪڏهن چوي ته ”مون طلاق اتي سنو“ (مون کي طلاق جو (سونهن) قسم آهي ته هيءُ ڪم نه ڪندس) ته ڇا انهيءَ صورت ۾ انهيءَ ڪم ڪرڻ سان، سندس زال تي طلاقون پئجي ويون يا نه؟ قاضي قاسماڻي صاحب جو خيال هو ته طلاق ڪانه پوندي ۽ هن انهي بابت هڪ رساله ”الرساله الحلفيه“ به لکيو هو.

مخدوم جعفر بوبڪائي، سندس همعصر هو. جنهنجي فتويٰ ان جي برخلاف هئي. هو انهن لفظن سان (قسم ۾ ڪوڙي ٿي پوڻ وقت) طلاقن ٿي وڃڻ جو قائل هو. ان ڪري ”الرساله الحلفيه“ جي رد ۾ مخدوم صاحب ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ نالي ڪتاب جوڙيو. جنهن جي مقدمه ۾ لکي ٿو ته:

اڪثر سنڌي عوام جي عرف ۾ ڪيتري زماني کان اها ئي ڳالهه متعارف آهي ته ”مون طلاق اتي سنو“ جهڙن لفظن سان هو طلاق شمار ڪندا آهن. انهن لفظن سان قسم جي منعقد ٿيڻ (طلاق پوڻ) جي فتويٰ، سنڌ جي وڏن وڏن ۽ پراڻن عالمن پئي ڏني آهي پر هڪ شخص علم ۽ فقه جي دعويدار اسان جي هن زماني ۾ (طلاق نه ٿيڻ جي فتويٰ ڏني آهي).	قد مر كثير من عوام السنود علي الحلف الذي فيما بينهم هو المشهور و اعتادوه مرور الاعصار و الدهور و تعارفوه في نحو ”مون طلاق اتي سنو“ و قد افتي بانعقاد اليمين به اعيان العلماء الذين كانوا في الديار السندية افضل و اقدم ثم ان بعض المنتسبين الي العلم والفقاها في زماننا.¹

اتي ”هڪ شخص علم ۽ فقه جي دعويدار“ مان مراد قاضي قاسماڻي آهي. جيئن اڳتي هلي انهيءَ ئي رسالي جي صفحي 71 - الف تي اهڙي وضاحت ٿيل آهي ۽ خود مخدوم جعفر جي هڪ ٻئي رسالي ”استفتاء فيما

¹ مخدوم جعفر - ”الحجة القوية“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور، ص 1 - ب ۽ ص 2 - الف.

تعارف قوم الطلاق“ ۾ حاشيي طور لکيل آهي تہ:

”الناني للانعقاد القاضي القاسماني في رسالته المسماة بالحلفية و
المجيب له القائل بالانعقاد جعفر بن ميران البوبڪائي في رسالته المسماة
بالحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“.¹

مخدوم جعفر بوبڪائي، قاضي قاسمائي جي رسالي ”الرسالة
الحلفية“ جي جواب ۾ لکيل مٿين ڪتاب کي هڪ مقدم، 21 مذاڪرن
۽ هڪ خاتمي تي ترتيب ڏنو آهي. هر مذاڪري ۾ قاضي قاسمائي جي
پيش ڪيل دليل من و عن بيان ڪري، ”الجواب“ جي عنوان سان انهيءَ
جو جواب ڏنو آهي.

ان کان پوءِ ڪتاب جي خاتمي ۾ پنهنجا ۽ ڪن ٻين دوستن جا
تاريخ وار خواب انهيءَ مسئلي بابت ذڪر ڪيا آهن، جن مان انهيءَ مسئلي تي
مخدوم جعفر بوبڪائي جي حقانيت ۽ قاضي قاسمائي جي فتويٰ باطل هجڻ
ڏانهن اشارو ٿئي ٿو. انهن خوابن جو ذڪر مٿي، (مخدوم جعفر بوبڪائي جي
احوال زندگي ۾)، ”عجيب بياني مخدوم جعفر جي زباني“ جي عنوان هيٺ،
تفصيل سان گذري چڪو آهي. اتي ڏسڻ گهرجي.

قاضي قاسمائي جي ٻي هڪ تصنيف اسان کي قاسميه لائبريري،
ڪنڊيارو ۾ 12 عربي رسالن جي هڪ خطي مجموعي ۾ ملي.² جنهن ۾ هن
التحيات ۾ شهادت وقت آڱر جي اشارو ڪرڻ کي غلط قرار ڏنو آهي، جنهن کي
ڪاتب ”رساله قاضي قاسم في عدم جواز رفع السبابة في التشهد“ جو نالو ڏنو
آهي. ان ڪتاب جي ابتداء هنن لفظن سان ٿئي ٿي:

”الحمد لله الذي وعد لمن خشعت جوارحه في الصلوة بدار القرار و
الصلوة والسلام علي رسوله محمد الذي بشر لمن خضعت اعضاءه في العبادة
بالبعد عن دار البوار و علي آله واصحابه الذين أدوا الصلوة بالسكينة والوقار و

¹ ڏسو ”استفتاء فيما تعارف قوم الطلاق“ - قلمي ص 31 ب (يعني صفحو 62) موجود پنبجاب

يونيورسٽي لائبريري لاهور.

² انهن 12 رسالن جو فوٽو اسٽيٽ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

بعد فيقول الفقير الي الله الهادي الشهير بقاضي قاسماني: لمادعي بعض الناس الي فعل الاشارة بالسبابة ورفعها الي السماء الرفيعة في التشهد عند التكلم بكلمتي الشهادة، اردت ان اسطر فيها عدة اسطارو ابين فيها عدم اشارة فيها انا اشعر فيه واستدل عليه بوجوه الاول... الخ.

انهيء رسالي جي پڄاڻي:

لان ما نقله قول مخالف لما نقلناه من المتون من كونه مذهب الائمة الثلاثة عدم الاشارة وقول الجمهور من كراهة الاشارة فلا يعتبر ولا يعاب به هذا هو الحق. سخط من سخط ورضي من رضي. الحمد لله اولاً و آخراً والصلوة والسلام علي رسوله ابتداء وانتهاء. والله اعلم بالصواب، تمت النسخة الشريفة المسمي بقاضي قاسم في ذكر عدم جواز رفع السبابة في التشهد بيد الفقير الي الله الودود احقر العباد فقير محمد مسعود، خلف غفران پناه مخدوم محمد محفوظ ابن رضوان جائنگاه مخدوم محمد معصوم عفي الله عنهم.¹

هيء رسالو ٽن صفحن تي مشتمل آهي. ممكن آهي ته هيء ڪتاب مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتاب ”البصارة في العمل بالاشارة“ جي رد ۾ هجي، جنهن طرف فاضي قاسمائي پنهنجي انهيء رسالي ۾ هنن لفظن سان اشارو ڪيو آهي:

”وفي رساله بعض من الف رسالته في ترجيح الاشارة الخ“² اهڙي

طرح اڳتي فرمائي ٿو:

”واما ما نقله في رسالته المذكورة والفتوي الخ“.³

✽ قاضي قاسمائي جي انهن ٻن ڪتابن يعني،

1. الرسالة الحلفية، عربي

2. رساله في عدم جواز الاشارة في التشهد، عربي

¹ ڏسو رساله قاضي قاسماني در ضمن 12 رسائل قلمي قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ص 181 ب.

² حوالو ساڳيو ص 182 ب.

³ حوالو ساڳيو ص 182.

ڪان علاوه ٻي ڪنهن تصنيف جو پتو ڪونه ٿو پوي. ۽ نه قاضي قاسمائي بابت وڌيڪ احوال معلوم ٿين ٿا، البت پات پراڻي جي اولهه/ ڏکڻ ڪنڊ تي هڪ قديم قبرستان آهي، جنهن کي ”قاضي قاسمائي“ چون ٿا. سندس وفات ڪا به روايت نه ملي سگهي. انهن عالمن ۽ بزرگن ڪان علاوه پاتائي بزرگ، جن مان اڪثر لڏي وڃي برهانپور (هندوستان) ويٺا. اهي به مخدوم محمد جعفر جا همعصر آهن.

11. شيخ طاهر بن يوسف پاتائي (وفات 1004ھ)¹
12. شيخ قاسم بن يوسف پاتائي (وفات 981ھ)²
13. شيخ عيسيٰ بن قاسم بن يوسف (وفات 1031ھ)³
14. شيخ سليمان بن قاسم، سيفي (وفات 1005ھ)⁴
- بين همعصرن مان ڪجهه جا نالا هيءَ آهن:
15. سيد ابراهيم بکري (وفات 998ھ)⁵
16. شيخ طيب ٺٽوي (وفات 991ھ)⁶
17. قاري ابراهيم شطاري (وفات 991ھ)⁷
18. تاج العاشقين محمد بن عبدالله سنڌي (وفات 1013ھ)⁸

¹ غوثي مانبوي۔ ”اڌڪار ابرار ترجمہ گلزار ابرار“۔ اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1395ھ، ص 427.

² راشد مطيع الله۔ ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“۔ سنڌي ادبي بورڊ، طبع اول 1987ع، ص 14 تا 17.

³ فائدي دين محمد۔ ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 3، سنڌي ادبي بورڊ، 1086ع، ص 313 ۽ راشد مطيع الله۔

”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“ سنڌي ادبي بورڊ، 1987ع، ص 36 ۽ 37.

⁴ راشد مطيع الله۔ ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“، سنڌي ادبي بورڊ، 1987ع، ص 24.

⁵ حوالو ساڳيو، ص 210 تا 213.

⁶ فائدي دين محمد۔ ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 92.

⁷ راشد مطيع الله، ”برهانپور کي سنڌي اولياءَ“، ص 207 تا 209، سنڌي ادبي بورڊ، 1987ع، يا غوثي

مانبوي۔ گلزار ابرار۔ اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1993ع، ص 359.

⁸ فائدي دين محمد۔ ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 55، ۽ غوثي مانبوي۔

”گلزار ابرار“۔ اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور 1995ع، ص 465.

19. شیخ اسحاق قلندر پاتائی (وفات 1010ھ)¹

20. شیخ لاڈو سنڌي (وفات 1007ھ)²

21. ملا احمد بن نصر اللہ نٹوي (وفات 996ھ)³

¹ وفائي دين محمد "تذکرہ مشاہیر سنڌ" ج 1، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 106.

² وفائي دين محمد "تذکرہ مشاہیر سنڌ" ج 2، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع، ص 106 ۽ 105.

³ قاضي نور الله شوستري، "مجالس المؤمنين" طبع ايران ج 1، ص 590 ۽ "ادبيات فارسي بر مبناي تاليف استواري"، ترجمہ يو 10 برگل طبع تهرن ص 363 ش ه ص 598. مرکز تحقيقات فارسي ايران پاڪستان، اسلام آباد 2005ع، ص 1 تا 8 ۽ غلام رضا طلبا طلبائي، پيش گفتار مصحح "تاريخ الفی" ج اول۔ طبع تهرن ص 20، 21.

باب ٽيون

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ
جا تصنيفي ڪارناما

مخدوم جعفر جا تصنيفي ڪارناما

مخدوم جعفر بوبڪائي لکي ٿو ته: علمن جا 3 قسم آهن: شرعي علم، ادبي علم، طبيعيات ۽ فلسفہ.

* شرعي يا مذهبي علم جا 5 قسم آهن: علم الکلام، اصول الفقه، علم الفقه، علم القرآن، علم الحديث.

* ادبي علم 12 قسم آهن: لغت، صرف، اشتقاق، نحو معاني، بيان، بديع، عروض، قافيه، تقطيع الشعر، انشاء النثر ۽ محاضره.

* علم طبيعيات ۽ فلسفہ: هن ۾ علم سياست، علم معاشيات، علم اخلاق، علم رياضي، علم جبر و مقابلہ، علم مناظرہ، جرثقي، علم المناظر، علم طب، علم تشریح، سحر طلسمات، نيرنجيات، ڪيميا، سيميا، علم حيل ۽ علم الاهيات شامل آهن.¹

مخدوم جعفر مٿين علمن جا نه فقط ماهر هئا بلڪ گهڻن موضوعن جا مصنف به آهن، جن جو تفصيل اچي رهيو آهي.

مفسر بڻجڻ لاءِ شرط

مخدوم صاحب لکي ٿو ته: هڪ وڏي جماعت جو چوڻ آهي ته: تفسير ڪرڻ انهيءَ شخص کي جائز آهي، جيڪو پندرهن علمن جو جامع هجي. علم لغت، نحو صرف، اشتقاق، معاني، بيان، بديع، علم قرائت، اصول کلام، اصول فقه، حديث ۽ عطاء الاهي.²

محدث ٿيڻ لاءِ شرط

اصول حديث ۾ تفصيلوار ذڪر ٿيل قاعدن ۽ قانونن کي چڱي

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي - "حاصل النهج" ص 8، دانش گاه سنڌ حيدرآباد، 1969ع.

² مخدوم جعفر بوبڪائي - "حاصل النهج" ص 54، دانش گاه سنڌ حيدرآباد، 1969ع.

طرح سمجھي، حديث جو وسيع مطالعو ڪري، سخت جدوجهد، سفر جون تڪليفون برداشت ڪرڻ جي لياقت ۽ طاقت رکي. حديث جي ماهر استاد ٿيڻ واسطي ضروري آهي ته ڪتابت، لغت، صرف، نحو اڳ ۾ سکي، ان سان گڏ شاگردن کي سیکارڻ جو جذبو ۽ خدا خوفي به ضروري آهي.¹

اجتهاد

اجتهاد جو درجو حاصل ڪرڻ ناممڪن نه آهي، پر مشڪل ضرور آهي، ان جو دارومدار سڀني علمن جي حاصل ڪرڻ، دين جي بنيادي عقائد، شرعي احڪام، اصول ۽ قاعدا پروڙڻ تي آهي.²

مجتهد لاءِ لازمي آهي ته هو جواني ۾ علم حاصل ڪري، مجتهد کي وقت جي مشائخن، بزرگن، حديث جي مشهور ماهر محدثن، رباني عالمن سان صحبت، خاص ڪري علم جي مرڪزن مثلاً مڪه شريف ۽ مصر ويڃڻ هيڪاري پلو آهي.³

مفتيءَ جا آداب

مفتي لاءِ ضروري آهي ته هو مسلمان، مڪلف هجي، اڳين امامن جي صحيح قولن ۽ ماڻهن جي معاملات جو پوري طرح واقف هجي.⁴

علامه مخدوم جعفر مٿين شرطن تي پورا ڪامل نظر اچن ٿا، علم جي تحصيل لاءِ پنهنجي شهر کان حرمين شريفين ويا، جتي وقت جي عظيم ترين عالمن کان سالن جا سال رهي ڪري ڪامل مفسر، محقق، محدث، مجتهد، فقيه ۽ جملہ علومن جا ماهر ٿي ڪري واپس آيا، جيئن سندس تصنيفات مان معلومات ملي ٿي.

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النہج" ص 53، 54، دانش گاه سنڌ حيدرآباد، 1969ع.

² مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النہج" ص 56، دانش گاه سنڌ حيدرآباد، 1969ع.

³ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النہج" ص 8، دانش گاه سنڌ حيدرآباد، 1969ع.

⁴ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النہج" ص 58، دانش گاه سنڌ حيدرآباد، 1969ع.

مخدوم جعفر جون تصنيفون

مخدوم جعفر بوبڪائي هڪ جامع العلوم و الفنون عالم، هر علم جي ميدان جو ماهر هو. سنڌ جي ٻي ڪا به شخصيت ان سان ان بابت ڀيٽ نه ٿي ڪائي سگهي. (نه ان کان اڳ، نه ان کان پوءِ) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي واقعي ڪثير التصنيف عالم ٿي گذريو آهي.¹ پر ان جون تصنيفون محدود صنفن ۾ آهن، جيڪڏهن کيس ڪثرتِ تاليف جي ڪري ”سنڌ جو سيوطي“ چيو ٿو وڃي، ته مخدوم جعفر بوبڪائي ڪثرتِ اصنافِ علوم ۾ تاليف ڪرڻ سبب ”سنڌ جو سيوطي“ سڏرائڻ جو مستحق آهي، پر تحقيق، تدقيق ۾ سيوطي کان وڌيڪ آهي. ڪيترن عالمن سيوطيءَ کي ”جامع الرطب و الياض“ ڪوٺيو آهي، يعني ڪچي پڪي گڏ ڪرڻ وارو ڇو ته هو تحقيق گهٽ، ترتيب ۽ تاليف گهڻي ڪندو هو.² هوڏانهن علام ابن تيميه، جنهن جي تصنيفن جو تعداد 480 ٻڌايو وڃي ٿو.³ سو جيتوڻيڪ محقق هو پر جامع العلوم نه هو ۽ علام ابن الجوزي، جنهن جي تصنيفن جو تعداد 519 ٻڌايو وڃي ٿو.⁴ سو به جامع العلوم نه هو. مخدوم جعفر بوبڪائي هر علم ۽ هر فن ۾ تحقيقي انداز رکي ٿو.

مخدوم جعفر بوبڪائي، ڪيترن علمن ۾ لکيو ۽ ڪيترا ڪتاب

¹ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي 175 کن ڪتاب تاليف ڪيا.

² سيوطي جي تاليفات بابت احمد خازندار، ”دليل مخطوطات السيوطي و اماكن وجودها“ نالي هڪ ڪتاب جوڙيو هو، جنهن ۾ هن سيوطيءَ جون 981 تصنيفون ٻڌايون آهن، اهو ڪتاب 1983ع ۾ مڪتبہ ابن تيميه ڪويت طرفان شايع ٿيو.

³ علام ابن تيميه جي 480 تصنيفات جو ذڪر غلام جيلاني برق ۽ نواب صديق حسن خان حروف تهجي جي ترتيب سان ڪيو آهي (دائرة معارف اسلاميه ج 1 طبع اول پنجاب يونيورسٽي لائبريري 1964ع، ص 454).

⁴ علام ابن الجوزي جي انهن تصنيفات جو تذڪرو ”مؤلفات ابن الجوزي“ جي نالي سان عبدالحميد العلوي نالي هڪ محقق تيار ڪيو آهي، جيڪو وزارة الثقافة والارشاد، بغداد عراق طرفان 1965ع ۾ شايع ٿيو.

لکيا؟ ان جو صحيح علم نه آهي. تاريخ جا ورق، يا زباني روايتون ان کان خاموش آهن. (سنڌي عالمن جي شخصيتن تي ۽ ڪارنامن تي لاعلمي جا تهه پيل آهن، ڪيترن جا ڪارناما دفن ٿي ويا) پر جيترا ۽ جيڪي ڪتاب، مخدوم جعفر جا اسان کي مليا آهن يا جن جا نالا معلوم ٿيا آهن، سي 41 آهن.¹ ۽ اهي علم ۽ فن جن ۾ اهي ڪتاب 41 عدد تصنيف ٿيل آهن، سي 16 فن آهن.

اسان کي يقين آهي ته مخدوم جعفر انهن علمن کان سواءِ ٻين علمن تي ۽ انهن ڪتابن کان سواءِ ٻيا ڪتاب به لکيا هوندا، هن علم نجوم ۽ رمل ۾ به تصنيف ڪئي هوندي ۽ نيرنجات ۽ طلسم بابت به رسالا جوڙيا هوندا، چو ته هو انهن علمن جو ماهر هو، سندس فرزند مخدوم نجم الدين بوبڪائيءَ جو علم نجوم بابت لکيل ”رساله نجوم“ مولانا عبدالقادر پنهوراري وارن جي ڪتاب ”لطائف العلوم“ جي ضمن ۾ ملي ٿو. چئبو ته اهو خاندان نجوم جو ماهر هو.

خانداني روايت مطابق، مخدوم جعفر بوبڪائي، آخر عمر ۾ رمل جفر ۽ تعويذات سان تعلق رکندڙ ڪتاب دفن ڪري ڇڏيا هئا.²

مير علي شير قانع، مخدوم جعفر بوبڪائي بابت لکيو آهي ته:

مؤمني اليه صاحب علم و آيات باهره در علم نجوم و رمل بي نظير، در فنون نيرنجات و طلسم بي عدل.³	جنهن جو مٿي ذڪر ٿيو (يعني مخدوم جعفر) علم جو صاحب هو. ان بابت هو روشن نشانين جو

¹ ياد رهي ته هن تحقيقي مقالي کان اڳ، محققن وٽ مخدوم جعفر جي تصنيفن بابت معلومات وڌ ۾ وڌ 9 ڪتابن تائين محدود هئي. جن مان 5 ڪتاب ڪن ڪتب خانن ۾ يا بعض شخصيتن وٽ ميسر هئا، باقي 4 ڪتابن جا صرف نالا معلوم هئا، پر هن تحقيقي مقالي جي ترتيب دوران سنڌ، پنجاب، عربستان ۽ افغانستان جي ڪتب خانن ۾ پيل ڪتابن کي ڄاڻيندي، سنڌ جي شهرن، وستين ۽ واهن ۾ قلعي ڪتابن جي ورق گرداني ڪندي، مخدوم جعفر بوبڪائي جا باقي ڪتاب هٿ آيا آهن.

² انهيءَ خانداني روايت جو ذڪر، مٿي ”مخدوم جعفر جي زندگي جو احوال“ جي عنوان هيٺ ڪري آيا آهيون.

³ مير علي شير قانع ٺٽوي ”مقاتلات الشعراء، فارسي“ طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 152.

مالڪ هو علم نجوم ۽ علم رمل
۾ جهڙس ڪونه هو. نيرنجات ۽
طلسم ۾ سندس ڪوٽ نه هو.

هن اصول حديث، اصول تفسير ۽ فلسفہ تي بہ لکيو هوندو پر اسان کي
سندس اهڙا ڪتاب يا انهن بابت ڪا معلومات ڪانه ملي سگهي آهي.
جيڪي ڪتاب اسان کي مليا آهن، يا انهن جا نالا معلوم ٿيا آهن، انهن جو
تفصيلي تجزيو اسان پيش ڪري رهيا آهيون، هن اميد سان تہ الله پاڪ سندس
وڌيڪ تصنيفن جي حصول کي آسان بڻائي. آمين.

جليل القدر فائزو

مخدوم جعفر بوبڪائي جون تصنيفون، جيڪي دستياب ٿيون آهن
يا انهن جا نالا مليا آهن، سي 41 آهن ۽ اهي ڪتاب ۽ رسالا 16 علمن ۽ فنن ۾
جوڙيل آهن (جيئن مٿي گذري آيو) انهن مان

1. اصول تعليم ۾ : 2 عدد
2. علم الحديث ۾ : 2 عدد
3. اوراد ۽ وظائف ۾ : 1 عدد
4. تصوف ۾ : 1 عدد
5. عقائد و علم الکلام
- ۽ رد بدعات ۾ : 6 عدد
6. اصول فقه ۾ : 2 عدد
7. علم الفقه ۾ : 12 عدد
8. علم الفرائض ۾ : 1 عدد
9. علم الصرف ۾ : 1 عدد
10. علم النحو ۾ : 5 عدد
11. علم المعاني
12. علم البيان
13. علم البديع تنهي علمن ۾: 2 عدد

14. علم العروض

15. علم القافيه پنهی ۾ : 2 عدد

16. علم منطق ۾ : 3 عدد

17. متفرقات : 1 عدد

آهن. انهن ڪتابن مان 33 ڪتاب متن آهن ۽ باقي ٻيا ڪتاب شرح ۽ حاشيا آهن.

انهن 41 ڪتابن مان فارسي ۾ لکيل ڪتاب صرف چار آهن (حاصل النهج، فتح الدارين، اقل واعدل ڪلمات ۽ ارشاد الصادقين) باقي 36 ڪتاب عربي ۾ آهن، جڏهن ته هڪ ڪتاب (رساله بيان بدعات) بابت معلوم نه ٿي سگهيو ته ڪهڙي ٻولي ۾ آهي.

* انهن 41 ڪتابن مان 28 ڪتاب دستياب ٿيا آهن. جڏهن ته 13 ڪتابن جا صرف نالا مليا آهن يا ڪجهه آثار مليا آهن (نهج التعلم، منهج العمال، رساله بيان بدعات، مقاليد الاسلام، رساله في ارسال الذوابه، تهذيب الاصول ۽ تقريب الوصول، مفيد المنطق، نفي الاعتساف، عجاله الوقت، حواشي شرح جامي، تحصيل الكفاية ۽ حل العقود) - هاڻي اسان سندس تصنيفات، فن وارڊ ڪري رهيا آهيون.

1. اصول تعليم

(1)

نَهجُ التَّعَلُّمِ

مخدوم جعفر بوبڪائي جو عربي ٻولي ۾ لکيل هيءُ عظيم شاهڪار تعليم جي مسائل تي برصغير اندر پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ علم سڪڻ ۽ سيکارڻ جا آداب، تفصيلوار بيان ڪيل آهن. مخدوم صاحب طرفان علم تعليم (اصول تعليم) بابت ڪيل خدمتن جي پڇاڻ مخدوم صاحب، جي ”علمي مقام“ جي عنوان هيٺ ذڪر ڪيل آهي. هت اسان سندس هن ڪتاب بابت نڪڻ چاهيون ٿا، جيڪو اسان سنڌ واسين جي غفلت سبب، هن وقت ناپيد آهي. ان جو ڪوبه نسخو سنڌ ته ڇا پرپاڪستان جي ڪنهن به لائبريري ۾ معلوم نه ٿي سگهيو آهي. البت ان عظيم ڪتاب جون عبارتون درحالا، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين عالمن جي ڪتابن جي زينت بڻيل آهن، جن جي ڪري مڃڻي ۾ آڻي. نمونہ از خروار جي مصداق اصل ڪتاب جي قدر و قيمت معلوم ڪري سگهجي ٿي.

”نهج التعلّم“ ڪائي آهي؟

اسان ته بالڪل نااميد هئاسون ۽ سوچيو سين پئي ته ”نهج التعلّم“ هاڻي ڪٿي ملندو؟ ان ڪري ”حاصل النهج“ تي ئي ڪفايت ڪرڻي پئي، جيڪو مخدوم صاحب پاڻ ”نهج التعلّم“ تان اختصار ڪري، فارسي ٻوليءَ ۾ جوڙيو هو. البت سنڌ ۽ پنجاب جي ڪتبخانن ۾ ”نهج التعلّم“ جي تلاش ڪندا رهياسون، من ڪٿان ان جو نسخو ملي ويو. اوچتو هڪ ڏينهن شاه فقير الله علوي شڪارپوري رحمۃ الله عليه جي مڪتوبات جو هڪ اختصار بنام ”گزیده اي از مکتوبات میان فقیر الله جلال آبادي“ متوفي 1195ھ طبع ڪابل، افغانستان کي مطالعو ڪندي ان جي مقدم ۾ ”نهج التعلّم“ جي نسخي جي سڏ ملي، جنهن ۾ لکيل آهي ته:

(مرتب لکي ٿو) شاه فقير الله علوي جي ڪتبخاني جو هڪ ڪتاب، ”نهج التعلّم“ (جنهن کي مرتب پل ۾ ”نهج التعلّم“ ڪري لکيو آهي)

تاليف مخدوم جعفر بوبکائي، آرشيف ملي (نیشنل آرڪائون) کابل ۾ محفوظ آهي، جنهن تي شاھ فقير الله علوي جي مستطيل مهر لڳل آهي، مهر جي وچ ۾ هي الفاظ اکريل آهن: ”المتوکل علی الله الغني العبد فقير الله“ مهر جي هيٺيان لکيل آهي ته: دخل في ملك الفقير الي الله خادم الفقراء فقير الله 21 رمضان 1179ھ.

ترجمو: هيءُ ڪتاب، الله طرف محتاج، فقيرن جي خادم، فقير الله جي ملڪيت ۾ داخل ٿيو 21 رمضان 1179ھ ۾۔

ان سان گڏ شاھ فقير الله علويءَ جي ڪتبخاني مان هڪ ٻئي ڪتاب ”جامع الترمذي“ جو ذڪر به ڪيو اٿس، جيڪو هن وقت نیشنل آرڪائونز کابل ۾ محفوظ آهي، جنهن تي پڻ شاھ فقير الله علوي جي مهر به لڳل آهي، ۽ ان تي شاھ فقير الله علوي جا ڪجهه حاشيا به لڳل آهن. ”نهج التعلم“ جي انهيءَ نسخي بابت انهيءَ ڪتاب (گزيده اي از مکتوبات ميان فقير الله جلال آبادي عليه الرحمة) جي مرتب جيڪو ڪجهه مقدم ۾ لکيو آهي اهو اصل فارسي ۾ آهي.¹

• ”نهج التعلم“ جو ٻيو خطي نسخو معهد الابحاث العربية والفراسية ٽونڪ انڊيا ۾ موجود آهي² جنهن جي زيارت ممڪن نه ٿي سگهي.

انهن نسخن جي هٿ ڪرڻ، ۽ فوٽو حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش جاري آهي اسان جو هڪ دوست کابل ويو هو، ان ڪوشش ڪئي، پر جواب اهو ڏنو ويو ته جنگي حالات سبب مسلسل ۴ سالن کان ”آرشيف ملي“³ مقفل آهي، ان ڪري في الحال نسخو ٻاهر نه ٿو ڪڍي سگهجي. ان هوندي به نااميد نه آهيان، ان شاء الله اهي نسخا ضرور هٿ ڪبا، پر جيئن ته في الحال اسان جي سامهون

¹ ڏسو الفهرس الشامل۔ الفقه واصوله ج 11 ص 289 ناشر: مؤسسة آل البيت للفكر الاسلامي 1999ع

² عبدالحی حبيبي۔ مقدمه ”گزيده اي از مکتوبات ميان فقير الله“ طبع کابل 1359ھ، ش ص 111 XXX.

³ ”آرشيف ملي“ جو افتتاح کابل ۾ سال 1359ھ (شمسي هجري) ۾ ٿيو. ان اداري ۾ هن وقت 10000 ڏهه هزار مخطوطات ۽ 67000 سهڻا هزار دستاويز موجود آهن. ڏسو ڪتاب ”سير تاريخي ڪتابخانها در افغانستان۔ غلام فاروق نيلاڻ رحيمي۔ 1361 کابل (1361 ش۔) ص 304.

ان جو نسخو موجود نه آهي، ان ڪري ان تي ڪوبه تبصره نٿو ڪري سگهجي. البت ”حاصل النهج“ فارسي (جيڪو نهج التعلم جو اختصار آهي) جو ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي. ”نهج التعلم“ جي تصنيف جو سال ڇا آهي؟ معلوم نه ٿيو. البت ”حاصل النهج“ 976ھ ۾ جڙيو جنهن مان معلوم ٿيو ته ”نهج التعلم“ ان کان اڳ ۾ تصنيف ڪيو ويو هوندو.

چند اقتباسات

جيتوڻيڪ اصل ڪتاب اسان جي آڏو موجود ڪين آهي، پر ان جا اقتباسات ۽ ڪجهه ٽڪرا مختلف بياضن ۾ آيل آهن، مناسب معلوم ٿئي ٿو ته ڪجهه اقتباسات ترجمہ سميت ذڪر ڪجن:

انهيءَ (علم جي) آداب ۾ هيءُ به شامل آهي ته استاد کان يا ٻين مشائخن ۽ وڏن ماڻهن کان هلڻ ۾ يا ڪاٺ پيئڻ ۾، ڳالهائڻ ۾ ۽ سوال جواب ۾ اڳرائي نه ڪري اگرچہ هن جي ڳالهه صحيح ڇو نه هجي. ها! آخر ۾ ادب سان ۽ سنجيدگي سان جواب ڏئي سگهي ٿو. حضرت ابن عمر کان قسامت واري حديث ۾ روايت آهي ته: وڏن کي وڏو ڪريو. (يعني اڳتي آڻيو)	* منها ان لا يتقدم عليه ولا علي غيره من المشائخ و الكبراء في المشي والاكل والتكلم والسؤال و الجواب و ان اصاب الصواب ولكن يجيب في الآخر متادبا و مع الوقار. عن ابن عمر قال عليه السلام في حديث القسامة: كبر الكبر نهج.¹

انهن آدابن مان هڪ ادب هيءُ به آهي ته استاد جا ڪپڙا هرگز نه پائي. البت جيڪڏهن استاد	* و منها ان لا يلبس من ثيابه الا ان يعطيه الشيخ اوياذن في نحو العمامة و القلنسوة و القميص والرداء ولا يجعل

¹ لطائف العلوم قلمي - عبدالقادر پنهوراري ص 16، فوٽو موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

ثوبه ازاراوسروالا تادبا معه، نهج¹

صاحب کيس اهو لباس پاڻ عنايت
ڪري ٿو يا کيس پائڻ جي اجازت
ڏئي ٿو پوءِ به پتڪو ٽوپي، قميص
۽ چادر ته استعمال ڪري سگهي
ٿو. استاد جي ڏنل ڪپڙي کي گوڏ
يا سلوار نه بڻائي.

انهن آدابن مان هڪ ادب هيءُ به
آهي ته: استادن کي هڪ ٻئي ۾ پيٽ
نه ڏئي ۽ نه پنهنجي استاد کي ٻين
مشائخن تي افضل سمجهي. البت
جيڪڏهن اهڙي ڪا خاص ضرورت
محسوس ٿئي ته پوءِ جائز آهي. اهو
هن ڪري ته اها ڳالهه جهالت،
عداوت، علم جي زيان ۽ بطلان جو
سبب بڻجي ٿي. نهج التعلم

* ومنها ان لا يشتغل بالترجيح بين
الاساتذة ولا بترجيح شيخه علي
احد مالر تمس حاجة محققة لا
موهومة محضة وذلك لما مرّ انه
يورث الجهالة والعداوة والتضييع
والبطالة. نهج².

مرد لاءِ جائز آهي ته پنهنجي ننڍي
اولاد کي قرآن شريف، ادب ۽ علم
جي سيکارڻ لاءِ مجبور ڪري. ان
کي تعليم تي ويهارڻ لاءِ ڪابه مقرر
عمر نه آهي. بس ان ۾ اهو ڏسڻو
آهي ته زبان سان اهو پڙهي سگهي
ٿو يا نه، جيڪو استاد کيس پڙهائي.
پر بعض ملڪن ۾ اهو طريقو جاري

* ويجوز للرجل ان يكره ولده
الصغير علي تعليم القرآن والادب و
العلم ولا توقيت لاجلاسه بل يراعي
في ذلك قدرة لسانه علي اخذ
مايلقنه الاستاذ لكن جرت العادة
في بعض البلدان بان يجعلوا مبدا
الاجلاس حين ما يبلغ اربع سنين
واربعة اشهر و اربعة ايام و اربعة

¹ "لطائف العلوم" قلمي - عبدالقادر پنهوراري ص 16، فوٽو موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

² حوالو ساڳيو.

ساعات و يتخذو لذلك ضيافات، نهج.¹

ٿيل آهي ته ٻار جي عمر جڏهن چار سال، 4 مهينا، چار ڏينهن ۽ 4 ڪلاڪ ٿيندي آهي، ته کيس پڙهائي لاءِ ويهاريندا آهن ۽ ان وقت (خوشي ۾) ضيافت ڪندا آهن. نهج التعلم

* ومما اراه بدعة غير مستحسنة وزيادة علي ما كان بين يديه صلي الله عليه وسلم واصحابه والتابعين والسلف الصالحين قيام بعض الطلبة لتوقير الشيخ بعد الفراغ عن درسه، نهج التعلم.²

مان ان کي ناپسنديده بدعت ٿو سمجهان ته شاگرد، سبقن مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ استاد آڏو ادب ۽ توقير خاطر بيهي رهن، چو ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم، صحابه ڪرام، تابعين ۽ سلف صالحين جي دور ۾ ائين ڪونه هو. نهج التعلم

* وما اخرجه "البهقي" وغيره في المرفوع ان الله يكره الجبر السمين فان صح فالمراد من يكلون محبا للسمانة او محصلا لها بالادوية بدون الضرورة و بالبسط لتكليف في اكل الشبهة لامن يصير بدينا لاعتدال مزاجه اويكونه دموي الطبيعية، نهج.³

جيڪا مرفوع روايت بيهقي آندي آهي ته: الله پاڪ ٿلهي عالم کي ناپسند ٿو ڪري (اها روايت هڪ ته صحيح نه آهي پر) جي صحيح هجي ته ان مان مراد هر اهو عالم آهي، جيڪو پنهنجي موٽاڻ کي چاهيندو ۽ پسند ڪندو هجي يا دوائن ذريعي ٿلهائپ اختيار ڪري، حالانڪ ان جي ڪابه ضرورت نه

¹ "بياض هاشمي" نصف اول ص 3، موجود قاسمي لائبريري ڪنڊيارو.

² "بياض هاشمي" نصف اول ص 3، موجود قاسمي لائبريري ڪنڊيارو.

³ "بياض هاشمي" نصف اول ص 3، موجود قاسمي لائبريري ڪنڊيارو.

هجي يا ان لاءِ هو شبهاٽ وارين شين
 کي به واپرائيندو رهي. اهڙي ٿلهي
 عالم کي الله پاڪ پسند نه ٿو ڪري.
 باقي اهو عالم مراد نه آهي، جيڪو
 اعتدال مزاج سان يا دموي طبيعت
 سببان ٿلهو ٿي ويو هجي. نهج التعلم
 طبراني پنهنجي معجم كبير ۾
 حضرت ابن مسعود کان روايت
 ڪئي آهي ته پاڻ سڳورن صلي الله
 عليه وسلم فرمايو آهي ته: ماڻهن جا
 ٻه قسم آهن. هڪڙا عالم ٻيا
 متعلم. باقي انهن کان سواءِ ٻين ۾
 خير نه آهي. نهج التعلم.

”فتاويٰ سراجيه“ ۾ آهي ته: شاگرد
 جيڪڏهن پنهنجي تيار ڪيل
 تعليقات (نوٽس) جي ٿلهي کي وهائو
 بڻائي ته اهو جيڪڏهن ان لاءِ ٿو
 ڪري ته متان ڪو ڪٿي وڃي، ته پوءِ
 جائز آهي. باقي پراڻو قرآن شريف اهڙو
 جوان کي پڙهڻ هاڻي مشڪل ٿو لڳي
 ته ان کي يا ته ڌوئي ڇڏجي يا وهندڙ
 پاڻي ۾ وجهجي يا سٺي زمين ۾ دفن
 ڪري ڇڏجي، جتي ماڻهن جي لتڙ
 جو موقعو نه هجي. نهج التعلم

* اخرج ”الطبراني“ في جامعه
 الكبير عن ابن مسعود قال قال
 رسول الله صلي الله عليه وسلم
 الناس رجلان عالم و متعلم ولا
 خير فيما سواهما¹. نهج التعلم¹

* في السراجيه طالب العلم اذا
 توسد بخريطة التعليق ان كان
 ذلك للحفظ لا باس به و اما
 المصحف الخلق الذي تعذر القراءة
 منه فاما ان يغسل او يلقي في الماء
 الجاري او يدفن في ارض طيب ليس
 موضع الوطاء. نهج من عينه.²

¹ سعد الله ”بياض الفقه“ قلمي ص 1. موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

² ايضاً.

* ومعني قول من حكم بالانسداد انه قد تعسر في هذه الازمنة وجود الشرائط المجموعة لعموم الفتنة والظلم في الاقطار الدنياوية وظهور الفتور في العلوم كلها لاسيما الدينية وليس مراده استحالة اجتماعها وقد حصل لكثير منهم هذه الرتبة حسب جده وسعيه في هذه المائة العاشرة وما قبله بقريب ايضاً. نهج التعلم.¹

جيڪي چون ٿا ته هاڻي اجتهاد جو دروازو بند ٿي ويو آهي، انهن جو مطلب هيءُ آهي ته هن دور ۾ اجتهاد جا مجموعي شروط ليٽ ڏڪيا آهن، ڇو ته قتنو عام آهن، ڪنڊ ڪٽڇ ۾ ظلم جام آهن. علوم ۾ دلچسپي نه رهي آهي، خاص ڪري ديني علمن اندر باقي انهن جو اهو مطلب نه آهي ته: اهي شروط (اجتهاد وارا هاڻي ڪنهن شخص ۾) گڏجڻ ٿي محال آهن، ڇو ته ڪيترا عالم پنهنجي محنت ۽ ڪوشش سان اهو رتبو (اجتهاد وارو) هن ڏهين صديءَ ۾ به حاصل ڪري چڪا آهن ۽ ان کان ٿورو اڳ به ”نهج التعلم“

¹ سعد الله ”بياض الفتنة“ قلمي ص 24، موجود قاسمي لائبريري ڪنڊيارو.

(2)

حاصل النهج

مخدوم جعفر بوبڪائي جو تعليم ۽ تربيت جي فلسفي ۽ اصولن تي، فارسي ٻوليءَ ۾ جوڙيل هيءُ ڪتاب در حقيقت ”نهج التعلم“ جو اختصار آهي. (جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو). ”حاصل النهج“ جي پڙهڻ سان، اصل ڪتاب ”نهج التعلم“ جي اهميت جو اندازو ٿئي ٿو ۽ ان جي عظيم شاهڪار هجڻ جو پتو پوي ٿو. ”حاصل النهج“ اصل فارسي ۾ 1969ع ۾ شايع ٿيو هو... تازو ان جو سنڌي ترجمو به شايع ٿيو آهي. ڪتاب هڪ مقدمي، 19 فصلن ۽ هڪ خاتمي تي شامل آهي.

ڪتاب جي ابتداء

سپاس وستائش بيقياس و تمجيد و تقديس بي تردد والتباس مر پروردگار عالميان را که هريک را بقدر همت و حالش مرتبه ارزاني فرمود، و درود و تسليم نامحدود و معدود بر محمد مصطفيٰ که جود حق سبحانه در هاي وجود خلائق را بسر او بکشد.

ڪتاب جي پڄاڻي

و اين آخر حاصل است و از الطاف الهي و افضال او نا متناهي مطلوب ست که ما را و جمله را بمرضيات خود بکشد و از هر نڪبات و درڪات امان بخشد و در معالي و اعالي هر دو جهاني ترقي نصيب گرداند. صلي الله علي خير خلقه محمد و آله اجمعين.

تر تاليفه لا نصرارم صفر السادسة والسبعين بعد تسعمائة الهجرية.

ڪتاب جا نسخا

”حاصل النهج“ فارسي جا اسان کي ٻه خطي نسخا مليا آهن، جن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

(1) نيشنل ميوزم ڪراچي وارو نسخو:

جيڪو ڪنهن وقت پير جهنڊو جي عظيم ڪتبخاني ۾ موجود

هو. 1980ع ڌاري اهو سمورو ذخيرو نيشنل ميوزم ڪراچي وارن خريد ڪيو هو. سنڌالاجي جي طرفان شايع ٿيل ”سنڌي ديني ادب جو ڪئٽلاگ“¹ ۾ انهيءَ نسخي بابت هن ريت معلومات ڏنل آهي.

مخطوطي جو نالو: حاصل النهج

مؤلف: مخدوم جعفر بوبڪائي

فن: دانشمندي

زيان: فارسي

خط: نستعليق

تاليف جو سن: 976ھ

سائيز: ڊيمي

ورق:

(2) سنڌالاجي وارو خطي نسخو:

ڪاتب: لکيل نه آهي

سال ڪتابت: لکيل نه آهي

خط: نسخ خوبصورت

صفحات: 39

سطور: 20

تقطيع: 10 x 20 س.م

وڌيڪ احوال: مخطوطي جي ابتداء ۾ مضامين جي فهرست ڏنل آهي، جڏهن ته هن نسخي ۾ تاليف جو سال ڄاڻايل نه آهي.

”حاصل النهج“ جو چاپي نسخو

ذڪر ڪيل قلمي نسخي کي سامهون رکي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، هي نسخو ترتيب ڏنو ۽ انگريزي ۾ مقدمو تحرير ڪري شامل ڪيو جنهن ۾ حاصل النهج جو خلاصو پڻ اچي وڃي ٿو. دانش گاه سنڌ

¹ ”سنڌ جي ديني ادب جو ڪئٽلاگ“ طبع سنڌالاجي 1971ع، حصو ٻيو ص 16.

(سنڌ يونيورسٽي) حيدرآباد طرفان 1969ع ۾ شايع ٿيو ان چاپي نسخي جو تفصيل هن ريت آهي:

نالو: حاصل النهج

مصنف: مخدوم جعفر بن ميران بن يعقوب بوبڪائي

تصحیح: دڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ناشر: دانشگاه سنڌ

سال: 1969ع

سائيز: ڊيمي

صفحات: متن ڪتاب ”حاصل النهج“ 60 + انگريزي مقدمه 20 = 80.

چاپي نسخو سنڌي ترجمو

فارسي ”حاصل النهج“ جو هيءُ سنڌي ترجمو مولانا ڊاڪٽر عبدالرسول قادري بلوچ تيار ڪيو ۽ پيش لفظ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيا. 75 صفحات تي مشتمل هن ترجمي جو پهريون چاپو 1993ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو (سنڌي لينگويج اٿارٽي) حيدرآباد طرفان شايع ٿيو. هن سان فارسي متن شامل نه آهي.

2. حديث:

(3)

منهج العمال مختصر كنز العمال

هي ڪتاب، حديث جي علم جو جامع ڪتاب آهي، جيڪو درحقيقت سندس استاذ، علامه علي متقي الهندي جي ڪتاب ”ڪنز العمال“ جو خلاصو ۽ انتخاب آهي. ڪتاب جي حقيقت سمجهڻ لاءِ هتي ڪجهه تفصيل سان لکڻو پوندو:

ياد رهي ته ”منهج العمال“، اختصار آهي ”ڪنز العمال“ جو ”ڪنز العمال“ جو اصلي نالو هن ريت آهي: ”ڪنز العمال في سنن الاقوال والافعال“ اهو ڪتاب، هندوستان جي مشهور عالم، مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي استاذ، ڏهين صديءَ جي عظيم محدث، شيخ علي متقي بن حسام الدين برهانپوري¹ (متوفي 975هـ) جي تصنيف آهي. اهو ڪتاب ڪيئن ٺهيو؟ ان جي وضاحت به ضروري آهي.

علامه جلال الدين سيوطي، (متوفي 911هـ)، ”جمع الجوامع“ نالي هڪ ڪتاب جوڙيو هو جيڪو حضرت رسول الله ﷺ جن جي حديثن جو عظيم ۽ بهترين مجموعو آهي، ان جي ترتيب هيءَ رکيائين ته پاڻ سڳورن ﷺ جن جون سڀ قولي حديثون، هر حديث جي پهرئين لفظ جي اعتبار سان الفابيٽ مطابق ترتيب وار رکيائين ۽ فعلي حديثون، راوين جي نالي جي اعتبار سان الفابيٽ مطابق ترتيب ڏنائين. اهو ڪتاب تمام ضخيم ٿي ويو. تنهن ڪري خود مصنف (امام سيوطي) ان کي مختصر ڪيو ۽ ان جو نالو ”الجامع الصغير“ رکيو. ان ۾ صرف رسول الله ﷺ جن جون قولي حديثون، الف بي وار ترتيب ڏئي رکيائين ۽ فعلي حديثن کي ڇڏي ڏنائين. اهو ڪتاب ٻن جلدن ۾ شايع ٿيل آهي، جنهن جو شرح ”فيض القدير“ جي نالي سان، علامه عبدالرئوف

¹ شيخ علي متقي بن حسام الدين برهانپوري جي سوانح، مخدوم صاحب جي استادن جي بيان ۾ آهي.

مناوي (ت 1031 هـ) پڻ ڪيو هو.

علامه علي متقي هندي، ”جمع الجوامع“ جي سمورن حديثن کي (جيڪي الف بي وار ترتيب ڏنل هيون) فقهي ابواب جي ترتيب سان مرتب ڪيو پر ان سلسلي ۾ سڀ کان پهريائين ”الجامع الصغير“ جون حديثون ترتيب ڏنائين، جنهن جو نالو ”منهاج العمال في سنن الاقوال“ رکيائين. ان کان پوءِ ”جمع الجوامع“ جون باقي رهيل قولي حديثن کي ”اڪمال منهاج العمال“ نالي هڪ ڪتاب ۾ جمع ڪيائين. ان کان پوءِ انهن ٻنهي ڪتابن (منهاج العمال في سنن الاقوال ۽ اڪمال منهاج العمال) کي گڏي، هڪ ڪتاب جي شڪل ڏنائين ۽ ان جو نالو ”غاية العمال“ رکيائين. ان کان پوءِ شيخ علي متقي ڇا ڪيو جو ”جمع الجوامع“ جي فعلي حديثن کي به هڪ مجموعو جي شڪل ڏئي، ان جو نالو ”مستدرک الاقوال“ رکيو.

ايتري تائين انهيءَ سلسلي ۾ علامه علي متقي هندي 3 ڪتاب جوڙي چڪو.

1. منهاج العمال في سنن الاقوال
2. اڪمال منهاج العمال
3. مستدرک الاقوال

ان کان پوءِ شيخ متقي هنديءَ، انهن ٽنهي ڪتابن جي حديثن کي يڪجا گڏ ڪيو ۽ ان جو نالو ”كنز العمال“ رکيو. ٻين لفظن ۾ ”كنز العمال“ درحقيقت ’غاية العمال‘ (جيڪو ”منهاج العمال“ ۽ ”اڪمال منهاج العمال“ جو مجموعو هو) ۽ ”مستدرک الاقوال“ جو مجموعو آهي. ”كنز العمال“ ۾ درج ڪيل حديثن جو تعداد 46180 آهي. چاڻايتاليهه هزار حديثن جو هيءُ عظيم الشان مجموعو دائره المعارف العثمانيه دکن طرفان 22 جلدن ۾ ۽ هاڻي بيروت کان 18 جلدن ۾ (فهرست سميت) شايع ٿيل آهي. شيخ علي متقي هنديءَ جي استاد، شيخ محمد بن ابي الحسن البڪريءَ جو پنهنجي شاگرد جي هن عظيم ڪارنامي بابت چوڻ آهي ته:

”للسيوطي منة علي العالمين، وللمتقي منة عليه.“

ترجمو: سيوطيءَ جو ”جمع الجوامع“ لکڻ جي ڪري سڄي جهان تي احسان آهي ۽ علامہ متقي جو وري خود سيوطيءَ تي احسان آهي، (جوان جي ڪتاب کي ترتيب ڏنائين).¹

مخدوم جعفر بوبڪائي جيئن ته ڏهين صدي اندر سنڌ واسين کي حديث رسول سان روشناس ڪرائڻ چاهي پيو ۽ علم حديث جو اهو ولولو ۽ غفلت پيدا ڪرڻ چاهي پيو جيڪو اسلام جي ابتدائي صدين اندر سنڌ وارن کي ديبل، منصوره ۽ ٻين شهرن ۾ قائم ڪيل مدرسن جي ذريعي نصيب ٿيو هو ان ڪري هن انهيءَ ميدان ۾ بهتر سمجهيو ته پنهنجي استاد علامہ علي متقي هنديءَ جي انهيءَ ڪتاب جي تلخيص ۽ اختصار ڪري.

مخدوم جعفر بوبڪائي جو هيءُ عظيم ڪتاب ”منهج العمال مختصر كنز العمال“ في الحال اسان جي آڏو موجود نه آهي.

ڪتاب جا نسخا

هن ڪتاب جي ٻن قلمي نسخن جي معلومات اسان کي ملي آهي، جيڪي ڪنهن وقت، سنڌ جي ٻن عظيم علمي گهراڻن جي عظيم ڪتبخانن جي زينت بڻيل هئا.

1. مولانا عبدالقادر پنهوريءَ وارو نسخو:

هن نسخي جي ڄاڻ اسان کي، مولانا عبدالقادر پنهوري (جيڪو مولانا تاج محمود امروٽيءَ جو استاد هو ۽ خليفہ مولانا محمد يعقوب همايونيءَ جو شاگرد هو) جي ڪتاب ”لطائف العلوم“ ۾ ملي، جيڪو سمورن علمن جو هڪ جامع ڪتاب آهي، ان ڪتاب جي ص 42 تا 52 تي هن پنهنجي ڪتبخاني ۾ موجود قلمي ۽ چاپي 450 کن ڪتابن جي فهرست ڏني آهي. ان ۾ علم الحديث جي ڪتابن جي فهرست دوران، ٽئين نمبر تي هن ”منهج العمال“ جو ذڪر هنن لفظن سان ڪيو آهي:

¹ نواب صديق حسن خان، ”ابجد العلوم“ ج 3، ص 221 (الرحيق المختوم من تراجم ائمة العلوم) مڪتبه

منهج العمال - قلمي - باجرة استڪتاب¹ -

(يعني منهج العمال - قلمي - اجرت / مزدوريءَ تي لڪرايل ...)

انهيءَ نسخي جي تلاش ۾ مولانا مرحوم جي ڳوٺ ويڻ ٿيو پر افسوس جو انهيءَ ڪتاب ”لطائف العلوم“ کان سواءِ سندن ڪتبخاني جو ٻيو ڪو به ڪتاب موجود ڪونه هو.

۲. درگاه ٽنڊو سائينداد وارو قلمي نسخو:

هن قلمي نسخي جي معلومات اسان کي، خواجه محمد حسن جان سرهندي جي سوانح فارسي، ”مونس المخلصين“ ۾ ملي، جنهن ۾ خواجه محمد حسن جان سرهندي جي ڪتبخاني ۾ موجود قلمي ڪتابن جو ڪٽلاگ پيش ڪيو ويو آهي. ٻين بزرگن جي قلمي ڪتابن سان گڏ، مخدوم جعفر بوبڪائي جي انهيءَ ڪتاب جو تذڪرو هنن لفظن سان ڪيو اٿس:

”منهج العمال انتخاب كنز العمال از مخدوم جعفر بوبڪائي، قلمي نادر الوجود“² پر افسوس جو گهڻي ڪوشش ڪرڻ ۽ درگاه شريف جي چڪرن ڪاٽڻ جي باوجود اڃان تائين هن نسخي جي زيارت ۽ هن نسخي جي موجود هجڻ يا نه هئڻ جي معلومات نه ملي سگهي. لعل الله يحدث بعد ذلڪ امرا.

پير حسام الدين راشدي به ”منهج العمال“ جو ذڪر ”مظهر شاهجهاني“ فارسي جي حاشيي ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جي تصنيفات جي فهرست (9 عدد) پيش ڪندي ڪيو آهي.³ ۽ انهيءَ جي ئي حوالي سان، عبدالنبي ڪوڪب صاحب، فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ۾ ان جو ذڪر ڪيو آهي.⁴

¹ مولانا عبدالقادر پنهور - ”لطائف العلوم“ ص 48، فوٽو اسٽيٽ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

² ڏسو ڪتاب ”مونس المخلصين“ فارسي طبع عباسي ليٽو پريس ڪراچي، 1366ھ، ص 98.

³ پير حسام الدين راشدي - حاشيه ”مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 62، طبع سنڌي ادبي بورڊ، 1962ع.

⁴ عبدالنبي ڪوڪب - ”فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي لائبريري“ لاهور، ص 190.

(4)

عجالة الراغبين

مخدوم صاحب جو علم الحديث ۾ ”موضوعات“ (جزء تو روايتن ۽ مشهور ڪوڙين حديثن) جي باري ۾ لکيل هيءُ عجيب ڪتاب درحقيقت، علامه محمد طاهر الپتني (ت 986هـ) جي ڪتاب ”تذڪرة الموضوعات“¹ جو اختصار آهي. هن جو سڄو نالو هن ريت آهي: ”عجالة الراغبين في انتقاد الحافظين في بيان الاحاديث الموضوعات“. ۽ ڪن خطي نسخن ۾ ”عجالة الطالبين“ به اچي ٿو. علامه محمد طاهر پتني، مخدوم جعفر جو استاد هو ان ڪري کيس ”عجالة الراغبين“ ۾ ”الشيخ الورع العلامة“ جي القابن سان ياد ڪري ٿو.²

عجالة الراغبين جي متن جي شروعات:

الحمد لله الذي خص هذه الامة بالاسناد وانواع التقريب والتعريف و وعد حفظ كتابه من التبديل والتحريف وجعل من يشاء منهم اثقب الذهن و أحد القريحة و احذقهم في علوم الدين و الشريعة و الصلوة و السلام الافضلان علي اڪمل خلقه محمد ما تباحث أعالـم العلماء في تجاذب الحق الحقيق وتنفس اهل العرفان بنفائس التحقيق و علي آله و صحبه هداة اهل التوفيق والتدقيق و بعد فيقول العبد المليم جعفر بن عبدالڪريم الشهير بميران بن يعقوب البوبڪائي عاملهم الله بلطفه الرحمان.

ڪتاب جي پڄاڻي:

والحمد لله الذي ڪتب قبل ان يخلق خلقه ان رحمته سبقت غضبه و بلغه الينا علي لسان نبيه و حبيبه المختار ڪما رواه الائمة

¹ هيءُ ڪتاب، مؤلف جي ٻئي ڪتاب ’قانون الموضوعات‘ سان گڏ، رائل سائيٽز جي 319 صفحن تي، ڪتب خانو مجيديه بيروت بوهو گيٽ ملتان طرفان شايع ٿيو آهي.

² ”عجالة الراغبين“ جو مقدمه.

الاخيار و صلي الله عليه وسلم و علي آله و صحبه الاطهار و علي تابعيهم
 الابرار بل علي جميع من يتوب اليه من الفجار اذ لا ينقص في ملكه من
 مقدار ويسالک بنا اجمعين مسلک من بارک فيهم الاعصار و نفي عنهم
 کل شين واعسار ورزقهم لذا ئذ المحادثة و المناجات في مقعد صدق لديه
 احياء و بعد الممات. آمين يا لطيفا يا لبريات و قاضيا للحاجات و مجيب
 الدعوات.

عجالة الراغبين جا قلبي نسخا

ياد رهي ته هيءُ ڪتاب اڃا اشاعت هيٺ نه آيو آهي، البت ان جا
 مخطوطات سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جي ڪافي ماڳن ۾ موجود آهن، جن جو
 تفصيل هن ريت آهي:

(1) پروفيسر امين الله علوي شڪارپوريءَ جو نسخو:

ڪاتب:	لکيل نه آهي
ڪتابت جو سال:	لکيل نه آهي
سطور:	هر صفحي ۾ 16 عدد
خط:	نسخ
صفحات:	180

خصوصيات: هن نسخي جو خط چڱو آهي، پرايترو اعليٰ نه آهي.
 آخر ۾ ڪاتب هيءَ عبارت لکي آهي:

”تمت بعون الله و حسن توفيقه هذه الرسالة المسماة بعجالة
 الراغبين في الاحاديث الموضوعات تصنيف مخدوم جعفر بوبڪائي
 رحمه الله تعالى و علي اسلافه و اولاده اجمعين.“

(2) مڪتبه هاشميه، ڳڙهي ياسين وارو نسخو:

هيءُ نسخو باوجود گهڻي ڪوشش جي نه ملي سگهيو. البت ان جو
 تذڪرو علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، ”المتانة“ جي مقدمه ۾ ڪيو

آهي ۽ اتي هن ڪتاب جو نالو ”عجالة الطالبين“ ڄاڻايو اٿن، جنهن جو مدار انهيءَ ڪتاب جي مقدمه جي هن عبارت تي آهي:

”واما ڪتابي هذا فانما هو عجاله الطالبين في انتقاد الحاذقين“

(3) مخدوم جعفر بوبڪاڻي جي خاندان وارو قلمي نسخو:

هن نسخي جي زيارت به مون کي نصيب نه ٿي، جنهن لاءِ مان مخدوم صاحب جي خاندان وٽ ڪافي چڪر ڪاٽيا. هن نسخي جو ذڪر علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ”المتانة“ جي مقدمه ۾ ڪيو آهي: هذه الرسالة محفوظة وفي خزانة الكتب للمخدوم احمد علي من اسرة صاحب المتانة ببيڪ.¹

(4) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب وارو نسخو:

علامه مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي ڪتبخاني ۾ موجود هن قلمي نسخي جي زيارت ته نصيب ڪانه ٿي. البت مخدوم محمد جعفر بوبڪاڻي بابت، سيوهڻ جي ادبي ڪانفرنس لاءِ لکيل، سندس هڪ علمي ۽ تحقيقي مقالي ۾² پاڻ قاسمي صاحب، انهيءَ قلمي نسخي بابت لکن ٿا ته: ”منهنجي ذاتي ڪتبخاني ۾ هيءُ رسالو (عجالة الطالبين) موجود آهي.“ ان جي هيٺان حاشيي ۾ لکن ٿا ته: ”مولانا محمد ابراهيم ياسيني ۽ مخدوم احمد علي بوبڪاڻي جي ڪتب خانن ۾ به اهو رسالو موجود آهي.“

(5) مڪتبه محموديه - مدينة المنوره وارو نسخو:

ڪاتب: علي اصغر بن ولي محمد لڪملي

ڪتابت جو سال: 1104ھ

خط: نسخ

¹ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي - مقدمة ”المتانة“ ص 34، طبع حيدرآباد، 1962ع.

² مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي - مقالو ”مخدوم محمد جعفر بوبڪاڻي“ - ماهوار ”الرحير“ سنڌي نومبر ۽ ڊسمبر 1988ع، ص 38.

صفحات: 56 (ورق 28 (94 کان 121 تائين)

سطور: 29

تقطيع: 20x14 س.م

وڌيڪ احوال: ”عجالة الراغبين“ جي سمورن خطي نسخن ۾ هي نسخو نهايت اهم ۽ قديم ترين آهي. جنهن جي آخر ۾ تاليف جي تاريخ 963ھ لکيل آهي. (اتمته في موضع بوبڪان السند ضحوة الثامن من جمادي الاخرى 963) ڪاتب مذكور هن خطي نسخي جي ٻئي صحيح نسخي سان ڀيٽا ۽ مقابلہ 1107ھ ۾ ڏياريو آهي ۽ آخر ۾ مصنف جعفر بوبڪائي جي حوالي سان لکيو آهي ته ”دراين ڪتاب قريب مقدار دو هزار بيت مي شود“ يعني هن ۾ ٽوٽل سٽون تقريباً ٻه هزار کن آهن.

ٻي وڏي خصوصيت هن خطي نسخي جي اها آهي ته هن جي هوماش تي مصنف جا ”منهيات“ (مصنف جا پنهنجا حاشيا) به لڳل آهن.

هيءَ خطي نسخو درحقيقت 47 رسالن جي هڪ مجموعو ۾ شامل آهي. جنهن جو نمبر ”مڪتبه محموديه“ ۾ 2621 آهي ۽ هيءَ مجموعو انهن ڪتابن ۾ شامل آهي، جيڪي مخدوم محمد عابد سيوهاڻي (وفات 1257ھ) ”مڪتبه محموديه“ ۾ وقف ڪيا هئا.

* هن خطي نسخي ۾ ڪتاب جو نالو ”عجالة الطالبين في انتقاد الحاذقين“ ڄاڻايل آهي (جڏهن ته ٻين نسخن ۾ ”عجالة الراغبين في انتقاد الحافظين“ لکيل آهي).

* هن خطي نسخي ۾ مصنف طرفان هڪ عبارت اهڙي لکيل آهي، جيڪا ٻين خطي نسخن ۾ ڪانه آهي.

”وصية مني لكل من يقع هذا المؤلف في يده ان لا يحبسه لئلا يدخل في وعيد من كثر الحديث“

ترجمو: ”منهنجي طرفان وصيت آهي هر ان شخص کي، جنهن جي هٿ ۾ هيءَ ڪتاب اچي ته اهو پاڻ وٽ روڪي نه رکي (بلڪه ٻين کي پڙهڻ لاءِ ڏئي) جيئن حديث لکائڻ وارن جي وعيد ۾ داخل نه ٿئي.“

* هن خطي نسخي جي ابتداء ۾ ڪتاب جي مضامين جي فهرست به ڏنل آهي.

* نسخي جي آخر ۾ مصنف (جعفر بوبڪائي) جي وفات جي تاريخ به ڄاڻايل آهي، جيڪا ”15 ذوالقعدة 1002ھ“ آهي. ان لاءِ قطعہ تاريخ طور هيٺيون بيت لکيل آهي:

”جدا ڪرد ما راز مخدوم جعفر“

مخدوم جعفر جي والد محترم مخدوم ميران جي وفات لاءِ هيٺيون قطعہ ڏنل آهي:

”علامه وارث الانبياء“

949ھ

* 47 رسالن جي انهيءَ مجموعہ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جا ٻه ڪتاب پيا به شامل آهن.

1. ڪشف الحق

2. رساله في اولوية اخفي الذكر

(6) مڪتبه دارالعلوم مجددية نعيميه، ملير وارو نسخو:

ڪاتب: درويش محمد ذاڪر بن درويش چنيه ساڪن ڪهڙا

سال ڪتابت: 1229ھ

خط: نسخ

صفحات: 88

سطور: 27

وڌيڪ احوال: هيءُ نسخو ڪامل آهي. آخر ۾ ”شيخ عبدالڪريم بن عبدالملڪ“ نوشهراڻي جو ”ثبت“ ڏنل آهي. جنهن ۾ هن شيخ عبدالمنعم بن عبدالرحيم کي اجازت ڏني آهي. شيخ عبدالڪريم، انهيءَ ثبت ۾ شيخ محمد حيات سنڌي کي استاد قرار ڏنو آهي. اهو ”ثبت“ 4 صفحن تي مشتمل آهي.

(7) قاسميه لائبريري۔ ڪنڊيارو وارو نسخو:

ڪاتب: لکيل نه آهي

ڪتابت جو سال: لکيل نه آهي

خط: نسخ

صفحات: 122

سطور: 18

تقطيع: 21x16 س.م.

وڌيڪ احوال: هيءُ نسخو آخر ۾ ناقص آهي. منڍ ۾ ڪتاب جي مضامين جي جيڪا فهرست لکيل آهي، ان مطابق هن نسخي ۾ 83 ورق (166 صفحات) هجڻ گهرجن، جڏهن هيءُ خطي نسخو ورق 61 تي اختتام پذير ٿئي ٿو. جنهن ۾ باب الحلاوة والعسل وذم السرف ڄاڻايل آهي.

هن خطي نسخي جو سرنامو هنن لفظن سان لکيل آهي ”ڪتاب عجاله الطالبين لانتقاذا الحاذقين، للعبد الضعيف الذليل المليم جعفر بن عبد الڪريم ميران بن يعقوب البوبڪائين عاملهم الله بالطافه الخفيه والجلية في دارا لامن والبلية.“

جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي خطي نسخو يا ته خود مؤلف جو آهي، (چو ته پاڻ ”الضعيف الذليل المليم“ لکي ٿو. يا ته مؤلف جي خطي نسخي جو من و عن اتارو آهي.

(8) نيشنل ميوزم ڪراچي، وارو نسخو:

ڪاتب: لکيل نه آهي

ڪتابت جو سال: لکيل نه آهي

خط: نسخ

صفحات: 45 ورق

سطور: 13

سائيز: 8-1/2x12-1/2 س.م.

وڌيڪ احوال: سوا سؤ سال کن پراڻو نسخو آهي ۽ مڪمل آهي.

3- اوراد ۽ وظائف:

(5)

فتح الدارين

فارسي زبان ۾ لکيل مخدوم جعفر بوبڪائي سنڌي رحمة الله عليه جو هيءُ ڪتاب وظائف ۽ اخلاقيات جي موضوع تي بهترين ڪتاب آهي. ڪتاب ۾ن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرئين حصي ۾ فقيري ۽ مسڪينيءَ کي ختم ڪرڻ، ذهني سڪون حاصل ڪرڻ، قرض لاهڻ ۽ مال ۽ اولاد ۾ برڪت حاصل ڪرڻ لاءِ حديث نبويءَ جي روشنيءَ ۾ اوراد ۽ وظيفا بيان ڪيا ويا آهن، ۽ ٻئي حصي ۾ انساني اخلاق جي سڌاري لاءِ، امام سيوطي جي مشهور ڪتاب ”الجامع الصغير“ تان 40 حديثون عربي متن سميت ڏنيون ويون آهن. ڪتاب جو نالو ”فتح الدارين“ (پنهي جهانن جي ڪاميابي) رکڻ بابت مصنف لکي ٿو ته:

”وچون عمل براين رساله سبب ڪشائش خيرات هر دو سرا است، نام وي ”فتح دارين“ نهاده شد.“

(يعني جڏهن ته هن رسالي تي عمل ڪرڻ سبب، پنهي جهانن جون پلايون حاصل ٿينديون، ان ڪري ان جو نالو ”فتح دارين“ رکيو ويو.)

ڪتاب جي ابتدا:

حمد مر حڪيمي را که هر چيزي باندازه و حکمت آفریده است
والصلوة والسلام بر رسول او که علاج همه کس را بر سداد و لياقت گفته
است و بر آل و اصحاب و تابعان او که همه ايشان در دين او بودند و بعده پس
مي گوید بنده ضعیف جعفر بن عبدالکریم میران بوبڪائي چون اعراض
بسیار کسان از امور دين بسبب استيعاب فقر احوال ايشان را و قلت
مباشرت ايشان اسباب توفيق راست بخاطر فائز اين فقير رسيد که از انچه در
باب مزيد توفيق و دفع فقر از حضرت رسالت صلي الله عليه وسلم و مشائخ
اسلام وارد شده است، بعض آنها ذکر کنم مقرون بچند حديثي که
مناسب احوال اهل زمان است الخ

ڪتاب جو اختتام:

هزاران در هزاران محامد است مر حضرت باري را که مارا از جمله مسلمانان ساخته بلکه از امت حضرت رسالت صلي الله عليه وسلم ساخته است که پیشوای همه انبیاء است و شفاعت وی ذخیره ما است الهی بر روان او مزید از تحیت و صلوة باد و بر آل امجاد و تابعانش بیش باد کم مباد آمین. والحمد لله رب العالمین وبه نستعین.

ڪتاب جا نسخا:

سند ۽ سند کان ٻاهر ڪيترن ئي ڪتب خانن ۾ هن ڪتاب جا قلمي نسخا موجود آهن، هيءُ ڪتاب اڃان چاپي ۾ نه آيو آهي. منهنجي علم ۾ آيل قلمي نسخن جو وچور هن ريت آهي:

1- روهڙي وارو نسخو:

”فتح الدارين“ جو هيءُ نسخو ”ارشاد الصادقين“ (تأليف، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي) ۽ ٻين رسالن سان گڏ هڪ جلد ۾ ٻڌل آهي، جن جو ذڪر ”ارشاد الصادقين“ عنوان هيٺ ٿيل آهي.

ڪاتب : ارشاد الصادقين وارو.

ڪتابت جو سال : نامعلوم

خط : نستعليق

صفحات : 205 تا 222 (18 صفحات)

سطور : 14

تقطيع : 17x13 س.م

وڌيڪ معلومات:

تمام صاف نسخو آهي. اکر سٺا ۽ سهڻا، چڻ موتيءَ جا داڻا لڳن ٿا. ڪٿي ڪٿي حاشيه به لڳل اٿس.

2- جامع راشديه، پير ڳوٺ وارو نسخو:

ڪاتب : قربان سيد ولد فخرالدين

ڪتابت جو سال : 15 شعبان (سال لکيل نه آهي)

خط	:	نسخ سادہ
صفحات	:	23
سطور	:	16
تقطيع	:	21x12 س.م

وڌيڪ معلومات:

هن نسخي جو خط سادہ آهي. ڪٿي ڪٿي حاشين تي ڪجهه تحريرون به آهن. ڇهل حديث جي مٿان لکير چڪيل آهي. ايترو قديم معلوم ته نه ٿو ٿئي.

3- قاسميه لائبريري ڪنڊيارو وارو نسخو:

ڪاتب	:	لکيل نه آهي
ڪتابت جو سال	:	لکيل نه آهي
خط	:	نستعليق
صفحات	:	14
سطور	:	۱۳
تقطيع	:	22x16 س.م

وڌيڪ معلومات:

هيءُ نسخو آخر ۾ ناقص آهي. صرف حديث نمبر 26 تائين آيل آهي. البت صاف لکيل آهي.

4- چوٽيارين وارو نسخو:

ڪاتب	:	فقير عبدالرحمن
ڪتابت جو سال	:	لکيل نه آهي
خط	:	نستعليق
صفحات	:	20 (ورق 10)
سطور	:	12
تقطيع	:	21x15 س.م

5- سنڌ آرڪائيويز - ڪراچي وارو نسخو:

ڪاتب	: شامل بن شاه محمد از قوم درويش پلي
سال ڪتابت	: لکيل نه آهي
خط	: عربي عبارتون نسخ ۽ فارسي عبارتون نستعليق ۾
صفحات	: 24
سطور	: 18
تقطيع	: 28x20 س.م
وڌيڪ احوال:	

هي نسخو هڪ فقهي بياض جي ضمن ۾ آيل آهي.

6- علامه غلام مصطفيٰ قاسمي وارو نسخو:

جنهن بابت علامه قاسمي صاحب جن لکن ٿا ته: ”فتح الدارين“ فارسي، هن ۾ مخدوم صاحب حديثون ۽ مشائخ جا اقوال نقل ڪيا آهن، جن سان سچائي کي روڪي سگهجي. قاسمي صاحب جن فرمائن ٿا ته هيءُ رسالو به سندس ذاتي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.“¹ مون کي هن نسخي جي زيارت نصيب نه ٿي سگهي.

7- پير حسام الدين شاه راشدي جي ڪتبخاني وارو نسخو:

8- شيخ عبدالحق خياري وارو نسخو:

9- بوبڪن وارو نسخو:

هنن ٽنهي نسخن جو ذڪر علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ”المتانة في المرملة الخزانة“ جي مقدمه ۾ ڪيو آهي.² اسان کي انهن نسخن تائين رسائي نه ملي سگهي.

10- نيشنل ميوزيم ڪراچي وارو نسخو:

ڪاتب : لکيل نه آهي

¹ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، مقالو ”مخدوم محمد جعفر بوبڪائي“ ماهوار الرحيم سنڌي، شاه ولي الله اڪيڊمي نومبر/ڊسمبر 1988 ص

² علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، مقدمة المتانة، سنڌي ادبي بورڊ 1962 ص 40

لکيل نه آهي	:	ڪتابت جو سال
نسخ	:	خط
13	:	سطور
6	:	ورق
$8^{1/2} \times 12^{1/2}$	:	سائيز
ناقص الآخر آهي.	:	وڌيڪ احوال

4- تصوف:

(6)

ارشاد الصادقين

مخدوم جعفر بوبڪائي جو هيءُ ناياب ۽ نادر ڪتاب، فارسي زبان ۾ تصوف جي موضوع تي لکيل بهترين ڪتاب آهي، جنهن ۾ سلوڪ جا اصول، مختلف وظائف، وعظ ۽ وصيتون وغيره ذڪر ڪيون اٿس. سڄو ڪتاب هڪ مقدم، ٽن رڪنن ۽ آخر ۾ هڪ خاتمي تي ٻڌل آهي.

ڪتاب جي ابتدا:

بحمدالله الفاتح علي اولياءه بها لا يحيط به نطاق التعبير والاهام والصلوة والسلام الافضالان علي اڪمل من اوتي جوامع الكلم من نوع الانامر وعلي آله وصحبه الحكماء والاتقياء الكرام و بعد پس ميگويد بنده ضعيف جعفر بن عبدالڪريم الشهير بميران بن يعقوب بوبڪائي عاملهم الله بلطفه الرحمانی: اين رساله است مشتمله بر مقدمه و سه ركن و خاتمه.

ڪتاب جو اختتام:

”و آدمي برهرحالي ڪه خسيد در دل اوهمون حالت ثابت وراسخ ماند واگر زياده از صد گویند بهتر بود ومي بايد كه گاه گاهي در اثناء ذڪر يا بعد ازان محمد رسول الله گفته باشد و مسئل و مأمول از ياران آنست كه در اوقات موجوده خود اين فقير راز دعاي خيريت منسي نخواهند فرمود.

ڪتاب جا نسخا:

هن ڪتاب (يعني ارشاد الصادقين) جو واحد قلمي نسخو (اسان جي نظر ۾ مولانا عبدالوهاب چاچڙو ٿو روهڙيءَ ۾ موجود آهي ۽ مون کي اتي ان نسخي جي زيارت نصيب ٿي. انهيءَ نسخي جو لائبريري تجزيو هن ريت آهي:

نالو : ارشاد الصادقين
ڪاتب : ڪاتب جي مهر لڳل هئي، پر پوءِ ڪنهن ڏاهي ڇڏي

آهي، اها سرورق تي آهي ۽ ان مهر جي ڀرسان هيءَ عبارت ڪاتب طرفان لکيل آهي:

الجزء الاول من كتاب ارشاد الصادقين من عواري الزمان في يد
اينخاتم النحيف وهو الڪاتب اللهم انفعني به واجعلني به و من
العالمين - آمين.

ڪتابت جو سال :	نامعلوم
خط :	نستعليق
سطور :	14
زبان :	فارسي
صفحات :	130
تقطيع :	17x13 س.م

وڌيڪ معلومات:

233 صفحات تي مشتمل هيءَ ناياب قلمي نسخو چند ڪتابن جو مجموعو آهي، جنهن مان پهريون پهريون ڪتاب مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو ”ارشاد الصادقين“ آهي. ان کان پوءِ سندس ٻيو ڪتاب ”فتح الدارين“ آهي. ان کان علاوه ٻيا مضمون ۽ رسالا اٿس. فائزو: مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي ڪتاب ”المتانة“ ۾ ”ارشادالصادقين“ ڏانهن هنن لفظن سان اشارو ڪيو آهي: ”وذكرته في الارشاد“ (مان انهيءَ مسئلي کي ”ارشاد الصادقين“ ۾ ذڪر ڪيو آهي).¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”المتانة“ طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962 ص 633

4- علم الکلام والعقائد:

(7)

کشف الحق

لِلصَّادِقِ الْمُنْصَفِ الْمُحَقِّ بِالذَّلَائِلِ الَّتِي هِيَ بِالتَّقْدِيرِ أَحْرِي وَاحَقُّ
 هُنَّ عَرَبِيَّ كِتَابٍ مِّنْ مَّخْدُومِ جَعْفَرِ بَوَيْكَائِي، عِلْمُ الْكَلَامِ
 سَان لَاجَائِلِ كَجِهْ اَهْم مَسَائِلُ ۽ اَن کانسواءِ ٻيا به کافي بحث آندا
 آهن، تحقیقات پیش ڪيون آهن، ان دور جي چند مشهور روايات تي تنقيد
 ڪئي آهي. صحيح حقیقتون آنديون آهن ۽ ڪيترن بدعتن جي تردید
 ڪئي آهي. ان سان گڏ ڪيترا علمي فائدا ۽ نکتا بيان ڪري،
 دلچسپيءَ جو سامان پيدا ڪيو آهي. ڪتاب جو انداز بيان عجیب آهي،
 ۽ طرز تحریر قابل تحسین.

ڪتاب 24 فصلن تي ٻڌل آهي:

فصل پهريون: ڪتابه الحديث ۽ حجية الحديث جي حمايت ڪندي
 غير القرآن جي ڪتابت کان منع ڪرڻ واري حديث جو جواب.

فصل ٻيون: امر ۽ نهی، يقيني دلائل سان ثابت ٿيندا آهن. هر مسئلي ۾، ان
 فن وارن ڏانهن رجوع ڪبو.

فصل ٽيون: صحيح حديث لاءِ ڪتب الحديث ڏي رجوع ڪرڻو پوندو.
 اسناد ڏسڻي پوندي، ڪنهن به حديث کي ترجيح ڏيڻ لاءِ ڪثرت طرق
 حديث کي لحاظ ۾ رکڻو پوندو.

فصل چوٿون: ڪيترن گهٽ علم رکندڙن ۽ صوفين، ضعيف ۽ موضوع
 حديثن کي رواج ڏنو.

فصل پنجون: اهڙن مجددن جو ذڪر جيڪي هر صديءَ جي ابتدا ۾ دين
 جي تجديد ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيا آهن. مهديءَ بابت غلط فهمين جو ذڪر ۽
 هيءُ ڳالهه ته مجدد، هر صدي جي وچ ۾ به اچي سگهي ٿو. مهديءَ جي اچڻ
 جي صحيح وقت جي جان خدا تعاليٰ کي آهي.

فصل ڇهون: ما آتا ڪم الرسول فخذوه وما نها ڪم عنه فانتهوا (قرآن)

(يعني رسول پاڪ صلي الله عليه وسلم جن جيڪو حڪم توهان کي ڏين، ان کي وٺو. جن کان روڪين، ان کان رڪجي وڃو) ان جو صحيح مفهوم هيءُ آهي ته: ڪتاب ۽ سنت جي منافي حڪم کي ڇڏي ڏيو باقي اجتهاد جو دروازو بند نه آهي.

فصل ستون: رسول الله صلي الله عليه وسلم کان پوءِ ٽن طبقن (صحابه ڪرام، تابعين عظام ۽ تبع تابعين سڳورا) تائين، قرآن شريف جي تفسير کي تفسير چئجي ٿو ان کان پوءِ پنهنجي راءِ سان ڪيل تفسير کي، تائيل چئبو. اهو تفسير ۾ شامل نه آهي. تفسير بالرائي غير مقبول آهن. فصل اٺون: اختلاف کي ڇڏي ڏيو. سواد اعظم جي ڪڍ لڳو. (يعني وڏي جماعت کي وٺو).

فصل نائون: گمراهه فرقن جو بيان. مثلاً: جبريه، قدريه ۽ غلط صوفي، ۽ انهن کان پاسو ڪرڻ جي نصيحت.

فصل ڏهون: (هي هڪ ڊگهو فصل آهي) جنهن ۾ تصوف تي بحث ٿيل آهي. تصوف ۽ بدعت ۾ فرق بيان ڪيو ويو آهي. ان سان گڏ هن فصل اندر گمراهه ڪندڙ يا عقيدو بگاڙيندڙ ڪتابن کان منع ۽ صحيح ڪتابن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي.

فصل يارهون: صوفين ۽ بزرگن جو ذاتي فعل حجت نه آهي، اهي معصوم نه آهن. باطني علم جي دعويٰ ڪرڻ، دنيا ۾ هنن اکين سان الله جي ديدار جي دعويٰ، الله جي حلول ۽ اتحاد جو عقيدو غلط آهي، اهي ڪفره عقيدا آهن.

فصل ٻارهون: مشهور صوفي ابن عربي ۽ حسين بن منصور حلاج بابت فتويٰ ته اهي غلط عقيدا رکندا هئا، جن جي ڪا تائيل به نه ٿي سگهي. مهدي جونپوري جي دعويٰ مهديت تي تنقيد ڪندي لکيو اٿس ته: جڏهن محمد جونپوريءَ، مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪئي، ته اسان جي وڏن ان جي صحبت کان انڪار ڪيو، بلڪه ان کي سنڌ مان ڪڍي ڇڏيو.

فصل تيرهون: دلائل سان ثابت ڪيو ويو آهي ته: ڪو به ولي، نبيءَ جي درجي تي نه پهچي سگهندو.

فصل چوڏهون: غلط قسم جي صوفين تي تنقيد ۾، جيڪي دعويٰ ته دل جي صفائيءَ جي ڪندا آهن، پر نظر انهن جي حسين عورتن ۽ لسڙاڻن ڇوڪرن تي هوندي آهي ۽ ان بابت خواه مخواه تاولئون ڪندا آهن. اهڙي بيماريءَ جو علاج ڇا آهي؟

فصل پندرهون: زنديق جي تشريح، زنديق خلاف قرآن ۽ حديث مان دليل. **فصل سورهون:** ڇا نبي صلي الله عليه وسلم کي سندن وفات کان پوءِ، جاڳ ۾ ڏسي سگهجي ٿو؟ ان لاءِ قرآن و حديث ۾ ڪو به دليل ۽ صحيح نقل موجود نه آهي. البت چند بزرگن جا واقعا آهن. جيڪي قابلِ حجت نه آهن. البت خواب يا ڪشف ذريعي زيارت ٿي سگهي ٿي.

فصل سترهون: الله جو ديدار (بنا جهت ۽ ڪيفيت جي) هن دنيا ۾ محال ته نه آهي، پر ان جو وقوع نه ٿيو آهي. تنهنڪري هن دنيا ۾ جيڪو شخص خدا جي ديدار جي دعويٰ ڪري ٿو، اگرچہ ان جي دعويٰ غلط آهي، پر ان کي قتل ڪرڻ جي فتويٰ نه ڏبي.

فصل ارڙهون: تجرد جي زندگي اختيار ڪرڻ، راهبانہ طريقو اختيار ڪري، ماڻهن کان جدا ٿي رهڻ، اهو سٺو ڪم نه آهي. خصوصاً جڏهن تعليم کي نقصان رسي.

فصل اوڻيهون: ڪنهن ڪم لاءِ دعا گهرجي، يا تقدير تي ڇڏي ڏجي؟ جمهور جو مسلڪ آهي ته دعا گهرجي، جيڪا افضل عبادت آهي. البت ڪن جو خيال آهي ته تقدير تي ڀروسو ڪرڻ بهتر آهي، پر اهو صحيح نه آهي.

فصل ويهون: اعتڪاف جو سنه مؤڪده هجڻ، صرف رمضان سان خاص آهي يا غير رمضان ۾ به ٿي سگهي ٿو هر هڪ جا دليل آهن. صحيح ڳالهه هيءَ آهي ته: اعتڪاف جو سنت موڪده هجڻ رمضان سان خاص آهي. البت مطلق سنت هجڻ غير رمضان ۾ به آهي.

فصل ايڪويهون: ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته: قميص ۾ جيب (گريبان) نه وجهجي، ڇو ته ان ۾ عورتن سان تشبيهه آهي، جيڪي چولن ۾ ٻري ٺاهينديون آهن، پر اها ڳالهه غلط آهي. جيب (گريبان) پاڻ سڳورن صلي

الله عليه وسلم، صحابہ کرام، مجتهدين حضرات ۽ علماء کرام جو طريقو هو ۽ اڃا تائين آهي. صرف عورتن سان تشبيهه جي خطري ڪري، سنت ثابتہ کي ڇڏي ڪونه ڏبو.

فصل ٻارويهون: وتر کان پوءِ ٻه رڪعتون نفل، ڪن علماء وٽ جائز آهي ۽ ڪن عالمن وٽ مڪروه. ٻنهي جا دليل آڻي، آخر ۾ ٻنهي درميان محاکمو ڪيو اٿس.

فصل ٽيوويهون: جمعه ۾ ٻه اذانون ته پاڻ سڳورن کان ثابت آهي. (هڪ خطبي وقت، ٻي تڪبير نماز شروع ڪرڻ وقت) باقي ٽين اذان جيڪا اڄڪلهه خطبي کان ڪلاڪ اڌ اڳ ۾ ڏني ويندي آهي، اها حضرت عثمان رضي الله عنه کان روايت ٿيل آهي ۽ اها به سنت آهي، خلفاء راشدين جي سنت به قابل عمل آهي.

فصل چوويهون: اڳئين زماني ۾ مرشدن ۽ صالحن وٽ مريدن جي تربيت جو انتظام هوندو هو. هاڻي ائين نه آهي. هاڻي بس اها ئي ڳالهه مناسب آهي ته ڪتاب ۽ سنت تي عمل ڪندي، بزرگن جي زيارت ڪجي. انهيءَ سان ئي دين ۾ قوت ۽ عمل ۾ عزم ۽ پختگي پيدا ٿيندي. الخ

ڪتاب جي ابتداء:

سبحانك لا علم لنا الا ما علمتنا ولا دين لنا الا ما ارسلت اليٰنا و لك الحمد اللهم علي ما ارسلت طائفة من عبادك لتمييز الحق الابليج من مموه الاباطيل والصلوة والسلام علي خير خلقك محمد الذي خصصته بما اريته من اسرار التنزيل و علي آله وصحبه الذين لم يتجاوزوا قيد شبر عن حدود سننه و سواء السبيل، اما بعد فهذا ما ذكرت فيه بعض الروايات والتحقيقات.

ڪتاب جي پڄاڻي:

و ضمير بهما يرجع الي العلم والعمل. الحمد لله علي جميع نعماته كارشاده و تعليمه والهامة الحق الحقيق و اراءه ايانا من التحقيق في دينه مالم نحقق والصلوة والسلام علي رسوله محمد الذي اتباعه يليق و علي وآله واصحابه الذين لم يقدموا علي شيء الا بعد التفحص والتدقيق و

علينا معهم ونسال الله سبحانه و تعالي سواء الطريق وان يفتح علينا في الدارين ابواب كل خير مع التوفيق و ان يدخل بمنه و فضله في الشهداء والصديقين وكل من هولا احسن رفيق.

ڪتاب جا نسخا:

هيءُ ڪتاب اڃا مخطوطات جي شڪل ۾ سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جي مختلف ڪتب خانن جي زينت بڻيل آهي، شايع نه ٿيو آهي. ڪتاب جا جيڪي قلمي نسخا مون کي معلوم ٿيا آهن، سي هي آهن:

1. قاسميه لائبرري ڪنڊيارو وارو مڪمل نسخو:

ڪاتب: ابو المعالي بن مرحوم مغفور شيخ محمد صالح غفر الله له (آخري حصي جو ڪاتب)

ڪتابت جو سال: لکيل نه آهي.

خط: هيءُ مخطوطو ٻن ڪاتبن جو ڪتابت ٿيل آهي. صفحي نمبر 1 کان 15 تائين ۽ صفحي 32 کان آخر تائين جو ڪاتب ابو المعالي آهي ۽ خط خوبصورت نستعليق آهي ۽ وچ وارا صفحا (ص 16 تا ص 31) خط نسخ ۾ لکيل آهن، پر ان جو ڪاتب معلوم نه ٿي سگهيو شايد هيءُ نسخو پهرئين سڄو نستعليق ۾ لکيل هو بعد ۾ وچ وارن صفحن جي غائب هجڻ ڪري ٻئي ڪنهن ڪاتب خط نسخ سان هن نسخي کي مڪمل ڪيو آهي.

صفحات: 75

سطور: سراسري 16 ستون

تقطيع: 20x14 س.م

مزید معلومات

1. مخطوطي جي مٿان سندس عنوان، هن ريت لکيل آهي:

الرسالة المعروفة بكشف الحق للصادق المنصف المحق المصنفة للمخدوم فريد عصره جعفر بن میران البوبڪائي رحمهما الله تعالي و جزا هما عن الطالبین خیر الجزاء ولكنه استکتابا..... ان کان پوءِ نالو ۽ مهر ڏنل آهي.

2. هن نسخي ۾ ڪن خاص جڳهين تي حاشيا به لڳل آهن. پر معلوم نه ٿي سگهيو ته اهي حاشيا ڪهڙي عالم جا آهن.

3. ڪتاب جي اختتام کان پوءِ مسلسل 7 صفحن تي هڪ طويل بحث لکيل آهي. جنهن جو خلاصو هيءُ آهي ته:

سڪرات جي حالت ۾، يا خدائي عذاب ۾ مبتلا ٿيڻ وقت ايمان آڻڻ توبه ڪرڻ، مقبول نه آهي، ان ڪري فرعون جو ايمان به قبول نه ٿيو ڇو ته ٻڌڻ وقت ۽ عذاب ۾ مبتلا ٿيڻ وقت ايمان آڻي رهيو آهي. الخ پر جيڪڏهن تسليم به ڪجي ته فرعون جو الله پاڪ تي آندل ايمان قبول هو (جيئن علامه ابن عربي جو خيال آهي) ته پوءِ به ان کي مؤمن نه ٿو چئي سگهجي، ڇو ته ايمان بالله سان گڏ ايمان بالرسول به ته ضروري آهي ۽ فرعون، موسيٰ عليه السلام تي ايمان آندو ئي ڪونه هو.

4. ڪتاب جي آخر ۾ هيءُ عبارت درج آهي:

”قد تم هذا الكتاب المعروف بكشف الحق بيد الفقير الحقير المسمي ابو المعالي بن مرحوم و مغفور شيخ محمد صالح غفر الله له ولوالديه و أحسن اليهما واليه برحمتك يا ارحم الراحمين“.

ان عبارت جي لڳ وري هيءُ عبارت درج ٿيل آهي:

”تم تشرف بتملكه الفقير محمد ذاكر، وهبه ابنه ابو الحسن“ (يعني انهي ڪاتب کان پوءِ هن نسخي جي مالڪ بڻجڻ جو شرف حاصل ڪيو محمد ذاڪر. ان کي ڪاتب جي پٽ ابوالحسن هيءُ ڪتاب هديه طور ڏنو).

ان سان گڏ لکيل چند فارسي بيتن ۾ ”عزيز الله“ نالي هڪ عالم جو نالو ملي ٿو:

”غلامي غلامان حضرت رسول - عزيز الله لطف آمد قبول“.

2. مڪتبہ معروف، مٽياريءَ جو نسخو (ناقص):

ڪاتب : نامعلوم

ڪتابت جو سال : نامعلوم

خط : نسخ

صفحات : 18

سطور : سراسري 22

تقطيع : 33x21

وڌيڪ معلومات:

هيءُ ”كشف الحق“ جو ناقص نسخو آهي. صرف ٻارهين فصل تائين آيل آهي. مٿين مڪمل نسخي تان نقل ٿيل لڳي ٿو.

3. سنڌ يونيورسٽي لائبريري (علامه آءِ آءِ قاضي سينٽرل لائبريري) وارو نسخو:

ڪاتب : ؟

ڪتابت جو سال : 1219ھ

خط : نستعليق

ورق : 18

سطور : سراسري 22

تقطيع : 6x10

مزید معلومات:

هيءُ قلمي نسخو تمام نازڪ حالت ۾ آهي. جيتن سوراخ ڪري ڇڏيا اٿس.

4. سنڌ آرڪائيووز۔ ڪراچيءَ وارو نسخو:

ڪاتب : نامعلوم

ڪتابت جو سال : نامعلوم

خط : نسخ

ورق : 78- (ورق 39)

سطور : 13

تقطيع : 21x13 س م

مزید معلومات:

هيءُ ”كشف الحق“ جو هڪ مڪمل ۽ خوبصورت نسخو آهي، جنهن جي پويان مخدوم جعفر جو فارسي رسالو ”اقل و اعدل ڪلمات“ به

شامل آهي. ”كشف الحق“ جي هن خطي نسخي تي هڪ مهر به لڳل آهي ”در هردو عالم محمد شفيع“ جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي نسخو محمد شفيع نالي ڪنهن عالم جي ملڪيت ۾ رهيو آهي. هيءُ خطي نسخو سنڌ آرڪائيويز جي ذخيره ڊاڪٽر بلوچ ۾ 791 نمبر تي موجود آهي.

5. مڪتبه محموديه - مدينه المنوره وارو نسخو:

ڪاتب : علي اصغر بن ولي محمد لڪلوي
 ڪتابت جو سال : لکيل نه آهي، پر هن سان گڏ ”عجالة الطالبين“ ساڳي ڪاتب جو هٿ اڪري
 1104ھ ۾ لکيل آهي.

خط : نسخ
 صفحات : 1/123 کان 1/137 تائين
 سطور : 29
 تقطيع : 20x14

وڌيڪ احوال:

هيءُ رسالو 47 رسالن جي هڪ مجموعي ۾ شامل آهي. جنهن جو مڪتبه محموديه ۾ نمبر 2621 آهي. انهيءَ مجموعي ۾ ”عجالة الطالبين“ ۽ ”رسالة في اولوية اخفي الذكر“ (پئي تصنيف جعفر بوبڪائي جا) به شامل آهن.

ياد رهي ته شڪارپور جو هڪ نوجوان شعيب فاروق ميمڻ صاحب بين الاقوامي اسلامي يونيورسٽي اسلام آباد مان هن ڪتاب کي ايڊٽ ڪري ايم.اي جي ڊگري حاصل ڪئي آهي ۽ سندس تحقيق عربي ۾ آهي، جيڪا عن قريب شايع ٿيندي، ان شاء الله تعاليٰ.

(8)

مَعَاقِدُ الْعَقَائِدِ الْمَعْرُوفِ بِالْمُكَالَمَاتِ

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمة الله عليه جو هيءُ عظيمَ الشان ۽ عديم المثال ڪتاب، علم العقائد / علم الكلام ۾ لکيل آهي، جيڪو مخدوم صاحب ذهين صديءَ اندر سنڌ ۾ پيدا ٿيل عقائدي، نظرياتي ۽ فقهيه بگاڙ کي مدنظر رکي لکيو. ڪتاب جا ٻه نالا رکيا اٿس. 1. معاقد العقائد. 2. المڪالمات. ڪتاب کي 6 ڇهن مڪالمن ۽ هڪ خاتمه ۾ ورهايو ويو آهي. هر هڪ مڪالم ۾ ڪجهه ”معقد“ رکيا اٿس پر ڪن مڪالمن ۾ معقدين جي بجاءِ فصل آندا اٿس. ڪن مڪالمن کي پهريائين بابن ۾ ورهائي، پوءِ هر باب کي معقدين ۾ تقسيم ڪيو اٿس. ”معاقد العقائد“ جي مڪالمات جي فهرست هن ريت آهي:

1. المڪالمة الاولى في المقدمات هن ۾ ڏهه 10 معاقد آهن.
2. المڪالمة الثانية في الالهيات (جنهن ۾ 3 باب آهن) پهرئين باب ۾ 18 معقد، ٻئي باب ۾ 10 معقد ۽ ٽئين باب ۾ 18 معقد آهن.
3. المڪالمة الثالثة في الايمان برسله و ملائكة و كتبه وسائر السمعيات، جنهن ۾ 2 باب آهن، پهرئين باب ۾ 4 معقد ۽ ٻئي باب ۾ 13 معقد آهن.
4. المڪالمة الرابعة في معني الايمان - جنهن ۾ سڌا ستون 10 معقد آهن.

5. المڪالمة الخامسة في الامامة، جنهن ۾ 5 معقد آهن.
6. المڪالمة السادسة في بيان الفرق الضالة - جنهن ۾ 10 فصل آهن. آخر ۾ هڪ خاتمو آهي.

ڪتاب جي ابتداء

الحمد لله الاول القديم ذي الكمال، الكبير المتعال، الواحد الاحد المتصف بنعوت الجمال والجلال، دائما سرمدا وفي ازل الآزال، المنزه عن مشابهة الاشباه والامثال وعمّا فيه شوب و شمة من سمة زوال، التام الحكم والمصالح

فيما له من الافعال والصلوة والسلام الاتمان علي افضل رسله واكرم خلقه محمد بلا انقطاع ولا انفصال و علي آله البررة الكرام واصحابه العظام الذين سنوا القيام بعده عليه افضل الصلوة والسلام علي طريقته المثلي ... واشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا عبده ورسوله شهادة تبلغنا في الدارين الي احسن مما لنا من المني. اما بعد فيقول احقر عباد الله تعالى الي لطفه الرحيمي والرحماني أبو عبدالله جعفر بن ميران بن يعقوب البوبڪائي قد وقع في الحديث الخ.

كتاب جو اختتام:

ولا يتر ذلك الا بثلاث قريحة صادقة و خطرة سليمة واخذ ما بان وجهه و تسليم ما عداه والا هلك المناظر فيه باعتراضه علي اهله او اخذ الشيء علي غير وجهه فافهم. الثالثة: ما الف من الكتب الرادة ... فهو نافع في التحذير من الغلط و لكن لا يستفيد أحد الا بثلاثة شروط ... حسن النية في القائل باعتقاد اجتهاده او انه قاصد حسم الذريعة وان ... كابن الجوزي فللمبالغة في النفي الثاني اقامة عذر المقول بتاويل او ... او غلط او غير ذلك. الثالث: انه يقتصر بنظرة علي نفسه

كتاب جا نسخا:

هن كتاب جو ڪوبه مستقل قلمي نسخو ڪٿي به نظر نه آيو آهي. البت پنهنجي شرح "الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات" سان گڏ، متن ممزوج بالشرح جي حيثيت سان، درگاه جوڻاڻي شريف متصل واره جي قلمي ڪتابن جي عظيم ذخيري ۾ موجود آهي. جنهن ۾ "معاهد العقائد المعروف بالمكالمات" جو متن لکير هيٺان ۽ ان جو شرح "الاشارات" بنا لکير جي ڏنل آهي. "الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات" جو ذڪر لائبرري تجزيو ۽ تفصيل اڳتي اچي رهيو آهي.

فائدو: مخدوم جعفر بوبڪائيءَ پنهنجي رسالي "اقل و اعدل كلمات" فارسي ۾ "معاهد العقائد" جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

"بدانکه بعض از آنچه در خاتم کتاب "معاهد العقائد" آورده ايم اين است"¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي - "اقل و اعدل كلمات" قلمي - قاسميه لائبرري ص 2

(9)

الاشاراتُ الي حلّ المعاهد والمكالمات

مخدوم جعفر بوبڪائي صاحب جو هيءُ ڪتاب، مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ”معاهد العقائد يعني المكالمات“ جو شرح آهي، ڇو ته ”معاهد العقائد“ هڪ مختصر متن هو جيڪو طالب علمن جي ياد ڪرڻ لاءِ ته نهايت مفيد هو پر ان کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ ۽ وڌيڪ وضاحتن لاءِ شرح جي سخت ضرورت محسوس ٿي رهي هئي. انهيءَ ضرورت کي مخدوم صاحب پورو ڪيو ۽ ”معاهد العقائد“ جو شرح ”الاشارات“ جي نالي سان لکيو جنهن لاءِ ”المكالمات“ ۽ ”الاشارات شرح المكالمات“ ۾ هيئن لکيو انس:

(فلما تم بحمد الله تعالى) وان لم يتيسر كما كنت قصدت فيه من ذكر الادلة الرادة في كل مسائل اهل الضلالة والاجوبة الكثيرة المذكورة في الكتب المطولة و ذلك لقلّة الفرصة وما مر من وهن مالي من القوي النظرية والبدنية (”سميته معاهد العقائد في الكلام“) و سميت ما اشرت به ”الي حلها“ الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات.

(نوٽ: ڏنگين ۾ ڏنل الفاظ، معاهد العقائد يا المكالمات جو متن آهي ۽ ٻي عبارت ان جو شرح ”الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات“ آهي.)

ترجمو: (پوءِ جڏهن خدا جي تعريف سان هيءُ ڪتاب پورو ٿيو)، جيتوڻيڪ جيئن منهنجو ارادو هو تيئن نه ٿي سگهيو ڇو ته منهنجو خيال هو ته: ان ۾ مسئلي بابت گمراهه فرقن جا دليل ذڪر ڪرڻ کانپوءِ، انهن جا گهڻا جواب لکندس، جيڪي وڏن ڪتابن ۾ لکيل آهن، پر ائين نه ٿي سگهيو ڇو ته فرصت به گهٽ ملي ۽ منهنجون بدني، نظري (دماغي) قوتون به ڪمزور ٿي پيون. (انهيءَ ڪتاب جو نالو ”معاهد العقائد“ آهي).

الڪلام“ رڪيم) ۽ انهن جي شرح جو نالو ”الاشارات الي حل المعاهد و
المڪالمات“ رڪيم.¹

مخدوم جعفر بوبڪائي صاحب، هن ڪتاب وانگر ٻيا به ڪجهه
ڪتاب متن ۽ شرح جي طرز تي لکيا آهن.
ڪتاب جي ابتدا

الحمد لله لا يخفي ان في هذا الافتتاح اقتداء با سلوب الڪتاب العزيز
و عملا بجميع روايات حديث الابتداء و ايتساء بصنيعة السلف الصالحين والله
اسم لذات الواجب الوجود المستجمع لجميع صفات الكمال ومعني الرحمة
رقة القلب وهي في حقه تعالى من المحال فالمراد بها في حقه تعالى اما الانعام
ودفع الضرر عن العباد فتكون من صفات الافعال واما ارادة الانعام عليهم ودفع
الضرر عنهم فتكون من الصفات المعنوية كذا قيل و الحمد هو الثناء ولا
يكون من العباد حقيقة الا باللسان علي الجميل علي قصد التعظيم ولم
نذكر بقية الابحاث المتعلقة بالتسمية والتحميد لما اغني عنه كثرة ما اورده
وشيوعه فيما بينهم وبين الڪتب المتداولة الخ
ڪتاب جو اختتام:

ويكفي للمطالعة والسلوك غيره من الڪتب الواضحة البينة
لمقامات السائرين وترتيب سلوكهم الي اعلي عليين كاحياء علوم الدين
و منهاج العابدين و هذا آخر ما اوردناه من ڪلام والله تعالى مستول ان
يثبتنا هنا وفي البرزخ ويوم القيامة علي حقيقه الاسلام ويجنبنا العقاب
والعتاب والدركات وموجباتها ويرفعنا الدرجات العلي في دار السلام
ويصلي علي حبيبه محمد علي افضل الصلوة والسلام وعلي آله البررة
وصحبه الكرام وعلينا معهم. انه ذو الجلال والاکرام.
ڪتاب جا نسخا:

هن ڪتاب ”الاشارات“ جو واحد قلمي نسخو (جيڪو سڄي

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي. ”الاشارات الي حل المعاهد والمڪالمات“. قلمي موجود درگاه جونائي

دنيا ۾ شايد اڪيلو ئي نسخو آهي) درگاه جوڻاڻي شريف، لڳ وارھ ضلع لاڙڪاڻو جي علمي ذخيره ۾ موجود آهي، جنهن ۾ شرح سان گڏ متن (معاهد العقائد يا المڪالمات) بہ شامل آهي. متن جي مٿان لکيون ڇڪيل آهن، جڏهن تہ شرح لکين کان آزاد آهي. ان منفرد نسخي جو لائبريري تجزيو هن ريت آهي:

ڪتاب جو نالو :	الاشارات الي حل المعاهد والمڪالمات
ڪاتب :	بايزيد بن عثمان الكندياري (ڪنڊياري)
خط :	نستعليق
ڪاغذ :	ديسي ميرو
اوراق :	125
سطور :	21
تقطيع :	22x15 س.م
مالڪ :	نصير محمد بن جعفر بن ميران بوبڪائي

وڌيڪ معلومات:

”معاهد العقائد“ ۽ ان جي شرح، ”الاشارات الي حل المعاهد والمڪالمات“ جو هيءُ واحد نسخو مخدوم صاحب جو خانداني نسخو آهي، جيڪو مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله جي فرزند مخدوم ميان نصير محمد بوبڪائي پنهنجي لاءِ ”ڪنڊيارو“ (ضلع نوشهروفيروز) جي ڪاتب بايزيد بن عثمان ڪنڊياري کان لکرايو ۽ مخدوم نصير محمد جي ملڪيت ۾ رهيو. ڪتاب جي سرورق تي لکيل آهي تہ:

ڪتاب معاهد العقائد، قد يسمي المڪالمات

من مصنفات جعفر بن ميران الحنفي البوبڪائي.

ان کان پوءِ 3 سطن ۾ ڪتاب جو تملڪ هن طرح لکيل آهي:

سطر 1: ملڪ نصير محمد بن جعفر بن ميران بوبڪائي

سطر 2: استڪتبه لنفسه ثم لخلقه وڪاتبه

سطر 3: بايزيد بن عثمان الكندياري

* هن نسخي جي خاصيت هيءُ بہ آهي تہ هن جي هوامش تي خود

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جا منهيٽ به لڳل آهن. منهيٽ اهڙن حاشين ۽ تشريحن کي چئبو آهي، جيڪي خود مصنف لکيا هجن. اهي منهيٽ (مصنف جا حاشيا) گويائڪ ”معاقدالمقائد“ ۽ ”الاشارات“ جو شرح آهن، جيڪي جابجا، ”المڪالمات“ ۽ ”الاشارات“ جي مشڪل مقامن جي حل لاءِ، ”الاشارات“ جي عبارت جي پاسن ۾ لڳل آهن.

* ”الاشارات“ ۽ ”المعاقد“ جي هن قلمي نسخي تي ڪٿي ڪٿي، سندس فرزند مخدوم ميان نصير محمد جا حاشيا به لڳل آهن، مثلاً:

الي الدار التي هي محل الارواح الطاهرة والنفوس الزكية
فان مجرد العقل غير كاف في الهداية الي الصراط المستقيم والحمد لله
رب العالمين۔ لاپنه نصير محمد¹

¹ ”الاشارات الي حل المعاهد والمڪالمات“، قلمي، هامش ص 96

(10)

اَقْلٌ وَاعْدَلُ كَلِمَات

في حُكْمِ فُصُوصِ الْحُكْمِ وَالْفُتُوحَاتِ

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو فارسيءَ ۾ لکيل هيءُ رسالو در حقيقت، پنهنجي ئي ڪتاب ”معاهد العقائد“ (مع شرحه الاشارات) جي خاتمه ۾ آندل هڪ بحث جو شرح آهي، جنهن ۾ مشهور صوفيءَ ابن عربي جي ڪتابن خصوصاً ”فصوص الحڪم“ ۽ فتوحات الهيءَ جي پڙهڻ، انهن جي مطالع ڪرڻ ۽ انهن تي اعتماد ڪرڻ بابت هڪ تحقيقي فتويٰ آهي، هن رسالي ۾ ابن عربيءَ جي ٻنهي ڪتابن بابت راءِ رکندڙ علماءَ کي ٽن قسمن ۾ ورهايو اٿس.

- (1) اهي علماءَ جيڪي انهن ڪتابن جا منڪر آهن ۽ انهن ڪتابن کي غلط ٿا ڪوٺين، (شرعي دليلن جي روشني ۾).
- (2) اهڙا علماءَ جيڪي انهن ٻنهي ڪتابن ۾ آيل مقالات جا معتقد آهن، اهي علماءَ خطري ۾ آهن ته چو ته نبي ڪانسواءِ ڪوبه شخص معصوم ڪونه آهي، خطرو آهي ته اهي علماءَ ڪفر ۾ نه پئجي وڃن.
- (3) اهي علماءَ جن سکوت اختيار ڪيو آهي، نه اعتقاد نه ترديد، انهن احتياط وارو پاسو اختيار ڪيو آهي.

ڪتاب جي ابتدا:

الحمد لله علي ما هداانا للدين القويم ورزقنا اتباع الصراط السوي المستقيم والصلوة والسلام علي عباده الذين اصطفى خصوصاً علي رسوله محمد بن المصطفى وعلي آله المجتبي وعلي كل من تبعهم باحسان وبهم اقتدي وبعد اين است اقل واعدل كلمات در حڪم فصوص الحڪم والفتوحات. بدانڪ بعض از آنچه در خاتمه ڪتاب معاهد العقائد آورده ايم اين است كـ. بعض مشايخ كبار آورده اندك نظر كنندها در ڪتاب فصوص وفتوحات ومانند آن بر سه 3 قسم استـ

اول آنڪ منڪر است از آنچه در آن است ووي معذور است دوم آنڪه ...
ووي بر خطر است سوم آنڪ ساڪت است كه نه اعتقاد حقيقت آن
ڪندونہ رد آن الخ

ڪتاب جو اختتام:

نه اين كه از اين هم ڪتب خود را دور گرداند و تمامي علم تصوف
راتلخ داند كه آن هنگام خود جاهل ماندواز خدا تعالي مسئل است كه
هم را راه راست نمايد وحلاوت حق و تحقيق چشاند. بمنه وكرمه و صلي
الله علي خير خلقه محمد وآله وصحبه وعلي اتباعه اجمعين۔ آمين.

ڪتاب جا نسخا:

هن ڪتاب جا 3 نسخا نظر آيا آهن ۽ چوٿين نسخي جي
معلومات ملي آهي.

(1) مولانا عبدالقادر پنوهاري رحمۃ الله عليه وارو نسخو:

مولانا عبدالقادر پنوهاري (پنو عاقل وارو) وڏو عالم ٿي گذريو آهي.
خليفه محمد يعقوب همايونيءَ جو خاص شاگرد هو ۽ تاج العارفين
حضرت تاج محمود امروٽي جو استاد هو. پاڻ هڪ ڪتاب ”لطائف
العلوم“ ترتيب ڏنو هو جنهن کي سمورن علمن جو جامع انسائيڪلو
پيڊيا ڪوٺجي ته بجاء آهي، اهو بياض هاڻي سندس وارثن وٽ محفوظ
آهي. ان ۾ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو اهو رسالو بجنسه سڄو نقل ٿيل
آهي ۽ ”لطائف العلوم“ جو صرف هڪ صفحو والاري ٿو. ياد رهي
ته ”لطائف العلوم“، 1659 صفحن تي مشتمل آهي ۽ ان جا صفحات فلز
اسڪيپ سائيز جا آهن.

ان نسخي جو لائبريري تجزيو هن ريت آهي:

رسالي جو نالو	:	اقل واعدل ڪلمات في حڪم الفصوص والفتوحات
ڪاتب	:	مولانا عبدالقادر پنوهاريءَ وارا
ڪتابت جو سال	:	لکيل نه آهي البت معلوم ٿئي ٿو ته 1313 هجري لکيل آهي
خط	:	نستعليق
صفحات	:	هڪ صفحو

سطور	:	32
تقطيع	:	32x21 س.م

وڌيڪ معلومات:

رسالي جي اختتام تي لکيل آهي ته:
 ”تقرير و تحرير مخدوم جعفر بن مخدوم عبدالڪريم ميران بوبڪائي رحمہ اللہ. تعاليٰ“۔

(2) قاسميه لائبريري ڪنڊيارو وارو نسخو:

هيءُ نسخو مٿئين نسخي تان ئي نقل ٿيل آهي.	
ڪاتب	: ابو عبدالباري محمد اديس السنڌي ڪنڊياري
ڪتابت جو سال	: 24 ربيع الاول 1416 هـ
خط	: نستعليق
صفحات	: 12
سطور	: 10
تقطيع	: 22x13 س.م

(3) سنڌ آرڪائيويز۔ ڪراچي وارو نسخو:

ڪاتب	:	نامعلوم
سال ڪتابت	:	نامعلوم
خط	:	نسخ
صفحات	:	6 عدد (3 ورق)
سطور	:	13
تقطع	:	21 x 13 س م

وڌيڪ معلومات: هي خطي نسخو ”ڪشف الحق“ سان گڏ هڪ جلد ۾ آهي. ڪاتب ساڳيو ئي آهي، اکر نهايت سهڻا آهن. مڪمل نسخو آهي. هيءُ نسخو سنڌ آرڪائيويز جي ذخيرهءَ ڊاڪٽر بلوچ ۾ 297 نمبر تي آهي.

(4) پشاور وارو نسخو:

جيڪو مولانا سيد ايوب جان بنوري (بيرون ايشيا گيٽ پشاور)

جي ڪتب خانہ ۾ آهي	
ڪاتب	: محمد منصور
سال ڪتابت	: 1270ھ
خط	: نستعلیق
صفحات	: 12
سطور	: 26 ¹

قابل توجه: ڊاڪٽر خضر نوشاهي صاحب لکيو آهي ته: (مخدوم جعفر بوبڪائي) ابن عربي جي مخالفن مان هو ۽ ان (مخدوم جعفر) هڪ جاء تي لکيو آهي ته 14 رسالا "فصوص الحڪم" ۽ "فتوحات مڪيه" جي رد ۾ لکيا اٿس. گويا ڪه هي رسالو انهن 14 مان هڪ آهي² حالانڪه مخدوم جعفر بوبڪائيءَ رساله "اقل واعدل ڪلمات في احڪم فصوص الحڪم والفتوحات" فارسي ۾ اهو نه لکيو آهي ته مان 14 رسالا ابن عربي جي رد ۾ لکيا آهن. بلڪه لکيو اٿس ته: هن فقير جي ڄاڻ ۾ 14 رسالا "فصوص ۽ فتوحات" جي رد ۾ لکيا ويا آهن. اصل فارسي عبارت هن ريت آهي: "در علم اين فقير چارده ڪتب است ڪه محض از براي رد ڪتاب فصوص و فتوحات ڪرده اند"³ اهڙي ريت "الاشارات" ۾ لکي ٿو ته: وقد صنف في الرد علي الفصوص والفتوحات فيما اعلم اربعة عشر ڪتابا اولها "كشف الغطاء" للحافظ احمد بن الحجر العسقلاني وآخرها "المنبي عن ترجمة ابن عربي" لتلميذه الامام السخاوي⁴ (ترجمه: منهنجي ڄاڻ مطابق فصوص الحڪم ۽ فتوحات مڪيه جي رد ۾ هن وقت تائين 14 ڪتاب لکيا ويا آهن. جن مان پهريون ڪتاب "كشف الغطاء" حافظ ابن حجر جو ۽ آخري ڪتاب "المنبي" امام سخاويءَ جو آهي جيڪو حافظ ابن حجر جو شاگرد هو.)

¹ فهرست مشترڪ نسخہ هاي خطي فارسي درياڪستان جلد سيور - از احمد منزوي ص 1745

² خضر نوشاهي - "فهرست دست نويس هاي عربي و فارسي مجموعہ ي دڪتر نبي بخش خان

بلوچ" طبع ايران ص 57

³ "اقل واعدل ڪلمات" فارسي ص 4 قاسميه لائبريري وارو نسخو

⁴ مخدوم جعفر بوبڪائي "الاشارات شرح معاندا المعقائد" قلمي - درگاه جو ٿاڻي - وارہ - لاڙڪاڻہ

(11)

مَقَالِيدُ الْإِسْلَام

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي هن ڪتاب جو ڪوبه قلمي يا چاپي نسخو هٿ نه اچي سگهيو نه وري انهيءَ تصنيف جو ذڪر خود مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي ڪنهن تصنيف ۾ ڪيو آهي ۽ نه ڪنهن عالم ۽ مصنف ان جو تذڪرو ڪيو آهي.

اسان کي ان جو نالو مڪتبہ معروفیہ مٽياريءَ ۾ قلمي ڪتابن جي پريشان ورقن اٿلائڻ دوران، هڪ ورق تي لکيل مليو جنهن ۾ ”مقاليد الاسلام للشيخ المخدوم جعفر البوبڪائي“ جي حوالي سان قرآن ۽ حديث جي متشابهات جو بحث نقل ٿيل آهي. اهو هوبهو نقل ڪجي ٿو:

وذكر في مقاليد الاسلام للشيخ المخدوم جعفر البوبڪائي رح: ومن المتشابه قوله تع: الرحمن علي العرش استوي و حديث الصحيحين: ينزل ربنا كل ليلة الي السماء وقوله تع: يدالله فوق ايديهم و حديث قلوب بني آدم كلها بين اصبعين من اصابع الرحمن و حديث مسلم وغيره: ”يقال لجهنم هل امتلاء وتقول هل من مزيد، حتي يضع رب العزة قدمه فيها“ وقوله تعالي: ولتصنع علي عيني وقوله: فانك باعيننا والحديث المرفوع: ”من فاوض الحجر الاسود فكا نأما يفاوض يد الرحمن“ وفي لفظ: ”الحجريمين الله في الارض“ وقوله تعالي: و جاء ربك والملك صفا صفا وقوله تعالي: اليه يصعد الكلم الطيب وقوله تعالي: تعرج الملائكة والروح اليه وقوله تعالي: الله يستهزي بهم وقوله تع: يخادعون الله وهو خادعهم وقوله تعالي: و مكروا و مكرا الله و غيرها مما وقع في التنزيل والاحاديث ولكل تاويل علي قول من يؤول مذكور في المطولات فمن رام الوقوف علي التأويلات فليطالعها ثم انتهى بلفظه.

قال وفي الزواجر: لاختلاف ان لفظ القرآن يعني قوله تعالي: امنت من في السماء مأول عند الخلف والسلف واما الخلاف في ان نعين ذلك التأويل و نصرف الظاهر اليه و هو مذهب الخلف او نأول اجمالا ولا نعين شيئا بل نفوض علم ذلك الي الله وهو مذهب السلف و اختاره بعض الائمة من المتأخرين و

اختار بعضهم تفصيلا في ذلك وهو ان تعيين التأويل ان قرب من الظاهر و شهدت له قواعد اللغة العربية بالقبول كان اولي والا فالتفويض اولي والآيات والاحاديث وجدناها شاهدة للتأويل لان ظاهرها بدونه يوهم التناقض فوجب المصير اليه. الا تري الي قوله تعالى: الرحمن علي العرش استوي مع قوله تعالى: نحن اقرب اليه من حبل الوريد وهو معكم اينما كنتم ومع خبر: لو دليتم حبلًا لوقع علي الله. فان تلك النصوص يجب تأويله. اذ لا يمكن لاحد ان يقول بظاهر تلك النصوص جميعا واذا وجب تأويل بعضها وجب تأويل كلها اذ لا قائل بالفرق. علي ان الخلف لم يتفردوا بذلك بل أول جماعة من السلف كمالك و جعفر الصادق رح وغيرهما والحاصل: ان مذهب اهل الحق في هذه المسئلة انه يجب علي كل واحد اعتقاده وانما يحصل ذلك بتنزيه الله تعالى عن كل نقص يري او استلزاما بل عن كل مالا نقص فيه ولا كمال واعتقاد انه تعالى انما اتصف باكمل الكمال المطلق في ذاته وارادته و اوصافه واسماءه وسائر شيوته وافعاله. انتهى ما في الزواجر.

قال: ثم أعلم ان الايمان واجب بظاهر الآيات الدالة علي المعاني الموهومات للجسمية بلا تأويل ونفوض المعاني المرادة اليه تعالى ونعتقد بانها صفات له تعالى علي وجه يليق به وهو عز شأنه اعلم به كما هو مذهب السلف واما التأويل فامر جائز ولا يتعين كونه المراد كما جري عليه الخلف وكلام حجة الاسلام: اذ لا دليل علي ارادته عينا والواجب علينا ما ذكرناه الا اذا دعانا داع اليه كما اذا خيف علي العامة الجهلاء لقصور افهامهم المعاني الظاهرة لوقوعهم منها في المحذور فلا بأس بصرف فهمهم الي المعاني التي صانتهم عن الوقوع في ورطة التجسس كما في الاستواء بالا ستلاء والوج بالذات واليد بالقدرة والنزول بنزول امره الي غير ذلك مما بصطته في الاقتصاد وهذا التأويل لهذه الالفاظ لما ذكرنا من صرف فهم العامة عن الجسمية ممكن ان يراد ولا يجزم بارادته خصوصا علي قول اصحابنا لما تريديه ان الالفاظ المذكورة من المتشابهات وحكم المتشابه انقطاع رجاء معرفة المراد منه في هذه الدار.

مقاليد الاسلام جو موضوع:

عربي هولاء ڀر لکيل، مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليه جي

هن تصنيف جو موضوع ڇا آهي؟ جيئن ته ان جو مڪمل نسخو اسان کي نه ملي سگهيو آهي، ان ڪري ان بابت ڪا پڪي راءِ ته ڪانه ٿي مقرر ڪري سگهجي، پر مٿي پيش ڪيل عبارت کي پروڙيندي غالب گمان هيءُ ٿو بيهي ته هيءُ ڪتاب ”معاهد العقائد“ ۽ ”الاشارات“ وانگر علم العقائد ۾ لکيل آهي.

ياد رهي ته ”مقاليد الاسلام“ جي نالي سان هڪ ٻيو به ڪتاب آهي، جيڪو مخدوم بايزيد ٺٽوي رحمۃ الله عليه جي تصنيف آهي، جنهن جو هڪ قلمي نسخو سنڌ ميوزيم حيدرآباد ۾ 184-800 نمبر تي موجود آهي ۽ ان جو ٻيو نسخو قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ آهي.

رساله بيان بدعات

مخدوم جعفر بوبڪائي جي هن رسالي جو ذڪر جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي هڪ اردو مقالي ”سندھ ڪي اجڙي هونئي ڪتبخاني“ ۾ ڪيو آهي ته، اهو رسالو مولانا محمد ابراهيم ڳڙهي ياسين وارن جي ڪتب خانو ۾ هڪ مجموعو¹ رسائل ۾ موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب جا لفظ هي آهن:

”مجموعه رسائل فيها ”رساله“ بيان بدعات“ لمخدوم محمد جعفر بوبڪائي“¹ اسان کي وڏي ڪوشش باوجود انهيءَ ڪتبخاني جي زيارت نصيب نه ٿي. ان ڪري ان رسالي بابت ڪجهه نه ٿو چئي سگهجي ته ان ۾ مواد ڪهڙو آهي؟ البت عنوان مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ اندر ڪن مروج بدعتن جي رد ۾ هيءَ رسالو لکيو ويو.

¹ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ”سندھ ڪي اجڙي هونئي ڪتابخاني“ مجله تحقيق شماره 12-13

سال 1998-99 سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ص - 80.

6- اصول فقہ

(13) تهذيب الاصول

۽

(14) تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ اللہ علیہ هي ٻئي ڪتاب ”اصول الفقہ“ بابت لکيا، جن مان پهريون ڪتاب ”تهذيب الاصول“ متن آهي ۽ ٻيو ڪتاب ”تقريب الوصول“ ان جو شرح آهي. قارئین کي معلوم هئڻ گهرجي ته مخدوم جعفر بوبڪائي تقريباً هر علم ۾ هڪ مختصر متن به لکيو ته وري ان جو شرح به جوڙيو. جيئن اهو شرح وڌن طالبن کي پڙهايو وڃي. مثال طور:

1. معاني، بيان ۽ بديع جي علم ۾ ”بنية البيان“ ۽ ان جو شرح ”بيان البنية“
2. علم العروض والقافيه ۾ ”العراضه“، ۽ ان جو شرح ”عرض العراضه“
3. علم النحو ۾ ”اهم النحو المعروف بالكلماتيه“ ۽ ان جو شرح ”المهم في شرح الاهر“
4. منطق ۾ ”رسالة في المنطق“ ۽ ان جو شرح ”معونة المبتدي“
5. علم العقائد ۾ ”معاهد العقائد“ ۽ ان جو شرح ”الاشارات“
6. علم اصول فقہ ۾ ”تهذيب الاصول“ ۽ ان جو شرح ”تقريب الوصول“.

اهڙن ٻين علمن ۾ به مخدوم جعفر بوبڪائي ڪتاب لکيا هوندا، پر انهن جا خطي نسخا يا انهن جي ڄاڻ اسان کي اڃان تائين نه ملي آهي. ڇو ته هُن ڪوبه مروج علم ڇڏيو نه آهي، جنهن ۾ هُن تصنيف نه ڪئي هجي. ”اصول الفقہ“ وانگر هن ”اصول الحديث“ ۾ به متن ۽ شرح لکيو هوندو. اصول تفسير ۾ به هُن ڪو متن ۽ ان جو شرح جوڙيو هوندو.

”تهذيب الاصول“ ۽ ان جي شرح ”تقريب الوصول“ جو ڪو به خطي نسخو اسان کي دستياب نه ٿي سگهيو آهي. البتہ مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتاب ”معونة المبتلي“ جي هامش ۾ حاشيه طور ”كلي مشڪڪ“ جي باري ۾ هيٺين عبارت مصنف جي ڪتاب ”تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول“ تان نقل ڪري آندي وئي آهي:¹

”اي فقد اصطلاحوا علي تسميته مشڪڪا بصفة اسم الفاعل لايقاعه الشك للناظر فيه هل هو مشترك لفظي كوضعه لكل بعض مع مابه تفاوت من نحو الشدة والضعف او هو متواط وضع للقدر المشترك مع قطع النظر عما به التفاوت فالبياض مثلا جنس وبياض الثلج نوع منه وبياض العاج نوع آخره، وكذا في سائر المشككات، من كتاب تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول“

ان عبارت ۾ ”تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول“ کي مخدوم جعفر بوبڪائي جو ڪتاب قرار ڏنو ويو آهي. اهڙي ريت مخدوم جعفر جي ڪتاب ”المهر شرح الاهم“ جي هامش تي حاشيه طور ”تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول“ جي عبارت آندل آهي:²

قوله: والكلام اعم منه - الجملة عند الاصوليين علي ما في احكام الآمدي ومحصل الرازي وعند اللغويين علي ما في صحاح الجوهري ان الكلام اسم جنس يقع علي القليل والكثير انتهى فيقال علي هذا علي كل كلمة ايضا و هي اللفظة الموضوعه ولو علي حرف واحد كبعض امثلة الامر نحو ”ق“ و ”ف“ بخلاف الجملة فانها تطلق علي صيغة الامر باعتبار ان فيها كلمة اخري مستتره لا علي الكلمات المفردة واما عند النحاة فعند الزمخشري وابن الحاجب الكلام والجملة مترادفان اي ماتضمن كلمتين والاسناد الاصل وفي المشهور الذي عليه الجمهور ان الجملة اعم لانها المتضمن لهما مع الاسناد - نقل من تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول جعفر بن ميران البوبڪائي قدس سره“

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”معونة المبتلي“ (هامش) قلعي نسخو - سنڌ آرڪائيوز ڪراچي ص - 35.

² مخدوم جعفر بوبڪائي - ”المهر في شرح الاهم“ قلعي (هامش) مڪتبه محموديه مدينه

هوڏانهن مخدوم صاحب پاڻ پنهنجي ڪتاب ”الاشارات شرح معاهدالمقائد“ ۾ هڪ مسئلي بابت لکي ٿو:¹

”و في التمهيد كلام آخر ابسط من هذا بياننا موافقا لقول البخاريين والاشاعرة. ذكرناه في ”التقريب في شرح التهذيب“ في علم اصول الفقه.“

ان حوالي ۾ هيءَ ڳالهه به واضح ٿي وئي ته اهو ڪتاب علم اصول الفقه ۾ لکيل آهي.

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي - ”الاشارات شرح معاهد المقائد“ - قلمي - درگاه جوثاڻي وارھ لاڙڪاڻو ورق 48 - ب.

(15)

الْمَتَانَةُ

فِي مَرْمَةِ الْخَرَانَةِ

مخدوم جعفر بوبڪائي جو فقه حنفي ۾ لکيل هيءُ عظيم شاهڪار ۽ فقهي انسائيڪلو پيڊيا، در حقيقت ”قاضي جگن گجراتي“ (ت 920 هـ) جي ڪتاب ”خزانة الروايات“ جي تنقيح، تصحيح ۽ ترميم آهي. قاضي جگن گجراتي جو ڪتاب ”خزانة الروايات“ جيئن ته ڪافي ضعيف فقهي روايتن ۽ ڪيترن غير ضروري مسائل تي مشتمل هو ۽ ڪيترن ضروري ۽ اهم مسئلن کان وانجهيل هو ان ڪري مخدوم جعفر بوبڪائيءَ ان جي اصلاح ۽ ڪاٺ ڇاٽ ڪئي ۽ ضروري مسئلن جو واڌارو ڪيو نتيجي ۾ ”المتانة في مرمة الخزانة“ جهڙو لاجواب ڪتاب وجود ۾ اچي ويو.

قاضي جگن گجراتيءَ بابت ”نزهة الخواطر“ ۾ لکي ٿو ته:
عالم ۽ فقيه قاضي جگن گجراتي، مشهور فقيه ٿي گذريو آهي، جنهن جو ”خزانة الروايات“، فقه حنفي جو مبسوط ڪتاب آهي، جنهن لاءِ علامه چلپيءَ، ”كشف الظنون“ ۾ لکيو آهي ته: قاضي جگن گجرات جي ”ڪن“ نالي هڪ ڳوٺ/ شهر ۾ رهندو هو.¹

علامه عبدالحَيٰ لکنوي (متوفي 1304 هـ)، هن ڪتاب کي غير معتبر ڪتابن جي فهرست ۾ شامل ڪيو آهي.² ”خزانة الروايات“ جا نسخا ڪافي ڪتبخانن ۾ موجود آهن.³

¹ عبدالحَيٰ الحسني - ”نزهة الخواطر“ ج 4 ص 82 طبع دائرة المعارف حيدرآباد 1954ع.

² عبدالحَيٰ لکنوي - ”النافع الكبير شرح الجامع الصغير“ مقدمه ص 29 اداره القرآن ڪراچي 1990ع.

³ هڪ خطي نسخو مفتي سعد الله هالائي جو هٿ آڪري، درگاه شريف پير جهنڊو ۽ انجو ٻيو خطي نسخو الكبير اڪيڊمي ڪوئٽي محمد كبير ۾ موجود آهي - عبدالله.

ڪتاب جي ابتداء

المتانة جي متن جي شروعات هنن لفظن سان ٿئي ٿي:
الحمد لله الذي احسن تقويم الانسان و علمه البيان و خص العلماء
بالتبيان و رفع نقادهم درجات في اعلي الجنان و ادام خذل من خالفهم من
العدوان و الصلوة و السلام الاطيان علي رسوله محمد افضل الدعاة الي الرحمن
و علي آله و صحبه و حبه الذين كتب في قلوبهم الايمان. اما بعد فيقول العبد
الجاني، جعفر بن عبد الكريم الشهير بميران بن يعقوب البوبڪائي عاملهم
الله بلطفه الرحماني اني قد حذوت في كتابي هذا، حذو ڪتاب خزانه الروايات
في تبويب ما فيه من المرويات تارڪا ما هو من عديمت الاصول و بعض ما يشبه
التكرار او الاشتهار او التطويل اوزيغه اوضعفه العلماء الفحول و قد اذكر في
الباب عوض المتروڪ ما هو اقوي منه و قد ازيد و اختصر مرارا ايجازا خوفا من
ملالة المزيد و سميته ”المتانة في مرمة الخزانة“ فاقول سائلان الله الاعانة.

ڪتاب جو اختتام:

شر ذڪر في ادب القاضي وان استاء ذنه ان يقبل راءه و يديه و رجليه
فعل، في حاشية السراجية من شرح الآثار مروي ان ابا عبيدة ابن الجراح قبل يد
عمر رضه فاهوي عمر رجليه، فلم يدعه ابو عبيده. في الشفاء راعي ابن عمر محمد
بن اسامة بن زيد فقال ليت هذا عندي فقيل هو محمد بن اسامة بن زيد فطاطا
ابن عمر راسه، و نقريده الارض و قال لورآه رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم
لأخبة، في القنية ولا يكره قيام الجالس في المسجد لمن دخل عليه تعظيما له.
ڪتاب جا نسخا:

”المتانة في مرمة الخزانة“ جا ڪيترائي قلمي نسخا سنڌ، پنجاب،
هندوستان ۽ عربستان ۾ موجود آهن. هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان،
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي تحقيق ۽ تقديم سان 1962ع ۾ شايع
ٿيو. (جنهن جو تذڪرو قلمي ڪتابن جي ذڪر کان بعد ڪنڊاسين) باقي
جن به قلمي نسخن جي معلومات حاصل ٿي سگهي آهي، تن جو وچور هيٺ
پيش ڪجي ٿو هيءُ ڳالھ ياد رکڻ گهرجي ته مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي
تصنيفن مان وڌ ۾ وڌ، ”المتانة“ جائي قلمي نسخا ٿي ملن ٿا:

(1) پير حسام الدين راشدي مرحوم وارو قلمي نسخو:

کاتب	:	نامعلوم
کتابت جو سال	:	28 ذوالحجۃ 1134 هـ
خط	:	نسخ
صفحات	:	
سطور	:	20

(2) جامعہ دينيہ دارالهلدي، نيڙهي وارو نسخو:

کاتب	:	محمد عارف بن محمد افضل، سن (شهر)
کتابت جو سال	:	1 ربيع الثاني 1227 هـ سومر جوڏينهن
خط	:	نسخ
صفحات	:	240
سطور	:	21
تقطيع	:	26x17 س.م

وڌيڪ معلومات:

هن نسخي تي کاتب جي مهر به ثبت ٿيل آهي، جنهن ۾ سال 1227 هـ لکيل آهي. هن نسخي جي خصوصيت هيءَ آهي ته، هن جي هامش تي سنڌ جي مشهور عالمن، فقيهن جون تحريرون لکيل آهن. مثلاً:

- 1 - مخدوم محمد هاشم ٺٽوي. 2 - مخدوم عبدالواحد سيوستانی. 3 - مخدوم محمد عثمان متعلوي. 4 - مخدوم محمد عارف سيوستانی. 5 - فقير عمر 1225 هـ. 6 - قاضي ابوالحسن. 7 - مفتي عزت الله. 8 - ضياء الدين. 9 - مفتي محمد نعيم. 10 - عبدالله. 11 - قاضي عبدالرحمان. 12 - مخدوم ابوالمعالي. 13 - مخدوم ادریس. 14 - مخدوم حامد بوبڪاڻي. 15 - محمد هالائي. 16 - مخدوم عبدالڪريم متعلوي. 17 - محمد باقر عفي عنه. 18 - مخدوم عبدالحميد سيوستانی. 19 - محمد صادق 1215 هـ. 20 - سليمان عفي عنه 1215 هـ. 21 - غلام حسين عفي عنه. 22 - عبدالخالق. 23 -

(3) پنجاب يونيورسٽي لائبريري جو نسخو:

کاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم
خط	:	نسخ
صفحات	:	141
سطور	:	32
تقطيع	:	27x16 س.م
وڌيڪ معلومات:		

هي نسخو آخر ۾ ناقص آهي.⁽¹⁾

(4) درگاه الله آباد، ڪنڊيارو جو قلمي نسخو:

کاتب	:	عبدالله بن مرحوم حافظ اسماعيل بن حاجي عيسيٰ
ڪتابت جو سال	:	26 رمضان 1257 هـ
خط	:	نسخ
صفحات	:	289
سطور	:	صفحہ جي ابتداء ۾ 2 ستون سڌيون، ان کان پوءِ 15 ستون پاسيريون، وري 3 ستون سڌيون آهن، ان کانپوءِ 13 ستون پاسيريون آهن. آخر ۾ 2 ستون سڌيون آهن (ڪل 35 ستون)
وڌيڪ معلومات:		

هن نسخي جي هوامش تي ڪافي حاشيا ۽ تشريحون به لکيل آهن ۽ ڪتاب جو نالو ”متانة الفطانة“ ڄاڻايل آهي.

(5) سنڌ ميوزيم، حيدرآباد وارو نسخو:

کاتب	:	ملا عبدالستار بن محمد شريف ساڪن ڪنڊيارو
ڪتابت جو سال	:	1000 هـ
خط	:	نسخ

⁽¹⁾ عبدالنبي ڪوڪب، ”فهرست مفصل مخطوطات عربيہ“ پنجاب يونيورسٽي لائبريري ص 184.

صفحات : 627

تقطيع : 29x17 س.م

وڌيڪ معلومات:

آخر ۾ لکيل آهي ته: ”تم بعون الله وحسن توفيقه في الف بعد الهجرة النبوية (؟) عليه افضل الصلوة والسلام.“ جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ خطي نسخو مؤلف بوبڪائي جي حياتيءَ ۾ نقل ڪيو ويو. ۽ هيءُ نسخو المتانة جي ٻين سڀني نسخن کان قديم آهي.

(6) سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو جو قلمي نسخو:

ڪاتب : نامعلوم

ڪتابت جو سال : نامعلوم

خط : نسخ

صفحات : 290

تقطيع : 6x9 س.م

وڌيڪ معلومات:

هن نسخي لاءِ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب لکيو آهي ته: مونکي پروفيسر غلام حسين جلباڻي جي وساطت سان مليو هو. لکيو اٿن ته: هن جي ڪتابت جو سن لکيل نه آهي، پر قديم نظر اچي رهيو آهي ۽ سندس خط به سنو آهي.¹

(7) مڪتبہ عاليہ علميہ درگاہ شريف پير جھنڊو وارو قلمي نسخو:

ڪاتب : حاجي رجب ولد برادي ميمڻ

ڪتابت جو سال : 1272 هـ

خط : نسخ

صفحات : 742 (ورق 371)

تقطيع : 21x15 س.م

¹ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي - مقدمه ”المتانة“ - سنڌي ادبي بورڊ 1962 ص 47

(8) مڪتبہ عاليہ علميہ درگاہ شريف پير جھنڊو جو ٻيو قلمي نسخو:

ڪاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم
خط	:	تمام سادو
صفحات	:	127
سطور	:	23 تا 28
تقطيع	:	فل سائيز
وڌيڪ معلومات:		

هيءُ ناقص آهي. ابتداء ۾ ڪتاب الزڪوة کان شروع ٿئي ٿو.

(9) چوٽيارين جي ڪتبخاني جو قلمي نسخو:

هن نسخي جي معلومات، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ڏني آهي، جنهن چوٽيارين جي ڪتبخاني جي مڪمل فهرست وڏي جدوجهد سان تيار ڪئي هئي ۽ ماهوار ”پيغام“ سنڌي ۾ شايع ٿي هئي. ان مطابق هن نسخي جي ڪتابت جو سال 1141 هه آهي.¹ يعني قدامت جي اعتبار سان هي نسخو پير حسام الدين واري نسخي کان ٻئي نمبر تي آهي، جنهن جي ڪتابت جو سال 1134 هه آهي. باقي ڪاتب وغيره جي ڄاڻ ڊاڪٽر صاحب کان ڏني آهي.

(10) مڪتبہ محموديه، مدينه المنوره وارو قلمي نسخو:

هن نسخي کي علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، مدينه پاڪ وڃي پنهنجن اکين سان ڏٺو ان بابت پاڻ لکن ٿا ته:

”المتانة في مرمة الخزائن“ تاليف علامه مخدوم محمد جعفر بوبڪائي سنڌي - ڪتاب ڪا خط عمدہ هي. سن ڪتابت معلوم نہ هو سڳا.² راقم الحروف کي بہ مدينه المنوره ۾ انهيءَ خطي نسخي جي زيارت نصيب ٿي. 206 ورقن تي مشتمل خط نسخ ۾ لکيل هن نسخي جو ڪاتب عبدالغفور بن

¹ ڊاڪٽر بلوچ - ”فهرست ڪتب مڪتبہ چوٽياري“ - ماهوار پيغام، آگسٽ/سيپٽمبر 1980 ص 23

² علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ”مدينه منوره کي ڪتبخاني اور علماء سنڌ کي تصنيفات“ ماهنامہ ”الرحيم“ اردو مئي 1964 ع ص 31.

خادم الشرع صدرالدين بن قاضي محمد بن قاضي سائين ڏند صديقي قريشي ڪنڊياروي آهي. جنهن 1104ھ ۾ ڪتابت ڪئي ۽ 1105 ۾ تصحيح ڪئي. ”المثانه“ کان پوءِ خزانه الروايات“ به انهيءَ ڪاتب جو هٿ آڪري 36 ورقن ۾ موجود آهي ۽ المثانه جو هيءَ خطي نسخو پڻي نمبر تي قديم آهي.
(11) مدرسه صولية - مڪه المڪرمه وارو قلمي نسخو:

هن نسخي بابت علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن لکن ٿا ته:
مڪي مڪرم جي مدرسه صولية ۾ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي ڪتاب جو قلمي نسخو موجود آهي. جنهن جي مون 1963ع ۾ زيارت ڪئي.¹
(12) درگاهه جو ٿاڻي شريف، واره - لاڙڪاڻو وارو قلمي نسخو:

هن نسخي جي زيارت ته نصيب ٿي آهي، پر افسوس جو ان جو تفصيل ان وقت لکي نه سگهيس.
(13) پشاور وارو نسخو:

هي خطي نسخو نهايت خوبصورت آهي. جنهن جي آخر ۾ ”خزانه الروايات“ به ڏنل آهي.

ڪاتب	:	لکيل نه آهي
ڪتابت جو سال	:	لکيل نه آهي
خط	:	نسخ
صفحات	:	640 (ورق: 320) (المثانه جا صفحات)
سطور	:	21

وڌيڪ احوال:

هن خطي نسخي جي هوامش تي مختلف فقهي تحريرون به درج آهن. خود مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جون فتاوتون ۽ تحريرون به لکيل آهن. اهو خطي نسخو اسان مولوي مير اڪبر قصه خواني پشاور وٽ ڏٺو جنهن جي سي بي ۽ فوٽو

¹ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي - مقالو ”مخدوم محمد جعفر بوبڪائي“ ماهوار ”الرحيم“ سنڌي - نومبر ڊسمبر 1988ع ص 40.

استيت قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ محفوظ آهن. هن جي سرورق تي ملڪيت، نوشهروفيروز جي هڪ رهواسي جي ڏيکاري وئي آهي؛ لکي ٿو: مالڪ: فقير عثمان بن مرحوم طاهر محمد عفيٰ عنهما ساڪن نوشهرو قصبه دريلا.

المتانة جو چاپي نسخو:

”المتانة في مرمة الخزائن“، پهريون دفعو 1962ع / 1381ھ ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو. ”المتانة“ جو هيءُ چاپي نسخو ٽوٽل 888 صفحن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ مقدمو 118 صفحات، اصل متن 652 صفحات ۽ فهرستون 118 صفحن تي مشتمل آهي.

مقدمو سنڌ جي مشهور عالم ۽ فاضل، علام غلام مصطفيٰ قاسمي ترتيب ڏنو آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب جي سوانح، مخدوم صاحب جي تصنيفات جو مفصل تذڪرو المتانة تي تبصرو فقہ ۽ اصول فقہ جي تعريف، ان جا ماخذ ۽ سرچشما، فقهاء جا طبقات، افتاء جا اصول، مفتي جا آداب ۽ آخر ۾ ”متانة الروايات“ جا ماخذ بيان ڪيا آهن. ان سان گڏ ”متانة“ اندر بيان ٿيل مسئلن جي مناسبت سان ڪيترن سنڌي عالمن جون فتوائون حاشيي اندر درج ڪيون آهن. مثلاً: ”الدرالمختار“ نالي فقہ جي مشهور ڪتاب تي مخدوم عبدالواحد سيوستانی ”رش الانوار“ نالي شرح لکيو هو جيڪو هن وقت ناپيد آهي. ان جا ڪجهه حصا، علام قاسمي کي هٿ آيا، جن کي ”متانة“ جي مناسب مقامن ۾ حاشين اندر آڻي، ان کي هميشه لاءِ محفوظ ڪري ڇڏيو.

علام غلام مصطفيٰ قاسمي، هن چاپي نسخي ترتيب ڏيڻ وقت 4 نسخا سامهون رکيا هئا:

- (1) سيد حسام الدين راشديءَ وارو قلمي نسخو (جنهن کي اصل قرار ڏنو ويو آهي)
- (2) دارالهدى ٺٽيءَ وارو قلمي نسخو (جنهن جي رمز ”ده“ رکي وئي آهي)
- (3) درگاه شريف پير جهنڊو جو نسخو (جنهن جي رمز ”صع“ رکي وئي آهي)
- (4) سنڌي يونيورسٽيءَ وارو نسخو (جنهن کي تعليقات اندر تبصريحي طور ذڪر ويو آهي)

(16)

الحُجَّةُ القَوِيَّةُ في جوابِ الرَّسَالَةِ الحَلْفِيَّةِ

هيءُ ڪتاب مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليه پنهنجي هڪ همعصر عالم ”قاضي قاسماڻي“ جي ردَ ۾ جوڙيو هو. قاضي قاسماڻي جو چوڻ هو ته: سنڌي محاورن ۾ جيڪو جملو ڳالهايو ويندو آهي ته ”مون کي طلاق آئي سنه“ يعني ”مون کي طلاق جو قسم“ مڙس طرفان انهن لفظن جوڻ سان عورت تي طلاق ڪا نه پوندي.

مخدوم جعفر بوبڪائي، ان جي ردَ ۾ فتويٰ ڏني ته انهن لفظن سان (سنڌين جي عرف ۽ رواج مطابق) طلاق واقع ٿي ويندي.

مؤلف موصوف، هن ڪتاب کي هڪ مقدم، 21 فصلن ۽ هڪ خاتمي تي ترتيب ڏنو آهي. هر فصل کي ”مذڪره“ جو عنوان ڏنو اٿس، اهڙا 21 مذاڪرات آهن. هر مذاڪره ۾ مخالف فريق (قاضي قاسماڻي ۽ ان جا همناوا) جو هڪ دليل ذڪر ڪري، پوءِ ”الجواب“ جي عنوان سان ان جو ردَ ڪيو اٿس. ڪتاب جو خاتمو ڏاڍو دلچسپ آهي، جنهن ۾ هن پنهنجا ۽ پنهنجي دوستن ۽ بزرگن جا اُهي خواب ذڪر ڪيا آهن، جن ۾ انهيءَ طلاق واري مسئلي تي، مؤلف جي موقف کي پذيرائي حاصل ٿئي ٿي. پنهنجا خواب تاريخوار ذڪر ڪيا اٿس، مثلاً لکي ٿو ته:

”بعد ما فرغت مما سودت فيه اراني تعاليٰ وهو بڪل شيء اعلم ليلة الاثنين الرابعة من محرم سنة ست و ستين بعد تسعمائة من سني هجرة النبي الاكرم رؤيا مشتملة علي اعظم بشارة لي باني قد اصبحت الحق“.

(ترجمو) ”هن ڪتاب جي لکڻ کان جيئن ئي فارغ ٿيس ته مون کي الله تعاليٰ خواب ڏيکاريو (وڌيڪ علم الله پاڪ کي) سومر جي رات، محرم جي

چوٿين تاريخ هتي ۽ سال 966 هـ هو. انهيءَ خواب ۾ مون کي بشارت ملي ته مان حق تي آهيان.“

(فائدو) هن ڪتاب ۾ ان دور جا طلاق بابت سنڌي محاورا جام لکيل آهن ۽ هوبهو نقل ڪيا ويا آهن، ان مان ڏهين صدي هجري جي سنڌي ٻولي جي جوڙجڪ، سنڌي ادب ۽ محاورن ۽ سنڌي لکڻي سنڌي صرف، نحو معاني، بيان، بديع ۽ گرامر بابت ڳوڙهي معلومات ملي ٿي.

ڪتاب جي ابتداء:

”بسم الله الرحمن الرحيم. لك الحمد يا منان علي ما الهمتنا السداد والصواب“ ونظرت الينا بعين العناية والتعريج في منازل قريبك وأنسك يا وهاب وخصصتنا بمزيد الاعتبار والعرفان من بين الامر والاحبار والاحباب والصلوة والسلام علي نبينا وحبيبك محمد افضل من نطق بالحق ... الخطاب ... اما بعد فيقول العبد الضعيف الجاني جعفر بن ميران بن يعقوب البوبڪائي عاملهم الله بلطفه الرحيمي والرحماني: انه قد مرّ كثير من عوام السنود علي الحلف الذي فيما بينهم هو المشهور واعتادوه مرور الاعصار والدهور وتعارفوه في نحو ”مون طلاقن اتي سنو“ فيماركبو بهما اردفوه به او قدموه وقد اقيتني بانعقاد اليمين به اعيان العلماء الذين كانوا في الديار السندية ثم ان بعض المنتسبين الي العلم والفقاهة في زماننا وسميتها ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ ورتبتها علي مقدمة واحدي وعشرين مذاكرة وعلي خاتمة“

ڪتاب جو اختتام:

”والله عنده مفاتيح العلوم والغيوب كلها وبيده مقادير الاشياء باسرها وله الحمد علي ما يختص من يشاء بما يشاء ويلهمه الصدق والصواب ثم يعطيه بما ينعم به عليه تفضلا وتلطفا جزيل الثواب والصلوة والسلام علي من نرجو شفاعته يوم المرجع والمآب وآله واهل بيته وجميع الاصحاب وعلينا معهم وعلي كل من اجتهد اخطا او اصاب“

ڪتاب جا نسخا:

”الحجة القوية“ جا ٻه نسخا معلوم ٿيا آهن، جن جو ذڪر ڪجي

(1) پنجاب يونيورسٽي لائبريري وارو نسخو:

ڪاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم
خط	:	نسخ
زبان	:	عربي
ڪاغذ	:	سفيد، ميرو ڊيسي
اوراق	:	74
سطور (هر صفحي ۾)	:	19
تقطيع	:	23 x 16 س.م

(2) قاسميه لائبريري - ڪنڊيارو وارو نسخو

ڪاتب	:	مولانا اسماعيل بن ايوب سنائي
ڪتابت جو سال	:	لکيل نه آهي.
خط	:	نسخ
زبان	:	عربي
اوراق	:	116
سطور (هر صفحي ۾)	:	13
تقطيع	:	22 x 16 س.م

وڌيڪ معلومات:

هن خطي نسخي جي سرورق تي ڪاتب (اسماعيل بن ايوب السنائي) جي نالي هيٺ هڪ سطر ڊاٽل آهي. ان جي هيٺيان لکيل آهي: ”ثمر صارملڪا لعمر بن داؤد شراء من ورثته“ ان کان پوءِ هيٺيان لکيل آهي: ”ثمر صارملڪالا ... (اڳتي ڊٽل آهي) نسخي جي آخر ۾ لکيل آهي:

تم واستڪتبه مولفه جعفر بن ميران البوبڪاڻي

(ڪتاب پورو ٿيو ۽ هيءُ نسخو لکرايو/ڪتابت ڪرايو خود

مؤلف جعفر بن ميران بوبڪاڻي)

ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ مصنف وارو خطي نسخو آهي. پر ممڪن آهي ته هي خطي نسخو مصنف واري نسخي جو هوبهو اتارو هجي، جنهن ۾ ڪاتب موصوف اِهي اکر (واستڪتبه اخ) به نقل ڪري ڇڏيا هجن. جنهن جو دليل هي آهي ته هومش تي لکيل منهيات جي آخر ۾ لکي ٿو: ”منه رح“ يعني اتي مخدوم جعفر لاءِ ”رحمة الله عليه“ جي دعا استعمال ڪئي وئي آهي. يعني مؤلف وفات ڪري ويل هو ان کان پوءِ هي خطي نسخو لکيو ويو.

نوٽ: ”الحجة القوية“ جي هن خطي نسخي جي هومش تي مؤلف جا منهيات (اهي حاشيا ۽ تعليقات، جيڪي مؤلف پنهنجي ڪتاب جي وضاحت لاءِ لکيا هجن) به درج آهن.

(17)

حَلُّ الْعُقُودِ فِي طَلَاقِ السُّنُودِ

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو هيءُ ڪتاب ٻه سنڌين ۾ رائج طلاق ۽ ان جي فقهي احڪامن بابت لکيل آهي. شايد ان وقت سنڌ اندر طلاق جو مسئلو ڳنڍيل شڪل اختيار ڪري چڪو هوندو. انڪري مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، طلاق جي مسئلن تي مختلف ڪتاب لکيا ۽ فتاوتون ترتيب ڏنيون.

ڪتاب جا نسخا:

هن ڪتاب جو ڪو ڇاپي نسخو نه آهي ٿي ڪونه البت قلمي نسخو به هن وقت ناياب ۽ اڻلڳ آهي. ان جي هڪ نسخي جي نشاندهي ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مخدوم جعفر جي ڪتاب ”حاصل النهج“ (فارسي) جي انگريزي مقدمي ۾ ڪئي آهي. لکي ٿو ته:

All the works except No: viii (نهج التعلم) were once available in the Pir Jhando Library (District Hyderabad) Sindh, and were entered in the catalogue, used by the present writer in 1944 under Nos: 799_Fiqh(i) (المتانة في مرمة الخزانة), 810_Fiqh (ii) with the title of Kashf Al_Haqq. 796_Hadith (iv) (عجالة الطالبين), 1230 (vi), 799 (vii) is available in the Sindh University Library and in more than one private libraries and has also been published by the Sindhi Adabi Board, Hyderabad. No: (iii) (كشف الحق) is preserved in the Sindh University Library but is not known to exist elsewhere. Nos: (iv) (فتح الدارين) and No. (v) (عجالة الطالبين) are available in more than one private collection.¹

¹ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، مقدم حاصل النهج بنام (Introduction) ص 5 طبع دانشگاه سنڌ 1969.

(ترجمہ) ”سموريون تصنيفات (9 عدد جيڪي ڊاڪٽر بلوچ مٿي ذڪر ڪيون آهن) سواءِ ائين نمبر (نهج التعلم) جي، پير جهنڊو لائبريري (ضلع حيدرآباد، سنڌ) ۾ موجود هيون. 1944ع واري (انهيءَ ڪتب خانہ جي) ڪٽلاگ ۾ انهن ڪتابن جا نمبر هن ريت آهن:

نمبر 799 - فقہ : المتانة في مرمة الخزانة

نمبر 810 - فقہ : البصارة في العمل بالاشارة

نمبر 796 - حديث: الصالح المنصف (كشف الحق جي نالي سان)

نمبر 123 - حديث: عجاله الطالبين

نمبر 1230 - حل العقود في طلاق السنود

نمبر 799 - قرنه في مرنه و پرنه

نمبر 797 - : حاصل النهج

”المتانة في مرمة الخزانة“ جا نسخا سنڌ يونيورسٽي لائبريري ۾ ۽ ٻين ڪافي پرائيوٽ لائبريرين ۾ به موجود آهن ۽ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع پڻ ٿيو آهي. ۽ كشف الحق (iii) سنڌ يونيورسٽي لائبريري ۾ موجود آهي، پر پوري ڄاڻ نه آهي ته ڪٿي رکيل آهي. عجاله الطالبين (iv) ۽ فتح الدارين (v) ڪافي پرائيوٽ لائبريرين ۾ موجود آهن.“

جيئن ته پير جهنڊو جو ڪتب خانو نيشنل ميوزيم ڪراچي وارن خريد ڪيو هو ان ڪري اتي هن ڪتاب ”حل العقود“ ۽ مخدوم صاحب جي ٻين تصنيفن جي زيارت ڪرڻ لاءِ وڃڻ جا نالا، ڊاڪٽر بلوچ پير جهنڊي جي لائبريري ڪٽلاگ جي حوالي سان ڄاڻايا آهن) پر انهن ڪتابن مان صرف ٻه ڪتاب ڏسڻ ۾ آيا. 1- فتح الدارين. 2- حاصل النهج.

ياد رهي ته پير حسام الدين راشديءَ پڻ، تاريخ ”مظهر شاهه جهاني“ جي حاشيي ۾، مخدوم صاحب جي تصنيفات جي فهرست ۾ هن ڪتاب (حل العقود في طلاق السنود) جو نالو ڏنو آهي.¹ انهيءَ فهرست ۾ پير صاحب 9 ڪتاب ڄاڻايا آهن، جهڙي طرح ڊاڪٽر بلوچ صاحب به 9 ڪتاب ڄاڻايا آهن.

¹ پير حسام الدين راشدي - حاشيه تاريخ مظهر شاهجهاني فارسي ص 68 طبع سنڌي ادبي بورڊ

ٻنهي ۾ فرق صرف آهي ته پير صاحب نائون ڪتاب ”منهج العمال“ (مختصر ڪنز العمال) ڄاڻايو آهي.

هن ڪتاب جو ذڪر مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ پنهنجي رسالي ”تمام العناية في الفرق بين صريح والكناية“ ۾ ڪيو آهي. لکي ٿو:
ان قيل اذا كان القائل بلفظ ثلثا لم يرد باحدي المرات الثلث الطلقات الثلث بل انما نوي بكل مرة تطبيق واحدة جديدة فهل يقع الثلث ام لا قلت: لا، لما ذكره العلامة جعفر البوبڪائي نفعنا الله ببركاته في ”حل العقود“ ونصه هكذا: ان قال لموطوء ته: جهدي جهدي او جهديم ”ثلث مرات واراد بالتكرير التأسيس دون التاكيد، لا يقع الا واحد انتهى“¹

ياد رهي ته اها عبارت (ان قال لموطوء ته جهدي الخ) مخدوم صاحب جي ٻئي ڪتاب ”البيان المبرم“ ۾ به موجود آهي.² ان جي آڌار تي فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي لائبريري ۾ لکي ٿو ته:

”ممڪن هي اس رساله (البيان المبرم) ڪا دوسرا نام ”حل العقود“ بهي هو.“³

پر حقيقت هي آهي ته: هن ڪتابن ۾ ساڳي عبارت ليڻ سان، انهن جو هڪ هجڻ لازم نه ٿو اچي. جيڪڏهن ”ڪنز الدقائق“ جو هڪ مسئلو ساڳئي عبارت سان ”مختصر القدوري“ ۾ اچي وڃي ته: ڪنز ۽ قدوري هڪ ڪونه ڇڻا، ممڪن آهي ته مخدوم صاحب اهو مسئلو جهڙي طرح ”البيان المبرم“ ۾ لکيو آهي، تهڙي طرح ”حل العقود“ ۾ به لکيو هجي. ۽ ائين مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي تصنيفن ۾ ڪندو آهي. مثلاً: اعتڪاف جي سنه موڪده هجڻ جو مسئلو ۽ ان بابت مڪ مڪرمه ۾ مخدوم جعفر جو شيخ محمد بن محمد البڪري کان پڇا ڪرڻ واري ڳالهه، ”المتانة“ ۾ ”باب

¹ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، ”تمام العناية في الفرق بين صريح والكناية“ ص 35 مطبوع

قاسمية لائبريري، ڪنڊيارو 1426ھ ۽ ”تمام العناية“ قلمي موجود مٽياري شريف ص 5

² ڏسو۔ ”البيان المبرم“ قلمي ورق 25-ب

³ ”فهرست مخطوطات“، پنجاب يونيورسٽي لائبريري طبع لاهور ص 203

الاعتكاف“ اندر بہ آندو آهي ۽ اهو ئي مسئلو بعينه ساڳئي نموني، محمد بن محمد بڪريءَ جي تذڪرہ سان گڏ ”كشف الحق“ ۾ بہ آندو اٿس.

بلڪ ”البيان المبرم“ الڳ ڪتاب آهي ۽ ”حل العقود“ الڳ تصنيف آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي ”البيان المبرم“ جي مقدم ۾ انجو نالو ”البيان المبرم في قول السنود جهدي او جهديم“ لکيو آهي، ان جو ٻيو نالو ”حل العقود“ هجي ها، تہ ضرور ان جو ذڪر بہ مقدم يا حاشيہ ۾ ڪري ڇڏي ها. بظاهر معلوم ائين ٿو ٿئي تہ ”البيان المبرم“ ۾ طلاق جو صرف هڪ مسئلو ۽ ان جي فتويٰ بيان ڪئي وئي آهي. اها هيءَ تہ مٿس زال کي ”طلاق“ ڏنم“ جي بجاءِ ”ڇڏيم يا ڇڏي“ هڪ يا ٽي دفعا چوي ٿو تہ ان جو حڪم ڇا آهي. جڏهن تہ ”حل العقود في طلاق السنود“ ۾ سنڌ اندر رائج مختلف قسم جي طلاقن ۽ ان جي فقهي احڪامن جو ذڪر هوندو.

اسان جي ان ڳالهه جي تائيد هن مان بہ ٿئي ٿي تہ: مفتي محمد پيرائي (ت 1273 هـ)، پنهنجي مشهور فقهي بياض ”مخزن الروايات“ ۾ ”حل العقود في طلاق السنود“ للبوبڪاني مان اقتباس طور هيٺين عبارت آندي آهي: ”المختص بالمجتهد هو استنباط الاحكام الاجتهادية القياسية من ادلتها التفصيلية واما فهم بعض الاحكام من عبارة النص فلا يشترط له الاجتهاد كما صرح به في الكشف والتوضيح والتلويح وغيرها بل يفهمه غير المجتهد ايضاً ابتداء او بعد التبصرة والتأمل فيه“¹

(مجتهد جو ڪم آهي تہ تفصيلي دليلن جي روشنيءَ ۾ فقهي اجتهادي حڪمن جو استنباط ڪرڻ، باقي رهيو عبارة النص مان ڪي فقهي احڪام معلوم ڪري وٺڻ، سو ان لاءِ مجتهد هجڻ شرط ئي نہ آهي. انهيءَ ڳالهه جي چٽائي ڪشف، توضيح ۽ تلويح وغيره (نالي ڪتابن) ۾ ٿيل آهي، غير مجتهد شخص بہ ابتدائي طور يا سوچ ويچار غور فڪر بعد عبارة النص مان فقهي حڪم معلوم ڪري سگهي ٿو).

اها مٿين عربي ”البيان المبرم“ ۾ آهي ئي ڪانہ، جنهن مان ثابت ٿيو

¹ مفتي محمد پيرائي۔ ”مخزن الروايات“ قلمي ج 1 موجود درگاه پير شريف ص 17

تہ ”حل العقود“ الڳ ڪتاب آهي ۽ ”البيان المبرر“ الڳ تصنيف آهي.

حل العقود ڊاڪٽر خانائي صاحب وٽ هيو:

ساهتي پرڳڻي جي مشهور محقق ۽ ليکڪ، ڊاڪٽر حامد علي خانائي صاحب پنهنجي هڪ مقالي ”سنڌي نثر جا ابتدائي اهڃاڻ“ ۾ لکي ٿو:

”مخدوم صاحب جو عربي رسالو ”حل العقود في طلاق السنود“ مون وٽ قلمي صورت ۾ هو پر زماني جي ستم ظريفيءَ جي ڪري گم ٿي ويو“¹

تازو خانائي جي مقالات جو مجموعو ”مقالات خانائي“ جي نالي سان سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجڻ شروع ٿيو آهي. جنهن جي پهريون جلد ۾ لکيل آهي تہ:

”راڻو کي اڄ کان 35 ورهيه کن اڳ ”حل العقود في طلاق السنود“ جو هڪ قلمي نسخو نوشهرو فيروز جي ڀرسان ڪاهي راهو جي هڪ جيد عالم، فاضل ۽ محدث قاضي ميان شاهه محمد (اول) جي ڪتبخاني ۾ دستياب ٿيو هو“²

اسان ميان شاهه محمد ثاني وٽ ڪاهي ”راهو“ ۾ ان ڪتاب لاءِ وياسون تہ متان اتي موجود هجي، پر ڪتاب ڪونه هو.

¹ مهراڻ 1971/4 سنڌي ادبي بورڊ ص 84

² ”مقالات خانائي“ شخصيات، سنڌي ادبي بورڊ 2006 ص 42

(18)

قرنه

في حكم الحلف بالمرنة والپرنه

هن ننڍڙي رسالي ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي، سنڌ ۾ رائج هن قسم بابت فتويٰ لکي آهي ته: ڪو شخص ٻئي کي چوي ٿو: ”مان تنهنجي مرڻي پرڻي ۾ نه ايندس“، جيڪڏهن آيم ته پوءِ هيئن هونئن. (ان دخلت مرنة فلان او پرنة فكذا) ته ان مان مراد ڇا آهي؟

1- هر طرح سان، قطع تعلقات (لاڳاپا ختم) - يا -

2- صرف مرڻي پرڻي جي رسمن ۾ شريڪ نه ٿيندو.

ڪن عالمن پهرئين مطلب کي ترجيح ڏني آهي، ڇو ته عام عرف (مجاز متعارف) اهو آهي ته ان مان مراد هر طرح جا لاڳاپا ٽوڙڻ هوندو آهي پر ان جي مقابلي ۾ ڪن عالمن فتويٰ ڏني آهي ته: ان مان مراد صرف مرڻي ۽ پرڻي جي رسمن ۾ شرڪت کان بائيڪاٽ ڪرڻ آهي، ڇو ته انهن لفظن جي حقيقي معنيٰ اها ئي آهي ۽ ”مجاز متعارف“ جي پيٽ ۾ ”حقيقت مستعمله“ کي ترجيح هوندي آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه، ان مسئلي کي نيت جي اعتبار سان مختلف صورتن ۾ ورهايو ويو آهي ۽ هر صورت جو ”شرعي حڪم“ عليحده عليحده ٻڌايو آهي. ۽ رسالي کي هيٺين ٽن 3 تفصيلن ۾ ورهايو آهي:

1- التفصيل الاول: ان في الاصول خمس مسائل

2- التفصيل الثاني: انه لا يشتهه علي المتفق العارف..... ان

العرف علي اربعة اقسام.

3- التفصيل الثالث: ان فيما نحن فيه ثلثه امور واجبة الاعتبار.

ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله المنان العلام علي ما اوضح سبل الاحكام للانام. وارسل

منهم واليهما الرسل الكرام. لبيان الحلال والحرام. وخص من بينهم محمدا بمزايا علي في الدنيا ويوم القيامة وامته من بين الامر بالعرفان والالهام التام. صلي الله عليه وعلي آله وصحبه القاتمين بما فيه اعلاء الاسلام ونشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له وان محمدا عبده ورسوله شهادة نرجو بها رفع الدرجات في دار السلام اما بعد فيقول العبد الضعيف الجاني جعفر بن ميران البوبڪائي عامله الله الكريم بلطفه الرحيمي والرحماني: هذه "قرنة في حكم الحلف بالمرنة" والپرنة فاعلم اولاً: انه قد استفتي من قبلنا في البلاد السندية فيما تعارف السنود اليمين بقولهم: "ان دخلت مرنة فلان او پرنته فكذا" هل مراد الحالف به قطعه العامر عن الفلان والخاص اعني الاحتراز عن مجرد مرنته وپرنته؟ فافتي بعض علمائها بالاول وبعضهم بالثاني الخ.....

ڪتاب جي پڇاڙي:

فالمفاد بهذا التفصيل هو التحقيق بالعمل وهو النتيجة من المقدمات السابقة في التفصيلين السابقين فلا تغفل والحمد لله القادر الاول علي ما من علينا واجزل والصلوة والسلام علي محمد قدوة الكل وعلي آله وصحبه
 "قرنة" جا قلمي نسخا:

"قرنة في حكم الحلف بالمرنة والپرنة" جا 3 خطي نسخا
 هيستائين دريافت ٿيا آهن جن جو وچور ڏنو وڃي ٿو.

(1) مڪتبه محموديه، مدينه المنوره وارو نسخو:

قرنه جو هي خطي نسخو هڪ ورق تي مشتمل آهي، جيڪو ٻنهي صفحن تي ڦهليل آهي، مستقل ڪتابي شڪل ڪونه اٿس. مخدوم محمد مراد انصاري سنڌي جي فقهي بياض "دفيئنه المطالب" (جنهنجا چار ٽلها جلد مڪتبه محموديه، مدينه منوره ۾ موجود آهن) جلد 2 جي ضمن ۾ "دفيئنه المطالب" جي ورق 102 ۽ 103 جي وچ ۾ بنا نمبر جي چنبرڙايل آهي. البتہ انجو آخري رهيل حصو دفيئنه المطالب جلد 2 جي ورق 103 تي لکيل آهي.

ڪاتب : لکيل نه آهي
 سال ڪتابت : لکيل نه آهي.

خط	:	نسخ
سطور	:	32 في صفحة
تقطيع	:	16 x 22 س.م

وڌيڪ احوال: هن خطي نسخي جي پڇاڙي ۾ رسالي ”قرنه“ بابت ڪجهه لغوي وضاحت لکيل آهي: ”التاء في قرنة تاء زائدة والقرن بدونها جبل يفتل من لحاء الشجر او مصدر قرن يقرن فالمراد ههنا: الاسطار المربوطة والمقرونة.

(2) سنڌ آرڪائيويز۔ ڪراچي وارو نسخو:

ڪاتب	:	لکيل نه آهي
سال ڪتابت	:	لکيل نه آهي
خط	:	نسخ
سطور	:	19
تقطيع	:	11 x 21 س.م

وڌيڪ احوال: هي خطي نسخو سنڌ آرڪائيويز ۾ 53 نمبر تي درج آهي.

(3) پنجاب يونيورسٽي وارو قلمي نسخو:

قرنه هيءُ خطي نسخو پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ۾، 5362 نمبر تي موجود آهي ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي طرفان طلاق بابت لکيل ٻين 4 رسالن سان گڏ هڪ جلد ۾ ٻڌل آهي ۽ انهن 5 رسالن ۾ هيءُ رسالو پهرئين نمبر تي آهي. اهي پنج رسالا هي آهن:

1- قرنه في حڪم الحلف بالمرنة والپرنة.

2- التنميڪ في توقيت المرأة في التطيّق.

3- البيان المبرم في قول السنود چڏي او چڏير.

4- ڪمية الواقع

5- استفتاء فيما تعارف قوم تعليق الطلاق.

انهيءَ نسخي جو لائبريري تجزيو:

ڪاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم

خط	:	نستعلیق سادہ
زبان	:	عربی
کاغذ	:	سفید، دیسی، میرو
ورق	:	6 عدد (1----6 الف)
سطور	:	سراسری 20
تقطیع	:	13 x 24 س.م

(19)

التَّمْيِيقُ

فِي تَوْقِيتِ الْمَرْءِ فِي التَّطْلِيقِ

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي هن رسالي ۾ طلاق جو صرف هڪ مسئلو ۽ ان بابت فتويٰ ذڪر ٿيل آهي. اهو هي ته: جيڪڏهن ڪو شخص چئي ته: ”مان جيڪڏهن هيءُ ڪم ڪريان ته منهنجي زال کي طلاق.“ (امرته طالق ان ڪان ڪذا) جنهن کي فقه جي اصطلاح ۾ ”تعلق“ چئبو آهي. انهيءَ صورت ۾ جيڪڏهن اهو شرط لپي ٿو (يعني اهو ڪم ڪري ٿو وجهي) ته ڇا سندس انهيءَ زال کي طلاق ايندي، جيڪا هن وقت نڪاح ۾ اٿس يا جنهن به مائيه سان پرڻبو ته انکي به طلاق اچي ويندي؟

مخدوم جعفر بوبڪائي فتويٰ ڏئي ٿو ته: ان صورت ۾ صرف انهيءَ زال کي طلاق ايندي، جيڪا هن وقت نڪاح ۾ اٿس. انهيءَ مسئلي جي وضاحت ۽ چٽائيءَ لاءِ مخدوم صاحب فقه جا 3 اصول بيان ڪيا آهن: فليوقف علي ثلثة اصول¹

1- الاول: ان المراد بامرته طالق ان ڪان ڪذا، من ڪانت منكوخته وقت الحلف.

2- الثاني: ان قيام النكاح الذي حلف فيه وقت وجود الشرط ليس بشرط لوقوع الطلاق

3- والاصل الثالث: كون الذات معتبرا في الحاضر لا الوصف

مخدوم صاحب، هن رسالي جي خطبي ۾ پنهنجو نالو ذڪر نه ڪيو آهي. (جهڙي طرح مٿين ٻن رسالن ۾ ڪيو اٿس) پر جيئن ته هن رسالي جي آخر ۾ هي الفاظ آيا آهن ته: وذكرناه في البيان المبرم² (اسان اها ڳالهه ”البيان

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي. رسالہ ”التَّمْيِيقُ فِي تَوْقِيتِ الْمَرْءِ فِي التَّطْلِيقِ“. قلمي۔ پھريون ورق.

² مخدوم جعفر بوبڪائي۔ رسالہ التَّمْيِيقُ فِي تَوْقِيتِ الْمَرْءِ فِي التَّطْلِيقِ، قلمي ص 10 ب

المبرم“ نالي رسالي ۾ ذڪر ڪئي آهي ۽ ”البيان المبرم“ پڪي طرح مخدوم صاحب جي تصنيف آهي. تنهنڪري رسالو ”التنميق“ به مخدوم صاحب جي ئي تصنيف چئبو.

ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله علي ما يطلع شمس التحقيق والعرفان من سرائر الصادقين والصلوة والسلام الاثمان علي رسوله محمد و علي آله و صحبه اجمعين و اشهد ان محمدا عبده و رسوله. شهادة المخلصين فهذا ماسميته ”التنميق في توقيت المرأة في التطليق“ فليوقف فيه علي ثلاثة اصول. الاول: ان المراد بامرته في امراته طالق ان كان كذا من كانت منكوحته وقت الحلف ولا يعتبر الوصف الاوقته بناء علي ما هو المختار الاقوي المبني علي قول الجمهور الحنفية غير الفقيه ابي جعفر و الصبر الشهيد في ان فعلت كذا فحلل الله علي حرام او حلال المسلمين عليه حرام او هرچ بدست راست گيرم علي حرام فيمن ليس له امره وقت الحلف وهو كونه لغوا من الكلام الخ.

ڪتاب جي پڇاڙي:

”فالظاهر ان الشرط فيه هو الوطي المغيا بانقطاع الزوجية الزائلة بانقضاء العدة و بالبينة فلا يقاس عليه المطلق عن الغاية وهذا ما اردنا ايراده هنا و نسال الله المنان ان يعاملنا بالاحسن والاكمل في البدايات والنهايات وان يجعلنا من سباق الغايات و من الفايزين بالدرجات الرفيعة آمين يا رب العالمين.“

ڪتاب جا نسخا:

هن رسالي جو واحد قلمي نسخو پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ۾ 5 رسالن جي انهي مجموعي ۾ ٻئي نمبر تي موجود آهي، جيڪي مخدوم جعفر بوبڪائي جا تصنيف ڪيل آهن ۽ لائبريري ۾ 5362 نمبر تي موجود آهن. ٻئي هنڌ ڪٿي به هي ڪتاب ڏسڻ ۾ نه آيا آهن ۽ نه ڪنهن ڪتب خانو جي فهرست ۾ ان جو ذڪر آهي.

هن نسخي جو لائبريري تجزيو:

نالو: التنميق في توقيت المرأة في التطليق

ڪاتب:	نامعلوم (5 ٽي رسالن جو ڪاتب ساڳيو آهي.)
ڪتابت جو سال:	نامعلوم
خط	: نستعليق سادہ
زبان	: عربي
ڪاغذ	: سفيد، ڊيسي، ميرو
ورق	: 5 عدد (7 - الف تا 11 - ب)
سطور	: سراسري 16
تقطيع	: 24x13 س.م

البَيَانُ الْمُبَرَّمُ

في قولِ السُّنودِ چڙي او چڙيم

مخدوم جعفر بوبڪائي جو هيءُ رسالو سنڌ جي اندر رائج طلاق جي هڪ خاص قسم بابت تحقيقي فتويٰ آهي. اهو مسئلو هي آهي: جيڪڏهن مڙس زال لاءِ چوي: ”مون چڙي“ يا ”چڙيم“ ته ان صورت ۾ طلاق بائن شمار ٿيندي يا طلاق رجعي؟ لاڙي عالمن مان صرف ٻه فاضل (1) علامه ضياءُ الدين بن صدرالدين راهوتي ۽ (2) شيخ محمد بن بايزيد اچي انهن لفظن مان طلاق صريح (طلاق رجعي) جي فتويٰ ڏيندا هئا. انهن بزرگن جو ذڪر مخدوم جعفر بوبڪائي، ڪتاب جي مقدمي ۾ وڏي احترام سان ڪيو آهي:

كانوا يفتون (اي علماء السنڌ) بتخريجهم الصحيح في قول السنود للزوجة تون چهدي آنهين۔ او۔ ون تو ڪهي چهديم بالبينونة وان انكر الزوج النية سوي فاضلين منهم الخ¹

ترجمو: (سنڌ جا سڀئي لاڙي ۽ اترادي عالما) فتويٰ ڏيندا آيا آهن ته: صحيح مسلك مطابق جيڪڏهن سنڌي مڙس زال کي چوي ته: ”تون چڙي آهين“ يا ”وڃا مان توکي چڙيم“. ته ان صورت ۾ بائن طلاق واقع ٿيندي. البت ٻه فاضل انهيءَ جي مخالفت ۾ آهن. (جيڪي انهن لفظن مان رجعي طلاق جا قائل آهن) انهن ٻنهي فاضلن جا نالا هامش تي لکيل آهن (جيڪي مٿي ذڪر ٿيا).

هيءُ ڪتاب تحقيق جو عظيم شاهڪار آهي. مصنف ان کي ۴ مدرڪن ۽ هڪ ثمره تي ترتيب ڏنو آهي (رتبناه اياه علي اربعة مدارك وثمره تتبع فلڪه).

1. المدرڪ الاول: ان الصريح علي الصحيح ماتبادر المراد منه عند التلطف به المخ²

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، ”البيان المبرر“ قلمي (مجموعه 5 رسائل) 12 - الف -

² مخدوم جعفر بوبڪائي، ”البيان المبرر“ قلمي (مجموعه 5 رسائل) 12 - الف -

2. المدرک الثاني: ان اكثر مشائخنا الحنفية ذكروا في اصول الفقه ان الكنايات في باب الطلاق انما سميت كنايات عنه مجازا لانها انما تعمل حقائقها المعلومة الخ¹

3. المدرک الثالث: ان اللفظ المستعمل لرفع قيد النكاح نوعان الخ²

4. المدرک الرابع: انهم قالوا في خليت سبيلك ورها كردمت... وامثالها: انه يقع بها البينونة عن النكاح بلانية الخ.³

5. اما الثمرة فهي امران الاول: ان الصريح من كل وجه اي شرعا وعرفا كطالق و مطلقة رجعي ابد الخ⁴

مخدوم جعفر بوبڪائي جو چوڻ آهي ته: جهڙي طرح فقه جي ڪتابن ۾ ”خليت“، ”خلية“ ۽ اهڙا الفاظ کنايات ۾ شمار ٿي ڪري، نيت وقت بائن طلاق جو سبب بڻجن ٿا، ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ”چڏي“ ۽ ”چڏيم“ جا لفظ انهن عربي لفظن جو ترجمو ٿي ته آهن، پوءِ انهن لفظن سان به بائن طلاق پوندي.

ڪتاب جي ابتدا

الحمد لله الذي ابان طرق الاهتداء والاصابة الي قربه واسبابه وميزها عن اصناف الغي والضلالة في بيدااء البعد و بابه والصلواة والسلام علي رسوله محمد افضل الخلق كلهم واقطابه وعلي كل من دل علي الاحكام الالهية تڪنية وتصريحا من آله واصحابه واحبابه. اما بعد فيقول العبد الجاني جعفر بن ميران بن يعقوب البوبڪائي، عاملهم الله المنان واسلافهم واخلافهم بلطفه الرحيمي والرحماني: ان من هو الآن او كان في البلاد السندية من جنوبيها الي الاقطار الشماليه من العلماء والفضلاء الكاملة ومعلوم كون اهلها من الحنفية كانوا يفتون الخ.

¹ ايضاً، 14 - الف.

² ايضاً، 18 - الف.

³ ايضاً، 24 - الف.

⁴ ايضاً، 24 - الف.

ڪتاب جي پڇاڙي:

فعلی تقدیر: ان ”جهلي“ او ”جهديمر“ من الرواجع، يلزمنا رعاية مسئلة
اللاحق ولا يضرنا التحليل في الاول والتحديد في الثانية كما لا يخفي علي
ذوي النية ونسال الله المنان الهداية والفتح العظيم في البداية والنهاية و حسن
الخاتمة مع الكفاية والعناية في الفاتحة واللاحقة وصلي الله علي خير خلقه
محمد كاشف الغمة اللامة اذا وقعت الواقعة و علي آله وصحبه و تابعيه با
حسان وانصاف الي قيام الساعة.

ڪتاب جا نسخا:

”البيان المبرم“ جا ٽي نسخا هن وقت تائين معلوم ٿيا آهن.

(1) پنجاب يونيورسٽي وارو نسخو:

اتي مخدوم جعفر بوبڪائي جي انهيءَ ”مجموعه رسائل“ ۾ ٽيون
رسالو جيڪو مجموعو 5362 جي نمبر تي انهيءَ لائبريري جي زينت بڻيل
آهي. اهو مجموعو الرسائل پنجن رسالن تي مشتمل آهي:
پنجاب يونيورسٽي لائبريري جي انهيءَ قلمي نسخي جو احوال:
ڪاتب: نامعلوم (5 ٽي رسالن جو ڪاتب ساڳيو ٿو نظر اچي).
ڪتابت جو سال: نامعلوم

خط: نستعليق سادو

زبان: عربي

کاغذ: ميرو، ديسي، سادو

ورق: 11 - ب تا 26 - الف

سطور: ڪنهن صفحي تي 18 ۽ ڪنهن صفحي تي 19

تقطيع: 24x13 س.م

مڪتبہ محموديه، مدينه المنوره وارو نسخو:

”البيان المبرم“ جو هيءُ خطي نسخو مڪتبہ محموديه ۾ موجود
قلمي فقهي بياض ”دفینه المطالب“ (از مخدوم شيخ الاسلام محمد مراد
انصاري سنڌي) ج 2 جي ورق 100 - 102 تي ٺهيل آهي.
ڪاتب: مخدوم محمد مراد سيوهاڻي

ڪتابت جو سال : لکيل نه آهي
خط : نسخ شبه نستعليق

صفحات: 5

تقطيع: 45x29 س.م

(3) سنڌ آرڪائيويز - ڪراچي وارو نسخو:

ڪاتب: نامعلوم

ڪتابت جو سال : نامعلوم

خط : نسخ

صفات: 20 (10 ورق)

تقطيع: 24x14 س.م

وڌيڪ احوال: هن نسخي جي سرورق تي رسالي جو عنوان هن ريت آهي:
رساله بيان مبرم در تحقيق قول اهل سند پر وجه خود چهدي او چهديم تصنيف
مخدوم مرحوم غريق بحر رحمت رحمانى مخدوم جعفر بوبڪائي عليه الرحمة
والغفران -

سمورن نسخن ۾ بهترين نسخو آهي.

نوٽ: هيءَ رسالو سنڌ آرڪائيويز اندر ڊاڪٽر نبي بخش صاحب بلوچ
جي ”ذخيرہ مخطوطات“ ۾ شامل آهي.

(21)

ڪَمِيَّةُ الْوَاقِعِ

(اعني بيان ان الواقع بلفظه طلاقن في تعليق السنود وتنجزهم ڪم هو من الطلقات)

هن رسالي ۾ به مخدوم جعفر بوبڪائي، سنڌين جي هڪ اهم مسئلي کي کنيو آهي، اهو هي ته:

”جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجي زال کي چوي ته: توکي طلاقون آهن يا جيڪڏهن تو هيءُ ڪم ڪيو ته توکي طلاقون آهن.“ (بهيون مثال تنجز جو ۽ ٻيو مثال تعليق جو آهي) ان صورت ۾ ڪيتريون طلاقون پونديون؟ ٻه يا ٽي؟ مخدوم جعفر بوبڪائي تحقيق ڪري فتويٰ ڏني آهي ته: ان صورت ۾ 3 طلاقون پئجي وينديون. جيتوڻيڪ فارسي، خوارزمي ۽ هندي ٻولي وانگر سنڌي ٻولي ۾ ڪو به صيغو تشينه (پن) تي دلالت ڪندڙ الڳ شڪل ۾ ڪو نه آهي (جيئن عربي ۾ هوندو آهي) ۽ سنڌين وٽ جمع گهٽ ۾ گهٽ ٻن کان ٽي شروع ٿئي ٿو ٻه طلاقون هونديون ته به ان کي ”طلاقون“ چئبو ۽ 3 طلاقون هونديون ته به انهن کي ”طلاقون“ چئبو. پر جيئن ته عام سنڌين وٽ 3 طلاقن کان سواءِ طلاق جو تصور ئي ڪو نه آهي. هو عورت کي الڳ ڪرڻ لاءِ ٽي طلاقون استعمال ڪرڻ ضروري سمجهندا آهن. رجعي طلاق جو ته انهن وٽ تصور ئي ڪو نه آهي (هن پندرهن صديءَ ۾ به عام ماڻهن وٽ اهي ئي ڏهين صدي وارا تصورات اڃا قائم آهن) تنهن ڪري ”طلاقون“ جمع جي صورت ۾ 3 طلاقون ئي پونديون.

* فاعلم انه لاثنين للغة الفارسية والخوارزمية والهندية بل كل جمع فيها كما يصدق علي الثلث وما فوقها كذلك يطلق بذلك الوضع علي الاثنين.¹

* وان عوام السنود لمالم يعتقدوا ويتصوروا الطلقات الا الثلث ولم

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي - ”ڪميه الواقع“ - قلمي 26 - ب

يدروا ويفهموا ان هناك نوعاً آخر من الحرمة الخفيفة التي يكون في غير
الثلاث الخ.¹

ڪتاب جي مقدم ۾ مؤلف پنهنجو نالو نه ڄاڻايو آهي. پر جيئن ته رسالي جي آخر ۾ فرمايو اٿس ته: ”جنهن کي وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻي هجي ته اهو مبحث پڙهي، جيڪي اسان رسالي ”الحجة القوية“ ۾ لکيا آهن“ ۽ ”الحجة القوية“ مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ جي ئي تصنيف آهي، تنهن ڪري هيءُ رسالو به مخدوم صاحب جو ئي آهي.

ڪتاب جي ابتدا:

الحمد لله الذي حدد الاشياء وعددها تعديدا وابرر امورا ابراما حميداً وعلق اخرها تعليقا سديدا، اسعد من شاء من خلقه ورزقه عيشا سعيدا واشقي الآخر وان ابقاه زمنا مديدا والصلوة والسلام علي افضل رسله محمد الذي عده مقاماً محمودا وعلي آله وصحبه ومن تبعه باحسان وقام علي الحق عمودا. اما بعد فهذا ما سميته بكمية الواقع اعني بيان ان الواقع بلفظة ”طالان“ في تعليق السنود وتنجيزهم ڪم هو من الطلقات فاعلم انه لا تشنية للغة الفارسيه الخ

ڪتاب جي پڇاڙي:

نعم يطلق كل منهما علي الآخر باعتبار الشمول وان كان شمولها متفاوتين كما لا يخفي ومن اراد من البيان اڪثر من ذا والمزيه فعليه بما اوردها في اواخر ”الحجة القوية“ والحمد لله المنان علي مارضينا اهل التحقيق احكامه المرضية ونسأله المزيد من الطافه الجلية والخفيه.

ڪتاب جا نسخا:

هن رسالي جو واحد قلمي نسخو پنجاب يونيورسٽي لائبريري ۾ موجود آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي جي تاليف ڪيل 5 رسالن جي مجموع ۾ هيءُ رسالو چوٿون نمبر آهي. لائبريري ۾ ان مجموعي جو نمبر 5362 آهي. ٻئي هنڌ ڪٿي به هيءُ رسالو نظر نه آيو آهي ۽ نه ڪنهن ڪتبخاني جي فهرست ۾ ان جو ذڪر ملي ٿو.

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”كمية الواقع“ قلمي - 26 ب

پنجاب يونيورسٽي جي انهي نسخي جو تفصيل:

ڪاتب: نامعلوم (5 ٽي رسالن جو ڪاتب ساڳيو ٿو معلوم ٿئي.)

ڪتابت جو سال: نامعلوم

خط: نستعليق سادہ

زبان: عربي

کاغذ: ميرو ڊيسي، سفيد

ورق: 5 (26 - الف تا 30 - ب)

مسطور: سراسري 20

تقطيع: 13x24 س.م

(22)

استفتاء

(فيما تعارف قوم تعليق الطلاق هڪڙا لي حلف بالطلاق ان افعل

ڪڏا او اقسر بالطلاق ان افعل ڪڏا)

مخدوم جعفر بوبڪائي جو طلاق بابت لکيل هيءُ پنجون رسالو طلاق بابت چند فتوائن تي مشتمل آهي. جيڪي سنڌين ۾ رائج طلاق سان لاڳاپو رکن ٿيون. انڪري هر هڪ فتويٰ ۾ ڪافي سنڌي لفظ نقل ڪيا ويا آهن. اهي فتوائون هي آهن:

(1) لي حلف بالطلاق ان افعل ڪڏا او اقسر بالطلاق ان افعل ڪڏا او ان ڪنت فعلت ڪڏا - الخ. يعني جيڪڏهن ڪو شخص چوي ته: مان جيڪڏهن هي ڪم ڪريان ته مون کي طلاق جو قسم آهي يا چوي ته: "مان طلاق جو قسم ٿو ڪٿان، جيڪڏهن هيءُ ڪم ڪريان" - ته انهيءَ صورت ۾، فقه حنفي موجب اها طلاق معلق ليکي ويندي. يعني جيڪڏهن اهو ڪم ڪندو ته طلاق سندس زال کي اچي ويندي.

(2) في بعض الحيل المشكلة فيما بينهم الاولي ان في قول حالفهم علي طلاق امراته "جي اون توسي گهاريان ته تو کهي طلاقون آهن" او "ته مون طلاقن" "اوترن طلاقن اتي سنو" يمكن الحيلة الخ.

هن فتويٰ جو خلاصو هيءُ آهي ته: جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجي زال کي چوي ته: جي آءُ توسان گهاريان ته توکي طلاقون آهن يا چوي ته: "جي آءُ توسان گهاريان ته مون کي طلاقن جو سنهن" (قسم) يا چوي ته: "جي آءُ توسان گهاريان ته مون کي تن طلاقن جو سونهن" (قسم) اهڙي صورت ۾ ظاهر آهي ته جيڪڏهن مڙس زال سان گڏ گهاريو (گذاريو ساڻ رهيو) ته طلاق اچي ويندي. هاڻي ان کان بچاءُ جو ڪهڙو حيلو آهي؟ ان جو حيلو هيءُ آهي ته: ان عورت کي انهن مٿين لفظن چوڻ کان پوءِ ستت ئي بائن طلاق ڏئي جدا ڪري، ان جي عدت گذرڻ کانپوءِ، ان عورت سان گڏ گذاري (گهاري) اهو هيئن ته ڪا ڀروسا واري عورت جيڪا هن مرد جي لاءِ محرم هجي، اها به انهيءَ مرد ۽ عورت سان

گڏ رهي، جيئن گڏ گهارڻ به ٿي وڃي ۽ زال مڙس وارا تعلقات به نه رهن، چو ته گڏ گهارڻ لاءِ صحبت ۽ خلوة معروفه ضروري نه آهي. اهڙي طرح هو پنهنجي قسم ۾ سچو ٿي پيو ۽ طلاق به نه پئي چو ته طلاق ايندي آهي زال تي. عدت گذرڻ کانپوءِ هن جي زال ٿي نه رهي. ان کانپوءِ انهيءَ عورت سان پلي شادي ڪري ۽ طلاقون به نه پوندس.

(3) في الخلاصة و في الجامع الكبير: رجل قال لآخر: عبده حرّان ساكنتك في هذه الدار شهر رمضان ولا نية له وساكنه فيها ساعة يحنث ولو قال عنيت به مساكنة جميع المدة صدق ديانة لا قضاء الخ.

جيڪڏهن ڪو شخص، پئي ڪي چوي ته: مان توسان هن گهر ۾ جيڪڏهن رمضان مهينو گڏ رهان ته منهنجو ٻانهون آزاد آهي (يا منهن جي زال کي طلاق آهي) ۽ ان وقت ڪا خاص نيت ڪا نه هوس ته ان صورت ۾ جيڪڏهن انهيءَ سان ان گهر ۾ هڪ گهڙي به رمضان جي رهندو ته قسم ۾ ڪامجي ويندو يعني ٻانهو آزاد ٿي ويندس (يا زال کي طلاق اچي ويندس) پر جيڪڏهن چوي ته: منهنجي نيت هي هئي ته: مان جيڪڏهن توسان سچو رمضان گڏ گذاريان ته پوءِ منهنجو ٻانهو آزاد آهي (يا منهنجي زال کي طلاق آهي) مان ته هن سان صرف هڪ گهڙي گڏ رهيو آهيان، سچو رمضان ته گڏ ڪونه رهيو آهيان. ان صورت ۾ ان کي ديانة ته سچو ليکبو پر قضاء (يعني ڪورٽ ۾ يا قاضي وٽ) سچو نه ليکبو.

(4) وفيما تعارف قوم اليمين بمثل قولهم بالفارسية: سوگند مي خورم بطلاق ڪه اگراين ڪار ڪنم او نڪم - او بالسندية: طلاقن اتي سنوه جي هيؤ ڪم ڪندس او نڪندس "او" جي هيئو ڪم ڪريان او نڪريان الخ.

يعني جيڪڏهن ڪو شخص فارسي ۾ يا سنڌي ۾ چوي ته: جيڪڏهن هيءُ ڪم ڪندس يا نه ڪندس، ته مون کي طلاقن جو قسم آهي يا چوي ته: مون کي طلاقن جو سونهن آهي جي هيءُ ڪم ڪريان يا نه ڪريان - ان صورت ۾ طلاق واقع ٿيندي يا نه؟ لکي ٿو ته: ان صورت ۾ طلاق معلق آهي. انهيءَ شرط لپڻ جي صورت ۾ طلاق واقع ٿي ويندي.

معلوم ائين ٿو ٿئي ته هي استفتائات، مٿين 4 چئن رسالن جي

تتم ۽ تڪملہ طور آھن.

بلڪ چوٿين فتويٰ مان لڳي ائين ٿو ته اهو هڪ ٽڪرو آهي، ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ جو چوڻ ته ان ۾ چوي ٿو: ”وسنذكر تو جيھھا في المذاكرة السابعة ان شاء الله تعالى“ (اسان ان جي توجيه ستين مذاڪري ۾ ذڪر ڪنداسين انشاء الله تعالى) ۽ مذاڪرات جو سلسلو ”الحجة القوية“ ۾ ٿي آهي، چوڻ ته ان ۾ 21 مذاڪرات آھن.

رسالي جي ابتدا:

بسم الله الرحمن الرحيم، متوكلا علي لطفه العظيم. استفتاء فيما تعارف قوم تعليق الطلاق هڪڙا. لي حلف بالطلاق ان افعل كذا الخ.

رسالي جو اختتام:

واختار ابو الليث رحمه الله انه ينصرف الي النية و كذا في الكنز فلو وجد كانت اعمل لانه لاينزل عن الكناية القليلة الاستعمال كما الذوق السليم ويفهمه الطبع المستقيم وهي تعمل فيها النية. ڪتاب جا نسخا:

هنن فتوائن جو واحد نسخو مٿين چئن رسالن سان گڏ (5 رسالن جي مجموعي جي صورت ۾) 5362 نمبر تي پنجاب يونيورسٽي لائبريري ۾ موجود آهي، ٻئي هنڌ ڪٿي به هن رسالي جو سراغ نه ٿو ملي.

انهيءَ قلمي نسخي جو احوال:

ڪاتب: نامعلوم (ڪاتب ساڳيو ئي ٿو لڳي.)

ڪتابت جو سال: نامعلوم

خط: نستعليق سادہ

زبان: عربي

کاغذ: ميرو ڊيسي، سادو

ورق: 6 (30 - ب تا 35 - ب)

سطور: 20

تقطيع: 13x24 س.م

البصارة

في العمل بالاءشارة

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمة الله عليه جي هن ڪتاب جي نڀائڻدي، سيد حسام الدين راشديءَ، ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ جي حاشيءَ ۾ ڪئي آهي.¹ مخدوم جعفر بوبڪائي جون تصنيفون ڄاڻائيندي انهيءَ ڪتاب جو ذڪر ڪيو اٿس، البتہ اهو نہ ٻڌايو اٿس تہ انجو نسخو ڪٿي آهي، يا ڪٿي هن ڏٺو آهي، يا ڪهڙي هنڌان ان جي معلومات ملي. علام غلام مصطفيٰ قاسمي بہ شاھ صاحب جي حوالي سان ”المتانة“ جي مقدمه ۾ ”البصارة“ جو ذڪر ڪيو آهي.² پر ان بابت لکيو آهي تہ: ”لم اطلع عليه في شيء من تأليف اعلام بلادنا السند حتي المحقق الفقيه المير علي نواز صاحب البشارة في العمل بالاءشارة“³ الذي لم يترك شيئاً من مؤلفات اعلام السند علي هذا الموضوع الا ذكره. ما احوال علي هذه الرسالة كما احوال علي المتانة“⁴

(ترجمہ) مان ”البصارة“ جو نالو ڪنهن بہ سنڌي عالم جي تصنيف ۾ نہ ڏٺو آهي، حتي ڪہ محقق فقيه مير علي نواز صاحب ”البشارة لاهل الاشارة“ جو مصنف، جنهن انهيءَ موضوع تي سنڌي علماء جي ڪنهن بہ تصنيف کي نہ ڇڏيو آهي، ان بہ ان مسئلي تي ”المتانة“ جو تہ حوالو ڏنو آهي. پر ”البصارة“ جو حوالو نہ ڏنو آهي۔ (ترجمہ ختم)

✽ پير حسام الدين راشدي صاحب جن هن وقت دنيا ۾ موجود ڪين آهن، نہ تہ انهن کان پڇجي ها تہ ان اهو نسخو ڪٿي ڏٺو هو؟ پر لڳي ائين

¹ سيد حسام الدين راشدي۔ حاشيہ تاريخ ”مظهر شاهجهاني“ فارسي ص 68 سنڌي ادبي بورڊ 1962ع

² علام غلام مصطفيٰ قاسمي۔ مقدمه ”المتانة“ ص 118 طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962ع

³ ڪتاب جو صحيح نالو ”البشارة لاهل الاشارة“ آهي. عبدالله

⁴ علام غلام مصطفيٰ قاسمي۔ مقدمه المتانة ص 118 طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962ع

تو ته مخدوم جعفر بوبڪائي انهيءَ موضوع تي اهو ڪتاب لکيو هوندو چو ته اُن جو سندس ئي هڪ همعصر عالم قاضي قاسمائيءَ سان تحريري مقابلو رهندو هو. قاضي قاسمائي، جڏهن پنهنجو ڪتاب ”الرساله الحلفيه“ لکيو ته مخدوم ان جي رد ۾ ”الحجة القوية“ جوڙيو. اهڙي طرح قاضي قاسمائي رحمه الله عليه ”اشاره في التشهد“ جي مڪروه هجڻ بابت هڪ رسالو لکيو هو جنهن جو قلمي نسخو پڻو عاقل ۾ مولانا ابو محمد عبدالله انڊيڙو وٽ ۽ ان جو عڪس قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو ۾ موجود آهي. ممڪن بلڪه گمان اهو ئي آهي ته مخدوم جعفر انهيءَ رسالي جي رد ۾ ”البصارة في العمل بالاشارة“ نالي هيءَ رسالو جوڙيو هجي!

باقي جيتري قدر ڳالهه آهي مير علي نواز علويءَ جي، ته هُن انهيءَ ڪتاب جو نالو ذڪر نه ڪيو سواها ڪا اهم ڳالهه نه آهي. مير صاحب ته سنڌ جي صرف ٻن عالمن جون تصنيفون انهيءَ موضوع تي ذڪر ڪيون آهن

- 1- ”نورالعينين في اثبات الاشارة في التشهدين“، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي¹
- 2- ”كشف غطاء العين لروية الاشارة في التشهدين“² تاليف: علامه شاه فقيرالله علوي³ باقي هن ٻين سنڌي عالمن جي ڪتابن جو تذڪرو ئي نه ڪيو آهي، جيڪي انهيءَ موضوع تي لکيا ويا آهن، مثلاً:

- 1- ”البشارة لاهل الاشارة“ - شيخ محمد حيات سنڌي (ت 1163ھ)⁴
- 2- ”رساله في كراهية الاشارة في التشهد“، مخدوم عبداللطيف دريلائي (جنهن جو ذڪر مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، ”نورالعينين“ ۾ ڪيو آهي)⁵

¹ مير علي نواز علوي ”البشارة لاهل الاشارة“ ص 164 مطبع اسلامي لاهور 1323 ھ.

² اهورسالو مڪمل عربي، مڪتوبات شاه فقيرالله علوي، مطبع اسلاميه سيمر پريس لاهور ص 33 تا ص 38 ۾ آيل آهي.

³ مير علي نواز علوي ”البشارة لاهل الاشارة“ ص 157 مطبع اسلامي لاهور 1323 ھ.

⁴ هن ڪتاب جو قلمي نسخو پنجاب يونيورسٽي لائبريري ۾ s,1016/4068 نمبر تي موجود آهي ۽ مدينه ۾ مڪتبه الملڪ عبدالعزيز ۾ پڻ موجود آهي.

⁵ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي - ”نورالعينين“، قلمي نسخو خياري شريف ص 68 (عڪس موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو)

3- ”رساله في بيان تحقيق صحة الاشارة والبشارة“. مخدوم محمد جان بن مخدوم عبداللطيف دريلائي.¹

4- ”رساله في اثبات عدم الاشارة في التشهد“ - قاضي قاسماڻي.
جهڙي طرح انهن ڪتابن جي نه ذڪر ڪرڻ جو سبب هيءُ آهي ته اهي مير صاحب جي علم ۾ نه اچي سگهيا، تهڙي طرح ”البصارة في العمل بالاشارة“ به مير صاحب جي ڄاڻ ۾ نه هو. انڪري ذڪر نه ڪيائين.
ياد رهي ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب، ”حاصل النهج فارسي“ جي انگريزي مقدمه ۾ پير جهنڊي لائبريري جي 1944ع واري ڪئٽلاگ جي حوالي سان مخدوم جعفر جا 9 ڪتاب ڄاڻايا آهن، انهن ۾ ”البصارة في العمل بالاشارة“ جو نالو به آندو اٿس، جيڪو ڪنهن وقت (1944 ۾) پير جهنڊو لائبريري ۾ موجود هو. جيئن ته پير جهنڊو جو ڪتب خانو نيشنل ميوزم ڪراچي وارن خريد ڪيو هو ان ڪري ان نسخي جي زيارت لاءِ نيشنل ميوزم ڪراچي ۾ ويس، پر اهو ڪتاب اتي ڏسڻ ۾ نه آيو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، پنهنجي ڪتاب ”نورالعينين في اثبات الاشارة في التشهدين“ ۾ ”البصارة“ جو حوالو ڏنو آهي. لکي ٿو ته:
ثم رثيت العلامة جعفرالبوبڪاني قد صرح في رسالته في اثبات الاشارة بان الحافظ ابن حجر قال في تخريجه علي الهداية ان حديث وائل بن حجر المذكور في الهداية المفيد بسط اصابع اليداليمني حالة التشهد فلم اجد له اصلا في حديث وائل رضه انتهي اي بخلاف اليداليسري فان بسطها مذكورة في احاديث كثيرة عند مسلم وغيره وهذا الذي ذكره البوبڪاني ناقلا عن الحافظ نص صريح في تغيير الغرابة بالمعني الذي ذكرناه فتدبر وتامل²

¹ بياض فقہ، محمد عثمان ص 13. موجود درگاه آباد ڪنڊيارو (عڪس موجود قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو).

² مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ”نورالعينين في اثبات الاشارة في التشهدين“ قلمي جو فوٽو موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ص 88.

رسالي جي ابتداء

الحمد لله الهادي لمن يشاء من العباد اوسط مسالك القرب والرشاد والصلوة والسلام علي محمد المرسل الي جميع الخلق والبلاد و علي آله وصحبه افاضل الهداة والسعاة امام بعد فلما سألني بعض الاحبة عن الاشارة بالمسبحة في تشهد الصلوة عند الحنفية كتبت احضر ما كان عندي في ذلك من النقول والعقول وسميته بالبصارة في العمل بالاشارة

رسالي جي پڄاڻي

انما هو دليل عدم رمي الايدي و تحريكها لنحو ذب و الذباب و اللعب باللحية او غيرها فاعرف الحمد لله الفتاح علي الا ولبين والاخرين والصلوة علي رسوله محمدين الذي به هداانا اجمعين و علي آله وصحبه و حزبه و تابعيه فيما فعل و اشار الي يوم القيامة و علينا معهم اجمعين. آمين يا رب العالمين:

”البصارة في العمل بالاشارة“ جو خطي نسخو:

مخدوم جعفر بوبڪائي جي هن رسالي جو واحد خطي تازو همدرد يونيورسٽي جي لائبريري ”بيت الحكمة“ مان دستياب ٿيو. جنهن جو لائبريري تجزيو هن ريت آهي:

ڪاتب	:	عبدالغفار المعروف باسم برخوردار
ڪتابت جو سال	:	1309 هـ
خط	:	نستعليق
صفحات	:	6
سطور	:	15
تقطيع	:	23x16 س-م

وڌيڪ احوال:

هن رسالي (”البصارة في العمل بالاشارة“) سان گڏ اشاره في التشهد بابت علماء سنڌ طرفان لکيل ٻيا به رسالا مجموع جي شڪل ۾ موجود آهن.

1- ”رسالة في اثبات عدم الاشارة في التشهد“ للقاضي القاسماني

2- ”رساله في عدم الاشارة في التشهد“ مخدوم عبداللطيف دربيلي

3- ”رساله في الاشارة في التشهد“ مخدوم محمد جان دربيلي

هن مخطوطي جي همدرد يونيورسٽي جي لائبرري مان دستيابيءَ لاءِ
مان محترم ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب جو ۽ اتان جي مخطوطات جي
انچارج حافظ عبدالحميد صاحب جو نهايت شڪر گذار آهيان، جن هن
ڪتاب جي پريس ۾ وڃڻ کان پوءِ ان رسالي جي فوٽو ڪاپي مهيا ڪري
ڏيڻ ۾ تعاون ڪيو.

(24)

رساله

في اولوية اخفي الذكر من الجهر و بيان السجدة بعد الفراغ من الصلوة. وسجلتين بعد الوتر و حصول سنة الاعتكاف باقل من العشرة. و ضم الذؤابه بعد الفراغ من الصلوة الي الهامة. و بيان جيب القميص. و بيان الطعامم للاقرباء قبل بناء الولد و زفافه

هن مختصر رسالي ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليه 12 عدد مختلف فقهي مسئلن بابت پنهنجي تحقيق پيش ڪئي آهي.

1- ذکر جهري (ڏاڍيان آواز سان) کان ذکر خفي (آهستي آواز سان)

اولي ۽ بهتر آهي.

2- نماز مان فارغ ٿيڻ لاءِ سلام ڦيرڻ بعد متصل، ڪي ماڻهو سجدو اڪيلو ڪندا آهن. ان ۾ دعا گهرندا آهن. اهو ڪم بدعت آهي.

3- ڪي ماڻهو وتر کان پوءِ ٻه سجدا ڪندا آهن. هر هڪ سجده

۾ ”سبح قدوس ربنا ورب الملائكة والروح“ پڙهندا آهن ۽ پنهجي سجدن جي

وچ واري جلسه ۾ آية الكرسي پڙهندا آهن. ۽ ان کي وڏي اجر وارو ڪم

سمجهندا آهن. ان جو ڪو به ثبوت نه آهي. احاديث ۾ البتہ ايترو وارد آهي ته.

حضرت رسول صلي الله عليه وسلم جن وتر جي رڪعتن ۾ سبح اسم ربك

الاعليٰ. قل يا ايها الكافرون. ۽ قل هو الله احد پڙهندا هئا ۽ سلام ورائڻ کان

پوءِ ”سبحان الملك القدوس“ تي دفعا پڙهندا هئا ۽ حديث پاڪ ۾ حضرت

علي رضي الله عنه جي روايت سان پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن بابت

وارد آهي ته: وتر کان پوءِ هيءَ دعا پڙهندا هئا ”اللهم اني اعوذ بك برضاڪ من

سخطڪ واعوذ بمعافاتڪ من عقوبتڪ واعوذ بك منك. لا احصي ثناء عليك

كما اثنت علي نفسك“.

4- ڪي ماڻهو اذان کان پوءِ هيءَ الفاظ ورد طور پڙهندا آهن: ”ولا نعبد الا اياه مخلصين له الدين ولو كره الكافرون“ وغيره اهي لفظ/ڪلمات جيتوڻيڪ سنا آهن (يعني خراب ته نه آهي) پر حديث ۾ جيڪي اذڪار مسنونہ وارد آهن، اهي هي آهن ته: اذان ٻڌڻ کان پوءِ صلوٰۃ پڙهي ۽ مشهور دعا ”اللهم رب هذه التامة“ ۽ اهڙيون دعائون پڙهي، جيڪي حديث مبارڪ ۾ وارد آهن.

5- جن ماڻهن جا واروڏا هوندا آهن، رواج (ڏهين صدي هجريءَ ۾) آهي ته نماز ۾ اهي وار (جيڪي لڙڪائي ڇڏيل هوندا آهن) وري ٺاهي مٿي تي رکندا آهن. مخدوم جعفر فرمائي ٿو ته: اهو عمل سلف صالحين کان منقول نه آهي. ڪٿي هجي ته به ان مٿان ڪو دليل ڪونه آهي، بلڪ ان باري ۾ جيڪا ڳالهه وارد آهي سا هيءَ ته: انهن وارن کي لڙڪيل ڇڏي ڏيڻ سنت آهي.

6- ڪي ماڻهو اهڙا پهراڻ پائيندا آهن، جن جا گريبان سيني تي لڙڪائي ڇڏيندا آهن. ڪن احبابن جو چوڻ آهي ته: اهو جيئن ته عورتن سان مشابهت آهي، جو اهي اهڙي بري، پنهنجي چولي ۾ هٿائينديون آهن، ان ڪري اهڙو پهراڻ مردن لاءِ مڪروه آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي فرمائي ٿو ته: اهو اهڙو قياس آهي، جيڪو رسول الله صلي الله عليه وسلم، صحابه ڪرام ۽ سلف صالحين کان منقول عمل (ته اهي اهڙا پهراڻ پائيندا هئا، جن کي بري هوندي هئي) جي برخلاف آهي، ان ڪري اهو قياس مردود آهي. اڃان به عورتن کي منع ڪجي ته اهڙا چولا نه پائين، ڇو ته ان ۾ ستر ايترو نه ٿوري. باقي مردن کي اجازت هئڻ گهرجي، ڇو ته مردن لاءِ ته سڄو سينو کولڻ جي به اجازت آهي.

7- ڪن شهرن/واهڻن ۾ رواج آهي ته شادي دوران رخصتي کان اڳ ٿي کاڌو کارائيندا آهن، وليمو ڪري ڇڏيندا آهن، حالانڪ اهو مسنون طريقي جي ابتڙ آهي. مسنون طريقو اهو آهي ته رخصتي کان بعد وليمو ڪجي/کاڌو ڪاريو وڃي. مخدوم جعفر بوبڪائي فرمائي ٿو: ماڻهن کي ڇا ٿي ويو آهي! سڌارڻ ٿا مسلمان، نسبت پنهنجي رسول الله صلي الله عليه وسلم جي دين ڏانهن ٿا ڪن ۽ هوڏانهن سنت رسول الله صلي الله عليه وسلم کي ڇڏي ٿا ڏين!!!

8- بعض علماء فرمائن ٿا ته: سنه موڪده اعتكاف ڏهن ڏينهن کان گهٽ سان به ٿيندو آهي ۽ رمضان کانسواءِ ٻين مهينن ۾ ٿي سگهي ٿو. اها ڳالهه ان تحقيق جي برخلاف آهي. جيڪا اسان (جعفر بوبڪائي) ”الماتنه“ ۽ ”رساله نفى الاعتساف في سنه الاعتكاف“ ۾ ڪئي آهي. جنهن جو خلاصو هيءُ آهي ته: سنت موڪده اعتكاف صرف رمضان ۾ آخري ڏهي اندر اعتكاف ۾ ويهڻ سان ئي ادا ٿيندو.

9- جمع جي اذان ثالث (جيڪا اڄ ڪلهه جمعه نماز کان اڌ ڪلاڪ يا ڪلاڪ اڳ ۾ ڏني وڃي ٿي) سا حضرت عثمان رضي الله عنه، ماڻهن جي انبوه ۽ رش ۽ ڪثرت کي ڏسي ڪري وڌائي هئي ۽ اها بدعت به نه چئجي. ڇو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي: ”عليكم بسنتي و سنة الخلفاء الراشدين“. ان مطابق اها اذان به سنت ۾ شامل آهن.

11- ”اذان السنة يوم الجمعة“ يعني جمعي جي ڏينهن هڪ وڌيڪ اذان صرف هن لاءِ چوڻ ته ماڻهو سنت پڙهن، اهو ڪم بدعت آهي. ان لاءِ ته هيءُ لفظ به ڪافي آهن: ”الصلوة رحمكم الله“ پراهي لفظ به نه چوڻ گهرجن. اهڙي اذان حجاج بن يوسف ثقفي وڌائي هئي.

12- ڪن مدرسن ۾ درس کان فراغت بعد ڪي شاگرد، استاد لاءِ احتراماً ڪٿڙا ٿي بيهندا آهن. اهو به سنت نبوي تي هڪ قسم جو وڌاءُ آهي، ڇو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ جبرئيل جڏهن پاڻ ۾ ملندا هئا ته ائين اٿڻ نه ٿيندو هو.

آخر ۾ مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته: اي عالمو! ۽ صالح طالب العلمو! صالح مومنو! مان توهان کي وصيت ٿو ڪريان ته اهي ڳالهيون پاڻ وٽ موجود شخصن کي ٻڌايو ۽ انهن کي اهو به حڪم ڪريو ته ٻين کي به ٻڌائين. ڇو ته اهي عبادت وارا ڪم جڏهن شارح (رسول الله صلي الله عليه وسلم) جي حڪم مطابق ادا نه ڪيا وڃن، (ته مردود ليکيا ٿا وڃن) ته پوءِ بدعتين، جاهلن ۽ باطل پرستن طرفان گهڙيل شريعت مخالف رسمن جو ڇا چئجي!!!

رسالي جي ابتداء

الحمد لله وحده والصلوة والسلام علي من لا نبي بعده، و علي آله و صحبه الذين اقيموا في اجراء الله حق مسنده، وبعد فاعلم انه لا كلام في كثرة ما ورد في فضيلة نفس الذكر سواء جهرا اوسرا واجتماعا او انفرادا في اي وقت كان خلا نحو قضاء الحاجة والجماع و استماع الخطبة ولا في كونه سببا للشواب وقربه وان الامام النووي رضي الله عنه قال في كتاب "الاذكار"؛ انه كما يستحب الذكر يستحب الجلوس في حلق الذكر وقد تظاهرت الدلالة علي ذلك...

رسالي جي پڄاڻي

ثم ايها السادات من العلماء والصلحاء من الطلبة والمؤمنين اوصيكم ان تجربوا من عندكم وتأمروهم ان يخبرو من وراءهم ثم وثمر ان هذه الاحوال الطاعات اذا لم تقع اوفق ما امره الشارع فكيف بما يفعله اهل البدعة والفعلة والجهالة والبطالة من الرسوم المخالفة والافعال الشنيعة و صلي علي الله خير خلقه محمد وآله اجمعين و علي جميع الانبياء والملائكة والمرسلين و من تبعهم باحسان الي يوم الدين. اللهم احشرنا فيهم برحمتك يا ارحم الراحمين.

رسالي جا خطي نسخا

هن رسالي جو واحد خطي نسخو مدينه المنوره ۾ موجود آهي.

مڪتبه محموديه مدينه المنوره وارو نسخو:

ڪاتب	:	علي اصغر بن سيد ولي محمد، ساڪن قريه "لڪي"
خط	:	نسخ
صفحات	:	6
سطور	:	29

وڌيڪ احوال : هيءُ رسالو مڪتبه محموديه ۾ 2621 نمبر تي موجود 47 رسالن جي هڪ مجموعي ۾ درج آهي، جنهن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جا 2 ڪتاب پيا به آهن: (1) "عجالة الطالبين" (2) "كشف

الحق“. رسالي جي منيد ۾ ڪاتب لکي ٿو: هذه رسالة في بيان اولوية اخفي الذكر... من مصنفات المخدوم التحرير المحقق الدقق مخدوم جعفر البوبڪائي عليه الرحمة والغفران.

هن خطي نسخي جي آخر ۾ لکيل آهي ته:

”فرغ من تصنيفه في ثامن عشر ذي القعدة سنة اثنین و خمیس بعد تسعمائة“ (مخدوم جعفر هن رسالي جي تصنيف کان 18 ذوالقعدة سال 952ھ ۾ فارغ ٿيا).

- هن خط نسخي تي ٽن چئن جڳهين تي هامش ۾ مؤلف جا منهيات“ (مؤلف طرفان سمجهاڻيون آهن) به آهن. ان سان گڏ جيڪي 12 مسئلا هن رسالي ۾ بيان ٿيل آهن، انهن جا عنوان هامش تي ڏنل آهن.

رسالة في ارسال الذؤابه

مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجي هن رسالي ۾ وڏن وارن جو مسئلو بيان ڪيو آهي ته جن ماڻهن جا وار وڏا هوندا آهن، رواج (ڏهين صدي هجريءَ ۾) آهي ته نماز ۾ اهي وار جيڪي لڙڪائي ڇڏيل هوندا آهن وري ٺاهي مٿي تي رکندا آهن. اهو عمل سلف صالحين کان منقول نه آهي. ڪٿي هجي ته ان مٿان ڪو دليل انهن وٽ ڪونه آهي. بلڪ ان باري جيڪا ڳالهه وارد آهي، سا هيءَ ته: ”انهن وارن کي لڙڪيل ڇڏي ڏيڻ سنت آهي“، هن رسالي جو ڪو به خطي نسخو اسان کي دستياب نه ٿيو آهي. البت مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه پنهنجي هڪ رسالي ”رسالة في اولوية اخفي الذكر من الجهر“ (جنهن جو ذڪر مٿي گذريو) ۾ اهو مسئلو بيان ڪندي لکي ٿو:

”ان السنة فيها الارسال مطلقا للصلاة وهو ما عند مسلم وابن حبان في كتاب اخلاق النبي صلى الله عليه وسلم وابن القيم في الهدى النبوي وابن تيمية كمافي المواهب“

ترجمو: ان باري ۾ سنت هيءَ آهي ته (وار) بالڪل (هيٺ) ڇڏي ڏجن، جڏهن نماز پڙهي. اها ئي ڳالهه صحيح مسلم ۾ آهي ۽ ابن حبان ”كتاب اخلاق النبي صلى الله عليه وسلم“ ۾ ۽ علامه ابن القيم ”الهدى النبوي، (زاد المعاد؟) ۾ به ائين لکيو آهي ۽ امام ابن تيمية جو به اهو ئي چوڻ آهي، جيئن ”مواهب لدنيه“ ۾ آيل آهي.

ان کان پوءِ مخدوم جعفر بوبڪائي لکي ٿو:

”وقد جمعتهما في ورقتين مع زياده“ (مان انهن ڳالهين کي ٻن ورقن (چئن صفحن) ۾ جمع ڪيو آهي. ۽ وڌيڪ به ان ۾ لکيو آهي).

ان مان معلوم ٿيو ته: مخدوم جعفر بوبڪائيءَ انهيءَ موضوع تي هڪ مستقل رسالو لکيو هو. پر هاڻي دستياب نه آهي.

(26)

نَفْيُ الْاِعْتِسَافِ فِي سُنَّةِ الْاِعْتِكَافِ

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي هن رسالي جو نالو اسان کي مڪتبہ معروفہ مٽياريءَ جا مخطوطات اٿلائيندي، ”درمختار“ جي هڪ قلمي نسخي ۾ مليو جيڪو سنڌ جي علماء جي حاشين ۽ تشريحن سان مزين آهي. جنهن ۾ ”درمختار“ جي مُعلق عبارتن جي حل ۽ تشريح لاءِ هامش سان گڏ، ڌار ڪاغذ جا ٽڪرا ۽ پتيون به استعمال ڪيون ويون آهن، جيڪي متعلقہ صفحات سان چنبڙيل آهن. اڳئين دور ۾ هامش تي تشريحي حاشين جي پرمار جي ڪري، وڌيڪ لکڻ جي گنجائش نه هئڻ سبب وڌيڪ مطلوب تشريح لاءِ اهڙن ڪاغذن جو سهارو ورتو ويندو هو.

”درمختار“ جي ڪتاب الصوم (روزن جو بحث) ۾ اعتڪاف جي مسائل ذڪر ڪرڻ وقت، اعتڪاف جي سنت هجڻ جي بحث دوران، تشريحات تي مشتمل هڪ ڪاغذ/پنو چسپان ٿيل مليو جنهن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جي رسالہ ”نفي الاعتساف في سنۃ الاعتڪاف“ مان هڪ طويل اقتباس ڏنل آهي، جنهن جو تعلق ”رمضان شريف جي آخري ڏهي ۾ مسنون اعتڪاف جي سنۃ موڪده هجڻ“ سان آهي. انهيءَ اقتباس جي آخر ۾ ڪاتب لکيو آهي ته: هذا من الرسالة ”نفي الاعتساف في سنۃ الاعتڪاف“ للعلامة الفهامة المخدوم جعفر بن ميران البوبڪائي“ (يعني: هي عبارت جو ٽڪرو مخدوم جعفر بوبڪائي جي رسالي ”نفي الاعتساف في سنۃ الاعتڪاف“ تان ورتل آهي)

* مناسب آهي ته اهو اقتباس، هت ذڪر ڪري ڇڏجي:

قلت ان لا سنة موڪدة بدون المواظبة، ولا مواظبة منه صلي الله وسلم علي اداء الاعتڪاف الامع استيعاب العشر الاخير لما في جمع الجوامع من مسند ابي داؤد ان النبي صلي الله عليه وسلم كان يعتكف العشر الاوخر

من رمضان فسافر عاما فلم يعتكف فلما كان قابل اعتكف عشرين يوما. اخرج الطبراني واحمد وابوداودو النسائي وابن خزيمة وابو عوانة وابن حبان ومالك ولما فيه من حديث انس قال كان النبي صلي الله عليه وسلم يعتكف العشر الاواخر فسافر سفرا فاعتكف في السنة الاخرى عشرين يوما ولما اخرج البخاري من حديث ابي هريرة انه صلي الله تعالى عليه وسلم يعتكف كل عام عشرة فاعتكف عشرين في العام الذي قبض فيه فالعشر في هذه الطرق وقع معيارا للاعتكاف المؤكد فكانت بيانا للطرق التي كلمة "في" فيها ملفوظة ففي فيها كمافي قوله تعالى: ان ربكم الله الذي خلق الي في ستة ايام وقوله تعالى: الله الذي خلق السموات الي ستة ايام وقوله تعالى: فلا تظلموا فيهن انفسكم وقوله تعالى: قدر فيها اقواتها وايضا ثبت في الاحاديث ان الاعتكاف انما سن لالتماس ليلة القدر في اوتارالعشر الاخير فلزم الاستيعاب وعدم الترك لثلا يشبه فعل المجانين وعبارات كتب الشافعية ايضا كعبارات اكثر كتب الحنفية في ذلك اعني قاصرة غير محررة حق التحرير هذا من رسالة "نفي الاعتساف في سنة الاعتكاف" للعلامة الفهامة المخدوم جعفر بن مخدوم ميران البوبڪائي¹

ياد رهي ته اهائي عبارت تمام ٿوري فرق سان، مخدوم بوبڪائيءَ جي جڳ مشهور "المئانة مرمه الخزانة"² جي باب الاعتكاف ۾ به موجود آهي. سمجه ۾ ائين ٿو اچي ته انهيءَ اعتكاف جي مسئلي جي اهميت کي سامهون رکندي، مخدوم صاحب، صرف "المئانة" ۾ انهيءَ جي موجودگيءَ تي كفايت نه ڪئي، بلڪ انهيءَ بابت هڪ مستقل رسالو "نفي الاعتساف في سنة الاعتكاف" نالي لکيو جنهن جو هڪ اقتباس مٿي گذريو، ۽ مخدوم جعفر جو اهو طريقو رهيو آهي ته هڪ مسئلو ڪنهن ڪتاب ۾ به آئيندو آهي (پڻ مسئلن سان گڏ) ته وري انهيءَ بابت مستقل رسالو به لکندو آهي. جهڙوڪ: ابن عربي جي

¹ الحصفكي علاء الدين "درمختار" قلمي - محشي بحواشي از علماء سند - موجود مکتبہ معروفیہ متیاری، (باب الاعتكاف)

² مخدوم جعفر بوبڪائي "المئانة" طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962 ص 377

ڪتابن ”فصوص الحڪم“ ۽ ”فتوحات مڪتبه“ بابت مخدوم صاحب پنهنجي ڪتاب ”الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات“ ۾ بحث ڪيو آهي.¹ ته وري انهن بابت هڪ مستقل رسالو فارسي ٻولي ۾ ”اقل واعدل ڪلمات درحڪم فصوص الحڪم والفتوحات“ نالي پڻ لکيو آهي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي.

اعتڪاف جو مسئلو

مسئلو هي هو ته ڇا اعتڪاف جي سنه مؤڪده صرف رمضان جي آخري ڏهي سان خاص آهي؟ يا اها سنه مؤڪده، رمضان جي آخري ڏهي جي ڪجهه ڏينهن ۾ يا رمضان کانسواءِ ٻئي ڪنهن مهيني ۾ به ادا ٿي سگهي ٿي؟ بعض عالمن جو خيال هو ته: اعتڪاف سنه مؤڪده، رمضان ۾ ڪجهه ڏينهن (جيتوڻيڪ ڏهن ڏينهن کان گهٽ هجن) مسجد ۾ ويهڻ سان ۽ رمضان کانسواءِ ٻئي مهيني ۾ به اعتڪاف جي نيت سان ويهڻ جي صورت ۾، ادا ٿي سگهي ٿي جڏهن ته مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي تحقيق مطابق اهو صحيح نه آهي، بلڪ اعتڪاف سنت مؤڪده، صرف رمضان سان ۽ رمضان جي آخري مڪمل ڏهي سان خاص آهي، هو پنهنجي لاءِ دليل طور حديثون پيش ڪري ٿو جن مطابق پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن سدائين رمضان ۾ ئي اعتڪاف ڪيو آهي ۽ آخري عشري ۾ ئي اعتڪاف جي نيت سان ويٺا آهن، ۽ سنت مؤڪده چئبو به انهيءَ عمل کي آهي جنهن تي پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن مواظبت (هميشگي) ڪئي هجي.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ پنهنجي تائيد ۾ حديثن ۽ روايتن پيش ڪرڻ کان علاوه نحوي بحث به چيڙيو آهي ۽ قرآن مان مثال پيش ڪندي حديث جي لفظ ”في العشر الاواخر“ کي ”معيار“ تي حمل ڪيو آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي ”المئانه“ ۾ به انهيءَ مسئلي بابت ڪافي لکيو

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”الاشارات“ قلمي، موجوده درگاهه جوڻاڻي۔ لاڙڪاڻو. (آخري صفحات)

آهي جتي هو ٻڌائي ٿو ته: انهيءَ مسئلي تي مڪه مڪرمه ۾ دوستن سان ڏي وٺ ٿي هئي. آخر نوبت وڃي ايتري تائين پهتي جو مخدوم صاحب اهو مسئلو پنهنجي استاد محمد بن محمد البڪري الصديقي وٽ پيش ڪيو جنهن پڻ مخدوم صاحب جي تائيد ڪئي. لکي ٿو ته:

اسان جي ڪن دوستن جو خيال هو ته: اعتڪاف سنت مؤڪده جيڪو آهي سو ڏهن ڏينهن کان گهٽ به ويهي سگهجي ٿو ۽ رمضان کان سواءِ ٻئي مهيني ۾ به ٿي سگهي ٿو. انهن دوستن سان مڪه المشرفة ۾ بحث ٿيو پر انهن منهنجي ڳالهه تسليم نه ڪئي. ڪن دوستن اهو مسئلو انهيءَ علائقي جي هڪ فاضل عالم وٽ پيش ڪيو. انهيءَ به جلد ۾ انهن مطابق فتويٰ ڏني. پوءِ مان اهو مسئلو ڪن دوستن سان گڏجي ڪري پنهنجي استاد شيخ محمد بن محمد البڪريءَ وٽ پيش ڪيو جنهن جلد ۾ (فتويٰ ڏيندي ۽ مسئلي کي سلجهائيندي) ٻڌايو ته: مطلق اعتڪاف ته سنت آهي (جڏهن به ويهجي، ۽ جيترو وقت به ويهجي) باقي سنت اعتڪاف (مؤڪده) اهو مواظبت سان خاص آهي.

وكان بعض اصحابنا من الفريقين علي ان السنة المؤكدة منه عام في اقل من العشر وفي غير رمضان فوقع في مكة المكرمة معهم كلام فلم يقبلوا قولي و رفع بعضهم الامر الي بعض اعيان افاضل تلك البقعة المباركة فتبا درأيه الي مرادهم ثم رفعت انا مع حضور بعضهم الي استاذنا اعلم العلماء الراسخين شيخنا محمد بن محمد البكري الصديقي فقال بديهية: ان نفس الاعتكاف سنة علي العموم واما سنة الاعتكاف فخاصة بالمواظبة.¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي - "المتانة" - طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962 ص 377.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ پنهنجي هڪ رسالي ”رساله في اولوية اخفي الذكر من الجهر“ ۾ پنهنجي انهيءَ رسالي ”نفي الاعتساف“ جو حوالو ڏنو آهي، لکي ٿو:

”ومن ذلك ما قال بعض العلماء ان السنة المؤكدة في الاعتكاف يحصل باقل من عشرة وبعضهم بانها يحصل بكونه في غير رمضان ايضا وهما خلاف ما بيناه في ”المتانة“، و”نفي الاعتساف في سنة الاعتكاف“¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي رساله في اولوية اخفي الذكر من الجهر“ عربي قلمي موجود مڪتبه محموديه - مدينة المنوره ص5.

8- علم الفرائض

(27)

تحصيل الكفاية (في علم الفرائض)

مخدوم جعفر بوبڪائي جو هيءُ ڪتاب علم الفرائض يا ورثي ترڪي جي علم ۾ لکيل آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي جيڪو پنهنجي دور جو عظيم فقيه هو جنهن جا فقه ۾ کوڙ ڪتاب ۽ رسالا لکيل آهن، سو ورثي ترڪي جي فن کي بنا تصنيف جي ڪيئن ٿو ڇڏي سگهي! هن ڪتاب جو ڪو به خطي نسخو اڃان تائين نه ملي سگهيو آهي. جيڪڏهن سنڌ جو مشهور عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب اُن جو ذڪر نه ڪري ها، ته اسان کي ان جي نالي جي ڄاڻ به نه پوي ها. ڊاڪٽر صاحب، درگاه و لهار جي مخطوطات جي فهرست پيش ڪئي آهي، جنهن ۾ هن اتان جا 236 مخطوطات ذڪر ڪيا آهن. ان فهرست ۾ جيڪو آخري ڪتاب ۽ مخطوط آهي، سو ”تحصيل الكفاية“ آهي. لکي ٿو:

(236) الرسالة المسماة بتحليل الكفاية (في ورثه و تركه) للمخدوم الاجل والمرشد الاڪمل ناصر اهل الهداية نعمان ثاني ابو عبدالله جعفر بن ميران عبدالڪريم بن مخدوم يعقوب البوبڪائي (ڪذا عن الكاتب)¹ ان عبارت مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

1. ڊاڪٽر بلوچ صاحب اها عبارت ڪتاب جي سرورق تان ڪاتب جيئن ڪجهه لکيو آهي، نقل ڪئي آهي.
2. ڪتاب جو نالو ”تحليل الكفاية“ ڄاڻايو ويو آهي، جيڪو

¹ ڏسو ڪتاب ”خزينة المخطوطات“ ج 1 سنڌي ادبي بورڊ 2006 ص 451

منهنجي خيال ۾ ”تحصيل الكفاية“ هئڻ گهرجي، ڇو ته ”تحليل الكفاية“ جي ڪا معنيٰ نه ٿي نڪري.

3. بريڪيٽس (قوسين) ۾ ”في ورثه و ترڪه“ لکي ڪري، ڪاتب محترم اسان لاءِ آساني ڪري ڪتاب جو موضوع ٻڌائي ڇڏيو. نه ته اسان ٻڌتر جو شڪار رهون ها ته ڪتاب الائي ڪهڙي موضوع تي لکيل آهن.

4. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ کي ”مخدوم اجل ۽ مرشد اڪمل“ جي القاب سان ياد ڪيو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ تصوف جي سلسلي سان به وابسته هئا، تڏهن ته کيس مرشد ڪوٺيو ويو آهي.

5. کيس ”نعمان ثاني“ جو لقب ڏنو ويو آهي، جنهن مان فقه ۽ فتاويٰ ۾ سندس حيثيت پڌري ٿئي ٿي. ۽ هيءُ به پڌرو ٿيو ته ”نعمان ثاني“ جو لقب سنڌ ۾ سڀ کان پهريائين مخدوم جعفر بوبڪائي کي مليو. مخدوم عبدالواحد سيوستانی کي ”نعمان ثاني جو لقب 200 سال بعد ۾ ڏنو ويو.

• بهرحال جيئن ته هن ڪتاب جو ڪو به خطي نسخو اسان کي دستياب نه ٿيو آهي، انڪري ان بابت ڪو به تبصرو نه ٿا ڪري سگهون.

9- علم الصرف

(28)

شرح ميزان الصرف

مخدوم جعفر بوبڪاڻي جو عربي ٻوليءَ ۾ لکيل هيءُ ڪتاب، علم صرف جي مشهور رسالو ”ميزان الصرف“ فارسيءَ جو شرح آهي. ”ميزان الصرف“ هن وقت درس نظامي ۾ اهم جاءِ والاري ٿو درس نظامي جي ابتدائي ڪتابن مان هڪ آهي. هر هڪ عالم دين، جيڪو فارغ التحصيل ٿيو آهي، ان تقريباً ”ميزان الصرف“ پڙهيو هوندو. تمام مختصر ڪتاب آهي، جنهن ۾ عربي علم صرف جا اصطلاح فارسي ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن.

پر جيترو ڪتاب مشهور ۽ اهم آهي، اوترو سندس مصنف گمنام آهي. سندس مصنف جو نالو تحقيقي طور تي معلوم نه ٿي سگهيو آهي. ”ميزان الصرف“ جي منڍ ۾ مصنف جو نالو لکيل ڪونه آهي، نه وري ڪنهن مؤرخ ۽ تذڪره نويس پڪي طرح ان جو نالو ڄاڻايو آهي. البت اٽڪل تي ڪن تذڪره نگارن، ”ميزان الصرف“ جو مصنف ”وجه الدين بن عثمان بن حسين“ کي ڄاڻايو آهي¹ حالانڪ اهو غلط آهي، ڇو ته وجه الدين پٽ آهي عثمان بن حسين جو ۽ عثمان بن حسين الاديبي ”ميزان الصرف“ جي شارحن مان هڪ شارح آهي، جنهن مان معلوم ٿيو ته ”ميزان الصرف“ عثمان بن حسين کان به اڳ جي تصنيف آهي ته پوءِ عثمان بن حسين جي پٽ وجه الدين کي ”ميزان الصرف“ جو مصنف ڪيئن ٿو چئي سگهجي.²

ڪن مؤرخن، ملاحمزه بدايوني کي ”ميزان الصرف“ جو مصنف قرار

¹ مولانا محمد حنيف گنگوئي ”ظفرالمحصلين“ اردو 309 دارالاشاعت ڪراچي.

² ياد رهي ته عثمان بن حسين الاديبي جو ”مشروح شرح ميزان الصرف“، قلمي صورت ۾ مٿيارين جي مڪتبہ معروفه ۾ موجود آهي ۽ مخدوم جعفر جي شرح ميزان الصرف سان گڏ آهي.

ڏنو آهي،¹ حالانڪ ملاحمزه بدايونيءَ علم الصرف ۾ ”منشعب“ نالي ڪتاب جوڙيو هو جيڪو ”ميزان الصرف“ سان گڏ ڇپيو رهيو آهي. اڪثر عالمن، شيخ سراج الدين عثمان اوڌي، (متوفي 758ھ) کي ميزان الصرف جو مصنف قرار ڏنو آهي، حالانڪ سراج الدين عثمان جو هم سبقي فاضل مير خورد لکي ٿو ته:

”الغرض مولانا سراج الدين درڪبرسني تعلم ڪرد و برابر ڪاتب حروف (مير خورد) در آغاز تعليم ”ميزان“ و ”تصريف“ و قواعد و مقدمات از تحقيق ڪرد“² (ترجمو) مولانا سراج الدين صاحب پوڙهپ ۾ پڙهڻ شروع ڪيو. تعليم جي ابتداء ۾ ڪاتب الحروف (ميرخورد) سان گڏ ”ميزان ۽ تصريف“ پڙهيو ۽ قواعد ۽ مقدمات جي تحقيق ڪيائين.“ ان مان معلوم ٿيو ته شيخ سراج الدين پاڻ ”ميزان الصرف“ پڙهيو هو يعني ”ميزان الصرف“ ان کان اڳ جوڙيل هو خود سراج الدين ڪونه تصنيف ڪيو هو. ان حوالي مان اهو به معلوم ٿيو ته ”ميزان الصرف“ درس نظامي (جنهن جو باني علام نظام الدين سهالوي، متوفي (1161ھ)³ کان اڳ به مدارس عربيہ جي نصاب ۾ داخل هو.

مخدوم جعفر بوبڪائي جهڙي لاثاني عالم طرفان ان ڪتاب جو شرح ڪرڻ ڏس ڏئي ٿو ته ان جي دور ۾ يا خود سندس مدرسه ۾ به اهو ڪتاب داخل درس هو.

”ميزان الصرف“ جا ڪيترائي شرح لکيا ويا آهن، جن مان ڪي هيءَ آهن:

(1) تبیان شرح میزان	مولانا عبدالحی لکنوي
(2) تبیان شرح میزان	مولانا عبدالحق صاحب

¹ مولانا محمد حنيف گنگوہي، ”ظفرالمحصلين“ اردو 309 دارالاشاعت ڪراچي.

² مير خورد، ”سيراالولياء“، مرکز تحقيقات فارسي، ايران و پاڪستان 1978ع ص 299.

³ علام نظام الدين سهالوي جي وڌيڪ احوال لاءِ ڏسو ”تذڪره مصنفين درس نظامي“، مؤلف

پروفيسر اختر راهي، مڪتبہ رحمانیہ لاہور 1978، ص 13 تا ص 17

- (3) تبیان شرح میزان مولانا وارث علي دهلوي
 (4) شرح میزان الصرف مولوي افهام الله سنديلي
 (5) هداية الصبيان شرح میزان شيخ رحمت الله بن نوارالله لکنوي
 (6) الايدان شرح الميزان مولوي احمد الله قريشي
 (7) بيان الصرف شرح میزان الصرف ابو نصر حبيب الله سنيلي
 (8) مشروح الاوزان شرح میزان الصرف عثمان بن حسين الاديب¹

بهر حال هن وقت مخدوم جعفر بوبڪائي جو ”ميزان الصرف“ تي لکيل شرح اسان جي سامهون آهي، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ڪنهن به ڪونه ڪيو آهي. هن شرح جي ابتداء هنن لفظن سان ٿئي ٿي:

”الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة والسلام علي رسوله محمد وآله واصحابه اجمعين. هذه حواشي متعلقه علي ميزان الصرف، قوله: هم افعال اي اصطلاحيه وهي عبارة عن الالفاظ التي يكون الزمان بعض مدلولاتها كلفظ ضرب يضرب تعلق دارد تعلق الدال بمدلوله فان الزمان بعض مدلوله الخ“

شرح جي پڄاڻي هنن لفظن سان آهي:

”ولرعاية الثاني قالوا في التثنية والجمع المؤنث انه التقاء الساكنين علي حده ولم يختلف الحذف منهما ولم يعكس للزوم النقل في الاولين والالتباس واجتماع النونات في آخرين.“

شرح میزان الصرف جا نسخا:

هن وقت تائين مخدوم جعفر بوبڪائي جو هيءُ ڪتاب طباعت هيٺ نه آيو آهي. طباعت ته پري رهي، ڪنهن به تذڪره نويس يا مؤرخ هن شرح بابت ڪا به سڌ نه ڏني آهي، البتہ ان جا قلمي نسخا سنڌ جي مختلف ڪتب خانن ۾ موجود آهن، جن جي زيارت سان هيءُ راقم الحروف مشرف ٿيو آهي، اهڙا 3 خطي نسخا اسان کي دستياب ٿيا جن جو تذڪرو ڪجي ٿو.

¹ مولانا محمد حنيف گنگوٽي، ”ظفر المحصلين“ اردو ص 311 دارالاشاعت ڪراچي.

(1) مڪتبہ معروفہ - مٿياري وارو قلمي نسخو:

جيڪو ميزان الصرف جي هڪ ٻئي شرح ”مشروح
الاوزان“ تصنيف عثمان بن حسين الاديبي سان گڏ آهي لائبريري تجزيو هن
ريت آهي.

ڪاتب: عبدالمجيد متعلوي (مٿياري) آهي ۽ مالڪ به اهو

ٿي آهي.

ڪتابت جو سال: لکيل نه آهي

ڪاغذ : سادو پنهي نسخن جو ساڳيو.

سطور : 11

خط : نستعليق سادو

صفحات : 16، جن ۾ مفخرالادباء عثمان بن حسين

الاديبي جو ڪتاب ”مشروح الاوزان“ به شامل آهن.

تقطيع : 19x14 س-م

وڌيڪ احوال:

”شرح ميزان الصرف“ تصنيف مخدوم جعفر بوبڪائي جي هن
قلمي نسخي جي آخر ۾ مفخرالادباء عثمان بن حسين الاديبي جو شرح
ميزان ”مشروح الاوزان“ به شامل آهي، جيڪو ناقص آهن. البت ابتداء ۾
ڪامل آهي.

(2) قاسميه لائبريري - ڪنڊيارو وارو نسخو:

ڪاتب : (۽ مالڪ) عبدالمجيد متعلوي

ڪتابت جو سال : لکيل نه آهي

خط : نستعليق

صفحات : 9 (5 ورق) ان کانپوءِ ”مشروح الاوزان“ شروع ٿئي ٿو

سطور : 11

تقطيع : 21x15

وڌيڪ احوال:

وچ ۾ ڪجهه صفحات نه آهن. آخر ۾ ترقيمو هن ريت آهي: تمت
تمام شد ”شرح ميزان تصنيف“ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي عفي عنه
الراقر ومالڪ عبدالمجيد عفي عنه.

(3) سنڌ آرڪائيووز وارو نسخو:

کاتب	:	لکيل نه آهي
ڪتابت جو سال	:	1200 (12 محرم)
خط	:	نستعليق سادہ
صفحات	:	14 (7 ورق)
سطور	:	11
تقطيع	:	20x14

وڌيڪ احوال:

سنڌ آرڪائيووز ۾ موجود ”حواشي ميزان الصرف“ جو نسخو
علم صرف ۾ لکيل ٻين ۳ ڪتابن سان گڏ هڪ جلد ۾ آهي.

(1) الشافيه جمال الدين ابن الحاجب

(2) شرح الميزان عبدالرحمن تهرائي

(3) مخزن النقد شرح العقد للعلامة محمد صادق از عبدالله بن

اسماعيل بن عيسي سنڌي.

(نوٽ) شرح/ حواشي ميزان الصرف جعفر بوبڪائي جو هي

نسخو ٻين نسخن جي ڀيٽ ۾ مڪمل آهي. هن خطي نسخي جي سرورق تي هڪ مهر آهي ”محمد بود نور چشم حسن“.

10 - علم النحو:

(29)

بَدَايَةُ النُّحُو

مخدوم جعفر بوبڪائي پاران علم النحو ۾ لکيل هن ڪتاب جي ڄاڻ اسان کي سڀ کان پهريائين مولانا عبدالقادر پنوهاڙيءَ وارن جي علمي بياض ”لطايف العلوم“ مان ملي. 1659 صفحات تي مشتمل، مختلف علمن تي حاوي هن عظيم الشان ڪتاب (لطايف العلوم) جي ابتداء ۾ مولانا عبدالقادر صاحب پنهنجي ڪتبخاني جي فهرست ڏني آهي (ته هي ڪتاب مون وٽ موجود آهن، طبع شده آهن يا قلمي، اسان جي خاندان جا ڪتابت ٿيل آهن يا نه، قيمت ڪيتري اٿن وغيره) اها فهرست 13 صفحات تي مشتمل آهي، جنهن ۾ 450 کن ڪتاب ڄاڻايا اٿس.¹

انهيءَ فهرست ۾ نحو جي ڪتابن جي لسٽ پيش ڪندي لکي

ٿو:

”بداية النحو“ مخدوم جعفر - قلمي - ارثاً (ورثي ۾ مليل)²

ان مان ۽ ڪتاب جي نالي مان پڌرو ٿئي ٿو ته مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب علم النحو ۾ ابتدائي طالبن لاءِ لکيو هو. مولانا عبدالقادر پنوهاڙي وارن جي ڳوٺ (پنوعاقل کان ٻاهر) سندس پوٽيرون وٽ ويڃڻ ٿيو پر هنن وٽ سواءِ سوا ”لطايف العلوم“³ جي ٻيو ڪجهه ڪونه هو.

ڪتاب بداية النحو جي ابتداء:

الحمد لله رب العلمين والصلوة والسلام علي رسوله محمد وآله و

¹ مولانا عبدالقادر پنوهاڙي وارو لطايف العلوم قلمي ص 42 تا ص 52 (عڪس موجود قاسمي

لائبريري ڪنڊيارو.

² حوالو ساڳيو ص 44

³ هن وقت ”لطايف العلوم“ جو اصل نسخو عبدالقادر جي پوٽيرون وٽ موجود آهي.

صحابه و علي كل من نحا نحوهم الي يوم الدين اما بعد فهذه بداية النحو
كتبتها سائلا من الله الفتح ان يفتح ابواب الخير علي المشتغلين بها.
اعلم ان الكلمة العربية اما اسم او فعل او حرف فالحرف ما يحتاج الي
ضميمة كمن و الي والفعل ما يقرن مضمونه بماض او حال او.....

كتاب جي انتهاء:

نڪذا يحذف الواو والياء في يا زيدون اغزن ويهند ارمن كما
يحذف في نحو اغزوا الكفر وارمي الجيش وبلا ضمير بارز كالمتصل
فلذا يرد اللامات ويفتح في نحو اغزون وارمين واخشين كما يرد ويفتح في
اغزوا وارميا واخشيا. ثم عليك بالاهم لنا ثم الاهم من الكتب والعلوم
والاعمال واتباع الاحسان في كل ما يجري عليك من الاحوال والحمد لله
رب العالمين وصلي الله عليه خير خلقه محمد وآله وصحبه اجمعين.

بداية النحو جا قلمي نسخا

هن كتاب جا به قلمي نسخا دستياب ٿيا، جن مان هڪ قاسميه
لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي. کين اهو نسخو پشاور مان مليو اهو
خطي نسخو منڍ/ابتداء ۾ ناقص آهي ۽ ٻيو نسخو جيڪو مڪمل آهي
سو مدينه المنوره مان دستياب ٿيو.

(1) قاسميه لائبريري ڪنڊيارو وارو قلمي نسخو:

ڪاتب	:	سيد محب الله
سال ڪتابت	:	1251 هـ
خط	:	نستعليق
صفحات	:	27 (14 ورق)
سطور	:	18
تقطيع	:	25x15

ترقيم: قد تم الكتاب بداية النحو تصنيف مخدوم جعفر بوبڪائي
رحمة الله عليه في يوم الجمعة وقت الضحي ثلثة وعشرين من شهر المحرم
الحرام من يد اضعف عباد الله سيد محب الله عفي الله عنه سيئاته وارفع
درجاته بحرمة النبي وآله ومولاته آمين. سنة الف ومائتين واحد وخميسن

س 1251 شڪر خدا ڪه از مدد بخت ڪارساز ڪاري ڪه خواستمر از خدا
شد ميسرم۔ آمين آمين

وڌيڪ احوال: هن ڪتاب سان گڏ ٻيا رسالا/ڪتاب به مجموعہ ۾ شامل آهن
(ڪفاية شعبي۔ بدر الواعظين۔ منتخب بداية النحو)

(2) مڪتبه محموديه مدينه المنوره وارو نسخو:

ڪاتب	:	لکيل نه آهي
سال ڪتابت	:	لکيل نه آهي
خط	:	نسخ
صفحات	:	62 (31 ورق)
سطور	:	15
تقطيع	:	15

وڌيڪ احوال: ”بداية النحو“ جو هيء خطي نسخو مڪمل آهي. جيڪو
مڪتبه الملڪ عبدالعزيز مدينه المنوره اندر مڪتبه محموديه واري
ڪليڪشن ۾ 2661 نمبر تي موجود آهي. جيڪو نحو ۽ صرف تي لکيل
رسالن/ڪتابن جو مجموعو آهي. آخر ۾ ترقيمو هن ريت آهي:

”هذه من تصنيف المخدوم المحقق استاذ السند والهند وغيرهما
جعفر بن المرحوم المغفور ميران البوبڪائي عاملهم الله تعالى بلطفه
الرحيمي والرحماني“.

منتخب بداية النحو

مخدوم جعفر بوبڪائي عليه الرحمة جو علم نحو عربي ۾ لکيل هيءَ ڪتاب سندس ئي ڪتاب ”بداية النحو“ جو اختصار آهي. ڪتاب منتخب بداية النحو جا قلمي نسخا: ”منتخب بداية النحو“ جو صرف نالو دستياب ٿيو آهي جيڪو قاسميه لائبريري ۾ موجود بداية النحو واري خطي مجموعي مان مليو آهي جنهن ۾ ”بداية النحو“ کان پوءِ هڪ رسالو نحو جو اُن سان گڏ ٻڌل آهي. جنهن جي سرورق تي ڪنڊ ۾ سرنامو هن ريت لکيل آهي: ”الجزء الاول ”مطلع النحو“ تاليف ميان احمد لکري ڪه من مضافات تهت و ”منتخب بدايه النحو“ ڪه تاليف ميان جعفر بوبڪائي است“ البت ان کانپوءِ صرف هڪ ئي ڪتاب نحو جو ڏنل آهي، جنهن کي اسان ”مطلع النحو“ ئي سمجهون ٿا، ڇو ته مطلع النحو جو هڪ خطي نسخو مڪتب محموديه مدينه المنوره ۾ موجود آهي. اهو هن خطي نسخي سان بالڪل سيم آهي. باقي ”منتخب بداية النحو“ هن جلد ۾ آيل نه آهي. ممڪن آهي ته جلد مان ڪڍيو ويو هجي يا ڪاتب کان لڪڻ رهجي ويو هجي ايترو سو معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر بوبڪائي ”منتخب بداية النحو“ نالي ڪتاب (بداية النحو جو اختصار) جوڙيو هو.

(31)

اهم النحو (گلماتيه)

مخدوم جعفر بوبڪائي، جو عربي نحو جي موضوع تي لکيل ڪتاب، جيڪو مدارس عربيہ ۾ مروج ”ڪافيہ“ ۽ ”هداية النحو“ جي طرز تي جوڙيل آهي. شايد مخدوم صاحب هيءُ ڪتاب ”ڪافيہ“ ۽ ”هداية النحو“ جي متبادل طور ٺاهيو هو جيئن مدرسن اندر پڙهيو وڃي ۽ نحو عربي آسان نموني سمجهاڻي وڃي. ڪتاب جو هڪ نالو ”اهم النحو“ ۽ ٻيو نالو خود مصنف جي طرفان رکيل ”گلماتيه“ آهي. نحو سان مخدوم صاحب کي ڏاڍي دلچسپي هوندي هئي جنهن ڪري هن نحو جي موضوع تي ڪافي ڪتاب ٺاهيا.

ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي رسوله محمد وآله وصحبه اجمعين وعلي من نحا نحوه الي يوم الدين، اما بعد: فهذا اهم النحو وهو علم يعرف به التركيب العربي الخ....

ڪتاب جي پڇاڙي:

وحرف الاستدكار منه تلحق آخر لايراد الوقف لتدارك ما دخل عليه فان كان ساكنا كسر. نبهنا الله المنان عن رقدة الغفلة كلها ثم عليك باباحاث التصريف وتقديمها والحمد لله علي نعمائه التي لاتحصي. والصلوة والسلام علي محمد ورسل الخلائق باجمعها وعلي آلهم و اصحابهم وصالح الامر من آخرها.

ڪتاب جا نسخا:

”اهم النحو“ جا هن وقت تائين اسان کي 2 خطي نسخا معلوم ٿيا آهن. هڪ جوڻاڻي شريف (تعلقه واره لاڙڪاڻو) ۾، ٻيو مڪتبه محموديه مدينه المنوره ۾. ٻنهي جو لائبريري تجزيو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) درگاه جوڻاڻي شريف (ضلع لاڙڪاڻو) وارو نسخو:

کاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم
خط	:	نسخ عربي
ورق	:	55
سطور	:	10
زبان	:	عربي
تقطيع	:	24x14

وڌيڪ احوال:

هن ڪتاب جي پاسن ۾ منهيات به لڳل آهن. هن نسخي جي پڇاڙي ۾ ترقيم لکيل آهي: تم علي يد مؤلفه الفاني في مولده البوبڪاني (پورو ٿيو مؤلف فانيءَ جي هٿ تي، ولادت جي جاءِ بوبڪان ۾)

(2) مڪتبه محموديه - مدينه المنوره وارو خطي نسخو:

کاتب	:	ڪمال الدين محمد حسين
ڪتابت جو سال	:	شوال 1150 هـ
خط	:	نسخ عربي
ورق	:	47 (24 ورق)
سطور	:	13
تقطيع	:	23x14

ترقيم: قد وقع الفراغ من تسويد هذه النسخة الشريفة المسماة باهر النحو وقت الظهر يوم الاثنين في شهر شوال سنة 1150 بيذا حقرا لبلاد ڪمال الدين محمد حسين عفي الله تعالي عنه

وڌيڪ احوال:

هيءُ نسخو ”المهم في شرح الهم“ جي پويان ڏنل آهي. ياد رهي ته ”المهم“ شرح آهي ”الهم“ جو. هن نسخي ۾ پهريائين ”المهم شرح الهم“ ڏنل آهي جيڪو حامل المتن آهي ۽ اهو نداء واري بحث تائين

(متن ۽ شرح) هلي ٿو. ان کان پوءِ ”الاهم“ جو صرف باقي رهيل متن آخر تائين ڏنو ويو آهي.

”المهم في شرح الاهم“ جو ذڪر اڳتي اچي رهيو. جتي اها به ڄاڻ ملندي ته هيءُ خطي نسخو مخدوم محمد عابد السندي جو خانداني نسخو آهي.

فائدو:

مخدوم جعفر بوبڪائي جي هن ڪتاب ”اهم النحو“ جو ذڪر سندس طرفان نحو ۾ لکيل ٻئي ڪتاب ”بداية النحو“ جي پڇاڙي ۾ هنن لفظن سان ڪيو ويو آهي:

”ثم عليك بالاهم لنا ثم الاهم من الكتب والعلوم والاعمال واتباع الاحسان في كل مايجري عليك من الاحوال“¹

(ترجمو: اسان جو ”الاهم“ نالي ڪتاب لازم ڪري وٺجانءِ، ان کان پوءِ ٻيا اهم ڪتاب، علم ۽ عمل پڻ. جيڪي حالات توتي طاري ٿين، ان ۾ چڱائي جي ڪري لڳجانءِ.)

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”بداية النحو“ قلمي نسخو. قاسميه لائبريري، آخري صفحو.

(32)

المهم في شرح الهم

مخدوم جعفر بوبڪائي جو ”علم نحو عربي“ ۾ لکيل هيءُ عربي ڪتاب، درحقيقت سندس ئي ڪتاب ”اهم النحو“ المعروف بـ ”الكلماتية“ جو تفصيلي شرح آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي چاهي پيو ته ”نصاب بوبڪائي“ ۾ هن ڪتاب کي ”اهم النحو“ کان بعد متن جي شرح طور مدارس عربيه ۾ پڙهايو وڃي.

ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله علي ما سهل لنا باحسانه الوافي طريقا يوجب سلوكها رفع الدرجات ونصب بامداده الكافي معارج يدخل راقيا راقيا حضرات القرب ومقاعد المناجات والصلوة والسلام علي نبه محمد الذي اعرب بكلمته مايجري عامله نحو جميع السادات وعلي آله وصحبه الذي اتبعوا سيره في كل من حالتي العسرة والميسرات ففازوا، بافضل الولاية والمقامات وعاجل البشارة بنيل سائر الاماني المرضيات. اما بعد فيقول العبد المليم جعفر بن عبدالڪريم ميران بن يعقوب البوبڪائي. عامله الله تعالي بلطفه الرحيمي والرحماني لما رايت فتور ذوي الهمة وكان من اجل اسباب ما عمر البلاد والازمان من الفتن المدلهة اختصرت في نحو كراستين ما كان من امهات مسائل النحو اهم مهمة، تسهلا لحفظها علي طلابها الجمه ثم وقفت ثانيا للشروع في تحليل ما هناك من المباني الكلامية وذكر بعض القواعد النحوية وتركت ذكر كثير من المباحث اللطيفة والنكات الملحوظة لتلا يمل ولم اوجز في العبارة لتلا يخل وقصدنا انه ان تم ان اسميه ”المهم في شرح الهم“ فله الحمد علي العناية.

ڪتاب جي انتها:

جيئن ته اسان کي ”المهم في شرح الهم“ جو ڪو مڪمل نسخو دستياب نه ٿي سگهيو آهي ان ڪري ڪتاب جي پڄاڻي نه ٿا ڏيئي سگهون.

ڪتاب جا خطي نسخا:

”المهر في شرح الاهر“ جو واحد قلمي نسخو مڪتبه محموديه (مڪتبه الملك عبدالعزيز) مدينه المنوره ۾ موجود آهي، جنهن جو لائبريري تجزيو هيٺين ريت آهي:

ڪاتب : محمد يوسف علي عنه

ڪتابت جو سال : لکيل نه آهي

نوٽ: ڪاتب جو نالو خطي نسخي جي اختتام ۾ لکيل نه آهي. البتہ هن مخطوطي جي ص ۳۸ تي هامش تي هڪ حاشيو لڳل آهي، جنهن جي پڇاڙي ۾ لکيل آهي ته: ”لڪاتبه محمد يوسف عفي عنه“ جنهن مان معلوم ٿيو هن نسخي جو ڪاتب محمد يوسف آهي، جيڪو پڻ علم نحو جو اڻڏو ڄاڻو ۽ ماهر هو جو انهيءَ به ڪٿي ڪٿي ”المهر“ تي حاشيا لکيا آهن.

خط : نسخ

صفحات : 224 ورق 112

سطور : 23

زبان : عربي

تقطيع : 22x13 س-م

وڌيڪ احوال: هيءُ خطي نسخو ”المهر في شرح الاهر“ جو دنيا ۾ واحد خطي نسخو آهي. جنهن جي سر ورق تي مخدوم محمد عابد سيوهاڻي سنڌي (وفات 1257 هـ) جي والد محترم مخدوم احمد علي انصاري سيوهاڻي جي بيضوي مهر لڳل آهي. جنهن تي لکيل آهي: ”عبده احمد علي 1172 هـ“ ان جي ڀرسان لکيل آهي: ”مالڪه بالهبة ذوالخاتمر 1185 هـ“

ترجمو: هن ڪتاب جو مالڪ بخشش طور (يعني مخدوم احمد علي صاحب کي ڪنهن به ڪري هيءُ ڪتاب عنايت فرمايو). آهي مهر وارو (يعني احمد علي) سال 1185 هـ.

ان جي لڳ هيءَ عبارت آهي (جيڪا مخدوم احمد علي جي

والد محترم مخدوم محمد مراد انصاري سيوهاڻي جي هٿ اڪري آهي: وهبتہ لا بني احمد علي. اللهم اجعلہ عالما عاملا آمين. ترجمو: مان هيءُ ڪتاب پنهنجي پٽ احمد علي کي هبه/بخشش ڪري ڏنو. اي الله! کيس عالم بڻائجان عمل وارو. آمين.

ڪتاب تي ٻي مهر ”مڪتبه محموديه“ جي آهي، جنهن جي هيٺيان لکيل آهي: وقف مدرسه محموديه. سجل برقم 2207 المحموديه (يعني مڪتبه محموديه ۾ هن مخطوطي جو نمبر 2207 آهي).

ڪتاب جو سرنامو هنن لفظن ۾ لکيل آهي:

الكراسة الاولى من المهم في شرح اهم النحو
للامام العلامة الحجة الفهامة صاحب التصانيف
الانيقة في اكثر العلوم من المعقول
والمنقول مخدوم جعفر بن

ميران عبدالڪريم بن يعقوب البوبڪائي
عالمهم الله) بلطفيه الخفي والجلي“

سرورق جي ڪنڊ تي لکيل آهي: ”مهم شرح اهم“ ان جي ڀرسان لکيل آهي: ”وقد تسمي بالاتم“ يعني هن ڪتاب جو ٻيو نالو ”الاتم شرح الاهم“ پڻ آهي.

سرورق تي مخدوم جعفر بوبڪائي جي وفات ”تاريخ وفات المؤلف“ جي عنوان هيٺ، هن فارسي بيت جي صورت ۾ لکي وڌي آهي:
جدا ڪرد ما را ز مخدوم جعفر

(جدا ڪيائين اسان کي مخدوم جعفر کان)

ان بيت جي ڀرسان عربي جي هي عبارت سان آهي:

”قد ارتحل من دارالفنا الي دار البقا المخدوم المبرور المرحوم المغفور مخدوم جعفر بن المخدوم عبدالڪريم ميران البوبڪائي رضي الله عنهما وقت الضحوة الڪبري من يوم الاربعاء الخامس عشر من ذي قعدة سنة اثنين والڦ بعد الهجرة النبويه عليه افضل الصلوة والسلام“

ترجمو: هن فنا جي جهان مان بقا واري جهان طرف ڪوچ ڪري

ويا مخدوم جعفر بن مخدوم عبدالڪريم بوبڪائي، ڪچڙي منجهند وقت، اربعاء جي ڏينهن، پندرهن ذوالقعدة، سال هڪ هزار ۽ ٻه (1002هـ) هجري نبوي، هجرت واري تي افضل صلوة ۽ سلام هجن.

• ڪتاب جي سرورق جي اندرئين صفحي تي مخدوم محمد عابد سنڌي سيوهاڻي جو وقف نامو هنن لفظن سان درج آهي (ياد رهي ته مخدوم محمد عابد سنڌي پنهنجو سڄو ڪتب خانو مڪتبه محموديه مدينه المنوره کي وقف ڪري ڏنو هو جيڪو اڄ تائين اتي موجود آهي):

”وقفت لله تعالى هذا المجموع في ذي الحجة 1249هـ والنظر فيه لنفسي ثم للارشاد من ذريتي ان كان لي عقب والا فللارشاد من ذرية جدي شيخ الاسلام محمد مراد بن الحافظ يعقوب بن محمود الانصاري السندي ذڪرا كان اوائلي ينتفع بنظره الخاص و العام“.

(ترجمو) مان الله خاطر هيءَ مجموعو ذوالحجہ 1249ھ ۾ وقف ڪيو. هن شرط سان ته مان پاڻ به مطالعو ڪندو رهندس. مون کان پوءِ منهنجي اولاد مان جيڪي سڌريل هوندا (اهي استفادو ڪندا) جيڪڏهن مون کي اولاد ٿيو ته نه ته منهنجي ڏاڏي شيخ الاسلام محمد مراد انصاري جي اولاد مان جيڪي سڌريل هوندا (اهي استفادو ڪندا) پوءِ مرد هجن يا عورتون. هن ڪتاب جي مطالعہ مان خاص ۽ عام ماڻهو فائدو حاصل ڪري سگهن ٿا.

• هن شرح جو اختتام نداء جي بحث تي ٿئي ٿو جنهن جي هامش تي لکيل آهي:

”انتهی ڪلام الشرح للمصنف“ (يعني مصنف طرفان شرح پورو ٿيو).

”المهم في شرح الهم“ جي هن مخطوطي جي پڄاڻي هن عبارت تي ٿئي ٿي:

”ولما كان باعتبار الاعراب والنصب و ضديهما تفصيلا قال

وينصب اي يبقي علي النصب لو كان معربا قبل النداء مضافا مطلقا نحو يا عبدالله فخرج مان ڪان مبنيًا قبله، نحو قوله تعالى: يوم لا ينفع مال مثل ما فعلت وغير ما رأيت اذا جعلت اعلاما ثم نوديت او مطولا اي مسمي بهذا الاسم في مصطلحهم و هو المشابه بالمضاف اي الاسم لا يتم الا بما بعده

ان ڪان ٻوڙ صرف ”اهم النحو“ جو بقايا متن ڏٺو ويو آهي، (چو ته اهم النحو جو ابتدائي متن ”المهم شرح الاهم“ ۾ اچي چڪو) جيڪو 47 صفحن (ورق نمبر 112 کان 135 تائين) تي مشتمل آهي. انهيءَ متن جو ڪاتب ”سيد ڪمال الدين محمد حسين“ آهي ۽ ڪتابت جو سال 1150ھ آهي.

هن خطي نسخي تي نهايت قيمتي حاشيا ۽ تعليقات درج ٿيل آهن، جنهن ذريعي ڪتاب جي ڏکين مقامن/ جاين جي تشريح ڪئي وئي آهي. انهن تعليقات ۽ حاشين مان ڪافي ”منهيات“ آهن، يعني اهي حاشيا ۽ سمجهاڻيون، جيڪي خود مصنف طرفان هجن.

(33)

حواشي شرح الجامي

ستين صدي هجريءَ ۾ جن عالمن، لغت ۽ نحو ۾ وڏو ڪمال ۽ شهرت ماڻي، انهن ۾ علامه جمال الدين ابن حاجب عثمان بن عمر (ت 646ھ) به هڪ هو جنهن جا ٻه ڪتاب اڄ تائين مشهور آهن، علم الصرف ۾ ”شافيه“ ۽ علم النحو ۾ ”ڪافيه“. ”ڪافيه“ اڄ به مدارس اندر درس نظامي ۾ داخل نصاب آهي. ”ڪافيه“ کي علمي حلقن ۾ جيڪا قبوليت حاصل ٿي، شايد ٻئي ڪنهن ڪتاب کي اهڙي مقبوليت ملي هجي. هن ڪتاب جا سوين شرح، اختصار ۽ منظوما لکيا ويا ۽ لکجي رهيا آهن. جرمن محقق ڪارل برو ڪلمان، انهيءَ ڪتاب جا 97 شرح، 6 اختصار ۽ 8 منظوما ڄاڻايا آهن.¹

ڪافيه جي شرحن مان وڌيڪ شهرت ۽ مقبوليت، ملا عبدالرحمان جامي (ت 898ھ) جي شرح کي ملي، جنهن جو اصلي نالو ”الفوائد الضيائية في شرح الڪافيه“ آهي، پراڻڪله مدارس اندر ۽ علمي حلقن ۾ ”شرح الجامي“ جي نالي سان مشهور آهي. ”شرح الجامي“ تي به ڪيترن عالمن شرح ۽ حاشيا تحرير ڪيا. ڪارل برو ڪلمان اهڙن 53 حاشين ۽ شرحن جو ذڪر پنهنجي ڪتاب ”تاريخ الادب العربي“ ۾ ڪيو آهي.² پر هن صاحب سنڌي عالمن جي ڪنهن به شرح جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي، حالانڪ ”شرح الجامي“ تي ڪيترن ئي سنڌي عالمن حاشيا ۽ شرح لکيا آهن، جن مان سرفهرست مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه آهي. جنهن جو لکيل ”شرح الجامي“ جو ڪو مستقل نسخو ته ڪنهن به ڪتبخاني ۾ يا فهرست ڪتب ۾ نظر ڪونه آيو البت ڪوٽڙي ڪبير جي ”الڪبير اڪيڊمي“ ۾ هڪ نسخو ”شرح

¹ ڪارل برو ڪلمان — تاريخ الادب العربي (ترجمه عربي) ج 5 ص 309 تا 326 طبع دارالمعارف مصر

² حوالو ساڳيو ص 315

الجامي“ جو موجود آهي. جنهن تي ڪيترن ئي عالمن جا حاشيا ۽ نوٽس لڳل آهن. انهن مان 15 ته سنڌي عالم آهن. انهن ۾ مخدوم جعفر بوبڪاڻي سرفهرست آهي. ٻيا سنڌي عالم هي آهن:

1. ميان فاضل درٻيلي
2. آخوند محمد هاشم
3. مخدوم ضياءُ الدين محمد
4. مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد عثمان درٻيلي
5. مخدوم محمد سعيد بن مخدوم عبداللطيف درٻيلي
6. مخدوم عبدالملڪ بن مخدوم عبداللطيف درٻيلي
7. مخدوم محمد جان بن مخدوم عبداللطيف درٻيلي
8. ميانجي مخدوم عبدالرئوف. هنگورجا
9. قاضي مسعود
10. مخدوم شيخ فريد
11. قاضي محمود ٺٽوي
12. سيد حسين پنڪري، ڪنڊياروي
13. محمد ڪبير گنڊي
14. قاضي قاسم

بهرحال انهيءَ قلمي نسخي مان اهو معلوم ٿيو ته: مخدوم جعفر بوبڪاڻيءَ ”شرح الجامي“ تي شرح لکيو هو افسوس جو اسان کي ان جو مڪمل نسخو نه ملي سگهيو. پر عربن جي چواڻي ”مالا يدرك كله، لا يترك كله“ يعني جيڪا شيءِ سڃي نه ٿي ملي سگهي، ته هر شيءِ تان هٿ نه کڻبو. جيترا حاشيا مليا، اهي به ڀلا، گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر بوبڪاڻي به ”شرح الجامي“ جي شارحن ۾ شامل آهي. ياد رهي ته انهن حاشين ۾ مخدوم جعفر بوبڪاڻي کي مختلف هنڌن تي مختلف لقبن سان ذڪر ڪيو ويو آهي، مثلاً:

1. جعفر بن ميران بوبڪائي¹
2. جعفر سيوستاني²
3. مخدوم جعفر³
4. مخدوم جعفر ميراني⁴
5. علامه مخدوم جعفر بوبڪائي⁵

اسان مخدوم جعفر بوبڪائي جي حاشين مان ڪجهه حاشيا نموني خاطر هيٺ نقل ڪريون ٿا، جيئن نحو جا ڄاڻو ۽ علم الاعراب جا ماهر علم النحو اندر مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي تبحر علمي جو اندازو لڳائي سگهن.

1. شرح الجامي: يظن في بادي النظر الخ

قوله: بادي النظر ان كان بالهمزة يكون بمعنى اول النظر و ان كان بالياء يكون بمعنى ظاهر النظر وهذا هو المناسب بقوله لكن يظهر بعد تعمق النظر فيكون من الناقصة اجود - جعفر سيوستاني⁶

2. شرح الجامي: ولا شك ان معني الدخول لا يتم بدون الدار وبعد تمام معناه بها يطلب المفعول فيه الخ

قوله: ان معني الدخول: ليت شعري من اين فهم ان معني الدخول لا يتم بدون الدار و معني سائر الافعال كجلست و خرجت يتم بدونها و قوله و فعل الدخول بالنسبه الي الدار ليس كذلك ممنوع. لم (لا) يجوز ان يقول الداخل في البلد دخلت الدار ثم يقول دخلت البلد و مما يؤيد ان فعل الدخول لازم كون مصدره علي جميع المصادر التي هي (في) الغالب مصادر الافعال اللازمة و كونه ضده وهو خرجت لازماً فليتامل. لجعفر

¹ حواشي شرح الجامي از علماء سنڌ - قلمي موجود "الكبير اڪيڊمي" ڪوٽڙي محمد كبير ص 147

² حوالو ساڳيو ص 147، 198، 199، 205، 208

³ حوالو ساڳيو ص 194

⁴ حوالو ساڳيو ص 279

⁵ حوالو ساڳيو ص 543

⁶ حواشي شرح الجامي از علماء سنڌ، قلمي ص 198 موجود الكبير اڪيڊمي - ڪوٽڙي محمد كبير

سيوستاني.¹

3. شرح الجامي: ڪما في قولڪ ڪرمت ڪراھتي الخ

قوله: ڪرمت ڪراھتي انت خير بان هذا المثال ليس بمتحتم
في الاعتبار الثاني بل كونه مفعولا مطلقا للنوع فالعبارة الحسنی ما
ذكرنا في الاختصار من انه اسم مذڪر ليدل ما فعله، الخ. والاظهر ان مراد
المصنف ايضا ذلك الا ان عبارته، قاصرة عن افادة ذلك بعض القصور
لجعفر بن ميران بوبڪاني.²

الكبير اڪيڊمي جي مخطوطي جي وصف:

نالو:	مجموع حواشي شرح جامي از علماء سنڌ
ڪاتب:	نامعلوم
ڪتابت جو سال:	نامعلوم
خط:	متن بخط نسخ ۽ حواشي بخط نستعليق
زبان :	عربي
سطور :	متن 14
صفحات :	668
تقطيع :	24x14 س.م
ڪاغذ :	ديسي - ميرانجهڙو

¹ حوالو ساڳيو ص 208

² حواشي شرح الجامي از: علماء سنڌ، قلمي ص 147 موجود "الكبير اڪيڊمي"، ڪوئيٽي محمد كبير.

11- علم المعاني

12- علم البيان

13- علم البديع

(34)

بُنيَّةُ البَيَان

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو هيءُ ڪتاب عربي ٻولي جي علم المعاني، علم البيان ۽ علم البديع جهڙن ٽن اهم علمن تي هڪ مختصر ۽ جامع رسالو آهي، جنهن ۾ هن ٽنهي فنون جا اهم مسئلا ۽ اصطلاح مختصر لفظن ۾ درج ڪري، گوياءَ درياءَ کي ڪوٺري ۾ بند ڪيو آهي. ان کان پوءِ مصنف موصوف ”بيان البنية“ جي نالي سان ان جو شرح به لکيو هو جنهن جو ذڪر اڳتي اچي رهيو آهي.

رسالو ٽن حصن ۾ ورهايل آهي:

(1) علم المعاني: جنهن ۾ اٺ باب آهن.

1. احوال الاسناد الخبري.

2. احوال المسند اليه.

3. احوال السند.

4. احوال متعلقات الفعل.

5. القصر.

6. الانشاء.

7. الفصل والوصل.

8. الايجاز والاطناب والمساواة.

(2) علم البيان: جنهن ۾ علم البيان جي هنن اصطلاحن جون

مختصر وصفون بيان ٿيل آهن:

حقيقة - مجاز - كنايه - تشبيه - تسوية - جمع - تمثيل - تشبيه

مؤكد - مجاز مرسل - تشبيه مقبول - تشبيه مردود - مجاز مركب - استعاره -

استعاره تحقيقي۔ استعاره وفاقيہ۔ استعاره عناديہ۔ استعاره عام۔ استعاره خاصہ۔ استعاره اصليہ۔ استعاره تبعيہ۔ استعاره مطلقہ۔ استعاره مجردہ۔ استعاره مرشد۔ استعاره بالڪناية۔ تعريض۔ تلويح۔ رمز۔ ايماء۔ اشارہ وغيرہ

(3) علم البديع: جنهن ۾ هيٺين اصطلاحن جي مختصر تشريح ٿيل آهي: (1) مطابقت (2) مقابل (3) مراعاة النظر (4) تشابه الاطراف (5) ارساد (6) مشاڪلة (7) مزاج (8) عڪس (9) قلب (10) توريه (11) استخدام (12) لف و نشر (13) جمع (14) تفريق (15) تقسيم (16) مبالغه (17) تبليغ (18) انمراق (19) غلو (20) تجريد (21) حسن التعليل (22) التفریع (23) تاكيد المدح بما يشبه الذم (24) تاكيد الذم بما يشبه المدح (25) الاستتباع (26) القول بالموجب (27) تجاهل العارف (28) ادماج (29) توجيہ (30) اطراد (31) براعة الاستهلال (32) جناس (33) جناس تام (34) جناس مماثل (35) جناس مستوفي (36) جناس التركيب (37) جناس متشابه (38) جناس مفروق (39) جناس محرف (40) جناس مصحف (41) جناس ناقص (42) جناس مطرف (43) جناس مكسف (44) جناس مزيل (45) جناس مقلوب (46) جناس مجنح (47) جناس مضارع (48) جناس لاحق (49) جناس مزدوج (50) جناس مطلق (51) جناس اشتقاق (52) رد العجز علي الصدر (53) سجع (54) سجع مطرف (55) ترصيع (56) متوازي (57) موازنة (58) تشريع (59) لزوم مالايلزم (60) احتراز عن النسخ (61) انتحال (62) مسخ (63) اغارة (64) المام (65) تضمين (66) استعانة (67) ايداع (68) اقتباس (69) تلميح (70) عقد (71) حل.

ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله الذي اعطانا المعاني والبيان واسدي الينا من بدائع مننه والاحسان والصلوة والسلام علي رسوله محمد وآله وصحبه اولي الرفعة كلها والافتان اما بعد فهذا ما سميته بينية البيان. اعلم ان المفرد والكلام والتمكلم توصف بالفصاحة واختصت بالاخيرين البلاغة الخ۔

ڪتاب جو اختتام:

واما التضمين فهو ذكر الشيء من كلام الغير مع تنبيه عليه

فاحسنه مافاق الاصل ثم ان ضمن بيتا فما زاد فاستعانة اوضمن مصراعا وما دونه فايداع ورفه اوضمن شيئا من القرآن والحديث فاقتباس او اشارة الي قصة او شعر فتلميح او نظم نثرا فعقد او عكس نظما فحل.

ڪتاب جا نسخا:

”بنية البيان“ جا هيلتائين 2 نسخا هت آيا آهن، جن جو وچور

هن ريت آهي:

(1) مڪتبہ معروفیہ مٽياريءَ وارو نسخو:

ڪاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم
خط	:	نستعليق
زبان	:	عربي
صفحات	:	6
سطور	:	سراسري 21
تقطيع	:	20x14

وڌيڪ احوال:

هن نسخي ۾ ڪٿي ڪٿي، پاسن ۾ ۽ بين السطور (سطن جي وچ ۾) حاشيا ۽ تشريحوں بہ لکيل آهن، پر محشي جو نالو لکيل نظر نہ آيو. پڇاڙي ۾ هي لفظ لکيل آهن:

تمت ”البنية“ من تصنيفات المخدوم المعظم الفاضل المكرم المخدوم جعفر البوبڪائي، رحمة الله تعاليٰ.

”البنية“ جي هيٺان (بين السطور) ۾ لکيل آهي تہ: ”مختصر التلخيص في علم المعاني“۔ جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هيءُ ڪتاب ”تلخيص المفتاح“ جو اختصار آهي، جيڪو علامه محمد بن عبدالرحمن قزويني (ت 739 هـ) جو جوڙيل آهي. ”تلخيص المفتاح“ بہ درحقيقت اختصار ۽ تلخيص آهي ”مفتاح العلوم“ جي ٽئين حصي (علم المعاني والبيان والبديع) جي، جيڪو علامه يوسف بن ابي بڪر

سڪاڪي (ت 626ھ) جو تصنيف ٿيل آهي¹

(2) سنڌالاجي وارو نسخو:

ڪاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	27 محرم 1250 ھ
خط	:	نستعليق
زبان	:	عربي
صفحات	:	16
سطور	:	13
تقطيع	:	20x14 س.م

وڌيڪ احوال:

هي قلمي نسخو سنڌالاجي لائبريري ۾ نمبر 61504/686 تي موجود آهي. هن نسخي جي پڇاڙي ۾ لکيل آهي ته:

”تمت بالخير 27 محرم سنه 1250 پانزدھم جيٺ“.

هن نسخي جي آخري صفحي جي ڪنڊ ۾ لکيل آهي:

”الجزء الاول من ”بنية البيان“ تصنيف محمد جعفر بوبڪائي“.

¹ علامه قزويني ۽ علامه سڪاڪي جي حالات زندگي لاءِ ڏسو ڪتاب ”تذڪره مصنفين درس

نظامي“ از پروفيسر اختر راهي اردو (طبع مڪتبہ رحمانیہ لاھور ۱۹۷۸ع)

(35)

بَيَانُ الْبُنْيَةِ

هيءُ ڪتاب ”بُنيۃ البيان“ جو شرح آهي، جيڪو خود مصنف (جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليا) پاڻ ڪيو آهي. (جهڙي طرح علم العروض والقافيه ۾ ”عراضه“ نالي ڪتاب لکي، وري انجو شرح ”عرض العراضه“ جوڙيو هئائين ۽ علم الکلام ۾ متن ”معاهد المعائد“ (المکالمات) لکي، پوءِ وري انجو شرح ”الاشارات“ جي نالي سان لکيو هئائين.)

ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله الذي اعطانا المعاني والبيان واسدي الينا من بدائع منه والاحسان والصلوة والسلام علي رسوله محمد وآله وصحبه اولي الرفقة كلها والاتقان. اما بعد. فهذه ماسميته بُنيۃ البيان وما ذكرت من شرحه فبيان البنية اعلم ان المفرد والڪلام والمتڪلم توصف بالفصاحة يقال كلمة فصيحة وڪلام فصيح وشاعر فصيح واختصت بالآخرين البلاغة اي تقع صفة الڪلام والمتڪلم ولم يسمع كلمة بليغة فالفصاحة في اللفظ مفردا اوغيره كونه كثير الاستعمال علي السنة العرب العرباء اي الموثوق بعريبتهم وكونه كذلك انما يحصل بان خلا عن التعقيد مثلا الخ

ڪتاب جي پڇاڙي:

يرمض فيه القدم اي تحرق واحفي سواء كان من حفي بالفاء اوحي بالنون بمعنى واحد فان نظم نثرا لاحد بلا اقتباس فعقد اوعكس اي نثر نظما فحل وانما كان مقبولا اذا كان احسن من النظر سبڪا وايضاحاً وهذا آخر ما اوردنا في هذا الشأن ونسالة تعالي خير الخاتمه.

ڪتاب جا نسخا:

هن عظيم ڪتاب جا 3 نسخا معلوم ٿي سگهيا، جن مان ٻن جي زيارت به نصيب ٿي آهي ۽ ٽيون نسخو ڏسڻ ممڪن نه ٿيو.

(1) درگاه سومراڻي شريف - شڪارپور وارو نسخو:

کاتب	:	نامعلوم
ڪتابت جو سال	:	نامعلوم
زبان	:	عربي
صفحات:	51	
سطور	:	21 ۽ 22
تقطيع	:	24x15 س.م

وڌيڪ احوال:

هيءُ نسخو ٽن چئن ڪاتبن جي هٿن سان لکيل آهي. ص 18 کان آخر تائين هر ورق تي ڪافي چتيون لڳل آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ نسخو اڏوهي ڪاڏل هو جنهن جي اصلاح، جلد ساز ڪئي آهي، هونئن مڪمل نسخو آهي (جو ابتدا ۽ انتها موجود اٿس) پر وچ تي انهن چتين جي ڪري ناقص ٿي پيو آهي. ابتدائي صفحن تي ڪجهه حاشيا به آهن، جيڪي نه معلوم خود مؤلف جا آهن يا ٻئي ڪنهن جا. جيئن ته هيءُ ڪتاب هڪ حامل المتن شرح آهي، ”بنية البيان“ جو انڪري ”بنية البيان“ واري متن کي مٿان لکير ڏنل آهي ۽ بنا لکير ڏنل تشريح ”بيان البنية“ جي آهي. (۽ هت ڪمپوزنگ ۾ ”بنية البيان“ جي هيٺان لکير رکي وئي آهي.)

نسخي جي آخر ۾ لکيل آهي ته: تمت بنية البيان بشرح بيان البنية بائع از مشتري بها جويد - ڪاتب از ناظران دعا جويد.

ڪتاب جي سر ورق تي لکيل آهي: مالڪ حافظ محمد عثمان..... مالڪ ببيع و شراء خليفه عبدالحڪيم عرف ڪوري.

(2) بانڪي پور لائبريري (خدا بخش اورنٽيل لائبريري پٽنا) هندستان وارو نسخو:

هن جو ذڪر بانڪي پور لائبريري جي فهرست ۾ ٿيل آهي ۽ ان جي آڌار تي انجو نالو ”تاريخ الادب العربي“ ۾ جرمن مستشرق بروڪلمان

به ڪيو آهي، جيئن اها ڳالھ، فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي لائبريري (مرتب، عبدالنبي ڪوڪب) مان معلوم ٿي.¹ لکي ٿو ته:

اس نادر ڪتاب ڪا ايڪ قلمي نسخہ بانڪي پور لائبريري مين موجود هي. لائبريري ڪي فاضل فهرست نگار ني اس نسخي سي متعلق، حسب ذيل تفصيلات درج ڪي هين:

خاتمہ: تمت الرسالة المسمي (؟ المسماة) ببيان البنية للعلامة الحجة الفهامة حضرت مخدوم جعفر بن عبدالڪريم الشهير بميران بن يعقوب البوبڪائي (؟البوبڪائي) قدس الله سرهم اجمعين۔

ديکھين بانڪي پور 20: 211 تا 213، براڪلمن، ت 2: 261- براڪلمن ني بانڪي پور هي ڪي حوالي سي مذڪوره تاليف ڪا ذڪر ڪيا هي، چونڪ مذڪوره نسخي مين مخدوم جعفر ڪي نسبت وطني ڪو ڪاتب ني غلطي سي ”البوبڪائي“ لکھ ديا هي، اسلٽي هر دو فهرست نگارون (بانڪي اور براڪلمن) ني اسي بوبڪائي (BUWAJKANI) سمجھ ليا، مگر صحيح لفظ بوبڪائي (BUBAKANI) هي، جيسا ڪ هم پيچھي درج ڪر آئي هين. براڪلمن ني نسخي ڪي تاريخ ڪتابت يا زمانہ ڪتابت ڪي سلسلي مين 816ھ ڪا سنہ درج ڪيا هي، جو قطعاً درست نهين، اس سال مين بوبڪائي بلڪه شايد اسڪا والد بهي ابھي پيدا هي نہ هوا هوگا.²

ڪوڪب صاحب، بانڪي پور لائبريري جي فهرست نگار جي حوالي سان وڌيڪ لکيو آهي ته:

ڪتاب ڪو حسب ذيل آئھ ابواب مين تقسيم ڪيا گيا هي:

Fol_ 3a الباب الاول في بيان: احوال الاسناد

Fol_4b الباب الثاني: احوال المسند اليه

¹ عبدالنبي ڪوڪب، فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ص 191

² عبدالنبي ڪوڪب، فهرست مخطوطات پنجاب يونيورسٽي لائبريري، لاهور ص 191

Fol_10b	الباب الثالث: احوال المسند
Fol_12a	الباب الرابع: احوال متعلقات الفعل
Fol_14a	الباب الخامس: القصر
Fol_16b	الباب السادس: الانشاء
Fol_19a	الباب السابع: الفصل والوصل
Fol_21 a ¹	الباب الثامن: الايجاز والاطناب

پرياد رڪن گهرجي ته اها فهرست نگار جي غلطي آهي جو لکي ٿو ته هن ڪتاب کي اٺن بابن ۾ ورهايو ويو آهي، البتہ ڪتاب جي پهرئين حصي ”علم المعاني“ کي اٺن بابن ۾ ورهايو ويو آهي. (جيئن ”بنية البيان“ جي بيان ۾ گذري چڪو)

- تازو خدا بخش لائبرري، بانڪي پور جي مخطوطات جي فهرست جو جلد 2 به مطالعو ڪيم جنهن ۾ انهيءَ ڪتاب جو ذڪر 2204 نمبر تي آيل آهي. 9.5x6²

(3) مڪتبه محموديه مدينه المنوره وارو نسخو:

ڪاتب: محمد يوسف

سال ڪتابت: 1066ھ

خط: نسخ خوبصورت

صفرت: 52 (26 ورق)

سطور: 23

تقطيع: 23x14 س.م

ترقيمه: قداستڪتب هذه النسخة الشريفة المسماة بيان

البنية من تاليف المرشد الارشد حضرة مخدوم المخلدوم معهد قوانين

الشرعية، مفنن افانين الطريقة، مبين براهين الحقيقة، رافع اعلام الملة

¹ حوالو ساڳيو ص 192

² فهرست مخطوطات عربي، بانڪي پور جلد 20 ص 211 تا 213 - طبع 1936

البيضاء، ناصب مناصب الشريعة الغراء، مخدوم الافاضل حضرت مخدوم جعفر بن المرحوم المغفور عبدالڪريم الشهير بميران بن مخدوم يعقوب البوبڪائي صانهم الله تعالى عن الآفات والحوادث مع اصحابهم وآلهم والحمد لله اولا و آخرا والصلوة والسلام علي نبيه دائما "شرح بنية البيان" في علم المعاني محمد يوسف المدعوي عبد المنعم بن قدوة العلماء والزهداء مخدوم با يزيد بن سيد الفضلاء والمتورعين قدوة مختار الاولياء والمتبحرين خلاصة الاذڪياء والمتفكرين مخدومنا يوسف علي رحمة الله عليه الذي كان من تلاميذ المصنف المذكور. قد ختم في شهر جميد الاول 26 منه سنة 1066.

وڌيڪ احوال: هي خطي نسخو مخدوم محمد عابد السندي جو خانداني نسخو آهي، جيڪو "المهر شرح الاهر" ۽ "الاهر" سان گڏ، جلد ۾ ٻڌل، "مڪتبه محموديه" ۾ "موقوفات عابد سندي" اندر موجود آهي، جنهن تي مخدوم محمد عابد سنڌ جي والد صاحب جي بيضوي مهر اول ۽ آخر ۾ لڳل آهي "عبد احمد علي 1182ھ".

سرورق تي مٿان مٿان لکيل آهي "الڪراسه الاوليه من بيان البنية في علم المعاني للعلامة جعفر بن العلامة مخدوم ميران بوبڪائي رضي الله عنهما ۽ ڪنڊ ۾ لکيل آهي "الجز الاول من ڪتاب بنية البيان - انهيءَ ڀرسان ڪتاب جي مالڪ مخدوم محمد يوسف بن با يزيد جي گول مهر آهي "المفتقرالي الله الغني محمد يوسف بن با يزيد" ان جي هيٺان لکيل آهي "ثم صار ملك هذا الخاتم" مهر آهي: "اصيل الدين حسيني 1158". وري ان جي ساڄي پاسي ملڪيت جي منتقلي مخدوم محمد مراد سيوهاڻي (مخدوم محمد عابد سنڌي جو ڏاڏو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو شاگرد) ڏانهن ڄاڻايل آهي. "ثم انتقل الي الخاتم (مهر) "الله اعلم بمراده 1154ھ" (اها مخدوم محمد مراد جي مهر جي سجع هوندي هئي). وري ان جي ساڄي پاسي ڀر ٿورو هيٺ مخدوم احمد علي جي مهر آهي "مالڪ بالهبة ذو الخاتم" (مهر: "عبد احمد علي 1182". ان جي هيٺان لکيل

آهي: ”وهبتہ، لا بني احمد علي، اللهم اجعلہ عالما عاملا واعظا
لمسلمين آمين“

• ياد رهي ته هيءُ ڪتاب مخدوم محمد مراد پنهنجي پٽ احمد علي
کي هبه/ بخشش ڪري ڏنو هو. هن خط نسخي جي هوامش تي
جابجا تعليقات ۽ تشريحات آهن. جن ۾ مصنف (جعفر بوبڪائي)
جا ”منهيات“ به شامل آهن.

• (فائدو) مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڪتاب ”الاشارات شرح
المكالمات“ قلمي ورق 28 ب جي هاشم تي ”بيان البنية“ کي
مخدوم جعفر بوبڪائي جي تاليف ڄاڻايو ويو آهي، لکي ٿو: ”هذه
عبارة ”بيان البنية“ بعينها من تصنيف المصنف رح في علم المعاني
والبيان والبديع“.

14- علم العروض

15- علم القافيه

(36)

العُرَاضَةُ

في علم العروض والقافيه

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه جو هيءُ ڪتاب هن علمن ”علم العروض“ ۽ ”علم القافيه“ بابت لکيل آهي، جن مان هڪ جو تعلق شاعريءَ جي وزن سان آهي، ۽ ٻئي علم جو تعلق شعر جي آخري معنيٰ قافيه سان آهي. ”علم العروض“ جي وصف هن ريت بيان ڪئي ويندي آهي: ”علم يبحث فيه من اوزان الشعر وما يتصرف به فيها“¹ (اهڙو علم جنهن ۾ شعر جي وزنن جو بحث ٿئي ۽ انهيءَ پيچ گهڙ جو ذڪر ٿئي، جيڪا شعر ۾ ڪئي ويندي آهي)، جڏهن ته ”علم القافيه“ جي وصف هن ريت بيان ڪئي ويندي آهي: ”الكلمة التي في آخر البيت“² (ترجمو: اهو لفظ جيڪو بيت جي پڇاڙيءَ ۾ اچي) مخدوم صاحب جو هيءُ رسالو انهن ٻنهي فنن ۾ مختصر ۽ جامع ڪتاب آهي. هن کان اڳ ٻئي ڪنهن سنڌي عالم طرفان انهن ٻنهي علمن يا ٻنهي مان ڪنهن هڪ علم تي ڪو به ڪتاب يا رسالو ڪونه لکيو ويو آهي يا اسان کي ڏسڻ ۾ نه آيو آهي.

مخدوم صاحب جي هن رسالي جي ابتداء هنن لفظن سان ٿئي ٿي: ”الحمد لله الذي اقام السماء بغير عمد و اوتاد و اسباب ترونها و نفذ دون كلماته ما فرض من الابحر الطوال العراض العماق باجمعها والصلوة والسلام علي من اشعر بحكمه الفاصل كبراء الافاضل بان

¹ ڪارنيلوس الامريڪاني - محيط الدائرة - مڪتبہ امداديه ص 2² محمد موسي الروحاني. الرياض الناظرة حاشية محيط الدائرة ص 82، مڪتبہ امداديه.

يرتقوا من الفضائل والفواضل ذراها و علي آله وصحبه الذين لم يهملوا من متابعتة قدر انملة بل استقاموا علي حوطها واعلاها. اما بعد فهذه عراضة في علم العروض و هو علم يعرف به استقامة الشعر من انكساره و هو كلام موزون تعمدا وغالب اوزانه ترجع الي ستة عشر اصلا وتسمي بحورا ولكل منها اسم يخصه ويتالف الشعر من اجزاء فعولن و فاعلن الخ رسالي جي پڄاڻي هنن لفظن سان ٿئي ٿي:

”ومنها الردف بالمدة مع غيرها ومنها الاكفاء والاجازة واختلافهما مع تباعدومنها الايطاء اعادة مافيه الروي بعينها و منها الاتعادوهو تغير العروض غير معتاد.“

ڪتاب جو سٽاء - ٻاهن ۽ فصلن جو وچوڙ:

هيءُ ڪتاب (العراضة في علم العروض والقافية) صرف ٻن فصلن ۾ ورهايل آهي پهريون فصل ”علم العروض“ جي بيان ۾ ۽ ٻيو فصل ”علم القافية“ جي بيان ۾ آهي. پهرئين فصل ۾ ”علم العروض“ جي وصف شعر جي بحر جو بيان ۽ ٻئي فصل ۾ ”قافية“ جي وصف سان گڏ ان جي قسمن ۽ قافيه اندر واقع ٿيندڙ عيبن جو بيان آهي. قلمي نسخا:

هن ڪتاب جا ٻه قلمي نسخا ملن ٿا:

1. عرض العراضة في علم العروض والقافية¹ جيڪو هن رساله جو شرح آهي) جي اندر ذڪر ٿيل اصل متن. ان نسخي جو ذڪر اڳتي اچي ٿو.
2. قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو وارو نسخو:

عنوان: رساله ”العراضة في علم العروض“ للمخدوم جعفر البوبڪائي.

ڪاتب: محمد اديس السندي الكندياري

تاريخ ڪتابت: 19 ربيع الاول 1416هـ

ڪاغذ: اڇو - نئون

صفحات: 26

سطور: 9

خط: نسخ
تقطيع: 19x13.5 س.م

وڌيڪ وضاحت: هيءُ نسخو درحقيقت اتاريل آهي، ”العراضه“ جي انهيءَ نسخي تان، جيڪو سندس شرح ”عرض العراضه“ سان ممزوج آهي ۽ دنيا جو واحد نسخو (هن وقت تائين پهتل معلومات مطابق) جامع راشديه پير ڳوٺ جي ڪتب خانہ ۾ موجود آهي، جنهن جو تفصيل اڳتي اچي رهيو آهي. جيئن ته اصل متن جو ڪو به نسخو موجود ڪونه هو. انڪري ڪاتب محمد ادریس السندي الڪندياروي، متن کي شرح کان الڳ ڪري لکيو جيئن ته اصلي نسخي جي ڪاتب کي ڪتابت اندر غلطيون ٿي ويون هيون ۽ ڪٿي ته متن کي شرح ۽ ڪٿي شرح کي متن ڪري ويو هو. انڪري مذڪوره ڪاتب، اصل متن کي وڏي احتياط سان هيٺين ڪتابن ۽ رسالن (جيڪي علم العروض ۽ علم القافيه ۾ جوڙيل آهن) جي روشنيءَ ۾ الڳ ڪيو.

1. الڪافي : احمد بن عباد القناء
2. المختصر الشافي شرح الڪافي : دمنهوري
3. الرامزة : ضياء الدين الخزرجي
4. اهلي السبيل الي علمي الخليل : استاد محمود مصطفى
5. ميزان الذهب : احمد الهاشمي
6. مختصر القوافي : عثمان بن جني
7. محيط الدائرة : ڪارنيليوس الامريڪاني.

ڪاتب نسخو نقل ڪرڻ کان پوءِ لکيو آهي ته:

وقد وقع الفراغ من نقل هذه الرسالة المسماة بالعراضه في علم العروض والقافية من تاليف المخدوم جعفر البوبڪائي السندي، من اعيان القرن العاشر علي يد الفقير محمد ادریس السندي الڪندياروي ليلة الخميس في التاسع عشر من شهر ربيع الاول سنة ست و عشرين واربعمائة بعد الالف من الهجرة وقد نقلته، في خمس ساعات، لما كان هذا المتن ممزوجا بشرحه ”عرض العراضه“ (ڪلاهما للبوبڪائي) الموجود في المكتبة الراشدية پير ڳوٺ ولم أجِد المتن مفرزا عند احد، افردت

المتن وصحته، بقدر طاقتي وذلك لان المتن كان وقع فيه من كاتبه بعض
 الاخطاء حيث جعل في بعض المواضع مالميس بمتن متناً ومد فوقه خطا وفي
 بعضها ظن المتن شرحا ولم يمد فوقه خطا وفي بعضها زل قلم الكاتب في
 تحرير اسماء الزحافات والعلل وغيرها فراجعت خلال التصحيح كتب هذا الفن
 نحو- (ان كان بوء مئين ستن كتابن جا نالا آهن) فالآن يسهل علي ارباب
 التحقيق البحث حول تلك المخطوطة (مصورتها موجودة لدي) والتعليق عليها و
 شرحها (لمن اراد ذلك)

محمد ادريس السندي

1416-3-19هـ

استاذ، الجامعة العربية انوار العلوم كنديارو نوشهرو فيروز

(37)

عَرَضُ الْعُرَاضَةِ

فِي عِلْمِ الْعُرُوضِ وَالْقَافِيَةِ

هيءُ ڪتاب ”الْعُرَاضَةُ“ (جنهن جو تذڪرو ۽ جنهن تي تبصرو گذري چڪو) جو شرح آهي. شارح پاڻ مخدوم جعفر بوبڪائي آهي. متن ۽ شرح ٻئي ممزوج (مليل) آهن، جن جي نڪيڙ متن جي مٿان ليک ڏئي ڪري ڪئي وئي. شرح بنا لکير جي آهي. جيئن ته متن ”العراضه“ هڪ مختصر رسالو هو جنهن جي وضاحت ۽ اصطلاحن جي اپتار تمام ضروري هئي. ۽ ان کانسواءِ اهو رسالو هر هڪ کي سمجهه ۾ نه اچي سگهي ٿا، انڪري مخدوم صاحب ان جو شرح لکيو ۽ ائين ڪيترائي ليکڪ ڪندا هئا، جيئن علامه جمال الدين ابن الحاجب رحمه الله عليه (متوفي 464هـ)، ”ڪافيه“ جهڙو عظيم ڪتاب لکيو پر جيئن ته اهو مغلق ۽ ڏکيو هو انڪري ان جو شرح به پاڻ لکيائين ۽ جيئن علامه برهان الدين مرغيناني (متوفي 593هـ) فقه ۾ هڪ ڪتاب ”بداية المبتدي“ لکيو وري ان جو شرح به لکيائين، جنهن جو نالو ”ڪفايه المنتهي“ رکيائين، پوءِ ان کي به مختصر ڪري ان جو نالو ”الهداية“ رکيائين.

ڪتاب جي ابتداء هنن لفظن سان ٿئي ٿي، (ليک جي مٿان متن (العراضه) آهي ۽ بنا ليک جي ان جو شرح ”عرض العراضه“ آهي؛)

الحمد لله الذي اقام السماء بغير عمد و اوتاد و اسباب ترونها و نفذ
دوين كلماته ما فرض من الابحر الطوال العراض العماق باجمعها و الصلوة
و السلام على من اشعر لحكمه الفاصل كبراء الافاضل بان يرتقوا من
الفضائل و الفواضل ذراها و على آله صحبه الذين لم يهملوا من متابعتة قد
انملة بل استقامو على احوطها و اعلاها. اما بعد فهذه عراضه في علم
العروض و علم القافيه و سميت كلها عرض العراضه و هو اي علم
العروض علم يعرف به استقامة الشعر و تميزها من انكساره و هو اي

الشعر ڪلام موزون تعمدًا اي يقصد المتڪلم الوزن ابتداء ثم يتڪلم راعيا جانبه، واذا كان هذا النوع من التصرف ليس له حد يوقف عنده بل تصرفاته، مفوضة الي الطبع المستقيم فكل ما يحكم عليه باستقامته وزنا فهو المستقيم و ما لا يقبله فليس بشيء من الشعر.

ڪتاب جي پڇاڙي:

وايَ وضع شئت غير ما ذكرت ثم تراعي ذلك الموضع الي آخر القصيدة وفي اختلاف الاشباع او غيرهما الي آخر ما فيه ونسأل الله تعالى المنان ان يجعل عواقب امورنا وحواضرنا خيرا وان يصلي علي محمد وآله وصحبه وحزبه وتابعيه وسلم تسليمًا كثيرًا.

ڪتاب جو سٽاء :

ڪتاب جو سٽاء ۽ ترتيب اها ئي آهي، جيڪا مٿي ”العراضه“ جي تذڪره ۽ تبصره ۾ ذڪر ڪري آيا آهيون، فرق صرف هي آهي ته ”العراضه“ هڪ متن آهي ۽ هي ”عرض العراضه“ انجو شرح آهي جنهن ۾ مخدوم صاحب متن جي مغلق عبارتن کي کولي ٿو ۽ انهن جو شرح ٿو ڪري، مثالن خاطر عربي اشعار به پيش ڪري ٿو جيڪي اختصار جي ڪري متن ۾ پيش نه ڪري سگهيو آهي. سورهن ئي بحرن جا وجه تسميه يعني انهن نالن جا سبب ۽ اصليت ذڪر ڪري ٿو جيڪي متن رکيا ويا آهن.

ڪتاب جا نسخا :

هيءُ ڪتاب اڃا طباعت ۾ نه آيو آهي. انجو واحد قلمي نسخو جامع راشديه، پير ڳوٺ ضلعي خيرپور ميرس جي ڪتبخانه ۾ موجود آهي، جنهن جي ابتداء ۽ انتها ۾ ”سيد علي گوهر شاه حسين 1275 هـ“ جي مهر لڳل آهي. وڌيڪ تفصيل هن ريت آهي:

ڪاتب : محمد پناه؟ بن محمد

تاريخ ڪتابت : 14 جمادي الاول سومر جو ڏينهن 1148 هـ

ڪاغذ : ٿلهو ڊيسي

صفحات : 42

اوراق : 21

سطور	:	(هر صفحي ۾) 13
خط	:	نسخ
تقطيع	:	24x16 س.م

نسخي جو ترقيمو: قد فرغ العبد المفتقر في جميع الاحوال الي رحمة رب البصير الفتاح محمد پناه بن محمد وقت الظهر يوم الاثنين الرابع عشر من الشهر جمادي الاول سنة ثمان واربعين بعد احدي مائة عن تحرير النسخة الشريفة من تصنيف المصنف المدقق المحقق مخدوم جعفر البوبڪائي عليه الرحمة والغفران.

وڌيڪ تفصيل : هيءُ نسخو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي دور جو ڪتابت ٿيل آهي. ڪاتب جو نالو ڏنل آهي، جنهن کي اسان پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پنهنجي خيال ۾ ”محمد پناه“ سمجهيو آهي. مرحوم محقق عبدالله ورياه به ان کي اهڙي محمد پناه سمجيو ڪتابت دوران اهم عنوان سرخي سان ڏنل آهن. ڪاتب کان متن ۽ شرح جي نڪيڙ ۾ ڪٿي ڪٿي غلطيون ٿي ويون آهن، جو متن کي شرح ۽ شرح کي متن بڻائي ويو آهي. ڪٿي ڪٿي بحرن جي بيان دوران انهيءَ بحر جي سمجهاڻ لاءِ حاشيه تي عربي شعر به آندل آهن، جنهن لاءِ يقين سان چئي نه ٿو سگهجي ته خود مصنف ۽ شارح جا آهن، يا ڪاتب پنهنجي طرفان وڌايا آهن. ڪتاب جي صفحي 3 تي مصنف طرفان هڪ ”منهيه“ يعني پنهنجي طرفان لڳايل وضاحتي حاشيو به آهي، جيڪو خود مصنف جي هن عبارت تي لڳل آهي. ”او هو ما يحكم الطبع المستقيم باستقامته“. ان تي حاشيو لکي ٿو: قوله: او هو. اي نقول الشعر ما يستحسنه الطبع السليم و يعبده موزونا. منه عفي عنه.

16- علم المنطق:

(38)

رسالة في المنطق

مخدوم جعفر بوبڪائي جو هيءُ رسالو علم المنطق جي علمي اصطلاحات جي بيان ۾ آهي، جيڪو هن ابتدائي شاگردن لاءِ تحرير ڪيو (۽ بعد ۾ هن ان جو شرح به لکيو جنهن جو نالو ”معونة المبتدي“ رڳيائين جنهن جو تذڪرو اڳتي اچي رهيو آهي) ڪتاب جي ابتداء:

الحمد لله الذي انطقنا بذكره ومعارفه، والصلوة والسلام علي رسوله محمد الذي اقر بعدم احصاء ثنائه لعوافه، جعل كلا من قواه الظاهرة والباطنة عارفة افادة للمبالغة، فانه صلي الله عليه وسلم اعرف الخلائق بربه جل ذكره وعلي آله وصحبه الذين شربوا بكؤس العرفان من ذوارفه، اما بعد فاعلم ان الدلالة كون امر بحيث يلزم من فهمه فهم امر آخر ويسمي الاول دالا والثاني مدلولاً. الوضع تعيين شيء لآخر لينتقل الذهن من الاول الي الثاني بلا قرينة ويضع اللفظ جعله لغيره ليلتفت منه اليه بدونها...

ڪتاب جي انتها:

جيئن ته هن رسالي جو ڪو مڪمل نسخو اسان کي نه ملي سگهيو آهي، ان ڪري رسالي جي انتها/پڄاڻي لکي نه ٿي سگهجي. ڪتاب جا خطي نسخا:

هن وقت تائين هن رسالي جو هڪ ئي نسخو دريافت ٿيو آهي.

1- معونة المبتدي ۾ درج متن وارو نسخو:

جنهن جو بيان اڳتي ”معونة المبتدي“ جي بيان ۾ اچي رهيو آهي. اهو رسالو منجهس درج آهي، جنهن جي نشاني اها آهي ته ان جي مٿان لکير ڏنل آهي. جڏهن ته ان جو شرح ”معونة المبتدي“، بنا لکير جي آهي. رسالو شرح وانگر آخر ۾ ناقص ۽ ڪٽل آهي. ”رسالة في

المنطق“ جي انهيءَ خطي نسخي ۾ آخري لفظ هي آهن:
 ”والجزء الاول من الحملية يسمي موضوعا ومحكوما عليه والثاني
 محمولا ومحكوما به واذا جعل حرف السلب جزءاً من محمول نحو الحمار
 لا عالم او من موضوع نحو اللاحى جماد او منهما معا فالقضية معدولة اما
 موجبه كما مر او سالبة....
 انهيءَ خطي نسخي جي وڌيڪ وضاحت ۽ تفصيل ”معونة
 المبتدي“ جي ذيل ۾ اچي رهيو آهي.

(39)

معونة المبتدي

مخدوم جعفر بوبڪائي جو عربي ٻولي ۾ علم المنطق بابت لکيل هيءُ ڪتاب درحقيقت سندس ئي لکيل ”رساله في المنطق“ جو شرح آهي. شايد مخدوم صاحب انهيءَ (رساله في المنطق) کي ابتدائي طالبن لاءِ لکيو ۽ ان جو شرح وري منتهي يا متوسط درجي جي طالب العلمن لاءِ جوڙيو جيئن نصاب بوبڪائي ۾ پڙهايا وڃن. ڪتاب جي ابتداء :

الحمد لله الذي انطقنا بذكره ومعارفه. والصلوة والسلام
علي رسوله محمد الذي اقر بعمد احصاء ثنائه لعوارفه. جعل كلامه
قواه الظاهرة والباطنة عارفة افادة للمبالغة فانه صلى الله عليه وسلم
اعرف الخلائق بربه جل ذكره وعلي آله وصحبه الذي شربوا بكمؤوس
العرفان من ذوارفه. جمع ذارفة وهي العين السائلة دموعها وكانه صلى
الله عليه وسلم لشدة اهتمامه بامرائته و كثرة اعتنائه له ذرفت
عيناه ذرفانا. وكان كلاما من اصحابه شرب منه ريانا. حيث اقتدي به
اهتماما بشان دينه ودين امته صلى الله عليه وسلم شجعانا ولا يتركه
كسلا وزمانا. اما بعد فهذه ”معونة المبتلي“ في شيء من العلوم
النقلية والعقلية....

ڪتاب جي انتها :

جيئن ته ”معونة المبتلي“ جو ڪو مڪمل خطي نسخو اسان کي دريافت نه ٿي سگهيو آهي، ان ڪري ڪتاب جي پڇاڙي ذڪر نه ٿي ڪري سگهجي.
 ڪتاب جا خطي نسخا :

”معونة المبتلي“ جو صرف هڪ خطي نسخو ئي دريافت ٿي سگهيو آهي يعني :

سنڌ آرڪائيوز ڪراچي وارو نسخو:

ڪاتب	:	لکيل نه آهي
سال ڪتابت	:	لکيل نه آهي
خط	:	نسخ ص 43 تائين - نستعليق 44 تا 56
صفحات	:	56
سطور	:	11
تقطيع	:	20X11 س.م

وڌيڪ احوال: سنڌ جي مشهور عالم جناب ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب پنهنجا سمورا مخطوطات، سنڌ آرڪائيوز ڪراچي ۾ جمع ڪرايا آهن. انهن ذخيره مخطوطات ڊاڪٽر بلوچ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جي هي نادر تاليف، مخطوطي جي صورت ۾ موجود آهي. جنهن جي سرورق تي سرنامو هن طرح درج آهي:

”الكراسة الاولى من معونة المبتدي لعلامة الهند والسند الشهير في العرب والعجم حضرت مخدوم جعفر بن عبدالڪريم الشهير بميران بن مخدوم يعقوب البوبڪاني، جعل تعالى الجنة مثواهم مع اهلهم وتلاميذهم اجمعين“

”معونة المبتديء“ جو هيءُ نسخو مڪمل نه آهي. آخر ۾ ناقص، آهي. جنهن جي پڄاڻي هيٺين عبارت تي ٿئي ٿي:

”واذا جعل حرف السلب اي الحرف الموضوع في اصله للسلب جزء من محمول وح لا يكون للسلب نحو الحمار لاعالم ومعناه ثبوت اللاعالمية له لا سلب العلم منه او جعل جزء من موضوع نحو الاحي جماد او منهما معا نحو الاحي لاعالم فالقضية في الاقسام الثلاثة تسمي معدولة والاولي معدولة المحمول والثانية معدولة الموضوع والثالثة معدولة الطرفين اما موجبة كما مر من الامثلة المذكورة او سالبة نحو الانسان ليس بڪاتب في سالبة معدولة الموضوع وقس

عليها غيرها ولا عبرة بكون طرق...

* خطي نسخي ۾ ڪٿي ڪٿي هامش تي ”منهيات“ (مصنف طرفان حاشيا ۽ سمجهاڻيون) به ڏنل آهن ۽ اهڙا ٻيا مفيد حاشيا به آهن.

* هي ڪتاب جيئن ته شرح آهي ”رساله في المنطق“ جو ان ڪري ”حامل المتن“ آهي يعني ”رساله في المنطق“ وارو متن به ڏنل آهي. جنهن جي نڪيڙان مٿان ڏنل لکير سان ڪٿي وڻي آهي. (هت ڪمپوزنگ ۾ لکير هيٺان آيل عبارت ”رساله في المنطق“ جي ۽ بنا لکير واري تشريح ”معوذة المبتدي“ جي آهي.)

(40)

مفيد المنطق

مخدوم جعفر بوبڪائي جو منطق جي علم ۾ لکيل هي ڪتاب اڃا تائين دستياب نه ٿي سگهيو آهي. اسان جون اکيون ان جي ديدار کان محروم آهن. البتہ ان جي ڄاڻ اسان کي مخدوم بوبڪائي جي ڪتاب ”معوٰنه المبتدي“ (جيڪو پڻ منطق ۾ لکيل آهي ان جو ذڪر ٿي چڪو) جي هامش مان پئي. ڪتاب ”معوٰنه المبتدي“ جي ص 29 تي ”تصديق“ (هڪ منطقي اصطلاح) جي بحث دوران حاشيه ۾ لکي ٿو:

”اعلم ان التصديق ايضاً علي قسمين احدهما ضروري كالتصديق بان الشمس مضيء وثانيهما نظري كما مثل الشارح المصنف رح بان العالم حادث والي هذا التقسيم اشار المصنف رح في كتابه المسمي ”مفيد المنطق“

ترجمو: ڄاڻ رکو ته تصديق ٻه ٻه قسم آهي. هڪ ”ضروري“ جيئن هن ڳالهه جي تصديق ڪرڻ ته ”سج روشن آهي“ ۽ ٻيو قسم ”نظري“ جيئن خود شارح مصنف (جعفر بوبڪائي) مثال پيش ڪيو آهي ته ”هي جهان حادث آهي“ انهيءَ تقسيم (ورچ) ڏانهن مصنف (جعفر بوبڪائي) پنهنجي ڪتاب ”مفيد المنطق“ ۾ اشارو ڪيو آهي.

ان مان معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر بوبڪائي، منطق ۾ ”مفيد المنطق“ نالي هڪ ڪتاب لکيو هو، پر انجو ڪو به خطي نسخو اسان کي اڃان تائين دستياب نه ٿيو آهي. دعا آهي ته سنڌ يا ٻاهر جي ڪنهن ڪتبخاني ۾ اها ناياب شيءِ ملي وڃي.

متفرقات:

(41)

عجالة الوقت

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي هن ڪتاب جو ذڪر مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي فرزند، مخدوم عبداللطيف ٺٽوي، پنهنجي مشهور ڪتاب ”ذنب ذبابات الدراسات“ (جيڪو هن مخدوم محمد معين ٺٽوي جي ڪتاب ”دراسات اللبيب“ جي ردَ ۾ لکيو هو) ۾ ڪيو آهي. لکي ٿو ته:

وقال الحافظ السخاوي في القول البديع والشيخ جعفر البوبڪائي في ”عجالة الوقت“ (في الاذكار للامام النووي) قال العلماء من المحدثين والفقهاء يجوز ويستحب العمل في الفضائل والترهيب والترغيب بالحديث الضعيف مالم يكن موضوعا واما الاحكام كالحلال والحرام والبيع والنكاح والطلاق وغيرها فلا يعمل فيها الا بالحديث الصحيح والحسن. انتهى¹

(ترجمو) حافظ سخاوي ”القول البديع“ ۾ ۽ شيخ جعفر بوبڪائي ”عجالة الوقت“ ۾ لکيو آهي ته ”امام نووي جي ڪتاب ”الاذكار“ ۾ آهي ته محدث ۽ فقيهي عالمن فرمايو آهي:

فضائل، ترغيب ۽ ترهيب ۾ ضعيف حديث تي عمل ڪرڻ جائز بلڪ مستحب آهي، پر شرط آهي ته موضوع (جڙتو) نه هجي، باقي فقهي احڪام ۾ مثلاً؛ حلال ۽ حرام جا مسئلا، بيع، نڪاح، طلاق ۽ ٻيا مسئلا، اهڙن مسئلن ۾ ضعيف حديث تي عمل نه ڪبو اتي صرف صحيح حديث يا حسن حديث کي وٺبو. انتهی

سنڌ جي ڪنهن به ڪتبخاني ۾ هن ڪتاب جو ڪو به نسخو ڏسڻ ۾ ڪونه آيو. ان جو ڪو به نسخو سامهون هجي ها ته پوءِ ئي ڪو تبصرو ڪري سگهجي ها ته هيءُ ڪتاب ڪهڙي موضوع تي آهي؟ ڪهڙي فن/علم ۾ لکيل آهي؟ اسان کي پهريائين گمان هيءُ هو ته شايد هيءُ

¹ مخدوم عبداللطيف ٺٽوي ”ذنب ذبابات الدراسات“ ج 1 سنڌي ادبي بورڊ، ص

ڪتاب ”عجالة الطالبين“ ٿي آهي، جيڪو مخدوم جعفر بوبڪائي، موضوع احاديث بابت لکيو آهي، پر ان جي ورق گرداني ڪندي، اسان کي مٿين عبارت جو ٽڪرو ڪٽي به ڏسڻ ۾ نه آيو. معلوم ٿيو ته ڪتاب ”عجالة الوقت“، ”عجالة الطالبين“ کان الڳ تصنيف آهي. ممڪن آهي ته هيءُ ”عجالة الطالبين“ جو اختصار هجي!

ياد رهي ته مخدوم عبداللطيف ڏٽوي، فضائل اندر ضعيف حديث تي عمل ڪرڻ بابت ٻن ڪتابن جا حوالا ڏنا آهن. 1- حافظ سخاوي جو ”القول البديع في الصلوة علي الحبيب الشفيع“ 2- مخدوم جعفر بوبڪائي جو ڪتاب ”عجالة الوقت“. عجالة الوقت ته هٿ نه اچي سگهيو البت اها عبارت ”القول البديع“ ۾ موجود آهي.¹

تازو ”عجالة الوقت“ جي هڪ قلمي نسخي جو ڏس مليو آهي، محمد حسين تسيحي پنهنجي ڪتاب ”ڪتبخانه هاي پاڪستان“ ۾ لکيو آهي ته:

عُجالة الوقت (عربي و فارسي) قرن 11 هـ ق (هجري قمري) جو قلمي نسخو ڪتبخانه سعديه خانقاه سراجيه ڪنڊيان (پنجاب) ۾ موجود آهي.²

پراڻو نسخو/ڪتاب جعفر بوبڪائي وارو ”عجالة الوقت“ نه آهي، ڇو ته ان جو مصنف مجدد الف ثاني (وفات 1034هـ) جي پيروڪارن مان هڪ آهي. جڏهن ته جعفر بوبڪائي 1002هـ ۾ فوت ٿي چڪو هو. احمد منزوي خانقاه سراجيه واري ”عجالة الوقت“ لاءِ لکي ٿو.

• ”عجالة الوقت“ - از ناشناس از پيروان مجدد الف ثاني (م 1034هـ/1624م) که در رؤياي صادقۀ نزد افلاطون مي رسيد و ازوي دلائل وجود باري رامي پرسد، سخنان عقلي افلاطون را رد مي کند و به پيري پرمي

¹ حافظ شمس الدين سخاوي، ”القول البديع“ دار الکتب العلميه بيروت 1987ع ص 245

² محمد حسين تسيحي، ڪتبخانه هاي پاڪستان، جلد يڪم، مرڪز تحقيقات فارسي اسلام

خورد، همان پر سشها رامي ڪند پير را باخود نزد شيخ احمد سرهندي (مجدد الف ثاني) مي برد و پرسشها راتڪرارمي ڪند و پاسخ تمثيلي مجدد الف ثاني اور امتقاعد مي ڪند.

پرسشها است درباره وحدت وجود، شهود، مراقبت، و حكايتها ي ازاولياء و پيامبران و تمثيل¹.

• ٻي ڳالھ ته خانقاه سراجيه وارو ”عجالة الوقت“ فارسي ۾ آهي، جڏهن ته مخدوم جعفر بوبڪائي وارو ”عجالة الوقت“ عربي ۾ لکيل آهي.
فائدو:

”عجالة الوقت“ جو حوالو مخدوم عبدالحی نوشهرائي پنهنجي بياض فقهي ۾ آندو آهي².

¹ احمد منزوي، فهرست مشترڪ ج سوم - مرڪز تحقيقات فارسي - ص 1691

² مخدوم عبدالحی - بياض فقهي - قلمي دارالهدى لئڙهي ورق 13 ب

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي تصنيفن جو اجمالي نقشو

نمبر	ڪتاب جو نالو	ٻولي	موضوع / فن	درافت جي جاء	وڌيڪ معلومات
1.	نهج التعلم	عربي	اصول تعليم	(1) آرشف ملي (نیشنل آرڪائوز) ڪابل افغانستان (2) معهد الابحاث العربية والفارسية ٽونڪ - انڊيا	هيءُ نسخو فقير الله علويءَ جي ملڪيت رهيو آهي.
2.	حاصل النهج	فارسي	اصول تعليم	(1) نیشنل ميوزيم، ڪراچي (2) سنڌالاجي لائبريري ڄامشورو	ڊاڪٽر بلوچ 1969 سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان شايع ڪيو
3.	منهج العمال	عربي	حديث	هڪ نسخو مولانا عبدالقادر پنوهاڙيءَ وارن وٽ ۽ ٻيو نسخو ٽنڊو سائينداد ۾ موجود هو هن وقت ناياب آهي.	مخدوم جي استاد، علامه علي متقي جي مشهور ڪتاب ڪنز العمال جو اختصار آهي.
4.	عجالة الطالبين في انتقاد الحافظين للاحاديث الموضوعات	عربي	حديث	1. مڪتبه محموديه - مدينه المنوره 2. قاسميه لائبريري ڪنڊيارو 3. نیشنل ميوزيم - ڪراچي	موضوع ۽ جڙتو - ضعيف ۽ ڪمزور روايتن جي چنڊ چاڻ لاءِ بهترين ڪتاب آهي.

				4. پروفيسر امين الله شڪارپور 5. مڪتبہ هاشميه گڙھي ياسين 6. مڪتبہ دارالعلوم مجلديه ملير ڪراچي 7. مخدوم جعفر جي پوئين وٽ موجود هو 8. علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي حيدرآباد
5.	فتح الدارين	فارسي	اوراد ۽ وظائف	1. مولانا عبدالوهاب چاچڙ، روهڙي 2. جامع راشديه پير ڳوٺ 3. قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو 4. پير حسام الدين راشدي مرحوم 5. شيخ عبدالحق خياري 6. مخدوم صاحب جي پوئين وٽ به موجود هو. 7. سنڌ آرڪائون ڪراچي 8. چوڻياري
				ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ورهيل آهي پهرئين ڀاڱي ۾ مسڪيني کي ختم ڪرڻ، ذهني سکون حاصل ڪرڻ لاءِ اوراد ۽ وظائف (حديث جي روشنيءَ ۾) ڏنا ويا آهن ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ انساني اخلاق سڌارڻ لاءِ چاليهه حديثون فارسي ترجمه سميت ڏنيون ويون آهن.

				9. علامه غلام مصطفي قاسمي صاحب حيدرآباد 10. نيشنل ميوزيم ڪراچي	
6.	ارشاد الصادقين	فارسي	تصوف	مولانا عبدالوهاب چاچتر روهڙي	هن ڪتاب ۾ سلوڪ جا اصول مختلف وظائف وعظ ۽ وصيتون ذڪر ٿيل آهن.
7.	كشف الحق (للصادق المنصف المحق بالدلائل التي هي بالتقديم اخرى واحق)	عربي	عقائد	1. قاسميه لائبريري ڪنڊيارو 2. مڪتبہ معروفه مٽياري 3. علامه آء آء قاضي سينٽرل لائبريري ڄام شورو 4. مڪتبہ محموديه مدينه المنوره 5. سنڌ آرڪائيوز ڪراچي	24 فصلن تي مشمول هن ڪتاب ۾ علم الکلام سان لاڳاپيل اهم مسئلا ۽ ٻيا به ڪيترائي بحث آندا ويا آهن.
8.	معاهد العقائد (المكالمات)	عربي	عقائد	درگاه جوڻاڻي شريف نزد واره ضلع لاڙڪاڻو	علم الکلام والعقائد جي سمورن مسئلن تي حاوي آهي.
9.	الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات	عربي	عقائد	درگاه جوڻاڻي شريف نزد واره	مٿين ڪتاب جو شرح آهي جيڪو خود مصنف ڪيو آهي.

10.	اقل واعدل كلمات في حكم الفصوص والفتوحات	فارسي	عقائد	1- مولانا عبدالقادر پنوهاڙي جا پونيئر. 2- قاسم لائبريري، ڪنڊيارو 3- مولانا سيد ايوب جان بنوري- پشاور 4- سنڌ آرڪائيوز ڪراچي	هيءَ ڪتاب درحقيقت "المڪالمات" ۽ "الاشارات" جي خاتم ۾ آندل هڪ بحث جو شرح آهي. جنهن ۾ مشهور صوفي ابن عربي جي تصنيفات جي تحقيق ڪئي وئي آهي.
11.	مقاليد الاسلام	عربي	عقائد	ناياب	ان جا اقتباس- مڪتبہ معروفہ مٽياري مان مليا آهن.
12.	رساله بيان بدعات	؟	=	ناياب	ڳڙهي ياسين
13.	تهذيب الاصول	عربي	اصول فقه	ناياب	هنن ٻنهي ڪتابن جو ذڪر مخدوم صاحب پنهجي
14.	تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول	عربي	اصول فقه	ناياب	ڪتاب "الاشادات" ۾، "معونة المبتدي" جي حاشيه ۾ ۽ اهم النحو" جي مامش ۾ ڪيو آهي.
15.	المتانه في مرمه الخزانة	عربي	فقه	1- پير حسام الدين راشدي مرحوم.	قاضي جگن گجراتي جي

يا متانة الروايات يا المتانة الفطانة			2- دارالهدى لبيهي خيرپور ميرس 3- پنجاب يونيورسٽي لاڙپري، لاهور 4- درگاه ال آباد. ڪنڊيارو 5- سنڌ ميوزيم حيدرآباد 6- علامہ آء آء قاضي سينٽل لاڙپري ڄامشورو 7- مڪتبہ عاليہ درگاه شريف پير جهنڊو (ڪامل نسخو) 8- مڪتبہ عاليہ درگاه شريف پير جهنڊو (ناقص نسخو) 9- چوٽيارين جو ڪتب خانو. 10- مڪتبہ محموديہ مدينه المنوره 11- درگاه چوٽائي شريف ضلع لاڙڪاڻو 12- مدرسو صونتيہ مڪه المڪرمه 13- پشاور (مير اڪبر)	ڪتاب خزانه الروايات جي تلخيص ۽ اضافن تي مشتمل فقہ ۾ لاجواب آهي. هيءُ ڪتاب، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي تحقيق سان، 1962ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو.
16. الحجة القوية في جواب	عربي	فقہ	1- پنجاب يونيورسٽي لاڙپري، لاهور	طلاق جي مسئلي تي سندس همعصر

	الرساله الحلفيه			2- قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.	قاضي قاسمائي جي هڪ رسالي جو رد آهي.
17.	حل العقود في طلاق السنود	عربي	فقہ	ناياب	سنڌ جي مروج طلاق جي مختلف قسمن ۽ ان جي احڪامن تي مشمول.
18.	قرنه في حكم الحلف بالمرنه والپرنه	عربي	فقہ	1- پنجاب يونيورسٽي لائبريري، لاهور. 2- مڪتبہ محموديه مدينه المنوره 3- سنڌ آرڪائيو ڪراچي	جيڪڏهن ڪو شخص قسم کڻي ته مان تنهنجي مرثي پرڻي ۾ نه ايندس، ان جو شرعي حڪم ڇا آهي؟
19.	التنميق في توقيت المرأة بالتطليق	عربي	فقہ	پنجاب يونيورسٽي لائبريري، لاهور.	پنهنجي زال کي معلق طلاق ڏيڻ بابت لکيل آهي.
20.	البيان المبرر في قول السنود چڏي او چڏير.	عربي	فقہ	1- پنجاب يونيورسٽي لائبريري، لاهور. 2- مڪتبہ محموديه مدينه المنوره 3- سنڌ آرڪائيو ڪراچي	ڪو شخص پنهنجي زال کي چوري ته توکي چڏير، ته اهي لفظ بشرط نيت، بائن طلاق شمار ٿيندا.
21.	كمية الواقع (بيان ان الواقع بلفظه طلاق في تطبيق	عربي	فقہ	پنجاب يونيورسٽي لائبريري، لاهور.	هيءَ رسالو صرف هن مسئلي بابت لکيل آهي ته توکي طلاقون آهن جي

لفظ سان ڪيتريون طلاقون پونديون؟ پر يا تي؟				السندود وتجيزهم ڪم هومن (الطلاق)	
هيءَ رسالو طلاقن باب 4 مختلف مسئلن جي بيان تي مشمول آهي.	پشجانب يونيورسٽي لائبريري، لاهور.	فقہ	عربي	22. استفتاء (فيما تعارف قوبر تعليق الطلاق هڪڙا لي حلف بالطلاق ان افعل كذا الخ)	
التحيات پر اشهد آڱر سان اشارو ڪرڻ جي سنت هجن بابت تحرير ڪيل آهي	هملد يونيورسٽي ڪراچي جي لائبريري	فقہ	عربي	23. البصارة في العمل بالاشارة	
هن رسالي ۾ مختلف 12 عدد فقهي مسئلن بابت فتاويٰ تحرير آهن ۽ ان بابت بوبڪائي پنهنجي تحقيق لکي آهي.	مڪتبہ محموديہ مدينۃ المنورۃ	فقہ	عربي	24. رسالة في اولوية اخفي الذكر من الجهر الخ	
هن رسالي جو ذڪر سندس مٿئين رسالي (رساله في اولويه اخفي الذكر) پر آيل آهي. ان رسالي ۾ ثابت	ناياب	فقہ	عربي	25. رسالة في ارسال النواية	

ڪيوائس ٽوڏن وارن کي نماز دوران هيٺ لڙڪائي چڙي ڏيڻ گهرجي (مردن لاءِ).					
هن رسالي ۾ اعتڪاف سنت بابت مخدوم صاحب جي تحقيق درج آهي ته سنه اعتڪاف ڏهن ڏينهن سان ئي اڃا ٿيندو ۽ رمضان جي آخري ڏهي ۾ ئي ٿيندو. اهو مسئلو مخدوم جعفر ”ڪشف“ ۽ ”متانه“ ۾ بيان آهي.	سجور سالو ناياب آهي البت ان جا اقتباس، مٽياري مان دستياب ٿيا.	فقہ	عربي	نفي الاعتساف في سنه الاعتڪاف	26.
هن ۾ ميراث جا مسائل درج آهن.	ناياب (درگاه و لهار ۾ موجود هو)	فرائض	؟	تحصيل الكفاية	27.
علم الصرف عربي لاء فارسي ٻولي ۾ لکيل مشهور ڪتاب ”ميزان الصرف“ تي مخدوم صاحب جا حاشيا ۽ تعليلات	1- مڪتبه معرفيه مٽياري 2- قاسميه لائبريري ڪنڊيارو 3- سنڌ آرڪائيويز ڪراچي	علم صرف	عربي	حواشي ميزان الصرف	28.

29.	بداية النحو	عربي	علم نحو	قاسميه لائبريري ڪنڊيارو (نوٽ: هن ڪتاب جو هڪ نسخو ڪنهن وقت مولانا عبدالقادر پنهورجي جي ڪتبخاني ۾ پڻ موجود هو)	علم نحو عربي جا مسائل
30.	منتخب بداية النحو	عربي	علم نحو	قاسميه لائبريري ڪنڊيارو	"بداية النحو" جو اختصار جيڪو خود بوبڪائي ڪيو هو.
31.	اھم النحو المعروف "الكلماتية"	عربي	علم نحو	1- مڪتبہ درگاہ جوڻائي شريف وارہ لاڙڪاڻہ 2- مڪتبہ محموديہ مدينتہ المنورہ	"هداية النحو" ۽ "كافية" جي طرز تي علم النحو عربي ۾ لکيل ڪتاب
32.	المهر في شرح الاهم	عربي	علم نحو	1- مڪتبہ محموديہ مدينتہ المنورہ	مثنئين ڪتاب جو شرح
33.	حواشي شرح الجامي	عربي	علم نحو	هن ڪتاب جو ڪو مڪمل نسخو هٿ نہ آيو آهي البت ڪجهہ حاشيا، الكبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز ۾	ڪافي جي مشهور ترين شرح "الفوائد الضيايہ" يعني شرح ملا جامي (علامہ عبدالرحمن جامي جي تصنيف) تي مخدوم جا حواشي

	موجود ”شرح جامي“ جي هڪ قلمي نسخي جي هامش تي ملن ٿا.				
34.	بنيۃ البيان	عربي	علم المعاني والبيان والبدیع	1- مڪتبہ معروفہ مٽياري 2- سنڌالاجي ڄامشورو	معاني بيان ۽ بديع جي علمن بابت تمام مختصر رسالو.
35.	بيان البنية	عربي	علم المعاني والبيان والبدیع	1- بانڪي پور لائبريري، ڀارت 2- مدرسه ڪنڙ العلوم - سومراڻي شڪارپور 3- مڪتبہ محموديه - مدينه المنوره	مثنئين رسالي جو شرح آهي.
36.	العراضة في علم العروض والقافية	عربي	علم العروض والقافية	جامعہ راشديه پير ڳوٺ	شعر سان تعلق رکندڙ هن علمن علم عروض ۽ علم القافيه بابت مختصر رسالو
37.	عرض العراضة	عربي	علم العروض والقافية	جامعہ راشديه پير ڳوٺ (متن ۽ شرح ٻئي گڏ آهن)	مثنئين رسالي جي شرح خود مصنف جي هٿان
38.	رسالة في المنطق	عربي	منطق	الڳ متن دستياب نہ ٿيو البتہ ان جي شرح ”معوٺه المبتدي“ ۾ اهو متن درج آهي	علم منطق ۾ مختصر رسالو

39.	معوذو المبتلي	عربي	منطق	سنڌ آرڪائيز ڪراچي	مئين رسالي جو شرح
40.	مفيد المنطق		منطق	ناياب	منطق ۾ لکيل مستقل رسالو
41.	عجالة الوقت	عربي	؟	ناياب مخدوم عبداللطيف ٺٽويءَ انجوڏ ڪر ”ذبح ذبابات الدراسات“ ۾ ڪيو آهي	

مخدوم صاحب کھڑن ۽ ڪيترن علمن ۾ ڪتاب لکيا، ان جو اجمالي نقشو

نمبر	علم ۽ فن	ڪتاب
1.	اصول تعليم	1. نهج التعلم
		2. حاصل النهج
2.	حديث	1. منهج العمال
		2. عجاله الطالبين
3.	تصوف	1. ارشاد الصادقين
4.	وظائف ۽ اوراد	1. فتح الدارين
5.	عقائد / ڪلام	1. كشف الحق
		2. معاهد العقائد المعروف بالمكالمات
		3. الاشارات لحل المعاهد والمكالمات
		4. مقاليد الاسلام
		5. اقل و عدل ڪلمات في حكم الفصوص والفتوحات
		6. رساله بيان بدعات
6.	اصول فقه	1. تهذيب الاصول
		2. تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول
7.	فقه	1. المتانه
		2. البصارة في العمل بالاشارة
		3. حل العقود في اطلاق السنود
		4. البيان المبرر في قول السنود چڙي او چڙير
		5. قرنه في حكم الحلف بالمرنه والپرنه
		6. التميمي في توقيت المرأة بالتطليق
		7. ڪمية الواقع
		8. استفتاء في تعليق الطلاق
		9. الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية

10. نفى الاعتساف في مسألة الاعتكاف
11. رسالة في اولوية اخفي الذكر من الجهر
12. رسالة في ارسال الذوابة
1. تحصيل الكفاية
8. فرائض
9. علم الصرف
10. علم النحو
1. حواشي ميزان الصرف
1. بداية النحو
2. اهم النحو المعروف بالكلماتية
3. المهر في شرح الاهر
4. شرح القوائد الضيائية
5. منتخب بداية النحو
1. بنية البيان
2. بيان البنية
11. معاني ء
12. بيان ء
13. بديع
14. عروض
1. العراضة في علم العروض والقافية
2. عرض العراضة
15. قافية
16. منطق
1. رسالة في المنطق
2. معونة المبتدي
3. مفيد المنطق
1. عجالة الوقت
17. متفرقات

مخدوم جعفر بوبڪائي ڏانهن غلط منسوب ٿيل ڪتاب

ياد رهي ته اسان پهريائين ٻه رسالا ”معيار النظر“ (منطق ۾) ۽ ”نهج المناظره“ (علم المناظره ۾) جي نالي سان (جيڪي مٿياري جي مڪتبه معروفه ۽ ڪنڊيارو جي قاسميه لائبريري مان دستياب ٿيا هئا) مخدوم جعفر بوبڪائي جا سمجھيا هئا ۽ انهن کي باقاعده بوبڪائيءَ جي تاليفات جي فهرست ۾ شامل ڪيو هو. پر جيئن ته اهڙو ڪو تحقيقي ۽ پڪو ثبوت، انهن رسالن بابت نه ملي سگهيو (ته اهي مخدوم جعفر بوبڪائي جا تصنيف ٿيل آهن). ان ڪري اسان انهن رسالن کي في الحال مخدوم صاحب جي تصنيفن جي فهرست مان خارج ڪريون ٿا.

• پاڪستان جي ڪن مخطوطات فروش شخصن، مجلساڙي ڪنڊي، رمل ۾ لکيل ٻه ڪتاب (هڪ عربي ۾ - ٻيو فارسي ۾) مخدوم جعفر بوبڪائي ڏانهن منسوب ڪيا آهن.

1. مشڪلات الرمل عربي

2. رمل دانيال عليه السلام فارسي

حالانڪ اهي ڪتاب مخدوم جعفر بوبڪائي جا هرگز نه آهن. ٻين پزرگن جا آهن، جن جا نالا لکيل نه آهن (نه مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو نالو خطبه ۾ آيل آهي) ڪتاب جي ابتداء ۾ الحاقِي عبارت هت جي لکي مخدوم جعفر بوبڪائي ڏانهن منسوب ڪيا ويا آهن، انهن ڪتابن جو مخدوم جعفر بوبڪائي ڏانهن جملي منسوب هجڻ بابت اسان وٽ انهن مخطوطن اندر ڪيترائي داخلي شواهد ۽ دليل آهن، جن کي بيان ڪرڻ ڊيگهه جو سبب ٿيندو. بهرحال خبردار رهڻ گهرجي. آئنده ٻين ڪتابن لاءِ به ائين ئي سگهي ٿو.

• اهڙي ريت ”حلاوة الايمان“ نالي عربي ۾ هڪ لکيل رسالو به مخدوم جعفر بوبڪائي ڏانهن منسوب ڪيو اٿن، پر ان بابت به يقين نه آهي.

باب چوٿون:

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جا
علمي، ادبي ۽ نصابي ڪارناما

مخدوم جعفر بوبڪائي جا علمي، ادبي ۽ نصابي ڪارناما

مخدوم جعفر بوبڪائي جو علمي مقام

مخدوم جعفر بوبڪائي، جيئن ته جامع العلوم والفنون شخصيت جو مالڪ هو ان ڪري هن تقريباً هر علم ۾ ڪتاب ۽ رسالا لکيا آهن. مخدوم جعفر روح ڪيترن علمن ۾ اجتهاد جو درجو رکندو هو. سندس تحقيقن ۽ علمي نڪتن مان لاڀ پرائڻ لاءِ ضروري آهي ته سندس تصنيفن جو مطالعو ڪجي، پر ڇا ڪجي؟ جو سندس تاليفات مان ”المئانه“ ۽ ”حاصل النهج“ کان سواءِ ٻيا سڀئي ڪتاب، مخطوطات جي شڪل ۾ مختلف ڪتب خانن جي زينت آهن.

مناسب آهي ته مشتي نمونءَ خروار طور علم التفسير علم الحديث ۽ علم الفقه وغيره ۾ سندن علمي نڪتن مان خاص علمي ۽ ادبي ڳالهين کي بيان ڪيو وڃي. جيئن سندس مقام ۽ مرتبي جو اندازو لڳائي سگهجي.

علم القرآن والتفسير

اسلام جي ابتدائي دور ۾ قرآن شريف جو خطاب جيئن ته عربن کي هو ۽ انهن جي مادري زبان به عربي هئي، ان ڪري انهن کي قرآني تعليمات سمجهڻ ۾ ڪا به ڏکيائي محسوس نه ٿيندي هئي، نه کين ٻئي ٻولي جي سکڻ جي ضرورت پيش آئي. ان هوندي به ڪنهن کي مونجهاري واري ڳالهه آڏو ايندي هئي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم کان روبرو يا نبي سائين صلي الله عليه وسلم جي لاڏاڻي کان پوءِ صحابه ڪرام رضوان الله عليهم اجمعين کان پڇي مونجهارو حل ڪرائيندا ها.

پر جڏهن اسلام جو پيغام عرب جي حد کان وڌي عربي ٻوليءَ کان اڻ واقف عجمي ماڻهن تائين پهتو ته ان قسم جي ماڻهن لاءِ قرآن پاڪ جي تعليم سکڻ ۽ سمجهڻ ڏکيو ڪم ٿي پيو. تڏهن اها ضرورت محسوس ڪئي وئي ته ان قسم جي ماڻهن لاءِ قرآن پاڪ جي تعليم

آسان ڪئي وڃي. ان خدمت لاءِ الله تعاليٰ مجتهدن کي چونڊيو جن اهو ڪم بخوبي سرانجام ڏنو.

اهڙن مجتهدن جو سرواڻ امام اعظم امام ابو حنيفه آهي. اها اسان جي لاءِ قابل فخر ڳالهه آهي جو امام ابو حنيفه، نعمان بن ثابت بن زطي، نسلي لحاظ کان سنڌ سان تعلق رکندو هو. سندس ڏاڏو زطي ”زط“ قبيلي ڏانهن منسوب آهي. ”زط“ يعني ”جَت قوم“ سنڌ سان تعلق رکي ٿي.

علامه ابن منظور (ت 711 هـ) لکي ٿو ته: الزط، جبل اسود من السند، اليهم تنسب الثياب الزطية. الزط اعراب جَت¹ يعني زط سانوري رنگ جو هڪ سنڌي قبيلو آهي، جنهن ڏانهن زطي ڪپڙا منسوب آهن. ”زط“ جت کان ورتل آهي.

ڊاڪٽر مبشر طرازي جي، امام ابو حنيفه متعلق اها ئي تحقيق آهي ته: هو نسلأ سنڌي هو.² امام ابو حنيفه جو والد ڪوفه ۾ ڄائو جنهن کي سندس والد حضرت علي رضي الله عنه جي خدمت ۾ دعا لاءِ آندو هو³ امام ابو حنيفه، سن 80 هـ ۾ ڄائو.⁴ هو علمي ۽ فقهي ماحول ۾ وڌو ٿيو جنهن پنهنجي خداداد صلاحيتن سان غير عرب ذهنتن کي بدلائي ڇڏيو. وٽر جو حنفي فقه ۾ قرآن شريف جي فارسي ترجمي ۽ تفسير جي اجازت ڏني وئي، تنهن ته عوام لاءِ وڏي سهولت پيدا ڪئي.⁵ قرآن شريف جي ڪنهن به حصي جو پهريون ترجمو فارسي زبان ۾ ٿيو جيڪو فارسين جي گهڙ تي حضرت سلمان فارسي رضي الله عنه سورة الفاتحه جي ترجمي جي صورت ۾ پيش ڪيو.⁶

¹ زط: ابن منظور المصري ”لسان العرب“ ج ۹ نشر الادب حوزه علمي قم ايران.

² الطرازي مبشر عبدالله ”موسوعة التاريخ الاسلامي لبلاد السند والبنجاب“ ج 2 ص 474 عالم لمعرفة ط اول جده.

³ شبلي نعماني ”سيرت النعمان“ مدينه پبلشنگ ڪمپني بندر روڊ ڪراچي ص 29

⁴ الصالحي الدمشقي محمد بن يوسف، ”عقود الجمان“ مكتبة الايمان السماويه، مدينه منوره.

⁵ شمس الائم سرخسي متوفي 490 هـ ”المبسوط ج“ دارالمعرفة بيروت لبنان ص 37

⁶ ابن الهمام ڪمال الدين ”فتح القدير شرح الهدايه“ ص 201 مكتبة تجارده ڪبري بيروت لبنان.

پر اسان جي سنڌي ٻوليءَ کي اهو شرف حاصل آهي ته قرآن شريف جو مڪمل ترجمو سڀ کان اول سنڌي ٻوليءَ ۾ ٿيو، جو راجا ”مهروڪ بن رائق“ جي گهڙتي منصوره (سنڌ) جي عرب حاڪم جي حڪم سان هڪ عراقي عالم ڪيو. اهو عالم عربي ۽ سنڌي ٻنهي ٻولين تي عبور رکندو هو. ان راجا تي قرآن شريف جي سنڌي ترجمي ايڏو اثر ڪيو جو آيت: **مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ**¹ جو ترجمو ٻڌي تخت تان هيٺ لهي آيو ۽ بي اختيار ڳوڙها ڳاڙڻ لڳو.²

ان کانپوءِ سنڌي عالمن جون، تفسير القرآن ۽ علوم القرآن ۾ ڪيل خدمتون وسارڻ جوڳيون نه آهن. 10 صديءَ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ مخدوم نوح سرور هالاڻي (ت 998 هـ) انهيءَ فن جا سرواڻ نظر اچن ٿا، جيڪي ڪڏهن ته پاڻ ۾ ڪچهري ڪندي، هڪ ٻئي کي تفسيرِي نُڪتا ٻڌائيندا هئا (جيئن اڳتي اچي رهيو آهي) علم القرآن هڪ وسيع مفهوم رکندڙ لفظ آهي، جنهن ۾ قرآن شريف سان متعلق سمورا علم اچي وڃن ٿا. انهن علمن ۾ علم التفسير سڀني علوم قرآن کان افضل آهي، ڇو ته سندس موضوع به افضل آهي، ان جو موضوع ”ڪلام الله“ آهي.

”علم تفسير“ جي وصف

”علم تفسير“ اهو علم آهي، جنهن ۾ ڪلام الله جي معنيٰ انساني طاقت ۽ وسعت اندر معلوم ڪجي. ڪن چيو آهي ته: ”هي اهو علم آهي، جنهن ۾ الله جي ڪلام قرآن مجيد جي آيتن جي حالتن جو ذڪر بيان ڪيل هجي، نازل ٿيڻ جي اعتبار سان، سند جي لحاظ کان، ۽ معنائن ۽ احڪامن جي لحاظ کان.“ هن علم جو مقصد هي آهي ته قرآن شريف جي معنائن کي اڪمل نموني سمجهي سگهجي. هن علم جا باني ”راسخون في العلم“ آهن، جيڪي نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جي دور کان وٺي هن مهل تائين موجود آهن.

¹ سورة ايس آيت: 78.

² بزرگ بن شهريار، ڪتاب ”عجائب الهند“ عربي طبع تهران ص 3 1962ع

³ ”التعريفات لعلوم الدرسيات“ محمد عبدالله قادري، ڪتب خانہ ڪريميہ پشاور طبع اول 1974ع

علم تفسير ۾ مخدوم بوبڪائي جو علمي مقام

علامه مخدوم جعفر صاحب علم تفسير ۾ خاص مقام رکندو هئو سندس والد مخدوم ميران به علم تفسير ۾ ماهر هئو. چو ته سنڌ جا قديم عالم اڪثر منقولي علومن جا ماهر هئا. سندن ساٿي قاضي ڏٽو سيوهائي به علم تفسير جو ماهر هو. علامه مخدوم جعفر بوبڪائي جي تفسير جي علم سان دلچسپي جو هن قصي مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هڪڙي دفعي ٺٽي پيا وڃن ته، واٽ تي هالن ۾ مخدوم نوح جو ٻڌائين ته هو پرينءَ پراهي ته علامه مخدوم صاحب انهن وٽ ويا ۽ علم تفسير ۾ ڪيترا نڪتا ٻڌائون.¹ هن جو قصو مٿي گذري چڪو آهي.

هڪ دفعي مخدوم جعفر پنهنجي شاگردن سان گڏ مخدوم نوح عليه الرحمة وٽ هن خيال سان ويا ته هي شخص ڪنهن کان پڙهيو ته ناهي پر قرآن جون معنائون مختلف وجوهن سان بيان ٿو ڪري ۽ دل ۾ ارادو ڪيائون ته ”قل اللهم“ واري آيت جا مختلف وجوه بيان ڪن. پر مخدوم نوح عليه الرحمة پنهنجي ليکي هن آيت جا مختلف وجوه بيان ڪرڻ شروع ڪيا. يارنهن وجوه ۽ معاني بيان ڪيائون، وڌيڪ ڏيکيه ڪان معذرت ڪيائين، چو ته گهڻي ڏيکيه سستيءَ ۽ ملامت جو سبب بڻبي آهي، پوءِ چيائين ته: هڪڙو نادر نڪتو ٻڌايو. ان تي هن ٻڌايو ته:

تعز من تشاء بحب الفقراء

وتذل من تشاء بغض الفقراء

يعني قرآن شريف جي آيت ”قل اللهم مالڪ الملڪ توتي الملڪ من تشاء وتنزع الملڪ ممن تشاء وتعز من تشاء وتذل من تشاء“ جي آخري حصي يعني تعز من تشاء (اي الله پاڪ! جنهن کي چاهين، عزت ڏين ٿو) جو مطلب آهي ته جنهن کي الله پاڪ عزت بخشي ٿو ان کي فقيرن (الله وارن) سان محبت رکڻ جي توفيق ڏئي ٿو ۽ جنهن شخص کي الله پاڪ ذلت ڏين ٿو ته اهو شخص فقيرن سان بغض ۽ دشمني رکندو.²

¹ ”دليل الذاڪرين“ قلمي

² مقدمه ترجمه قرآن مجيد مخدوم نوح از قاسمي صاحب ص ۳۵ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ

تفسير بابت مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جا تاثرات

ڪڏهن ڪڏهن بظاهر قرآن شريف ۽ حديث جو پاڻ ۾ ٽڪراءُ نظر ايندو آهي. اهڙي وقت ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي، حديث جي مقابلي ۾ قرآن شريف جي ترجيح جو قائل آهي. ان سلسلي ۾ هو ”معجم طبراني“ جي حوالي سان حضرت ثوبان رضي الله عنه جي روايت نقل ڪري ٿو ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم فرمايو:

منهنجي حديث کي ڪتاب الله سان پڙهيو پوءِ جيڪڏهن ان سان موافق نظر اچي ته اها منهنجي حديث هوندي ۽ مان چئي هوندي... ڪتاب الله سان موافق هجڻ جو مطلب هي آهي ته حديث ۾ اهڙو ڪو حڪم ثابت ٿيل نه هجي، جنهنجي ٽڪر ۾ قرآن هجي.	اعرضوا حديثي علي ڪتاب الله فان وافقه فهو مني وانا قلت... معني موافقه بڪتاب الله ان لا يثبت حكما ينفيه الكتاب¹

ان کان پوءِ مخدوم جعفر بوبڪائي، هيءَ حديث سڳوري پيش ڪري ٿو:

پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته: مان توهان ۾ ٻه شيون ڇڏي ٿو وڃان، جن هوندي توهان ڪڏهن به گمراه نه ٿيندو. هڪ الله جو قرآن، ٻيو منهنجي سنت ۽ اهي ٻئي ڪڏهن	قال رسول الله صلي الله عليه وسلم تركت فيكم شيئين لن تضلوا بعدهما. ڪتاب الله وسنتي ولن يتفرقا حتي يردا علي الحوض²

¹ ”كشف الحق“ قلمي ص 5 موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

² ”كشف الحق“ قلمي ص 5 موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

به هڪ ٻئي کان جدا نه ٿيندا، تانته
مون وٽ حوض ڪوثر تي ايندا.

ان کان پوءِ قرآن جي تفسير ۾ تڪرر نه ڪرڻ ۽ وڏي سوچ ويچار
ڪرڻ بابت مخدوم بوبڪائي لکي ٿو ته:

علامه سيوطي ”حاشية البيضاوي“ ۾
۽ اهڙي طرح پنهنجي
ڪتاب ”الاتقان“ جي پڇاڙي ۾
جيڪا ڳالهه لکي آهي، انجو خلاصو
هيءُ آهي ته: پاڻ سڳورا صلي الله
عليه وسلم، قرآن شريف جي ڪن
آيتن جي تفسير ۾ تڪرر نه ڪندا
هئا، بلڪ وحي جو انتظار ڪندا
هئا. پوءِ جيڪڏهن ڪا آيت نازل
ٿيندي هئي، جنهن ۾ پهرئين آيت
جو تفسير ٿي ٿو وڃي ته ٺيڪ نه ته
حضرت جبرئيل کان پڇندا هئا.

قال السيوطي في ”حاشية
البيضاوي“ وفي آخر
ڪتابه ”الاتقان“ في علوم
القرآن ”ما محصله: انه صلي الله
عليه وسلم ربما كان يتوقف في
تفسير بعض الآيات فلم يفسره من
عند نفسه بل كان ينتظر الوحي.
فان نزل آية تفسر الاولى والا يستل
عن جبرئيل عليه السلام

اڳتي لکي ٿو ته:

اهڙي طرح صحابه ڪرام به
پهرئين توقف ڪندا هئا هن اميد
تي ته مان الله پاڪ ان جو ڪو
تفسير نازل فرمائي، ڪافي مدت
انتظار ڪرڻ کان پوءِ به جيڪڏهن
وحي نازل نه ٿيندو هو ته پاڻ
سڳورن صلي الله عليه وسلم جن
کان پڇندا هئا، اهڙي طرح تابعين

وكذلك الصحابة كانوا يتوقفون
اولاً رجاء ان يحدث الله بعد التفسير
فان لم ينزل بعد انتظارهم مدة كانوا
يستلونه صلي الله عليه وسلم. كذا
لك في التابعين رجوعهم اولاً الي
اقوال الصحابة ثم الاجماع ثم
الاجتهاد وهكذا كان سنن السلف
الصالحين المتقدمين كلهم.¹

¹ ”كشف الحق“ قلمي ص 5 موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

سڳورا به پهريائين صحابه ڪرام
جي اقوالن ڏانهن واجهائيندا هئا،
ان کان پوءِ اجماع ۽ ان کان پوءِ
اجتهاد ڪندا هئا. اڳين سلف
صالحين سمورن جو طريقو اهو
هوندو هو.

تفسير ۽ تاويل ۾ فرق

مخدوم جعفر رحمة الله عليه، تفسير ۽ تاويل جو فرق

سمجھائيندي لکي ٿو ته:

مقصد هي آهي ته: جيڪا وضاحت
خود الله طرفان قرآن شريف ۾ آئي آهي
يا پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم
کان سنت ۾ وارد ٿي آهي. صحابه
ڪرام جي اقوالن ۾ ڪا وضاحت
ملي ٿي يا سلف صالحين کان ڪو
بيان منقول آهي، ته تفسير انهيءَ کي
چئبو. باقي ان کانسواءِ ٻيون ڳالهيون
جيڪي به آهن انهن
کي ”تاويل“ چئبو آهي، بشرطيڪ
پهرئين متبرڪ ٽن ڏورن (زمانن) جي
علماء ڪرام جي مخالف نه هجي.
تاويل هڪڙي قسم جي احتمالي
توجيه هوندي آهي. بهرحال تفسير کي
مقدم رکيو ڇو ته تفسير چئبو آهي ته
(قرآن جي آيت جي) مراد متعين ڪرڻ

والمقصود: ان ما جاء منه جل ذكره
في القرآن اومنه صلي الله عليه
وسلم في السنة او من الصحابة في
اقوالهم او من الاسلاف الصالحة
المتقنة فهو التفسير وغيره ان لم
يخالف الثابت عند علماء القرون
الثلاثة يسمي التاويل وهو توجيه
المحتمل فالتفسير يقدم لانه تعين
المراد وهو لا يحصل الا منهم
بخلاف التاويل¹

¹ ”كشف الحق“ قلمي ص 5 موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

۽ اها (مراد جي تعين) انهن جي ذريعي
ٿي حاصل ٿي سگهي ٿي. جڏهن ته
تاويل ۾ ائين نه آهي.

تفسير بالرائي (پنهنجي راءِ مطابق تفسير ڪرڻ)

تفسير بالرائي بابت مخدوم صاحب جن لکن ٿا ته:

سمجهي ڇڏيو ته جيڪو شخص
قرآن شريف جو تفسير پنهنجي راءِ
۽ خيال مطابق ڪندو ۽ قرآن کي
چڪي پنهنجي عقيدتي ۽ مطلب
تي بيهاريندو حالانڪ سلف وٽ
ائين نه هو ته اهڙو شخص پڌري
گمراهي ۾ ليڪبو. ڇو ته پهرئين دور
وارا، شرعي ۽ اجتهادي مسائل ۾
علم جي گهٽائي، عدالت ۽ تقوي
سان موصوف هئا. خود رسول الله
صلي الله عليه وسلم جن شاهدي
ڏني آهي ته: انهن ۾ خير ٿي خير
آهي. خود صحابه ڪرام اسباب
نزول جا ڄاڻو هئا. هوڏانهن تابعي
سڳورا ۽ تبع تابعين، تفسير منقولي
جا ٿانوَ هئا. منقولات ۽ معقولات
درميان تطبيق ڏيڻ جا ۽ تحقيق
ڪرڻ جا وڌيڪ ڄاڻو هئا.

فاعلم ان كل من فسر القرآن برأيه
وانزله علي عقيدته و مراده مخالفا
لما عليه السلف فهو علي ضلال
لاتصاف اهل القرون السابقة بوفور
العلم والعدالة والورع فيما ورد به
الشرع واجتهادهم و شهادة النبي
صلي الله عليه وسلم بكون الخير
فيهم مع ان الصحابة كانوا
شاهدي الحال من سبب النزول
والتابعين وتابعيهم كانوا اوعية
التفسير المنقول واعلم بالتوفيق¹
والتحقيق بين المنقول والمعقول

قرآن شريف جي سمجهائي لاءِ سلف صالحين کان وٺي متاخرين
تائين ڪيترن ئي عالمن تفسير لکيا آهن. هر هڪ تفسير جي نوعيت

¹ "كشف الحق" قلمي ص 5 موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

پنهنجي آهي. ڪن مفسرن قرآن شريف کي، حديثن جي روشني ۾ حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ ڪن مفسرن قرآن شريف کي فقهي انداز ۾ واضح ڪيو آهي، ته ڪن فلسفيانه طرز تي تفسير لکيا آهن. بهرحال قرآن شريف هڪ بحر بي ڪنار آهي، جنهن جا مقاصد ۽ معاني ڪٿڻ جا نه آهن، پر انهن سمورن قسمن جي تفسيرن ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي، عوام ۽ علماء جي لاءِ مفيد انهيءَ تفسير کي قرار ڏئي ٿو جنهن ۾ قرآن شريف جي آيات جو تفسير پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم کان وارد ٿيل حديثن، صحابه ڪرام کان آيل روايتن ۽ تابعين عظام ۽ تبع تابعين سڳورن کان نقل ٿيل اقوالن جي روشني ۾ ڪيو ويو هجي، ان ڏس ۾ هو قارئین ۽ شائقين لاءِ اهڙن چند تفسيرن جا نالا به ڪئي ٿو.

مخدوم صاحب لکي ٿو ته:

پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم کان منقول حديثن ۽ صحابه ڪرام، تابعين، تبع تابعين کان نقل ٿيل اقوالن جي روشني ۾ جوڙيل تفسير (جامع البيان) آهي ۽ انهن جا تفسير سنا آهن جيڪي ان ڏس ۾ محدثن لکيا آهن. جامع ۽ ڪامل تفسير انهيءَ موضوع تي ”ترجمان القرآن“ ۽ ”الدر المنثور“ نالي ٻه تفسير آهن، جيڪي ٻئي امام سيوطي جا جوڙيل آهن. پهريون تفسير (ترجمان القرآن) ۱۰ وڏن جلدن ۾ آهي. امام سيوطي پنهنجي ڪتاب ”اتقان“ ۾ مفسرين جا طبقات لکيا آهن ۽ اهو به لکيو اٿائين ته

ومن احسن ما صنف في التفسير المروي عن النبي صلي الله عليه وسلم وبارك والماتور من اصحابه وتابعيهم وتبع التابعين ”تفسير ابن جرير“ ومن نحى نحوه من المحدثين واجمع ما صنف فيه واشمل له التفسير المسمي بترجمان القرآن والمسمي بالدر المنثور وكلاهما للسيوطي فالاول في نحو عشر مجلدات عظام وقد ذكر رضي الله عنه في كتابه ”الاتقان“ طبقات المفسرين وما هو الحريء بالتقديم منها وما يجب تاخيره او رده. ومن اراد فليطالع ثم يقف علي عين الحق في بابه¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”كشف الحق“ قلمي ص 5- موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو.

ڪهڙي تفسير کي مقدم رکبو ۽
 ڪهڙي تفسير کي پوئتي ڪبو يا رد
 ڪبو. جنهن کي وڌيڪ تفصيل
 معلوم ڪرڻو آهي ته اتي مطالعو
 ڪري. هن مسئلي ۾ عين الحق ڳالهه
 تي واقف ٿيندو.

ياد رهي ته علامه جلال الدين سيوطي، مخدوم جعفر بوبڪائي
 جي صدي (يعني ڏهين صدي) جو ماڻهو آهي، جيڪو خود مخدوم
 صاحب کان ٿورو اڳ، 911ھ ۾ فوت ٿيو جنهن هر علم ۽ هر فن ۾
 مختلف ننڍا ۽ وڏا ڪتاب لکيا. سندس تصنيفن جو تعداد 981 نو سو
 ايكاسي آهي¹

ان کان پوءِ مخدوم صاحب لکي ٿو ته:

مان (مخدوم جعفر) ٿو چوان ته:
 جيڪو ڪجهه حافظ (نسفي) جي
 تفسير ”مدارڪ التنزيل“ ۽ قاضي
 بيضاوي جي ”تفسير انوارالتنزيل“ ۾
 لکيل آهي، اهو چڻ مرويات جو خلاصو
 آهي ۽ اهو ڪجهه آهي، جنهن تي
 سلف جا سني علماء متفق ٿيا آهن.
 البت چند حديثون انهن ۾ اهڙيون
 آهن جن تي تنقيد ٿي آهي، پر اهڙين
 حديثن جو مراد بيان ڪرڻ خاطر پيش
 ڪرڻ نيڪ آهي، ان ۾ ڪو نقصان
 ڪونه آهي. اهڙي طرح اهي روايتون به

قلت واما ما في ”مدارڪ
 التنزيل“ للحافظ و ”انوارالتنزيل“
 للبيضاوي فهو خلاصة المروي
 وما اتفق عليه السلف من
 العلماء السنية خلا ما فيهما
 من الاحاديث التي انتقد
 عليها ولكن ايراده لا يضرني
 تبين المراد وكذا ما في
 التفاسير التي صنفها السنيون
 مثل ”معالم التنزيل“ و ”النيشا
 بوري“ و ”البيسط“ و ”الوجيز“
 و ”الوسيط“ وغيرها

¹ سندس تصنيفن لاءِ ڏسو ”دليل مخطوطات السيوطي“، احمد خازندار، مڪتبه ابن تيميه
 ڪويت طبع اول 1983.

سمجھڻ گهرجن جيڪي سني علماء
جي جوڙيل تفسيرن مثلاً ”معالم
التزيل“ بغوي، ”نیشاپوري“، ”وجيز“،
”وسيط“، ”بسيط“ وغيره ۾ وارد ٿيل آهن.

علم الحديث

الله تعاليٰ جي فرمان ”أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ“¹ جي
پيش نظر جهڙي طرح الله جي ڪلام جي پيروي ڪرڻ لازم آهي، اهڙي
طرح حديث تي عمل ڪرڻ به لازم آهي.

حضور انور صلي الله عليه وسلم جي مبارڪ دور ۾ جيتوڻيڪ قرآن
جي گڏ ڪرڻ جيترو ڌيان، حديث جي تدوين تي نه ڏنو ويو تنهن هوندي به
ڳچ صحابه ڪرام حديث رسول صلي الله عليه وسلم کي گڏ ڪيو.

حضرت عبدالله بن عمرو صحابي سڳوري وٽ ”الصادقة“ نالي
حديثن جو هڪ مجموعو موجود هو.²

البت باقاعده تدوين حديث جو ڪم خليفه عمر بن عبدالعزيز
(ت 101 هـ) جي حڪم سان امام زهري (متوفي 124 هـ)، ابوبڪر بن حزم
(ت 117 هـ) ۽ ٻين محدثن شروع ڪيو.³ هي اهو دور هو جو حديثن جي
مسندن تي عموماً عجمي آزاد ڪيل غلام، عالم ويٺل هوندا هئا، جنهن
جو ڪاٿو ان روايت مان آساني سان لڳائي سگهجي ٿو جيڪا امام
زهري کان منقول آهي. امام زهري فرمائي ٿو ته: هڪ پيري خليفه
عبدالملڪ بن مروان وٽ آيس. پوءِ اسان جي وچ ۾ هيءُ گفتگو شروع ٿي:

عبدالملڪ: اي زهري! ڪٿان آيو آهين؟

امام زهري: مڪي کان.

عبدالملڪ: توهان جو هت آيا آهيو ته مڪي وارن لاءِ

¹ سورة آل عمران آيت: 132

² گيلاني، مناظر احسن ”تدوين حديث“ اردو طبع ص 58 مجلس نشریات اسلام ڪراچي ۱۹۹۷ع

³ السباعي الدكتور مصطفى ”السنة ومكانتها في التشريع الاسلامي“ عربي ص 104 دمشق 1978ع

- پوئتي ڪهڙي عالم کي ڇڏي آيا آهيو؟
 امام زهري: عطاء بن ابي رباح کي.
- اهو عرب آهي يا عجمي آزاد ڪيل غلام؟
 عبدالملڪ: امام زهري: آزاد ڪيل غلام
- پوءِ اهو ڪيئن سڀن جو وڏو بڻيو؟
 عبدالملڪ: امام زهري: دين جي ڪري ۽ حديث جي روايت جي ڪري.
- پوءِ واقعي انهن کي اڳواڻ بڻجڻ جو حق آهي،
 عبدالملڪ: پر پڌاءِ ته يمن ۾ حديث جو امام ڪير آهي؟
- طاؤس بن ڪيسان.
 امام زهري: اهو ڪير آهي؟
- آزاد ڪيل غلام.
 عبدالملڪ: امام زهري: اهو ڇا جي ڪري اڳواڻ بڻيو؟
- جنهن ڳالهه جي ڪري عطاء بن ابي رباح وڏو
 امام زهري: بڻيو؟
- پلا مصر ۾ حديث ۽ علم جو امام ڪير
 عبدالملڪ: آهي؟
- يزيد بن ابي حبيب.
 امام زهري: اهو ڪير آهي؟
- آزاد ڪيل عجمي غلام.
 عبدالملڪ: امام زهري: شام وارن لاءِ علم جو امام ڪير آ؟
- مڪحول.
 امام زهري: اهو ڪير آ؟
- آزاد ڪيل ڪو جهو عجمي غلام.
 عبدالملڪ: امام زهري: جزيره وارن لاءِ علم جو امام ڪير آ؟
- ميمون بن مهران.
 امام زهري: اهو عرب آهي يا عجمي غلام؟
- عبدالملڪ:

آزاد ڪيل عجمي غلام آهي.	امام زهري:
پلا خراسان وارن لاءِ علم جو امام ڪير آ؟	عبدالملڪ:
ضحاک بن مزاحم.	امام زهري:
اهو ڪير آهي؟	عبدالملڪ:
آزاد ڪيل عجمي غلام.	امام زهري:
بصره ۾ امام ڪير آ؟	عبدالملڪ:
حسن بصري.	امام زهري:
عرب آهي يا آزاد ڪيل عجمي غلام؟	عبدالملڪ:
آزاد ڪيل عجمي غلام.	امام زهري:
پلا ڪوفه جو امام ڪير آ؟	عبدالملڪ:
ابراهيم نخعي.	امام زهري:
عرب آهي يا عجمي غلام؟	عبدالملڪ:
عرب آهي.	امام زهري:
ڪجهه ته ٻار هلڪو ڪيئي (ابراهيم جو عربي هجڻ ٻڌايئي). ¹	عبدالملڪ:

ان مان معلوم ٿيو ته پهرئين صديءَ جي پوئين ڏهي ۾ حديث جي علم جي واڳ عجمين جي هٿ ۾ هئي. جن مان هڪ محدث امام مڪحول به آهي. جيڪو سنڌي هو شام وارن جو علم ۾ امام هو. جيئن مشهور مؤرخ ابن خلڪان، ابن عائشه کان نقل ڪري ٿو:

وَكَانَ سُنْدِيًّا لَا يُفْصَحُ: سنڌي هو زبان جو چئون هو.²

سنڌ ۾ اسلام جو پيغام ته ڪافي اڳ ۾ صحابين سڳورن جي ذريعي پهچي چڪو هو پر محمد بن قاسم جڏهن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن هتان جو هر حصو علم حديث سان واسجي ويو. سنڌ ۾ ان وقت علم حديث جي اشاعت جا ٻه وڏا مرڪز هئا. (1) منصوره (2) ديبل. جتي علم

¹ الشهرزوري. حافظ ابو عمرو ابن صلاح "مقدم ابن صلاح" عربي ص 199 طبع دمشق 1978ع

² ابن خلڪان متوفي 681ھ "وفيات الاعيان" عربي ج 5 ص 681 منشورات شريف رضي، قم ايران.

حديث جون باقاعده مجلسون قائم ٿينديون هيون، هتان جا ماڻهو علم حديث جي ڳولا لاءِ عرب ويندا هئا ۽ اتي وڃي پنهنجي علمي اڃا جهائيندا هئا. تاريخ جا ڪتاب، سنڌي عالمن، محدثن جي تذڪري سان پريا پيا آهن، رڳو ورن اٺائڻ جي دير آهي.

مشهور محدث، مجتهد امام عبدالرحمن بن عمرو اوزاعي (ت 157هـ) سنڌي هو.¹

امام ابو معشر نجيع بن عبدالرحمن (ت 170هـ) جنهن کي امام احمد بن حنبل علم المغازي جو امام لکيو آهي، سو به سنڌي هو.² ان جو پٽ ابو عبدالملڪ محمد (ت 247هـ)³ ۽ پوٽو حسين بن محمد⁴ به وڏا محدث ٿي گذريا آهن. انهن کان سواءِ خلف بن سالم سنڌي، (ت 231هـ)⁵ ربيع بن صبيح سنڌي، (ت 160هـ) جنهن بصره ۾ سڀ کان اول تصنيف ڪئي.⁶

مطلب ته اهڙن سنڌي عالمن جو ڳاڻيٽو سَوَن ۾ نه، پر هزارن ۾ آهي، جن کي پوري طرح ڳڻڻ آسان ڪم نه آهي.

سنڌ ۾ جيستائين عربن جي حڪومت هئي، تيستائين هت علم الحديث جو غلغلو هو هر طرف ”حدثنا“ ۽ ”اخبرنا“ جا ٻول پيا ٻڌبا هئا، ٻوڙ آهستي آهستي اهڙو ذوق ويو گهٽيو. يا ته تاريخ جا ڪتاب ان درمياني مدت جي سنڌي محدثن جي تذڪري کان ماڻ ۾ رهيا آهن. تانته 10 صدي هجري ۾، جتي سنڌ اندر ٻين علومن لاءِ سجاڳي پيدا ٿي ۽ هڪ نئين دور جو آغاز ٿيو اتي علم حديث به وڏو ماڻُ ماڻيو.

● مخدوم رڪن الدين عرف مخدوم متو (ت 949هـ) علامه نووي جي

¹ حافظ جمال الدين يوسف المزي (ت 742هـ) ”تهذيب الڪمال“ عربي ج 2 ص 808 دارالمؤمن للتراث سوريا.

² حافظ ابو عبدالله الذهبي (متوفي 748هـ) ڪتاب ”ميزان الاعتدال“

³ حافظ ابن حجر عسقلاني (متوفي 852هـ) ”تهذيب التهذيب“ عربي ج 9 ص 276 دارالمعرفة بيروت لبنان

⁴ حافظ ابو عبدالله الذهبي (متوفي 748هـ) ڪتاب ”ميزان الاعتدال“.

⁵ ذهبي، ”تذكرة الحفاظ“ ص 431 بيروت.

⁶ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، مقدمه ”امعان النظر شرح نخبة الفكر“ ص 2

- ڪتاب ”الاربعين النووية“ جو شرح لکيو.¹
- شيخ مصلح الدين لاري سنڌي (ت 979ھ) ”شمائل الترمذي“ جو شرح لکيو.²
- شيخ طيب سنڌي، (ت 990ھ) حديث جي مشهور ڪتاب ”مشڪوة المصابيح“ تي حاشيا (تعليقات) لکيا.³
- ملا رحمت الله محدث دربيليءَ، (ت 993ھ) موضوع احاديث بابت پنهنجي استاد علي بن محمد الخطيب جي ڪتاب ”تنزيه الشريعة عن الاحاديث الموضوعة“ جي تلخيص (اختصار) ڪئي.⁴
- علامه محدث طاهر بن يوسف پانائي، (ت 1004ھ) علم الحديث جو وڏو ماهر هو حديث جي فن ۾ ان جا چار ڪتاب مشهور آهن:
- 1- ملقط جمع الجوامع للسيوطي (سيوطي جي ڪتاب جمع الجوامع جي تخليص)
- 2- موجز شرح القسطلاني علي صحيح البخاري (شيخ قسطلاني شافعي جي شرح علي البخاري جو اختصار)
- 3- اسامي رجال صحيح البخاري.
- 4- رياض الصالحين.⁵
- مخدوم جعفر بوبڪائي جي هر وطن، مخدوم محمد عثمان بوبڪائي (ت 1008ھ) ”صحيح بخاري“ جو شرح لکيو.⁶
- ظاهر آهي ته اهڙي علمي ماحول ۽ محدثانه سوسائتي ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي ڪيئن پوئتي پيو رهي سگهي. ٻين علومن سان گڏ حديث جي موضوع تي ڪانئس به ڪتاب يادگار آهن:
- 1- ”منهج العمال“ (سندس استاد، علامه علي متقي هندي جي

¹ عبدالحی الحسني ”نزہة الخواطر“ ج 4 ص 15 طبع طیب اکیڊمي، ملتان 1991ع

² میر معصوم بکری ”تاریخ معصومي“ ص 246 مترجم مخدوم امیر احمد. سنڌي ادبي بورڊ 1985ع

³ عبدالحی الحسني ”نزہة الخواطر“ عربي ج 4 ص طبع طیب اکیڊمي، ملتان 1991ع

⁴ محمد اسحاق ڀٽي ”فقہائي هند“ جلد سوم ص 178 ادارہ ثقافت اسلاميہ۔ لاہور 1976ع

⁵ محمد غوثي مانڊوي ”گلزار ابرار“ اردو ص 426 اسلامک بوڪ فائونڊيشن لاہور 1395ھ

⁶ محمد غوثي مانڊوي ”گلزار ابرار“ اردو ص 426 اسلامک بوڪ فائونڊيشن لاہور 1395ھ

ڪتاب (ڪنز العمال) جو انتخاب

2- ”عجالة الطالبين“ موضوع احاديث جي تذڪره ۾ لکيل بهترين ڪتاب علم الحديث بابت مخدوم جعفر بوبڪائي، ”حاصل النهج“ ۾ لکي ٿو ته:

شرعي علمن ۾ پنجون علم، علم حديث آهي. علم حديث ۾ وحي غير متلو ۽ ان سان تعلق رکندڙ علمن بابت بحث ڪيو ويندو آهي، پوءِ انهيءَ ۾ ڪيترائي علوم اچي وڃن ٿا. مثلاً: علم متن حديث، علم اصول حديث، علم الجرح والتعديل، علم وفیات و تنواریخ، علم ضبط الاسماء والکنی، متن ۽ سند جي چنڊ چاڻ جو علم.¹

جيڪو حديث جو ڄاڻو ۽ ماهر استاد ٿيڻ چاهي ته پهريائين هو حديث جي قاعدن ۽ قانونن کي تفصيلي طور سمجهي، سخت جدوجهد ڪري، حديث جي طلب ڪرڻ ۾ سفر جون تڪليفون برداشت ڪرڻ جي لياقت ۽ طاقت رکي. امام بخاري جي وصيت مطابق عمل ڪري، جنهن جو خلاصو هي آهي ته: حديث جي شاگرد کي جڳائي ته نبي انور صلي الله عليه وسلم جي حديثن کي لکندو رهي، ان سان گڏ صحابه ۽ تابعين جا احوال، ماهر استادن جا تحقيقي احوال، تاريخون، راوين جا نالا ۽ ڪنيتون، مڪان ۽ زمان سميت محفوظ رکي ۽ ياد رکي. ان سان گڏ اهو به ضروري آهي ته ڪتابت، لغت، صرف ۽ نحو وغيره کي به چڱي طرح ڄاڻي.²

علامه مخدوم جعفر، حديث جو علم پنهنجي والد وٽ پڙهيو وڌيڪ علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪجهه سال مڪي ۾ رهيو جتي ٻين علمن سان گڏ حديث ۾ مهارت حاصل ڪيائين. جڏهن موٽي آيو ته ڏنائين ته ماڻهن ۾ غلط روايتون مشهور آهن، ان ڪري هن موضوع يا جڙتو حديثن تي هڪ ڪتاب ”عجالة الطالبين“ لکيو جيڪو تمام مقبول ۽ مشهور ٿيو مير علي شير قانع، انهيءَ ڪتاب جو ذڪر پنهنجي ٻن تاريخي ڪتابن ۾ ڪيو آهي:

¹ مخدوم جعفر ”حاصل النهج“ ص 7-8 دانش گاه سنڌ حيدرآباد.

² مخدوم جعفر ”حاصل النهج“ ص 53-54 دانش گاه سنڌ حيدرآباد.

(1) ”تحفة الكرام“ ۾ لکي ٿو ته:

”عجالة الطالبين“ ۾ هيءَ عجيب نقل کانئس روايت ٿيل آهي ته مونکي عبدالقادر بن ابراهيم بن محمد، مدينه منوره جي امامن کان روايت ڪري محرم، سن 959ھ ۾ ٻڌايو ته اسان جو هڪ چاچو طورسينا جي جبل تان انهيءَ جاءِ وٽان جتي حضرت موسيٰ پنهنجي رب سان ملاقات ڪئي هئي، هڪڙو پٿر ڪٽائي آيو جنهن کي جيترو به پڳوسين ٿي ته سندس اندران ڳاڙهي رنگ تي قدرتي اچي رنگ سان ”لا اله الا الله محمد رسول الله“ لکيل ڏٺوسون ٿي. وڏي تڪرر ۾ سڄو ڪلمو ۽ ننڍي ۾ ڪجهه حصو ڏسڻ ۾ آيو ٿي. هن وڌيڪ ٻڌايو ته انهيءَ جاءِ جي سڀني پٿرن ۾ اها خاصيت آهي، جنهن تي مون چيو ته ”هيءَ شايد آيت سڳوري“ اخلع نعليڪ انڪ بالوادمقدس طوي“ (جُتي لاه، ڇاڪاڻ ته طوي جهڙيءَ پاڪ واديءَ ۾ آهين) جو هڪ راز آهي.“¹

(2) مقالات الشعراء ۾ لکي ٿو ته:

مصنفاتش بسيار است وازانجمله ”عجالة الطالبين“ وڪتاب ضخيم درفقه معروف² (ترجمه) سندس (مخدوم جعفر بوبڪائي) جون تصنيفات گهڻيون آهن. انهن مان هڪ ڪتاب ”عجالة الطالبين“ ۽ ٻيو ڪتاب (متانة) فقه ۾ لکيل آهي.

”عجالة الطالبين“ نالي اهو عظيم ڪتاب زماني جي دستبرد ۽ اڏوهي جي ظالمانه ڪاررواين کان محفوظ ٿيندو اسان تائين پهتو آهي. ان ڪتاب جي ابتداء ۾ تاليف جو سبب بيان ڪندي لکي ٿو ته:

يقول العبد المليم جعفر بن	پاڻ کي ملامت ڪندڙ ٻانهو جعفر بن
عبدالكريم الشهير بميران بن يعقوب	عبدالكريم ميران بن يعقوب بوبڪائي الله
البوبڪائي عاملهم الله بلطفه	پاڪ انهن سمورن (جعفر عبدالڪريم ۽
الرحماني. ان بعض نقاد الحديث ميزوا	يعقوب) سان پنهنجي رحمتي لطف سان
	معاملو ڪري، عرض ڪري ٿو ته: علم

¹ ”تحفة الكرام“ سنڌي ص 374 سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1957ع

² ”مقالات الشعراء“ مير علي شير قانع ص 152 سنڌي ادبي بورڊ 1957ع

الحديث جي بعض ماهرن ضعيف ۽ صحيح حديث جي نڪيڙ ڪري ڇڏي آهي ۽ اهو به ٻڌري طور ٻڌائي ڇڏيو اٿن ته يقيني طور تي موضوع (جڙتو) حديث ڪهڙي آهي ۽ ڪهڙي حديث جو بڻ بڻياد ئي ڪونه آهي ڪهڙي حديث جي باري ۾ اختلاف آهي جيئن شيخ زين الدين عبدالرحيم بن حسين عراقي پنهنجي ڪتاب ”المغني في تخريج الاحياء“ ۾ ڪيو آهي جنهن جو اختصار علامه فيروز آبادي جوڙيو هو ۽ جيئن شيخ حافظ شمس الدين سخاوي پنهنجي ڪتاب ”المقاصد الحسنه“ ۾ ۽ جيئن شيخ جلال الدين سيوطي (جيڪو نائين صدي جي اختتام تي دين جو مجدد ليکيو ويو) پنهنجي ٽن ڪتابن ۱- ”اللاكي المصنوعة في الاحاديث الموضوعه“ ۲- ”ذيل“ ۳- ”وجيز“ ۾ ۽ جيئن شيخ سراج الدين القزويني پنهنجي ڪتاب ”الدرر الملتقط“ ۾ جنهن ۾ هن موضوعات المصايب ۽ موضوعات الصغاني گڏ ڪيون آهن ۽ جيئن علي بن ابراهيم عطار پنهنجي تصنيف ۾ شيخ پرهيزگار علامه محمد بن طاهر بن علي ڀٽيءَ انهن سمورن ذڪر ڪيل ڪتابن جو اختصار ڪري ٻين ڪتابن مان به موضوع احاديث ملائي هڪ مجموعو تيار ڪيو جنهن جو نالو ”تذكرة الموضوعات في الاحاديث المرفوعات“ رکيائين. مان (مخدوم جعفر) ارادو ڪيو ته

الضعيف من غيره و بينوا ما جزم بوضعه و ملا اصل له و ما اختلف في روايته و عدمها كالشيخ زين الدين عبدالرحيم بن الحسين العراقي في كتابه ”المغني في تخريج الاحياء“ و اختصره الشيخ محمد بن يعقوب الفيروز آبادي و كالشيخ الحافظ العلامة ابي الخير شمس الدين السخاوي في ”المقاصد الحسنه“ و الشيخ مجدد الدين علي رأس المائة التاسعة جلال الدين السيوطي في ”اللاكي“ و في ”الذيل“ و في ”الوجيز“ و الشيخ سراج الدين عمر بن علي القزويني فيما جمعه من ”موضوعات المصايب“ و ”موضوعات الصغاني“ في ”الدرر الملتقط“ و الشيخ علي بن ابراهيم العطار في مؤلفه ذلك و الشيخ الورع العلامة محمد بن طاهر بن علي الفتني اختصر جميع ما مر مع ماضم اليه من غيرها كالخلاصة في مجموعة سماها ”تذكرة الموضوعات في الاحاديث المرفوعات“ فاردت ان افرض منها اكثر الموضوعات و ما لا اصل له من الواردات و لا اذكر مما ضعفه و اختلفوا في صحته الا نادرا اري الاخبار

¹ مخدوم محمد جعفر. عجاله الطالبين ص 2 مملوڪ پروفيسر امين الله علوي. شڪارپور

انهيءَ (تذڪرة الموضوعات) مان اڪثر موضوع (جڙتو) حديثون ۽ اهي حديثون الڳ ڪري لکان جن جو ڪو به بڻياد نه آهي باقي جن حديثن کي ضعيف قرار ڏنو اٿن يا جن حديثن جي صحت ۾ اختلاف ڪيو اٿن انهن کي ڇڏي ڏيان سواءِ ڪن ٿورين اهڙين (ضعيف ۽ مختلف) حديثن جي جن جي وضاحت ڪرڻ واجب ٿو سمجهان پوءِ جيڪڏهن توکي (موضوع ۽ بي بڻياد احاديث بابت) مٿي لکيل ڪتاب هٿ اچي وڃن ته توکي پاڻهي خبر پوندي ته هنن (مصنفن) ڪيڏي نه محنت ڪئي آهي پر جيڪڏهن توکي ”تذڪرة الموضوعات“ (علامه پٽئيءَ جو) هٿ اچي وڃي ته گویا توکي وڏي ڪاڻ هٿ آئي ۽ صاف سون مليو باقي منهنجو هي ڪتاب (عجالة الراغبين) انهن شخصن لاءِ هڪ تڪڙي پيش ڪش آهي جيڪي حفاظ الحديث جي ناقدانه نظر سان رغبت رکندڙ آهن. مان هن ڪتاب جوڙڻ تي مجبور صرف هن ڪري ٿيس جو ڏٺم ته عقل ۽ محنت وارن جون همتون ئي جواب ڏئي ويون آهن. (بي محنت ته ٿيا پري) چو ته هن زماني ۾ سڄي ملڪ اندر لڳولڳ فتنا ڪڙا ٿيندا رهن ٿا.

به من الواجبات فان ظفرت بالكتب المذكورة علمت ما عانوا في ذلك وان حصلت ”التذكرة“ ملكت كنزا مجموعاً وذهباً مبروراً واما كتابي هذا فانما هي ”عجالة الراغبين في انتقاد الحافظين“ ما بعثني عليه الانتقاصر همم ذوي الالباب والاجتهاد لتواترفتن الزمان في جميع البلاد الخ¹

موضوع يعني جڙتو احاديث بابت عموماً ٻن طريقن سان ڪتاب لکيا ويا آهن.

1. موضوع وائيز: يعني ڪتاب جو سٽاءُ بابن جي اعتبار سان هوندو آهي. مثلاً: ”باب الايمان“، جنهن ۾ ايمان بابت مشهور جڙتو حديثن کي آڻيندا آهن. اهڙي طرح هر باب سان تعلق رکندڙ حديثون بيان ڪيون

وينديون آهن، جيئن علامه ابن الجوزي جو ڪتاب ”الموضوعات“ جيڪو ٽن جلدن ۾ شايع ٿيو آهي ۽ سيوطي جو ڪتاب ”الآلي المصنوعة في الاحاديث الموضوعة“

2. الفاييٽڪل: يعني ترتيب وار الف، ب جي حساب سان جڙتو احاديث ذڪر ڪيون وينديون آهن. پهريائين اهي حديثون آڻيندا آهن، جن جي منڍ ۾ الف هجي مثلاً: ”اتق شر من احسنت اليه“¹ ان کان پوءِ اهي جڙتو حديثون ذڪر ڪندا آهن، جن جي منڍ ۾ ب هجي، جيئن ”الباذنجان لما اكل له“² اهڙي طور ترتيب ڏنل ڪتابن مان چند هي آهن: ”مختصر المقاصد الحسنة للزرقاني“، ”ترتيب الموضوعات للامام الذهبي“ ۽ ”الدرر المنتشرة في الاحاديث المشتهرة للسيوطي“.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو هيءَ عظيم الشان ڪتاب، پهرئين قسم جو آهي، جنهن ۾ 70 بابن تحت، مختلف جڙتو ۽ بي بنياد روايتون ذڪر ڪري، انهن جي حقيقت پڌري ڪئي وئي آهي. ابواب جو نمونو هن ريت آهي:

1. ڪتاب الايمان
2. باب صفة المؤمن
3. باب افتراق الامة
4. ڪتاب العلم
5. باب فضل مداد العلماء
6. باب العالم غير العامل

مخدوم جعفر بوبڪائي، ”عجالة الطالبين“ اندر ٻن اهڙن مشهور شخصن جو ذڪر نهايت تفصيل سان ڪيو آهي، جن پنهنجي دور ۾ صحابي هجڻ جي ڪوڙي دعويٰ ڪئي.

1. سر پاٽڪ هندي
2. بابا رتن هندي

¹ ملا علي قاري متوفي 1014ھ ”الموضوعات الصغرى“ تحقيق ابو غنم طبع ڪراچي 1987ع ص 45

² ملا علي قاري متوفي 1014ھ ”الموضوعات الصغرى“ تحقيق ابو غنم طبع ڪراچي 1987ع ص 45

ڪوڙي صحابيت جي دعويٰ

1. سر پاٽڪ هندي:

ان بابت مخدوم جعفر لکي ٿو ته:

سر پاٽڪ هندي، هند جو بادشاهه قنوج (گجرات) شهر جو رهواسي هو. هن دعويٰ ڪئي ته منهنجي عمر ست سؤ پنجويهه سال آهي. هن دعويٰ ڪئي ته نبي انور صلي الله عليه وسلم جن هن ڏانهن حضرت حذيفه رضي الله عنه، حضرت اسامه رضي الله عنه ۽ حضرت صهيب رضي الله عنه کي اسلام جي دعوت ڏيڻ لاءِ موڪليو هو جيڪا هن قبول ڪئي ۽ سندن خط کي چميو. امام ذهبي فرمائن ٿا ته: اهو نسورو ڪوڙ آهي. ابوسعيد مظفر بن اسد فرمايو آهي ته: هن سر پاٽڪ هندي کان ٻڌو هو دعويٰ پيو ڪري ته: هن نبي انور صلي الله عليه وسلم کي ڏٺو ۽ دفعه مڪي ۾ ۽ هڪ دفعو مديني ۾. سر پاٽڪ، سن ٽي سو ٽيٽيهه 333ھ ۾ وفات ڪري ويو. ان وقت هو اٺ سؤ چورانوئي 894 سالن جو هو.¹

2. رتن هندي:

ٻيو شخص جنهن صحابي هجڻ جي دعويٰ ڪئي، اهو ”رتن هندي“ هو. مخدوم جعفر هن تي ڏهن صفحن کان وڌيڪ ”عجالة الطالبين“ ڪتاب ۾ بحث ڪيو آهي. ان جو خلاصو هي آهي ته: امام ذهبي پنهنجي ڪتاب ”ميزان الاعتدال“ ۾ لکن ٿا ته: ”رتن الهندي وما ادراك مارتن الهندي“، رتن هندي، توکي خبر آهي ته ڇا آهي رتن هندي؟ پوڙهو آهي، بنا شڪ شبهي جي، دجال آهي. ڇهه سؤ سالن کان بعد ۾ ظاهر ٿيو. هن صحابيت جي دعويٰ ڪئي ۽ ڪوڙ هنيائين، حالانڪ صحابي سڳورا ڪوڙ نه هئندا آهن. اهو شخص الله ۽ ان جي رسول تي وڏي جرات رکندڙ هو. هن جي وفات 602ھ يا 630ھ ۾ ٿي آهي. ان کان پوءِ مخدوم جعفر بوبڪائي، حافظ ابن حجر عسقلاني جي حوالي سان بابا رتن هنديءَ جي هيءَ روايت نقل ڪئي آهي ته:

¹ مخدوم جعفر، ”عجالة الطالبين“ قلمي ص 75 موجود درگاه فقير الله علوي شڪارپور سنڌ.

(رتن هندي ٻڌايو ته) اسان پاڻ سڳورن سان سرءُ جي موسم ۾ هڪ وڻ جي هيٺان بيٺا هئاسون ته اوچتو هوا گهلي، جنهن ڪري وڻ جا پن ڇڻڻ لڳا. پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم فرمايو ته: مومن جڏهن فرض نماز جماعت سان پڙهي ٿو ته ان جا گناهه ائين ٿا ڇڻن، جيئن هي پن ڇڻي پيا آهن.

قال كناعم النبي صلي الله عليه وسلم تحت شجرة أيام الخريف فهبت الريح فتناثرت الورق حتي لم يبق عليها ورقة قال: ان المؤمن اذا صلي الفريضة في الجماعة تناثرت عنه الذنوب كما تناثرت هذا الورق.¹

ان کان پوءِ اهڙيون ٻه ٽي حديثون ذڪر ڪيون اٿس. ياد رهي ته بابا رتن هنديءَ ڏانهن ”اربعين رتنيات“ به منسوب آهي، جنهن ۾ رتن هندي، اهڙيون چاليهه حديثون ذڪر ڪيون آهن، جيڪي هن (سندس دعويٰ مطابق) پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم کان ٻڌيون آهن. ان ”اربعينيات“ جو هڪ قلمي نسخو پير ڳوٺ جي لائبريري ۾ موجود آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه، انهيءَ ”اربعينيات“ جو ذڪر به ڪيو آهي ۽ انهن مان ڪجهه حديثون به نقل ڪيون آهن، مثلاً: قال رتن كنت في زفاف فاطمة علي علي في جماعة من الصحابة و كان ثمه من يغني فطابت قلوبنا ورقصنا، فلما كان الغد سألنا رسول الله عليه وسلم عن ليلتنا فاخبرناه فلم ينكر علينا و دعائنا.²

رتن هندي چوي پيو ته: مان بي بي فاطمه ۽ علي جي شادي ۾ به ٻين صحابين سان گڏ شرڪت ڪئي هئي. ان شاديءَ جي موقعي تي هڪ ڳائڻو به هو جنهن جو راڳ ٻڌي ڪري اسان جي دل کي مستي اچي وئي، اسان ناچ ڪيو، جڏهن صبح ٿيو ته

¹ مخدوم جعفر، ”عجالة الطالبين“ قلمي نسخو ص 77 موجود درگاه فقير الله علوي، شڪارپور.

² ”عجالة الطالبين“ ص 78

پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم
 اسان کان احوال پڇيا، کين حال
 احوال سڄو ٻڌايوسين. پاڻ سڳورن
 صلي الله عليه وسلم جن اسان جي
 انهيءَ ڪم تي ڪونه ڪاوڙيا، بلڪه
 اسان لاءِ دعا گهريائون.

ان کان پوءِ مخدوم جعفر لکي ٿو ته:

امام ذهبي فرمائي ٿو ته: مون ٻيو نسخو معلوم ڪيو جنهن کي
 عبدالله سمرقندي روايت ڪيو آهي. فرمايائين ته: ڳالهه ڪئي صفوة
 الاولياءِ موسيٰ محلي، جنهن روايت ڪئي رتن بن نصر بن ڪريال هندي
 کان. (هتي به ڪجهه حديثون آهن)¹ انهيءَ نسخي ۾ وارد ٿيل حديثن جو
 تعداد امام ذهبي 300 سؤ لکيو آهي. امام ذهبي فرمائي ٿو ته: اهي سڀ
 ٻاڙون آهن، جيڪي موسيٰ جاهل لکيون آهن... اهو رتن يا ته شيطان آهي،
 انساني شڪل ۾ يا ته خيالي ڪوڙو پوڙهو آهي. هي ڇهه سؤ سال اڳ ۾
 ڪٿي گم هو؟ ڪنهن شهر ۾ ڪونه رهندو هو. جو ماڻهو ان کان روايت
 ڪن ها؟ محمود بن سبڪتگين جي زماني ۾ ڪاٿي هو؟ چوٿين صدي
 هجريءَ ۾ هن جو نالو ٿي نه هو. ان کان پوءِ ته هن جو نالو ظاهر ٿيو!!²
 (نوٽ) ”رتن“ جو تمام ڊگهو قصو هلي ٿو جيڪو ”عجالة
 الطالبين“ جي قلمي مخطوطي جا ڏهه صفحات والاري ٿو اسان نموني
 خاطر ان جو ڪجهه ٽڪرو نقل ڪيو آهي.

”عجالة الطالبين“ مان چونڊ جڙتو حديثن جو بيان:

”عجالة الطالبين“ ۾ سوين حديثون موضوع ۽ جڙتو ذڪر ٿيل
 آهن، مناسب لڳي ٿو ته ڪجهه حديثون نموني خاطر ذڪر ڪجن:

¹ مخدوم جعفر ”عجالة الطالبين“ قلمي ص 78 درگاه فقير الله علوي شڪارپور

² ”عجالة الطالبين“ ص 79

1. اول مان خلق الله العقل، (پهرئين پهرئين الله پاڪ، عقل کي پيدا ڪيو) ان بابت لکي ٿو ته: ان جي سند ۾ هڪ ڪذاب راوي موجود آهي. اسان جي شيخ فرمايو ته ”اول ما خلق الله القلم“ واري حديث وارد آهي. ”عقل“ واري حديث جي ڀيٽ ۾ قلم واري حديث ثابت آهي. ”مختصر المقاصد الحسنة“ ۾ لکيل آهي ته: ”اول مان خلق الله العقل، واري حديث ضعیف آهي، جنهن به حديث ۾ عقل جو ذڪر ٿيو آهي سا ثابت نه آهي.“¹

2. مسح العينين بباطن انملتي السبابتين بعد تقبيلهما عند سماع اشهد ان محمداً رسول الله من المؤذن (مؤذن جي قول اشهد ان محمد رسول الله جي ٻڌڻ وقت اشهد آڱريون ڇمي ڪري، اکين تي رڪڻ) انهيءَ روايت بابت لکي ٿو ته: اها حديث ابوبڪر صديق کان فردوس ديلمي ذڪر ڪئي آهي، پر اها روايت صحيح نه آهي. اهڙي طرح جيڪا حضرت خضر عليه السلام کان اهڙي روايت اچي ٿي، جنهن کي مجهول راوين واري سند سان ابوالعباس روايت ڪيو آهي، سا به صحيح نه آهي.²

3. الجنة دار الاسخياء (جنت سخين جو گهر آهي) ”الخلاصة“ ۾ لکيل آهي ته: اها حديث موضوع آهي. علامه صفاني، ”المختصر“ جي حوالي سان ان کي ضعیف لکيو آهي.³

4. الفقراء مناديل الاغنياء يمسحون بها ذنوبهم (مسڪين، شاهوڪارن جا رومال آهن، جن (کي زڪوة، خيرات ڏيڻ) ذريعي شاهوڪار پنهنجا گناهه صاف ڪندا آهن) اها حديث جڙتو ۽ موضوع آهي.⁴

5. الولد سرايبه (پٽ پنهنجي پيءُ جو راز آهي) پٽ پيءُ تي ويندو آهي) ان بابت لکي ٿو ته: لا اصل له: ان جو ڪو به بڻ بنياد ڪونه آهي.⁵

¹ ”عجالة الطالبيين“ ص 15 مخطوط موجود درگاه شاه فقير الله علوي، شڪارپور

² حوالو ساڳيو، ص 18

³ ”عجالة الطالبيين“ ص 37 مخطوط موجود درگاه شاه فقير الله علوي، شڪارپور

⁴ حوالو ساڳيو، ص 38

⁵ حوالو ساڳيو، ص 110

- (يعني رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جو اهو فرمان نه آهي.)
6. من اكل القثاء بلحم وقي الجذام (جيڪو شخص گوشت، ونگيءَ سان گڏ کائيندو، ان کي جذام جي بيماري نه ٿيندي) ان بابت لکي ٿو ته: اها موضوع آهي.¹
7. من احب كريمته فلا يكتب بعد العصر (جنهن شخص جي پنهنجي اکين سان محبت آهي ته اهو ٽيپهري کان پوءِ نه لکي) ان بابت لکي ٿو ته: ليس في المرفوع (اها روايت مرفوع يعني پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جي نه آهي)²
8. الناس علي دين ملوكهم (ماڻهو پنهنجي بادشاهن جي دين ۽ طريقي تي هوندا آهن) ان لاءِ فرمائي ٿو ته: اها حديث نه آهي.³
9. وما يفعل في هذا الزمان اخراج الزكاة في رجب دون غيره لا اصل له⁴ هن زماني ۾ زڪوة رجب ۾ ڪيندا آهن، ٻئي مهيني ۾ نه ڪيندا آهن، ان ڳالهه جو ڪو (شرعي) بنياد نه آهي.
10. ان الصلوة بعمامة تعمل خمسا وعشرين صلوة بغير عمامة وجمعة بعمامة تعمل سبعين جمعة بغير عمامة ان الملائكة ليشهدون الجمعة معتمين ولا يزالون يصلون علي اصحاب العمامات حتي تغرب الشمس. قال ابن حجر: موضوع. فيه عباس بن كثير (پتڪي سان نماز پڙهڻ بغير پتڪي (عمامة) وارن ۲۵ عدد نمازن جي برابر آهي. ۽ پتڪو پاڻي جمع پڙهڻ انهن ستر جمعن جي برابر آهي، جيڪي بغير پتڪي جي پڙهيا وڃن. بيشڪ ملائڪ سڳورا به پتڪو پاڻي جمع ۾ حاضر ٿيندا آهن. ۽ پتڪي پاتل نمازين لاءِ رحمت جي دعا گهرندا آهن. سج لڏي تائين. حافظ ابن حجر فرمائي ٿو ته: اها روايت موضوع آهي، ان جو راوي عباس بن كثير آهي (جيڪو ڪوڙو آهي)⁵ (باقي هونئن مطلقاً پتڪو پاڻي سنت آهي باقي نماز جي حوالي سان

¹ حوالو ساڳيو، ص 122² حوالو ساڳيو، ص 133³ "عجالة الطالبين" ص 147 مخطوط موجود درگاه شاه فقير الله علوي، شڪارپور⁴ حوالو ساڳيو، ص 98⁵ حوالو ساڳيو، ص 126

پتڪي جو ثواب، حديث جي روشنيءَ ۾ بيان ڪرڻ جڙتو آهي.)
موضوع احاديث جي تحقيق ۾، مخدوم صاحب محض مقلد (الڪير جو فقير) نه آهي؛

مخدوم صاحب، هن ڪتاب ۾ مختلف ابوابن اندر انهن مشهور موضوع حديثن کي ذڪر ڪيو آهي، جيڪي اڳين محدثن جي نظر ۾ موضوع ۽ جڙتو آهن، پر مخدوم صاحب ان باري ۾ صرف تقليد کان ڪم نه ورتو آهي، بلڪ پنهنجي تحقيق کي به دخل ڏنو آهي، جيڪڏهن ڪنهن دليل جي روشنيءَ ۾ ڪا به روايت مخدوم صاحب جي راءِ ۾ موضوع نه آهي، ته ان جي وضاحت چئن لفظن ۾ ڪئي اٿائين، مثلاً:

1. في الخلاصة: ان الصغاني قال: اليقين الايمان كله، موضوع، قلت: لكن اخرج البخاري في الادب، والبيهقي في شعب الايمان عن ابن مسعود رضي الله عنه، حديث "الصبر نصف الايمان واليقين الايمان كله"¹ ترجمه: ڪتاب "خلاصه" ۾ هي ڳالهه آهي ته: علامه صغاني فرمايو آهي ته: "اليقين الايمان كله"، (يقين سمورو ايمان آهي) اها حديث جڙتو آهي، پر مان چوان ٿو ته: امام بخاريءَ ڪتاب "الادب المفرد" ۾ ۽ امام بيهقيءَ ڪتاب "شعب الايمان" ۾ هيءَ حديث روايت ڪئي آهي ته "صبر اذ ايمان آهي ته يقين سڀ جو سڀ مڪمل ايمان آهي".

2. "تذكرة الصغاني" ۾ آهي ته "لولا ڪله لما خلقت الافلاك" اها جڙتو حديث آهي، نوٽ: (مخدوم جعفر لکي ٿو ته) فاضل مصنف هن کي موضوع حديث قرار ڏنو آهي، پر امام حاڪم ان بابت هڪ صحيح حديث آندي آهي ته: آدم عليه السلام، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جو نالو عرش تي لکيل ڏٺو الله تعاليٰ، آدم عليه السلام کي فرمايو ته: اگر محمد صلي الله عليه وسلم نه هجي ها، ته توکي به پيدا نه ڪريان ها. اهڙي حديث بيهقي پنهنجي ڪتاب "دلائل النبوة" ۾ به آندي آهي.²

¹ مخدوم جعفر، "عجالة الطالبين" مخطوط ص موجود درگاه شاه فقير الله علوي، شڪارپور

² مخدوم جعفر، "عجالة الطالبين" مخطوط ص موجود درگاه شاه فقير الله علوي، شڪارپور

3. ”باب ابي حنيفه والشافعي“ ۾ فرمائي ٿو ته: ”تذكرة الصغاني“ ۾ لکيل آهي ته: ”سراج امتي ابو حنيفه“ (يعني امام ابو حنيفه منهنجي امت جو ڏيئو آهي) اها حديث موضوع آهي.

اڳتي لکي ٿو ته: ذيل ۾ آهي ته: امام ابي حنيفه رحمه الله کان نقل آهي امام ابو حنيفه فرمائي ٿو ته: مان حج ڪيو هو پنهنجي والد صاحب سان گڏ ان وقت منهنجي عمر سورنهن سال هئي. مون عبدالله بن حارث کان ٻڌو. چون پيا ته: رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان مون ٻڌو. فرمائن پيا ته: ”جنهن شخص دين جي سمجهه (علم) حاصل ڪئي ته الله پاڪ ان جي گهرجن جو پورا ٿو ڪندو ۽ ان کي اتان رزق ڏيندو جتان هن کي ڪوبه وهم گمان به نه هوندو. اها روايت ڪوڙي ۽ باطل آهي.“ ”اللاله المصنوعة“ ۾ به اها ڳالهه نقل ٿيل آهي (اتي مخدوم صاحب فرمائي ٿو ته: باطل ٿيڻ جو مقصد هي آهي ته: اهي لفظ ۽ (اها ملاقات) سند جي لحاظ کان باطل آهي، ورنه صحيح روايت موجود آهي: جيڪا خطيب پنهنجي تاريخ ۾ آندي آهي زياد بن حارث کان ته: ”جيڪو علم جي طلب ڪري ٿو ته الله پاڪ ان جي رزق جو ضامن آهي.“¹

ياد رهي ته مخدوم جعفر بوبڪائي، سنڌ جو پهريون عالم دين آهي، جنهن موضوع حديثن ۽ ضعيف روايتن بابت هيءَ ڪتاب لکيو. مخدوم صاحب شايد اُن دور ۾ ان جي اشد ضرورت محسوس ڪئي هوندي، ڇو ته عموماً واعظي حضرات اهڙيون روايتون پنهنجي تقريرن اندر ۽ غير محقق مصنف اهڙيون موضوع حديثون پنهنجي تصنيفن ۾ وجهندا آهن، جيئن انهن جي تقرير يا انهن جا ڪتاب عجيب ۽ نادر سمجهيا وڃن. جڏهن ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم تي ڪوڙ هڻڻ وڌي ۾ وڏو ڏوهه آهي. پاڻ سڳورن فرمايو:

من كذب علي متعمداً فليتبوا مقعده في النار² يعني جنهن مون تي ڄاڻي وائي ڪوڙ هنيو اهو پلي جهنم ۾ پنهنجو گهر وڃي جوڙي. ان

¹ ”عجالة الطالين“ مخطوط ص 90 موجود درگاه شاه فقير الله علوي، شڪارپور

² ”صحيح الامار مسلم“. طبع قديمي ڪتب خانہ ڪراچي ص 7

سان گڏ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن اهو به فرمايو آهي ته:
يحمل هذا العلم من كل خلف عدوله، ينفون عنه تحريف الغالين و
انتحال المبطلين وتأويل الجاهلين.¹ (ترجمو) هن (دين جي) علم کي هر پوئين
دور ۾ عادل علماء پهچائيندا رهندا (حفاظت ڪندا رهندا، (دين اندر) حد کان
ٽپندڙ جي ڦير ڦار باطل پرست ماڻهن جي ڪوڙ ۽ جاهلن جي تاويلن کي
هٽائيندا رهندا.

مخدوم جعفر بوبڪائي به اهڙن رباني علماء ۾ شامل هو جنهن
هيءُ ڪتاب لکي ڪري، پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جي حديثن ۾
مشهور ٿيل ڪوڙين روايتن تي جرح ڪري حقيقت ٻڌري ڪئي آهي ۽
مسلمانن، خصوصاً اهل سنت جي ايمان جو تحفظ ڪيو.

مخدوم جعفر بوبڪائي جي حديث ۾ لکيل ٻيو ڪتاب

2. منهج العمال منتخب كنز العمال

هيءُ ڪتاب حديث جي علم جو جامع ڪتاب آهي، جنهن ۾
اقوال ۽ افعال متعلق پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جون حديثون گڏ
ٿيل آهن. ”منهج العمال“ ڪا مستقل تصنيف ڪانه آهي. پر مخدوم
محمد جعفر بوبڪائي جي استاد، علامه علي متقي برهانپوريءَ جي جڳ
مشهور ڪتاب ”كنز العمال في سنن الاقوال والافعال“ جو اختصار آهي.
مخدوم جعفر بوبڪائي اهو اختصار شايد سنڌ اندر علم الحديث کي
ڦهلائڻ لاءِ ڪيو هجي.

مخدوم جو ”منهج العمال“ اسان جي آڏو موجود ڪونه آهي،
ڪنهن زماني ۾ مولانا عبدالقادر پنهور (استاد مولانا تاج محمد امروتي)
جي ڪتبخاني ۾ ۽ درگاه تذبذب سائينداد جي ڪتبخاني ۾ موجود هو. هن
وقت ان جو ڏس پتو ڪونه ٿو پوي، بلڪه ٿي سگهي ٿو ته مخدوم جعفر
بوبڪائي، علم الحديث يا اصول حديث ۾ ٻيون به تصنيفون ڪيون
هجن، پر زماني جي حوادث جي نذر ٿي ويون هجن.

¹ زاد الطالبيين“ برواية البيهقي في “كتاب المدخل“ ص 42 طبع دارالعلوم - ڪراچي

”عجالة الطالبين“ ۽ ”منهج العمال“ کان سواءِ مخدوم جعفر پنهنجن ٻين ڪتابن ۾ به حديث تي پوزو توجه ڏنو آهي، مثلاً:

1. ”المئة“ جي هر باب جي منڍ ۾ اڪثر فضائل ۽ مسائل لاءِ حديثون ڏنل آهن.

2. ”كشف الحق“ ۾ خاص طور حديثن تي بحث آهي. پاڻ فرمائن ٿا ته: فهذا ما ذكرت فيه بعض الروايات والتحقيق التي لم يعرفها من اهل التوجه والطاعات واعتقدوا خلافها ... بل جروا الي قعر الزندقة والالحاد.

ترجمو: هي اهو ڪتاب آهي، جنهن ۾ اهي بعض روايتون ۽ تحقيقون ذڪر ڪيون ويون آهن، جنهن کي توجه ۽ طاعت وارن بزرگن ڪونه سڃاتو آهي ۽ غلط اعتقاد رکي ويهي رهيا، بلڪه بي دينيءَ جي ڪڏ ۾ ڪري پيا.

3. فتح الدارين: هن ڪتاب ۾ فقر ۽ مسڪيني جي دفع ڪرڻ لاءِ وظائف سان گڏ چاليهه حديثون ڏنيون اٿس، ان سان گڏ وظيفا به حديثن جي روايتن جي مطابق ذڪر ڪيا اٿس. اهي چاليهه حديثون، امام جلال الدين سيوطيءَ جي ڪتاب ”الجامع الصغير“ کان ورتيون اٿس، جن جو متن عربيءَ ۾ ذڪر ڪري ان جو ترجمو ۽ تشريح فارسي زبان ۾ ڪئي اٿس. مناسب آهي ته اهي چاليهه حديثون هتي نقل ڪجن.

فتح الدارين ۾ ذڪر ڪيل چاليهه حديثون

از مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليه

1. من اخلص لله اربعين صباحا ظهرت ينابيع الحكمة من قلبه علي لسانه (حليہء ابي نعيم)¹
 2. من طلب العلم تكفل الله رزقه.²
 3. خير اعمالكم الصلوة ولا يحافظ علي الوضوء الا مؤمن (رواه احمد وابن ماجه والبيهقي والطبراني)³
 4. افضل الجهاد كلمة حق عند سلطان جائز: (احمد، طبراني وبيهقي ونسائي)⁴
 5. بحسب امرئ من الشر ان يشار اليه بالاصابع في دين او دنيا الا من عصمه الله تعالى. (بيهقي في شعب الايمان)⁵
- جنهن شخص مسلسل چاليهه ڏينهن (عبادات ۽ عادات ۾) خدا خاطر اخلاص پيدا ڪيو ته علم جا چشما سندس دل مان ڦٽي ڪري سندس زبان تي جاري ۽ ظاهر ٿيندا.
- جيڪو شخص علم جي طلب ۾ مشغول رهي ٿو الله پاڪ ان جي رزق جو ضامن آهي.
- توهان جو پيلي ۾ پلو عمل نماز آهي، وضوءَ تي هميشگي ۽ مداومت مؤمن کانسواءِ ٻيو ڪونه ڪري سگهندو.
- وڏي ۾ وڏو جهاد هي آهي ته ظالم بادشاهه جي سامهون حق جو ڪلمو چئجي.
- ڪنهن به مرد لاءِ هيءَ ڳالهه وڏي شر واري آهي جو اُن ڏانهن دين يا دنيا بابت آڱرين سان اشارا ڪيا وڃن (ته اهو فلاڻو وڏو عالم آهي يا وڏو دنيا دار

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دارالفكر، بيروت، ص 560² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دارالفكر، بيروت، ص 621³ هيءَ حديث "جامع صغير" ۾ ڪانه ملي.⁴ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دارالفكر، بيروت، ص 187⁵ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دارالفكر، بيروت، ص 483

آهي، چو ته ان سان وڌائي پيدا ٿيندي
آهي) پر جنهن کي الله محفوظ رکي.

دنيا ۾ رغبت نه رک ته الله تعاليٰ
توسان محبت رکندو ۽ ماڻهن جي
هٿ ۾ جيڪا شيءِ آهي، ان ۾ نظر
نه وجهي، (لالچ نه ڪر) ته اهي ماڻهو
به توسان محبت رکندا.

سچ کي لازم ڪري وٺو چو ته سچ،
نيڪي تائين ٿو پهچائي ۽ نيڪي
جنت جو دڳ ٿي ڏيکاري. انسان
سچ ڳالهائيندو رهندو ۽ سچ ئي
ڳولهيندو رهندو ته الله پاڪ وٽ به
سچار ڪري ليکيو ويندو. پاڻ کي
ڪوڙ کان بچائيندا ڪريو چو ته
ڪوڙ بچڙائيءَ ڏانهن ٿو پهچائي ۽
بچڙائي، جهنم جو دڳ ٿي ڏيکاري.
انسان ڪوڙ ڳالهائيندو رهندو ۽
ڪوڙ ڳولهيندو رهندو ته الله تعاليٰ
وٽ به ڪوڙوئي شمار ٿيندو.

وعدو (جيڪو ڪنهن به شخص
سان ڪجي ٿو) به هڪ قسم جو
قرض آهي (جيڪو پورو ڪرڻو آهي)
ويل آهي ان شخص لاءِ جيڪو
وعدو ڪري ٿو ۽ پوءِ وعده خلاف ٿي ٿو

6. ازهد في الدنيا يحبك الله و ازهد
فيما في ايدي الناس يحبك الناس.
(حاڪم، طبراني، بيهقي، ابن ماجه)¹

7. عليكم بالصدق، فان الصدق
يهدي الي البر و ان البر يهدي الي
الجنة. وما يزال الرجل يصدق و
يتحري الصدق حتي يكتب عندالله
صديقا، و اياكم و الكذب، فان
الكذب يهدي الي الفجور و ان
الفجور يهدي الي النار وما يزال
الرجل يكذب و يتحري الكذب
حتي يكتب عندالله كذابا. احمد
بخاري، مسلم، ترمذي.²

8. العدة دين، ويل لمن وعد ثم
اخلف وويل لمن وعد ثم اخلف
وويل لمن وعد ثم اخلف، طبراني.³
وابن عساڪر.

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دار الفكر، بيروت، ص 147

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت، ص 170

³ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت، ص 150

ڪري. ويل آهي ان شخص لاءِ
جيڪو وعدو ڪري ٿو ۽ پوءِ وعده
خلافي ٿو ڪري. ويل آهي ان
شخص لاءِ جيڪو وعدو ڪري ٿو ۽
پوءِ وعده خلافي ٿو ڪري.

جنهن شخص خاموشي اختيار
ڪئي، ان سلامتي ۽ نجات پاتي.
جنهن وٽ ان جو (ديني) پاءُ معذرت
لاءِ اچي ته ان جي معذرت قبول ڪري،
چاهي اها معذرت حقي هجي يا
ناحقي، جيڪڏهن ان جي معذرت
قبول نه ڪندو (کيس معافي نه ڏيندو)
ته مون وٽ حوض ڪوڙ تي نه پهچندو.
جنهن شخص وٽ سندس ڪنهن
مسلمان پاءُ جي ڳلا ٿئي ٿي ۽ هو
(ٻڌندو رهي ٿو) ان جي مدد نه ٿو
ڪري (يعني ان کي روڪي نه ٿو)
حالانڪ هو اها مدد ڪري به
سگهي ٿو ته الله پاڪ ان کي دنيا ۽
آخرت ۾ ڏليل ڪندو.

بچايو پاڻ کي حسد کان. حسد
نيڪين کي ائين ٿو کائي، جيئن
باهه ڪائين کي.

9. من صمت نجا. (احمد و ترمذي).¹

10. من اتاه اخوه متعذرا فليقبل
ذلك منه محقا او مبطلا. فان لم
يفعل لم يرد علي الحوض
(مستدرڪ)²

11. من اغتیب عنده اخوه المسلم
فلم ينصره وهو يستطيع نصره اذله
الله في الدنيا والآخرة (ابن ابي
الدنيا)³

12. اياكم والحسد فان الحسد
ياكل الحسنات كما تاكل النار
الحطب. (ابو داؤد)⁴

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت، ص 619

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت، ص 550

³ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت، ص 577

⁴ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دار الفكر، بيروت، ص 448

13. من وجدتموه يعمل عمل قوم لوط فاقتلوا الفاعل والمفعول. (ابو داؤد، ترمذي، نسائي، ابن ماجه، دار قطني، حاكم، بيهقي)¹
14. من شرب مسكرا ما كان لم يقبل الله له صلوته اربعين يوماً. (طبراني)²
15. ملعون من لعب بالشطرنج والناظر اليها ياكل لحم الخنزير. (ابن حزم)³
16. من استمع علي صوت غناء، لم يؤذن ان يستمع الرواحين في الجنة (احمد، حاكم، ترمذي)⁴
17. لا يدخل الجنة قتات (احمد، بخاري، مسلم)⁵
18. ان من شر الناس يوم القيامة ذا لوجهين (ترمذي)⁶
- جنهن شخص کي لوط عليه السلام جي قوم وارو ڪم (چوري بازي) ڪندي ڏسوته فاعل ۽ مفعول ٻنهي کي قتل ڪري ڇڏيو.
- جيڪو شخص ڪهڙي به نشي واري شيءِ واپرائيندو الله پاڪ سندس چاليهه ڏينهن جون نمازون قبول نه ڪندو.
- جيڪو شخص شطرنج راند کيڏي ٿو اهو ملعون آهي ۽ جيڪو شخص اها راند ڏسي ٿو اهو چڻ خنزير جو گوشت ٿو کائي.
- جيڪو شخص راڳ کي ڪن ڏئي ٻڌندو ان کي جنت ۾ رواحين (روح کي خوش ڪندڙ آواز) ٻڌڻ جي اجازت نه هوندي.
- جغلخور جنت ۾ داخل نه ٿيندو.
- ٻچڙي ۾ ٻچڙو شخص قيامت ڏينهن اهو هوندو جيڪو (هت دنيا ۾) ٻه منهيو هوندو. (ٻه ڇاپڙيو)

¹ اها روايت انهن لفظن سان "جامع صغير" ۾ نظر نه آئي.

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 612

³ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 540

⁴ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 569

⁵ اها روايت انهن لفظن سان "جامع صغير" ۾ نظر ڪانه آئي.

⁶ اها روايت انهن لفظن سان "جامع صغير" ۾ نظر ڪانه آئي.

توهان مان ڪنهنجو پيٽ گند سان
پريل هجي، اهو بهتر آهي هن کان
جو شعرن سان پريل هجي. (بي
ديني شاعري مراد آهي)

جيڪو مسلمانن کان، اناج روڪي
ٿو (ذخيرہ اندوڙي ڪري هن نيت
سان ته مهانگو ٿئي) ته الله تعاليٰ ان
کي جذام جي بيماري ۾ مبتلا
ڪندو ۽ سڃاڻي ۾ ڦاسائيندو.

هر اهو جسم جنهن جي واڌ ويجهه
حرام سان ٿي هجي، ان لاءِ جهنم
جي باهه لازم آهي.

جيڪو شخص پنهنجو غصو کائي
وڃي ۽ ڪاوڙ ڪنٽرول ۾ رکي ته الله
پاڪ ان کان عذاب هٽائي ڇڏيندو ۽
جيڪو پنهنجي زبان جي حفاظت
ڪندو الله پاڪ ان جا عيب ڍڪيندو.
بشارت وٺو اي صُفّه وارو! ڇو ته
جيڪو به شخص منهنجي امت مان
انهيءَ طريقي تي هلندو جنهن طريقي
تي توهان آهيو ۽ انهيءَ تي راضي به
رهندو ته اهڙو شخص قيامت ڏينهن

19. لان يملأ جوف احدكم قيحا
خير له من ان يملأ شعرا (احمد،
بخاري، مسلم، ابو دائود، ترمذي،
نسائي، ابن ماجه)¹

20. من احتكر علي المسلمين
طعامهم ضربه الله بالجذام و
الافلاس (احمد، ابن ماجه)²

21. كل جسد نبت من سحت
فالنار اولي به. (بيهقي و ابو نعيم)³

22. من دفع غضبه، دفع الله عذابه و من
حفظ لسانه، ستر الله عيوبه. (طبراني)⁴

23. ابشروا يا اصحاب الصفة فمن
بقي من امتي علي النعمت الذي
انتم عليه راضيا بما فيه فانه من
رفقائي يوم القيامة. (خطيب)⁵

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 401

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 555

³ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 279

⁴ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 599

⁵ اها روايت انهن لفظن سان "جامع صغير"، ۾ نظر نه آئي.

منهنجورفيق (ساڻي) هوندو.

پنهنجي گهر ۾ نماز (نفلي) گهڻي پڙهندو ڪر ته تنهنجي گهر جو خير (مال متاع) گهڻو ٿيندو ۽ منهنجي امت مان جنهن سان به ملين ته سلام (جي ابتداء تون) ڪندو ڪر تنهنجون نيڪيون گهڻيون ٿينديون. ڪا به عورت ٻي عورت سان جڏهن به ملاقات ڪري ته ان جي وصف (۽ حسن جو بيان) پنهنجي مڙس آڏو بيان نه ڪري، جو مڙس ڄڻ اها مائي پنهنجي روبرو ويٺو ڏسي.

ٽي شيون ڪفر جو ڪم آهن. 1. گريبان ڦاڙڻ. 2. پار ڪڍي روئڻ. 3. ڪنهن جي نسب ۾ طعن هڻڻ.

سَتَ شخص اهڙا آهن جن کي الله پاڪ ان ڏينهن پاڇو نصيب ڪندو جنهن ڏينهن خدا جي سايي کان سواءِ ٻيو ڪو سايو نه هوندو.

1. حڪمران عدل وارو. 2. اهو نوجوان جيڪو خدا جي عبادت ڪندي وڏو ٿيو آهي. 3. اهو شخص جنهن جي دل مسجد سان ٽنگيل (لڳل) آهي جيستائين موٽي اچي

24. اكثر الصلوة في بيتك يكثر خير بيتك وسلم علي من لقيت من امتي يكثر حسناتك. (بيهقي)¹

25. لا تبأشر المرأة المرأة فتنتعها لزوجها كانه ينظر اليها (احمد، بخاري، ابو داؤد، ترمذي)²

26. ثلثة من الكفر: شق الجيب والنياحة والطعن في النسب (حاڪم)³

27. سبعة يظلمهم الله في ظله يوم لا ظل الاظله: امام عادل، وشاب نشا في عبادة الله، ورجل قلبه معلق بالمسجد اذا خرج منه حتي يعود اليه، ورجلان تحابا في الله فاجتمعا عليه وافترقا عليه، ورجل ذكر الله خاليا ففاضت عيناه، ورجل دعتة امرأة ذات منصب وجمال فقال اني اخاف الله رب العالمين، ورجل تصدق بصدقة فاخفاها حتي لا يعلم شماله، ما

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دار الفكر، بيروت ص 207

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 728

³ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دار الفكر، بيروت ص 542

ينفق بيمينه (مالڪ، ترمذي)¹

مسجد ۾ ويهي. 4. اهڙا ٻه مرد جن جي محبت خدا خاطر آهي. گڏجن ٿا ته ٻه انهيءَ جي ڪري، الڳ ٿين ٿا ته ٻه انهيءَ جي ڪري. 5. اهو شخص جيڪو اڪيلائپ ۾ الله کي ياد ڪري ۽ اکين مان آب وهي پئيس. 6. اهو مرد جنهن کي حُسن و جمال واري ۽ وڏي مرتبي واري عورت (زنا جي) دعوت ڏئي، پر هيءُ چوي ته: (نه) مان الله رب العالمين کان ڊڄان ٿو. 7. اهو مرد جيڪو صدقو خيرات ائين لڪائي ڏئي جو ڪاٻي هٿ کي خبر نه پوي ته ساڄي هٿ ڇا خرچ ڪيو.

سهڻو ڳالهائيندو ڪر سلام گهڻو ڪندو ڪر. مائٽي ڳنڍيندو ڪر. رات جو نماز پڙهندو ڪر جڏهن ماڻهو سٽا پيا هجن، ته جنت ۾ سلامتي سان داخل ٿيندين.

الله پاڪ وٽ ٽي ڳالهيون سٺن اخلاقن ۾ شمار آهن. 1. جيڪو توسان ڏاڍ ڪري، ان کي بخشي ڇڏ. 2. جيڪو توکي ڪجهه نه ڏئي (محروم ڪري) ان کي ڏيندو ڪر.

28. اطب الكلام وافش السلام وصل الارحام وصل بالليل والناس نيام ثم ادخل الجنة بالسلام (ديلمي)²

29. ثلثة من مكارم الاخلاق عند الله ان تغفو عمن ظلمك و تعطي من حرمك و تصل من قطعك (خطيب).³

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 43

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دار الفكر، بيروت ص 166

³ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 542

3. جيڪو توسان ماڻهي چئي، ان سان ڳنڍيندو ڪر.
 پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن ٻن لباسن کان منع ڪئي آهي.
 هڪ اهو لباس جيڪو حسن ۾ گهڻو مشهور هجي ۽ ٻيو اهو لباس جيڪو قباحه ۽ بچڙو هجڻ ۾ مشهور هجي. (بلڪ وچڙو لباس پاڇي)

انسان جيڪي به ٿانو پريندو آهي، انهن ۾ پيٽ کان وڌيڪ خراب ٿانو پيونه آهي. بس انسان کي چند ايترا گرھ ڪافي آهن، جيڪي سندس پٺي کي سڌو ڪن. پر هروڀرو جيڪڏهن گهڻو کائڻو آهي ته پوءِ ايترو ڪري جو معدو جو ٽيون حصو کاڌي لاءِ، ٽيون حصو پيئي لاءِ ۽ ٽيون حصو ساهه کڻڻ لاءِ ڇڏي ڏئي.

جيڪو شخص ڪنهن عورت سان شادي ٿو ڪري، پر اٽندي ئي نيت ۾ اٿس ته ان کي مهر ڪونه ڏيندو ته اهو شخص جنهن ڏينهن مرندي ته زاني ٿي ڪري مرندي ۽ جنهن شخص ڪنهن

30. نهي عن لبستين المشهورة في حُسْنِهَا والمشهورة في قُبْحِهَا. (طبراني).¹

31. ماملاً آدمي وعاء شراً من بطنه بحسب ابن آدم اكلات يقمن صلبه فان كان لا محالة فثلثة لطعامه وثلثة لشرابه وثلثة لنفسه. (احمد، ترمذي ابن ماجه، حاكم)²

32. ايما الرجل تزوج امرأة فنوي ان لا يعطيها شيئاً، مات يوم يموت وهو زانٍ واي رجل اشترى من رجل شيئاً فنوي ان لا يعطيها من ثمنه شيئاً، مات يوم يموت وهو خائن والخائن

¹ اها روايت انهن لفظن سان، جامع صغير ۾ مون کي نظر نه آئي. عبدالله

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفکر بيروت ص 526

في النار. (ابو يعلي، طبراني)¹

مرد کان ڪا شيءِ خريد ڪئي. پر ان وقت نيت هي ڪئي هئائين ته، ان کي ان جي قيمت ڪونه ڏيندس، ته اهو شخص جنهن ڏينهن مرنديو ته خائن ٿي ڪري مرنديو ۽ خائن جي جاءِ جهنم آهي.

جنهن شخص کي ٻه گهر واريون هجن ۽ هڪ گهر واري سان گهڻو لاڙو رکي ته اهو شخص قيامت جي ڏينهن هن حالت ۾ ايندو جو ان جو پاسو ڪريل هوندو.

جماع تي فخر ڪرڻ حرام آهي.

مؤمن جي اخلاقن مان هڪ خلق هيءُ به آهي ته هو نرم طبيعت هوندو آهي، حتيٰ ڪ، ان کي انهيءَ جي ڪري ڪي ماڻهو بيوقوف سمجهندا آهن.

جيڪو شخص ماڻهن کي پاڻ وٽ موجود خوف خدا کان وڌيڪ خوف (رياءِ طور) ڏيکاري ته اهو شخص منافق آهي.

33. من كانت له امرتان فمال الي احدهما جاء يوم القيامة و شقه مائل. (احمد، ابو داؤد)²

34. الفخر بالجماع حرام. (احمد، ابو يعلي، بيهقي)³

35. المؤمن هين لين حتي تخاله من اللين احمق (بيهقي)⁴

36. من أرى الناس فوق ما عنده من الخشية فهو منافق⁵

¹ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1 طبع دار الفكر، بيروت ص 455

² "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 طبع دار الفكر، بيروت ص 127

³ هيءَ روايت، انهن لفظن سان "جامع صغير" ۾ مونکي نظر نه آئي. عبدالله

⁴ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 دار الفكر، بيروت ص 662

⁵ "الجامع الصغير" للسيوطي ج 2 دار الفكر، بيروت ص 562

ڇا تون چاهين ٿو ته تنهنجي دل نرم
ٿئي ۽ تنهنجا مقصد پورا ٿين؟
چوري تي رحم ڪري، اُن جي مٿي
تي هٿو گهماءِ ۽ پنهنجي کاڌي مان
انکي به ڪاراءِ، ته تنهنجي دل نرم
ٿيندي ۽ تنهنجا مقصد پورا ٿيندا.

رن زال ۽ مسڪين جي پرگهور لهڻ
وارو ائين آهي، جيئن الله جي راه ۾
جهاد ڪندڙ يا سڄي رات بيهي
نماز پڙهندڙ ۽ ڏينهن جو روزا رکندڙ
جنهن شخص کي 3 ڏيڻيا ٿي پينر
هجن يا ٻه ڏيڻيا پينر هجن ۽ انهن
جي چڱي نموني پرگهور لهي ٿو
(انهن جو حق ادا ڪري ٿو) الله کان
انهن جي باري ۾ ڊڄي ٿو ته ان
لاءِ جنت واجب آهي.

پنهنجي ماءُ جي خدمت ڪر وري
به ماءُ جي خدمت ڪر وري به ماءُ
جي خدمت ڪر ۽ پيءُ جي
خدمت ڪر ان کان پوءِ ويجهن
مائن جي خدمت ڪر.

• هتي ڇهل حديث پوري ٿي، جيڪا مخدوم جعفر
بوبڪائي، ”فتح الدارين“ ۾ ذڪر ڪئي آهي.

37. اُتَّحِبُّ اَنْ يَلين قلبك وتدرک
حاجتک؟ ارحم اليتيم وامسح رأسه
واطعمه من طعامک يَلين قلبك
وتدرک حاجتک. (طبراني)¹

38. الساعي علي الارملة و
المسكين كالمجاهد في سبيل
الله او القائم الليل وصائم النهار
(احمد، بخاري، مسلم، ترمذي)²

39. من كان له ثلث بنات او ثلث
اخوات او بنتان او اختان فَأَحْسَنَ
صحبتهن واتقى الله فيهن فله الجنة.
(احمد، ترمذي، نسائي، ابن ماجه)³

40. امك ثم امك ثم امك ثم
اباك ثم الاقرب. (احمد، ابو داؤد،
ترمذي، حاكم)⁴

¹ ”الجامع الصغير“ للسيوطي ج 1 دارالفكر، بيروت ص 20

² ”الجامع الصغير“ للسيوطي ج 2 دارالفكر، بيروت ص 65

³ اها روايت انهن لفظن سان ”جامع صغير“ ۾ مونکي ڏسڻ ۾ نه آئي.

⁴ ”الجامع الصغير“ للسيوطي ج 1 طبع دارالفكر، بيروت ص 251.

فقه ۽ فتاوي

فقه جي لغوي معني آهي، ”دريافت، ڄاڻ، واقفيت، پروڙ ۽ سمجھ“¹ ۽ اصطلاحي معني هيءَ آهي:

”العلم بالاحكام الشرعية العملية المكتسبة من ادلتها التفصيلية“² يعني اهڙن شرعي، فروعِي احڪامن جي ڄاڻ، جيڪي دليلن جي روشنيءَ ۾ حاصل ڪيل هجن.

فقه جا ماخذ چار آهن: ڪتاب الله، سنت رسول، اجماع ۽ قياس.³ اسلام جي ابتدائي دور ۾ جيتوڻيڪ وحي جي نزول سان گڏ، فقه جي تعليم شروع ٿي چڪي هئي، پر ان جي خاص انداز ۾ تدوين ۽ ترتيب ڏيڻ جو حڪم، نبوت ۽ خلافت واري دور ۾ ڪو نه ٿيو. صحابه ڪرام جي موجودگيءَ ۾ ان جي ضرورت نه پئي محسوس ٿي، جيڪو به مسئلو پيدا ٿيندو هو ته ڄاڻو صحابن سڳورن کان ان بابت معلوم ڪري وٺندا هئا.

البت جڏهن ٻي صديءَ ۾ نوان نوان مسئلا سامهون آيا، تڏهن فقه کي مرتب ڪرڻ جي ضرورت پئي.

امام ابو حنيفه (رحمة الله عليه) پهريون شخص هو جنهن باقاعده فقه مرتب ڪرڻ جو بار کنيو.⁴ ۽ مٿي اسان ثابت ڪري آيا آهيون ته امام صاحب نسلأ سنڌي هو اهڙي طرح فقه جي تدوين جوڪم سنڌين جي وٺڻ ۾ آيو. ٽين صدي هجريءَ ڌاري ”منصوره“ سنڌ ۾ وڏا قاضي ۽ فقيه رهندا هئا، جيڪي هتي فتويٰ ۽ قضا جا صاحب هئا ۽ امام دائود ظاهريءَ جي مسلڪ کي پسند ڪندا هئا.⁵ جن ۾ احمد بن محمد قاضي منصوري

¹ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”جامع سنڌي لغات“ ج 4 سنڌي ادبي بورڊ

² ابن نجيم الشيخ زين الدين ”البحر الرائق“ ج 1، عربي دارالكتب المصرية، ص 3

³ الشاشي، اسحاق بن ابراهيم ”اصول الشاشي“ عربي مطبع علمي لاهور، 1372 هـ، ص 5

⁴ شهبلي نعماني، ”سيرة النعمان“ اردو مدينه پبلشنگ، بندر روڊ ڪراچي، ص 218

⁵ قاسمي غلام مصطفيٰ، ”سنڌ ۾ فتويٰ جو فن“ ماهوار شريعت، الفتاويٰ الشرعيه نمبر، ص 87.

سنڌي مشهور امام آهي، جنهن کان امام حاڪم نيشاپوريءَ روايت ورتي آهي.¹

سنڌ ۾ عرب حڪومت ٽٽندي ٿي. سنڌ جو لاڳاپو عجمين سان وڌيو جيئن ته حنفي فقه عجمين جي فطري نفسيات جي موافق هئي، ان ڪري هت ڪيترائي حنفي فقيه پيدا ٿيا ۽ حنفي فقه جو رواج پيو. ايتري قدر جو امام شمس الائم سرخسيءَ، امام محمد بن الحسن جي ڪتاب ”المبسوط“ جي روايت جن عالمن کان ورتي آهي، انهن ۾ سرفهرست شيخ الاسلام ابوالحسن علي بن حسين سنڌي (متوفي 461هـ) هو.²

ان مان ظاهر ٿيو ته پنجين صدي هجريءَ ۾ فقه حنفيءَ جو ايدڙو ته زور هو جو شيخ الاسلام ابوالحسن علي بن حسين سنڌيءَ جهڙو فقيه پيدا ٿيو. اسان جي معلومات مطابق شيخ الاسلام مذكور ٿي سنڌ جو پهريون حنفي فقيه هو.

البت سنڌي عالمن طرفان فقه ۾ باقاعده تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ڏهين صدي هجريءَ ۾ شروع ٿيو جڏهن مخدوم جعفر بوبڪائي سنڌيءَ، قاضي جگن گجراتي جي ڪتاب ”خزانة الروايات“ مان غير معتبر مسئلن کي ڪڍي ڪجهه واڌارو آڻي ”المتانة في العروة عن الخزانة“ نالي عربي ٻوليءَ ۾ حنفي فقه جو ڪتاب جوڙيو ۽ ميرڪ عبدالوهاب پورانيءَ³ (وفات 990 هـ) جو فقه ۾ جوڙيل ڪتاب ”جامع فتاويٰ پوراني“ به ان مدي سان تعلق رکي ٿو.

انهيءَ ئي صديءَ ۾ ڪيترا علمي خاندان ٻاهران لڏي اچي سنڌ پهتا. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو ڏاڏو سيد حيدر شاهه هالا ڪنڊيءَ پهتو.

¹ العسقلاني، حافظ احمد بن حجر، ”لسان الميزان“ عربي ج 1 مؤسسة العلمي بيروت، ص 272

² مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ”سنڌ ۾ فتويٰ جو فن“ ماهوار شريعت سکر فتاويٰ نمبر ص 8

³ مخدوم ميرڪ عبدالوهاب پوراني، انهن پوراني سادات مان هڪ آهي، جيڪي هرات ۾ خان جنگين ۽ افراتفري جي ماحول کان تنگ ٿي، سنڌ ڏانهن هجرت ڪري آيا، ”پوران“ هڪ شهر آهي جيڪو هرات (افغانستان) کان ڏکڻ اولهه جي ڪنڊ تي ڏيڍ فرسخ (7 ڪلو ميٽر) جي فاصلي تي واقع آهي. اتي مولانا جلال الدين ابويزید پورانيءَ متوفی 862 هـ جي مزار واقع آهي. حوالي لاءِ ڏس، 2 ڪتاب:

شڪر اللهی سیدن جو ڏاڏو به شیراز کان نٿي پهتو.¹ پر انهن سڀني خاندانن ۾ قديم قريشي ۽ عباسي خاندان جو وڏو ابوبڪر عباسي (جيڪو مخدوم جعفر جو ڏاڏو آهي) بوبڪ پهتو.²

هن خاندان جو علمي چرچو شروع ٿيو. بوبڪن ۾ ڪيترا پانڌيٿڙا علمي اُچ اجهاڻڻ لاءِ ايندا هئا. مخدوم نوح جو ڏاڏو پڻ بوبڪن ۾ پهتو.³ جتي بوبڪ خاندان جو مدرسو متل هو اڳتي هلي مخدوم جعفر جي ڏاڏي نورالدين مدرسو سنڀاليو. ان کان پوءِ نورالدين جي پوٽي ميران عبدالڪريم اهو سلسلو هلايو جنهن وٽ مخدوم جعفر علم پڙهيو. وڌيڪ تڪميل لاءِ حجاز ڏانهن ويو ۽ موٽي اچي ڪري درس و تدريس سان گڏ تصنيف جو ڪم شروع ڪيائين. مخدوم جعفر جو خاندان قاضي گهراڻو هو ان ڪري سندس واسطو فقهي ۽ فتويٰ سان تمام گهڻو رهيو.

مخدوم جعفر فقهي جي فن ۾ تمام گهڻيون تصنيفون ڪيون آهن، جيڪي تمام معياري آهن، اهي هي آهن:

(1) المتانہ فی مرمة الخزائنة:

مخدوم صاحب، قاضي جگن گجراتي جي ڪتاب ”خزانة الروايات“ جي ترميم ۽ تصحيح ڪري ”المتانہ فی مرمة الخزائنة“ ڪتاب جوڙيو. هيءُ هڪ جامع ڪتاب آهي، جيڪو تمام فقهي مسئلن تي شامل آهي. هن ۾ عبادات، معاملات، آداب وغيره اچي وڃن ٿا. هن جي مقبوليت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته هن جا تمام گهڻا خطي نسخا ملن ٿا.

”مقالات الشعراء“ واري هن جي تعريف ڪئي آهي ته:

وڪتابي ضخيم درفقه معروف.⁴

مخدوم جعفر بوبڪائي کانپوءِ ايندڙ سڀئي سنڌي علماء، فتوائن ۾ ”المتانہ“ ڏانهن رجوع ڪندا هئا ۽ ڪري رهيا آهن. ”بياض هاشمي“

¹ تاريخ تمدن سنڌ سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد 1959ع، ص 393

² قلبي نوٽ بوڪ، گل محمد ميمڻ.

³ ”سڪينة الروح“ قلبي، موجود درگاه هالا.

⁴ ”مقالات الشعراء“ فارسي، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي 1957ع، پ 152

بياض سيوستانی، ”بياض متعلوي“، ”بياض ڪريمي“ ۾ هن جون فتوائون موجود آهن. هيءُ ڪتاب علامه غلام مصطفيٰ قاسميءَ جي ڪشادي مقدمي ۽ حواشي و تعليقات سان گڏ، 1962ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ، طرفان شايع ٿيو. هي ڪتاب، فقه حنفي ۾ هندوستانی ۽ سنڌي فقيهن جو هڪ شاندار ڪتاب آهي، جنهن ۾ ”خزانه الروايات“ جي تنقيح، تصحيح ۽ ترميم ڪئي وئي آهي ۽ مسائل کي ترتيب ڏني وئي آهي. جنهن جي اهميت تحقيقي مطالع ڪانپوءِ معلوم ٿيندي.

نالو:

هن ڪتاب جونالو علامه قاسمي جي تحقيق موجب ”المتانه في مرمة الخزانه“ آهي، جڏهن ته پنجاب واري خطي نسخي ۾ اصل نالو ”المتانه (الفظانة) في ترتيب الخزانه“ لکيل آهي. راشدي صاحب جي نسخي ۾ به هن جو نالو ”المتانه في مرمة الخزانه“ ڄاڻايل آهي. دار الهدي ٺيڙهي واري نسخي ۾ نالو ”متانه الروايات“ آهي:

”تمت النسخة الشريفة ڪتاب ”متانه الروايات“ من يد الفقير الحقير الراجي الي رحمة العزيز الغفار محمد عارف بن محمد افضل سڪنه، قصبه سن.“

هيءُ ڪتاب ”خزانه الروايات“ کي سامهون رکي ڪري لکيو آهي ۽ ان ۾ ترميم، تنسيخ ۽ اصلاح ڪئي آهي.

”خزانه الروايات“ ۾ حنفي فقه جون تمام گهڻيون روايتون موجود آهن، پر صحت جي اعتبار کان ڪافي مسائل ۽ روايتون غير معتبر درج آهن. علامه عبدالحئي لکنوي، (ت 1304هـ) ”خزانه الروايات“ ۽ خزانه الروايات جهڙن ٻين ڪتابن، مثلاً: ”مطالب المؤمنين“، بدرالدين لاهوري، ”شرعة الاسلام“ محمد بن ابي بڪر الجوفي بابت لکيو آهي تہ:

”فان هذه الڪتب مملوءة من الرطب واليابس مع ما فيها من الاحاديث المخترعة والاخبار المختلفة“¹

¹ عبدالحئي لکنوي ”النافع الكبير لمن يطالع الجامع الصغير“ طبع ڪراچي 1990ع ص 30

(اهي ڪتاب، رطب ويابس (خشڪ ۽ تر) مسئلن سان ڀرپور آهن ان سان گڏ ان ۾ هٿ گهڙيون حديثون ۽ جڙتو خبرون به لکيل آهن.)
مولانا سيد عبدالحق حسني (ابو الحسن ندوي جو والد صاحب) پنهنجي ڪتاب ”ياد ايام“ ۾ قاضي جگن بابت لکي ٿو ته: ان جي نالي ۽ نسب جي باري ۾ معلومات نه ملي سگهي.¹

هوڏانهن، ترڪيءَ جو مشهور عالم، حاجي خليفه چلپي، متوفي 1067ھ ”كشف الظنون“ ۾ لکي ٿو ته:

”خزانة الروايات في الفروع للقاضي جگن الحنفي الهندي الساكن بقصبة ”کن“ من گجرات وهو مجلد اوله الحمد لله الذي خلق الانسان وعلمه البيان الخ..... ذکر فيه انه افني عمره في جمع المسائل وغريب الروايات وابتداً بكتاب العلم لانه اشرف العبادات.“²

(”خزانة الروايات“، فقهي فروع ۾ لکيل، قاضي جگن حنفي هندستاني جيڪو گجرات جي هڪ شهر ”کن“ جو رهواسي هو. اهو ڪتاب هڪ جلد ۾ لکيل آهي، ڪتاب جي ابتداء هنن لفظن سان ٿئي ٿي: ”الحمد لله الذي خلق الانسان وعلمه البيان“. ان ڪتاب ۾ مصنف (قاضي جگن) لکيو آهي ته: مان پنهنجي سڄي عمر فقهي مسئلن ۽ عجيب روايتن گڏ ڪرڻ ۾ گذاري، ڪتاب جي شروعات ڪتاب العلم سان ڪئي اٿائين، ڇو ته علم پلي ۾ پلي عبادت آهي.)

افسوس هن ڳالهه جو آهي ته هندستان جي هڪ عالم جي باري ۾ ترڪيءَ جو رهواسي ته باخبر آهي ۽ ٻڌائي ٿو ته اهو گجرات جي ”کن“ نالي هڪ شهر جو ويٺل آهي، پر هندستان جا عالم ان کان بي خبر آهن.

¹ بحواله: محمد اسحاق ڀٽي، ”برصغير پاڪ و هند مين علم فقہ“ طبع لاهور ص 225.

² حاجي خليفه چلپي، ”كشف الظنون“ طبع دارالفکر ج 1 ص 540

مخدوم جعفر بوبڪائي

۽

سنڌي ادب

سنڌي ٻولي قديم ٻولين مان هڪ آهي، پر نج سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪوبه ڪتاب، يارهين صدي هجري کان اڳ اسان کي نه ٿو ملي. پوءِ يا ته لکيو ئي نه ويو هوندو يا لکيل ته هوندو پر اسان تائين پهچي نه سگهيو. باقي سنڌي ٻولي جا ڪي مفرد لفظ، جملا ۽ بيت، عربي يا فارسي ڪتابن جي ضمن ۾ ملن ٿا، جن مان ان وقت جي سنڌي ٻولي جي جوڙجڪ جي پوري وضاحت ته ڪا نه ٿي ٿي سگهي، البت ڪجهه اهڃاڻ ملن ٿا. امام ابوبڪر عبدالله بن زبير حميدي (متوفي 219ھ) اهو پهريون محدث آهي، جنهن جي ڪتاب ”مسند الحميدي“ ۾ هڪ سنڌي لفظ استعمال ٿيل ملي ٿو جيڪو پاڻ سڳوري صلي الله عليه وسلم جي زبان اطهر مان نڪتو. اهو لفظ ”سناه سناه“ آهي يعني ”سهڻو سهڻو“.

بي بي ام خالد، جليله القدر صحابيائي آهي، پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جي دور ۾ ننڍي عمر ۾ هئي، اها روايت ڪري ٿي ته: انا قدمت من ارض الحبشة و انا جوڀريه فڪساني رسول الله صلي الله عليه وسلم خميصه لها اعلام فجعل رسول الله صلي الله عليه وسلم يمسح الاعلام بيده ويقول: ”سناه سناه“ قال ابوبڪر يعني: حسن حسن.¹

ان وقت ننڍڙي چوڪري هئس. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن مون کي هڪ اهڙي چادر پارائي، جنهن ۾ چٽ گل به هئا، پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم جن انهن چٽن کي هٿ به لائن پيا ۽ فرمائڻ پيا ”سناه سناه“ مصنف ابوبڪر (عبدالله بن زبير حميدي) فرمائي ٿو ته ”سناه

¹ ”مسند الحميدي“ ج 1، دارالڪتب العلميه، بيروت 1988ع، ص 161

”سناه“ جي معني آهي: سهڻو سهڻو.

اها ئي روايت امام بخاري رحمة الله عليه، پنهنجي استاد حميديءَ جي حواله سان ئي، ”صحيح البخاري“ ۾ آندي آهي.¹ انهيءَ روايت ۾ ”سناه سناه“ ”سهڻو سهڻو“ جي مثيل صورت آهي. ان کان پوءِ سنڌي منفرد لفظن جي نقل ڪرڻ ۾ ٻئي نمبر تي (اسان جي نظر ۾) البيروني آهي، جنهن پنهنجي ڪتاب ”تحقيق مالهند“ ۾ ڪيترائي سنڌي لفظ نقل ڪيا آهن، مثلاً:

1. برقه = برڪت يعني هڪ
2. بيه = پيو
3. تريه = ٽيون
4. چوت = چوٿون
5. پنججي = پنجون
6. ست = ڇهون
7. ستين = ستون
8. اتين = اٺون
9. نون = نائون²

اهڙي طرح ”فتح نام سنڌ“ عرف ”چچنام“ ۾ به ڪجهه سنڌي لفظ ملن ٿا، جيڪو علي بن حامد بن ابي بڪر الڪوفي جو عربي ٻولي کان فارسي ٻولي ۾ ترجمو ڪيل مشهور ڪتاب آهي.³ ڏاهر انهن کي پنهنجو لشڪر سمجهي نعره هنيو ”نسي من نسي“

¹ ڏسو ”صحيح البخاري“ باب الهجرة الي الحبشة - ابواب اللباس و ابواب الادب.

² البيروني محمد بن احمد (ت 440ھ) ”تحقيق مالهند“ عربي طبع دکن 1958 ص 502

البيروني محمد بن احمد (ت 440ھ) ”ڪتاب الهند“ اردو ترجمو سيد اصغر علي ج دور طبع انجمن

ترقي اردو دهلي 1941ع ص 387 7 ص 388

³ فتح نام سند اصل فارسي ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽ جي تحقيق سان، پهريون دفعو دهلي ۾ سنه 1939 ۾

شايع ٿيو. هاڻي ٽن جو سنڌي ترجمو به شايع ٿيو آهي، سنڌي ادبي بورڊ طرفان.

من“ يعني ”ته مان هت آهيان. مون ڏانهن اچو.“¹ جيتوڻيڪ نقل در نقل هئڻ سبب ”نسي من، نسي من“ جي صحيح پڙهڻي مقرر نه ٿي سگهي آهي ته اهو لفظ اصل ۾ ڇا آهي. ياد رهي ته ”چچ نامو“ سڀ کان پهريون ڪتاب نه آهي، جنهن ۾ ڪو به مڪمل سنڌي جملو نقل ڪيو هجي، پر ان کان پهريائين امام حافظ ابو حاتم محمد بن حبان البستي (ت 454هـ) پنهنجي ڪتاب ”روضة العقلاء و نزهة الفضلاء“ ۾ انهيءَ سنڌي شاعر جو سنڌي شعر نقل ڪيو آهي، جنهن يحيٰ بن خالد برمڪيءَ جي آڏو ان جي تعريف ۾ اهو بيت چيو هو:

آره اصره ڪڪرا ڪي گره مندره
اصل الفاظ، روايت جا هن ريت آهن:

ابوالهذيل جو چوڻ آهي ته مان يحييٰ بن خالد برمڪيءَ وٽ ويٺو هئس ته هڪ هندي (سنڌي) مرد آيو ان سان گڏ هڪ ترجمان به هو. انهيءَ ترجمان چيو ته سائين! هيءُ هڪ شاعر آهي، اوهان جي تعريف ۾ ڪجهه چوڻ چاهي ٿو. يحييٰ چيو ته ”پلي شعر ٻڌائي“. اتي ان هندي (سنڌي) شعر پڙهيو. آره اصره ڪڪرا ڪي گره مندره يحييٰ مترجم کان پڇا ڪئي ته: ڇا ٿو چوي؟ ترجمان ٻڌايو ته: چوي ٿو ته: جڏهن اسان جي ملڪ ۾ نيڪين جو تذڪرو ٿيندو آهي ته ان لاءِ مثال	قال ابو الهذيل كنت عند يحيى بن خالد البرمكي فدخل عليه رجل هندي و معه مترجم له، فقال المترجم: ان هذا رجل شاعر قد حاول مدحتك فقال يحيى: لينشد فقال الهندي: آره اصره ڪڪرا ڪي ڪره مندره فقال يحيي للمترجم. ما يقول؟ قال يقول: اذا المكارم في آفاقنا ذكرت فانما بك فيها يضرب المثل² قال فامرله، بالف دينار

¹ علي بن حامد ڪوفي، ترجمه مخدوم امير احمد ”چچ نامون“ سنڌي ادبي بورڊ، طبع 1976، ص 262

² امام ابو حاتم محمد بن حبان البستي ”روضة العقلاء و نزهة الفضلاء“ مطبع السنة المحمديه ص 238

طور تنهنجو ئي نالو پيش ڪيو ويندو
 آهي. راوي جو بيان آهي ته: يحيي
 انهيءَ تي کيس هڪ هزار دينار انعام
 طور ڏنا.

انهيءَ روايت ۾ ”رجل هندي“ جو لفظ آيو آهي. ياد رهي ته ان وقت سنڌي ماڻهن کي به هنديءَ جي لفظ سان ياد ڪيو ويندو هو. ڇو ته ڪتاب ”مجل التواريخ والقصص“ واري انهيءَ شاعر کي صريح طور سنڌي ڪري لکيو آهي. جيتوڻيڪ هن يحيي بن خالد جي بجاءِ فضل بن يحيي جو نالو ڪنو آهي ۽ بيت جي صورت هن ريت لکي آهي:

اره بره ڪنڪره ڪراڪري مندره¹

هاڻي ته انهيءَ بيت جي ڪا به پڙهڻي متعين ڪري معنيٰ ڪرڻ، تمام مشڪل آهي. هڪ ته هجي سنڌي بيت، ٻيو انهيءَ جا راوي هجن عرب، ته پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي بيت سان ڇا ته حالت ٿي هوندي!! جڏهن ته اڄوڪا عرب پنهنجي ٻوليءَ جي لفظن جو حليو ئي بگاڙي ٿا ڇڏين؛ مثلاً: جي بِالْجَوَازِ [يعني پاسپورٽ پيش ڪر] کي بگاڙي چوندا آهن: گب گواز. ڪن سنڌي اديبن انهيءَ بيت جي پڙهڻي متعين ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، مثلاً: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو انهيءَ کي هن ريت پڙهي ٿو:

اره بره ڪنڪره ڪراڪري مندره

اهڙا ٻڙا ڪو [ن] ڪري ڪري منڌرو

[اهڙي مهرباني ڪو به نه ڪري سگهندو جهڙي منڌرو ڪري ٿو].²

بهرحال انهن جي پڪي طرح ڪا به پڙهڻي مقرر نه ٿي سگهي آهي. نه راجا ڏاهر وارن لفظن ”نسي من نسي من“ جي ۽ نه انهيءَ سنڌي بيت جي.

¹ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“ پاڪستان اسٽڊي سينٽر ڄام شورو، ٿيون ايڊيشن 1990ع ص 70

² ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“. روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو طبع ٿيون 1994ع ص 41

فارسي ڪتابن ۾ سنڌي بيت

البت ڏهين ۽ يارهين صدي ۾ لکيل ڪجهه فارسي ڪتابن اندر ڪي سنڌي بيت ملن ٿا، جن جي پڙهڻي متعين ڪئي وئي آهي، جنهن مان ان وقت جي سنڌي نظم بابت سٺي ڄاڻ ملي ٿي. اهڙا ڪجهه ڪتاب هي آهن:

1. تذڪره قطبيه: تاليف: جمال الدين ابوبڪر الله آبادي. سنہ تصنيف 952ھ. هيءُ ڪتاب نائين صدي هجريءَ جي هڪ بزرگ شيخ عبدالجليل چوہڙ شاھ جي سوانح عمري ۽ ملفوظات تي مشتمل آهي. ان ۾ هڪ هنڌ بزرگ جي محفلِ سماع اندر سنڌي ڏاڪرن جو ڳايل هڪ ڏوهيڙو ڏنل آهي. جو ڪهري سوني ڪو جو ڪهر ڪلاچ مي - خبر ڪوندي رچه ڪجاري رنديو¹ (جو گهڙي سوني ڪو جو ڪهر ڪلاچ ۾ + خبر ڪونه ڏي رچ ڪجاري رنديو)
2. حديقه الاولياء: تاليف: سيد عبدالقادر بن سيد هاشم نصريوري.² سن تاليف 1016ھ - هيءُ سنڌ جي مشهور اهل دل بزرگن جي سوانح ۽ حالاتِ زندگيءَ تي مشتمل آهي، جنهن ۾ بزرگ حماد جمالي جي سوانح دوران هڪ بيت ڏنل آهي. جو ٿو مت اوڻو ڄام تماچي آءُ - سڀا جهي ٻاجه پيئي توسين ٺٽورا³ يعني ته: ڄام جو ٿو مت جو اوڻو (ٿوري عقل وارو) آهي (جنهن ايڏو ڪم ڪيو آهي) اي ڄام تماچي تون آيو گهرج. الله راضي ٿيو آهي، سڄو ٺٽو ڦري تنهنجي پاسي ٿيو آهي.⁴

¹ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، ٽيون ڇاپو، پاڪستان اسٽڊي سينٽر ڄام شورو 1990 ص 210

² ”حديقه الاولياء“ فارسي، سيد حسام الدين راشدي جي تحقيق سان سن 1967ع ۾ ڇپيو، ان ۾ سيد عبدالقادر کي ٺٽوي لکيو ويو آهي، جڏهن ته قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود ”حديقه الاولياء“ جي هڪ قلمي نسخي مطابق اهو سيد عبدالقادر نصريوري آهي.

³ هي بيت طبع شده ”حديقه الاولياء“ جي متن ۾ ڪونه آهي، البت حاشيي ۾ هڪ قلمي نسخي جي آڌار تي ڄاڻايل آهي. ص 53

⁴ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ”سنڌي ادب ۽ ٻولي جي تاريخ“، پاڪستان اسٽڊي سينٽر طبع ٿيون ص 192

2. بيان العارفين: تاليف: محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي سن تاليف 1038ھ. هيءُ ڪتاب شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي سوانح، حالات ۽ ملفوظات تي مشتمل آهي. ان جو منظوم سنڌي ترجمو عبدالرحمان بن ملوک نالي هڪ عالم 1213ھ ۾ تيار ڪيو جيڪو 1293ھ ۾ بمبئي مان ڇپيو. ان فارسي ڪتاب ۾ فارسي صورتخطي ۾ 94 کن سنڌي بيت ڏنل آهن. جن مان 7 بيت قاضي قادن جا ۽ ڪافي بيت شاھ عبدالڪريم جا پنهنجا آهن.¹ ياد رهي ته ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، بيتن جو تعداد 93 ڄاڻايو آهي.² بيت ڏجن ٿا.

شاھ عبدالڪريم جو بيت:

تون چؤ الله هيڪڙو وائي بي م سڪ
سچو اکر من ۾ سوئي لڪڻو لڪ³

قاضي قادن جو بيت:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪ ڪوه نه پڙهڻوم
سويارئي پڻو ڪو جٿان پري لڌوم⁴

4. سراج الهداية (ملفوظات مخدوم جهانيان حسين بن احمد الحسيني البخاري) تاليف: شيخ احمد برني علوي، ساڪن ”اڄ“. تاليف جو سال معلوم نه ٿي سگهيو البت منهنجي آڏو موجود قلمي نسخي جي ڪتابت 1103ھ ۾ ٿي آهي. ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته: ”مخدوم جهانيان اين دوهه بار بار تڪراري ڪرندئي“

جي تو رکهي سائيان، مار نه سگهي ڪوئي
بال نه بنڪا ڪر سگهي، جي جڪ پيري هوئي⁵

¹ ڏس. ڊاڪٽر دائود پوٽو. ”شاھ ڪريم بلڙي واري جو ڪلام“. مقدمه طبع 1937ع ص 26

² ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ”ڪريم جو ڪلام“ سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻه 1976ع ص 49

³ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو. شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام طبع 1937ع ص 4 ۽

عبدالرحمان بن ملوک. ”بيان العارفين“ سنڌي طبع 1293ھ ص 20

⁴ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو ”شاھ عبدالڪريم بلڙي واري جو ڪلام“ 1937ع ص 26

⁵ شيخ احمد البرني ”سراج الهداية“ قلمي، موجود درگاه ڪوٽڙي ڪبير۔ ڪنڊيارو.

يعني: جيڪڏهن توکي (الله) سائين (محفوظ) رکي، ته ڪوئي ماري نه سگهندو ڪير به وار نه ونگو ڪري سگهندو جيڪڏهن (سارو) جڳ ويري به ٿي پئي.

جعفر بوبڪائيءَ جو ڪارنامو

مٿي جيڪي به سنڌي لکتون، فارسي يا عربي ڪتابن جي حوالي سان گذريون، انهن مان ڪي ته سمجهه ۾ نه ٿيون اچن (مثلاً راجا ڏاهر جا لفظ ”نسي من نسي من“ ۽ اڙه بره ڪنڪره وارو) پر جيڪي لکتون سمجهه ۾ آيون آهن، اهي يا ته مفردات آهن يا نظر سان تعلق رکن ٿيون.

اسان جي نظر ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي، اهو پهريون شخص آهي، جنهن جي عربي ڪتابن/ تصنيفن ۾ ڪيترائي سنڌي نثري جملا ذڪر ٿيل ملن ٿا، جن مان ان دور جي سنڌي ٻولي جي ساخت ۽ جوڙجڪ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ”البيان المبرم“ ۾ لکي ٿو ته:

1. ان لفظتي ”جهدي“ او ”چڙي“ يا ”چڙيم“ جا لفظ هڪ چهديم“ من قبيل ما هو صريح من لحاظ ڪان صريح طلاق آهن ته ٻئي وجه، ڪنايه من وجه¹ اعتبار سان ڪنايو آهن.

ياد رهي ته مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجو هن ڪتاب (جنهن ۾ اهي الفاظ درج آهن) ۾ سنڌين ۾ ”زال چڙي يا چڙيم“ جي لفظن سان مروج طلاق جي شرعي/ فقهي حيثيت بابت بحث ڪيو آهي ۽ ڪتاب جو نالو ئي هيءُ لکيو اٿس:

”البيان المبرم في قول السنود جهدي او چهديم“

2. واعلم ان عوام السنود ڪما تعارفوا تنجيز الطلاق بقوله ”جهدي او چهديم“ ڪڏ لڪ تعارفوا تعليق الطلاق بقولهم مون طلاقن اتي سنوه ان ڪان ڪڏا²

جائز گهرجي ته عام سنڌين وٽ جيئن ”چڙي“ يا ”چڙيم“ جي لفظن سان في الفور طلاق پوڻ مروج آهي، تيئن انهن وٽ عرف ۾ معلق طلاق پئجي ويندي جيڪڏهن چيائين:

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”البيان المبرم“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري ص 27

² مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”البيان المبرم“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري ص 38

”مونکي طلاقن جوائڻي سنهن“ (قسم)
جيڪي به سنڌ جا اترائي يا لاڙي عالم
۽ فاضل هئا يا آهن، جن جو حنفي
هجن معلوم آهي. فتويٰ ڏيندا آهن ته
سنڌي مڙس جيڪڏهن پنهنجي زال
کي چوي ته: ”تون چڻي آهين يا وچ
توڪي چڏير“ ته ان صورت ۾ بائن
طلاق پئجي ويندي، جيتوڻيڪ مڙس
اهڙي نيت جو انڪاري هجي. البت هن
فاضلن (مخدوم ضياءُ الدين بن
صدرالدين راهوتي ۽ مخدوم قاضي
شيخ محمد بن بايزيد اچي) ان جي ابتڙ
فتويٰ ڏني آهي.

* * * *

اتي ڏسو ته ”وچ“ کي ”وڻ“ ڪري لکيو ويو آهي. ان مان هيءُ به معلوم
ٿيو ته اڄڪلهه جي سنڌي ٻوليءَ مطابق اسم مفعول جو صيغو ”ل“ ملائڻ سان
جڙندو آهي. جيئن ڪاڌل، پيٽل يا ”چڏيل“، پر ڏهين صديءَ جي سنڌيءَ ۾
مفعول جي پڇاڙي ۾ ”ل“ ملايل ڪونه هو. جيئن مٿين عبارت ۾ لکيل آهي ته
تون چڏي (چڏيل) آهين. ۽ هيءُ به معلوم ٿيو ته اڄڪلهه جي ”آهين“ (مخاطب
جو صيغو) کي ان وقت ”ن“ وڌائي ”آنهين“ ڪري لکيو ويندو هو.

4. ان في قول خالفهم علي طلاق
امراءه بنحو ”جي اون توسي گهاريان
ته توگهي طلاقون آهن“ او ”ته مون
طلاق“ او ”ترن طلاقن اتي سنوه“، هل

بيشڪ جيڪڏهن ڪو شخص
پنهنجي زال جي طلاق جو قسم هن
ريت کڻي ته: ”جي آئون توسان
گهاريان“ ته ”توڪي طلاقون آهن“ يا چوي

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”البيان المبرر في قول السنود جهدي او چهدير“ قلمي، موجود پنجاب

يمكن الحيلة المشهورة المعتبرة الخ¹ | ته ”مونڪي طلاقن يا تن طلاقن جو اٿئي
سونهن“ (قسم) ته ڇا ان صورت ۾
مشهور حيلو ڪري سگهجي ٿو الخ

انهيءَ عبارت مان ان وقت جي سنڌي بابت چنڊ نتيجا نڪرن ٿا:

1- جيئن اڄڪلهه متڪلم کي تعبير ڪرڻ لاءِ ”آئون“ ۽ ”مان“ ٻئي استعمال ٿيندا رهن ٿا، تهڙي طرح ان وقت به ٻئي استعمال ٿيندا هئا، تنهنڪري ته مخدوم صاحب هڪ ئي هنڌ ٻئي لفظ آندا آهن يعني ”اون“ (آئون) ۽ ”مون“ (مان).

2- تن کي ”تن“ سان تعبير ڪيو ويو آهي. معلوم ٿيو ته ان وقت ”تن“ جي تلفظ وقت پيدا ٿيندڙ صفت تڪرير کي ”ت“ سان ”ر“ ملائي ڪري ادا ڪيو ويندو هو.

3- ان وقت ”توسان“ جي بجاءِ ”توسين“ مروج هو.

4- ”سنهن“ (قسم) جي صورتخطي ٻي طرح هئي يعني ”سنوه“

5- ان دور ۾ حرف شرط طور ”جي“ جو لفظ مروج هو جڏهن ته اڄڪلهه حرف شرط طور ”جي“ جو لفظ گهٽ ۽ ”جيڪڏهن“ جو لفظ وڌيڪ ٿو استعمال ٿئي.

5. فيما تعارف قوم اليمين | جيڪڏهن سنڌي قوم وارا هيئن
بالسنڌيه ”طلاقن اتي سنوه جي هئو | چون ته: ”طلاقن جو آهي سنهن
ڪم ڪندس“ او ”نڪندس“ او ”جي | (قسم) جي هيءُ ڪم ڪندس“ يا
هٿوڪم ڪريان“ او ”نڪريان“ هل | ”نه ڪندس“ يا چوي ته (طلاقن جو
سنهن آهي) ”جي هيءُ ڪم |
ينعقد به يمينهم ام لا الخ² | ڪريان“ يا نه ”ڪريان“. ان صورت
۾ اهو قسم ليکبو يا نه؟

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي رساله ”استفتاء فيما تعارف قوم الطلاق هڪڙا“ قلمي موجود پنجابيه

يونيورسٽي لائبريري لاهور ص 62

² مخدوم محمد جعفر بوبڪائي رساله ”استفتاء في ما تعارف قوم الطلاق هڪڙا“ قلمي موجود پنجاب

يونيورسٽي لائبريري لاهور ص 66

ان عبارت مان معلوم ٿيو ته: اڄڪلهه جي لکجنڊڙ ”هيءَ“ (اسم اشاره) کي ان وقت ”هٿو“ ڪري لکيو ويندو هو يعني همزه پيش واري کي ”واو مهموز“ جي شڪل لکيو ويندو هو.

6- ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ ۾ لکي ٿو ته:

ايڪيهون مذاڪرو: جيڪڏهن ڪو سوال ڪري ته ”مونکي طلاق جو اٿئي سنهن، جي هيءَ ڪم ڪريان“ جي لفظن ۾ طلاق نه پوڻ جي فتويٰ ڏيڻ گهرجي. پر جيڪڏهن طلاق جي فتويٰ ڏجي ته پوءِ انهي مذڪور صورت ۾ ۽ هنن لفظن ۾ ته ”مون توکي طلاقون ڏنيون“ صرف هن طلاق پوڻ جي فتويٰ ڏجي، ڇو ته قنیه وغيره ۾ لکيل آهي ته مفتي کي جڳائي ته آسان روايت مطابق فتويٰ ڏئي ته ان جو جواب هيءَ آهي الخ.

طلاق جو قسم ڪڏنڏن مان ڪو جيڪڏهن چوي ته: ”جي آئون توکي ڌاريان ته توکي ئي طلاقون“. پوءِ اتي ڏسبو ته جيڪڏهن انهيءَ شخص دل ۾ نيت حاضر رکي ناهي الخ.

والمذاكرة الاحدي و العشرون انه لو قيل يفتي بعدم الانعقاد في ”مون طلاقن اجي سنوه ان کان ڪڏا“ او بطلقتين فيها وفي نحو ”مون توکي طلاقون ڏنيون“ لما في القنية وغيرها: المفتي يفتي بايسر الروايتين، يقال ان فيما الخ¹

(7) في قول حالفهم بنحو ”جي آئون توکي ڌاريان ته توکي ئي طلاقون“ مثلاً فلو لم يستحضر الحالف نية الارادة²

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ قلمي موجود پنجاب

يونيورسٽي لائبريري لاهور ص

² مخدوم محمد جعفر بوبڪائي رساله ”استفتاء في ما تعارف قوم الطلاق“ قلمي موجود پنجاب

يونيورسٽي لائبريري لاهور ص 66

سنڌي گرامر تي بحث ڪندڙ پهريون شخص

مخدوم جعفر بوبڪائي

علامه البيروني (متوفي 440 هـ). هندستانين بابت لکي ٿو ته:

سنڌي
انهن هندستانين وٽ لغت جو علم
اولين حيثيت رکي ٿو جنهنڪي
هو ”وياڪرن“ ڪوٺيندا آهن. اها
هڪ قسم جي نحو آهي، جنهن
سان انهن جي ڪلام کي صحت
ڏئي سگهجي ٿي ۽ اهڙن اشتقاقن
جو ان ۾ ذڪر ٿيندو آهي، جن
سان لکڻ ۾ بلاغت ۽ تقرير ۾
فصاحت پيدا ٿيندي آهي

عربي
والمقدم عندهم... علم اللغة
المسمي ”بياڪرن“ وهو نحو
تصحح كلامهم واشتقاقات تؤدي
بهم الي البلاغة في الكتابة
والفصاحة في الخطابة الخ.¹

جڏهن چوٿين صديءَ ۾، هندن وٽ گرامر تي ايترو توجه ڏنو ويندو
هو جو البيروني به انهيءَ بابت قلم کڻي ٿو ته سنڌ به ان کان گهٽ هرگز نه
هوندي. سنڌين وٽ به پنهنجو گرامر لکيل هوندو. پرفسوس جو اسان کي اهڙو
قديم ڪتاب ڪونه ملي سگهيو آهي، جيڪو گرامر تي لکيل هجي يا گرامر
جا اشارات ان ۾ ڏنل هجن، ۽ نه اهڙو ڪو عالم يا ليکڪ معلوم ٿيو آهي،
جنهن گرامر بابت ڳالهايو هجي. البت اسان جي نظر ۾ مخدوم جعفر
بوبڪائي ئي پهريون سنڌي عالم آهي، جنهن سنڌي گرامر بابت ڪجهه
ڳالهايو آهي:

(1) تشنيہ ۽ جمع:

اڄڪله سنڌين ۾ عمومي رواج آهي ته جڏهن به ڪاوڙجي پنهنجي زال
کي الڳ ڪرڻ، جدا ڪرڻ چاهيندا آهن ته ان کي 3 طلاقن سان جدا
ڪندا آهن.

¹ البيروني ابوالريحان محمد بن احمد - ڪتاب ”تحقيق مالهند“ - طبع دکن 1958ع ص 104

هنن جي ذهن ۾ اها ڳالهه ويٺل آهي ته طلاقن 3 کانسواءِ ٽينديون ئي نه آهن. اڄ کان 450 سال اڳ ڏهين صدي هجريءَ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي جي دور وارا سنڌي به ان بابت اڄ کان مختلف ڪونه هئا. ان وقت مفتين آڏو اهو سوال اٿاريو ويو هو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي زال کي چوي ته: توکي طلاقون آهن يا مان توکي طلاقون ڏنيون يا مون کي طلاقن جو قسم آهي ته ان صورت ۾ ڪيتريون طلاقون پونديون؟ ڪن عالمن جو خيال هو ته ٻه طلاقون پون. ڇو ته عربي ٻولي ۾ جمع جو صيغو جيتوڻيڪ گهٽ ۾ گهٽ ٽن فردن تي ڳالهائبو آهي، ٻن لاءِ انهن وٽ تشبيه استعمال ٿيندو آهي (جيئن ٻن مردن لاءِ رجلا ۽ 3 يا گهڻن مردن لاءِ رجال) پر سنڌي ٻولي ۾ جمع جو صيغو ٻن تي به اطلاق ٿيندو آهي، ڇو ته انهن وٽ ٻن لاءِ الڳ تشبيه جو صيغو استعمال نه ٿيندو آهي. ان ڪري ”طلاقون“ جي لفظ مان هروڀرو 3 طلاقون ڇو مراد وٺجن، بلڪه ”2 طلاقون“ وٺيون، جيئن مٿس ڪاوڙڻ تي کان پوءِ پشيماني جي حالت ۾، زال کي رجوع به ڪري سگهي. ڇو ته 3 طلاقن واري صورت ۾ هوانڪي رجوع نه ٿو ڪري سگهي.

پر مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جي راءِ ان جي برعڪس آهي. مخدوم صاحب ان مسئلي بابت هڪ مستقل رسالو لکيو نالو رڪيائينس ”ڪميه الواقع اعني بيان ان الواقع بلفظه طلاقن في تعليق السنود وتنجيهر ڪم هو من الطلقات“.

انهيءَ رسالي جو خلاصو هيءُ آهي ته: طلاقون يا طلاقن جي لفظ سان 3 طلاقون ئي پونديون، ڇو ته سنڌ وارن وٽ 3 طلاقن کانسواءِ ٻيو تصور ئي نه آهي. هنن کي اها خبر به نه آهي ته ڪا رجعي طلاق به ٿيندي آهي (ياد رهي ته ٻه طلاقون ڏيڻ سان رجعي طلاق شمار ٿيندي آهي).

مخدوم جعفر بوبڪائي، سنڌي گرامر مطابق اتي تشبيه ۽ جمع جو بحث چيڙيو آهي. لکي ٿو ته:

عربي	سنڌي
فاعلم انه لاتشبه للغة الفارسية والخوارزمية والهندية والسندية بل	جائڻ گهرجي ته فارسي، خوارزمي، هندي ۽ سنڌي ٻولين ۾ تشبيه نه

ڪل جمع فيها ڪما يصدق علي
الثلاث وما فوقها. ڪڏ ڪي يطلو
فيها بذالڪ الوضع علي الاثنين.¹
ٿيندو آهي. بلڪ هر جمع جو
صيفو (انهن ٻولين ۾) جيئن تن ۽
تن کان مٿي تي ڳالهائي سگهجي
ٿو اهڙي طرح انهيءَ ئي وضع مطابق
هن تي به ڳالهائي سگهجي ٿو.

جمع جو صيفو ڪيئن ٺهندو آهي:

- سنڌي ٻولي ۾ مفرد (واحد) کان جمع ٺاهڻ لاءِ ڪيترائي طريقا ۽
واتون آهن
- (1) واحد جي آخر ۾ زير هوندي ته ”ون“ ملائڻ سان جمع ٺهندو
مثلاً اڏ مان اڏون، زال مان زالون.
- (2) واحد جي پڇاڙي ۾ جيڪڏهن الف هوندو ته ان جي
پويان ”ئون“ ملائڻ سان جمع ٺهندو مثلاً: بلا مان بلائون، ڪتا مان
ڪتائون.
- (3) واحد جي پڇاڙي ۾ جيڪڏهن زير هوندي ته ان جي
پويان ”يون“ ملائڻ سان جمع ٺهندو آهي جيئن اک مان اکيون، جنگ مان
جنگيون.
- (4) واحد جي پڇاڙيءَ ۾ ي (ماقبل مڪسور) هوندي ته پوءِ مؤنث
جو جمع ”ون“ ملائڻ سان ٺهندو جيئن ٻٽي مان ٻٽيون، راڻي مان راڻيون، پر
مذڪر جي جمع لاءِ اها تڪليف نه ڪبي، ان ۾ واحد ۽ جمع جا صيفا
هڪ جهڙا رهندا، جيئن پڪي جو جمع پڪي.
- (5) واحد جي آخري حرف تي پيش هوندو ۽ مذڪر هوندو ته جمع
۾ ان کي زير ڏبي، جيئن ٿر مان ٿر. پر مؤنث آهي ته ”ون“ ملائبو جيئن
ٿنڌ مان ٿنڌون.²

¹ مخدوم جعفر بوبڪاڻي ”ڪمياءُ الواقع“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ص 52

² واحد بخش شيخ ”سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو“ ڀاڱو پهريون۔ سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1986

اهي ڪجهه قاعدا آهن. وڌيڪ تفصيل لاءِ سنڌي ويا ڪرڻ جا ڪتاب مطالعو ڪرڻ گهرجن. بهرحال انهن اصولن مان پهرئين اصول مطابق طلاق جو جمع طلاقون هئڻ گهرجي، پر مخدوم صاحب لکي ٿو ته فارسي ۾ جمع، الف نون ملائڻ سان ٺهندو آهي، اهڙي طرح بعض سنڌين ۽ هندن وٽ به الف نون ملائڻ سان جمع ٺهندو آهي. سندس عبارت هيءَ آهي:

فارسي ٻوليءَ ۾ جمع ڪڏهن ڪڏهن الف نون ملائڻ سان ٺهندو آهي جيئن ضعيف جو جمع ضعيفان، فقير جو جمع فقيران، غنيءَ جو جمع غنيان، اهڙي طرح ڪن سنڌين ۽ هندن وٽ به هوندو آهي، جيئن توريءَ جو جمع توريان، حصير جو جمع حصيران، ڪتابن لاءِ ڪتابان ۽ طلاخن لاءِ طلاقان.	وان الجمع في الفارسية قد تكون بالالف والنون كقولهم ضعيفان و فقيران وغنيان وكذلك عند بعض السنود والهوند كقولهم توريان و حصيران للحصر وكتابان للكتب و طلاقان للطلاقات.¹

* * *

- مخدوم صاحب جي انهيءَ بيان مان پتو ٿو ٿئي ته: اڪثر سنڌين وٽ جمع جو اهو طريقو (الف ملائڻ وارو) نه آهي، پر ڪن سنڌين وٽ الف ملائي جمع ٺاهيو ويندو آهي. مخدوم صاحب، سيوهڻ سان تعلق رکي ٿو. انهيءَ علائقي ۾ ۽ ان کانسواءِ سنڌ جي وڏي حصي ۾ اهڙن واحدن جو جمع ”ون“ ملائڻ سان ٺهندو آهي، جيئن مخدوم صاحب، ٻئي هنڌ هيءَ جملو استعمال ڪيو آهي ته:

مون توکهي طلاقون دنيون²

مخدوم صاحب جي عبارت ۾ ڄاڻايل ”بعض سنڌين“ مان مراد ڪير آهن؟ پيرو مل آڏواڻي، لکي ٿو ته:

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”ڪمياءُ الواقع“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ص 52

² مخدوم جعفر بوبڪائي ”الحجة القوية في جواب الرسالة الحلفية“ قلمي موجود پنجاب يونيورسٽي

سرحد سنڌ ۾ ”اون“ بدران ”آن“ پڇاڙيءَ ۾ گڏيندا آهن، جيئن زال۔ زالان¹ ماڻيلي ۽ اهاوڙي جا ماڻهو اڄ به اهڙي واحد (جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ زير هجي) جي جمع ۾ ”ان“ ملائيندا آهن، جيئن رڳ۔ رڳان، اڏ۔ اڏان².

شڪارپور ۽ ان جي آس پاس جا رهواسي پڻ اهڙي جمع لاءِ ”ان“ استعمال ڪندا آهن، جيئن ڪتون جي بدران ڪتان سرون جي بدران سran³.

معلوم ٿيو ته ”بعض سنڌين“ مان مراد پنجاب سرحدي علائقن وارا سنڌي آهن، جيئن ماڻيلو ۽ اهاوڙو يا انهيءَ علائقي جا سنڌي مراد آهن، جيڪو رياست بهاولپور وارن جي زير اثر يا زير حڪومت رهيو آهي، جيئن شڪارپور، اهو الف نون وارو طريقو انهن جي اثر جي ڪري ئي رائج ٿيو چو ته اُهي به جمع ۾ الف نون ملائيندا آهن.

معرفه ۽ نڪره:

سنڌي ٻولي ۾ استعمال ٿيندڙ اسم ۾ قسم هوندا آهن، 1- معرفه

2- نڪره

معرفه: يعني سڃاتل يا مقرر ڪيل يا خاص شيءِ، اسم خاص انهيءَ هيٺ داخل آهي.

نڪره: يعني نه سڃاتل يا نه مقرر ڪيل يا شيءِ جا هڪجهڙن گهڻن سان لاڳو ٿي سگهي، اسم عام انهيءَ هيٺ داخل آهي.⁴

معرفه ۽ نڪره لاءِ عربي ٻوليءَ ۾ ڪي نشانين به مقرر ٿيل آهن، جن سان معرفه يا نڪره جي پرک ٿيندي آهي، مثلاً: معرفه لاءِ نالو هجڻ،

¹ پيرومل مهر چند آڏواڻي ”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“ سنڌي ادبي بورڊ 1985ع ص 37

² پروفيسر شيخ محمد فاضل ”ماڻيلي، اهاوڙي جي ٻولي“ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد 1992ع ص 83

³ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ”شڪارپور جي ٻولي“ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد 1993ع ص 74

⁴ مرزا قليچ بيگ۔ ”سنڌي ويا ڪرڻ پاڻو پيو علم نحو“۔ سنڌي ادبي بورڊ 1971ع ص 65

اسم ضمير اسم اشارو اسم موصول هجڻ، الف لام مٿان داخل ٿيڻ، يا حرف ندا جو مٿان داخل ٿيڻ وغيره ۽ نڪره اهو اسم آهي، جيڪو انهن ڳالهين کان خالي هجي.¹

پر ڇا سنڌي ٻوليءَ ۾ به ڪي علامتون، معرف ۽ نڪره سڃاڻڻ لاءِ مقرر ٿيل آهن؟ هن دور ۾ سنڌي صرف ونحو جا ماهر انهيءَ ڳالهه جا انڪاري آهن، چون ٿا ته:

عربي زبان وانگر سنڌيءَ ۾ اسم کي معرف يا معين ۽ نڪره يا غير معين بڻائڻ لاءِ ڪي خاص نشانين استعمال ڪونه ٿينديون آهن، مثلاً: عربي ۾ اسم نڪره لاءِ تنوين ڪم آڻبي آهي ۽ معرف بڻائڻ لاءِ اسم جي اڳيان ”أل“ آڻبي آهي الخ²

حالانڪ اها تحقيق بلڪل غلط آهي، نڪره جي سڃاڻپ لاءِ سنڌي ٻولي ۾ ”ڪي، بعضي، هڪ، ڪجهه“ وغيره جهڙا لفظ استعمال ٿيندا آهن. مخدوم جعفر بوبڪائي ئي پهريون شخص آهي، جنهن انهيءَ ڳالهه تي تنبيهه ڪئي آهي.

ان دور ۾ (ڏهين صدي) سوال هيءُ پيدا ٿيو ته ”طلاقون“ لفظ مان ڪيتريون طلاقون مراد وٺجن؟ ڪن عالمن جو خيال هو ته ان مان ٻه طلاقون مراد وٺيون ڇو ته سنڌي ۾ اقل الجمع به آهن. جڏهن ته مخدوم محمد جعفر بوبڪائي جي تحقيق ۽ فتويٰ هيءُ آهي ته انهيءَ مان مراد 3 طلاقون آهن، جيئن مٿي گذريو. ان بابت مخدوم صاحب جو هڪ دليل ته اهو هو جيڪو مٿي گذريو³ ٻيو دليل ڏئي ٿو ته: ”طلاقون“ معرف آهي، ڇو ته ان ۾ نڪره جي ڪا به نشاني ڪانه آهي، نڪره لاءِ ”ڪي“ يا ”ڪو“ جو لفظ استعمال ٿيندو آهي، جيئن چئبو آهي ”ڪي درهم ڏي“ (ڪي درهم ڏي). ”ڪي ڪم سار“ ۽ اهڙي ڪا به علامت هت (طلاقون ۾) ڪانه آهي، تنهنڪري معرفو آهي ۽ معرف مان ڪنهن خاص يا مقرر شيءِ ڏي اشارو

¹ مير سيد شريف - ”نحو مير“ فارسي - مڪتب خير ڪثير ڪراچي - ص 8 ۽ ص 9

² واحد بخش شيخ - ”سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو“ - سنڌي ادبي بورڊ 1986ع ص 53

³ ته سنڌي ماڻهن وٽ رواج ٿي 3 طلاقون جو آهي - هو رجعي طلاق کان واقف ئي نه آهن.

هوندو آهي. مرد لاءِ زال کي جدا ڪرڻ بابت مقرر 3 طلاقون آهن. تنهنڪري (عوام وٽ) ”طلاق“ جو لفظ ڳالهائي ان مان 3 طلاقون ئي مراد وٺيون. سندس عبارت هن ريت آهي:

عربي

واعلم أنّ التحقيق هو ان لفظة طلاقن فيما نحن فيه اسم معرف لانها خالية عن معني التنكير و آلتہ التي كلفظة كي بكسر الكاف وسكون الياء كما يقال ”كي درهم دي“ و ”كي كم سار“ ولان المراد بها هنا طلاقات امرئته.

سنڌي

ڄاڻڻ گهرجي ته تحقيقي ڳالهه هيءَ آهي ته ”طلاق“ جو لفظ (اسان واري بحث ۾) اسم معرف آهي، ڇو ته اها نڪره جي معنيٰ ۽ علامت کان خالي آهي. نڪره جي علامت: ”ڪي“ جو لفظ جيئن چئبو آهي ته ”ڪي درهم ٿي، ڪي ڪم سار“. ٻيو ته هت طلاقن مان مراد اهي طلاقون آهن، جيڪي زال کي جدا ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيل آهن (۽ اهي 3 آهن)

* * * * *

مخدوم جعفر بوبڪائي

۽

فارسي ادب

سنڌ ۾ فارسي ٻوليءَ ڪهڙي دور ۾ پير پاتو؟ ان لاءِ ڪا يقيني راءِ تہ قائم نہ ٿي ڪري سگهجي، پر هيٺين دليلن جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو تہ گهٽ ۾ گهٽ چوٿين صدي هجري (ڏهين صدي عيسوي) تائين سنڌ ۾ فارسي ٻولي جو رواج ڪونہ هو.

1- علامه اصطخري، پنهنجي ڪتاب ”المسالڪ والممالك“ ۾ لکي ٿو تہ: ”لسان اهل المنصورة والمثلثان ونواحيها العربية والسندية ولسان اهل مكران الفارسية والمكرية“¹

(ترجمہ) منصورہ (برھمڻ آباد) ملتان ۽ ان جي آسپاس ۾ مروج ٻولي عربي ۽ سنڌي آهي ۽ مڪران وارن ۾ مروج ٻولي فارسي ۽ مڪراني آهي. ياد رهي تہ علامه اصطخري، چوٿين صدي هجري ۾، سنڌ ۽ بلوچستان جا علائقا گهمڻ آيو هو جن جي حالات کي هن پنهنجي مشهور ڪتاب ”المسالڪ والممالك“ ۾ قلمبند ڪيو.

2- علامه بشاري مقدسي، پنهنجي ڪتاب ”احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم“ ۾ ديبل ۽ ان جي آسپاس بابت لکي ٿو تہ: ”ڪلامهم سنڌي و عربي“² (انھن جي گفتگو سنڌي يا عربيءَ ۾ ٿيندي آهي). ياد رهي تہ ”بشاري مقدسي“ پڻ چوٿين صدي هجريءَ ۾ سنڌ اندر آيو هو. انھن ٻنهي حوالن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو تہ: چوٿين صدي تائين، سنڌ اندر فارسي ٻوليءَ جو رواج نہ پيو هو.

¹ الاصطخري ابواسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي الاصطخري۔ ڪتاب ”المسالڪ والممالك“ مڪتبہ

الصدر طهران ص 177

² البشاري المقدسي۔ ڪتاب ”احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم“۔ طبع ليڊن ص 479

سڀ کان پهريون شخص، جنهن سنڌ اندر فارسي ٻولي لکڻ شروع ڪئي (اسان جي ڄاڻ مطابق) علي بن حامد الكوفي¹ آهي، جنهن سنڌ بابت لکيل هڪ قديم عربي ڪتاب تان سنه 613ھ ۾ ”فتح نام“ نالي سان هڪ ڪتاب فارسي ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي اڄڪلهه ”چچ نام“ جي نالي سان شهرت مليل آهي²

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ته سڄي هندستان جي فارسي ادب جي فارسي نثر ۾، چچنامہ کي پهريون ڪتاب تسليم ڪري ٿو.³

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تحقيق مطابق سنڌ اندر بحیثیت سرڪاري زبان جي غالباً سمن جي دور جي شروعات کان وٺي فارسيءَ جو عمل دخل شروع ٿيو، ان لاءِ دليل پيش ڪري ٿو ته:

سنڌ جي سمي سردار ڄام ٻانڀيٽي جي دور ۾ ملتان جي گورنر (جيڪو دهلي جي فيروز شاه طرفان، ملتان تي مقرر هو) عين الملڪ سنڌ وارن سان (۽ خود ڄام ٻانڀيٽي سان) جيڪا خط و ڪتابت ڪئي آهي، سا فارسي زبان ۾ آهي..... انهي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته سمن جي طاقت جي شروعات کان وٺي فارسي ٻولي، سياسي معاهدن ۽ مراسلن جي زبان تسليم ٿيڻ لڳي.⁴

جيتوڻيڪ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي انهيءَ تحقيق مان لازم نه ٿو اچي ته سنڌ جي سرڪاري زبان به فارسي هئي، يا سياسي مراسلن جي زبان فارسي کي سنڌ جا حڪمران سمجهندا به هئا، ڇو ته ٻاهران آيل خط کي

¹ علي بن حامد الكوفي جا تفصيلي حالات معلوم نه ٿي سگهيا، البت سندس ٻن ٻين تصنيفن جو ذڪر مؤرخ سيد محب الله بکري ڪيو آهي. 1- تنقيح الاسناد في تشریح الامصار والبلاد 2- ڪتاب الانساب (ڏسو تاريخ سنڌ قلعي از سيد محب الله بکري). فوٽو اسٽيٽ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ص 42 ۽ ص 57

² اصل فارسي ترجمي ۾ انهيءَ ڪتاب جو نالو ”فتح نام“ ئي ڄاڻايل آهي، ڏسو- ”فتح نام سنڌ المعروف بچچ نام“ - بتصحیح عمر بن محمد دائود پوٽو- طبع لطيفي دهلي 1939ع ص 11.

³ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- مقدم ”چچ نام“ اردو طبع سنڌي ادبي بورڊ 1963ع ص 59

⁴ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ- مقدم ”چچ نام“ اردو طبع سنڌي ادبي بورڊ 1963ع ص 59

سمجھڻ پڙهڻ لاءِ ترجمان مقرر هوندا هئا ۽ انهيءَ ٻولي ۾ جواب لکندا هئا. جهڙي طرح رسول الله صلي الله عليه وسلم جن، مختلف بادشاهن ڏانهن جيڪي خط لکيا، عربي ٻوليءَ ۾ هئا، ليڪن انهن بادشاهن ترجمانن جي ذريعي، انهن خطن جا مطلب ٻڌا، سمجھيا ۽ وري جواب لکيا.

پر انهيءَ مٿين ڳالهه مان گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته ضرور ثابت ٿئي ٿو ته: هت سنڌ جي سمن جي درٻار ۾ فارسي ڄاڻي ويندي هئي.

نظام الدين عرف ڄام نندو (ت 914هـ) جو هيءُ فارسي شعر مشهور آهي ته:

اي آنڪه ترا نظام الدين مي خوانند

تو مفتخري مرا چنين مي خوانند

گر در ره دين ز تو خطائي افتد

شك نيست كه كافر لعين مي خوانند¹

[اي اهي شخص جنهن کي ”نظام الدين“ ٿا ڪوٺين. تون به خوش آهين ته ائين ٿا ڪوٺين. پر دين جي رستي ۾ جيڪڏهن توکان ڪا خطا سرزد ٿي ته بلاشڪ توکي ”ڪافر ملعون“ ڪوٺيندا.]

البت ڏهين صدي هجريءَ ۾ ۽ ان کان پوءِ واري دور ۾ فارسي ٻوليءَ کي گهڻو مان مليو. حڪمرانن جي سرڪاري ٻولي فارسي هئي، ان ڪري هت فارسي ٻولي زور پڪڙيو. فارسيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف ٿيڻ لڳي. مخدوم نوح جو فارسي ترجمو قرآن به انهيءَ صدي جي پڇاڙيءَ جو ڪارنامو آهي، جيڪو برصغير ۾ قرآن مجيد جو پهريون فارسي ترجمو آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي پهريون فارسي ليکڪ:

اسانجي تحقيق مطابق مخدوم جعفر بوبڪائي، پهريون اصل سنڌي (سنڌ ڄاڻو) عالم آهي، جنهن فارسي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا ۽ جنهن جا ڪتاب اسان تائين پهتا آهن. هونئن به هن بوبڪائي خاندان جو فارسين سان ۽ فارسي ادب سان واهڻو پراڻو هو ڇو

¹ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو۔ ”سنڌي شاعري تي فارسي شاعري جو اثر“۔ سنڌالاجي 1080ع ص 56

تہ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو والد مخدوم ميران بن يعقوب بن نورالدين بوبڪائي، شاگرد هو علامہ محمود بوبڪائيءَ جو ۽ محمود بوبڪائي، هتان سنڌ مان ڪهي ڪري (علم حاصل ڪرڻ لاءِ) شيراز (ايران) ويو هو ۽ اتي علامہ صدرالدين شيرازيءَ وٽ پڙهيو هو جيئن اسان مٿي تحقيق ڪري آيا آهيون.¹

علي بن حامد الڪوفي، جو ڪتاب ”چچ نامہ“ فارسي جيتوڻيڪ 613ھ ۾ سنڌ اندر جوڙيل پهريون فارسي ڪتاب آهي، پر علي بن حامد الڪوفي، سنڌ جو رهاڪو ڪونه هو هو اصل ڪونه جو رهواسي هو اتان زماني جي گردش سبب ملتان وڃي پهتو کيس شوق ٿيو ته، جهڙي طرح خراسان، عراق، فارس، روم ۽ شام وغيره جي فتوحات بابت تصنيفون جڙيل آهن، اهڙي ريت سنڌ جي تاريخ لکان، انهي تلاش ۾ هو اروڙ اچي پهتو جتي کيس قاضي اسماعيل ثقفي وٽ، سنڌ جي فتح بابت هڪ عربي ڪتاب مليو جنهن جو هن فارسي ترجمو ڪيو.²

ان کانسواءِ سيد جهانگير هاشمي (ت 946ھ) جي مثنوي مظهر الآثار³ سلطان محمد فخري هروي (ت 970ھ) جا فارسي ڪتاب: هفت ڪشور، لطائف نام، تحفة الحبيب، روضة السلاطين، صنائع الحسن، جواهر المعائب، ديوان فخري وغيره⁴ به اگرچہ مخدوم جعفر بوبڪائي جي فارسي تصنيفات کان اڳ جوڙيل آهن، پر اهي علماء سڳورا اصل رهواسي سنڌ جا ڪونه هئا، بلڪ خراسان ۽ هرات کان منتقل ٿي سنڌ ۾ آيا هئا. شيخ ابوالفضل ۽ علامہ فيضي ڪٿي جو اصل سنڌ جا رهواسي هئا، (بعد ۾ هندستان هليا ويا) پر انهن ٻنهي جون فارسي تصنيفون ڏهين صديءَ جي

¹ ”مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو خاندان“ جي عنوان هيٺ اسان اها ڳالهه ”ڪشف الحق“ قلمي ص 8 جي حوالي سان لکي آيا آهيون.

² علي بن حامد الڪوفي۔ فتح نامہ سنڌ۔ طبع لطيفي دهلي 1939ع ص 9

³ مثنوي مظهر الآثار۔ سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1957ع ۾ پير حسام الدين راشدي جي تحقيق سان شايع ٿيو.

⁴ روضة السلاطين ۽ جواهر المعائب، پير حسام الدين راشديءَ جي تحقيق سان، سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1968ع ۾ شايع ٿيل آهي.

صفا پڇاڙي ۽ يارهين صدي جي ابتداء سان واسطو رکڻ ٿيون. مخدوم نوح هالائي، (ت 998ھ) جو فارسي ترجمہ قرآن مقابلہ ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو پر ان تي ترجمہ جي تاريخ درج نہ آهي، جنهن جي آڌار تي يقين سان چئي سگهجي تہ اهو مخدوم جعفر بوبڪائي جي تصنيفن کان اڳ جو آهي، جڏهن تہ مخدوم جعفر بوبڪائي پنهنجو ڪتاب، ”حاصل النہج“ فارسي سال 976ھ ۾ جوڙيو، ان کانسواءِ فارسي ٻوليءَ ۾ مخدوم جعفر جا لکيل ڪتاب هن ريت آهن:

2- ارشاد الصادقين (تصوف)

3- فتح الدارين (حديث/وظائف)

4- اقل واعدل ڪلمات درحڪم فصوص الحڪم والفتوحات

انهن چئن ڪتابن کانسواءِ مخدوم جعفر بوبڪائي جا جوڙيل ٻيا سڀ ڪتاب عربي ٻوليءَ ۾ آهن. البت سندس ڪي فقهي تحريرون فارسي زبان ۾ بہ ملن ٿيون. (جڏهن تہ هن جا لکيل سڀ فقهي ڪتاب جيڪي اسان کي دستياب ٿيا آهن، سڀ عربي ۾ آهن.)

”المتانة“ دارالهدى نيڙهي واري قلمي نسخي تي جي حاشيه تي، جمعہ جي اذان متعلق، مخدوم جعفر جي هڪ تحرير فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، جنهن جو عربي ترجمو علامہ قاسمي صاحب، طبع ٿيل ”المتانة“ جي حاشيه تي آڻي ڇڏيو آهي.¹

انهن ڪتابن ۾ مخدوم صاحب طرفان استعمال ڪيل فارسي ٻولي نہایت سليس ۽ ادبي چاشني سان ڀرپور آهي. ڪتاب مطالعہ ڪندڙ کي محسوس ائين ٿيندو تہ ڪنهن اصل فارسي ليکڪ اهي ڪتاب جوڙيا آهن. ان مان معلوم ٿيو تہ مخدوم صاحب جي دور ۾ ۽ ان کان اڳ، فارسي ٻولي مدرسن اندر پڙهائي ۽ سيکاري ويندي هئي ۽ فارسي ادب تي گهڻو زور ڏنو ويندو هو.

¹ المتانة (مطبوع) ص 276

مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ فارسي شاعري

مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليه، اعليٰ پايي جو فارسي

شاعر هو.

- فارسي گو شاعرن جي تذڪرہ ”مقالات الشعراء“ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ جو هيٺيون فارسي شعر ملي ٿو:

بهار طره دلدار طرفه رنگي داشت

که آهوان حرم را بصيد مي آوري¹

[دلدار (محبوب) جي بهار جهڙي چھري اهڙو رنگ اختيار ڪيو آهي جو حرم جا هرڻ ويٺو شڪار ڪري.]

- الكبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير ۾ موجود هڪ خطي ڪتاب ”مصباح الظلام في الاثمة الكرام“ تاليف عبدالله بن محمد السندي الحنفي جي پويان وارن صفحن ۾ هيٺيان شعر مخدوم جعفر بوبڪائي جا نقل ٿيل آهن:

ايات المخدوم المحقق المخدوم جعفر البوبڪائي قدس سره

1- بر هر کس فرونيامد وحيش هزار بار

جز مصطفيٰ که باد برو جانها نثار

2- ده کُرت بر آدم آمد بر نوح بست سه

چهل وهشت بر خليل علدها نگار

3- يوسف چهار بار موسي چهار صد

عيسي دوبار سي که وحيش مانند يادگار

4- بر حضرت رسول شمار نزول وحي

عشرين الف اربع لک بست شمار

5- بر باقي رسول خدائي وحي باريک

ژان بيشترن شد که همين است آشکار

6- ور حاجتش بيايد ديدن روايتي

در قرطبي بين که نبشت است آشکار¹

¹ مير علي شير قانع ٺٽوي ”مقالات الشعراء“ فارسي۔ سنڌي ادبي بورڊ 1957ع ص 152

- [1- ڪنهن شخص تي وحي خدائي هزار دفن کان مٿي نه آيو آهي. سواءِ محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي، ان تي (اسان جون) جانيون قربان هجن.
- 2- وحي، آدم عليه السلام تي 10 دفعا نازل ٿيو. نوح عليه السلام تي 23 دفعا، ابراهيم عليه السلام تي 48 دفعا عدد ڳڻ.
- 3- يوسف عليه السلام تي چار 4 دفعا، موسيٰ عليه السلام تي چار 400- عيسيٰ عليه السلام تي 32 دفعا - سندس وحي يادگار رهندو.
- 4- حضرت محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جن تي وحي جي نزول جو ڳاڻيٽو 420020 چار لک ويهه هزار ويهه ڳڻ.
- 5- خدا تعاليٰ جي باقي رسولن تي، هڪ هڪ دفعو وحي آيو هو ان کان وڌيڪ نه هو اها ئي ڳالهه ظاهر آهي.
- 6- جيڪڏهن ان بابت ڪنهن روايت جي ڏسڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ته قرطبي ۾ ڏسجان، جنهن اها ڳالهه ٻڌي لکي آهي.
- ياد رهي ته اهي ئي بيت علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، پنهنجي علمي ڊاٽري ۾ پير جهنڊي جي لائبريري جي هڪ قلمي بياض جي حوالي سان نقل ڪيا آهن.²

فائدو:

”مصابح الظلام“ جي انهيءَ قلمي نسخي ۾ (جنهن تان اهي بيت اتاريا ويا آهن) مخدوم جعفر بوبڪائي جي مسجد جي تعمير جي تاريخ به هڪ بيت ۾ ڄاڻائي وئي آهي:

تاريخ بناء مسجد ميان جعفر بوبڪائي قدس سره

سال تاريخ مسجد جعفر * ميخ آهن بگون آهنگر

ابجد جي حساب سان ”ميخ آهن بگون آهنگر“ جو عدد 1073

بيهي ٿو جنهن مان معلوم ٿيو ته مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه

¹ مصباح الظلام في الاثمة الكرام قلمي موجود ”الكبير اڪيڊمي“ ڪوٽڙي محمد كبير ضلع نوشهرو فيروز۔ ان جو فوٽو اسٽيٽ قاسمي لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي، عبدالله.

² علامه غلام مصطفيٰ قاسمي۔ ٽه ماهي الرحيم 3-1966ع ص 72 ۽ ص 73 (منهنجي علمي ڊاٽري)

جي مسجد (بويڪن ۾) جي ٻيهر تعمير 1073ھ ۾ مڪمل ٿي.

• ”حاصل النهج“ جي فصل نهم (فصل نائون) درآفات علم جي حاشيه ۾ به مخدوم جعفر جا ٻه بيت فارسي، علم جي تحصيل بابت آيا آهن:

گرتو خواهي علم بي حد و بي ڪران
پيش استاد بگدران و بدران
نسخها را علمها را بيشتتر

گرچ خواندي بازهم بگدرا¹ ن

[جيڪڏهن تون چاهين ٿو ته ان ميو ۽ گهڻو علم حاصل ٿئي، ته پوءِ استاد آڏو ڦرندو ره. ڪيترا به ڪتاب پڙهيا هجنئي، وري اهي پڙه.]

• فارسي شاعري سان، مخدوم جعفر بوبڪائي جي ايتري ته وابستگي هئي، جو پنهنجي مشهور عربي فقهي ڪتاب ”الماتنة في مرمة الخزانة“ ۾ زڪوة جي نصاب بابت تحقيق ڪندي، پنهنجي تحقيق جو نچوڙ فارسي بيتن ۾ ڏناو اٿس. سندس اها تحقيق ۽ اهي بيت علامه پيارو خان نهروالي جي مخالفت ۾ آهن

1- يڪ درم شرعي ڇو جوئي قدرآن

گير ورنش چار ماهه باسه جب

2- ور به گوئي ده چه باشد پس بدان

ڪان سه توله هشت ماهه ڪم دو جب

3- بس نصابي مرزڪوة زر بگو

ڪان بوده تولج پنج ماهه جب

4- ور بخواهي اين چنين در فضء

گو ڪه هفتاد و سه توله ڪم ماهه² جب

[1- هڪ درم شرعي جو جيڪڏهن انداز ۽ مقدار ڇاچن

چاهين ٿو ته پوءِ سمجهي ڇڏ ته ان جو وزن چار ماسا ۽ 3 مگ آهن.

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”حاصل النهج“ فارسي (حاشيه) دانشگاه سند 1949ع ص 22

² مخدوم جعفر بوبڪائي ”الماتنة في مرمة الخزانة“ سنڌي ادبي بورڊ 1962ع ص 319

- 2- ۽ جيڪڏهن ڄاڻڻ چاهين ته ان حساب سان ڏهه درهم
ڪيترو وزن ٻيهندا ته پوءِ سمجهي ڇڏ ته ڏهن درهمن جو وزن 3 تولا ۽ ٻن
مڱن گهٽ اٺ ماسا (يعني 7 ماسا ۽ 6 مڱ) آهي.
- 3- سون جي زڪوة جو نصاب هيئن چو ته اهو ڏهه تولا ۽ 5 ماسا آهي.
- 4- ۽ انجو نصاب چاندي ۾ ڇاڇڻ گهرين ته پوءِ اهو هڪ ماسي
گهٽ 73 تولا آهي.]

مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ عروضي شاعري:

- مخدوم جعفر بوبڪائي، علم العروض ۽ علم القافيه ٻنهي جو
ماهر هو جنهنجو ثبوت هيءُ آهي ته انهيءَ ٻنهي فنن ۾ مخدوم جعفر
بوبڪائي، ٻه ڪتاب لکيا آهن:
- 1- العراضه في العروض والقافيه [جيڪو مختصر متن آهي]
- 2- عرض العراضه في علم العروض والقافيه [جيڪو مٿئين رسالي
جو شرح آهي]

انڪري مخدوم صاحب جي شاعري وزن، بحر ۽ قافيه جي اعتبار
کان نهايت پختي آهي، علم العروض جا ڄاڻو مخدوم صاحب جي مٿين
ذڪر ڪيل بيتن تي نظر وجهڻ کانپوءِ انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري
سگهن ٿا.

مخدوم جعفر ۽ عربي ادب

عربي ادب ۾ سنڌي عالمن جي شرڪت ڪا نئين ڳالهه ڪانه آهي. ٻي صدي هجريءَ (اٺين صدي عيسوي) ۾ ابو عطاء السنڌي، عربي ادب جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن جو اصل نالو افلاح بن يسار هو. سندس وڏا اصل سنڌ جا هئا. سندس شعر عربي ادب ۾ وڏو مقام ماڻيو. سٺن اديبن سندس شعر جي واکاڻ ڪئي. جيتوڻيڪ سندس زبان مان سنڌيت جو لهجو ختم ڪونه ٿيو هو. ان سان گڏ سندس زبان ۾ ڪجهه لڪنت پڻ هئي. جيم ۽ شين چٽو نه چئي سگهندو هو. جيم کي زاء ۽ شين کي سين سان مٽائيندو هو ۽ سنڌين وانگر ان وٽ تجويد به نه هئي. ان ڪري ط کي ت-ض کي د-ع کي الف-ح کي ه ڪري ڇهيندو هو. انڪري سندس دوست احباب کانئس اهڙا الفاظ چورائيندا هئا، جن ۾ سندس ٻاڻاڻ پڌري ٿئي.

هڪ ڀيري معليٰ بن هبيرة، حماد الراوية کي چيلينج ڏنو ته جيڪڏهن تون ”ابوعطا السنڌي“ کان ”رُج“ (نيزي جي چوٽي) ”جراده“ (ماڪڙ) ۽ ”مسجد بني شيطان“ جا لفظ چورايو، ته توکي هيءُ خچر لغام ۽ سونجڻ سوڌو انعام ۾ ڏيندس. ايتري ۾ ابو عطاء السنڌي به اچي ويٺو. اسان کيس ماني جي آڇ ڪئي. چيائين ته: لا حاجة لي به (لا حاجة لي به) يعني مون کي حاجت نه آهي. ان کان پوءِ مان ابو عطاء کان پڇيو ته:

فَمَا اسْمُ حَدِيدَةٍ فِي رَأْسِ رُمْحٍ * دُونِ الْكُعْبِ لَيْسَتْ بِالسَّانِ

[انهيءَ لوهي شيءِ جو نالو ڇا آهي، جيڪا نيزي جي چوٽي ۾ لڳل هوندي آهي، جيڪا پيڙي کان ننڍي آهي، نيزو به نه آهي.]

ان تي ابو عطاء به انجو جواب بيت ۾ ڏنو:

هُوَ الزُّزُّ الَّذِي إِنْ بَاتَ دَيْفًا * لَصَدْرَكَ لَمْ تَرَلْ لَكَ أَوْلَتَانِ

(انهيءَ ۾ ”الزج“ جي بجاءِ ”الرز“ ۽ ”ضيفا“ جي بجاءِ ”ديفا“ ۽

عولتان جي بجاءِ ”اولتان“ چيائين)

[اها آهي نيزي جي چوٽي، جيڪڏهن اها تنهنجي سيني جو

مهمان بڻجي (سڀني ۾ پيوست ٿي وڃي) ته توکي سورڙڻي ڇڏي.¹

بهر حال قصو ڊگهو آهي، صرف هڪ بيت تي كفايت ڪجي ٿي. ياد رهي ته ابو عطاء سنڌيءَ جو ديوان ”تنت من شعر ابي عطاء“ جي نالي سان جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ترتيب ڏنو هو جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1961ع ۾ شايع ٿيو. ابو عطاء السنڌي کانپوءِ ٻيا به ڪيترائي سنڌي ٿي گذريا آهن، جن عربي ادب ۾ سٺو مقام حاصل ڪيو. مخدوم جعفر بوبڪاڻي، جيتوڻيڪ عربي جي بنيادي تعليم سنڌي عالمن وٽ حاصل ڪئي، پر کيس عربي ٻولي/عربي ادب تي وڏي مهارت حاصل هئي، سندس لکيل عربي ڪتابن جي مطالعي مان ڪنهن به ڪتاب بابت اهو محسوس نه ڪري سگهيو ته ڪو هيءُ ڪتاب غير عرب شخص جو لکيل آهي. سندس عربي ٻولي تمام صاف، بامحاوره ۽ ادبي رنگ سان ڀريل آهي. عربي ٻوليءَ ۽ ادب سان سندس تعلق ۽ وابستگي جو ٿي نتيجو آهي جو هن عربي ادب سان لاڳاپيل 5 ٿي ادبي علمن ۾ تصنيفون جوڙيون. اهي علم هيءُ آهن: صرف، نحو معاني، بيان ۽ بديع.

1- علم الصرف ۾ = شرح ميزان الصرف

2- علم النحو ۾ = بداية النحو منتخب بداية النحو اهم

النحو المعروف بالڪلمات، المهم شرح الاهم ۽ شرح الفوائد الضيائية

3-4-5- علم المعاني والبيان والبديع ۾: ”بنية البيان“ ۽ ”بيان البنية“. مخدوم جعفر بوبڪاڻي جي عربي ادب سان انس ۽ عربي ٻولي سان محبت لاءِ هيءُ دليل ڪافي آهي ته سندس 41 کن تصنيفات مان 37 عدد ڪتاب عربي ٻولي ۾ لکيل آهن.

علم الادب العربي جي اهميت، مخدوم جعفر جي نظر ۾:

علام ابن خلدون لکيو آهي ته: شريعت وارن لاءِ لغت، نحو ادب ۽ بيان، چارئي سکڻ لازم آهن.²

¹ بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش (تحقيق) ”تنت من شعر ابي عطاء السنڌي“ سنڌي ادبي بورڊ 1961ع ص 28

² ابن خلدون المغربي - مقدم ابن خلدون عربي - طبع 1971ع ص 479

مخدوم بوبڪائي، اصول تعليم بابت لکيل ڪتاب ”حاصل النهج“ ۾ حديث، تفسير، فقه، فرائض، اصول فقه ۽ علم الکلام کان اڳ عربي ادبي ڪتابن پڙهڻ تي زور ڏنو آهي، ڇو ته قرآن شريف ۽ حديث پاڪ ۽ ٻيا ڪتاب اصل عربي ۾ آهن، جيستائين عربي نحو و صرف ۽ ٻيا ادبي ڪتاب نه پڙهندو ته قرآن، حديث ۽ فقه وغيره ڪيئن سمجهي سگهندو! مخدوم صاحب چاهي ٿو ته جيڪو شاگرد تعليم حاصل ڪري ته صرف لکير جو فقير ٿي ڪري تعليم حاصل نه ڪري، بلڪه منجهس مجتهدانه صلاحيت پيدا ٿئي. اهو تڏهن ئي حاصل ٿي سگهندو جڏهن عربي ادب ۾ مهارت حاصل ڪندو. ”حاصل النهج“ ۾ پنجين فصل اندر جيڪو مخدوم صاحب لکيو آهي، انجو خلاصو هن ريت آهي:

استاد کي گهرجي ته نئين شاگرد کي پهريائين عقائد جي سمجهائي ڏئي. ان کان پوءِ اسلام جي 5 رڪنن جي ڄاڻ ڏئي. ان کانپوءِ کيس قرآن ناظره/ياد/تجويد سان پڙهائي. ان کانپوءِ انکي ادبي علمن جي تعليم ڏئي، ان لاءِ شروعات صرف ۽ نحو سان ڪري ۽ ڪجهه لغت جا جزئيات ۽ قاعدا به سيکاري، تنهن کان بعد نئين نمبر تي بلاغت سان واسطو رکندڙ علم (معاني، بيان ۽ بديع) تن سان گڏ عروض ۽ قافيه، رياضي ۽ منطق جي تعليم ڏئي. چوٿين نمبر تي تفسير، حديث، فقه، فرائض، پنجين نمبر تي علم الکلام ۽ اصول الفقه ۽ ڇهين نمبر تي فقه مدلل، طب ۽ علم مباحث وغيره جي تعليم ڏئي.¹

عربي ٻولي ۽ عبارت لکڻ بابت به نهج مشهور آهن. هڪ ته عبارت ٺاهيندي ڏکيا لفظ استعمال ڪيا وڃن ۽ تڪلف سان پيچيده عبارتون آنديون وڃن، انهيءَ طريقي ۾ جيتوڻيڪ پنهنجي ڪماليت جو اظهار ته آهي، پر ان ۾ پنهنجو ما في الضمير ٻئي ماڻهو کي ڪيئن ٿو سمجهائي سگهجي!

ٻيو نهج هيءُ آهي ته: تمام آسان عبارت سان پنهنجي خيالات

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”حاصل النهج“ فارسي۔ دانشگاه سنڌ 1949ع ص 14 ۽ ص 15

جو اظهار ڪجي، جيئن هر هڪ پڙهندڙ ان مان بنا تڪلف جي فائدو حاصل ڪري سگهي. حقيقت هيءُ آهي ته صحيح عربي ادب ان کي چئبو آهي. مخدوم صاحب، انهيءَ ٻئي نهج جو قائل آهي ۽ انهيءَ ئي نهج تي ڪاربنڊ آهي، جنهنجي شاهدي سندس سمورا عربي ڪتاب ڏين ٿا.

مخدوم جعفر جي عربي عبارتَن جا چند نمونا:

مخدوم جعفر جي عربي عبارت جا ڪجهه نمونا پيش ڪجن ٿا، جن مان سندس عربييت جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو.

1- واعلم ان الكافر اسر لمن لا ايمان له فان اظهر الايمان من غير اعتراف بنبوۃ النبي صلي الله عليه وسلم خص باسم المنافق دون الزنديق لان الله تعالي لم يسم الذين نافقوا في عهد رسول الله صلي الله عليه وسلم زنادقة وانما سماهم منافقين وان طرء كفره بعد الايمان خص باسم المرتد لرجوعه عن الايمان وان قال بالهين او اكثر خص باسم المشرك لاثباته الشريك في الالوهية وان كان متدينا ببعض الاديان والكتب المنسوخة خص باسم الكتابي كاليهودي والنصراني وان كان يقول بقديم الدهر واستناد الحوادث اليه خص باسم الدهري وان كان لا يثبت الصانع خص باسم المعطل وان كان مع اعترافه بنبوۃ النبي صلي الله عليه وسلم واطهاره شعائر الاسلام مبطنا عقائد هي كفر بالاتفاق خص باسم الزنديق.¹

2- وكذا في زمن نبينا عليه الصلوة والسلام لما غلبت الفصاحة والبلاغة في اهل مكة فتفاخروا وتعارضوا دائما بهما في نحو المشاعرة واطهار البراعة والمغالبة فيما بينهم فارسل الله نبينا محمدا عليه الصلوة والسلام بالقرآن المعجز لهم بغرابة اسلوبه وبلاغته فلم يطيقوا الاتيان باقصر سورة من مثله فلما عجزوا عن المعارضة بالمقابلة اشتغلوا بالمقارنة والمحاربة لما اخذتهم العصبية والحمية الجاهلية فلو قدروا علي المعارضة لعارضوا ونقلت عنهم واشتهرت لتوفر الدواعي اليها ولقد اعطاه

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "كشف الحق" تلمي موجود قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ص 38- ص 39

الله نبينا كما اعطا سائر الانبياء بل اعلي منه من شيم كريمة و اخلاق دالة علي صدقه منقوله في مجلدات كثيرة صنفتم في بيانها الخ¹

3. والفصاحة في المتكلم ملكة يقتدر بها علي التعبير بالكلام وان لم يتلفظ به اصلا اي له قوة راسخة يتمكن بها علي التعبير بالكلام الفصيح كلما اراد و البلاغة في الكلام كونه فصيحاً خاليا عما مرّ مع كونه موافقاً لمقتضي المقام فكون المخاطب منكراً حال و مقام يقتضي تأكيد ما يلقي اليه من الحكم الذي انكره وقولك له: ان زيدا قائم مثلاً مؤكداً بان كلام مطابق لمقتضي الحال والاحوال والمقامات متكررة متفاوتة فكذا مقتضياتها فمقام يقتضي التنكير والآخر التعريف ومقام يقتضي الاطلاق والآخر التقييد وكذا في التقديم والتاخير والذكر والحذف وغيرها مما سنذكره انشاء الله الخ²

4- ان كان علاوه، مخدوم جعفر بوبڪائي جي سمورن عربي ڪتابن جا مقدمات ۽ افتتاحيا پڙهڻ ۽ مطالع ڪرڻ جهڙا آهن، جن مان سندن عربي ادب تي ڪامل دسترس جو پتو پوي ٿو. اهڙا خطبات تصنيفات جي بيان ۾ گذري چڪا آهن، البت نموني خاطر هڪ خطبو هت ذڪر ڪرڻ مناسب آهي:

الحمد لله الاول القديم ذي الكمال * الكبير المتعال * الواحد
الاحد المتصف بنعوت الجمال والجلال * دايماً سرمداً وفي ازل الآزال *
المنزه عن مشابهة الاشياء والامثال * وعما فيه شوب وشمة من سمة زوال *
التام الحكم والمصالح فيما له من الافعال * والصلوة والسلام الاتّمان
علي افضل رسله واكرم خلقه بلا انقطاع ولا انفصال * وآله البررة
الكرام واصحابه العظام الذين احسنوا القيام بعده عليه افضل الصلوة
والسلام علي طريقته المثلي في كل مجال * واشهد ان لا اله الا الله
واشهد ان محمدا عبده ورسوله شهادة تبغ لنا في الدارين الي احسن مما لنا

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "الاشارات الي حل المعاهد والمكالمات" قلبي موجود جوثاني شريف ضلع

لاڙڪاڻو ورق 60 ب

² مخدوم محمد جعفر بوبڪائي "بيان البنية" قلبي موجود درگاه سومرلي شريف ص 2 ۽ ص 3

من المني والآمال* اما بعد فيقول افقر عبادالله تعالي الي لطفه الرحيمي
والرحماني، ابو عبدالله جعفر بن ميران بن يعقوب البوبڪائي¹

مخدوم جعفر هڪ قادر الكلام اديب:

(1) ڪنهن به سٺي اديب لاءِ هيءَ وصف نهايت ضروري هوندي آهي ته هو ڪنهن به مقصد کي يا مافي الضمير کي تفصيل سان بيان ڪري سگهي ۽ ساڳئي وقت هو انهيءَ ئي ڳالهه کي تمام مختصر لفظن ۾ به بيان ڪري، يا لکن تي قدرت رکي. مخدوم جعفر بوبڪائي، انهيءَ ڳالهه ۾ سڀ کان اڳرو ٿو نظر اچي، جنهن لاءِ دليل طور سندس هيٺين ڪتابن کي پيش ڪري سگهجي ٿو.

1 ۽ 2- ”بنية البيان“ ۽ انجو شرح ”بيان البنية“

3 ۽ 4- ”العراضه“ ۽ انجو شرح ”عرض العراضه“

5 ۽ 6- ”المكالمات“ ۽ انجو شرح ”الاشارات“

انهن مان پهريون ڪتاب ”بنية البيان“، علم المعاني والبيان والبديع ۾ تمام مختصر متن آهي، جيڪو صرف 6،7 صفحن تي اچي وڃي ٿو ۽ اهڙو ته جامع آهي جو انهن تنهي علمن جا اصطلاح مختصر نموني سان ان ۾ اچي وڃن ٿا. ان کانپوءِ مخدوم جعفر انهيءَ مختصر متن جو ”بيان البنية“ نالي سان شرح به لکيو جيڪو 50 کن صفحات تي مشتمل آهي.

ٻيو نمبر ڪتاب ”العراضه“، علم العروض والقافيه بابت هڪ مختصر متن آهي، جنهن ۾ ٻنهي علمن جا سڀئي اصطلاح جامع طريقي سان اچي وڃن ٿا. مخدوم صاحب انهيءَ متن جو ”عرض العراضه“ نالي سان هڪ شرح به لکيو.

ٽيون ڪتاب ”المكالمات“، ۽ وري انجو شرح ”الاشارات“ به علم الكلام ۾ متن ۽ شرح جي حيثيت رکن ٿا.

(2) عربي اديب لاءِ ٻي ڳالهه جيڪا تمام ضروري هوندي آهي، اها آهي صلات الافعال جي استعمال جي مهارت. اڪثر ڪري ڏٺو ويو آهي

¹ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي ”معانيد المعانيد“ قلمي موجود چوٿائي شريف ضلع لاڙڪاڻو ورق 1، ب ۽ 2 لف

تہ عربي ٻوليءَ جا عجمي ليکڪ افعال جي صلات ۾ غلطين جو شڪار ٿي ويندا آهن. مثال طور: تاج الشريعة عبيدالله بن مسعود "التوضيح شرح التنقيح" جي مقدم ۾ لکيو آهي تہ: لَمَّا وَفَّقَنِي اللَّهُ تَعَالَى بِتَالِيفِ تَنْقِيحِ الْأَصُولِ¹ ان ۾ وفقني جي صلي ۾ باء استعمال ڪئي اٿس. جڏهن تہ توفيق جي صلة ۾ لام ايندو آهي. تڏهن تہ "توضيح" جو شارح علام تفتازاني لکي ٿو تہ: والمصنف كثيرا ما يتسامح في صلات الافعال² (يعني مصنف عبيدالله بن مسعود، فعلن جي صلات ۾ ڪيترائي دفعا غلطيون ڪري ويندو آهي).

پر مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، انهيءَ ڏس ۾ صلات الافعال جو پورو پورو لحاظ رکيو آهي. جنهن فعل جي صلي ۾ باء اچڻي آهي تہ اتي باء آندي اٿس ۽ جنهن فعل جي صل ۾ لام اچڻو آهي تہ اتي لام استعمال ڪيو اٿس وغيره وغيره. مثلاً لکي ٿو تہ:

وَاللَّهُ مَسْئُولٌ أَنْ يَمُنَّ بِأَصْلَاحِهَا عَلَى الْعِبَادِ وَيُوفِّقَهُمْ لِمَا يَنْفَعُهُمْ
يَوْمَ التَّنَادِ³

اتي ڏسو تہ يوفقههم جي صل ۾ لام استعمال ڪيو اٿس. بهرحال اهو هڪ مثال آهي. مخدوم صاحب تہ هر هندي صلات الافعال کي عربي لغت ۽ محاوره مطابق استعمال ڪيو آهي.

مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ عربي شاعري

مخدوم جعفر بوبڪائي، هڪ قادر الكلام عربي شاعر هو. جنهن علم العروض ۽ علم القافيه جهڙي موضوع تي به قلم کنيو ۽ ٻه ڪتاب "عراضة" ۽ "عرض العراضة" نالي جوڙيا. ليلة القدر جي مسئلي تي شيخ شهاب الدين سهروردي هي 7 بيت جوڙيا:

¹ عبيدالله بن مسعود تاج الشريعة "توضيح شرح تنقيح" (مع شرحها التلويح) طبع مير محمد ڪراچي ص 10

² سعدالدين التفتازاني "التلويح شرح التوضيح" طبع مير محمد ڪراچي ص 10

³ مخدوم جعفر بوبڪائي "عجالة الطالبيين" عربي، قلمي موجود درگاه شاه فقيرالله علوي شڪارپور ص 4

- 1- اڏا ڪان يوم السبت اول صومنا
فحادي العشرين اعتمده بلا عسر
- 2- وان هل شهر الصوم في احد فخذ
ففي سابع العشرين ما دمت فاستقر
- 3- وان هل بالاثنين فاعلم بانه
يواتيڪ ليلة القدر في تاسع العشر
- 4- ويوم الثلاثاء ان بدء الشهر فاعتمد
علي خامس العشرين تخطي بها قادر
- 5- وفي الاربعاء ان هل يامن يريدھا
فدونڪ فاطلب وصلھا سابع العشر
- 6- ويوم الخميس ان بدء الشهر فاجتهد
ففي ثالث العشرين تظفر بالنصر
- 7- وانا جميعا ان نصر يوم جمعة
ففي تاسع العشرين خذ ليلة القدر¹

بيتن جو خلاصو سنڌيءَ ۾:

- 1- جيڪڏهن پهريون روزو چنچرتي ٿئي ٿو
تہ پوءِ رمضان جي اڪيهين تاريخ ليلة القدر آ
- 2- پر جيڪڏهن روزن وارو مهينو آچرتي شروع ٿئي ٿو
پوءِ سمجهي ڇڏ تہ ليلة القدر 27 تاريخ تي ٿيندي
- 3- ۽ جيڪڏهن رمضان سومر تي شروع ٿئي ٿو
پوءِ سمجهي ڇڏي تہ ليلة القدر توڻو 19 تاريخ تي ايندي
- 4- ۽ اڱاري جي ڏينهن جيڪڏهن رمضان شروع ٿيو
پوءِ سمجهي ڇڏي تہ ليلة القدر توڻو 19 تاريخ تي ايندي
- 5- اربعاء جي ڏهاڙي جيڪڏهن رمضان آيو

¹ علاء غلام مصطفيٰ قاسمي، حاشيه "المائة" للوبڪائي طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962ع ص 250

پوءِ اي ليله القدر جا طلبيندڙاها 17 تاريخ تي ٿيندي

6- ۽ جيڪڏهن خميس ڏهاڙي مهينو شروع ٿئي.

ته پوءِ 23 رمضان تي ڪاميابي ٿيندي

7- پر جيڪڏهن اسان جمعه جي ڏينهن پهريون روزو رکون ٿا.

ته 29 رمضان جي رات ليله القدر سمجھ.

انهن 7 ئي بيتن جي مفھوم کي مخدوم جعفر بوبڪائيءَ هن

هڪ بيت ۾ قلمبند ڪيو آهي:

اڪزيط جڪه ديز* هڪج وڪطزڪا فخذ¹

انهيءَ ۾ سطري بيت ۾ ڪل 8 ڪلمات آهن. جن مان آخري لفظ ”فخذ“ جي معنيٰ آهي: ”پوءِ وٺ. سمجھ ياد ڪر“ باقي 7 لفظ هفتي جي 7 ڏينهن تي دلالت ڪن ٿا. جن مان ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن تي پهرئين رمضان جي ٿيندي. انهن 7 ئي لفظن جو پهريون پهريون اکر انهيءَ ڏينهن ڏانهن اشارو آهي. هفتي جي شروعات آچر تي ٿئي ٿي. جنهنڪري ان کي عربيءَ ۾ ”يوم الاحد“ چيو ويندو آهي انڪري ان لاءِ ”الف“ – سومر لاءِ ”ب“ – اڱاري لاءِ ”ج“ – اربعاءَ لاءِ ”د“ – خميس لاءِ ”ه“ – جمع لاءِ ”و“ ۽ ڇنڇر لاءِ ”ز“ ڪوڊ طور استعمال ڪيائين (أَبْجَدُ هُوَ).

پهرئين اکر کانسواءِ هر هڪ لفظ (ڪلم) ۾ باقي 2 اکر بچن ٿا.

جيڪي ابجدي حساب سان ليله القدر جي تاريخ ڏانهن اشارو ڪن ٿا مثلاً: پهريون لفظ ”اڪز“ آهي. ان ۾ الف مان ”أَحَد“ يعني آچر آهي ۽ ”ڪز“ ۾ ڪاف جا 20 ۽ ز جا 7 عدد. ٽوٽل 27 ٿيا. مطلب ٿيو: جيڪڏهن رمضان جو چنڊ آچر تي ڏٺو ته پوءِ 27 رمضان جي ليله القدر ٿيندي. اهڙي حساب سان ٻيا ڏينهن به سمجھڻ گهرجن. وڌيڪ وضاحت لاءِ هيٺ نقشو پيش ڪجي ٿو:

¹ علام غلام مصطفيٰ قاسمي۔ ”فتاويٰ علماءِ سنڌ“ مخطوط موجود پير جهنڊو جي حوالي سان۔
حاشيه المئانه ص 251 تي اهو بيت نقل ڪيو آهي.

بيت:

اکز بیط جکه دیز * هکج وکط زکا فخذ

جیکڏهن	اکز	بیط	جکه	دیز	هکج	وکط	زکا
پهرين تاريخ	آچر	سومر	اڱارو	اربعاء	خميس	جمعہ	ڇنڇر
رمضان	27	19	25	17	23	29	21
جي هيءُ	تاريخ	تاريخ	تاريخ	تاريخ	تاريخ	تاريخ	تاريخ
ڏينهن	رمضان	رمضان	رمضان	رمضان	رمضان	رمضان	رمضان
هوندو ته							
شب قدر							
هنن							
تاريخن ۾							
ٿيندي							

مخدوم جعفر بوبڪائي هڪ ماهر تعليم

(اصول تعليم)

علم سکڻ ۽ سيکارڻ، انسان جي تربيت ۾ وڏو دخل رکي ٿو. هر دور ۾ تعليم ۽ تعلم تي خاص ڌيان ڏنو ويو آهي. قرآن شريف جي پهرئين وحي (علم الانسان مالم يعلم) ۾ تعليم کي هڪ وڏي نعمت قرار ڏنو ويو آهي. اسلام جي دور کان اڳ به تعليم بابت فيلسوفن پاڻ پتوڙيو هو. پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جي تعليمات کي ڪتابن جي شڪل ۾ ڳڏ ڪيو ويو. حديث جي ڪتابن ۾ علم ۽ تعليم بابت مستقل باب ۽ فصل ٻڌا ويا. ڪيترن عالمن، علم ۽ تعليم بابت مستقل ڪتاب جوڙيا ۽ بعض محققن تعليم ۽ نصاب تعليم تي فلسفياڻه بحث ڪيو. اسانجي تحقيق مطابق، ڪتاب ”العالم والمتعلم“¹ تعليم بابت پهريون مستقل رسالو/ڪتاب آهي، جيڪو ”ابي مقاتل“ جي روايت سان، امام ابو حنيفه (ت 150هـ) ڏانهن منسوب آهي. پوءِ ”ڪتاب العلم“ آهي، جنهن جو مصنف، حافظ ابو خيثم زهير بن حرب النسائي (متوفي 234 هـ) آهي، جيڪو امام بخاري ۽ مسلم جو به استاد هو² ان کانپوءِ ٻين ڪيترن ئي عالمن به تعليم جي مسائل ۽ فضائل تي قلم کنيو جن جو تفصيل هن ريت آهي:

* آداب المعلمين - عبدالسلام بن سعيد سحنون (ت 240هـ)³

* ڪتاب العلم - قاضي يوسف بن يعقوب (ت 246هـ)⁴

* ڪتاب العلم - ابن ابي الدنيا عبدالله بن محمد (ت 281هـ)⁵

¹ ”العالم والمتعلم“ تازو الرحيم اڪيڊمي، ڪراچي طرفان شايع ٿيل آهي.

² ڪتاب العلم قديمي ڪتب خانو ڪراچي طرفان شايع ٿيو آهي.

³ آداب المعلمين تيونس مان 1929ع ۾ شايع ٿيو.

⁴ امام ابو عثمان الذهبي - ڪتاب ”سير اعلام النبلاء“ ص 86 ج 14 مؤسسة الرسالة بيروت

⁵ امام ابو عثمان الذهبي - ڪتاب ”سير اعلام النبلاء“ ص 403 ج 13 مؤسسة الرسالة بيروت

- * ڪتاب العلم - مروزي ابوبڪر احمد بن علي (ت 292هـ)¹
- * ڪتاب العلم - طبراني ابو القاسم سليمان بن احمد (ت 360هـ)²
- * اخلاق العلماء - ابوبڪر بن حسين بن عبدالله آجري (ت 360هـ)³
- * ڪتاب العلم - عبدالغني بن سعيد الازدي المصري (ت 409هـ)⁴
- * ڪتاب العلم - ابن مردويه الاصفهاني ابوبڪر احمد بن موسي (ت 410هـ)⁵
- * آداب المعلمين - ابو عمرو احمد بن محمد بن عفيف القرطبي (ت 420هـ)⁶
- * جامع بيان العلم - ابن عبدالبر يوسف بن القرطبي (ت 463هـ)⁷
- * تعليم المتعلم طريق التعلم - برهان الدين زرنوجي⁸
- * آداب المتعلمين - نصير الدين الطوسي (ت 672هـ)
- * تذكرة السامع والمتكلم في آداب العالم والمتعلم - ابواسحق ابراهيم بن جماعة الكناني (ت 733هـ)
- * تحرير المقال - ابن حجر شهاب الدين احمد بن محمد بن علي الهيتمي (ت 974هـ)⁹

* نهج التعلم - مخدوم محمد جعفر بوبڪائي
 * حاصل النهج - مخدوم جعفر بوبڪائي، جيڪو 976 هـ ۾ لکيو ويو.
 مخدوم جعفر بوبڪائي برصغير، بلڪ ڏکڻ ايشيا جو اهو

¹ امام ابو عثمان الذهبي.. ڪتاب "سير اعلام النبلاء" ص 528 ج 13 مؤسسة الرسالة بيروت
² امام ابو عثمان الذهبي.. ڪتاب "سير اعلام النبلاء" ص 128 ج 16 مؤسسة الرسالة بيروت
³ "دار الڪتاب العربي" طرفان ڇپيو هو.
⁴ امام ابو عثمان الذهبي.. "سير اعلام النبلاء" ص 273 ج 17 طبع مؤسسة الرسالة بيروت
⁵ امام ابو عثمان الذهبي.. "سير اعلام النبلاء" ص 47 ج 20 طبع مؤسسة الرسالة بيروت
⁶ اسماعيل پاشا بغدادي.. "ايضاح المكنون" ص 4 ج 3.. دار الفكر 1982ع
⁷ جامع بيان العلم ڪيترائي دفعا ڇپيو آهي ۽ ڇپيو رهي ٿو. مشهور آهي.
⁸ هيءُ عالم ڇهين صدي سان تعلق رکي ٿو. سندس ڪتاب پهريون دفعو جرمني ۾ 1709ع ۾ ڇپيو هو. معجم المطبوعات ص 949 ج1
⁹ اهي ٽئي ڪتاب ٻين ٽن رسالن سان گڏ "آداب المتعلمين" جي نالي سان، احمد بن عبدالغفور عطار جي تحقيق سان پيو دفعو بيروت ۾ 1967ع ۾ ڇپيا. اهو مجموعو 334 صفحات تي مشتمل آهي. وچون ڪتاب يعني "تذكرة السامع والمتكلم"، دائره المعارف العثمانية دکن طرفان به 1934ع ۾ شايع ٿيو هو.

پهريون عالم آهي، جنهن تعليمي نظام جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ سوچيو ۽ اصول تعليم بابت قلم کنيو. اهو شرف اسان جي سنڌ سڳوري کي، مخدوم جعفر جي ڪري مليو.

مخدوم جعفر جا مٿيان ٻئي ڪتاب (نهج التعلم ۽ حاصل النهج) تعليم جي موضوع تي وڏي اهميت رکن ٿا. متقدمين علماءِ ڪرام جا، تعليم بابت لکيل ڪتاب اڪثر ڪري، تعليم جي صرف فضائل ۽ ڪجهه آداب تي مشتمل هوندا هئا. آهستي آهستي ان ۾ آداب، مسائل، فلسفيانه بحث شامل ٿيندا ويا. امام غزاليءَ ”احياء العلوم“ ۾ ۽ ابن خلدون پنهنجي تاريخ ۾ ۽ ”اخوان الصفا“ تعليم جي مسئلي تي سٺو بحث ڪيو آهي، پر مخدوم جعفر جا اهي ٻئي ڪتاب (نهج التعلم ۽ حاصل النهج) انهيءَ ميدان ۾ اهم جاءِ والارين ٿا، جن ۾ هن صاحب تعليمي نظام جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ سوچيو ۽ لکيو آهي. اصل ۾ مخدوم جعفر، عربي ٻوليءَ ۾ ”نهج التعلم“ نالي ڪتاب لکيو هو جيڪو هن وقت سنڌ ۾ ناپيد آهي، جنهنجا حوالا مخدوم محمد هاشم به پنهنجن ڪتابن ۾ ڏيندو آهي ۽ علامه عبدالقادر پنوهاري وارو بزرگ (جيڪو مولانا تاج محمود امرٽيءَ جو استاد هو) پنهنجي ڪتاب ”لطائف العلوم“ ۾ ”نهج التعلم“ تان استفادو ڪيو آهي.¹

ممڪن آهي ته مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، هيءُ ڪتاب پنهنجي استاد ابن حجر هيشمي (ت 974 هـ) کان متاثر ٿي لکيو هجي، جنهن جي ڪتاب ”تحرير المقال“ جو ذڪر ٿي چڪو جيڪو هن ٻارن جي هڪ استاد ۽ مربيءَ طرفان تعليم ۽ تعليم جي آداب بابت پڇيل سوالن جي جواب ۾ سال 957 هـ ۾ جوڙيو هو.² ان جي مشمولات جي جھلڪ هت پيش ڪرڻ فائدي کان خالي نه رهندي:

قرآن جي عظمت - قرآن جي تعليم جو شرف - استاد جا آداب،

¹ علامه عبدالقادر پنوهاريءَ وارن جو اهو ڪتاب 1659 صفحات تي مشتمل آهي. انجو واحد قلمي نسخو مولانا پنوهاري جي پونيٽرن وٽ محفوظ آهي. ان جو فوٽو اسٽيٽ قاسميه لائبرري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

² احمد عبدالغفور (تحقيق) - ”آداب المتعلمين“ ص 278 بيروت 1967ع.

غائب ٿيندڙ شاگردن کي گهرائڻ، شاگردن کي مار ڏيڻ ڪڏهن جائز آهي؟ شاگرد کان خدمت وٺڻ، شاگردن جي مائٽن کان هديه قبول ڪرڻ، ننڍي ٻار کي پيءُ جي اجازت کان سواءِ مارڻ ناجائز آهي، مار سڌاري ۽ اصلاح خاطر هجڻ گهرجي نه انتقام لاءِ، حد کان وڌيڪ نه مارجي، استاد کي جائز آهي ته مدرسي جي طرفان ڏنل گهر ۾ رهائش اختيار ڪري وغيره وغيره.

”نهج التعلم“ جيئن ته اسانجي سامهون موجود نه آهي، پر ”حاصل النهج“ جي موضوعن جي جهلڪ، هيٺ پيش ڪجي ٿي، جنهن مان مخدوم صاحب جي علمي بصيرت ۽ تعليمي مسائل ۾ ڪامل مهارت جو پتو پوي ٿو. ان مان اهو به معلوم ٿيندو ته مخدوم جعفر بوبڪائي، هڪ بهترين عالم ۽ استاد ۽ ماهر تعليم هو هو صحيح تعليمي اصول سيکارڻ سان محبت ۽ فرد توڙي معاشري جي اخلاق سڌارڻ ۾ به دلچسپي ۽ چاهه رکندو هو. ان کي پڙهڻ ۽ پڙهائڻ دوران جيڪي تعليمي مسئلا سامهون آيا، انهن جي آڌار تي هن استادن ۽ شاگردن جي سکيا جا طور طريقا لکيا. هو ان ڏس ۾ تعليم جا مسئلا ۽ مقصد به سيکاري ٿو ۽ اهو به سمجهائي ٿو ته تعليمي ميدان ۾ تجربا ۽ مشاهدا ڪيئن اختيار ڪجن، ان سان گڏوگڏ مخدوم صاحب قاضي ۽ مفتي جا آداب به لکيا آهن ته هو فيصلا ڪيئن ڪن ۽ فتويٰ ڪيئن تحرير ڪن ۽ ان سلسلي ۾ هنن کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟

حاصل النهج جي عنوانن جي جهلڪ

علم جي فضيلت، نيت جو صحيح هجڻ، علم، فق ۽ شرع جي معنيٰ - علمن جا قسم، علم محمود (سٺو) علم مذموم (خراب)، پڙهائڻ جي ترتيب، ڪتاب، استاد، ساٿي ۽ انهن سان ورتاءُ جو طريقو، علم، اهل علم ۽ استاد جي تعظيم، علم لاءِ محنت ۽ جدوجهد، علم جون آفتون، علم حاصل ڪرڻ جي جاءِ ۽ وقت جو بيان، علم پڙهڻ ۽ پڙهائڻ جو طريقو شرط ۽ اسباب، مس، ڪتابت، روايت، قلمي نسخن جي پيٽ، استاد ۽ شاگرد جا آداب، يادگيري جا ڪارڻ، ويسر ۽ انجا نقصانڪار نتيجا، علم وڌائڻ ۽ ان ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ، مفسر ۽ محدث ٿيڻ جا شرط،

شاگرد جي مجتهد ٿيڻ لاءِ ضروري ڳالهين، فتويٰ وٺڻ، فتويٰ ڏيڻ ۽ صحيح فيصلي جو بيان، باعمل عالمن جي مدح ۽ علماءِ سوء جو بيان.

علم جي تحصيل جو مقصد ڇا هئڻ گهرجي

علم هڪ مقدس فريضو آهي، ان جي تحصيل وقت نيت ڪهڙي رکڻ گهرجي؟ اڄڪلهه سرڪار وٽ تعليم جو مقصد آهي ڪلارڪ پيدا ڪرڻ ۽ هر هڪ شخص وٽ تعليم جو مقصد، دنياوي جاه و جلال، نوڪري ۽ وڏو عهدو ماڻڻ آهي. اهوئي سبب آهي جو تعليم جو پيڙو غرق ٿيندو پيو وڃي، ڇو ته جڏهن مقصد ئي دنيا جي تحصيل آهي ۽ بنا محنت جي، صرف ڪاپي ڪلچر ذريعي امتحان ڏئي ۽ سفارش ڪرائي، گهڻا نمبر وٺي ٻين هوشيارن جا حق ماري، دنياوي عهدا ماڻي سگهجن ٿا ته پوءِ تعليم ۾ محنت ڇا لاءِ ڪجي؟

ڏسجي ته ڏهين صديءَ جو ماهر تعليم مخدوم جعفر بوبڪائيءَ ان بابت اسان جي رهنمائي ڪهڙي طرح ٿو ڪري؟ مخدوم جعفر لکي ٿو ته:

بدانڪ هيچ فضلي وهري ڪه در دنيا
و آخرت بڪار آيد مثل علم و طلب
آن نيست... اما در طلب آن بايد كه
نيت طلب آخرت و رضا حق تعالي
و ازاله جهل در دين از خود و از عيال
خود و از هر پرسنده و ملاقي
شونده... نه آنكه وجوه مردم را بخود
گرداند يا در بحث غلبه نمايد يا پاره
جاه يا حطام دنيا بدست آرد¹

جائڻ گهرجي ته علم جهڙي ٻي ڪا
به فضيلت ۽ هنر اهڙو نه آهي
جيڪو دنيا ۽ آخرت ٻنهي ۾ ڪم
اچي. علم جي تحصيل ۾ آخرت
جي نيت رکي، الله پاڪ جو راضيو
سندس مقصد هجي ۽ هيءُ به
مقصد هجيست ته پاڻ کان، پنهنجن
اهل و عيال کان، هر پڇندڙ ۽ هر
ملاقات ڪندڙ کان جهالت دور
ڪري. هيءُ مقصد نه هجيست ته
ماڻهو مون ڏانهن متوجہ ٿين يا بحث
ڪندي پئي ڪي زير ڪريان ۽ نه

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي، "حاصل النهج" فارسي، طبع دانشگاه سنڌ 1949ع ص 4

عهدہ حاصل ڪرڻ يا دنيا ميٽڙ
جي نيت رکي.

”حاصل النهج“ جي فصل تيرهين ۾ فرمائي ٿو:
واينڪ دلها خود را دران از اغراض
(استاد ۽ شاگرد ٻنهي کي گهرجي ته)
دنياوي وطمع پاڪ سازند¹
پنهنجين دلين کي دنياوي غرضن ۽
لالچن کان صاف رکن.

تعليم جو وقت (تعليم ڪڏهن حاصل ڪجي)

ارڙهين صديءَ جي مشهور دانشور جين جيڪس روسو (Jean-Jacques Rousseau) (ت 1778ع) جو خيال آهي ته ٻارهن سالن جي عمر تائين ٻار کي تعليم جي قيد کان آزاد رکجي ۽ جسماني نشونما تي وڌيڪ توجه ڏجي؛ سندس تعليمي اصول هيءُ آهي ته:

12 ورهين جي عمر تائين ٻار کي سمجھجي ۽ کيس سماجي قانونن ۽ بدن جي غلامي سيکارڻ بدران فقط فطرت جي قانون جي پابنديءَ تي هيرائجي يعني فقط سندس بدن، عضون، حواسن ۽ قوت کي مشق ڏيندورھجي ته جيئن سندس ذهن کي نصابي يا امتحاني تعليم جي ڪمھلي ۽ اڻ وٺندڙ ٻار ۽ بوجھ ڪٽڻ بدران فطرتي گھرجن مطابق اڀرڻ ۽ اسرڻ لاءِ خاطر خواه موقعو ۽ فرصت ملي وڃي.²

مخدوم جعفر بوبڪائي جو نظريو انهيءَ جي برخلاف آهي. هو ٻارائپ ۾ تعليم ڏيڻ جو قائل آهي، بلڪ انهيءَ کي ترجيح ڏيندي ان جي تبليغ ڪندي لکي ٿو ته:

بدانڪ هرڪه در ايام صغر تحصيل | جائن گھرجي ته جيڪو به ٻارائپ

¹ ڪتاب ساڳيو ص 36

² جي- جي روسو- ”ايميلي عرف تعليم“ (چونڊ ۽ اختصار) محمد ابراهيم جويو (تعارف) طبع 1950ع

۾ علم جي تحصيل ڪندو اهو
علم سڄي عمران جي ياد تان نه
لهندو ۽ ائين هوندو جيئن پٿر تي
ليڪو.

علم نمايد در تمام عمرش از
يادش نرود وهمچون نقش بر سنگ
باشد¹

اڳتي لکي ٿو ته:

جيڪو ٻارائپ ۾ علم حاصل نه
ڪندو وڏو ٿي ڪري اڳواڻي لائق
نه بڻبو (اڳواڻي جي صلاحيت
منجهس نه هوندي).

وهرڪ در صغرش علم حاصل
نڪند. در وقت ڪبر قدوه نگرود²

قديم يوناني (اسلام کان اڳ) به ٻار جي ابتدائي تعليم جا فائل
هئا، اسپارٽا (يونان) ۾ حڪومت، 7 سالن جي عمر وارن ٻارن کي
سرڪاري اسڪولن ۾ 18 سالن جي عمر تائين تعليم ڏياريندي هئي³
ماضي قريب ۾ (هڪ ٻه صديون اڳ) يورپ جا ڪيترائي مفڪر پڻ
ٻارن جي تعليم بابت مخدوم جعفر بوبڪائي سان همنا ۽ متفق ڏسڻ ۾ اچن
ٿا، جيتوڻيڪ ٻارن لاءِ تعليم جي طريقه ڪار ۾ هر هڪ جا پنهنجا خيالات ۽
اصول آهن. مشهور جرمن مفڪر فريڊرڪ فروبيل جو چوڻ آهي ته: ٻارن جي
تعليم ۽ تربيت ننڍي هوندي ئي ٿيڻ گهرجي⁴ مانستوريءَ⁵ جو اهو اصول آهي
ته: ٻارن کي ننڍپڻ ۾ ئي تعليم ۽ تربيت ڏجي⁶

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي (فصل دهر) دانشگاه سند 1949ع ص 24

² مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي (فصل دهر) دانشگاه سند 1949ع ص 24

³ در محمد سرمرو "نظريه تعليم" ڪانپواڙ اسٽور لاڙڪاڻو. چاپو پهريون ص 63

⁴ رحيم بخش ميمڻ. "جديد تعليمي طريقا ۽ مسئلا". آر ايڇ احمد حيدرآباد دفعو 5 سال 1963ع

⁵ مانستوري جي تعليمي اصول بابت پڙهو: "مانستوري طريقو"، مترجم خوبچند ميا رام طبع
بلوئسڪي پريس حيدرآباد.

⁶ رحيم بخش ميمڻ. "جديد تعليمي طريقا ۽ مسئلا". آر ايڇ احمد حيدرآباد دفعو 5 سال 1963ع ص 189.

ٻارن کي جبري تعليم

مخدوم جعفر بوبڪائي، ٻارن جي جبري تعليم جو قائل آهي۔ اصول تعليم بابت پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب ”نهج التعلّم“ ۾ لکي ٿو ته: ويجوز للرجل ان يكره ولده الصغير علي تعليم القرآن والادب والعلم¹ [مرد لاءِ جائز آهي ته پنهنجي ننڍي ٻار کي قرآن شريف جي تعليم، ادب ۽ ٻيا علم جبر ڪري پڙهائي].

تعليم جي جڳهه

تعليم گاه ڪيئن هئڻ گهرجي ۽ ڪٿي هجڻ گهرجي؟ ان لاءِ ڇا ڇا ضروري آهي؟ ان لاءِ ڊاڪٽر ڊيڪرالي (ولادت 1871ع) جو چوڻ آهي ته: ٻارن جو اسڪول قدرتي نظارن وارن کليل ميدانن جي وچ ۾ هجي، جتي هو قدرتي حسن و جمال ۽ سونهن سوييا روزانو ڏسي سگهن تعليم لاءِ ماحول ۽ جڳهه جي سازگار موافق ۽ بهتر هئڻ لاءِ جيڪا تجويز ڊاڪٽر ”ڊيڪرالي“ ڏني آهي، ۽ ان مطابق اڄڪلهه جي اسڪولن، ڪاليج ۽ يونيورسٽين جي تعمير ڪئي ٿي وڃي ۽ ان ۾ صفائي رکي وڃي ٿي، وڻ ٻوٽا ٻوڪيا وڃن ٿا ۽ باروتق بڻايو وڃي ٿو سو اها ڪا نئين ڳالهه ڪانه آهي، بلڪه ان کان 300 ئي سو سال اڳ مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه ان لاءِ تاڪيد ڪري ٿو:

تعليم لاءِ جڳهه جي انتخاب ۾ مخدوم جعفر جو نظريو

مخدوم جعفر بوبڪائي لکي ٿو ته:

بدانڪه مڪان اشتغال بعلم بايد	ڄاڻڻ گهرجي ته علم جي تحصيل
ڪه پاكيزه وخوشبوي تر باشد تا	واري جڳهه (مدرسو يا جامع) صاف
سلطان نور علم نزول نمايد، چه ڪه	ستري هجي، خوشبوءِ واري هجي

¹ نهج التعلّم مان اهو اقتباس ”فتاويٰ سعد الله“ نالي هڪ خطي فقهي بياض ص 1 تي موجود آهي، جيڪو قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۾ موجود آهي.

² رحيم بخش ميمڻ ”جديد تعليمي طريقا ۽ مسئلا“ آرايچ احمد حيدرآباد دفعو 5 سال 1963 ص 225

(جيڪا خوشبودار ٻوٽن ۽ وڻن پوکڻ سان حاصل ٿي سگهي ٿي) جيئن اتي علم جي نور وارو بادشاهه اچي سگهي (بادشاهه خراب جڳهن تي ڪونه ايندا آهن) گندي جڳهه ۾ دل جي صفائي ۽ اطمینان قلب متاثر ٿين ٿا ۽ مناسب آهي ته اها جڳهه ٿور ۽ بصر جهڙين بدبوٽن کان خالي هجي.	در جائي تيره صفائي خاطر و جمعيتش ڪمتر مي باشد و بايد ڪه خالي از بوءِ مانند سيز و پياز... الخ¹

گذريل سبق جو دور ايندڙ سبق جي تياري

استاد وٽ نئين سبق وٺڻ کان اڳ، ان لاءِ اڳواٽ تياري لازمي آهي. نئين واقفيت هميشه اڳئين واقفيت جي آڌار تي حاصل ڪري ۽ ڏيئي سگهبي آهي، هيءُ اهو طريقو آهي، جيڪو اڄ ڪلهه ”ڊاڪٽر هر بارت“ (ت 1841ع) ڏانهن منسوب ڪيو ويندو آهي، جنهن جي نظريي جو خلاصو آهي ته:

”پهريائين اوائلي بحث يا دور ڪري، نئون سبق پيش ڪريو پوءِ نئون حقيقتون سلسلي وار پيش ڪري سمجهايو ۽ انهن کي اڳي پرايل واقفيت سان ڳنڍيو.“²

جڏهن ته ”هر بارت“ کان 300 سؤ سال کن اڳ، اهو ئي نظريو مخدوم جعفر بوبڪائي پيش ڪيو هو (جيتوڻيڪ هر بارت ان ۾ ڪجهه ٻين ڳالهين جو اضافو ڪيو ۽ ڪجهه تفصيل وڌايا)، مخدوم جعفر بوبڪائي لکي ٿو ته:

شاگرد کي گهڻي سبق جو حرص نه ڪرڻ گهرجي، بلڪ (اڳتي سبق وٺڻ کان پهريائين) گذريل سبق کي	طالب علم را برداري سبق حرص نبايد بلکه بر بسياري تڪرارش و نیز بايد ڪه تڪرير اورا تقدير

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي، ”حاصل الهج“ فارسي، طبع دانش گاه سند 1949ع ص 25

² رحيم بخش ميمڻ، ”جديد تعليمي طريقا ۽ مسئلا“ آرايچ احمد حيدرآباد طبع سال 1963 ص 170

گهڻا دفعا دهرائڻ جو حرص رکي، ان جي دهرائڻ لاءِ پيرا (دفعي) مقرر ڪري ڇڏي، ايتري قدر جو جيستائين اهي دفعي پورا نه ٿين، سندس دل کي قرار نه اچي (ان طريقي سان کيس ايندڙ سبق جلد ئي سمجهه ۾ ايندو) ۽ جنهن ترتيب سان هو پڙهيو آهي، هر روز تڪرار ڪري ۽ اهو تڪرار (پيرا ڏيڻ) به ڇڙو دل ۾ يا ڇڙو زبان سان نه هجي بلڪه دل ۽ زبان ٻئي ان ۾ رڌل رهن. هروڀرو گهڻي محنت به نه ڪري (جو ٽڪجي پوي) اهي پيرا تروتازي دماغ سان ڏيڻ گهرجن.

ساختمند ٿيڻ وارا هر روز مقداري ڪهه دران معين ڪري ٿا، تڪرار ڪندڙ دلش قرار نڪيرڻ وٺڻ ۽ تڪرار ڪندڙ برتري ڪهه خوانده است هر روز قدري تڪرار ڪندڙ، تڪرار بمجرب دل يا زبان نڪندڙ بلڪه هر دورا در آن جمع سازد واز جهد قوي نيز احتراز نمايد و تڪرار با نشاط ڪند.¹

استاد جو ادب

يورپ جي مشهور تعليمي ماهرن ۽ مفڪرن، تعليم بابت انيڪ نظريا پيش ڪيا آهن، ۽ ڪيتريون مفيد ڳالهيون لکيون آهن، جن جي آڌار تي اڄڪلهه جا تعليمي ادارا هلي رهيا آهن، جهڙوڪ:

1. جين جيڪس روسو (1778-1917ع)
2. جان هينرڪ پيستلازي (1746-1827ع)
3. فريڊرڪ فروبيل (1773-1852ع)
4. ڊاڪٽر هر بارت (1776-1841ع)
5. هر برٽ اسپنسر (1820-1903ع)

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج فارسي" طبع دانش گاه سند 1969ع ص 27

6. ميڊم ميرا مانستوري (1870 - 1952ع)

7. ڊاڪٽر اوڊ ڊيڪرالي (1871 - ؟؟)

پر انهن مان ڪنهن به (اسان جي ڄاڻ مطابق) استاد جي ادب بابت ڪو نه لکيو آهي ۽ نه ان جي اهميت تي زور ڏنو آهي. حالانڪ تعليم جي حصول ۾ استادن ۽ ڪتابن جي ادب کي وڏو دخل رهيو آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي، ان کي وڏي اهميت ڏئي ٿو ۽ بي ادبي کي علم کان محروميءَ جو سبب ڄاڻائيندي، لکي ٿو ته:

جيڪي ڳالهيون (استاد لاءِ) شاگرد تي واجب آهن، اهي هي آهن ته استاد جي تعظيم حد درجي جي ڪري ۽ شاگرد نسب، حسب، عهد، مرتبي، فضيلت ۽ علم وغيره جون سڀ دعوائون ڦٽو ڪري، پوءِ استاد وٽ پڙهي ۽ دل ۾ فرمانبرداري جو عهد ڪري ڇڏي ۽ ان تي عمل به ڪري ۽ هن ڳالهه جو به خاص خيال رکي ته ڪا اهڙي غلطي نه ڪانئس سرزد ٿئي، جنهن سبب استاد کيس چوي ته: هن کان پوءِ منهنجي سامهون نه ايندو ڪر.	وازانچ واجب ست بر متعلم آنڪ تعظيمش بروج اتم ڪند و از جميع نسب و حسب و جاه و منصب و فضائل و علوم و دعاوي خود بيرون آيد و بدل قصد اطاعت داشته و بعمل آورده باشد و آنڪ خود را نگاه دارد ازين ڪه ازوچيزي صادر شود ڪه بسبب آن شيخ گويد ڪه بعد ازين پيش ما نه يائي. ¹

اڳتي لکي ٿو ته:

مناسب وقتن تي، دعا گهرندو رهي ته الله تعاليٰ استاد کي دنيا ۽ آخرت جا بلند درجات نصيب ڪري.	در وقت صالح دعا ڪند استاد را تا حق تعاليٰ ويرا درجات رفيعه در دنيا و آخرت نصيب ڪند. ²

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي طبع دانش گاه سند 1969ع ص 41² حوالو ساڳيو ص 42 -

اڳتي لکي ٿو ته:

استادن ۽ ٻين وڏن جي آڏو نه هلي ۽ نه کائڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ انهن کان اڳرائي ڪري، پر جيڪڏهن استاد کيس اڳيان هلڻ جو (۽ اڳ ۾ کائڻ يا ڳالهائڻ جو) حڪم ڪري ٿو ته پوءِ ڏسي ته انهيءَ حڪم کي جيڪڏهن ڇڏي ٿو ڏئي ۽ عمل نه ٿو ڪري ته استاد ڪاوڙجي ٿو ته پوءِ ان جي چئي تي هلي، ڇو ته اها ڳالهه به ادب ۾ شامل آهي... ۽ جيڪڏهن پنهنجي ننڍي پيءُ وٽ ٿو پڙهي، ته به ان جو احترام انهيءَ پيءُ کان وڌيڪ ڪري جنهن وٽ نه پڙهيو هجي... استاد آڏو نه ويهي ۽ نه استاد جي ساڄي يا کاٻي پاسي ويهي پر جي مجلس جي تقاضا ٿي اها آهي يا خود استاد صاحب اتي ويهڻ جو اشارو ڪري ٿو ته ڀلي ويهي، استاد آڏو ماٺ ڪري ويهي، استاد جي ڪا مقرر جاءِ هجي ته اتي به نه ويهي... استاد جا ڪپڙا به نه پائي، پر جي استاد جي اجازت ڏئي ته ٺيڪ آهي... جتي شاگرد ويٺو آهي، استاد اچي نڪري ته ان جي تعظيم خاطر اٿي بيهي، توڙي جو مسجد ڇو نه هجي

و آنڪ تقدم بروي و بر ديگري از اڪابر در رفتن و خوردن و گرفتن نڪند و اگر استاد اورا بتقدم فرمايد داند كه بترڪ ايشارش خواهد رنجيد بايد كه بگفته وي رود كه آن هم سخن ادب است... و آنڪ چون پيش برادر خورد خواند احترامش بيشتر كند از تعظيم پدري كه پيش وي نخوانده باشد... و آنڪ پيش ري نه نشيند نه راست و چپ وي مگر كه مقتضائي مجلس بخلاف آن باشد با اشاره شيخ بدان رود و آنڪ درپيش او ساكت نشيند و آنڪ در جاي معين او نه نشيند... و آنڪ حام وي رانه پوشد مگر باذن او... و آنڪ چون شيخ در آنجا كه وي هست ببايد از برائي تعظيم او بخيزد اگرچه درمسجد باشد و آنڪ بحضرت او آواز بلند نڪند... و آنڪ نزديوي باغفلت و خواب آلوده نه نشيند و آنڪ سوال نه كند مادام كه استاد از بيان فارغ نه شود... و آنڪ اورا اينامش نه نخواند.¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي - طبع دانش گاه سند 1969 ع ص 43 ۽ 44

استاد جي آڏو وڏي آواز سان به نه
ڳالهائي... استاد آڏو غافل ٿي ڪري نه
ويهي ۽ نه نندارڪو ٿي ويهي. جيستائين
استاد ڳالهه کان فارغ نه ٿئي، تيستائين
شاگرد سوال نه ڪري. استاد کي
سندس نالي سان نه پڪاري.

اها هئي استاد جي ادب بابت مخدوم جعفر جي بيان ڪيل
اصولن مان ڪجهه اصولن جي جهلڪ. هاڻي ڏسون ته شاگرد لاءِ استاد تي
ڪهڙيون ڳالهيون لازم ٿيون ٿيون؟ استاد کي شاگرد لاءِ ڇا ڇا ڪرڻ کپي؟
استاد جا فرائض ڪهڙا آهن؟

مخدوم صاحب، ”حاصل النهج“ جي تيرهين فصل ۾ استاد ۽
شاگردن مٿان لازم آداب بيان ڪرڻ کان اڳ استاد جا فرائض بيان ڪيا
آهن. مٿان استاد سمجهن ته اسان صرف مخدوم آهيون، بس سڀ ڪجهه
شاگردن تي لازم آهي. حقيقت ۾ استادن تي انهيءَ سلسلي ۾ تمام وڏي
ذميواري عائد ٿئي ٿي. استاد ۽ معلم درحقيقت انسان سازيءَ جهڙو اهم
فرض ادا ڪري ٿو. پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن به پاڻ
لاءِ ”معلم“ جو لقب پسند فرمايو آهي. پاڻ فرمايائون ته: ”وانما بعثت
معلماً“¹ ترجمو: ”مون کي استاد ۽ معلم ڪري موڪليو ويو آهي.“

مخدوم جعفر بوبڪائي، استاد جا فرائض ٻڌائيندي فرمايو ته:

1. نصيحت دارد مر متعلم را واينڪ نرمي ڪند باوي نه سختي و غضب آرد واينڪ برو چيزي القاء نه ڪند ڪ نفهمد و در تفهيم وي طريقي سازد ڪ مقصود رازود فرا تواند گرفت	شاگردن کي نصيحت ڪندو رهي. نرمي ڪري، شاگردن سان سختي نه ڪري ۽ نه ڪاوڙ ۽ اهڙي ڳالهه شاگردن کي نه سڀڪاري يا ٻڌائي جيڪا انهن جي سمجهه کان مٿي

¹ ابن ماجه القزويني ”سنن ابن ماجه“ (باب من بلغ علما) طبع وفاقي وزارت تعليم ص 21

هجي. سمجھائڻ ۾ اهڙو طريقو اختيار ڪري، جو ان جو مقصد شاگرد کي جلد ئي سمجھ ۾ اچي وڃي.

جنهن وقت شاگرد هن جي ڳالهه غور سان نه ٿو ٻڌي ته ان کي هيچ ۽ حقير نه سمجھي، بلڪه تصور ڪري ته مان به ڪنهن ڏينهن اهڙو ٿي هوس.

2. وياد ڪه وقتي ڪه متعلم بغور سخن وي نرسد در نظر خود حقيرش نه بيند بلڪه تصور چنين ڪند ڪه وي هم روزي چنين بوده است.¹

سبقن جي چونڊ ۾ شاگردن جي نفسيات ڏسڻ ۽ ان جي رعايت ڪرڻ

شاگرد کي اهڙي واٽ ڏسي جيڪا ان لاءِ علمي ۽ ديني ترقي ۾ نفع واري هجي. ٻيو ته شاگرد کي اهڙو ڪتاب يا علم نه پڙهائي ۽ نه سيکاري جيڪو هن جي سمجھ کان مٿي هجي، بلڪه اهڙو ڪتاب يا علم پڙهائين جيڪو سمجھي سگهي، کيس اهڙن علمن يا ڪتابن جو درس ڏئي، جن ڏانهن ان جي طبيعت مائل هجي.

3. اورا راهي نمايد ڪه نافع او بود در ترقي علمي و ديني و اينڪه اورا ڪتابي و علمي ڪه فهم آن برو غالب ست نگويد بلڪه مغلوش گويد و بدان امرش ڪند و چيزي بوي گويد ڪه طبع بوي مائل بود.²

شاگردن سان شفقت ۽ بردباري

جيتوڻيڪ شاگردن کان، بار بار ان وڻندڙ حرڪتون پڌريون ٿين ته به

4. اگر از شاگرد مرات و ڪرات حرڪات نا مرضيات وي صادر شود

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي، طبع دانش گاه سنڌ، 1949ع، ص 37، فصل سيزدهم.

² مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي، طبع دانش گاه سنڌ، 1949ع، ص 38، فصل سيزدهم.

انهن تي شفقت ڪري، بردباري کان ڪم وٺي، جيئن پيءُ پنهنجي پٽ سان معاملو ڪندو آهي.	باوي معاملو شفقت و حلم چنان ڪند ڪه پدر مشفق بولد خود.¹

* * * *

شاگردن کي پرکڻ

پهريائين شاگرد جي آزمائش لهي ته اهو هن طلب ۾ (علم جي تحصيل ۾) صادق آهي يا نه (شوق اٿس يا نه) پوءِ جيڪڏهن يقين اٿس ته هيءُ شاگرد طلب ۾ صادق آهي ۽ محنت ڪندو ته پوءِ ان کي بشارت ڏئي ۽ ان کي اولاد وانگر تربيت ڪري. جيڪڏهن اهو شاگرد ٻئي ڪنهن استاد وٽ آمد و رفت (اچ وڃ) ڪري ته ان کي ٻرو نه سمجهي.	5. اولاً شاگرد را امتحان ڪند ڪه در اين طلب صادق ست ياني! پس اگر ويرا صادق و بحد در يابد بشارتش دهد و تربيتش ڪند، همچو تربيت اولاد و اينڪه بد نيابد اورا آمد و رفت تلميذ جانب ديگر اساتذه.²

* * * *

شاگردن سان منهن کڻو ڪرڻ يا ڪل پوڳ

شاگردن سان خطاب ڪرڻ وقت (پڙهائڻ وقت) کڻو منهن نه ڪري ۽ نه ئي شاگرد سان گهڻي ڪل پوڳ ڪري.	6. وقت خطاب باوي ترش رو نشود و با وي مزاح بسيار هم نڪند³

* * * *

¹ حوالو ساڳيو.

² مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي، طبع دانش گاه سند 1969ع ص 38 فصل سيز دهر

³ حوالو ساڳيو ص 39

شاگرد جي ذهن جي رعايت

7. اگر شاگرد را حالت منافي شغل باشد اورا امر نکند بخواندن سبق و اينکه برو مقدار القاء کند که فرا تواند گرفت نه زائد از حد لياقت وي¹

شاگرد جيڪڏهن ڪنهن ڪم ۾ رڌل آهي جو ان وقت کيس سبق سان دلچسپي نه آهي، ته ان کي سبق لاءِ نه چوي ۽ شاگرد کي سبق ايترو ڏئي، جو اهو برداشت ڪري سگهي. سندس لياقت کان وڌيڪ سبق نه ڏئيس.

دل ۾ تعظيم جي طلب نه رکي

8. طالب نه باشد اين را که تعظيم بکنند و وقت برآمدنش بخيزند و اينکه منت نه نهد بر ايشان به بودنش معلم ايشان بلکه منت حق تعالي بر خود بيند که سبب ايشان نشر علم و ثبوت اجر مي شود.²

استاد هن ڳالهه جو شوق نه رکي ته شاگرد منهنجي تعظيم ڪن ۽ هن جي اچڻ وقت اتي بيهن³. ٻيو ته شاگردن تي ٿورا نه ٿقي ته مان سندن استاد آهيان، بلڪه پاڻ تي الله جا ٿورا سمجهي جو انهن شاگردن سببان کيس علم پکيڙڻ جو موقعو مليو ۽ اجر دارين به مليو.

مخدوم جعفر ۽ تعليمي نفسيات

انسان جي ڪردار يا چال چلت جي سائنسي مطالعي ۽ تشريح کي علم النفس / نفسيات (Psychology) چئجي ٿو، ”تعليمي نفسيات“ (Educational Psychology) ”علم النفس“ جي هڪ مکيه

¹ حوالو ساڳيو ص 39

² اها ڌار ڳالهه آهي ته شاگردن کي گهرجي ته استاد جڏهن اچي ته سندس تعظيم ۾ اتي بيهن، جيئن مٿي خود بوبڪائي جي حوالي سان ”شاگردن جي آداب“ جي بحث ۾ گذري چڪو.

³ مخدوم جعفر بوبڪائي ”حاصل النهج“ فارسي طبع دانش گاه سند 1969ع فصل سيزدهم ص 40

شاخ آهي. تعليمي ماحول، حالات جي مدنظر ڪن فردن جي چال چلت جي مطالعي کي ”تعليمي نفسيات“ چئجي ٿو.¹ تعليمي نفسيات، ٻارن کي انهن جي ذهني ۽ جسماني صلاحيت مطابق تعليم ڏيڻ تي زور ڏئي ٿي. چون ٿا ته: (جديد) تعليمي نفسيات جو موجد ”پستالازي“ هو.²

بهرحال ڪنهن به علم يا ڪتاب پڙهائڻ وقت، سامهون ويهندڙ شاگرد جي نفسيات کي ڄاڻي ان مطابق، ان جي طبيعت جي موافق ڪو ڪتاب ۽ مناسب علم تجويز ڪري پڙهڻ، تعليمي نفسيات جي تقاضا ۽ گهر آهي.

مخدوم جعفر بوبڪاڻي ان ڏس ۾ ”ماهر تعليم نفسيات“ نظر اچي ٿو تڏهن ته فرمائي ٿو:

استاد کي گهرجي ته شاگرد کي اهڙي (علم يا ڪتاب) جو ڏس ڏئي، جيڪو سندس ذهن قبولي ۽ ان جي تحصيل انهيءَ شاگرد لاءِ مشڪل نه هجي ۽ نه طبيعت ان کان تهندڙ هجي.	استاد رابايد ڪه اورا اشاره نڪند مگر بدانچه ذهنش دران نافذشود و حصولش برودشوار نبود و طبيعتش از ان متنفرني ³

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

”شاگرد کي اهڙي وات ڏسي، جيڪا ان لاءِ علمي ۽ ديني ترقيءَ ۾ نفعي واري هجي. ٻيو ته شاگرد کي اهڙو ڪتاب يا علم نه پڙهائي ۽ نه سيکاري، جيڪو هن جي سمجهه کان مٿي هجي، بلڪه اهڙو علم يا ڪتاب پڙهائيس، جيڪو سمجهي سگهي، کيس اهڙن علمن يا ڪتابن جو درس ڏئي، جن ڏانهن ان جي طبيعت مائل هجي.“⁴

¹ لعل بخش کوکر ”تعليمي نفسيات“ آرايچ احمد، حيدرآباد ڇاپو ٻيو ص 27

² حوالو ساڳيو ص 23

³ مخدوم جعفر بوبڪاڻي ”حاصل النهج“ فارسي طبع دانش گاه سند 1949ع ص 16 فصل ششم

⁴ اصل فارسي عبارت، سنڌي ترجمه سميت، مٿي ”استاد جا فرائض“ جي عنوان هيٺ گذري چڪي.

اهڙي طرح جيڪڏهن شاگرد سبق لاءِ تيار نه آهي، ته کيس سبق نه پڙهائي، اها تعليمي نفسيات جي تقاضا آهي. ان بابت فرمائي ٿو ته:

”شاگرد جيڪڏهن ڪنهن ڪم ۾ رڌل آهي، جو ان وقت کيس سبق سان دلچسپي نه آهي، ته ان کي سبق لاءِ نه چوي. ۽ شاگرد کي سبق ايترو ڏئي، جو اهو برداشت ڪري سگهي. سندس لياقت کان وڌيڪ سبق نه ڏئي.“¹

معاشي علم جو حصول

مخدوم جعفر بوبڪائي، ديني ۽ ادبي علمن جي تحصيل جي ترغيب ۽ شوق ڏيارڻ سان گڏ، معاشي علمن جي حصول لاءِ به چوي ٿو. البته مخدوم صاحب وٽ ان جي ترتيب ٻئي نمبر تي آهي. فرمائي ٿو ته:

پهرين ٿين اهڙو علم پڙهڻ اختيار ڪجي، جنهن جي امر ۽ نهجي شرعي جي لحاظ کان ضرورت هجي (شرعي علم)، ان کان پوءِ اهڙو علم حاصل ڪري جيڪو کيس مالي طور مددگار ثابت ٿئي.	پس در اختيار علم چنان ڪند ڪه آنچه بدان محتاج است درامرو نهيش در حال مقدم سازد بعد ازان آنچه معين است بدان در مال²

¹ اصل فارسي عبارت، سنڌي ترجمه سميت، مٿي ”استاد جا فرائض“ جي عنوان هيٺ گذري چڪي.

² مخدوم جعفر بوبڪائي، ”حاصل النهج“ فارسي طبع دانش گاه سند 1949، فصل ششم ص 16

اصول تعليم ۾

مخدوم جعفر بوبڪائي ۽ (ان کان اڳ) گذريل ٻين

ماهرين تعليم جي فڪرن جو تقابلي جائزو

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ کان اڳ، ڪيترائي مفڪر ۽ اصول تعليم جا ماهر ٿي گذريا آهن، جن باقاعده انهيءَ ميدان ۾ پنهنجا فڪر ظاهر ڪيا آهن، تصنيفون جوڙيون آهن يا تصنيفن ۾ ان سان لاڳاپيل ڳالهين لکيون آهن.

”اصول تعليم“ بابت باقاعده چرپر ۽ نظرين جي پرچار ”اخوان الصفا“ طرفان ٿي، جن جا ”رسائل اخوان الصفا“ انهيءَ ڏس ۾ شهرت رکن ٿا.

چوٿين صدي هجري (ڏهين صدي عيسوي) ۾ پيدا ٿيندڙ ”اخوان الصفا“ ڪير هئا؟ ان بابت جيتوڻيڪ مختلف رايا ملن ٿا، پر سندن تعليمات ”رسائل اخوان الصفا“ جي شڪل ۾ اڃان تائين موجود آهي¹ ان کانپوءِ امام غزاليءَ جهڙو عظيم فيلسوف پيدا ٿيو 505 هـ ۾ 55 سالن جي مختصر عمر ۾ فوت ٿي ويو، پر لافاني نظريا ۽ ابدي تصنيفون ڇڏي ويو. ”احياء العلوم“ جي پهرئين جلد ۾ هن عظيم انسان، تعليم بابت ڪافي ڪجهه لکيو آهي. ان کانسواءِ سندس جڳ مشهور رسالو ”ايها الولد“² به تعليم بابت ڪافي ڪجهه مواد رکي ٿو.

تنهن کان پوءِ شيعه فڪر رکندڙ مشهور فلسفي ۽ رياضيدان نصيرالدين طوسي (ت 672 هـ) آيو جنهن مختلف ڏکين ڏکين فنن ۽ علمن ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا. ”اصول تعليم“ ۾ لکيل سندس ڪتاب ”آداب المتعلمين“ تعليم جي ميدان ۾ اهم جاءِ والاري ٿو.

¹ احمد عبدالغفور عطار۔ ”تحقيق آداب المتعلمين“ طبع ثاني 1968 بيروت ص 37

² ان ڪتاب جا ڪيترا سنڌي ترجما به ٿيا مثلاً 1- ترجمو مولوي حاجي محمد هالائي جو 2- ترجمو قليچ بيگ وارو 3- ترجمو پروفيسر محمد اسحاق ابڙو جو ڪيل. اهي سڀ ترجما شايع ٿيل آهن.

طوسي کان پوءِ علامه ابن جماعه محمد بن ابراهيم ڪناني (639-733ھ) ظاهر ٿيو جنهن اصول تعليم ۾ عظيم الشان ڪتاب ”تذڪرة السامع والمتكلم في آداب العالم والمتعلم“ لکي ڪري، هن امت تي عظيم احسان ڪيو.

اٺين صدي هجريءَ ۾ ”ابن خلدون“ (732-808ھ) جهڙو عمرانيات، تاريخ ۽ تعليم جو ماهر پيدا ٿيو سندس ڪتاب ”تاريخ ابن خلدون“ مشهور آهي، جنهنجو اصل نالو ”ڪتاب العبر وديوان المبتدا والخبر في ايام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الاكبر“ آهي. تاريخ بابت لکيل پنهنجي انهيءَ ڪتاب جي مقدم ۾ هن تعليم جي باري ۾ گهڻو ڪجهه لکيو آهي ۽ پنهنجا فڪر پيش ڪيا آهن.

انهن سڀني کان بعد، مخدوم جعفر بوبڪائي جو استاد آهي، يعني شيخ شهاب الدين ابن حجر المڪي (ت 974 هـ) جنهن ”تحرير المقال“ نالي هڪ ڪتاب تعليم بابت لکيو جنهن ۾ تعليم بابت ڪنهن سائل جي مختلف سوالن جا جواب ڏنا آهن.

اسان هيٺ ”اصول تعليم“ بابت انهن مان چونڊ مفڪرن ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي جي رايي جو مختصر تقابلي جائزو پيش ڪري رهيا آهيون.

مختصر متن

ڪيترن عالمن، شاگردن جي سهولت لاءِ، انهن جي يادگيري ۾ آساني لاءِ، هر فن ۾ مختصر متن/ رسالا جوڙيا آهن. ان بابت علامه ابن خلدون (ت 808 هـ) جي راءِ آهي ته:

هُوَ فساد في التعليم وفيه اخلال بالتحصيل الخ² [اهو خواه مخواه تعليم ۾ هڪ قسم جو فساد ۽ خرابو آهي. ان طريقي سان علم جي تحصيل ۾ خلل پوي ٿو.] (چو ته مختصر متن هجڻ ڪري، ان ۾ ايتري وضاحت ڪانه

¹ ڊاڪٽر عبدالجواد خلف، ابن جماعه جي ڪتاب ”غرر التبيان“ تي تحقيق ڪندي، سندس علمي نظرين جي چنڊ ڇاڻ ڪئي آهي.

² ابن خلدون- ”تاريخ ابن خلدون“ ج 1-2 (مقدم) طبع بيروت ص 1029 فصل 36

هوندي آهي. ڏکيا ۽ مجمل لفظ استعمال ٿيل هوندا آهن. جنهن جي ڪري ننڍي طالب العلم کي ڏاڍي ڏکيائي محسوس ٿيندي آهي.

جڏهن ته مخدوم جعفر بوبڪائي، اختصارات جو قائل آهي، بلڪ انهي تي عمل پيرا پڻ آهي. مخدوم صاحب لکي ٿو ته:

مناسب آهي ٻار کي ننڍ پڻ ۾ ٿي فقہ ۽ حديث جي ڪنهن وچٿري ڪتاب جي عبارت ياد ڪرائي چڏجي، ڇو ته ان سان جواني ۽ پيريءَ ۾ کيس ملڪو (استعداد) پيدا ٿيندو ۽ اها ڳالهه ٻين علمن لاءِ به کيس مددگار ثابت ٿيندي.	ويابد ڪ بعد ازان در ايام صغرش يادگيراند عبارت يڪ ڪتاب وسط مجرد درفقه هر چنين در حديث چه ڪ از آن در ايام جواني وييري ملڪ گردد ودرهم علم اورا معين باشد¹

مخدوم جعفر ان مسئلي ۾ علام ابن جماعة بدرالدين² سان متفق آهي، جنهن جو اهو ئي چوڻ آهي ته هر فن ۾ ڪو مختصر ڪتاب ياد ڪيو وڃي. لکي ٿو ته:

ثم يحفظ من كل فن مختصرا يجمع فيه بين طرفيه من الحديث وعلومه والاصولين والنحو والتصريف³ [ترجمہ] پوءِ هر فن (علم) ۾ ڪو مختصر ڪتاب ياد ڪري وٺي حديث، اصول حديث، اصول فقہ، نحو ۽ صرف جي علمن ۾.

مخدوم جعفر بوبڪائي جو نه صرف اهو نظريو آهي، بلڪ هن، مختلف علمن ۾ ننڍا ننڍا متن به تيار ڪيا، جيئن مڪتب ۾ ننڍن ٻارن کي ياد ڪرايا وڃن. مثلاً:

1- ”بنية البيان“ (علم المعاني والبيان والبديع ۾)

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي۔ ”حاصل النهج“ فارسي۔ طبع دانش گاه سند 1949ع ص 14 فصل پنجم

² ابن جماعة جي تعليمي نظرين لاءِ پڙهو ”فن التعليم عند بدرالدين ابن جماعة“ عربي. ڊاڪٽر حسن ابراهيم۔ ط رياض 1985

³ علام بدرالدين ابن جماعة ”تذكرة السامع والمتكلم في آداب العالم والمتعلم“ مطبوع درضمن مجموع وسائل ”آداب المتعلمين“ بتحقيق احمد عبدالغفور عطار طبع بيروت 1967ع ص 225

2- "اهم النحو"، (نحو ۾)

3- "الْعَرُاضَةُ" (علم العروض ۽ علم القافية ۾)

باقي رهيو هيءُ سوال ته اهو ننڍي ٻار جي ذهن تي هڪ قسم جو بوجھ آهي، سو مخدوم صاحب انجو به جواب ڏئي ٿو ۽ فرمائي ٿو ته: جيتوڻيڪ اهو متن کيس ٻاراڻپ جي ڪري في الحال سمجھ ۾ نه به اچي، پر وڏي هوندي کيس ان مان فائدو ٿيندو ۽ ٻين علمن ۾ به مددگار ثابت ٿيندو.

شاگردن جي اوڻاين تي سرزنش

امام غزالي رحمه الله عليه لکيو آهي ته:

"جيڪڏهن شاگرد ۾ ڪي بچڙا گڻ پيدا ٿي پون ته جيتري قدر ٿي سگهي اشارن سان، سهڻي نموني سان، پيار سان ان کي منع ڪري، سڌو سنئون ۽ دٻ ڏيندي ان کي منع نه ڪري، ڇو ته ان سان ان جو شرم وارو پردو هٽي ويندو رهندو ضد ڪندو اٿلندو انهيءَ عادت تي اصرار ڪندو."¹

اهڙي طرح علامه بدرالدين ابن جماعة (ت 733 هـ) لکي ٿو ته:

"وينبغي ان يعتني بمصالح الطالب و يعامله، بما يعامل به اعز اولاده من الحنو والشفقة عليه والاحسان اليه والصبر علي جفاء ريماء وقع منه او نقص لا يكاد يخلو الانسان عنه وسوء ادب في بعض الاحيان ويبسط عذره بحسب الامكان و يوقفه، مع ذلك علي ما صدر منه بنصح و تلميح لا بتعنيف و تعسف قاصدا بذلك حسن تربيته و تحسين خلقه و اصلاح شأنه فان عرف ذلك لذكاه بالاشارة فلاحاجة الي صريح العبارة وان لم يفهم الا صريحها اتي بها."²

[استاد کي گهرجي ته شاگرد جي مصلحتن جي رعايت ڪري ۽ ان سان پنهنجي پيارن پٽن جهڙو ورتاءُ ڪري ۽ شفقت ڪري، احسان

¹ امام ابو حامد الغزالي "احياء العلوم" مترجم اردوج. مولانا محمد احسن نانوتوي، طبع اول دارالاشاعت ڪراچي 1979ع ص 119ع

² ابن جماعة بدرالدين الڪناني "ڪتاب تذكرة السامع والمتكلم في آداب العالم والمتعلم" مطبوع درضمن مجموع رسائل بتحقيق احمد عبدالغفور عطار، طبع بيروت 1967ع ص 196

ڪري ۽ جيڪڏهن شاگرد کان ڪا غلطي پڌري ٿئي يا ڪو اهڙو ڏوه سرزد ٿئي، جو عام طور انسانن کان ٿيندو رهندو آهي يا ڪا بي ادبي (سندس شان ۾) ڪيڏي مهل شاگرد کان ظاهر ٿئي ته صبر ڪري، حتي الامڪان ان کي درگذر ڪري پر ان سان گڏ کيس نصيحت سان، نرمي سان اهڙين غلطين کان آگاهه ڪري، انهيءَ ۾ سختي هرگز نه ڪري. مقصد هيءُ هجي ته هن شاگرد جي سٺي تربيت ٿئي، سندس اخلاق سڌرن، مڙئي هن جو اصلاح ٿئي. پوءِ جيڪڏهن استاد جي اهڙي نصيحت کي اهو شاگرد پنهنجي هوشياري سان اشارن ۾ ئي سمجهي وڃي ٿو ته تصريح ۽ چٽائي جو ڪو ڪپ نه آهي، پر جيڪڏهن تصريح جي ضرورت پوي ته پوءِ سڌو سنئون به چويس.“

مخدوم جعفر بوبڪائي به انهيءَ ڳالهه کي تسليم ڪري ٿو ۽ فرمائي ٿو ته: جيتري قدر ٿي سگهي، طالبن شاگردن سان چشم پوشي ڪجي يا نرمي سان ۽ اشارن سان کين سمجهائجي؛ لکي ٿو ته:

جيڪڏهن شاگرد کان ڪا غلطي ٿي پوي ته چشم پوشي ڪري، هر هڪ غلطي ۽ ڀل چڪ تي پڪڙ نه ڪريس. پر جيڪڏهن ڏسي ٿو ته اهو شاگرد انهي کان بس نه ٿو ڪري ته پوءِ پهريائين ان کي اشارن سان تنبيهه ڪري پوءِ جيڪڏهن سمجهي ٿو وڃي ۽ بس ٿو ڪري ته ٺيڪ، نه ته پوءِ نرميءَ سان نصيحت ڪريس. اڃان به نه ٿو سڌري ته پوءِ دٻ ڏئيس ۽ جيڪڏهن شاگرد معافي گهري ته قبول ڪجيس.	اگر ازو زلات سرزند تغافل ڪند و برسهو و نسيان اورا نگیرد. واگر داند ڪ وي ازان بس نه مي ڪند، پس اول اورا متنب سازد بڪنايه اگر پند پذيرفت والا پس بطريق رفق نصيحت قویش ڪند بعده بزجر و منع واگر طالب عذري پيش آرد قبولش ڪند.¹

* * * *

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي — ”حاصل النهج“ فارسي طبع: دانش گاه سند 1969ع، فصل سيزدهم ص 39

علم العروض، علم الکلام ۽ طب وغيره

امام غزالي رحمه الله عليه، شاگرد کي نصيحت ڪندي فرمائي ٿو ته: ايها الولد! [اي پٽ منهنجا!] توکي علم الکلام ۽ علم طب ۽ نجوم ۽ عروض ۽ شعرن پڙهڻ مان ڇا حاصل ٿيو؟ رڳو عمر اچائي وڃائڻي ۽ دنيا جو ناموس حاصل ڪيئي. الخ¹

يعني امام غزالي، علم الکلام، علم الطب ۽ علم العروض کان شاگرد کي روڪي ٿو.

هوڏانهن مخدوم جعفر بوبڪائي رحمه الله عليه انهيءَ ڳالهه ۾ امام غزالي سان متفق نه آهي. مخدوم جعفر بوبڪائي جي نظر ۾ اهي علم ممد ۽ معاون آهن ٻين علمن لاءِ، تنهنڪري مخدوم صاحب انهن علمن جي ترغيب ڏني آهي ۽ شوق ڏياريو آهي. شاگردن جي تعليم ۽ تحصيل واري دور کي 6 مرحلن ۾ ورهايو آهي.² ٽئين مرحلي ۾ هن علوم بلاغت (علم المعاني، علم البيان ۽ علم البديع) سان گڏ علم العروض ۽ علم القافيه پڙهڻ، پنجن مرحلي ۾ علم الکلام ۽ ڇهين مرحلي ۾ طب ۽ تشريح الاعضاء پڙهڻ جي ترغيب ڏني آهي.³ البتہ هو علم النجوم کان روڪي ٿو. امام غزالي وانگر علم النجوم جي حرمت جو قائل آهي، انهيءَ علم کي ”انچه حرام است از علوم“⁴ [اهي علم جيڪي پڙهڻ/سکڻ حرام آهن] ۾ شمار ڪري ٿو.

علم جي تحصيل دوران شريڪ (ساٿي) جي چونڊ

تعليم حاصل ڪندڙ شاگرد، پنهنجي شهر کان ٻاهر ٻئي هنڌ

¹ امام غزالي ”ايها الولد“ مترجم سنڌي قليچ بيگ. طبع مطبع قاسمي ديوبند. دفعو پهريون 1334ھ ص 16

² مخدوم جعفر بوبڪائي، جي انهيءَ مرحليوار ورهاست لاءِ ڏسو هن ڪتاب جو ڇيپٽر ”مخدوم جعفر بوبڪائي بحثيت هڪ ماهر نصاب“.

³ مخدوم جعفر بوبڪائي — ”حاصل النهج فارسي“ — طبع دانش گاه سند 1969ع فصل پنج ص 15

⁴ مخدوم جعفر بوبڪائي — ”حاصل النهج فارسي“ — طبع دانش گاه سند 1969ع فصل چهارم ص 11

تعليم پرائي يا خود پنهنجي شهر ۾، هڪ طبعي تقاضا تحت پنهنجي لاءِ دوست تلاش ڪندو آهي، جيڪو سندس لاءِ مددگار ثابت ٿئي ۽ ڏکڻي ويل ڪم اچي، ان سان مشوره ڪري، پراڻي ساٿيءَ جي چونڊ ۾ اڪثر ڪري شاگرد ڌوڪو کائي ويندا آهن ۽ اڳيون نور به چٽ ٿي ويندا آهن. خواجہ نصيرالدين طوسي (ت 672هـ)، اڻڙي ساٿيءَ جي چونڊ لاءِ فرمائي ٿو ته:

باقي رهيو مسئلو ساٿيءَ جي چونڊ جو سو طالب العلم کي گهرجي ته ساٿي اهڙو چونڊي جيڪو محنتي پرهيزگار سٺي طبيعت جو مالڪ هجي. اهڙي ساٿيءَ کان پڇي پاسو ڪري، جيڪو ٽوٽي، بيڪار گهڻ ڳالهائو فساد ۽ فتنه پرور هجي.	واما اختيار الشريك فينبغي ان يختار المجد المتورع صاحب الطبع المستقيم و يفر من الكسلان و المعطل و مكثار الكلام والمفسد والفتان.¹

مخدوم جعفر بوبڪائي به انهي ڳالهه ۾ خواجہ نصيرالدين طوسيءَ سان متفق آهي. فرمائي ٿو: و دراختيار شريك ڪه مدمومعين است بر حصول مطلوب بايد ڪه زير ڪي راڪه صاحب جدورع و انصاف و بصيرت بود برگزيند و احتراز نمايد از متعسف و مفسد و فتان و كسلان و ڪس ڪه نظرمي اندازد بر امردان و زنان اجنبيان يا باشد صاحب تكبر يا بدعت يا	مددگار ۽ ساٿي، (علم جي حصول وقت) اهڙي هوشيار شاگرد کي بڻائي، جيڪو بختور متقي، انصاف پسند ۽ ڏاهو هجي. اهڙي ساٿي کان پڇي جيڪو ارڏو فساد ۽ فتنه پرست، ٽوٽي هجي يا لسن چوڪرن ۽ پراڻن عورتن ۾ نظرون وجهندو وٽي، يا متڪبر

¹ خواجہ نصيرالدين طوسي - "آداب المتعلمين" - مطبوع در ضمن مجموعہ رسائل تحقيق

محض تقليد.¹

(وڌائي خور) هجي يا بدعتي هجي
يا چڙو لڪير جو فقير.

ٻار کي مار

ڪنهن غلطيءَ جي ڪري، يا گسائڻ جي ڪري، يا محنت نه ڪرڻ جي ڪري ڪنهن شاگرد کي مار ڏيڻ جائز آهي يا نه؟ ان بابت مخدوم جعفر بوبڪائي جو مؤقف، پنهنجي استاد جي برخلاف آهي. سندس استاد علامه شهاب الدين ابن حجر المڪي (ت 974ھ) جو موقف آهي ته استاد کي جيڪڏهن ٻار جي وارث (پيءُ، ڏاڏي يا ماءُ وغيره) اجازت ڏني آهي ته پوءِ مار ڏيڻ تاديب خاطر جائز آهي. پنهنجي ڪتاب ”تحرير المقال“ ۾ لکي ٿو ته:

لايجوز للمعلم الضرب الا بعد اذن
اب فجد فوصي فقيم فامر و
نحوهم ممن من... فاذا وجد الاذن
المعبر جاز للمعلم الضرب علي
كل خلق سيء صدر من الولد
وعلي كل مانه اصلاح الولد²

استاد لاءِ ناجائز آهي شاگرد کي مار ڏيڻ، مگر جيڪڏهن پيءُ اجازت ڏئي، اهو ناهي ته ڏاڏو اهو نه آهي ته وصي، اهو ناهي ته سنڀاليندڙ اهو نه آهي ته ماءُ، اهي اجازت ڏين ته پوءِ جائز آهي. جڏهن اذن صريح مليل آهي ته پوءِ استاد کي جائز آهي ته شاگرد کي هراڙي برائي تي مار ڏئي سگهي ٿو جيڪا چوڪري کان پڌري ٿئي ۽ هر ان صورت ۾ جنهن ۾ ٻار جو اصلاح هجي.

پر ان جي برخلاف، مخدوم جعفر جو بيان اوهان مٿي پڙهي آيا

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”حاصل النهج“ فارسي، طبع دانش گاه سند 1969ع، فصل ششم، ص 18.

² علامه ابن حجر المڪي ”تحرير المقال“ مطبوع در ضمن رسائل ”آداب المتعلمين“ بتحقيق

تہ هو ان بابت پھريائين چشم پوشي ۽ درگذر پوءِ نصيحت جو قائل آهي.
 بلڪ جيڪڏهن مار حد کان وڌي ٿي وڃي يا بار بار منع ڪرڻ
 باوجود بہ استاد شاگرد کي ڏاڍو ماري ٿو تہ انهيءَ صورت ۾ مخدوم جعفر
 بوبڪائي، اهڙي استاد لاءِ تعزير جو قائل آهي: ”المتانة“ ۾ لکي ٿو تہ:

اذا كان الرجل ذا مروءة وخطرو
 حصلت منه الجنایة اول مرة لا
 يضرب ولا يحبس وان وجد ذلك
 مرارا عزر. . . . و کذا المعلم اذا
 ضرب الصبي ضرباً فاحشاً.¹

جيڪڏهن ڪو مرد عزت ۽ مروت
 وارو آهي ۽ ان کان ڪو ڏوهہ
 پھريون ڀيرو سرزد ٿئي تہ ان کي مار
 نہ ڏيبي ۽ نہ جيل ۾ وجهبو پر
 جيڪڏهن بار بار اھو ڏوھ ان کان
 سرزد ٿئي ٿو تہ ان کي تعزير ڏيبي. . . .
 اهڙي طرح جيڪڏهن استاد، ٻار کي
 سخت مار ڏئي (تہ ان کي بہ تعزير
 ڏيبي جيڪڏهن پھرين ۽ ٻئي ڀيري
 روڪڻ سان بہ نہ ٿو مڙهي).

* * * *

علم جي تحصيل ۽ طب

مشهور مقولو آهي تہ: ”العلم علمان، علم الاديان وعلم الابدان.“
 [علم تہ درحقيقت ٻہ آهن 1- دين جو علم 2- بدن علم يعني طب].
 ان ڪري ديني علم سان لاڳاپو رکندڙ علماء خصوصاً اهل سنت،
 انهيءَ ميدان ۾ اڄ تائين روايت برقرار رکندا ٿا اچن، ڇو تہ علم جي
 تحصيل ڪندي، دماغ لاءِ مقوي دوائن جي ضرورت پوندي آهي ۽ اهڙين
 دوائن ڏانهن حاجت ٿيندي آهي، جن سان صحت برقرار رهي، ان سان گڏ
 پرهيز بہ ضروري هوندي آهي، تعليم جا ٻيا مفڪر ڀلي ان پاسي توجه نہ
 ڪن، پر خواجه نصيرالدين طوسي انهيءَ ۾ غفلت ڪيئن ٿو ڪري
 سگهي، جيڪو اهڙن علومن جو ماهر هو اسان جو مخدوم جعفر

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي - ”المتانة“ طبع سنڌي ادبي بورڊ 1962ع باب التعزير، ص 548

بوبڪائي به سنڌ جي روايت کي برقرار رکندي، اصول تعليم بابت لکيل پنهنجي ڪتاب ”حاصل النهج“ فارسي ۾ ڪجهه طبي نسخن ۽ پرهيزن ڏانهن اشارو ڪيو آهي.

خواجہ طوسي صاحب لکي ٿو تہ:

ياڊگيري جي اسباب ۾ قوي سبب
خود محنت ڪرڻ ۽ ان تي
هميشگي ۽ کاڌو گهٽ کائڻ آهي.....
ڏندن، ماڪي پيئڻ، ڪندرو² ڪنڊ
سان گڏائي کائڻ، ايڪويه ڏاڻا
ڳاڙهي ڍاڪ جا هر روز نيران کائڻ،
اهي شيون حفظ جي قوت وڌائڻ
ٿيون ۽ ڪيترن مرضن ۽ بيمارين
کان شفا ڏين ٿيون.

هوڏانهن مخدوم جعفر بوبڪائي، حافظي جي قوت کي وڌائيندڙ شين جو ذڪر ڪندي اورواد به آندا آهن ۽ طبي نسخا به ڏنا آهن. لکي ٿو تہ:

وهر چيزي ڪه مقلل بلغم
ورطوبات است (استعمال ڪرڻ)
وليکن احتراز از ميبس مفرط هم
درڪار است ڪه مولد است علي
الخصوص سوداوي مزاج را بلڪ
صفراوي راهم³

(حافظي لاءِ) هر اها شيءِ واپرائڻ
گهرجي جيڪا بلغم ۽ رطوبت کي
گهٽ ڪري، پر ان سلسلي ۾
انتهائي خشڪ شين کان بچجي،
چو ته انهن سان ٻيا مرض پيدا ٿي
پوندا. خصوصاً سودائي مزاج واري

¹ نصيرالدين طوسي. ڪتاب ”آداب المتعلمين“ مطبوع درضمن رسائل ”آداب المتعلمين“ بتدقيق

احمد عبدالغفور عطار. طبع بيروت 1967ع ص 153

² هڪ تسر جي کوٽر آهي.

³ مخدوم جعفر بوبڪائي. ”حاصل النهج“ فارسي طبع دانش گاه سند 1949ع فصل پانزدهم، ص 51

ڪي، بلڪ صفراوي مزاج واري ڪي
به.

پئي هنڌ فرمائي ٿو:

جائڻ گهرجي ته گهڻي بلغم ۽
رطوبت جي ڪري ٽوٽاڻپ (جان ڀر)
پيدا ٿيندي آهي، تنهن ڪري حد
کان وڌيڪ رطب شين مثلاً گهڻي
ڪير کان پرهيز ڪري، شمع کان به
ڪجهه پري ويهي، چو ته اهو (ان جو
دونهون) به ٽوٽاڻپ جو هڪ ڪارڻ
ٿي سگهي ٿو.

بدانڪه از كثرت بلغم و رطوبت
كسل متولد پيدا مي شود. پس بايد
كه از مرطب مفرط چون لبن كثير
احتراز كند و از شمع دور باشد كه
وي هم سبب كسل است الخ¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪاڻي، "حاصل النهج" فارسي طبع دانش گاه سند 1949ع، فصل هشم، ص 21.

درس بوبڪائي (نصاب بوبڪائي)

(مخدوم جعفر بوبڪائي هڪ ماهر نصاب)

تعليم ڏيڻ يا تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ نصاب جو هجڻ تمام ضروري هوندو آهي. هر دور ۾ مدرسن ۽ يونيورسٽين اندر هڪ مقرر نصاب رهيو آهي ۽ نصاب ٺاهيندڙن / ترتيب ڏيندڙن آڏو نصاب ٺاهڻ وقت هميشه هيءَ ڳالهه ملحوظ رهندي آئي آهي ۽ رهڻ گهرجي ته نصاب اهڙو هجي، جنهن سان باصلاحيت افراد پيدا ٿين، جنهن سان استعداد ۽ لياقت ۾ واڌارو اچي. انهن فاضلن هر دور جي تقاضائن کي سامهون رکندي، نصاب اندر نواڻ پئي آندي.

هن وقت سنڌ ۽ برصغير جي ٻين علائقن (بنگل، هندوستان، پاڪستان، افغانستان) جي جامعات ۽ مدرسن ۾ ”درس نظامي“ رائج آهي، جيڪو ٻارهين صدي هجريءَ جي هڪ عالم، ملا نظام الدين سهالوي (ت 1161هـ) ڏانهن منسوب آهي، جيڪو لکنو (هندستان) جي ويجهو هڪ ڳوٺ ”سهالي“ ۾ ڄائو. سندس والد صاحب جو نالو علامه قطب الدين سهالوي آهي، جيڪو 1103هـ ۾ شهيد ٿيو. جنهن کانپوءِ سندس خاندان (نظام الدين سوڌو) لکنو منتقل ٿيو. مختلف هنڌن تي، مشهور علماء مثلاً: شيخ امان الله بنارسي (ت 1133هـ)، شيخ غلام نقشبند (ت 1126هـ) وغيره کان علم جي تحصيل ڪيائين، ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيائين¹

درس نظامي

جنهن وقت ملا نظام الدين سهالويءَ، مدرسن ۾ پاڙهڻ لاءِ نصاب ٺاهيو هو ان وقت ان ۾ فنوار هيٺيان ڪتاب شامل هئا، پوءِ اڳتي هلي ان

¹ سندس تفصيلي حالات لاءِ ڏسو ”نزهة الخواطر“ عربي، علامه عبدالحق الحسني، ج 6، ص 394

۾ ضرورت آهر ڪتابن جو اضافو ٿيندو رهيو ۽ ڪي ڪتاب حذف ڪيا ويا. دوره حديث ۾ صحاح ستہ ۽ ٻين ڪتابن جي درس نظامي ۾ شموليت گهڻو بعد جي ڳالهه آهي.

هن وقت مروج درس نظامي، اُن وقت جي درس نظامي کان ٻيڻو ٿيو آهي، جنهن ۾ 17 علم پڙهايا وڃن ٿا.

درس نظامي ۾ شامل ڪتاب

نمبر	علم / فن	ڪتابن جا نالا
1	صرف	ميزان الصرف، منشعب، صرف مير پنج گنج، زبدہ، فصول اڪبري ۽ شافيه.
2	نحو	نحو مير، شرح مائتہ عامل، هداية النحو، ڪافيہ ۽ شرح جامي.
3	منطق	صغري، ڪبري، ايساغوجي، تهذيب، شرح تهذيب، قطبي، مير قطبي ۽ سلم العلوم
4	فلسفہ	ميبڙي، صدر ۽ شمس بازغة
5	رياضي و هيئت	خلاصۃ الحساب، تحرير اقليدس (مقاله اولي) تشریح الافلاک، رسالہ قوشجیہ ۽ شرح چغميني (باب اول)
6	بلاغت	مختصر المعاني ۽ مطول
7	فقه	شرح الوقايہ (اولين) ۽ هدايه (اخيرين)
8	اصول فقه	نور الانوار توضيح تلويح ۽ مسلم الثبوت
9	ڪلام	شرح عقائد نسفي، شرح عقائد جلايه ۽ شرح مواقف
10	تفسير	جلالين ۽ بيضاوي (سورة البقرة)
11	حديث	مشڪوة المصابيح ¹

ڪن محققن جو چوڻ آهي ته: انهيءَ درس نظاميءَ جو بنياد دراصل ملا فتح الله شيرازي (ت 997ھ) رکيو جنهن ۾ بعد جا عالم سڳورا اضافو ڪندا رهيا، تانته ملا قطب الدين سهالوي (ت 1103ھ) (ملا نظام الدين جي

¹ اختراحي - تذڪره مصنفين درس نظامي - مڪتبہ رحمانيه لاھور 1978ع ص 18

والد هڪ نصاب ترتيب ڏنو جنهن ۾ سندس فرزند ملا نظام الدين، هر هڪ فن ۾ هڪ هن ڪتابن جو واڌارو ڪيو.¹

وچتري ذهن جو شاگرد، هيءُ نصاب ستن، اٺن سالن ۾ پورو ڪري عالم بڻبو آهي.

انهيءَ نصاب کان اڳ برصغير ۾ ”درس سيالڪوٽي“ جاري هو (جيڪو ملا عبدالحڪيم سيالڪوٽي (ت 1067هـ) ڏانهن منسوب آهي) علامه عبدالحڪيم سيالڪوٽيءَ، سندس کان اڳ جاري نصاب ۾ شامل ڪافي ڪتابن تي حاشيه ۽ شرح لکي شاگردن لاءِ آساني پيدا ڪئي، مثلاً: حاشيه تفسير بيضاوي، حاشيه مقدمات تلويح، حاشيه مطول، حاشيه شريفيه، حاشيه شرح مواقف، حاشيه شرح عقائد، حاشيه خيالي، حاشيه شرح شمسيه، حاشيه حاشيه عبدالغفور تڪمه حاشيه عبدالغفور حاشيه شرح مطالع وغيره²

”درس نظامي“ ۽ ”درس سيالڪوٽي“ ۾ فلسفي علوم شامل ڪيا ويا هئا. انهن نصابن کان اڳ برصغير اندر رائج نصاب ۾ فلسفي علوم، فلسفي ڪتاب شامل ڪونه هئا، البتہ نصاب ۾ اهڙا ڪتاب ضرور شامل هئا، جن جي پڙهڻ سان شاگردن ۾ اعليٰ قسم جو استعداد پيدا ٿيندو هو ۽ اهڙي صلاحيت حاصل ٿي ويندي هئي، جو هو ڪو به ڏکئي ڪان ڏکيو ڪتاب، منتن ۾ حل ڪري ويندا هئا.

اهو هن برصغير جي نصاب جو ئي ڪمال هو جو هندوستان ۾ پيدا ٿيل ۽ هندوستان ۾ پڙهيل هڪ عالم علامه صفي الدين محمد بن عبدالحڪيم الهندي (ت 715هـ)، جيڪو هتان هجرت ڪري، يمن، يمن کان مڪه، مڪه کان قاهره، قاهره کان شام ملڪ وڃي پهتو. ان وقت اتي شيخ الاسلام علامه ابن تيميه (ت 728هـ) جي هاڪ هئي، هر ڪو ان سان

¹ پروفيسر سيد محمد سليم ”هندو پاڪستان مين مسلمانن ڪا نظام تعليم و تربيت“ - اداره

تنظيم اساتذہ پاڪستان 1993ع ص 113

² محمد اسحاق ڀٽي - ”فقها تي هند“ ج چهارم حصہ اول - اداره ثقافت اسلاميه ص 63

بحث ڪرڻ کان ڪيپائيندو هو پر اهو هندوستانی نصاب جو فارغ التحصيل، علامه صفی الدین الهندي ٿي هو جنهن کي متفق طور شيخ الاسلام ابن تیمیہ سان بحث ڪرڻ لاءِ چونڊيو ويو. علامه سبڪي جو چوڻ آهي ته: جمعت العلماء و اشاروا بان الشيخ الهندي يحضر¹ [سمورن عالمن متفق طور مشورو ڏنو ته شيخ هندي (صفی الدین) آڻجي].

مناظره جي اصول ۾ هيءَ ڳالهه طيءَ ٿيل آهي ته ”خروج عن البحث“ نه ڪجي، مناظره جي موضوع کان هيڏي هوڏي نه وڃجي. علامه هنديءَ شيخ الاسلام ابن تیمیہ کي اهڙي ته وٺ ڪئي، جو علامه ابن تیمیہ هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو جنهن تي علامه صفی الدین الهندي کيس چيو ته:

انت مثل العصفور تزط من هنا الي هنا الي هنا²

[جهرڪيءَ وانگر هيڏي هوڏي چوڻو ويٺو ڦڙڪيون ڪائين.]

اٺين ۽ نائين صدي هجريءَ ۾ علماء اندر هي لاڙو ۽ رجحان پيدا ٿيو جو هنن درس ۾ شامل مختصر متون جا شرح ۽ حاشيا لکڻ شروع ڪيا، جن ۾ علامه سعد الدين تفتازاني (ت ۷۹۲هـ) ۽ مير سيد شريف (ت ۸۱۶هـ) سرفهرست آهن، جن جي سڄي عمر حاشين ۽ شرحن لکڻ ۾ گذري، مثلاً: تفتازانيءَ طرفان ”تلخيص المفتاح“ جو هڪ شرح ”مختصر المعاني“، بيو شرح ”مطول“ جي نالي سان، ”شرح الرسالة الشمسية“، ”شرح عقائد“ ”التلويح شرح التوضيح“، ”حاشية الكشاف“ وغيره. مير سيد شريف طرفان ”شرح ايساغوجي“، ”مير قطبي شرح قطبي“، ”حاشية بيضاوي“، ”حاشية كشاف“، ”حاشية مطول“، ”شرح كافيه“، ”شرح مواقف“، ”حاشية شرح تجريد“ وغيره³

اهو صرف مثال آهي. بهرحال هر ڪتاب جا حاشيا وري حاشين

¹ علامه مناظرا حسن گيلاني۔ ڪتاب ”باڪ و هند مين مسلمانون ڪا نظام تعليم و تربيت“ ج

۱ مڪتبہ رحمانیہ لاھور طبع اول ص 274

² الشوڪاني، محمد بن علي ”ڪتاب البدر الطالع“ ج 2 مڪتبہ ابن تیمیہ قاھره ص 187

³ تفصيل لاءِ ڏس ”تذڪرہ مصنفين درس نظامي“۔ اختر راهي مڪتبہ رحمانیہ لاھور 1978ع ص 102 تا ص 115

تي حاشيا، ثوري معمولي ڳالهه تي اعتراض، اشڪال، انهن جا جواب، احتمال ۽ تشريحون ٿيڻ لڳيون، اتي مان وار ڪيڻ لڳا، ڳالهه ايتري تائين پهتي جو هڪ هڪ ڪتاب جا 80، 80 شرح 90، 90 حاشيا تيار ٿي ويا.¹

انهيءَ طريقي ۾ جيتوڻيڪ ڪي فائدا به هئا، پر ان مان نقصان هيءُ ٿيو جو اصل مقصد ڪتاب جو وڃائجي پيو وڃي، اصل فن/علم حاصل نه پيو ٿي سگهي، رڳو ٻاهرين ڳالهين ۾ وقت گذري پيو وڃي، خارجي معلومات گهڻي حاصل ٿئي پئي. انڪري ان ۾ اصلاح جي ضرورت هئي.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ طرفان نصابي سڌارا

مخدوم جعفر بوبڪائي، انهي ڳالهه کي محسوس ڪيو ۽ مدرسن اندر مروج درس ۽ نصاب ۾ اصلاح ۽ سڌاري جو فيصلو ڪيو جيئن ته نصاب اندر هڪڙا ڪتاب ”متن“ آهن ته ٻيا ڪتاب انهن متن جو ”شرح“ آهن مثلاً:

1- ڪافي لابن حاجب (ت 626هـ)، انجو شرح ”الفوائد الضيائية“ المشهور به ”شرح جامي“ للجامي ت 898هـ.

2- تلخيص المفتاح للقزويني (ت 739هـ) انجو شرح ”مختصر المعاني“ ۽ ”مطول“ للفتازاني (ت 792هـ)

متن عموماً هيٺين درجن وارن شاگردن ۽ شرح عام طور مٿين درجن وارن شاگردن کي پڙهايا ويندا آهن. ڪيترا متن، مُغلق ۽ مشڪل آهن، جيڪي ابتدائي شاگردن کي ڏکيا لڳندا آهن، اهڙن متن جي تشريح لاءِ جيڪي شرح لکيا ويا، تن مان اڪثر اهڙا آهن جيڪي متن جي عبارت جي توجيهن، لفظي جهڳڙن، زائد ڳالهين ۽ اجائي ڏيکيه تي مشتمل آهن، جن ۾ رُجهي پوڻ سان اصل مقصد فوت ٿيو وڃي.

¹ اهڙن حاشين ۽ شرحن لاءِ بروڪلمان جو ”تاريخ الادب العربي“ 6 جلد پڙهڻ گهرجي، جيڪو اصل جرمن ٻولي ۾ بروڪلمان جوڙيو هو بعد ۾ انجو عربي ترجمو ٿيو.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ انهن ڳالهين کي سامهون رکي، مروج نصاب ۾ هيٺين ريت اصلاح ڪئي:

1- علم الحديث

مٿي لکي آيا آهيون ته: صحاح ستہ¹ طحاوي²، مؤطئين³ ۽ شمائل⁴ جيڪي هن وقت نصاب ۾ پڙهايا وڃن ٿا، سي درس نظامي (جيڪو علامہ نظام الدين سہالوي ت 1161ھ تيار ڪيو هو) ۾ شامل ڪونه هئا، علم الحديث ۾ فقط ”مشڪوة المصابيح“ (للخطيب التبريزي ت 740ھ) پڙهايو ويندو هو پر ان کان اڳ ستين کان ڏهين صديءَ تائين، (خود مخدوم جعفر جي دور تائين) حديث ۾ صرف ٻه ڪتاب پڙهايا ويندا هئا، 1- مشارق الانوار 2- مصابيح السنة (مشڪوة المصابيح جو بڻ بنياد). مخدوم محمد معين ٺٽوي (وفات 1161ھ) پڻ اهڙي شڪايت ڪئي آهي، لکي ٿو: وان بلاد السند والهند من هذا الخطب عارية..... وصار قصاري امرهم في ذلك مشڪوة المصابيح فلم ترفي اكثر من خمسين عالما من حاز الصحيحين منہم اتماماً⁵ [هند ۽ سنڌ جا ملڪ انهيءَ (سنڌ) کان خالي آهن..... وڌ ۾ وڌ انهن جي موڙي ”مشڪوة“ آهي، 50 عالمن ۾ به ڪو هڪ اهڙو عالم نه ڏسندڙ، جنهن صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم پوري طرح پڙهي هجي.]

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ انهيءَ کي محسوس ڪيو ۽ انهيءَ ڪميءَ کي پورو ڪرڻ لاءِ سندس نظر پنهنجي استاد علامہ علي متقي

¹ صحاح ستہ (يعني حديث جا 6 عدد صحيح ڪتاب) هي آهن: 1- الجامع الصحيح للامام البخاري (ت 656ھ) 2- ڪتاب الصحيح للامام مسلم بن الحجاج (ت 261ھ) 3- ڪتاب السنن لابي داؤد السجستاني (ت 275ھ) 4- الجامع للامام الترمذي (ت 279ھ) 5- ڪتاب السنن للامام النسائي (ت 303ھ) 6- ڪتاب السنن لابن ماجه (ت 273ھ)

² ڪتاب جواصل نالو ”شرح معاني الآثار“ آهي، مصنف امام ابو جعفر احمد بن محمد طحاوي (ت 321ھ)

³ مؤطئين مان مراد ٻه ڪتاب آهن: 1- مؤطا الامام مالڪ (ت 179ھ) 2- مؤطا الامام محمد (ت 189ھ)

⁴ شمائل النبي صلي الله عليه وسلم، امام ترمذي (ت 279ھ) جو تصنيف ٿيل آهي.

⁵ مخدوم معين ٺٽوي ”دراسات اللبيب“ عربي سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي ڇاپو اول 1957 ص 4

هنديءَ (ت 975هـ) جي ڪتاب ”ڪنز العمال في سنن الاقوال والافعال“ تي پڻي، جنهن ۾ مصنف موصوف، پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جون قولِي ۽ فعلي 46180 حديثون گڏ ڪيون آهن، (اهو ڪتاب هن وقت فهرست سوڌو ۱۸ ٽلهن جلدن ۾ شايع ٿيل آهي) ظاهر آهي ته ايڏو ڪتاب، نصاب ۾ ڪيئن ٿو شامل ڪري سگهجي! مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ الله عليه انکي مختصر ڪيو ۽ انهيءَ مختصر جو نالو رکيائين ”منهج العمال“، مقصد هيءُ هو ته ”مشڪوة“ سان گڏ هيءُ ڪتاب به مدرسن ۾ پڙهايو وڃي، جيئن حديث بابت مٿي ذڪر ڪيل ڪوٽ کي پورو ڪري سگهجي.

ممڪن آهي ته مخدوم جعفر بوبڪائي، عربستان کان واپسيءَ بعد ”صحيح سنن“ جو درس به شروع ڪيو هجي، ڇو ته عربستان ۾ مشهور محدثن (جهڙوڪ محمد بن ابي الحسن البڪري، علامه ابن حجر الهيتمي) وٽ حديث جي سند حاصل ڪري آيو هو، پر اهڙي ثابتي لکت ۾ ڪانه ٿي ملي.

مخدوم جعفر بوبڪائي، مروج نصاب اندر علم الحديث لاءِ هڪ نوان پيدا ڪئي. هن ڏٺو ته سنڌ يا هند اندر ڪيترا ماڻهو موضوع يا جزئي ۽ ڪمزور روايتون بيان ڪن ٿا، يا دليل طور استعمال ڪن ٿا. ڇا ته ڇڏا وعظ ڪرڻ مهل خود علماء ڪرام به اهڙين حديثن جو سهارو وٺن ٿا، جن جو بڻ بنياد ئي ڪونه آهي، حالانڪ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته:

من ڪذب علي متعمدا فليتبوء مقعده من النار¹

[جيڪو شخص ڄاڻي وائي مون تي ڪوڙ ويٺو هجي، اهو پنهنجي جاءِ جهنم ۾ تيار سمجهي].

ان ڪري هن موضوع احاديث بابت هڪ اهم ڪتاب ”عجالة الطالبين“ جي نالي سان تيار ڪيو، جنهن ۾ اهڙين حديثن کي گڏ ڪري،

¹ ڪتاب ”الصحيح“ للامام مسلم، مقدم ”سنن ابن ماجه“ ص 5 طبع: وفاقي وزارت تعليم

انهن جي حيثيت پڌري ڪئي. حديث پڙهندڙ شاگردن لاءِ اهو ڪتاب پڙهڻ ضروري هو ۽ ضروري آهي، جيئن هو حديث جي معاملي ۾ محتاط رهن. افسوس جو اڄڪلهه اها ڳالهه محسوس نه ٿي ڪئي وڃي ۽ نه مدرسن جي مروج ”درس نظامي“ ۾ ان بابت ڪو ڪتاب درس طور رکيل آهي. اها ڳالهه مخدوم جعفر بوبڪائيءَ ڏهين صديءَ ۾ محسوس ڪئي هئي ۽ نصاب ۾ شامل ڪرڻ لاءِ اهڙو ڪتاب ترتيب ڏنو.

2- علم العقائد (علم الکلام)

علم العقائد لاءِ اُن وقت نصاب ۾ ”شرح المواقف“، للسيد مير شريف (ت 816هـ) پڙهايو ويندو هو. جيڪو هن وقت 8 جلدن ۾ شايع ٿيل آهي. ۽ ان کانسواءِ عقائد وڪلام بابت لکيل ٻيا سڀ ڪتاب فلسفي ۽ منطقي اصطلاحن سان ڀرپور هئا. هن وقت ۾ عقائد لاءِ ”شرح العقائد“ نالي هڪ ڪتاب درس نظامي ۾ شامل آهي، انجو ابتدائي حصو ائين معلوم ٿيندو جڏهن فلسفو پيو پڙهجي. ”شرح المواقف“ به اهڙن فلسفي مسئلن سان ڀريل هجڻ سان گڏ تمام طويل ڪتاب هو.

مخدوم جعفر بوبڪائي ڏٺو ته فلسفي اصطلاحن شامل ڪرڻ سان، اصل صحيح عقائد سمجهڻ ته سمجهڻ جي ماڳ، پراڻن فلسفيانه غلط نظريا بگاڙ پيدا ٿا ڪن، ان ڪري هن عقائد جي فن ۾ 3 ڪتاب لکيا:

1- ”معاهد العقائد“، جنهن جو پيو نالو ”مکالمات“ رکيائين. اهو هڪ ابتدائي متن آهي، جنهن ۾ عجيب انداز سان عقائد ۽ علم الکلام جا سڀئي مسئلا بيان ڪيا اٿس. ابتدائي شاگردن لاءِ نهايت مفيد آهي ۽ ياد ڪرائڻ جهڙو آهي.

2- انجو شرح ”الاشارات“ جيڪو وچين درجي جي شاگردن لاءِ آهي، مٿين متن جي تشريح ۽ وضاحت تي مشتمل آهي.

3- ”كشف الحق“ (للمصادق المنصف المحق بالدلائل التي هي بالتقدير احري واحق) جيڪو باقاعده ”عقائد ۽ علم الکلام“ جي تفصيلي مسئلن جو ڪتاب ته نه آهي، البتہ عقائد ۽ علم الکلام سان

لاڳاپيل ڳالهين کي عجيب انداز سان بيان ڪري، انهيءَ ميدان ۾ هڪ نواڻ پيدا ڪري ڇڏي اٿس. اسان جي نظر ۾ هيءُ ڪتاب گوياءَ مٿين شاگردن خاطر اختياري مطالعي لاءِ جوڙيو هوائي.

3- تصوف / وظائف

مدرس جي اندر پلي سڀ علوم پڙهايا وڃن، جن ۾ تفسير، حديث، فق وغيره جهڙا علم به اچي وڃن ٿا، پر جيڪڏهن شاگرد ۾ روحانيت، خدا ترسي (خوف خدا)، الله پاڪ ڏانهن رجوع، خدا تي توڪل ۽ ٻين کان استغناء ۽ بي پرواهي نه آهي، ته پوءِ انهن سمورن علمن جي تحصيل بيڪار آهي، چو ته علم جي حاصل ڪرڻ مان مقصد ”رب جي رضا ۽ انسانيت جي خدمت“ آهي. اهي ٻئي ڳالهيون بنا روحانيت، خوف خدا، توڪل ۽ استغناء جي حاصل نه ٿيون ٿي سگهن، انڪري مختلف دورن ۾ مروج نصاب اندران وقت جي ماهرن تصوف جا ڪتاب درس طور رکيا هئا، جيڪي شاگردن کي پڙهايا ويندا هئا. مثلاً: ”عوارف المعارف“ شيخ سهرورديءَ جو ۽ ”فصوص الحڪم“ ابن عربي جو جيڪي ستين صدي کان وٺي ڏهين صديءَ تائين رائج نصاب ۾ شامل هئا.¹ پر ”عوارف المعارف“ تمام ڊگهو ڪتاب هو جڏهن ته ”فصوص الحڪم“ تمام ڏکيو ڪتاب هو.

مخدوم جعفر بوبڪاڻيءَ انهيءَ ضرورت کي شدت سان محسوس ڪيو. درس بوبڪاڻي ۾ هن هڪ اهڙي مختصر ۽ آسان ڪتاب جو اضافو ضروري سمجهيو جيڪو رجوع الي الله (خدا تعاليٰ ڏانهن توجها) ۽ توڪل سيکاري، روحانيت سمجهائي ۽ مٿين ڪتابن جو متبادل بڻجي، ان ڪري هن ”ارشاد الصادقين“ جهڙو بهترين ڪتاب ٺاهيو جنهن ۾ هن تصوف جا اصطلاح لکڻ سان گڏ خدا ڏانهن ويجهي ٿيڻ جا طريقا، سلوڪ جي ڪيفيت ۽ غير الله کان بي پرواهي لاءِ مناسب اقدام بيان ڪيا. ان سان گڏ مسنون وظيفا ۽ دعائون به لکيون، جنهن سان خدا

¹ پروفيسر سيد محمد سليم ”هندو پاڪستان مين مسلمانون کا نظام تعليم و تربيت“ اداره تنظيم اساتذہ پاڪستان 1993ع ص 104

ڏانهن متوجہ ٿي سگهجي، ان سان علم جو اصل مقصد حاصل ٿي پوندو.

4- اصول تعليم

اڄڪلهه مدارس جي اندر مروج نصاب ۾ تعليم جي طريقي، تحصيل جي ضابطن، آداب، استادن ۽ شاگردن لاءِ علم جي ميدان ۾ لازمي ڳالهين ۽ تحصيل سان لاڳاپيل مسئلن جي سمجهڻ لاءِ صرف ”تعليم المتعلم وطريق التعليم“ رکيل آهي، جيڪو شيخ برهان الدين زرنوجيءَ جو تصنيف ٿيل آهي، سو به عموماً ڪونه پڙهايو ويندو آهي ۽ نه وري اهو ڪتاب خود ملا نظام الدين سهالوي يا عبدالحڪيم سيالڪوٽيءَ پنهنجن نصابن ۾ مقرر ڪيو هو.

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ کي انهيءَ جي اهميت جي خبر هئي، هو سمجهي پيو ته مدرسن اندر جيترا به ڪتاب پڙهايا وڃن ۽ علوم حاصل ڪيا وڃن، پر جيستائين تعليم جي اصولن ۽ تحصيل جي ضابطن جي سڌ نه آهي ۽ جيستائين استادي ۽ شاگرديءَ جي آداب جي ڄاڻ نه آهي، ته پوءِ اهڙي تعليم مان ڇا فائدو؟ انهيءَ ڪري هن انهيءَ فن ۾ ٻه ڪتاب جوڙيا، جيئن مدرسن ۾ پڙهايا وڃن.

1- ”نهج التعلم“ عربي

2- ”حاصل النهج“ فارسي، جيڪو مٿين ڪتاب جو فارسي ۾ اختصار آهي، ”نهج التعلم“ هن وقت اسان جي سامهون نه آهي، پر ان جي قدر و قيمت جي خبر اسان کي ان جي فارسي اختصار ”حاصل النهج“ مان ئي پئجي وڃي ٿي، جيڪو درحقيقت ”نهج التعلم“ لاءِ ”مشتي نمونو از خروار“ جي حيثيت رکي ٿو.

”نهج التعلم“ مٿين درجي جي طالبن لاءِ ۽ ”حاصل النهج“ هيٺين درجي جي شاگردن لاءِ جوڙيو اٿس. ”حاصل النهج“ جي مقدمه ۾ لکي ٿو ته:

پس چو در طريق تعليم ڪتاب ”نهج“ | جڏهن تعليم بابت ”نهج التعلم“ ناهيم
التعلم“ را مرتب ساختم باز خلاصه | ته وري انجي خلاصي طور هيءُ ڪتاب

جوتڙي انجو نالو ”حاصل النهج“ رکيم جيئن هر ابتدائي شاگرد هن اختصاري واقفيت حاصل ڪري تعليم بابت بصيرت حاصل ڪري.	مقاصد آن جدا ساختم ونام آن ”حاصل النهج“ داشتم تاهر مبتدي که برين مجمل واقف شود درراه تعلم اورا نيز بصيرت کامل حاصل بود¹

5- اصول فقہ

علم الفقہ لاءِ علم ”اصول الفقہ“ ڪيترو ضروري آهي؟ ان کان هر ڪو آگاه آهي. علم ”اصول الفقہ“ ۾ فقهي مسائل جي استنباط جا قواعد ۽ اصول بيان ڪيا ويندا آهن. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ ابتدائي شاگردن لاءِ ان فن ۾ ”تهذيب الاصول“ نالي ڪتاب ”متن“ طور لکيو. جنهن جو اڳتي هلي شرح ڪيائين. ان جو نالو رکيائين. ”تقريب الوصول الي تهذيب الاصول“. شايد هيءَ شرح مٿين طالب العلمن لاءِ ترتيب ڏنائين.

6- منطق

منطق ۾ ڪافي ڪتاب داخل درس هئا، مثلاً: ”رساله شمسية“، ”قطبي“ وغيره، پر انهن مان ڪوبه اهڙو ڪتاب ڪونه هو جيڪو هڪ ابتدائي متن جو ڪم ڏئي، جنهن کي ابتدائي شاگرد برزيان ياد ڪن ۽ اڳتي هلي وڏن ڪتابن ۾ اهو متن سندن لاءِ پيڙه جو پٿر ثابت ٿئي. مخدوم جعفر بوبڪائيءَ انهيءَ ضرورت کي محسوس ڪندي هڪ تمام مختصر متن (علم المنطق) تيار ڪيو جنهن جو وري شرح لکيائين ۽ ان تي ”معونه المبتدي“ جهڙو من موهيندڙ نالو رکيائين. ان کان علاوه علم المنطق ۾ ”مفيد المنطق“ به جوڙيائين.

7- علوم بلاغت

علم المعاني، علم البيان ۽ علم البديع، ٽئي ”علوم البلاغت“ چورائجن ٿا. مدارس ۾ رائج علوم البلاغت ۾ ”تلخيص المفتاح“ للقرظيني (ت 739 هـ). ”مختصر المعاني شرح التلخيص“ ۽ ”مطول

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي ”حاصل النهج“ فارسي دانشگاه سنڌ 1949ع ص 1

شرح التلخيص“ (بئي علامه سعدالدين تفتازاني ت 792ھ جا) شامل درس هئا. ”تلخيص المفتاح“ جهڙو دقيق ڪتاب ڪنهن به لحاظ کان ابتدائي شاگردن لاءِ مناسب نه هو ان ڪري تلخيص جي متبادل طور هن ”بنية البيان“ نالي مختصر متن ٺاهيو جنهن ۾ 6 صفحن اندر¹ علم المعاني، علم البيان ۽ علم البديع جا سمورا ضروري اصطلاح آڻي ڄڻ ته درياءَ کي ڪوٺري ۾ بند ڪيو اٿس. اهو صرف هن لاءِ ته، ابتدائي شاگرد اهي اصطلاح سولائي سان بر زبان ياد ڪري سگهن، جيئن اڳتي هلي ان فن جي وڏن ڪتابن ۾ کين آساني ٿئي.

ان کانپوءِ مخدوم وچين درجي وارن شاگردن لاءِ (۽ مٿين شاگردن لاءِ پڻ) ”بنية البيان“ جو شرح ”بيان البنية“ تصنيف ڪيو جنهن ۾ مٿين مختصر متن جي تشريح طور انهن تنهي علمن جا مسائل اچي وڃن، ۽ شاگرد خواه مخواهه عبارتي ۽ لفظي جهڳڙن ۾ الجهي، اصل مقصد کان نه ٽڙي وڃن (جيئن ”مختصر المعاني“ ۽ ”مطول“ ۾ آهي). علوم البلاغة جا مسائل جڏهن اچي وڃن ته، پوءِ وڃي ڪو شاگرد ڀلي ”مختصر المعاني“ يا ”مطول“ پڙهي ته پڙهي.

8- علم الصرف

انهيءَ دور ۾ علم صرف ۾ ٻين ڪتابن سان گڏ ”ميزان الصرف“ وڏي شوق سان پڙهايو ويندو هو. مخدوم صاحب کي انجي اهميت جو اندازو هو ان کي نصاب مان خارج نه ڪيائين، پر انجو شرح لکيائين، جنهن ۾ بنا ڪنهن تطويل (ڊيگهه) جي صرف مسئلن جي تشريح اچي ٿي وڃي، علم صرف جو مقصد فوت نه ٿو ٿئي.

9- علم النحو

نحو ۾ ان وقت ”مصباح“، ”لب اللباب“، ”ڪافيه“ ۽ ”شرح جامي“، نصاب ۾ پڙهيا ويندا هئا، مبتدي (ابتدائي) شاگردن لاءِ ”ڪافيه“ جهڙو

¹ مڪتبہ معروفه مٽياري وارو نسخو صرف 6 صفحن تي مشتمل آهي، جڏهن ته سنڌالاجي وارو نسخو ڪجهه وڌيڪ صفحا رکي ٿو. عبدالله.

ڪتاب سمجھڻ آسان نه هو بلڪ متوسط شاگردن لاءِ به درحقيقت دقيق ۽ ڏکيو هو انڪري ابتدائي شاگردن لاءِ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ ”بداية النحو“ (ابتدائي نحو) نالي هڪ ڪتاب لکيو پوءِ ان جو اختصار ”منتخب بداية النحو“ جي نالي سان ٺاهيائين. وچين درجي وارن لاءِ ”اهم النحو المعروف بكلماتيه“ نالي ڪتاب لکيو جيئن ڪافي جو متبادل بڻجي. پوءِ وري ”اهم النحو“ جو شرح به لکيائين جنهن جو نالو ”المهم في شرح الهم“ آهي. جيئن ”الاهم“ جي سمجھڻ ۾ آساني ٿئي. البته مٿئين درجي وارن شاگردن لاءِ جيئن ”شرح جامي“ (الفوائد الضيائية) بلڪل مناسب هو ان ڪري ان کي برقرار رکيائين. باقي مسئلو هو ان جي دقيق مقامات جي تشريح جو سو مخدوم صاحب، شرح جامي جي اهڙن ڏکين عبارتن کي حل ڪرڻ لاءِ، انهيءَ تي ”حواشي“ لکيا.

”ڪافي“ لاهن الحاجب کي به پنهنجي جڳهه تي هڪ اهميت حاصل آهي، ان ڪري مخدوم جعفر ان کي به بلڪل نظر انداز نه ڪيو. چوڻ ته ”شرح الجامي“ ”ڪافي“ جو ئي شرح آهي، جيڪو علامه عبدالرحمن جامي 898ھ ۾ لکيو هو. ”شرح جامي“، ”ڪافي“ جو حامل المتن (متن سموئيندڙ) شرح آهي، جنهن ۾ ڪافي به اچي وڃي ٿي.

10 ۽ 11- علم العروض ۽ علم القافية

شاعريءَ جي وزنن بحرن ۽ شاعري جي قوائين سان واسطو رکندڙ ”علم العروض“ ۽ شعر جي پڇاڙيءَ (قافية) سان تعلق رکندڙ ”علم القافية“ بابت انهيءَ دور ۾ ڪوبه ڪتاب داخل درس نه هو حتيٰ ڪه اڳتي هلي علامه سيالڪوٽيءَ (ت 1067ھ) پنهنجي درس ۾ ۽ علامه نظام الدين سهالوي (ت 1161ھ) به درس نظاميءَ ۾ انهن ٻنهي فنن لاءِ ڪوبه ڪتاب مقرر نه ڪيو هو¹

مخدوم جعفر ڏٺو ته شعر و شاعري، علماء جو خاص مشغلو رهيو آهي خصوصاً سنڌ ۾ ڪيترا شاعر پيدا ٿيندا رهن ٿا، جيڪڏهن شاگردن کي ”علم العروض“ يا ”علم القافية“ نه پڙهائبو هوانهن ٻنهي علمن جي عين ۽ قاف کان به واقف نه

¹ هن وقت مروج درس نظامي ۾ انهن علمن ۾ به ڪتاب داخل درس آهن ”الڪافي“ ۽ ”محيط الدائرة“.

هوندا، ت انهن ۾ شعر ٺاهڻ يا ٻئي جي شعر پڙهڻ/ سمجھڻ جي صلاحيت ڪيئن پيدا ٿيندي انڪري مخدوم صاحب انهن ٻنهي فنن ۾ گڏيل ٻه ڪتاب جوڙيا، جيئن درس (نصاب) بوبڪائي جو حصو بڻجي نصاب اندر هڪ نواڻ پيدا ڪن:

1- "العراضه في علم العروض والقافيه":

جنهن ۾ ٻه باب آهن. هڪ باب "علم العروض" جو ۽ ٻيو باب "علم القافيه" جو. اهو ڪتاب شاگردن جي وچين طبقي لاءِ آهي، ڇو ته ابتدائي شاگردن کي اهي ٻئي علم سمجھڻ تمام ڏکيا لڳندا.

2- "عرض العراضه"، جيڪو مٿئين ڪتاب جو شرح آهي، ۽ اهو شرح مٿئين درجي وارن شاگردن لاءِ آهي.

اها هئي درس بوبڪائي (نصاب بوبڪائي) جي هڪ جهلڪ. هيٺ اسان نصابن تي مشتمل 3 نقشا پيش ڪريون ٿا:

- 1- ائين، نائين ۽ ڏهين صديءَ ۾ مروج نصاب تعليم جو نقشو
- 2- مخدوم جعفر بوبڪائي طرفان، نصاب طور شامل ڪرڻ خاطر تصنيف ڪيل ڪتاب (مخدوم صاحب جو اصلاحي نصاب).
- 3- مروج نصاب ۾ مخدوم صاحب جي ترميم بعد جيڪو نصاب وڃي بيٺو ان جو نقشو.

ياد رهي ته اهي نقشا ۽ اهو تفصيل مخدوم جعفر بوبڪائي بابت اسان تائين پهتل معلومات، سندس مليل يا معلوم ٿيل تصنيفات جي آڌار تي ٺاهيو ويو آهي. ممڪن آهي ته ان کان وڌيڪ ٻيا ڪتاب به نصاب ۾ شامل ڪرڻ لاءِ هن ٺاهيا هجن، پر اسان تائين نه پهتا آهن. باقي نصاب ۾ شامل ڪرڻ کانسواءِ لکيل مخدوم صاحب جا ٻيا ڪتاب به جام آهن، جن جو تفصيل مخدوم صاحب جي تصنيفات جي بيان ۾ اچي چڪو آهي.

اٺين کان ڏهين صدي تائين مروج نصاب جو نقشو

(جنهن ۾ وقت بوقت ٿوري ٿوري تبديلي/غير قرار ٿيندي رهي)

نمبر	علم / فن	ڪتاب
1	تفسير:	بيضاوي، مدارڪ، ڪشاف (بعض مقامات).
2	حديث:	مشارق الانوار ۽ مصابيح السنة.
3	عقائد:	شرح المواقف.
4	فقه:	كنز الدقائق، شرح وقايه ۽ هدايه.
5	اصول فقه:	المنار.
6	تصوف:	عوارف المعارف ۽ فصوص الحڪم.
7	علوم بلاغت:	تلخيص المفتاح، مختصر المعاني ۽ مطول.
8	صرف:	ميزان الصرف، منشعب، شافيه ۽ صرف مير.
9	نحو:	مصباح، ڪافيه، شرح الجامي علي الڪافيه المعروف بالفوائد الضيائيه.
10	منطق:	رساله شمسيه، قطبي.
11	ادب:	مقامات حريري.
12	فرائض:	سراجي.

درس بوبکائي جواجمالي نقشو

(صرف اهي علم يا ڪتاب جيڪي مخدوم صاحب اضافو ڪيا (يا متبادل طور مقرر ڪيا)

نمبر	علم/فن	ڪتاب
1	حديث:	1 منهج العمال مختصر كنز العمال. 2 عجلة الطالبين.
2	عقائد:	3 معاهد العقائد المعروف بالمكالمات. 4 الاشارات لحل معاهد العقائد. 5 كشف الحق.
3	تصوف:	6 ارشاد الصادقين.
4	اصول تعليم:	7 نهج التعلم. 8 حاصل النهج.
5	علم اصول الفقه:	9 تهذيب الاصول. 10 تقريب الوصول شرح تهذيب الاصول.
6	منطق:	11 مفيد المنطق. 12 معونة المتبدي.
7	علوم بلاغت:	13 بنية البيان. 14 بيان البنية.
8	صرف:	15 شرح ميزان الصرف.
9	نحو:	16 بداية النحو. 17 منتخب بداية النحو 18 أَهَمُّ النحو المعروف بالكلماتية 19 المهر في شرح الاهر 20 شرح الفوائد الضيائية
10	علم العروض والقافية:	21 العراضة في علم العروض والقافية. 22 عرض العراضة
11	فرائض:	تحصيل الكفاية

مخدوم جعفر بوبڪائي جي ترميم بعد نصاب جي شڪل

هيئن وڃي پيئي:

نمبر	علم/فن	ڪتاب
1	تفسير:	بيضاوي، مدارڪ للنسفي، ڪشاف للزمخشري
2	حديث:	مشارك الانوار مصابيح السنة، منهج العمال، عجاله الطالبين (پئي بوبڪائي جا)
3	فقه:	ڪنز الدقائق للنسفي، شرح الوقايع هدايه للمرغيناني
4	اصول فقه:	المنار للنسفي، تهذيب الاصول ۽ تقريب الوصول في شرح تهذيب الاصول (پئي بوبڪائيءَ جا)
5	عقائد:	معاهد العقائد الاشارات شرح معاهد العقائد ۽ كشف الحق (اختياري مطالعي لاءِ) (پئي بوبڪائيءَ جا)
6	تصوف:	ارشاد الصادقين للبوبڪائي
7	اصول تعليم:	حاصل النهج ۽ نهج التعلم (پئي بوبڪائي جا)
8	منطق:	مفيد المنطق معونة المتبدي للبوبڪائي ۽ قطبي
9	صرف:	صرف مير، ميزان الصرف، منشعب، شرح ميزان الصرف للبوبڪائي ۽ شافيه
10	نحو:	بداية النحو، منتخب بداية النحو، اهم النحو ۽ المهم في شرح الاهم (چارئي بوبڪائيءَ جا)، شرح الجامي، حواشي شرح الجامي للبوبڪائي (مطالع لاءِ)
11	علم العروض و:	العروض في علم العروض والقافيه، عرض العراضه (پئي بوبڪائيءَ جا)
12	علوم البلاغة:	بنية البيان، بيان البنية (پئي بوبڪائيءَ جا) ۽ مختصر المعاني للتفتازاني
13	ادب:	مقامات للحريري
14	فرائض:	تحصيل الكفاية (بوبڪائي جو) ۽ سراجي

مٿي ذڪر ڪيل علمن کان سواءِ مخدوم جعفر بوبڪائي رحمۃ

الله عليه ٻين علمن کي به نصاب ۾ شامل ڪيو هوندو مثلاً؛ رياضي، طب، علم الميقات والجهات، علم الحساب، پر معلوم نه ٿي سگهيو ته انهن علومن ۾ هو ڪهڙا ڪتاب نصاب ۾ رکي ٿو؟ رڳو ٻين عالمن جا تصنيف ٿيل يا پنهنجا تصنيف ٿيل ڪتاب به شامل ڪيا هونئن؟

انهيءَ ڳالهه جي، تصديق ”حاصل النهج“ جي پنجين فصل مان ٿئي ٿي، جنهن جو خلاصو ”نصابي ڪتابن پڙهائڻ جي ترتيب“ جي عنوان سان ڏنو وڃي ٿو:

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ وٽ

نصابي ڪتابن پڙهائڻ جي ترتيب

مخدوم جعفر بوبڪائي، هڪ ماهر تعليم هو سندس تيار ڪيل نصاب جو بيان مٿي اچي چڪو آهي. پر اصل ڳالهه هيءَ هئي ته ان نصاب ۾ شامل ڪتابن کي ڪهڙي ترتيب سان پڙهائجي؟ جيئن ته مخدوم جعفر بوبڪائي، ماهر تعليم ۽ ماهر نصاب هجڻ سان گڏ ماهر نفسيات به هو انڪري هن شاگرد جي ننڍپڻ کان وٺي وڏي ٿيڻ تائين، جِبلِي ۽ ذهني لاڙن کي سامهون رکي، انهن علومن ۽ ڪتابن کي پڙهائڻ جي هڪ ترتيب رکي هئي، جنهن جي وضاحت پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب ”حاصل النهج“ جي پنجين فصل ۾ ڪري ٿو لکي ٿو ته:

پس مبتدي را اولاً تلقين عقائد
ڪند، بعده تعليم مسائل پنج
اركان اسلام بطريق اجمال وتقليد
ڪند وامر ڪند اورا بقرآن خواندن
و بحفظ وتجويد آن ويابد که بعد
ازان در ايام صغرش يادگيراند
عبارت يک ڪتاب وسط مجرد
درفقه همچنين در حديث چه که از
آن در همه علم اورا معين ملڪ
گردد ودر همه علم اورا معين باشد،
بعد ازان درهر علم بهمين صورت
يادگيرد محکم ترخيزد.

پوءِ ابتدائي شاگرد کي پهريائين ته
عقيدا سيکاري، ان کانپوءِ اسلام جي
پنجن رڪنن (ڪلم، نماز، زڪوة،
روزو ۽ حج) جي تعليم ڏئي اجمالي
۽ تقليدي انداز ۾ ۽ کيس قرآن پڙهڻ
جو حڪم ڪري ۽ قرآن تجويد سان
گڏ ياد ڪرڻ لاءِ چوي، ان کانپوءِ
(استاد کي) گهرجي ته شاگرد کي ننڍپڻ
۾ فقہ جي ڪنهن وچڙي ڪتاب
جي عبارت ياد ڪرائي ڇڏي، اهڙي
طرح حديث به چو ته ان طريقي سان
جواني ۾ خواه پوڙهپ ۾ ملڪو پيدا
ٿيندو ۽ اهو طريقو ان شاگرد لاءِ
سمورن علمن ۾ مددگار ثابت ٿيندو،
ان کانپوءِ هر علم ۾ اهڙو طريقو اختيار
ڪري، نهايت پختو ٿي ويندو.

ان کان پوءِ ادبي علوم ان کي سيکاري، جن جي تدريس ۾ شروعات، ”صرف ۽ نحو“ سان ڪري ۽ ڪجهه لغات ۽ ان جا قاعدا به سيکارس.

”علم صرف“ ۾ ڪو ننڍو ڪتاب مثال طور مير سيد شريف جرجاني جو فارسي ۾ لکيل صرف مير نحو کان اڳ ضرور هجي، انهن ٻنهي علمن (صرف ۽ نحو) ۾ ڪماليت جو حصول، ٻنهي علمن کي گڏي حاصل ڪرڻ تي آهي. اهڙي طرح سمورا ادبيات بلڪه سمورا علم. (شاگرد کي) گهرجي ته پهريائين نئين رسالن، متن ۽ مختصر ڪتابن جي تحصيل (پڙهڻ/ياد ڪرڻ) جو اهم ڪم ڪري، ان کانپوءِ هر هڪ فن ۾ ڪو وڏو ڪتاب يا ڪو شرح پڙهي ڇڏي.

ان کانپوءِ ٽئين درجي ۾ بلاغت سان واسطو رکندڙ علمن (معاني، بيان ۽ بديع) ۽ ان جي ذيلي علمن مثلاً ”عروض“ ۽ ”قافيه“ جي تحصيل ڏانهن متوجه ٿئي.

پڙهڻ، يعني تحصيل دوران اهو مناسب ٿيندو ته ڪڏهن ڪڏهن وعظ ۽ نصيحت جون ديني

بعده علوم ادبيه را بوي تعليم دهد پس در درس ابتداء بصرف ونحو و چيزي از جزئيات لغت وقواعد آن ڪند.

واز صرف مقدار فارسي مير سيد شريف جرجاني مثلاً پيش از نحو فراگيرد و ڪمال هر يك از اين دوميسر نيست مگر به يڪديگر. بهمين طور است ادبيات بلڪه جميع علوم ويابد ڪه اولاً اهتمام بتحصيل رسائل ومتون مختصرات نمايد وبعد ازان اڪتفاء ڪند بيڪ مطول يا شرحش درهرفني.

بعده در مرتبه ثالثه متوجه شود بعلم بلاغت با توابع ومتممات آن چون عروض وقافيه

و در وقت اشتغال بايد ڪه گاهي گاهي سخنهائي وعظ ونصيحت در دين شنيده باشد

ڳالهيون به (ڪنهن وعظي يا بزرگ وٽان) ٻڌي.

ان درميان جيڪڏهن رياضي جا ابتدائي مسئلا ۽ منطق جا بنيادي اصطلاح مٿين شرطن مطابق پڙهي وٺي، ته اهو طريقو مددگار ثابت ٿيندو. ان ۾ ڪو عيب نه آهي.

ان کان پوءِ چوٿين درجي ۾ پوري طرح (ٻين علمن کي ڇڏي) حديث، تفسير، فقهي مسائل ۽ علم الميراث ۾ مشغول ٿي وڃي، فقهي ۽ ميراڻي مسائل ۾ سندس اشتغال ان درجي ۾ محض تقليدي هوندو (تحقيقي نه).

ان کانپوءِ پنجين درجي ۾ علم الکلام (عقائد) ۽ اصول الفقہ ڏانهن متوجہ ٿئي.

ڇهين درجي ۾ فقہ جا مدلل ڪتاب (اهڙا ڪتاب جن اندر تحقيقي انداز ۾ دليلن سان فقهي مسئلا سمجهايل هجن) پڙهي ۽ طب، تشريح الاعضاء، علم الميقات والجهات جهڙن علمن جي تحصيل ڪري ۽ اهو مناسب ٿيندو ته علم الحساب (رياضي) کي علم الفرائض ۽ علم الميقات والجهات کان اڳ ۾ پڙهي وٺي.

وڊر اثناء آن اگر اندڪي از مقدمات رياضي وامهات مسائل منطق به ادای شروط سابقه بدست آرد، پس معین ست و عیب نه دارد.

وبعد ازان در مرتبه رابعه اشتغال نماید بطریق استیعاب اوقات بعلمور حدیث و تفسیر بمسائل فقه و فرائض بطریق تقلید محض.

وبعدہ در مرتبه خامسه توجه بکلام و اصول فقه ڪند.

و در سادسه بکتاب فقه مدلل و بطب و تشریح و علم الميقات و جهات و باید که علم الحساب مقدم سازد بر علم فرائض و علم ميقات و جهات¹

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي "حاصل النهج" فارسي طبع دانشگاه سبند 1969ع فصل پنج ص 14 ۽ 15.

درس بوبڪائي لاءِ مخدوم جعفر بوبڪائي طرفان ٻڌايل ۽ سمجهايل انهيءَ ترتيب مان هيٺيان نتيجا ۽ فائدا معلوم ٿين ٿا:

1- مختصر متن جو حفظ

هر هڪ علم ۽ فن ۾ ڪو به هڪ مختصر ڪتاب ياد ڪرائي ڇڏجي (مثال طور: فقہ ۾ ”قدوري“، نحو ۾ ”بداية النحو“ للبوبڪائي، صرف ۾ ”ميزان الصرف“، منطق ۾ ”معونة المبتدي“ للبوبڪائي وغيره) ان سان ڇا ٿيندو ته اڳتي هلي شاگرد لاءِ انهيءَ فن ۽ علم ۾ ترقيءَ جا دروازا ٽٽي پوندا ۽ اڳتي جيڪي به ڪتاب پڙهندو آسانيءَ سان سمجهندو به ويندو ۽ اُهي ڪتاب گويا ڪه سندس پڙهيل مختصر ڪتاب لاءِ شرح (باثلاز) ثابت ٿيندا.

2- نصاب بوبڪائي ۾ وڌيڪ چئن علمن جي شموليت

مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، نصاب ۾ مٿي بيان ڪيل 15 علمن کان سواءِ ٻيا 4 علم به شامل ڪيا هوندا، پر انهن علمن ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب مقرر ڪيا هونئن؟ ان بابت يقين سان ڪجهه نٿو چئي سگهجي تنهنڪري انهن جا نالا، مٿين ڏيکاريل جدول ۽ نقشي ۾ نه اچي سگهيا آهن. اهي 4 علم هي آهن:

(1) علم الحساب

”علم الحساب“ جنهن کي ”علم العدد“ به چئبو آهي، سو ”علم رياضيءَ“ جو هڪ شعبو آهي. علوم رياضيہ چار آهن: هندس، هيٺ، حساب ۽ موسيقي. علم الحساب جي وصف هيءَ آهي ”علم يستعلم منه استخراج المجهولات العديہ من معلومات مخصوصة“. اهڙو علم، جنهن ۾ مخصوص معلومات جي آڌار تي مجهولات عددي حاصل ڪري سگهجن¹.

(2) علم الجهات²

(3) علم الميقات¹

¹ ”خلاصة الحساب“، بهاء الدين عاملي، مطبع مجتبائي دهلي 1927ع ص 5

² علم الجهات، اهڙو علم جنهن ذريعي قبل جو رخ يا ملڪن ۽ شهرن جا طرف معلوم ڪجن.

(4) علم الطب و تشریح الاعضاء²

(3) نصاب بوبڪائي جا مرحليوار ڇهه درجا

مخدوم جعفر بوبڪائي، پنهنجي ترتيب ڏنل نصاب کي ڇهن درجن (مرتببن) ۾ ورهائي ٿو اهو بعيينه اڄ ڪلهه مروج درس نظامي ۾ مقرر ڪيل درجن سان پيٽ ڪائي ٿو ڇو ته هاڻوڪي مروج درس نظامي کي مرحليوار هيٺين درجن ۾ ورهايو ويو آهي.

¹ علم الميقات يا علم المواقيت چئبو آهي، اهڙي علم کي جنهن ذريعي ڏينهن ۽ راتين جا وقت ۽ حالات معلوم ٿين (هو علم يتعرف منه ازمته الايام والليالي واحوالها و كيفية التوصل اليها). ڏسو ڪتاب مفتاح السعادة (طاش ڪبري زاده) ج ۱ بيروت 1985ع ص 359.

² علم الطب چئبو آهي، اهڙي علم کي جنهن ۾ صحت ۽ مرض جي لحاظ کان انساني بدن جو بحث ڪيو وڃي (هو علم يبحث فيه عن بدن الانسان من جهة ما يصح و يمرض) ڏسو ڪتاب "ابجد العلوم" ج 2 نواب صديق حسن خان، مڪتبہ قدوسيہ لاهور ص 353. ياد رهي ته "تشریح الاعضاء" به علم الطب جو هڪ شعبو آهي، جنهن ۾ انساني بدن جي عضون، رڳن، پٺن، هڏن ۽ گوشت جي ترڪيب ۽ جڙاوت جو بحث ڪيو وڃي ٿو (هو علم باحث عن كيفية اجزاء البدن و ترتيبها من العروق والاعصاب والغضاريف واللحم وغير ذلك من احوال كل عضو عضو منه) (ڏسو ابجد العلوم ج 2 ص 149)

مروج درس نظامي جي مرحلي وار ترتيب

نمبر	درجو/مرحلو	درجن ۾ شامل ڪتاب	تعليم جي مدت
1	متوسط	قرآن مجيد ناظره، دينيات، تجويد، بنيادي فقهي مسائل، فارسي جي تعليم ڪريما، نام حق، پندنام گلستان ۽ بوستان وغيره	3 سال
2	الثانوية العامة	ارشاد الصرف، نحو مير، الطريقة الجديدة، شرح مائة عامل، قدوري، هداية النحس زاد الطالبين، علم الصيغ، القراءة الراشده، معلم الانشاء، تفسير پاره عمر، تيسير المنطق ايساغوجي ۽ مرقات وغيره	2 سال
3	الثانوية الخاصة	تفسير القرآن، كنز، كافيه، اصول الشاشي، شرح تهذيب، نفحة العرب، شرح الجامي، شرح الوقايه، نور الانوار قطبي مقامات ۽ دروس البلاغة	2 سال
4	العاليه	مختصر المعاني، آثار السنن، سلم العلوم، هدايه اولين، ديوان المتنبي، معلقات سبع، ديوان الحماس، حسامي، توضيح مع التلويح، هديه سعيديه، ميبني، شرح العقائد، سراجي، ڪتاب الآثار ۽ محيط الدائر وغيره	2 سال
5	العالميه	تفسير البيضاوي، مطول، الفوز الكبير، شرح نخبه الفكر، شرح المقود، مشڪوة، هدايه اخيرين	2 سال

	صحیح البخاري، صحیح مسلم، سنن نسائي، سنن ابی داؤد، سنن ابن ماجه، جامع الترمذی، طحاوی، مؤطا امام مالک، مؤطا امام محمد ۽ شمائل		
1 سال	قاضي مبارک، حمد الله، حاشیہ عبدالغفور، سبع شداد، خلاصہ الحساب، اقلیدس، خیالی ۽ تصریح وغیرہ	درجہ تکمیل	6

هاڻي اچون ٿا جعفر بوبڪائيءَ جي ٺاهيل ۽ ڏسيل نصاب طرف سندس بيان ڪيل طريقي مطابق درس بوبڪائي جي مرحليوار ترتيب هن ريت ٿيندي:

درس بوبڪائي جي مرحليوار ترتيب:

نمبر	درجہ/مرتبہ	درجہ/مرتبہ ۾ رکيل نصابي ڪتاب يا تعليم
1	ابتدائي	تلقين عقائد (عقائد جي تعليم). تعليم ارڪان خمسہ (پنجن رڪنن جي تعليم) ناظرہ قرآن، حفظ القرآن ۽ تجويد.
2	درجہ ثانيہ	فقہ جو ڪو مختصر ڪتاب ياد ڪرڻ (مثلاً مختصر الوقايہ). بدياۃ النحن منتخب بدياۃ النحو للبوبڪائي، حاصل النهج للبوبڪائي، صرف مير منشعب، شرح ميزان الصرف للبوبڪائي.
3	درجہ ثالثہ	بنية البيان، بيان البنية (ٻئي بوبڪائي جا) مختصر المعاني، العراضة في علم العروض والقافيہ، عرض العراضة، مفيد المنطق (ٽئي بوبڪائيءَ جا) رياضي (جو ڪو ڪتاب) ارشاد الصادقين للبوبڪائي، شافيه لابن حاجب، اهم النحو المعروف بالكلماتيه، الفوائد الضيائية المشهور بشرح الجامي (جنهن سان مدد طور مطالعي لاءِ حاشية للبوبڪائي) ۽ مقامات.
4	درجہ رابعہ	تفسير بيضاوي، مدارڪ، بعض ڪشاف، مشارق الانوار مصابيح السنة، منهج العمال، عجالۃ الطالبين (ٻئي بوبڪائيءَ جا)، علم الفرائض (يعني ميراث) ۾ تحصيل الكفايه

		(بوبكاني جو)، كنز الدقائق، شرح الوقايه ۽ معونه المبتدي للبوبكاني في المنطق
5	درجه خامسه	المنار تهذيب الاصول للبوبكاني، معاهد العقائد المشهور بالمكالمات، الاشارات لحل المكالمات، كشف الحق (اختياري مطالعي لاء) (تيئي بوبكانيء جا) قطبي، نهج التعلم للبوبكاني.
6	درجه سادسه	هداين اولين و هدايه اخيرين، طب ۽ تشريح الاعضاء بابت كي كتاب، علم الميقات والجهات ۾ كي كتاب.

4. مخدوم جعفر مرحليوار تعليم جو موجد

ان مان هيءُ به معلوم ٿيو ته مدارس دينيه اندر اڄڪلهه مروج نصاب جا جيڪي 6 مرحلا مقرر ڪيا ويا آهن، اها ڳالهه ڪا نئين ايجاد نه آهي، بلڪ اڄ کان ساڍا چار سؤ سال 450 کن اڳ، مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، تعليمي نصاب جا 6 مرحلا مقرر ڪري، انهيءَ مطابق تعليم جي ورهاست ڪئي هئي، جيئن آسانيءَ سان مطلوب نتيجا حاصل ٿي سگهن.

مخدوم جعفر بوبڪائي جي روشن خيالي ۽ جدت پسندي ۽ تجربتي ڪاريءَ جو واضح دليل آهي ته: جيڪا ڳالهه اسان اڄ محسوس ڪري، اختيار ڪئي آهي، سا مخدوم جعفر بوبڪائيءَ ڏهين صدي هجريءَ اندر ايجاد ڪئي هئي.

5. نصاب ۾ تبديلي ڪري سگهجي ٿي

”حاصل النهج“ جي حوالي سان مٿي ٻڌايل نصابي ۽ تعليمي پاليسيءَ ۾ مخدوم جعفر بوبڪائيءَ، ذڪر ڪيل هر علم ۽ فن ۾ ڪو ڪتاب مقرر ڪونه ڪيو آهي ۽ نه ڪنهن ڪتاب جو نالو ڪنو آهي (سواءِ صرف مير جي جيڪو صرف مثال طور آهي¹) حالانڪ پاڻ هڪ مقرر نصاب جو موجد پڻ آهي، اهو هن ڳالهه جو دليل آهي ته هو انهيءَ بابت وسيع سوچ رکي ٿو. اها هيءُ ته ڪيس يقين هو ته سندس هيءُ ڪتاب ”حاصل النهج“ تاقيامت فائده پوهچائيندو رهندو ۽ ماڻهن لاءِ رهنما ثابت ٿيندو وقت ۽ حالات جي مٽ ست سان نصاب ۾ تبديلي ممڪن آهي، بلڪ ڪن حالتن ۾ ضروري آهي، تنهنڪري هو ڪو به ڪتاب مقرر نه ٿو ڪري، بلڪ اها ڳالهه فائدين جي راءِ تي ڇڏي ٿو ڏئي، ته اهي انهن علمن ۾ ڪو به مناسب ڪتاب مقرر ڪري سگهن، بلڪ ان کان وڌيڪ هيءُ ته نصاب اندر ڪنهن به فن يا علم جو اضافو پڻ وقت جي

¹ مخدوم صاحب جا اتي لفظ هن ريت آهن: از صرف مقدار فارسي مير سيد شريف جرجاني مثلاً
 ڏسو حاصل النهج فصل پنجم.

حالات جي لحاظ سان ڪري سگهن.

مرتب شده نصاب بوبڪائيءَ جو فائدو

مخدوم جعفر بوبڪائي جي ڏسيل ترتيب مطابق تعليم حاصل ڪرڻ ڪيترو قدر مفيد آهي ۽ ان مان ڇا حاصل ٿيندو؟ ان بابت خود مخدوم صاحب، مٿين ترتيب بيان ڪرڻ کانپوءِ فرمائي ٿو ته:

جيڪو شاگرد مٿي ٻڌايل ترتيب جي پوري نموني رعايت ۽ لحاظ ڪندو (يعني انهيءَ مطابق تعليم حاصل ڪندو) ته جلد ئي مقصد حاصل ڪري وٺندو ۽ اميد آهي ته ٻن ٽن سالن جي مختصر مدت ۾ (سٺا نتيجا پسندو).	وهرڪ رعايت تمام ترتيب مذڪور ڪند زود تر بمقصد رسد و اميد ست ڪه درمدي دوسه سال ويرا¹

آخر ۾ مخدوم جعفر بوبڪائي، نصاب جي مذڪور منصوبي جي تڪميل ڪندي لکي ٿو ته:

شاگرد کي گهرجي ته سڄي عمر خواه خواه هر علم جي ڊگهن ڪتابن جي پڙهڻ ۾ خرچ نه ڪري ۽ نه مختصر متون تي ڪفايت ڪري ۽ ان کي گهرجي ته علم تصوف جو ڪواهڙو ڪتاب جيڪو صحيح ۽ ثابت ڳالهين وارو هجي، کڻي ڪري هر روز ٽيپهري کان وٺي مغرب تائين ان جي مطالعي ۾ مشغول رهي.	ويايد ڪه تمام عمر رادر تعلم مطولات متعدده از هر علم صرف نه ڪند و قناعت بمختصرات هر نه ڪند و بايد ڪه از علم تصوف آنچه صحيح وثابت است، اختيار ڪند و هر روز از نماز ديگر تا غروب آفتاب بدو مشغول بود²

¹ مخدوم جعفر بوبڪائي، "حاصل النهج" فارسي - طبع دانشگاه سند 1949ع فصل پنجم ص 15

² مخدوم جعفر بوبڪائي، "حاصل النهج" فارسي - طبع دانشگاه سند 1949ع فصل پنجم ص 15

جعفر بوبڪائي طرفان اختياري مطالعہ خاطر

تجويز ڪيل ڪتاب

مخدوم جعفر بوبڪائي، فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ، تڪميل خاطر عالمن کي هيٺين ڪتابن جي مطالعي جو مشورو ڏئي ٿو بلڪه تاڪيد ٿو ڪري، جيئن انهن ڪتابن جي آڌار تي هو پنهنجي معلومات ۾ اضافو ڪري سگهن ۽ پنهنجي صلاحيت وڌائي سگهن:

- 1- اهي تفسير جيڪي روايات الحديث سان پريور آهن.
- 2- احاديث نبويه جا مجموعا
- 3- ڪتاب المشرق للشيخ جلال الدين السيوطي (ت 911 هـ)
- 4- قواعد الاستقامة للامام ابن تيميه الحراني (ت 728 هـ)
- 5- قواعد الطريقة للشيخ الزروق احمد بن محمد البرنسي (ت 889 هـ)
- 6- ڪتاب التلبيس لابن ابي الدنيا (ت 281 هـ)
- 7- تلبيس ابليس لابن الجوزي ابي الفرج عبدالرحمن بن علي (ت 597 هـ)
- 8- ڪتاب السماع لابن الجوزي (ت 597 هـ)
- 9- المنقذ من الضلال للامام محمد بن محمد الغزالي (ت 505 هـ)
- 10- تهافت الفلاسفة امام غزالي (ت 505 هـ)
- 11- ڪتاب الكفاية في تحصيل الرواية للشيخ ابن الاهل اليمني (ت 855 هـ)
- 12- الرسائل المرضية للشيخ ابن الاهل (ت 855 هـ)
- 13- كشف الغطاء لابن حجر العسقلاني (ت 852 هـ)
- 14- الصواعق المحرقة للشيخ ابن حجر المكي (ت 974 هـ)
- 15- الذب عن القوم للشيخ محمد بن ابي الحسن البكري (ت 994 هـ)
- 16- نصيحة المسلم المشفق سراج الدين القزويني عمر بن عبدالرحمن (ت 745 هـ)

- 17- كتاب في الرد علي المنطق ابي العباس بن المنبر
- 18- الرد علي المنطقيين للامام شيخ الاسلام ابن تيميه (ت 728هـ)
- 19- كتاب المؤكل في الردّ للامام ابي شامة الدمشقي (ت 676هـ)
- الي الامر الاول
- 20- معجم السفر للحافظ ابي طاهر السل في
- 21- كتاب النضار لابي حيان
- 22- كتاب الطبقات للامام النووي (ت 676هـ)
- 23- شرح المذهب للامام النووي (ت 676هـ)
- 24- فتاوي ابن الصلاح
- 25- فتاوي الشيخ القاسم المصري الحنفي (ت 889هـ)
- 26- كتاب زغل العلم للامام الذهبي (ت 748هـ)
- 27- كتاب الطبقات لابن السبكي (ت 771هـ)
- 28- فرائد الفوائد للكمال جعفر الاذفري
- 29- كتاب المهمات لجمال الدين الاسنوي (ت 772هـ)
- 30- كتاب الصلة لابن الزبير
- 31- كتاب ضوء الشمس للشيخ عز الدين ابن جماعة (ت 819هـ)
- 32- الصواعق المرسله للحافظ ابن القيم الشمني (ت 751هـ)
- 33- كتاب الناسخ والمنسوخ لابن الحسن بن الحصار المالكي
- 34- فاضحة الملحدين للشيخ علاء الدين البخاري (ت 841هـ)
- 35- القول المنبي للامام السخاوي (ت 902هـ)
- 36- المقاصد الحسنة للامام السخاوي (ت 902هـ)
- 37- الوجيز للسيوطي (ت 911هـ)
- 38- اللآلي المصنوعة للسيوطي (ت 911هـ)
- 39- عوارف المعارف للسهروردي (ت 632هـ)
- 40- احياء العلوم للغزالي (ت 505هـ)
- 41- كتاب التنوير لابن العطاء (ت 709هـ)

ڪتابيات

(ماخذ۔ ۽۔ مراجع)

مخطوطات:

1. بوبڪائي مخدوم جعفر "ارشاد الصادقين" موجود مولانا عبدالوهاب چاچڙ۔ روهڙي.
2. --- ايضاً۔ استفتاء (في ما تعارف قوم تعليق الطلاق) موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور.
3. --- ايضاً۔ "اقل واعدل كلمات في حكم فصوص الحكم و الفتوحات" موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
4. --- ايضاً۔ "اهم النحو" موجود مڪتبہ جوڻاڻي شريف، وارھ، ضلع لاڙڪاڻو.
5. --- ايضاً۔ "بداية النحو" موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
6. --- ايضاً۔ "البصارة في العمال بالاشارة" موجود همدرڊ يونيورسٽي لائبريري ڪراچي.
7. --- ايضاً۔ "بنية البيان" موجود مڪتبہ معروفه مٽياري سنڌ۔ ۽ سنڌالاجي.
8. --- ايضاً۔ "بيان البنية" موجود درگاه سومراڻي ۽ مڪتبہ محموديه مدينه المنوره.
9. --- ايضاً۔ "البيان المبرم في قول السنود چڙهي او چڙيم" موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور.
10. --- ايضاً۔ "حاصل النهج" فارسي موجود سنڌالاجي.
11. --- ايضاً۔ "الحجة القوية" موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ۽ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
12. --- ايضاً۔ "التنبيق في توقيت المرأة في التطليق" موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور.
13. --- ايضاً۔ "حواشي شرح الجامي" موجود الكبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي كبير سنڌ.
14. --- ايضاً۔ "رسالة في اولوية اخفي الذكر من الجهر" مڪتبہ محموديه۔ مدينه المنوره.
15. --- ايضاً۔ "شرح ميزان الصرف" موجود مڪتبہ معروفه مٽياري ۽

- قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
16. --- ايضاً۔ ”عجالة الراغبين“، (عجالة الطالبين) في انتقاد الحافظين“ موجود درگاه شاه فقيرالله علوي شڪارپور سنڌ ۽ مڪتبہ محموديه مدينه المنوره
17. --- ايضاً۔ ”العراضه“ قلمي، (في علم العروض والقافيه) موجود درگاه شريف پير ڳوٺ سنڌ.
18. --- ايضاً۔ ”عرض العراضه“ موجود درگاه شريف پير ڳوٺ سنڌ.
19. --- ايضاً۔ ”فتح الدارين“ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
20. --- ايضاً۔ ”المهر شرح الاهر“ عربي، مڪتبہ محموديه، مدينه المنوره
21. --- ايضاً۔ ”منتخب بداية النحو“ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو
22. --- ايضاً۔ ”كشف الحق“ (للمصادق المنصف المحق بالادلة التي هي احري واحق) عربي، موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو ۽ مڪتبہ محموديه مدينه المنوره.
23. --- ايضاً۔ ”كمية الواقع“ (في بيان ان الواقع بلفظه طلائف في تعليق السنود كمر هو من الطلقات) موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور.
24. --- ايضاً۔ ”قرنه في حكم الحلف بالمرنه والپرنه“ موجود پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور ۽ مڪتبہ محموديه مدينه المنوره ۽ سنڌ آرڪائيوز ڪراچي.
25. --- ايضاً۔ ”المتانة في مرمة الخزائنه“ موجود سينٽرل لائبريري سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۽ مڪتبہ محموديه مدينه المنوره.
26. --- ايضاً۔ ”معونة المبتدي“ موجود سنڌ آرڪائيوز۔ ڪراچي.
27. --- ايضاً۔ ”معاهد العقائد“ موجود درگاه جوٺاڻي شريف، واره، ضلع لاڙڪاڻه.
28. --- ايضاً۔ ”الاشارات الي المعاهد والمكالمات“ موجود درگاه جوٺاڻي، واره، لاڙڪاڻه.
29. بوبڪائي مخدوم نجم الدين ”ثبات الايمان“ موجود دارالهدى ٺيڙهي ۽ قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
30. --- ايضاً۔ ”رساله در علم نجوم“ موجود درضمن ”لطائف العلوم“ موجود (فوتواستيت) قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
31. البرني شيخ احمد۔ ”سراج الهداية“ موجود درگاه ڪوٽڙي ڪبير ڪنڊيارو.

32. پيرائي مفتي قاضي محمد "مخزن الروايات" موجود درگاه عاليه پير شريف.
33. پنهوراري عبدالقادر۔ "لطائف العلوم"۔ موجود (فوٹو اسٹیٹ) قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
34. نٽوي مخدوم محمد هاشم "بياض هاشمي" عربي، موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
35. ايساً۔۔۔ "بياض هاشمي" عربي، موجود الكبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي ڪبير ضلع نوشهروفيروز.
36. ايساً۔۔۔ "منتخب بياض هاشمي" عربي، موجود درگاه اله آباد ڪنڊيارو.
37. ايساً۔۔۔ "اتحاف الاڪابر بمرويات الشيخ عبدالقادر" قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
38. ايساً۔۔۔ "تمام العناية" موجود مڪتبہ معروفه مٽياري.
39. ايساً۔۔۔۔ "نورالعينين" مڪتبہ درگاه خياري شريف۔
40. دربيلي مخدوم عبداللطيف "رساله في عدم الاشارة في التشهد موجود همدرد لائبريري۔ ڪراچي.
41. ايساً۔۔۔۔ "شرح الجامي محشي بحواشي" موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
42. ايساً۔۔۔۔ "منقح العوامل شرح مائة عامل" موجود مڪتبہ مولانا عبدالوهاب چاچڙ روهڙي.
43. حسين الاديب "شرح ميزان الصرف" مڪتبہ معروفه مٽياري.
44. حصڪفي علاء الدين "درمختار" محشي بحواشي علماء سنڌ، مڪتبہ معروفه مٽياري.
45. سيوستانی مخدوم عبدالواحد "فتاوي واحدي" (بياض واحدي)، عربي، موجود درگاه آله آباد ڪنڊيارو.
46. مخدوم علي گوهر دربيلي، "شجره مخدومان دريبلہ"۔ فارسي - فوٽو اسٽيٽ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
47. صديقي مخدوم غلام حيدر "سڪينه الروح في تذكرة المخدوم نوح" سنڌي، موجود درگاه هالا.
48. قاضي جڳن هندي "خزانة الروايات" الكبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي ڪبير سنڌ.

49. قاضي قاسمائي ”رساله في علم جواز الاشارة في التشهد“ عربي، موجود مولوي عبدالله انڊر پڻو عاقل.
50. ”كحل الجواهر عن احوال الشيخ طاهر“ موجود مڪتبہ مخدوم محمد روشن صديقي، حيدرآباد.
51. گل محمد ميمڻ ”تاريخ بوبڪ“ سنڌي. موجود گل ڪتب خانہ بوبڪ.
52. مخدوم يامين ”بياض مخدوم يامين“ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
53. مشتاق هدايت الله ”المڪتوب الحبيب في سلسلة النجيب“ موجود مڪتبہ معروفه مٽياري.
54. مفتي سعدالله هالائي ”بياض فقہ سعدالله هالائي“ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
55. ”مجموعه فتاويٰ فقہ“ مڪتبہ محمديه، ٽنڊو آدم، سنڌ.
56. ”مجموعه فتاويٰ علماء سنڌ“ موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
57. ”مجموعه فتاويٰ علماء سنڌ“ موجود سردار جهنڊير لائبريري، سردار پور، ميلسي، وهاڙي، پنجاب.
58. ”مرڪبات يوسفی“ ڪاتب: عثمان سومرو ڪنڊيارو 1267ھ موجود عالميه لائبريري سيدو باغ ڪنڊيارو سنڌ.
59. ”مصابح الظلام في الاثمه الكرام“ موجود: الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي ڪنڊيارو.
60. پنهور حاجي (ت 1106ھ) ”دليل الذاڪرين“ فارسي (فوٽو اسٽيٽ) موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.
61. دربيلي رحمت الله سنڌي، ”غايه التحقيق و نهايه التدقيق“ موجود الڪبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي محمد ڪبير، ڪنڊيارو.
62. نوشهراڻي عبدالحی - ”بياض فقهي“ دارالهدی نيٽهي، خيرپور.
63. سيوستانی عبدالواحد - ”بياض واحدي“ - ڪتابخانہ قاضي محمد شوڪت صاحب، هالا.
64. مجموعہ رسائل قلمي ”تحريرات علماء سنڌ“ مخدوم عبدالغني وغيره، قاسميه لائبريري.
65. ”فتح الخلاق في الرد علي عبدالرزاق“ عڪس موجود قاسميه لائبريري ڪنڊيارو.

66. "بیاض محمد عثمان" موجود درگاه الله آباد، کنڊیارو.
 67. بایزید نثوي - "مقاليد الاسلام" قاسمیه لائبرري، کنڊیارو.

چاپي کتاب

عربي کتاب:

1. آجري، ابوبکر بن حسين (ت 260) "اخلاق العلماء" دارالکتاب العربي بيروت
2. ابن جماعة علامہ بدرالدين "تذکرة السامع و المتکلم في آداب العالم و المتعلم" مطبوعہ در ضمن "آداب المتعلمين" بتحقيق احمد عبدالغفور عطار طبع: بيروت 1967ع.
3. ابن حبان ابو حاتم محمد بن حبان البستي (ت 352هـ) "روضة العقلاء و نزہة الفضلاء" دار المعرفة، بيروت، لبنان.
4. ابن حجر حافظ شهاب الدين العسقلاني ت (852هـ) "تهذيب التهذيب" مكتبة دار المعرفة بيروت لبنان.
5. - - - ايضاً - - - "لسان الميزان" ج 1، موسسه علمي، بيروت، طبع سوم 1986ع.
6. ابن حجر شهاب الدين الهيتمي المكي (ت 974هـ) "تحرير المقال" مطبوعہ در ضمن "آداب المتعلمين" بتحقيق احمد عبدالغفور عطار طبع: بيروت 1967ع.
7. - - - ايضاً - - - "الفتاوي الكبرى" جلد اول، طبع دار صادر بيروت.
8. - - - ايضاً - - - "تطهير الجنان و اللسان عن الطعن في معاوية بن ابي سفيان" مطبوعہ مع، "الصواعق المحرقة" طبع: استانبول 1990ع.
9. ابن خلدون المغربي - تاريخ ابن خلدون ج 1 - 2، دارالکتاب الليناني طبع، بيروت 1960ع.
10. ابن خلکان (ت 681هـ) "وفيات الاعيان" ج 5، منشورات شريف رضي، قم ايران طبع: 1364هـ.
11. ابن عبدالبر القرطبي (ت 463هـ) "جامع بيان العلم و فضلہ" طبع: بيروت.
12. ابن كثير حافظ عمادالدين "البداية و النہاية" ج 9، مكتبة المعارف، بيروت طبع: ثالث 1978ع.

13. ابن ماجہ محمد بن یزید قزوینی "سنن ابن ماجہ" وفاقی وزارت تعلیم اسلام آباد 1984ع.
14. ابن منظور المصري (ت 715ھ) "لسان العرب" ج 9، مکتبہ ناشر الادب حوزہ علمی قم ایران.
15. ابن نجم شیخ زین الدین "البحر الرائق" ج 1 - دار الکتب العربیہ المصریہ، قاہرہ.
16. ابن النذیر محمد بن اسحاق "کتاب الفہرست" طبع: نور محمد کارخانہ تجارت، کراچی.
17. ابن الہمام کمال الدین "فتح القدیر شرح الہدایہ" مکتبہ تجاریہ کبری، مصر.
18. ابو خیشمہ حافظ زہیر بن حرب النسائی (ت 234ھ) "کتاب العلم" طبع: قدیمی کتب خانہ کراچی.
19. ابی عطاء السندي "تف من شعرا بی عطاء السندي" سندي ادبي بورڈ حیدرآباد طبع اول 1961ع.
20. اسماعیل پاشا بغداد "ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون" دارالفکر 1982ع.
21. اصطخری ابو اسحاق ابراہیم بن محمد الفارسی "کتاب المسالك والممالك" مکتبۃ الصدر طهران.
22. اہدل، عبدالرحمان بن سلیمان "النفس الیمانی" مرکز الابحاث والدراسات الیمینیہ، صنعاء 1979ع.
23. بخاری محمد بن اسماعیل (ت 256ھ) "الجامع الصحیح البخاری" قدیمی کتب خانہ، کراچی.
24. برنی مولانا عاشق الاهی "زاد الطالبین" مطبع: دارالعلوم کراچی.
25. برو کلمان کارل "تاریخ الادب العربی" ج 5، مترجم رمضان عبدالنواب، دارالکتاب الاسلامی، قم ایران.
26. - - - ایضاً - - - "تاریخ الادب العربی" ج 6، رمضان عبدالنواب، دارالکتاب الاسلامی، قم ایران.
27. البشاری المقدسی "احسن التقاسیم فی معرفۃ الاقالیم" طبع: لیبن.
28. بغدادی علامہ احمد بن علی خطیب 463ھ "تاریخ بغداد" عربی، دارالفکر بیروت.
29. بوبکائی مخدوم جعفر (ت 1002ھ) "المتانۃ فی مرۃ الخزانۃ" عربی.

- مقدمہ نگار مصحح: علامہ غلام مصطفیٰ قاسمی، سنڌي ادبي بورڊ
طبع اول 1962ع
30. بوبڪائي مخدوم حامد "تجهيز الجنازة لفوز السعادة" طبع: هندو پريس
دهلي 1312ھ / 1895ع.
31. بيروني محمد بن احمد ت 440ھ "تحقيق ما للهند" عربي "دائرة المعارف
العثمانية" دکن، حيدرآباد هند 1958ع
32. تاج الشريعة عبيدالله بن مسعود "توضيح شرح تنقيح" مع تلويح، مير
محمد كتبخانه كراچي.
33. نثوي مخدوم عبداللطيف "ذب الذبابات الدراسات" عربي، سنڌي،
ادبي بورڊ طبع اول 1961ع.
34. نثوي، مخدوم معين "دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة
بالحبيب" سنڌي ادبي بورڊ، كراچي، طبع: اول 1957.
35. پٽني محمد بن طاهر (ت 986ھ) "تذكرة الموضوعات" كتب خانہ مجيديہ
ملتان.
36. - - - ايضاً - - "مجمع بحار الانوار" طبع: مكتبة الايمان، مدينة
المنوره طبع اول 1994ع.
37. - حاجي خليفه "كشف الظنون" عربي، طبع دارالفكر بيروت
1990ع.
38. حسن ابراهيم دكتور عبدالعال "فن التعليم عندبدرالدين ابن جماعة
639ھ" مكتبه تربية العربي لدول الخليج 1985ع.
39. حسني عبدالحی "نزہۃ الخواطر" ج 3، طيب اكيڊمي 1991ع.
40. حسني عبدالحی "نزہۃ الخواطر" ج 4، طيب اكيڊمي ملتان 1991ع.
41. - - - ايضاً - - "نزہۃ الخواطر" ج 5، طيب اكيڊمي ملتان
1991ع.
42. - - - ايضاً - ايضاً ج 6، ايضاً.
43. حميدي ابوبكر عبدالله بن زبير (ت 219ھ) "مسند حميدي" ج 1 -
دارالكتب العربيہ، بيروت 1988ع.
44. حنبلي ابن العماد "شذرات الذهب" طبع بيروت.
45. خازندار احمد "دليل مخطوطات السيوطي واماكن وجودها" مكتبه
ابن تيميه، كويت طبع اول 1983ع

46. خراساني شمس الدين "جواهر النفيس شرح درهم الكيس" مطبوع برهامش "تجهيز الجنازة" مطبع: هندو پريس دهلي 1312هـ.
47. خلف، عبدالجواد، داکتر (تحقيق) "غررالتبيان في من لم يسم في القرآن" لابن جماعة، طبع اول دارقتيب، بيروت 1990.
48. دحلان، احمد بن زيني "الدولة العثمانية" طبع استانبول 1980ع.
49. دواني محقق جلال الدين "الرسائل المختارة" مقدم طبع: ايران 1405هـ.
50. ذهبي شمس الدين "تذكرة الحفاظ" دارالكتب العلمية بيروت.
51. ذهبي حافظ ابو عبدالله "ميزان الاعتدال" سکتب دارالمعرفة بيروت، لبنان.
52. ذهبي امام ابو عثمان "سير اعلام النبلاء" مکتبہ موسّسة الرسالہ، بيروت.
53. روحاني بازي محمد موسي "الرياض الناضرة حاشية محيط الدائرة" مکتبہ امداديه، ملتان.
54. زرکلي خيرالدين "كتاب الاعلام" ج 5، طبع: دارالعلم للملايين بيروت 1986ع
55. --- ايضاً --- ج 6
56. سائد بکداش "محمد عابد السندي الانصاري" دارالبشائر الا سلامية بيروت 1423 / 1978ع
57. سباعي دكتور مصطفى "السنة ومكانتها في التشريع الاسلامي" مکتبہ دمشق.
58. سخاوي حافظ شمس الدين "القول البدیع" عربي، دارالكتب العربيہ، بيروت طبع اول 1978ع.
59. سرخسي شمس الاثم "المبسوط" ج 1، مکتبہ دارالمعرفة بيروت لبنان.
60. سرکيس عواد يوسف "معجم المطبوعات العربية والمعربة" طبع بيروت.
61. سيوطي جلال الدين "الجامع الصغير" للسيوطي ج 1، دارالفکر، بيروت.
62. --- ايضاً --- ج 2 ---
63. شاشي اسحاق بن ابراهيم "اصول الشاشي" مطبع: عليمي لاهور 1372هـ
64. شهرزوري حافظ ابن صلاح (643هـ) "مقدم ابن صلاح" طبع: دمشق 1978ع.

65. شوکانی محمد بن علی "البدر الطالع" ج 2۔ مکتبہ ابن تیمیہ قاہرہ۔
66. صالحی دمشقی محمد بن یوسف "عقودالجمان" مکتبہ الایمان، السمانیہ مدینۃ المنورہ۔
67. صیمری قاضی حسین بن علی (ت 436ھ) "اخبار ابی حنیفہ واصحابہ" عربی مکتبہ عزیزہ عنایت پور ملتان 1407ھ۔
68. طاش کبری زادہ "مفتاح السعاده" ج 1، طبع: بیروت 1985ع۔
69. طرازی ذاکٹر عبداللہ مبشر "موسوعة التاريخ الاسلامي لبلاد السندو البنجاب" مکتبہ عالم المعرفة جدہ طبع اول۔
70. طوسی نصیرالدین "آداب المتعلمین" مطبوع درضمن مجموعہ "آداب المتعلمین" بتحقیق احمد عبدالغفور عطار طبع بیروت 1967ع۔
71. عاملی بہاء الدین "خلاصۃ الحساب" مکتبہ مجتبائی 1927ع۔
72. عبداللہ محمد بن عمر المکی "ظفر الوالہ بمظفروآلہ ج 1" طبع لندن 1910ع۔
73. عطار احمد عبدالغفور (تحقیق) "آداب المتعلمین" مطبع بیروت طبع ثانی 1968ع۔
74. علوی میر علی نواز "البشارة لاهل بالاشارة" مطبع اسلامي لاهور طبع اول 1303 ھ۔
75. عیدروسی عبدالقادر - النور السافر فی اعیان القرن العاشر طبع بیروت۔
76. عثمان، محمود حسین "فہرس مخطوطات مکتبہ ابن عباس" طائف، طبع: کویت ۱۹۸۶۔
77. علوجی عبدالحمید "مؤلفات ابن الجوزی"۔ وزارة الثقافة والارشاد، بغداد، عراق 1965۔
78. غزّی نجم الدین "الکواکب السائرہ باعیان المایۃ العاشرة" ج 3، طبع: بیروت۔
79. فؤاد سزگین "تاریخ التراث العربی" ج ۱ طبع مکتبہ آیۃ اللہ مرعشی، قم، ایران۔
80. "فہرست مخطوطات عربی" بانکي پور لاہوری، پٹنہ انڈیا ج 20 ط 1936۔
81. قادری محمد عبداللہ "التعريفات لعلوم الدرسیات" کتب خانہ کریمیہ پشاور طبع اول 1974ع۔

82. قاسمی علامہ ابو سعید۔ (مقدمہ) امعان النظر۔ مصنف محمد اکرم نصرپوری شاہ ولی اللہ اکیڈمی حیدرآباد طبع اول۔
83. —ایضاً— ”فہرس الکتب العربیہ“ لجنة احیاء الادب السندي۔ 1966۔
84. کارنیلوس الامریکانی ”محیط الدائرة“ مکتبہ امدادیہ، ملتان۔
85. الکتانی، عبدالحی بن عبدالبکیر ”فہرس الفہارس والاثبات“ ج ثانی، دارالغرب الاسلامی، بیروت 1982۔
86. لکنوی۔ مولانا عبدالحی (ت 1304ھ) ”طرب الاماثل بتراجم الاماثل“ طبع، قدیمی کتبخانہ کراچی۔
87. —ایضاً— ”النافع الکبیر لمن یطالع الجامع الصغیر“ طبع: ادارۃ القرآن الکریم، کراچی 1990ع
88. لويس معلوف ”المنجد في اللغة“ عربی، دارالمشرق، بیروت لبنان طبع 22۔
89. مبارکپوری، قاضی اطہر ”رجال السند والہند“ دارالانصار قاہرہ ط: اول 398ھ۔
90. محبی محمد امین ”خلاصۃ الاثر فی عیان القرن الحادی عشر“ ج ثانی، دارصادر بیروت، لبنان۔
91. مدنی، شیخ حیات سندي (ت 1163ھ) ”غایۃ التحقیق ونہایۃ للتدقیق“ طبع: اخلاص وقفی، استیانبول 1992 (منسوب)
92. مزی حافظ جمال الدین یوسف ”تہذیب الکمال“ مکتبہ دارالمأمون للتراث، سوربہ۔
93. مسلم بن الحجاج القشیری (ت 261ھ) ”صحیح الامام مسلم“ قدیمی کتب خانہ کراچی۔
94. معلمی عبد اللہ بن عبد الرحمن، ”کشاف المخطوطات الوارده فی معجم مؤلفی مخدات مکتبۃ الحرام المکی الشریف“ فوٹو استیٹ قاسمیہ لائبریری کنڈیارو۔
95. ملا علی قاری ”الموضوعات الصغری“ محقق ابو غدہ، طبع: کراچی 1987
96. نواب صدیق حسن ”ابجد العلوم“ ج 1 (”الوشی المرقوم فی بیان احوال العلوم“) مکتبہ قدوسیہ، لاہور طبع اول 1983
97. نواب صدیق حسن ”ابجد العلوم“ ج 3، طبع اول پاکستان 1983ع مکتبہ قدوسیہ۔
98. نواوی محمود، مقدمہ ”اتحاف الصیام“ لابن حجر المکی، مطبع الفحالہ الجریدہ، مصر طبع: 1961ع۔

سنڌي ڪتاب:

1. آڏواڻي پيرومل مهر چند ”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“ سنڌالاجي ڄامشورو طبع ٻيو: 1985ع
2. ادراڪي بيگلاري ”بيگلار نامو“ مترجم سنڌي: محمد صديق ميمڻ سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ڇاپو ٽيون 1985ع
3. الانا غلام علي ”سنڌ جي ديني ادب جو ڪٽلاڱ“ سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو طبع اول ۱۹۷۱ع.
4. بدوي لطف الله ”تذڪره لطف“ ج 2، آر ايڇ احمد اينڊ برادرز، حيدرآباد، ڇاپو 3، 1968ع
5. بلوچ ڊاڪٽر نبي بخش ”جامع سنڌي لغات“ ج ۴، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، طبع اول 1405ھ.
6. — ايضاً — ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“ پاڪستان اسٽڊي سينٽر ڄام شورو طبع: ٽيون 1990ع.
7. — ايضاً — ”مقدمه مصلح المفتاح“ سنڌي، طبع سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ڇاپو پهريون: 1970ع.
8. بوبڪائي مولوي حافظ عبدالقادر ”شان لواري“ طبع ڪراچي، ط: اول
9. جوڻيجو عبدالجبار ڊاڪٽر ”سنڌي شاعري تي فارسي شاعري جو اثر“ طبع: سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو۔ طبع اول 1980ع.
10. — ايضاً — ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1994.
11. ٺٽوي، شيخ محمد اعظم ”تحفة الطاهرين“ مترجم سنڌي عبدالرسول قادري، طبع 1990، بورڊ
12. جويو محمد ابراهيم ”ايملي عرف تعليم“ (چونڊ ۽ اختصار). مصنف: جي۔ جي۔ روسو آر ايڇ احمد حيدرآباد، طبع: اول 1950ع.
13. دائري وارو سيد علي محمد ”مصلح المفتاح“ سنڌي، محشي ومقدم نگار: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ۔ طبع: سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ڇاپو پهريون: 1970.
14. دائود پوٽو ڊاڪٽر عمر بن محمد (محقق) ”شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جو ڪلام“ طبع: 1937ع.

15. در محمد سومرو "نظريہ تعليم" ڪاٺياواڙ اسٽور لاڙڪاڻو طبع اول.
16. راشدي سيد حسام الدين "گالهيون ڳوٺ وٽن جون" انجمن تاريخ سنڌ، ڪراچي حيدرآباد 1981ع
17. —ايضاً— (حواشي) "مڪلي نامو" مير علي شير قانع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1994ع.
18. —ايضاً— (مصنف) "مير محمد معصوم بکري"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد 1979ع.
19. دين محمد وفائي "راحة الروح في تذكرة نوح" سنڌي ادبي بورڊ 2006ع.
20. رحيم بخش ميمڻ "جديد تعليمي طريقا ۽ مسئلا" آر ايڇ احمد، حيدرآباد، طبع: پنجون 1963ع.
21. سيال مسٽر علي محمد خان "ريلائي پير" ناشر: پير علي محمد اظهر، سجاده نشين درگاه پير رکيل صديقي قريشي ريلائي تعلقو دادو، دفعو اول 1954ع.
22. سيوهاڻي فتح محمد "ابوالفضل ۽ فيضي" سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد طبع اول 1993ع.
23. سيوهاڻي پروفيسر محبوب علي چنا "مخدوم نوح سرور جا سهيوڳي" بورڊ ط: اول 1991ع
24. شيخ محمد فاضل پروفيسر "ماٿيلي، اوباوڙي جي ٻولي" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد 1993ع.
25. شيخ واحد بخش "سنڌي ٻوليءَ جو صرف ۽ نحو" ج ۱، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، طبع: اول 1986ع.
26. عبدالرحمان بن محمد ملوڪ "بيان العارفين" سنڌي، مطبع: مرغوب هريدار بمبئي 1293ھ.
27. عبدالغفار سومرو ڊاڪٽر "بيان العارفين" مترجم، رسالو تحقيقي رٿا حيدرآباد.
28. علوي امين الله "شڪارپور صدين کان" (مقاله شڪارپور جا ڪتب خانا)، ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي شڪارپور سنڌ، طبع اول 1988ع.
29. غزالي امام ابو حامد (مصنف) "ايها الولد" مترجم سنڌي، مترجم: ميرزا قليچ بيگ، مطبع قاسمي ديوبند، طبع: اول 1334ھ.

30. قانع مير علي شير "تحفة الكرام" مترجم سنڌي، مترجم: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، ڇاپو: پهريون 1957ع.
31. قليچ بيگ ميرزا "قديم سنڌ، ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو: ٻيو 1966ع.
32. قليچ بيگ مرزا "سنڌي وياڪڙ" (علم نحو) ج 2، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، طبع: ٻيو 1971ع.
33. ڪوڪر لعل بخش "تعليمي نفسيات" آرايچ احمد حيدرآباد طبع: دوم.
34. گلبدن بگيم (مصنف) "همايون نامہ" مترجم سنڌي: احمد خان آصف ۽ محمد خان ٻٻر ڇاپو: پهريون 1956ع آرايچ احمد حيدرآباد.
35. لاکو غلام محمد "سمن جي سلطنت" سنڌي ادبي بورڊ، ط: اول 1996ع.
36. لئمبرڪ - ايڇ ٽي - "سنڌ هڪ جائزو" ج 1، مترجم سنڌي سليم احمد، طبع: پهريون، سنڌي ادبي بورڊ 1982ع.
37. ماڙيوالا پروفيسر جيتن "همايون جو خواب" طبع: 1956ع.
38. مجمدار - اين - جي - "سنڌ ۾ قديم ڪنڊرن جي ڪوٺائي" مترجم سنڌي: عطا محمد پنيرو سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو پهريون 1997ع.
39. مخدوم امير احمد (مقدم) "تاريخ معصومي" مترجم سنڌي، سنڌي ادبي بورڊ ڇاپو: ٻيو 1985ع.
40. ---- ايضاً ---- حاشيه "تحفة الكرام سنڌي" سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو: پهريون 1957ع.
41. مسافر محمد صديق "تاريخ سنڌ" (ارغون ۽ ترخان)، سنڌي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو 1985ع.
42. مولائي شيدائي رحيمداد "تاريخ تمدن سنڌ" سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد 1959ع.
43. ---- ايضاً ---- "جنت السنڌ" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ڇاپو: ٽيون 1993ع.
44. ميرڪ يوسف، "تاريخ مظهر شاهجهاني" مترجم سنڌي: نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو: ٻيو 1994ع.
45. مير محمد معصوم بکري "تاريخ معصومي" مترجم: سنڌي: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ڇاپو: ٽيون 1985ع.

46. محمد ادریس السنڌي ”خزينة المخطوطات“ ج 1، سنڌي ادبي بورڊ 2006ع.
47. مولوي حاجي محمد خليف اسماعيل بوبڪائي ”رسالو جنن ۽ شيطانن جو. طبع قديم“
48. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ”شاهه ڪريم جو ڪلام“ روشني پبليڪيشنز ڪنڊيارو طبع: اول 1996ع.
49. --- ايضاً --- ”شڪارپور جي ٻولي“ سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو حيدرآباد 1993ع.
50. نسياني سيد طاهر ”تاريخ طاهري سنڌي“ مترجم سنڌي: نياز همايوني، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، طبع اول 1988ع.
51. نياز همايوني ”سنڌ جي طبي تاريخ“ ج 2، سنڌ سائنس سوسائٽي حيدرآباد، طبع: اول 1976ع.
52. وفائي دين محمد ”تذڪره مشاهير سنڌ“ ج 1، سنڌي ادبي بورڊ طبع ٻيو 1985ع.
53. --- ايضاً --- = ج 2 = ط: اول 85ع
54. --- ايضاً --- = ج 3 = ط: اول 85ع
55. غلام حسين پٺاڻ ڊاڪٽر ”تحقيق جو فن“ پاڪستان جو اڀياس مرڪز، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو 1983ع.
56. رانجهو خان زرداري (مترجم) ”تعليمي جائزو رهنمائي ۽ تحقيق“ يونٽ 1-9 بي ايڊ آف ڪئمپس پروگرام نان - فارمل ايجوڪيشن چيئر سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو 1996ع.

فارسي ڪتاب:-

1. ادراڪي بيگلاري، امير شاه قاسم خان ”بيگلار نام“ طبع سنڌي ادبي بورڊ 1980ع
2. احمد منزوي ”فهرست مشترڪ“ ج 14، مرڪز تحقيقات فارسي اسلام آباد.
3. برهانپوري، سنڌي، بابا فتح محمد ”مفتاح الصلواة“ فارسي، طبع قديم مطبع محمدي، بمبئي 1288ع.
4. بوبڪائي مخدوم جعفر ”حاصل النهج“ فارسي، طبع سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو طبع اول 1969ع.

5. تسبیحی محمد حسین "کتب خانہ ہای پاکستان" ج 1، فارسی، مرکز تحقیقات فارسی اسلام آباد طبع اول 1977ع.
6. نٹوی، شیخ محمد اعظم "تحفۃ الطاہرین" سنڌي ادبي بورڊ طبع اول 1956ھ.
7. نٹوی، سید عبدالقادر "حدیقة الاولیاء" تحقیق سید حسام الدین ط 1، 1974ع.
8. نٹوی، سید میر محمد بن سید جلال "ترخان نامہ" سنڌي ادبي بورڊ طبع اول 1965ع.
9. حبیبی، عبدالحی "مقدمہ گزیدہ از مکتوبات میان فقیر اللہ" طبع کابل 1359.
10. خداداد خان "لب تاریخ سنڌ" فارسی، طبع اول، سنڌي ادبي بورڊ 1959ع.
11. راشدی سید حسام الدین، مقدمہ "روضۃ السلاطین و جواهر المعائب" سنڌي ادبي بورڊ طبع اول 1968ع.
12. - - - ایضاً - - - مقدمہ "مثنوی مظهر الآثار" جهانگیر ہاشمی، سنڌي ادبي بورڊ طبع اول 1957ع.
13. - - - ایضاً - - - حواشی "مکلی نامہ" سنڌي ادبي بورڊ حیدرآباد طبع اول 1994ع.
14. - - - ایضاً - - - حاشیہ "مظہر شاہجہانی" فارسی - سنڌي ادبي بورڊ، حیدرآباد، طبع اول 1962ع.
15. سرہندی، حضرت حسن جان "تذکرۃ الصلحاء فی بیان الاتقیاء" حاجی شرف الدین کانپور ہند طبع اول 1348ھ.
16. - - - ایضاً - - - "مونس المخلصین" عباسی لیثو پریس کراچی طبع اول 1366ھ.
17. سکندر بن محمد عرف منجھو ابن اکبر "مرآۃ سکندری" مطبع فتح الکریم بمبئی 1308ھ.
18. شکاریوری، شاہ فقیر اللہ علوی، "مکتوبات" فارسی، مطبع اسلامی ستیم پریس لاہور طبع اول.
19. شوستری، قاضی نور اللہ "مجالس المومنین" ج 2، طبع کتاب فروشی، تہران، ایران، سن 1365ھ.

20. فخري هروي، سلطان محمد "روضة السلاطين" طبع سنڌي ادبي بورڊ 1968ع.
21. - - - ايضاً - - - "جواهر المعائب" (مطبوع مع روضة السلاطين)
=
22. فدائي ميرزا نصرالله "داستان ترڪتازان هند"، فارسي ط قديم.
23. فريد بکري "ذخيرة الخوانين" ج 1، هستاريڪل سوسائٽي ڪراچي ڇاپو پهريون 1961ع.
23. فکري سلجوتي "تعليقات رساله مزارات هرات" طبع افغان.
24. قاسمي، علامه غلام مصطفي، مقدمه ترجمه "قرآن مجيد" فارسي، مترجم مخدوم نوح، سنڌي ادبي بورڊ 1401ھ.
25. قانع مير علي شير نثوي "تحفة الکرام" فارسي ج 3، طبع قديم مطبع ناصري دهلي 1304ھ.
26. کوفي، علي بن حامد (فتح نام) "چچنامہ" تصحيح، دائود پوٽو، مطبع لطيفي، دهلي 1339.
27. مائل نثوي "کليات مائل نثوي" فارسي، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي ڇاپو پهريون 1959ھ.
28. ملا عبدالنبي فخر الزمان قزويني "تذکره ميخانه" (حاشيا) احمد گلچين معاني، طبع ايران 1340ھ.
29. مير خورد "سير الاولياء" فارسي، مرکز تحقيقات فارسي ايران و پاڪ، طبع اول 1978ع.
30. مير سيد شريف "نحو مير" فارسي، مکتبه خير کثير ڪراچي.
31. ميرڪ يوسف "مظهر شاهجهاني" مقدمه نگار و محشي: حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، طبع اول 1962ع.
32. نسياني نثوي، سيد محمد طاهر "تاريخ طاهري فارسي" سنڌي ادبي بورڊ 1964ع.
33. نيلاب رحيمي، غلام فاروق "سير تاريخي ڪتابخاناها در افغانستان" ڪابل 1361.
34. واعظ هروي، سيد عبدالله الحسيني "رساله مزارات هرات" (مقصد الاقبال السلطانيه) طبع افغان.

35. يو - 1 - برگل "ادبيات فارسي برمبني تاليف استواري" مترجمان يحيي آرين پور وسيروس ايزدي، كريم كشاور مؤسس مطالعات و تحقيقات فرهنگي. تهران 1362 هـ ش.

اردو ڪتاب:

1. آزاد بلگرامي، مير غلام علي "مآثر الكرام" مترجم اردو: مولانا شاه محمد خالد فاخري، دائرة المصنفين، ڪراچي - طبع اول 1983ع.
2. آزاد، محمد حسين "ديار اڪبري" اردو شيخ مبارڪ علي تاجر ڪتب لاهور طبع اول 1936ع.
3. ابوالفضل "آئين اڪبري" ج 2م اردو مترجم اردو: فدا علي، سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور - طبع اول.
4. الفنشن "تاريخ هندوستان" اردو اردو سائنٽيفڪ سوسائٽي علي گڙه، طبع اول 1867ع.
5. اي - بي ارشد ڊاڪٽر "كلييات فيضي" فارسي (پيش لفظ اردو). اداره تحقيقات پاڪستان دانش گاه پنجاب لاهور طبع اول 1967ع.
6. بدايوني، ملا عبدالقادر "منتخب التواريخ" مترجم اردو: محمود احمد فاروقي، شيخ غلام علي اينڊ سنز لاهور 1962ع.
7. برهانپوري، راشد مطبع الله "برهانپور ڪي سنڌي اولياء" سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، طبع اول 1957ع.
8. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش (مقدم نگار) - (مقدم) "چچ نام" اردو علي بن حامد ڪوفي، سنڌي ادبي بورڊ، طبع اول 1963ع.
9. ڀٽي، محمد اسحاق "فقهاء هند" ج 3، اداره ثقافت اسلاميه لاهور طبع اول 1976ع.
10. ڀٽي، محمد اسحاق "فقهائي هند" ج 4 حصه اول، اداره ثقافت اسلاميه لاهور طبع اول 1977ع.
11. - - - ايضاً - - - "فقهائي هند" ج 5 حصه دوم، اداره ثقافت اسلاميه لاهور - 1981ع.
12. - - - ايضاً - - - "برصغير پاڪ و هند مين علم فقہ" طبع لاهور
13. البيروني، محمد بن احمد (مؤلف) "ڪتاب الهند" اردو ج 2، مترجم: سيد اصغر علي، انجمن ترقي اردو دهلي، طبع اول 1941ع.

14. جوهر آفتابچی "تذکرۃ الواقعات" مترجم اردو: معین الحق، پاکستان ہستاریکل سوسائٹی کراچی.
15. چشتی، مولانا عبدالحلیم - حاشیہ "قوائد جامعہ بر عجالہ نافہ"، طبع نور محمد کتب خانہ کراچی، طبع 1964ع.
16. دہلوی، شیخ عبدالحق محدث 1052ھ "اخبار الاخیار فی اسرار الابرار" مترجم اردو محمد لطیف ملک ایمر - ای - شعاع ادب لاہور دیع سوم 1967ع.
17. - - - ایضاً - - - "زاد المتقین فی سلوک طریق الیقین" مترجم اردو مولانا عبدالحلیم چشتی، طبع الرحیم اکیڈمی، کراچی.
18. دائرۃ معارف اسلامیہ اردو ج 1، پنجاب یونیورسٹی لاہور طبع اول 1964.
19. راشدی، سید حسام الدین - پیش لفظ "برہانپور کی سندھی اولیاء" (تذکرہ اولیاء سندھ) راشد مطبع اللہ، سندھی ادبی بورڈ - طبع دوم 1987ع.
20. راہی، اختر "تذکرہ مصنفین درس نظامی" مکتبہ رحمانیہ لاہور طبع اول 1987ع.
21. رحمان علی، مولوی "تذکرہ علماء ہند" پاکستان ہستاریکل سوسائٹی کراچی، طبع اول، 1960ع.
22. زبیر احمد، ڈاکٹر "عربی ادبیات مین پاک و ہند کا حصہ" مترجم اردو شاہد حسین رزاقی، ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور طبع سوم 1991ع.
23. سید محمد سلیم، پروفیسر "ہند و پاک مین مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت"، ادارہ تنظیم اساتذہ لاہور پاکستان، طبع اول.
24. شبلی نعمانی، "سیرۃ النعمان" اردو مدینہ پبلشنگ، بدرود کراچی.
25. صمصام الدولہ شاہنواز خان "مآثر الامراء" اردو مترجم پروفیسر محمد ایوب قادری، مرکزی اردو بورڈ لاہور 1968ع.
26. ظہور الحسن ڈاکٹر "تاریخ صوفیاء گجرات"، طبع جمیل اکیڈمی احمد آباد ہند، طبع اول 1982ع.
27. غزالی، امام ابو حامد (مصنف)، "احیاء العلوم"، اردو مترجم: مولانا احسن نانوتوی، دار الاشاعت کراچی، طبع اول 1979ع.

28. فرشتہ، محمد قاسم (مصنف) "تاریخ فرشتہ" ج ۲، اردو مطبع منشی نول کشور لکھنؤ طبع اول 1933ع.
29. قدوسی، اعجاز الحق "تاریخ سندھ"، مرکزی اردو بورڈ کراچی طبع اول 1985ع.
30. کوکب، عبدالنبی "فہرست مخطوطات عربی مفصل" ج ۱، پنجاب یونیورسٹی لائبریری لاہور طبع اول 1975ع.
31. گنگوہی، مولانا محمد حنیف "ظفرالمحصلین فی تذکرۃ المصنفین" اردو دار الاشاعت کراچی.
32. گیلانی، مناظر احسن (مصنف) "تدوین حدیث"، مطبع مجلس نشریات اسلام کراچی 1997ع.
33. - - - ایضاً - - - (مرتب) "پاک و ہند میں مسلمانوں کا نظام تعلیم و تربیت" ج ۱، مکتبہ رحمانیہ لاہور طبع اول.
34. مانڈوی، غوثی محمد "اذکار ابرار ترجمہ گلزار ابرار" اردو اسلامک بوک فائونڈیشن لاہور طبع اول 1395ھ.
35. مبارکپوری، قاضی اطہر "خلافت عباسیہ اور ہندوستان" اردو ناشر: تنظیم فکر و نظر سکھر سندھ، طبع اول 1986ع.
36. - - - ایضاً - - - (مقالہ نگار) - سندھ باب الاسلام (مقالہ) "سندھ میں علم حدیث اور محدثین"، اردو ناشر: تنظیم فکر و نظر سکھر سندھ - طبع اول 1985ع.
37. مولوی محمد شفیع "صنادید سندھ" اردو دائرۃ المعارف اسلامیہ پنجاب یونیورسٹی لاہور طبع اول.
38. نظام الدین احمد "طبقات اکبری" مترجم: محمد ایوب قادری اردو سائنس بورڈ لاہور طبع اول 1991ع.
39. نعمانی، عبدالشہید، ترجمہ و تحقیق "مکاتیب النبی صلی اللہ علیہ وسلم" از امام ابو جعفر دیلمی سنہی، الرحیم اکیڈمی کراچی 1986ع.
40. یادگار احمد "تاریخ شاہی"، مترجم: اردو: خواجہ نذیر نیازی اردو سائنس بورڈ لاہور طبع اول 1975ع.
41. رضوی، سید جمیل احمد، "لائبریری سائنس اور اصول تحقیق"، مقتدرہ قومی زبان، اسلام آباد طبع دوم 1992

رسالا:

1. ماهوار الرحيم سنڌي، نومبر، دسمبر 1988ع، شاه ولي الله اڪيڊمي
حيدرآباد
2. تہ ماهي الرحيم سنڌي مشاهير نمبر 3 - 4 1967ع =
3. ماهنامہ الرحيم اردو مئي 1964 =
4. ماهنامہ الرحيم اردو 1 - 1968 =
5. ماهوار شريعت - فتاوي نمبر (جون - جولا 1978) - سکر
6. ماهوار پيغام آگست / سيپٽمبر 1980 - (محکمہ اطلاعات سنڌ)
7. ماهوار نئين زندگي - جنوري 1987 - انفارميشن ڊپارٽمينٽ.

ڪتبخانا

(جن مان هن مقالي جي ترتيب ۾ استفادو ڪيو ويو)

1. مڪتبہ محموديه، مدينه المنوره
2. ڪتبخانہ درگاه عاليہ پير شريف، تعلقہ قمبر علي خان، ضلع لاڙڪاڻو.
3. قاسميه لائبرري، ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز
4. الڪبير اڪيڊمي، ڪوٽڙي محمد ڪبير ضلع نوشهرو فيروز
5. ڪتبخانہ جامعہ عربيہ انوارالعلوم، ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز
6. عثمانيه لائبرري، چنپهائي، لڳ ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز
7. عالميه لائبرري، سيدوباغ، لڳ ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز
8. ڪتبخانہ طاهريہ، جامعہ غفاريہ، درگاه الله آباد ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز
9. ڪتبخانہ استاد محمد حسن پيرزادو شيخ احمد (شيخاڻي) ڪنڊيارو ضلع نوشهرو
10. مڪتبہ الغزالي، ڳوٺ ”ساند“ لڳ ٺارو شاه، ضلع نوشهرو فيروز
11. مڪتبہ مدرسه دارالفضل، هالاڻي، تعلقو ڪنڊيارو ضلع نوشهرو فيروز
12. هاشميه لائبرري (مولانا ڊاڪٽر عبدالرسول قادري) ڌڙي مگسي، سڪرنڊ، ضلع نوابشاه.
13. ڪتبخانہ مولانا احمد ڪوهستاني ڊاڪٽر سرهاڙي، ضلع نوابشاه.
14. ڪتبخانہ جناب ڊاڪٽر غلام محمد لاکو لڳ دولتپور ضلع نوابشاه.
15. مولانا مير محمد سڪندريءَ جو ڪتبخانو، عالم آباد لڳ ڪپرو ضلع سانگهڙ.
16. ڪتبخانہ مدرسه صبغة الهدي، شاهپور چاڪر ضلع سانگهڙ.
17. ڪتبخانہ مولانا محمد حسن عباسي، شاهپور چاڪر.
18. رحمانيه لائبرري، خير آباد، شهدادپور سانگهڙ.
19. شاه ولي الله اڪيڊمي، صدر حيدرآباد.
20. سنڌ ميوزم لائبرري، حيدرآباد.
21. علامہ دائود پوٽہ سنڌ گورنمينٽ لائبرري حيدرآباد.

22. مخدوم محمد روشن صديقي جو ڪتب خانو حيدرآباد.
23. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي لائبرري، حيدرآباد.
24. مڪتبہ معروفیہ، مٽياري، ضلع حيدرآباد.
25. المڪتبہ العالمیة العلمیة، پير جهنڊو ضلع حيدرآباد.
26. پير بديع الدين شاه جو ڪتب خانو نيو سعيد آباد، ضلع حيدرآباد.
27. منصوره اورينٽل ڪاليج جي لائبرري، منصوره، نزد هالا
28. نيشنل ميوزم لائبرري، ڪراچي.
29. مولانا عبدالرشيد نعمانيءَ جو ڪتب خانو ڪراچي.
30. مڪتبہ دارالعلوم، ڪورنگي، ڪراچي.
31. ڪتب خانہ جامعہ العلوم الاسلامیہ، بنوري ٿاڻون، ڪراچي.
32. ڪتب خانہ مجلس علمي، جمشيد روڊ، ڪراچي.
33. ڪتب خانہ دارالعلوم مجددیہ، ملير ڪراچي.
34. انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو.
35. علامہ آءِ آءِ قاضي، سينٽرل لائبرري، ڄام شورو.
36. سنڌي ادبي بورڊ جي لائبرري، ڄام شورو.
37. گل حيات انسٽيٽيوٽ، خير محمد آريجا، لاڙڪاڻو.
38. ڪتب خانہ دارالفیوض، ميمڻ محلہ، دادو.
39. مولانا ڪريم بخش مگسي جو ڪتب خانو ميهڙ، دادو.
40. ڪتب خانہ جامعہ دينیہ دارالهدی، ٺيڙهي، ضلع خيرپور.
41. سچل سرمست سنڌ گورنمينٽ لائبرري، خيرپور.
42. مڪتبہ جامعہ ارشاد العلوم، ميرڪ، هنگورجا، ضلع خيرپور.
43. مڪتبہ جامعہ راشديہ، پير ڳوٺ ضلع خيرپور.
44. مولانا عبدالوهاب ڇاڇڙ جو ڪتب خانو روهڙي، ضلع سکر.
45. ڪتب خانہ مدرسه ڪنز العلوم سومرائي شريف ضلع شڪارپور.
46. پروفيسر امين الله علويءَ جو ڪتب خانو شڪارپور.
47. محمد پريل بيدار جي لائبرري، سنگران روهڙي، ضلع سکر.
48. درگاه عاليہ جوڻاڻي شريف جو ڪتب خانو متصل واره ضلع لاڙڪاڻو.
49. مولانا ابو محمد عبدالله انڙڙ جو ڪتب خانو پنوعاقل، سکر.
50. مدرسه محمدیہ لائبرري، ٽنڊو آدم، سانگهڙ.

51. ڪتب خانہ مدرسه تعليم القرآن، سنڌ يونيورسٽي ڪالوني، ڄام شورو.
52. ڪتب خانہ قرآني، لڳ عمرڪوٽ.
53. گل محمد ميمڻ جو ڪتب خانہ، بوبڪ، ضلع دادو.
54. محترم عبدالله ورياه جو ڪتب خانو ٽنڊو آدم.
55. پنجاب يونيورسٽي لائبرري، لاهور پنجاب.
56. سردار پور جهنڊير لائبرري، لڳ ميلسي ضلع وهاڙي پنجاب.
57. خليل الرحمان داؤدي جو ڪتب خانو مقدس پارڪ لاهور.
58. بيت الحڪمة ڪتب خانہ پروفيسر عبدالجبار شاڪر لاهور.

[illegible]

فتح دارین

بسم الله الرحمن الرحيم و نعوذ بالله من الخبيثات

حمد و تحمیدی را که بزرگترین را با نوازه و حکمت گردانیده و صلاه و
السلام بر رسول او که علاج همه کس را برستند و در نهایت
کفایت و برآل و اعجاب و تابعدار او که بزرگ از ایشان و درین بود
بعده میگوید بنده ضعیف جعفر بن عبد الله بن میران بونجانی
چون اعراض بیدارسان از امور دین بسبب استیجاب
احوال ایشان از اولت مباشرت اسباب توفیق دیدم بخاطر
فائز این فقر رسید که آنچه در باب فرید توفیق و دفع فقر از
حضرت رسالت نهاده و شایع اسلام و ادب و ادب و عفت
را از گنجیم مقرون بچند حدیث که مناسب احوال حمد و مدح و زیان مبدوء

تکمیل

بہت کتاب میں انصار دین تفسیر الحسنی، ہذا کے مجموعہ میں رقمہ اللہ علیہ

شاهان و پادشاهان
و ملوک و حاکمان
و اعیان و بزرگان
و اشراف و نجاران
و ارباب و اصحاب
و اولاد و فرزندان
و عیال و خانواده
و اقارب و خویشاوندان
و یاران و رفقاء
و خدمتگزاران
و مأموران و کارکنان
و سواران و پیادهان
و کسب و کارگران
و صنعتیان و تجار
و کشاورزان و باغچران
و دامپروران و ماهیگیران
و صیادان و شکارچیان
و غنایم و غنیان
و فقرا و مسکینان
و یتیمان و بیوهان
و معلولان و ناتوانان
و بیماران و مجنونان
و دیوانگان و سرکشان
و مجرمین و مجازاتشدگان
و زندانیان و محبوسان
و اسیران و غلامان
و کنیزان و خدما
و برده‌ها و بردگان
و اطفال و کودکان
و نوجوانان و جوانان
و میانسالان و سالمندان
و پیران و بزرگان

۲۵
 و طائف
 ۲۶
 و طائف
 ۲۷
 و طائف
 ۲۸
 و طائف
 ۲۹
 و طائف
 ۳۰
 و طائف
 ۳۱
 و طائف
 ۳۲
 و طائف
 ۳۳
 و طائف
 ۳۴
 و طائف
 ۳۵
 و طائف
 ۳۶
 و طائف
 ۳۷
 و طائف
 ۳۸
 و طائف
 ۳۹
 و طائف
 ۴۰
 و طائف
 ۴۱
 و طائف
 ۴۲
 و طائف
 ۴۳
 و طائف
 ۴۴
 و طائف
 ۴۵
 و طائف
 ۴۶
 و طائف
 ۴۷
 و طائف
 ۴۸
 و طائف
 ۴۹
 و طائف
 ۵۰
 و طائف
 ۵۱
 و طائف
 ۵۲
 و طائف
 ۵۳
 و طائف
 ۵۴
 و طائف
 ۵۵
 و طائف
 ۵۶
 و طائف
 ۵۷
 و طائف
 ۵۸
 و طائف
 ۵۹
 و طائف
 ۶۰
 و طائف
 ۶۱
 و طائف
 ۶۲
 و طائف
 ۶۳
 و طائف
 ۶۴
 و طائف
 ۶۵
 و طائف
 ۶۶
 و طائف
 ۶۷
 و طائف
 ۶۸
 و طائف
 ۶۹
 و طائف
 ۷۰
 و طائف
 ۷۱
 و طائف
 ۷۲
 و طائف
 ۷۳
 و طائف
 ۷۴
 و طائف
 ۷۵
 و طائف
 ۷۶
 و طائف
 ۷۷
 و طائف
 ۷۸
 و طائف
 ۷۹
 و طائف
 ۸۰
 و طائف
 ۸۱
 و طائف
 ۸۲
 و طائف
 ۸۳
 و طائف
 ۸۴
 و طائف
 ۸۵
 و طائف
 ۸۶
 و طائف
 ۸۷
 و طائف
 ۸۸
 و طائف
 ۸۹
 و طائف
 ۹۰
 و طائف
 ۹۱
 و طائف
 ۹۲
 و طائف
 ۹۳
 و طائف
 ۹۴
 و طائف
 ۹۵
 و طائف
 ۹۶
 و طائف
 ۹۷
 و طائف
 ۹۸
 و طائف
 ۹۹
 و طائف
 ۱۰۰
 و طائف

فيكون ذلك ما علمت انما عرفت اول دين في الارض است الياء وفيه العهد على انما عرفت ان من علم
 لغير الحق الذي من معرفة اول باطن والحق والحق على غير الحق عليه الذي خصه بالحق من
 اسرار الزنبرك. وما كان وجه الدين في حق واما فيه شرع على دستنه ومن السبيل اما بعد فلما
 ذكرت فيه بعض حركات والحققات التي علمت بها حق فذكرت من اهل الوجه والحققات
 اعلمه واذا علمت ان الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 بعضهم في قول المذنب والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 انما قيل في قول الحق على الحق
 حكمهم قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم انما اظهرت الدنيا وهي اخرجت الامة اوها
 بينه وبين الله فاعلموا انهم من الله في كل ما كان على الحق والحق والحق والحق والحق والحق
 حيزه وقد ساعدني في هذا الامر وما اخرجته مني على الله والحق والحق والحق والحق والحق
 الالهية والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 المنفصل الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 وانما هو من الله في كل ما كان على الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 ما علمت فيه ما عرفت في الاول والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 عن ابي سعيد بن ابي عمير قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم انما اظهرت الدنيا
 الا ان من علم الله والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 معقولة من العلم والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 قداني بعد والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 عليه والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 تعالى عليه والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 الاخطار في بعد اصابه تعالى عليه والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 بينه الله تعالى عليه والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 ناله وجه الحق من غير ان يكون من الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 حال الزيادة والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 انما علمت في كل ما كان على الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 انما علمت في كل ما كان على الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 انما علمت في كل ما كان على الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق
 انما علمت في كل ما كان على الحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق والحق

التفسير

کتابت منتهی بهای و العقاید
نعمت مستر الکمال است ایضاً

ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز
استاذ کتب العربیه و مختلفه و کاتبه
بایزدن عثمان الکندی یاری ۱۰

میرزا ابوالکلاز
میرزا جعفر بن

در ترجمه بالا در کتب مشهوره و النبی الهی و آورده است که در وقت مدتی فیما بین ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و
ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و آورده است که در وقت مدتی فیما بین ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و
ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و آورده است که در وقت مدتی فیما بین ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و

این کتاب به دست میرزا ابوالکلاز و آورده است که در وقت مدتی فیما بین ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و
ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و آورده است که در وقت مدتی فیما بین ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و
ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و آورده است که در وقت مدتی فیما بین ملک نصیر محمد بن جعفر بن میرزا ابوالکلاز و

شرح

(۸ و ۹) "معاهد العقائد المسمی بالمعالمات" به انجمن الاستشارات
تأثله (درگاه جو ثانی شریفه واره. ضلع لارکانو)

[illegible]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 كَلَّمَكَ بِأَمَانٍ عَلَى مَا لَمْ يَكُنِ لَكَ بِهِ قُوَّةٌ وَنَظَرْتَ إِلَيْهَا
 بَعْدَ الْعَنَاءِ وَالضَّرْحِ فِي مَنَازِلَ تَبْرُكٍ وَالسَّكْرِ يَأْوِيهِمْ وَ
 خَصَصْتَ لَهُمْ زَيْدَ الْإِسْخَارِ وَالْعَرَفَانَ مِنْ بَيْنِ الْأُمَمِ وَالْأَجَارِ وَالْأَجَابِ
 وَالْقَبُولِ وَالسَّلَامَ عَلَى سَيِّدِكَ وَحَبِيبِكَ مُحَمَّدٍ أَفْضَلِ مِنْ نَظَرٍ بِالْحَقِّ
 وَتَمَامٍ وَأَوْصَلَ مِنْ وَصَلِ إِلَيْكَ حَتَّى يَلْعَقَ قَرْنَكَ
 وَتُفَضِّلْتَ عَلَيْهِ بِخَصَائِصٍ وَمَنَائِبٍ لَا يَدْرِكُ
 الْحَقُّ مَدَامَا لَمْ يَصُورْ فِيهِمْ وَوَهَّجَهُمْ عَنِ الطَّيْرِ وَالسَّيْرِ فِي
 تِلْكَ الشَّجَابِ وَعَلَى أَلَمِ وَزَمْرَةٍ مَثَلُ الْقَوْلِ مِنَ الْأَصْحَابِ
 وَعَلَى جَمِيعٍ مِنَ النِّصْفِ مِنْ نَفْسِهِ مِنَ الطَّلَابِ وَالْأَقْطَابِ وَتَشْهَدُ
 أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ شَهِادَةً لَوْحًا إِلَى
 خَيْرِ الْمَرْجِعِ وَالْمَأْبُودِ لَا يَقُولُ الْعَبْدُ الضَّعِيفُ
 الْخَائِي جَعْفَرُ بْنُ مِيرَانَ بْنِ يَحْيَى الْقَوِي الْبُولِي كَانِي عَالَمِهِمُ اللَّهُ بِالْمُطْفِئِ
 الرَّحِيمِ وَالرَّحْمَانِ الَّذِي قَدْ مَرَّ كَثِيرٌ مِنْ عِلْمِ السُّودِ عَلَى الْخَلْفِ
 الَّذِي فِيهِمَا بَيْنَهُمْ هُوَ الْمَشْهُورُ وَاعْتَادُوا لَهُ مَرُورَ الْأَعْصَارِ وَالْأَنْهَارِ
 وَتَعَارُفُهُ فِي كُلِّ مَوْفٍ طَلَقَ الْكَلِمَ سَنُوهُ فِيهِمَا كُنُودٌ بِمَا رَدُّوا
 بِهِ أَوْ قُدُومُهُ وَهُوَ كَمَا سَبَّيْنَاهُ فِي هَذَا التَّرْتِيمِ أَشَادُ اللَّهِ الْعَلِيمِ
 كَلَامُ صَحِيحٍ لُحْظَةٍ وَتَأْلِيفٍ مُبِيدٍ لِلتَّعْلِيلِ شَرَعًا وَغَرًا وَلَمْ يَخْلُفْ
 قَاعِدَةً عِلْمِيَّةً أَدَبِيَّةً وَلَا شَرْعِيَّةً وَقَدْ أَقْبَى بِإِنْفِاقِ الدِّينِ بِهِ

الصلاة والرضا والحضرم لا يقيد بل يسع فرحم الله تعالى فان كان حضم لم يعف فوضن
 حضاية موم اليتم حذاية لبعض الكتب ان يؤخذ لهما ان ثواب يسع عاية مونة
 بالحيكم قنا قاندة في الغنم وان كان عفا فلا يؤخذ به فما العائدة حصيد
 شهابه فلطائر في تحت النجم من اول الكتاب
 اذينة الصلة لرضا الحضم

٢

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله المنة العلم على ما اوضح سبل السلام وادخلهم اليهم
 ارسن الكرام لينا طلال والحزم وخبر من ينم محمد بن ابي العلي
 في الدنيا ويوم القيمة واسم من بين الامم بالعرفان والالهام السلام
 صل الله عليه وعلى آله وصحبه الغاين باقية اعلاء الاسلام وشهد
 ان لا اله الا الله وحده لا شريك له وشهد ان محمدا عبده ورسوله
 شهدا في رجبها في الحجج في دار الاسلام اما بعد فيقول العبد
 الضعيف البلي في جعفت ميران البهلا في عالمه انه اكره لطف
 الرحيم والرحمان هذه قرينة حكم الحلف بالمرنة والبرنة فاعلم اولانه
 قلما استغنى من قبلنا في البلاد السليمة فيما تبارق السواد البعيف
 بقولهم ان دخلت مرة فلانة او برنته فكذا اصل مراد الحالفين
 فلعن العام من الغلاة اولي اصابع الحنن الاحترار عن مجرد مرنته
 وبرنته فافق بعض علمائنا بالاول وبعضهم بالثاني وكل من خرج
 على القول عن الآية البانية الا انه الاول على قول غير المجتهد
 الا قرب اليه الصاية ووفق بالتفاصيل والقول الآتية وان يسكن

(١٨) "قرنه في حكم الحلف بالمرنة والبرنة" بهريون صفحو
 (سنة آر كا ئوز، كرا جي مج ذخيرة مخطوطات داکتر بلوچ)

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله على ما طلع من حسن تحقيق والعرفان من سرائر
 الصدايق والصلوة والسلام على الأئمة الطاهرين وعلى آله
 محمد وعلى آله وصحبه أجمعين وأشهد أن محمداً عبده ورسوله
 سيادة المخلصين فهذا ما سمعته التتميم
 في توفيت المرأة في المطلق فليوقف فيه على ثلثة
 أصول الأول أن المراد ما مر أنه في امر الطالق
 أن كان كذا حين كانت منكوسة وليست بالخلف فلا يفسد
 الوصف الأول ولا يفسد ما هو المأخوذ الثاني في المسمى على قول
 الجمهور الخفية غير النقص إلى جوف الطهر ثم يرد في أن
 فعلت كذا أم لا الله عليه حرره أو حلالاً عليه عليه
 حرره أو حرره بغيره أو بغيره على حرره أو حرره على حرره
 وقت الخلف وهو كونه لغواً في الكلام وإن شرط حرره
 ثم رجع الشرط على التمام كما في الأصول الكلامية وإن شرط حرره
 رجع الله الكلام وعلى ما فيها من مجموع النوازل حل لمطابقة
 انتفت قدتها يقال أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا
 حلالاً حرره أو حرره أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا
 كانت له أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا
 التي تنزوها إلى آخرها هناك أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا أو لا

او البغائية لانه ثبت كونها كائنته ما يتعلق بالمكان في الحال لا في المكان
 الجوز المرحبة بل كونها احتجابا بالاعتناء على واية المذاهب الربية
 في كل الصور من حيث ان الكليات في حالها في كلها اذ
 عند غير الحقيقة من الائمة الثالثة واثبت خبره بتعدد الملوحة
 وعندها فيها التفتت على ما من في المذاهب من قبل التمرة فوالله ان
 حصدى وحصدهم من الرواجح ملخصا في استنباط الالفاظ
 والاختلاف في التعليل في الالاولى والتعدد في الثانية كما لا يخفى على ذوي
 النية ورفا الياء المعاني العذرية والنية القليلة في البرانية
 والتمهاتية وحسن الحاتمة مع الكليات والتمهاتية في الناحية الثالثة
 وحصل في العدة على غير حلقه محمد كاشف الغيبة الى امة اذ اوقعت
 الرواقية وعلى انه عزيمة بالاعتناء في الصفات والصفات

بسم الله الرحمن الرحيم والحمد لله
 صبروا الياساء وعقدوا بالعلم المبرم ابو المرحوم
 وعاشوا اخر اعمارهم في سيرة آية الله في الدنيا والدين
 عيت الله في الدنيا والدين في سيرة آية الله في الدنيا والدين
 والصلوات على الفضل بن محمد الذي وعده مقام محمودا
 وعلى اله وعليهم ومن تبعهم بحسن وقيام على الحق عجزوا
 لما بعد الفخر ما منعت بكلمة الواجب في بيان ان الواجب
 بكونه في الدنيا والدين في سيرة آية الله في الدنيا والدين

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الذي انزلني بالفتح والاصابة الى قديم واسماه وشرحه افاض
 النبي والصلوات في سبيله والاعد من جنابه وابعد الصلوة والسلام على رسوله
 افضل الخلق كلهم واقامه على ما كان عليه الاستحكام الالهية بغير تغيير وتكليف من
 واصحابه واجاباه ما سأل فيقول العبد غلام جعفر بن محمد بن يعقوب البويهي
 عاملهم الله الشان واسلهم واحلهم بلطفه الرحيم والرحمة ان من هو الان
 اوكا في البلاد الهندية من جنوبيها الى اوطى الشمالين من اوطى العالمين واخفلا
 الجملة ومعلوم كونهما اهلها من الحقيقة كانوا اشد من الخبز بحتم العبد في قوله
 السوء المزوجة توحدي الهين او توحدي جديم بالسوء وكذا في قوله
 سوي فاضل شرم نعم ان كل ما يطلق عليه الصريح بوجه ما يقع به الطلاق الرجعي
 خبرا تحكما فاما في غير محله الرجعية وعدم البينة والحق في الحقيقة بالقبول
 العقبين ما اورثه في هذه الرسالة المسماة بالسبائك المبرمة في قوله المودعة
 او جديم وحاصلا بان اعادة التعديل بين احكامه بايقظ عليه اسم نصيح وادخل
 عليه الكناية من العلم وليد او وحكم المأبأة وفي الرجعية فيما فيه
 عند الحقيقة ساكني الاجتهاد والام والبناء على الروعة ابرز ثمرة ذلك
 مستبعد بالله تعالى من سوء سموا في المذهبين ان ان الصريح في المبرم ما بان
 ان من عند التلقين لم يتوارف فيه او وضعه لغويا او جديلا او يكون قرينة
 في قوله الوشوع على ما ذكره الفاضل الغفاري في بحث الفصل والوصل من حاشيته
 على المعاوذة وكذا في قوله بالترجي في است طالق وتلقا قدس المذاق في التلقين
 اللطائف ووضحه لطا في عند الفقه انه من القرينة كذا استوفى كما في فتح القدير
 القبر وان كان في العناق من صاحب اليد ابع كونه كناية وذلك من دون الصريح

هذا هو المتن الصحيح
 من نسخة المخطوطات
 في كتابه

بسم الله الرحمن الرحيم

الصلاة والرضا والحضرم لا يقيد بل يصح لرجم الله تعالى فان كان حضرم لم يعف فوضن
 حضرم لم يعف فوضن ليعف اكتب اني فوضن ليعف فوضن ليعف فوضن
 بالحيكم قاتل فوضن في الفيم وان كان عفا فوضن فوضن فوضن فوضن
 فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن
 فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن فوضن

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله المنة العلام على ما اوضح سبل السلام وادخلهم اليهم
 ارسن اكرام لينا طلال والحزم وخضرم فوضن فوضن فوضن فوضن
 في الدنيا ويوم القيمة واسنة من بين الامم بالعرفان والالهام السلام
 صل الله عليه وعلى آله وصحبه القائلين بآياته اعلاء الاسلام وشهد
 ان لا اله الا الله وحده لا شريك له وشهد ان محمدا عبده ورسوله
 شهدا في رجبها في الحجج في دار الاسلام اما بعد فيقول العبد
 الضعيف البلي في جعفت ميران البهائي في عالمه انه اكرام الله
 الرحيم والرحمان هذه قرنة في حكم الحلف بالمرنة والبرنة فاعلم ولا انه
 قد استقر من قبلنا في البلاد الستة فيما عارض السواد البعيف
 بقولهم ان دخلت مرنة فلان او برنة فلان اهل مراد الحلفان
 فلعن العام من الفلاة الاولى اصابع الحنة رعن بحمد مرنته
 وبرنته فافق بعض علمائنا بالاول وبعضهم بالثاني وكل من رجع
 على القول عن الآية البانية الا انه الاول على قول غير ايجنه حصو
 الا قرب الي الا صاية ووفق بالتفاصيل والقول الآتية وان يبين

(١٨) "قرنة في حكم الحلف بالمرنة والبرنة" بهريون صفحو
 (سنة آر كا ئوز، كرا جي في ذخيرة مخطوطات داکتر بلوچ)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الهادئ لمن ربنا من العباد أو بسط مسالك القرب الرشاد والضوء
والهدى على محمد المرسل إلى جميع الخلق والبلاد وطى الروحية افاض الهداية و
الهدى فلما سألني بعض الاحبة عن الاشارة بامثلة في تشبيه الصلوة
عند الخنيفة كتبت احضر ما كان عندي في ذلك من النقل والعقول و
سميت بالبصيرة في العمل بالاشارة فمن ذلك ما نقل من الذنابانية ثم اذا
اخذني التشبيه انتبه الى قولهم ان الله هل يصعب السبابة للبدن
فقد اختلف امتاع فيه منهم من قال لا يشير وفي الكبرية وعليه الفتوى ومنهم
من قال يشير ثم كيف يصنع عند الاشارة حكمه عن التذية الى جعفر انه قال
يعقد الخضر والبهر ويحلق مع الوسيلة والابناء ويشير بسبابة وفي الغدانية
ولا يشير بسبابة وهو المختار وفي الغدانية وهو المختار وعليه الفتوى وفي
الزنجارية والفتوى على خلافه وفي تشبيهه بالانوار اي مخالف عدم الاشارة
هو الاشارة على كيفية عقد ثلاثة وخمسين كمال ان تفي وحده في الحديث انه
سنة يرفعها عند الف ويضعها عند الاثبات وهو قول الخنيفة وقد ذكرته
الاخبار والآثار فالعمل به الى انتهى وفي الخضر الذي لا يرام وقد انفع في يشير
بالبدن

المؤمن كقولنا محمد رسول الله عليه افضل الصلوات واكمل التحيات اذ هي النبوة واخبر الخلق على يد ملائكة
الهدى بالنبوة والام المصطفوية وقضاياها بما سألها كقولنا اياها بفتح رابع بسبب وسبب جري الدفن وهو
الانقسام بمقتضى ان الداعية رتبة في الحال اذ الداعية منقبة بنفسها وبين وكما كان كذلك فانه زوج ثالث
زوج والثاني من الصالحات للخص الجدول وهو قياس جنس مؤلف من مقدما متدورا فضلا عن
باختلاف الزمان والمكان والافراد وبميرها والقدامة قياس مؤلف من مقدمات مقبولة من صحة معتقدها

كيفية اولي او مطلقه معتقدها اعتقادا وارجا كقولنا ما لم ينشأ من الزمان بمقتضى
مؤلف من مقدمات ينسب منها النفس على المراتبية سببا له او ينقص عن الصلوة بسببه والقدامة
قياسه مؤلف من مقدمات لازمة شبيهة بلقي ولا يكون حقا ويسمى سفسطة او شبهة بالقدرة المتبركة
ويسمى شاعية او مقدمات وهمية كاذبة كما يقال ان ادلة العالم قضاء لا تنافي وهذه الصالحات لا تنافي
سفسطة وان قبولها على يد سباعية فالعاطلة مخرجة في التبيين السفسطة والشاعية وكذا
في المعتد عليه هو المرحان لا يزل بالانحصار العقائد الحقة وتشرى بعقائد الباطنية ليس الا
ويمكن هذا الصريح الرسالة في المنطق حكمه من العقائد الحقة وزوال العقائد الباطنية وحسنه في
مجلس السعداء والصالحين وبذلك في اعلم عليين مع النبيين والمرسلين وطهرا بعد علي سيدنا محمد وآله
اجمعين ثم يكون ان وصفا توفيق هذه الرسالة الى ما في بيروني شرح الرسالة لخطبة السقا
باسم عوفي بيد العبد الذي احتاج الفقير الحقير الى جبره اليه التوفيق المظنين الكلي على الصغرى الاضغرية
صدر لخطاط سيد ولي محمد في يوم الجمعة وثبت في المحراب في سنة ١٢٠٠ واند من التوفيق بفتح عين عليه

عند مصلته في بيان اولية اخفى الذكر المير وبيان الصديق بعد الزمان من الصلوة وسجدة بعد الزمان وسجدة
الاختلاف بالزمان العشرة وعظم الذوات بعد الزمان من الصلوة الى العظمة وبيان حبيب القيص وبيان العظام
تدبيره الزمان في من صفات الخدم المير الحق الموقر عند جميعه بولاني على ايدى بعضه

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين
لحمد لله وحده والصلوة والسلام على من لا نبي بعده وعلى آله وصحبه الذين هم في آخر الزمان مستأجرون بعد في آخر الزمان
ما ورد في خطبة نفس الذكر المير وبيان حبيب القيص وبيان العظام تدبيره الزمان في من صفات الخدم المير الحق الموقر عند جميعه بولاني على ايدى بعضه
وكذا في قوله حبيب القيص وبيان حبيب القيص وبيان العظام تدبيره الزمان في من صفات الخدم المير الحق الموقر عند جميعه بولاني على ايدى بعضه
وقد قلنا في الزمان العشرة وعظم الذوات بعد الزمان من الصلوة الى العظمة وبيان حبيب القيص وبيان العظام تدبيره الزمان في من صفات الخدم المير الحق الموقر عند جميعه بولاني على ايدى بعضه
فان اقتصر على هذا فالخطبة في قوله لا اله الا الله محمد وآله وصحبه الذين هم في آخر الزمان مستأجرون بعد في آخر الزمان
المستحق في الصلوة وبميرها وسببها ان مقتضى ما يجب شيئا منها ولا يعتد به حتى يتلقاه بحيث يسع لشمه لانه
السبع وثاني الخطبة اولها ان الاخوة اولي المير في قوله لا اله الا الله محمد وآله وصحبه الذين هم في آخر الزمان مستأجرون بعد في آخر الزمان
بشأنه غير ووده بحيث لا يخفى ان الله تعالى في قوله لا اله الا الله محمد وآله وصحبه الذين هم في آخر الزمان مستأجرون بعد في آخر الزمان

(Faint handwritten text in Arabic script, likely bleed-through from the reverse side of the page.)

برای دفعه مضروبائی این دعا را مؤمنان در روز و از خانه بخوانند

میفری و اضرنی و لادخل الحیفه التینه و لادخل مونسه
 قد کذب لساکن کتوبه لذاتین الفیقر علیک ای زکریا
 و الدهر قد رفعه و قد قلب باللف ان الفیقه ما قبلها نحو
 القمار بد فی المار و ان السون فی غیر التینه و حج الموت
 اذا کان مع صغیر باز من الولد و الباری فی حکم المنفصل کذا
 بحرف المار و الباری باز بدون اغرن و یا سندر من
 کما کذب فی نحو اغرو الکفار و اری الخش و بد صغیر
 کما لحصل فلذا برز اللزات و یقیم فی نحو اغرون و اری
 و خشی کما برز و یقیم فی اغرو و اری و خشیانم
 علیک بالهم فاقم الهم من الکنت و العلوم و الدعمال و
 و الفیقه و الدعمال فی کل ما یجری علیک من الاحوال و الحمد
 لله رب العالمین و صلا الله علی محمد و آله الصلی علیهم
 قد تم کتاب بدایه النسخ تصیف محمد و محمد و کما بدایه علیهم
 فی یوم الخیر و وقت الفیقه و خشی من شهر الحرم الحرام من
 بدایه و الدعمال و الدعمال و الدعمال و الدعمال و الدعمال
 کوبت الیه و الدعمال و الدعمال و الدعمال و الدعمال و الدعمال
 سلم شکر خدا که از بدو کتب کار ساز
 کما برز محمد شمس زحدا شمس میرم ایمن ایمن

بأنه لا بد من
البيان
في المتن
بأنه لا بد من
البيان

منه انما هو المبرور
فقد وجدنا في المتن
فقد وجدنا في المتن
فقد وجدنا في المتن
فقد وجدنا في المتن

اعلم اننا اذا كتبت في الفارسية يكتب مطول واذ اكتب في العربية كتب
مطول في اربعة مواضع احدها اذا كانت ان اصلية توصف وتكت وثنائه

انما التي يتقبل بالفعل لما هي في غيرت وضربت وثالثها اذا كانت جمع المؤنث
كسمات واربعا اذا كانت ما قبلها ساكن نحو احدث ونبئت وكتب في الموضع

المذكورة بان نحو طوط وحنينه ثلاث في القياس والصادر هو الذي يكون في قوله كذا كونه على
واعلم ان الفرق في النسب
وهو ان الفصيحة بعد اشتراكها في انها متفقان بشرط
بل سبب ان البنية في النسب المذكور في الفصيحة مقدار

معطوف عليه دون المذكور فانها الفصيحة هي التي يكون المعطوف على مقدار بل على سبب الكلام
مع ان المقدسب لما عطف عليه لا شرط والالامات الهاء جزاوية لا فصيحة هي شفع
الهاء والفصيحة هي التي يكون المعطوف واما المعطوف المذكور والمعطوف عليه محذورا

كقولنا في غيرت فخره وهو محذوف والمعطوف هو الفخرت المذكورة عايشة فخره
التي ذلت
التي ذلت
التي ذلت
التي ذلت
التي ذلت

بن وقد سماه واحمد الله على نعمائه التي لا تحصى
عليه والسلام على محمد ورسوله الخ لا اله الا الله
هم واصحابهم وصالح الامم من آخرها

الذي وقع التاريخ من هذه السنة

الشرعية المسماة بأهم النعم

وقت الظهور يوم الأ

في شهر شوال

١١٥٠

مكتبة
مكتبة
مكتبة
مكتبة
مكتبة

[illegible]

جدا کرد ما را از محمد و مرجع

1

تألیف و فانی التالیف
جلالہ کرم ماراں محمد دوم

من الجواهر
عنه
٧٨

وہ درجہ
ورجہ

✓ Yes

(32) "المحمد شرح الالهة" تأليف جنهن تي محمد دوم جعفر جي وفات جي تاريخ - ڄاڻايل آهي. محمد دوم فخر عابد سنڌي جي والد جي مقرر ۽ غنده احمد علي ۱۱۸۲ھ لکيل آهي. (مڪتبه محموديه، مدينه المنوره)

نسخه
از کتاب
تفسیر
الاحق

LIBRARY,
Institute of Sindology,
University of Sind Jamshore Sind

صحنی

61504

61504

والاصل في جميعها كون الالفاظ تابعة للمعاني وما يلحق
بالدلالة الاحتمال عن التشخيص والاشتمال اى اخذ لفظ العلم
بالاقتضاه في السمع والاعادة اى ما اخذ من غير نظم
او البعض من كلامه في الالفاظ التي لا تبلغ من الاول
او من كلامه في الالفاظ التي لا تبلغ من الاول
واما النسخ فهو الذي لا يتغير مع تغيره
والصحة ما في الاصل من الالفاظ التي لا يتغير مع تغيره
او من كلامه في الالفاظ التي لا تبلغ من الاول
من القرآن او من كلامه في الالفاظ التي لا تبلغ من الاول
او من كلامه في الالفاظ التي لا تبلغ من الاول

تمت

(35) "بيان البنية" ناشل - چار مھون گگل آھن ۱- المفقر الى الله
 الغني محمد يوسف بن بايزيد ۲- اصل الدين حسين ۱۱۵۸ھ
 ۳- الله اعلم بمراده ۱۱۵۴ھ (عندوم فدر مراد سيوهاي) ۴-
 عبده احمد علي ۱۱۸۲ھ (عابد سندي جو والد مراد سيوهاي
 جو پٽ) اھي تر شيوار مالڪ زھيا آھن ھن خطي سنئي جا
 (مكتبه محموديه، مدنيۃ امنوره)

كتاب

« العراضة في علم العروض والقافية »

من تأليف الخيدوم جعفر بن ميران البوبكاني رحمه الله

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي اقام السماء بغير عمد

واوتاد واسباب ^{ترونها} ونفذ دون كلماته

ما فرض من الابهج الطوال العراض الحماق

باجمعها، والصلوة والسلام على من اشعر

بحكمه الفاصل كبراء الافاضل بان يرتقوا

(36) « العراضة في علم العروض والقافية » بهريون صفحو.

(قاسميه لا بُررى، كبد يارو)

من كتاب فضائل الواعظين
جليلة

لا حول ولا قوة الا بالله
 قال النبي صلى الله عليه وسلم
 المسلمون لله والصلوات على
 سيد المرسلين
 محمد بن عبد الله
 ١٢٢٦ هـ
 في شهر ربيع الثاني
 في يوم الاثنين
 في سنة ١٢٢٦ هـ

الى آخر القصيدة وفي اختلاف الاسماء وغيرها
 الى آخر ما فيه وسأله تعالى المنان ان يجعل
 غواقب امورنا وحواضرها خيرا وان يصيب
 على محمد وآله وصحبه وحزبه وتابعيه
 وسيله تسليما كثيرا كثيرا ٥ ٥ ٥
 قد فرغ العبد المذنب في جميع الاحوال من هذا العمل
 في شهر ربيع الثاني من سنة ١٢٨٠ هـ في يوم الاثنين الرابع عشر من الشهر
 الحرام في جملة الاول سنة ثمان واربعمائة واربعمائة
 عن محمد بن الحسين الشافعي تصديق المصنف المصدق المحقق
 محمد بن جعفر بن بكاي في عيد الرحمة والغفران

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰
 ۵۰۱
 ۵۰۲
 ۵۰۳
 ۵۰۴
 ۵۰۵
 ۵۰۶
 ۵۰۷
 ۵۰۸
 ۵۰۹
 ۵۱۰
 ۵۱۱
 ۵۱۲
 ۵۱۳
 ۵۱۴
 ۵۱۵
 ۵۱۶
 ۵۱۷
 ۵۱۸
 ۵۱۹
 ۵۲۰
 ۵۲۱
 ۵۲۲
 ۵۲۳
 ۵۲۴
 ۵۲۵
 ۵۲۶
 ۵۲۷
 ۵۲۸
 ۵۲۹
 ۵۳۰
 ۵۳۱
 ۵۳۲
 ۵۳۳
 ۵۳۴
 ۵۳۵
 ۵۳۶
 ۵۳۷
 ۵۳۸
 ۵۳۹
 ۵۴۰
 ۵۴۱
 ۵۴۲
 ۵۴۳
 ۵۴۴
 ۵۴۵
 ۵۴۶
 ۵۴۷
 ۵۴۸
 ۵۴۹
 ۵۵۰
 ۵۵۱
 ۵۵۲
 ۵۵۳
 ۵۵۴
 ۵۵۵
 ۵۵۶
 ۵۵۷
 ۵۵۸
 ۵۵۹
 ۵۶۰
 ۵۶۱
 ۵۶۲
 ۵۶۳
 ۵۶۴
 ۵۶۵
 ۵۶۶
 ۵۶۷
 ۵۶۸
 ۵۶۹
 ۵۷۰
 ۵۷۱
 ۵۷۲
 ۵۷۳
 ۵۷۴
 ۵۷۵
 ۵۷۶
 ۵۷۷
 ۵۷۸
 ۵۷۹
 ۵۸۰
 ۵۸۱
 ۵۸۲
 ۵۸۳
 ۵۸۴
 ۵۸۵
 ۵۸۶
 ۵۸۷
 ۵۸۸
 ۵۸۹
 ۵۹۰
 ۵۹۱
 ۵۹۲
 ۵۹۳
 ۵۹۴
 ۵۹۵
 ۵۹۶
 ۵۹۷
 ۵۹۸
 ۵۹۹
 ۶۰۰
 ۶۰۱
 ۶۰۲
 ۶۰۳
 ۶۰۴
 ۶۰۵
 ۶۰۶
 ۶۰۷
 ۶۰۸
 ۶۰۹
 ۶۱۰
 ۶۱۱
 ۶۱۲
 ۶۱۳
 ۶۱۴
 ۶۱۵
 ۶۱۶
 ۶۱۷
 ۶۱۸
 ۶۱۹
 ۶۲۰
 ۶۲۱
 ۶۲۲
 ۶۲۳
 ۶۲۴
 ۶۲۵
 ۶۲۶
 ۶۲۷
 ۶۲۸
 ۶۲۹
 ۶۳۰
 ۶۳۱
 ۶۳۲
 ۶۳۳
 ۶۳۴
 ۶۳۵
 ۶۳۶
 ۶۳۷
 ۶۳۸
 ۶۳۹
 ۶۴۰
 ۶۴۱
 ۶۴۲
 ۶۴۳
 ۶۴۴
 ۶۴۵
 ۶۴۶
 ۶۴۷
 ۶۴۸
 ۶۴۹
 ۶۵۰
 ۶۵۱
 ۶۵۲
 ۶۵۳
 ۶۵۴
 ۶۵۵
 ۶۵۶
 ۶۵۷
 ۶۵۸
 ۶۵۹
 ۶۶۰
 ۶۶۱
 ۶۶۲
 ۶۶۳
 ۶۶۴
 ۶۶۵
 ۶۶۶
 ۶۶۷
 ۶۶۸
 ۶۶۹
 ۶۷۰
 ۶۷۱
 ۶۷۲
 ۶۷۳
 ۶۷۴
 ۶۷۵
 ۶۷۶
 ۶۷۷
 ۶۷۸
 ۶۷۹
 ۶۸۰
 ۶۸۱
 ۶۸۲
 ۶۸۳
 ۶۸۴
 ۶۸۵
 ۶۸۶
 ۶۸۷
 ۶۸۸
 ۶۸۹
 ۶۹۰
 ۶۹۱
 ۶۹۲
 ۶۹۳
 ۶۹۴
 ۶۹۵
 ۶۹۶
 ۶۹۷
 ۶۹۸
 ۶۹۹
 ۷۰۰
 ۷۰۱
 ۷۰۲
 ۷۰۳
 ۷۰۴
 ۷۰۵
 ۷۰۶
 ۷۰۷
 ۷۰۸
 ۷۰۹
 ۷۱۰
 ۷۱۱
 ۷۱۲
 ۷۱۳
 ۷۱۴
 ۷۱۵
 ۷۱۶
 ۷۱۷
 ۷۱۸
 ۷۱۹
 ۷۲۰
 ۷۲۱
 ۷۲۲
 ۷۲۳
 ۷۲۴
 ۷۲۵
 ۷۲۶
 ۷۲۷
 ۷۲۸
 ۷۲۹
 ۷۳۰
 ۷۳۱
 ۷۳۲
 ۷۳۳
 ۷۳۴
 ۷۳۵
 ۷۳۶
 ۷۳۷
 ۷۳۸
 ۷۳۹
 ۷۴۰
 ۷۴۱
 ۷۴۲
 ۷۴۳
 ۷۴۴
 ۷۴۵
 ۷۴۶
 ۷۴۷
 ۷۴۸
 ۷۴۹
 ۷۵۰
 ۷۵۱
 ۷۵۲
 ۷۵۳
 ۷۵۴
 ۷۵۵
 ۷۵۶
 ۷۵۷
 ۷۵۸
 ۷۵۹
 ۷۶۰
 ۷۶۱
 ۷۶۲
 ۷۶۳
 ۷۶۴
 ۷۶۵
 ۷۶۶
 ۷۶۷
 ۷۶۸
 ۷۶۹
 ۷۷۰
 ۷۷۱
 ۷۷۲
 ۷۷۳
 ۷۷۴
 ۷۷۵
 ۷۷۶
 ۷۷۷
 ۷۷۸
 ۷۷۹
 ۷۸۰
 ۷۸۱
 ۷۸۲
 ۷۸۳
 ۷۸۴
 ۷۸۵
 ۷۸۶
 ۷۸۷
 ۷۸۸
 ۷۸۹
 ۷۹۰
 ۷۹۱
 ۷۹۲
 ۷۹۳
 ۷۹۴
 ۷۹۵
 ۷۹۶
 ۷۹۷
 ۷۹۸
 ۷۹۹
 ۸۰۰
 ۸۰۱
 ۸۰۲
 ۸۰۳
 ۸۰۴
 ۸۰۵
 ۸۰۶
 ۸۰۷
 ۸۰۸
 ۸۰۹
 ۸۱۰
 ۸۱۱
 ۸۱۲
 ۸۱۳
 ۸۱۴
 ۸۱۵
 ۸۱۶
 ۸۱۷
 ۸۱۸
 ۸۱۹
 ۸۲۰
 ۸۲۱
 ۸۲۲
 ۸۲۳
 ۸۲۴
 ۸۲۵
 ۸۲۶
 ۸۲۷
 ۸۲۸
 ۸۲۹
 ۸۳۰
 ۸۳۱
 ۸۳۲
 ۸۳۳
 ۸۳۴
 ۸۳۵
 ۸۳۶
 ۸۳۷
 ۸۳۸
 ۸۳۹
 ۸۴۰
 ۸۴۱
 ۸۴۲
 ۸۴۳
 ۸۴۴
 ۸۴۵
 ۸۴۶
 ۸۴۷
 ۸۴۸
 ۸۴۹
 ۸۵۰
 ۸۵۱
 ۸۵۲
 ۸۵۳
 ۸۵۴
 ۸۵۵
 ۸۵۶
 ۸۵۷
 ۸۵۸
 ۸۵۹
 ۸۶۰
 ۸۶۱
 ۸۶۲
 ۸۶۳
 ۸۶۴
 ۸۶۵
 ۸۶۶
 ۸۶۷
 ۸۶۸
 ۸۶۹
 ۸۷۰
 ۸۷۱
 ۸۷۲
 ۸۷۳
 ۸۷۴
 ۸۷۵
 ۸۷۶
 ۸۷۷
 ۸۷۸
 ۸۷۹
 ۸۸۰
 ۸۸۱
 ۸۸۲
 ۸۸۳
 ۸۸۴
 ۸۸۵
 ۸۸۶
 ۸۸۷
 ۸۸۸
 ۸۸۹
 ۸۹۰
 ۸۹۱
 ۸۹۲
 ۸۹۳
 ۸۹۴
 ۸۹۵
 ۸۹۶
 ۸۹۷
 ۸۹۸
 ۸۹۹
 ۹۰۰
 ۹۰۱
 ۹۰۲
 ۹۰۳
 ۹۰۴
 ۹۰۵
 ۹۰۶
 ۹۰۷
 ۹۰۸
 ۹۰۹
 ۹۱۰
 ۹۱۱
 ۹۱۲
 ۹۱۳
 ۹۱۴
 ۹۱۵
 ۹۱۶
 ۹۱۷
 ۹۱۸
 ۹۱۹
 ۹۲۰
 ۹۲۱
 ۹۲۲
 ۹۲۳
 ۹۲۴
 ۹۲۵
 ۹۲۶
 ۹۲۷
 ۹۲۸
 ۹۲۹
 ۹۳۰
 ۹۳۱
 ۹۳۲
 ۹۳۳
 ۹۳۴
 ۹۳۵
 ۹۳۶
 ۹۳۷
 ۹۳۸
 ۹۳۹
 ۹۴۰
 ۹۴۱
 ۹۴۲
 ۹۴۳
 ۹۴۴
 ۹۴۵
 ۹۴۶
 ۹۴۷
 ۹۴۸
 ۹۴۹
 ۹۵۰
 ۹۵۱
 ۹۵۲
 ۹۵۳
 ۹۵۴
 ۹۵۵
 ۹۵۶
 ۹۵۷
 ۹۵۸
 ۹۵۹
 ۹۶۰
 ۹۶۱
 ۹۶۲
 ۹۶۳
 ۹۶۴
 ۹۶۵
 ۹۶۶
 ۹۶۷
 ۹۶۸
 ۹۶۹
 ۹۷۰
 ۹۷۱
 ۹۷۲
 ۹۷۳
 ۹۷۴
 ۹۷۵
 ۹۷۶
 ۹۷۷
 ۹۷۸
 ۹۷۹
 ۹۸۰
 ۹۸۱
 ۹۸۲
 ۹۸۳
 ۹۸۴
 ۹۸۵
 ۹۸۶
 ۹۸۷
 ۹۸۸
 ۹۸۹
 ۹۹۰
 ۹۹۱
 ۹۹۲
 ۹۹۳
 ۹۹۴
 ۹۹۵
 ۹۹۶
 ۹۹۷
 ۹۹۸
 ۹۹۹
 ۱۰۰۰

(39) "معونة المبتدى" جو سرورق (ذخيرة مخطوطات) داکتر
 بنی بخش بلوچ، سنڌ آرڪائيوز۔ ڪراچي

ڏسڻي

- 1- ڪتابن جا نالا
- 2- شخصيتن جا نالا
- 3- ماڳن مڪانن ۽ ادارن جا نالا

كتابنا

(آ)	الايدان شرح الميزان: 371
آثار السنن: 565	اتحاف النبلاء: 207
آداب المريدين: 45	اتحاف اهل الاسلام بخصوصيات
آداب المتعلمين: 531, 514	الصيام: 209
آداب المعلمين: (عبد السلام بن	التلويع شرح التوضيح: 545
سعيه سحنون): 513	احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم
آداب المعلمين (القرطبي): 514	494
آئين اكبري: 242, 84, 51	احياء العلوم: 149, 194, 218,
(الف)	572, 515
الاتقان: 441, 438	اخبار الاخيار: 214
الامر شرح الامر: 383	اخلاق العلماء: 514
الادب المفرد: 458	اخوان الصفا: 515
الاذكار: 413	الدرر المنثور: 441
الاربعين النوويد: 447	اربعين رتنيات: 454
الاشارات: 301, 305, 309, 312	ارشاد الصادقين: 49, 197, 264,
549, 508, 419, 314	286, 290, 291, 418, 427, 550,
الاشارة الي حل المعاهدو	558
المكالمات: 141, 172, 173, 214	ارشاد الصرف: 565
217, 302, 303, 304, 364, 418	اسامي رجال صحيح البخاري: 48,
557, 556, 427	447, 125
الاشارات شرح معاهد المعقائد 316	استفتاء في ماتعارف قوم تعليق
الاشارات شرح المكالمات: 49	الطلاق: 50, 251, 336, 348,
568, 399, 302	427, 422
الاشباه والنظائر: 76, 80	اصول الشاشي: 565
الاعلام بقواطع الاسلام: 209	العقائد السنية: 122

- اعلاء الحق علي اظهار الحق: 79
 الفتاوي الكبرى: 210, 209
 الفتح المبين بجواب بعض
 السائلين: 213
 اقل واعدل كلمات: 49, 264, 298
 306, 307, 309, 364, 418, 419, 508, 533, 553, 558, 567
 427
 بوستان: 565
 اقليدس: 566
 اكبرنامه فارسي: 51
 انشاي فتحي: 88
 انشاي فيضي: 240
 انوار الاسرار: 52
 اهدي السبيل الي علمي الخليل: 402
 بياض محمد عثمان: 78
 بياض مخدوم عبدالحليم
 سيستاني: 73
 بياض مخدوم محمد يامين: 81
 بياض واحدي: 87
 البيان المبرر في قول السنود چڏي او
 چڏيم: 50, 245, 331, 332, 333
 336, 339, 341, 343, 421, 427
 483
 بياض هاشمي: 73, 479
 بيان النبوة: 50, 232, 233, 314
 332, 390, 394, 398, 399
 425, 428, 508, 553, 558, 567
 بداية النحو: 49, 374, 375, 376
 377, 380, 424, 428, 504, 554
 558, 563, 567
 بداية المبتدي: 404
 بدر الواعظين: 376
 البشارة لاهل الاشارة: 351, 352

- بيان الصرف شرح ميزان الصرف: تجهيز الجنازة: 179, 183, 187, 371
 229, 191, 190
- بيان العارفين: 482
 تحرير اقليدس (مقاله اولي) تشریح
 افلاك: 543, 556, 543
- 558
 تحريرالمقال في آداب و احكام
 بيگلارنام: 131
 يحتاج اليها مؤدب الاطفال: 208, 515, 514, 209
- البصارة في العمل بالاشارة: 50, 253, 329, 330, 351, 352, 353
 تحصيل الكفايه: 264, 367, 368, 423, 428, 557, 558, 567
- 427, 354
 البيان المبرم في قول السنود "چڏي او
 چڏير": 50, 245, 31, 332, 333, 336, 339, 341, 343, 421
- تحفة الاخيار حاشيه الدرالمختار:
 73
 تحفة الحبيب (فارسي): 44, 497
 تحفة السالك لاشرف المسالك:
 427, 483
- 213
- (ت)
- تاريخ الادب العربي: 395
 تاريخ الفي 8 جلد فارسي: 47
 تاريخ سنڌ المعروف به تاريخ
 معصومين: 52
- تاريخ صوفياڻي گجرات: 204
 تاريخ طاهري: 131
 تاريخ فرشت: 142
- تاريخ مظهر شاهجهاني: 130, 351
 تاريخ معصومي: 100, 104, 131, 169, 247
- تاريخ الطاهرين: 130
 تحفة الكرام: 100, 101, 103
 130, 158, 163, 169, 172, 174, 177, 223, 224, 237, 449
- تحفة المحتاج شرح المنهاج: 209
 تحقيق ماللهند: 478
 تذكرة الاولياء: 53, 85
- تذكرة السامع والمتكلم في آداب
 العالم والمتعلم: 514, 532
 تذكرة الصغاني: 458, 459
 تذكرة قطبيه: 481
 تذكرة مجسطي: 237
- تبيان شرح الميزان: 370, 371
 تنميه شرح مائة عامل فتح الله
 شيرازي: 53

تذكرة الموضوعات في الاحاديث	تقريب الوصول شرح تهذيب
الموضوعات: 206, 207, 279	الاصول: 316, 419, 427, 552
451, 450	558, 557
ترتيب الموضوعات للامام الذهبي:	تكملة حاشيه عبدالغفور: 544
452	تلبيس ابليس: 571
ترجمان القرآن: 441	تلخيص تنزيه الشريعة عن الاحاديث
ترخان نامه: 130	الموضوعة: 447, 47
ترجمان الاسرار وديوان الابرار: 213	تلخيص المفتاح: 392, 545, 546
ترجمه اسرار الوحي: 53	552, 553, 556
ترجمه قرآن زبان (فارسي): 47	التلويع شرح التوضيح: 545
ترجمه ليلوتي فارسي: 48	تمام العناية في الفرق بين الصريح و
تطهير الجنان واللسان: 210	الكنايه: 331
تعليقات علي تفسير البيضاوي: 45	التفيق في توفيت المرأة في التطبيق:
تعليقات علي مشكوة المصابيح: 46	50, 336, 338, 339, 421, 427
	573
تعليم المتعلم: 87	توزك بابري: 235, 236
تعليم المتعلم طريق التعلم: 514	توضيح شرح تنقيح: 509, 543
551	565
تفسير انوار التنزيل: 442	تهافت الفلاسفه: 571
تفسير البيضاوي: 203, 565, 567	تهذيب: 543
تفسير بيضاوي جو حاشيو: 112	تهذيب الاصول: 264, 314, 315
122	319, 419, 427, 552, 557, 558
	568
تفسير پارهٔ عمر: 565	تيسير المنطق: 565
تفسير القرآن: 565	التمنيق في توقيت المرأة في
تفسر مجمع بحار الانوار: 47, 125	التطبيق: 50, 336, 338, 339
206	573, 427, 421

حاشيه الداعوي علي المثنوي

(ث)

الرومي: 231

ثبات الايمان "قلمي": 188

حاشيه جامي (الفوائد الضيائية): 53

(پ)

حاشيه عبدالغفور: 544, 566

پندنامه: 565

حاشيه خيالي: 544

پنج گنج: 543

حاشيه شرح تجريد: 545

(ج)

حاشيه شرح جامي: 46, 264, 386

جامع بيان العلم: 514

558, 424

جامع الترمذي: 227, 266, 566

حاشيه شرح شمسيه: 544

الجامع الصغير: 275, 276, 285

حاشيه شرح عقائد: 544

461

حاشيه شرح مطالع: 544

جامع فتاوي پوراني: 473

حاشيه شرح مواقف: 544

جامع اللغات: 51

حاشيه شريفيه: 544

جلالين: 543

حاشيه علي عوارف المعارف: 46

جمع الجوامع: 275, 276, 277

حاشيه كشاف: 545, 548

جمع المناسك ونفع المناسك: 46

حاشيه مشكوة حديث: 46

جوامع الكلم: 47

حاشيه مطول: 544, 545

جواهر التحقيق شرح المبدء و

حاشيه مقدمات تلويح: 544

المعاد: 54

حاصل النهج: 49, 201, 209

جواهر المعائب: 45, 130, 132

264, 265, 267, 271, 272, 273

497

274, 329, 330, 353, 416, 427

(چ)

433, 448, 498, 501, 505, 514

چچ نامو: 479, 495

515, 516, 518, 525, 540, 551

(ح)

552, 557, 558, 559, 560, 567

حاشيه بر اشعار غريبه از كتاب

569

انسان كامل للجيلي: 53

حديقة الاولياء: 130, 481

حاشيه تفسير بيضاوي: 51, 438

حسامي: 565

544

حصن حصين: 227	خمسه فيضي: 240
حقيقت احمدي: 88	الخيرات الحسان: 209
حل العقود في طلاق السنود: 264	خيالي: 566
421, 333, 332, 331, 330, 329	(د)
حلاوة الايمان: 429	دراسات اللبيب: 413
حلية الحسنی: 229, 191, 179	درمختار: 362
حمد الله: 566	الدر الملتقط: 450
حواشي شرح زبدة المنطق: 54	الدر المنشرة: 452
حواشي شرح المطالع: 44	دروس البلاغة: 565
حواشي ميزان الصرف: 423, 373	درهم الكيس: 179, 183, 190
428	229, 191
الحجة القوية في جواب الرسالة	دفيئة المطالب: 343, 335
الحلفية: 49, 62, 92, 93, 96, 97	دلائل النبوة: 458
142, 151, 152, 155, 157, 161	دليل الذاكرين: 195, 224
170, 171, 250, 251, 325, 326	دينيات: 565
350, 419, 427, 486	ديوان حافظ: 89
(خ)	ديوان الحماسة: 565
خزانة الروايات: 108, 109, 117	ديوان رباعيات: 52
317, 318, 323, 420, 473	ديوان شعر (فارسي): 44, 52
474, 475, 476	ديوان غروري: 54
خزانة النفيس: 191	ديوان فخري (فارسي): 45, 497
الخلاصه: 456, 458	ديوان فيضي: 48, 240
خلاصة التصريف: 105, 106	ديوان المتنبي: 565
134	(ذ)
خلاصة الحساب: 543, 566	ذكر ذنوب: 88
خلاصة الحياة: 47	(ذ)
خلاصة السير: 87	ذب ذبابات الدراسات: 413, 426

- الذب عن القوم: 214, 215, 218, رسالة في الاقتداء بالشافعية (عربي): 47 571
- ذخيرة الخوانين: 131 رسالة في اولوية اخفي الذكر: 283, 428, 366, 361, 360, 299 ذيل: 450
- (ر)
- راحة الروح: 224 رسالة في بحث تحقيق المبدء و المعاد: 45
- الرامزة: 402 رسالة في بحث تمام المشترك: 45
- الرد علي المنطقيين: 572 رسالة في بحث الحركة: 45
- الرسائل المرضية: 571 رسالة في بحث القدرة والارادة: 45
- رساله بيان بدعات: 264, 313, 427, 419 رسالة في بيان تحقيق صحة الاشارة والبشارة: 353
- رساله تقويم آفتاب: 73 رسالة في بيان حكم المتولد - من ذكر مغصوب او مسروق: 180
- رساله حواشي پنج گانه: 52 رسالة في تفضيل العقل علي العلم: 46
- رساله خلق الاعمال: 54 رسالة في عدم جواز الاشارة في رساله دراخلاق: 47
- رساله در علوم نجوم: 188, 262 التشهد: 253, 355
- رساله شمسيه: 552, 556 رسالة في كراهية الاشارة في التشهد: 352
- رساله عقود: 53 رسالة في المنطق: 314, 407, 409
- رساله قوشجيه: 543 رسالة في اثبات عدم الاشارة: 55, 354, 353
- رساله فتحي: 88 رسائل اخوان الصفا: 531
- رساله في ارسال الذوايه: 264, 361, 428, 422 رش الانوار: 324
- رساله هزار رباعي (فارسي): 49 رقعات ابوالفضل: 242
- رقعات فارسي: 51 رمل دانيال عليه السلام: 429
- رساله في الاشارة في التشهد: 355

روضة الحسيني شرح الاسماء	سلمان بلقيس فارسي: 49
الحسيني 989هـ: 52	سند جا حاكم: 84
روضة السلاطين: 45, 130, 132,	سنن ابن ماجه: 566, 227,
497	سنن ابي دائود: 566, 227,
روضة العقلاء ونزهة الفضلاء: 479	سنن دارمي: 227
رياض الصالحين: 48, 125, 447	سنن نسائي: 566, 227,
الرسالة الحلفية: 55, 96, 155,	سواطع الالهام تفسير بي نقاط: 48
156, 160, 171, 251, 252, 253,	سير السلاطين: 54
352, 421	(ش)

شافيه: 373, 386, 543, 558, 567

(ز)

زاد الطالبين: 565	شان لواري: 82
زاد المتقين: 205	شجره مخدومان در بيد: 100
زيده: 543	شرح الاربعين النووي: 44, 113,
زواجر: 151, 209	209
زينه المجالس: 87	شرح ايساغوجي: 545

(س)

ساقى نامه: 52	شرح تهذيب المنطق: 45
ساقى نامه (عبدعلي نثوي): 54	شرح الجامي: 386, 387, 388,
ساقى نامه (محب علي نثوي): 55	389, 543, 546, 553, 554, 556,
سبع شداد: 566	558, 565
سراج المصلي: 181	شرح رساله الزوراء للدواني: 54
سراج الهدايه: 482	شرح الرساله الشمسيه: 545
سراجي: 565, 558, 556	شرح الرساله الغوثيه: 46
سفينة الروح: 101	شرح خلاصه كيداني: 44
سكينة الروح في تذكرة النوح:	شرح چغميني (باب اول): 543
101, 163, 224, 225	شرح الشريفيه علي السراجي: 44
سلم العلوم: 543, 565	شرح شمائل ترمذي: 45

- شرح شمائل نبوي: 112
 شرعة الاسلام: 475, 87
 شرح صحيح البخاري: 51, 122, شعب الايمان: 458
 شفا: 237
 شرح عقائد: 543, 545, 548, 565 شمائل ترمذي: 227, 447
 شرح عقائد جلاليه: 543 شمس بازغه: 543
 شرح العقد: 54
 شرح العقود: 565
 شرح العقيدة الحافظيه: 46
 شرح الفوائد الضيائية: 50, 52, صحيح البخاري: 227, 447, 478
 428, 504, 557
 شرح قصيده برده (فارسي): 53
 شرح الكافيه: 44, 545
 شرح كيداني: 113
 شرح مائة عامل: 543, 565
 شرح مختصر الوقايه: 54
 شرح المنطق: 48
 شرح المنظومه: 221
 شرح مواقف: 112, 145, 549, صواعق: 151, 209, 210, 571
 556
 شرح المذهب: 572
 شرح ميزان الصرف (عربي): 50, الصادق المصنف: 329, 330
 369, 371, 372, 373, 504, 557
 558, 567
 شرح نخبه الفكر: 565
 شرح الوقايه (اولين) 543, 556
 558, 565, 568
 شرح هداية الحكمة: 46
 ظفر الواله بمظفر وآله: 142

(ص)

(ط)

(ظ)

العراضة: 314, 394, 402, 404,
508, 534

العراضة في علم العروض والقافية:
50, 400, 401, 425, 428, 502,
555, 557, 558, 567

(غ)

غاية التحقيق ونهاية الدقيق: 47
غاية التوضيح: 123
غاية التوضيح في شرح الجامع
الصحيح: 123
غاية العمال: 276

(ف)

فاضحة الملحدین: 572
فتاوی (ابن الصلاح): 572
فتاوی (الشیخ القاسم مصري): 572
فتاوی کبری: 209, 210
فتاوی سراجیه: 270
فتاوی سعدالله: 231
فتح الدارين: 49, 264, 285, 286,
288, 291, 329, 417, 427, 461,
462, 471, 498
الفتح المبين بجواب بعض
السائلین: 213
فتح محمدي در علم مايتعلق
بالتفسير: 53
فتح نامه سنڌ عرف چچنامه: 478,
595

(ع)

العالم والمتعلم: 513
عجالة الراغبين في انتقاد الحافظين:
279, 280, 282, 451
عجالة الطالبين في انتقاد الحافظين:
49, 140, 148, 174, 175, 206,
219, 281, 282, 299, 329, 330,
359, 414, 416, 427, 448, 449,
452, 453, 455, 461, 548, 557,
558, 567
عجالة الوقت: 264, 413, 414,
415, 428

عرض العراضة في علم العروض و
القافية: 51, 195, 394, 401,
402, 404, 405, 502, 508, 509,
555, 557, 558
العراضة: 50, 314, 393, 400,
401, 402, 404, 405, 428, 502,
534, 555, 557, 567, 758
عصمة الانبياء: 46
العقائد السنية: 122
علم صرف: 106
علم الصيغه: 565
عوارف المعارف: 550, 556, 572
عياردانش فارسي: 51
عين المعاني شرح اسماء الحسنی:
997هـ: 52

فتوحات مکیہ: 364, 309	قطبی شرح شمسیہ: 124
فرائد الفوائد: 572	قواعد الاستقامة: 571
فصل الخطاب: 194, 149	قواعد الطريقة: 571
فصوص الحکم: 364, 309, 550	القول البديع: 413, 414
556	القول الحسن: 54
فصول اکبری: 543	القول المنبی: 572
فقهاء ہند: 126, 203	القول البديع فی الصلوٰۃ علی
فہرست مشترک: 79	الخبیب الشفیع: 413, 414
الفوائد: 63, 93, 99	(ک)
الفوائد الضیائیۃ: 424, 546, 567	الکافی: 402
الفوز الکبیر: 565	کافیہ: 180, 378, 386, 404
فیض القدیر: 275	543, 546, 553, 554, 556
الفوائد: 63, 93, 99	565
(ق)	کبری: 543
قاضی عبدالرحمان: 319	کتاب التلبیس: 571
قاضی مبارک 566	کتاب السماع: 571
قبلۃ المذاهب الاربعۃ: 53	کتاب الکفایۃ فی تحسین
قدوری: 563, 565	الروایۃ: 571
القراءۃ الراشد: 565	کتاب المشرق: 571
قرنہ فی حکم الحلف بالمرنہ و	کتاب الآثار: 565
الپرہ: 50, 329, 330, 334, 335	کتاب التنویر: 572
336, 421, 427	کتاب زغل العلم: 572
قصائد فیضی: 240	کتاب الصلۃ: 572
قصائد مدحیہ از مخدوم نٹوی: 87	کتاب ضوء الشمس: 572
قصیدہ غوثیہ: 87	کتاب الطبقات (ابن السبکی):
قطبی: 543, 552, 556, 565	572
568	کتاب الطبقات (امام نووی): 572

- كتاب العلم (ابن ابي الدنيا): 513
 كشف غطاء العين لرؤية الاشارة في
 التشهدين: 352
 كتاب العلم (ابوخيثمه): 578
 كشف الغمة: 46
 كتاب العلم (الازدي): 514
 كشكول "فارسي": 51, 424
 كتاب العلم (اصفهاني): 514
 كفاية شعبي: 376
 كتاب العلم (طبراني): 514
 كفاية المنتهي: 404
 كتاب العلم (مروزي): 514
 كمية الواقع: 50, 63, 336, 345
 كتاب العلم (قاضي يوسف بن
 يعقوب): 513
 488, 427, 421, 346
 كتاب الفهرست: 578
 كنز الدقائق: 331, 556, 558
 كتاب في الرد علي المنطق: 572
 568, 565
 كتاب المؤكل في الرد الي الامر
 الاول: 572
 كنز العمال في سنن الاقوال: 275
 548, 460, 276
 كيداني: 87
 كتاب المهمات: 572
 (گ)
 كتاب الناسخ والمنسوخ: 572
 174, 173, 100
 كتاب النضار: 572
 گلستان: 565
 كتبخانه هاي پاكستان: 414
 (ل)
 كحل الجواهر: 81
 اللآلي المصنوعة: 450, 452, 459
 كريم: 565
 572
 كشف الحق (جعفر بوبڪائي):
 49, 87, 138, 174, 196, 204
 لطائف الاخبار: 206
 209, 214, 249, 283, 292
 لطائف العلوم: 188, 262, 277
 359, 332, 329, 308, 299, 298
 515, 374, 307, 278
 558, 557, 549, 461, 427, 418
 لطائف نامه (فارسي): 44, 497
 568
 لطيف فياضي مجموعه خطوط فارسي: 48
 كشف الظنون: 108, 317, 476
 ليلاوتي: 240
 كشف الغطاء: 309, 571

(م)	مثنوي معدن الافکار بجواب مخزن
مآثر الامراء: 131	الاسرار: 51
مآثر رحيمي: 126	مثنوي نل و دمن: 48
المسبوط: 473	مجالس حضرت احمد زمان: 88
المئاتنة في المرمة عن الخزانة (مئاتنة الروايات): 92, 108, 122, 158,	مجمال التواريخ والقصص: 480
166, 178, 184, 214, 215, 217,	مجموعه حواشي شرح الجامي: 389
220, 221, 222, 280, 281, 317,	مجموعه فتاوي پوراني: 45
318, 321, 322, 323, 324, 329,	مجموعه فتاوي علماء سنڌ: 82, 184
330, 331, 351, 358, 363, 364,	محيط الدائرہ: 402, 565
366, 419, 427, 433, 461, 473,	المختصر: 456
474, 539, 598,	مختصر تفسير المدارك: 48, 125
مئاتنة الفطانة: 320	القصص المختصر الشافي: 402
مثنوي اكبرنامه بجواب سكندر	مختصر القدوري: 331
نامه: 52	مختصر القوافي: 402
مثنوي ترنم عشق قبل از 1000: 54	مختصر قوت القلوب: 47, 125
مثنوي حسن و ناز بجواب يوسف	مختصر المعاني: 543, 545, 546
زليخا: 51	552, 556, 558, 565, 567
مثنوي خمسة متحيره بجواب هفت	مختصر المقاصد الحسنه للزرقاني:
پيكر: 51	452, 456
مثنوي راي و صورت بجواب ليلي و	مختصر الوقايه: 567
مجنون: 51	مخزن النقد شرح العقد: 373
مثنوي مركز ادوار: 48	مدارك: 556, 558, 567
مثنوي مظهر الآثار: 130, 132	مدارك التنزيل: 442
مثنوي مظهر الآثار: بجواب تحفه	مرآت سكندري: 142
الاحرار: 44	مرآت الممالك: 130, 133
	مرقات: 565
	مرکبات يوسفی: 83, 99

المسالك والممالك: 494	معالم التنزيل: 443
مسلم الثبوت: 543	معاهد الجمع في مشاهد السمع: 213
مسند امام احمد: 227	معجم السفر: 572
مسند امام شافعي: 227	معجم طبراني: 437
مسند الحميدي: 477	معلقات سبع: 565
مشارك الانوار: 547, 556, 558, 567	معلم الانشاء: 565
مشروح الاوزان شرح ميزان الصرف: 372, 371	معجمه (شعري بجهارتون): 52
مشكوة المصابيح: 244, 447	معونة المبتدي: 200, 314, 315
543, 547, 565	407, 408, 409, 410, 411, 412
مشكلات الرمل: 429	425, 426, 428, 552, 557, 558
مصابيح السنة: 547, 556, 558	563, 568
567	معيار النظر: 429
مصباح الظلام في الائمة الكرام: 499, 500, 553, 556	المغني في اسماء الرجال: 206
مصلح المفتاح: 103, 234	المغني في تخريج الاحياء: 450
مطالب المؤمنين: 475	مفتاح العلوم: 392
مطلع النحو: 378	مفردات نامي: 52
مطول شرح التلخيص: 116, 125	مفيد المنطق: 264, 412, 426
543, 545, 546, 553, 556, 565	428, 552, 557, 558, 567
مظهر الآثار: 497	المقاصد الحسنة: 450, 472
مظهر شاهجهاني: 56, 58, 60, 61	مقالات خانائي: 333
89, 90, 91, 181, 183, 278, 330	مقالات الشعراء: 100, 104, 105
معاهد العقائد: 49, 60, 90, 91	130, 150, 186, 187, 449, 474
177, 182, 219, 300, 301, 306	499
312, 314, 394, 418, 427, 549	مقاليد الاسلام: 233, 264, 310
557, 558, 568, 574	311, 312, 419, 427
	مقامات حريري: 556, 558, 565

ملتقط جمع الجوامع للسيوطي: 48.	المنهج القويم بمسائل التعليم:
447, 125	209, 208
المنار: 568, 558, 556	موارد الكلم (بي نقاط): 48, 241
مناسك الحج (متعلوي): 87, 79	مواهب لدنيه: 351
منبع العيون: 47	موجز شرح القسطلاني علي صحيح
منبع نفائس العلوم: 239	البخاري: 48, 125, 447
منتخب بداية النحو: 50, 376	مهايارات: 240
377, 424, 427, 504, 554, 557	الموضوعات: 452
567, 558	مؤطا امام مالك: 227, 566
منتخب التواريخ: 131	مؤطا امام محمد: 566
منتخب مواهب لدنيه: 47, 125	مونس المخلصين: 79, 278
منتخب: 370, 543, 556, 558, 567	ميبذي: 543, 565
المنسك الصغير: 46	مير قطبي: 543, 545
المنسك الكبير: 47	ميزان الاعتدال: 453
المنسك المتوسط: 46	ميزان الذهب: 402
منظوم ترجم يگوت گيتا: 48	ميزان الصرف: 369, 370, 371
منقح العوامل شرح مائة عامل: 52	372, 543, 553, 556, 558, 563
126	المختصر الشافي شرح الكافي: 402
المنقذ من الضلال: 571	المسالك والممالك: 494
منهاج الدين: 46	المغني في اسماء الرجال: 206
منهاج العابدين: 124, 218	المغني في تخريج الاحياء: 450
منهاج المشكوة شرح مشكوة	المقاصد الحسنة: 450, 572
المصايب: 54	المنار: 568, 558, 556
منهج العمال: 49, 264, 275, 276	المنسك الصغير: 46
277, 278, 331, 416, 427	المنسك الكبير: 47
447, 460, 461, 458, 557, 558	المنسك المتوسط: 46
567	المنقذ من الضلال: 571

الموضوعات: 452	نهج التعلم "عربي": 49, 170,
المنهج القويم بمسائل التعليم:	209, 264, 265, 266, 267, 268,
209, 208	269, 270, 271, 272, 329, 330,
المهم شرح الهمم:	175, 197, 416, 427, 514, 515, 516, 520,
381, 380, 379, 315, 314, 198,	551, 557, 558, 568,
424, 398, 385, 384, 383, 382,	
558, 557, 554, 405, 428	(و)

وجيز: 450, 572

(ن)

نام حق: 565

(هـ)

نتف من شعرا ئبي عطاء: 504	هدايه اخيرين: 543, 556, 558,
نحومير: 565, 543	565, 568
نزهة الخواطر: 126, 133, 142,	هدايه اولين: 565, 568,
317, 213, 170, 146	هدايه الصبيان شرح ميزان: 371
نصرت نامه ترخان: 53	هداية المريد الي الطريق الرشيد: 214
نصيحة المسلم المشفق: 571	هداية النحو: 376, 424, 543, 565
نفحة العرب: 565	الهدي النبوي: 361
نفي الاعتساف: 264, 358, 362,	هديه سعيديه: 565
428, 423, 366, 363	هفت كشور (فارسي): 44, 497
نگيران سنت: 84	همايون نامه: 131
نور الانوار: 565, 543	(ي)

ياد ايام: 476

نور الايضاح: 87

النور السافر: 212

نور العينين في اثبات الاشارة في

التشهادين: 352, 353

شخصیتن جانالا

ابن حجر عسقلانی: 309, 453,

571, 457

ابن حجر شهاب الدین احمد بن

محمد بن علی الهیثمی: 514, 515,

532, 538, 548

ابن الحسن بن الحضا المالکی:

572

ابن خلدون: 504, 515

ابن خلکان: 445

ابن الزبیر: 572

ابن السبکی: 572

ابن الصلاح: 572

ابن عائشه: 445

ابن عبدالبر یوسف بن القرطبی: 514

ابن عربی: 293, 297, 363, 419,

550

ابن العطاء: 572

ابن الحماد حنبلی: 211

ابن القیم الشمنی: 361, 572

ابن مردویه ابوبکر احمد بن موسی

الاصفہانی: 514

ابن مسعود رضی اللہ عنہ: 458

ابن منظور البدیقی: 434

ابو اسحاق ابراہیم بن جماعہ

الکنانی: 514

(آ)

آخوند الہ ڈنوبوبکائی: 88

آخوند سچینڈن بختیارپوری: 76

آخوند محمد ہاشم: 387

آدم علیہ السلام: 458, 500

آصف خان: 141, 142, 146,

147, 150, 151

آغا ابراہیم شاہ: 66, 74

(الف)

ابراہیم بکری: 254

ابراہیم شطاری: 254

ابراہیم علیہ السلام: 500

ابراہیم لودی: 37

ابراہیم نخعی: 445

ابراہیم ولد مولانا جمال الدین: 113

ابن ابی الدنيا عبد اللہ بن محمد:

513, 571

ابن الادل الیمنی: 571

ابن تیمیہ: 261, 361, 544, 545,

571

ابن الجوزی: 261, 452, 571

ابن الحاجب: 546

ابن حبان: 361

- ابوبڪر: 89, 91, 181 ابو سليمان دائود المنصوري: 70
- ابوبڪر احمد بن علي = مروزي: 514 ابوطالب شاه حڪيم: 66
- ابوبڪر بن حزم: 443 ابوالعباس احمد بن محمد
- ابوبڪر بن حسين بن عبدالله آجري: المنصوري: 70
- 514 ابوعبدالباري محمد اديس السندي
- ابوبڪر بوبڪائي: 86 الكندياروي: 308
- ابوبڪر صديق: 104, 156 ابوعبدالملك محمد: 446
- ابوبڪر عباسي: 56, 474 ابوعبيدالله الزبيدي: 151
- ابوبڪر عبدالله بن زبير حميدي: 89, 503, 504 ابوعطاء السندي:
- 91, 181, 477 ابوعمر و احمد بن محمد بن عفيف
- ابوجعفر الديبلي: 70 القرطبي: 514
- ابوحاتم محمد بن حبان البستي: ابو عمرو عبدالرحمن الاوزاعي
- 479 السندي: 162
- ابوالحسن علي بن حسين سندي: ابو الفتح فتحي: 246
- 473 ابو الفضل: 43, 237, 238
- ابوالحسن قاضي: 71, 319 ابو الفضل سندي نانگوري: 51
- ابوالحسن ندوي: 476 241, 242, 243
- ابوحنيفة: 156, 434, 459, 472 ابو الفيز فيضي: 43, 48, 49
- 513 238, 239, 240, 497
- ابوخيثم زهير بن حرب النسائي ابو القاسم: 61
- حافظ: 513 ابوالقاسم سليمان بن احمد طبراني:
- ابوسعيد قاسمي صاحب: 92, 100, 514
- 101, 103, 107, 173, 176, 184, ابو محمد عبدالله بن جعفر
- 197, 498 المنصوري: 71, 352
- ابوسعيد مظفر بن اسد: 453 ابو المعالي: 319
- ابوسعيد ولد قاضي زين الدين بكري: ابو معشر نجيب بن عبدالرحمن
- 109 سندي: 162, 446

- ابونصر جبيب الله سنيلي: 371
 ابوالهذيل: 479
 ابويوسف: 221
 ابي حيان: 572
 ابي طاهر السلفي حافظ: 572
 اثير الدين بن عبدالعزيز هروي: 42
 احمد برني علوي: 482
 احمد بن حجر المكي: 151, 172
 احمد بن حنبل: 446
 احمد بن سندي الحداد: 162
 احمد بن عباد القناء: 402
 احمد بن محمد قاضي منصور: 472
 احمد بن نصر الله نثوي: 47, 255
 احمد تفتازاني: 112
 احمد سرهندي: 415
 احمد علي بوبڪائي: 281, 398
 احمد علي حڪيم شاه: 66
 احمد الله قريشي: 371
 احمد منزوي: 414
 احمد الهاشمي: 402
 ادراكي بيگلاري: 131
 ادريس: 319
 اسامه رضي الله عنه: 453
 اسد الله: 323
 اسرار احمد مغل: 87
 اسماعيل بن ايوب سنائي: 327
 اسماعيل ثقفي قاضي: 497
 اشرف بوبڪائي قاضي: 87
 اصطخري: 494
 الاصفهاني = ابوبكر احمد بن موسي:
 اعظم ڪوڪ: 235
 افلاح بن سيار: 503
 افهام الله سنديلي: 371
 اڪبر بادشاه: 159, 206, 240
 241, 242, 243, 244
 اڪبر قصه خواني: 323
 امام بخاري: 161, 458, 478, 513
 امام بيهقي: 458
 امام زهري: 443, 444, 445
 امام ذهبي: 453, 455, 572
 امام رباني: 229
 امام سخاوي: 413, 414, 572
 امام غزالي: 124, 154, 218, 531
 534, 536, 571
 امام مسلم: 161, 513
 امام نووي: 413, 512
 امان الله بنارسي: 542
 امير محمد حسن عليخان: 87
 امير معاوية رضي الله عنه: 210
 امين الله پروفيسر: 280, 417
 اوڊ ڊيڪرالي ڊاڪٽر: 523
 ايڇ. ٽي. لئمبرڪ: 58

(ث)

ثوبان رضي الله عنه: 437

(پ)

پيارو نهروالي: 202, 221, 222,
501پير محمد هالائي: 90, 227, 228,
229, 230

(ج)

جارالله مكي: 151, 206

جان هينرڪ پيستلازي: 522

جاني بيگ: 127, 235

جگن گجراتي قاضي: 108, 109,
117, 317, 419, 473, 474, 476

جلال الدين دواني: 42

جلال الدين سيوطي: 275, 276,
438, 441, 442, 447, 450, 461

571, 572

جمال الدين ابن الحاجب: 373,
386, 404

جمال الدين ابوبكر الله آبادي: 481

جمال الدين احمد جوزقاني: 114

جمال الدين الاسنوي: 572

جمال بزدوي: 113, 202, 223

جنيد بغدادي: 114

جهانگير هاشمي: 42, 44, 130,
497

اين جي مجمدار: 59

ايوب جان بنوري: 308, 419

(ب)

بابا رتن هندي: 452, 453

بابر بادشاه: 36

باقي ترخان: 34

بختيار بيگ: 61

بدرالدين لاهوري: 475

برخوردار السندي: 151, 206

برهان الدين بن منب بوبڪائي: 81,
82

برهان الدين زرنوجي: 54, 551

برهان الدين سمودي: 205

برهان الدين مرغيناني: 404

بزدار خان: 181

بشاري مقدسي: 494

بلاول بن مخدوم حسن بن مخدوم

ادريس سمو: 114, 115, 116

بلال تلتي وارو: 42, 126

بلاول سمو: 110, 139

بهاء الدين: 124

بي بي ام خالد: 477

بيرمر خان: 234, 235

البيروني: 478

(ت)

تاج محمود امروتي: 277, 307

515, 460

- جهانيان حسين بن احمد الحسيني 293
 البخاري: 482
 جين جيڪس روسو: 522
 (ج)
 ڄام ٻانڀيڻو: 495
 ڄام تماچي: 481
 ڄام صلاح الدين: 37
 ڄام نظام الدين: 107, 57, 36,
 183, 114
 (ج)
 ڇاڳلي: 183, 57
 (ح)
 حاجي احمد علي: 382, 86, 79,
 398
 حاجي رجب ولد برادي ميمڻ: 321
 حاجي محمد بوبڪائي (ثاني): 79
 حاجي محمد حڪيم: 65
 حاڪم نيشاپوري: 473
 حبيب الله: 128
 حامد علي خانائي ڊاڪٽر: 333
 حجاج بن يوسف ثقفي: 358
 حذيفه رضي الله عنه: 453
 حسام الدين راشدي: 92, 89, 33,
 319, 288, 278, 181, 179, 150
 419, 351, 330, 324, 322
 حسن بصري: 445
 حسين بن محمد: 446
 حسين بن منصور: 293
 حسين پنڪري ڪنڊياروي: 387
 حسين خان ميواتي: 235
 حسين مروي: 239
 حضرت محمد رسول الله صلي الله
 عليه وسلم: 500
 حماد الراويه: 503
 حماد جمالي: 481
 حمزه بدايوني: 370, 369
 حميد بن عبدالله دربيلي: 54, 43
 حيدر سنائي: 116
 حيدر شاهه: 473
 (خ)
 خانبهادر خداداد خان: 130
 خداوند خان: 151
 خضر شيخ: 238
 خضر نوشاهي ڊاڪٽر: 309
 خلف بن محمد الموازيني الديبلي:
 70
 خواجہ شمس الدين: 38
 خواجہ محمد حسن جان سرهندي:
 79, 76
 خواجہ محمد ذڪي: 229
 خواجہ نظام الدين احمد: 236, 131,
 446
 خلف بن سالم سنڌي: 446
 (د)
 دائود ظاهري: 472

(س)

سالار خان: 89, 181
 ساہڑ لنجار: 116
 سراج الدین عثمان لودی: 370
 سراج الدین القزويني: 450, 571
 سرپاٹک ہندی: 452, 453
 سردار احمد جھنڈیر: 82
 سعد الدین تفتازانی: 509, 545
 553
 سعید درہیلی: 42, 387
 سلطان: 89
 سلطان ترک: 89
 سلطان حسین شاہ: 37
 سلطان خلجی خان: 89, 181
 سلطان محمد: 36
 سلطان محمد فخری بن محمد امیر
 ہروی: 42, 44, 129, 477
 سلطان محمود بن امیر فاضل: 247
 سلطان محمود بن لطیف گجراتی:
 213, 244
 سلمان فارسی رضی اللہ عنہ: 434
 سلیمان بن قاسم سیفی: 254
 سلیمان عفی عنہ: 319
 سلیم جہانگیر: 235
 سیف الدین بن مخدوم نور محمد
 بوبکائی: 87

دمنہوری: 402

دوست علی سیتان: 114

دین محمد بوبکائی: 66, 74, 75

دین محمد سیوستانی: 78

دولہ دریا خان: 36

دین محمد: 319

دین محمد وفائی: 80, 114

(ڈ)

ڈاکٹر دیکرالی: 520

(ر)

راجا ڈھر: 480, 483

راجا (مہروک بناراتی): 436

ربیع بن صبیح سنڈی: 446

رحمت شاہ: 231

رحمة الله بن عبدالله درہیلی: 43, 46

47, 71, 447

رحمت اللہ بن نور اللہ لکنوی: 371

رضی الدین علی غزنوی: 114

رفیع الدین صفری: 238

رکن الدین قاضی: 116

رکن عرف "متو": 42, 44, 84, 85

113, 116, 441, 446

(ز)

زکریا انصاری قاضی: 208

زیاد بن حارث: 459

زین الدین عبدالرحیم بن حسین

عراقی: 450

(ش)	
شاهل بن شاه محمد: 288	شهاب الدين بن حجر مكى: 141, 147, 150, 152, 165
شاه بيگ: 36, 37, 58, 110	شهاب الدين دولت آبادي: 216
111, 115, 137	شهاب الدين الرملي: 208
شاه بيگ ارغون: 44, 115, 116	شهاب الدين سهروردي: 184
129, 139, 169, 247	شهاب الدين احمد بن محمد بن علي
شاه حسن: 37, 104, 105, 111	الهيثمي: ابن حجر:
112, 120	شهاب الدين سهروردي: 509
شاه حسن ارغون: 37, 64, 107	شيخ سعدي: 102
112, 117, 128, 129, 130, 131	شيخ فريد: 387
132, 140, 247	شيخ محمد: 89
(ص)	
شاه محمود گجراتي: 150	صاحبذنه: 230
شرف الدين عرف مخدوم (راهو):	صالح بن عبدالله دربيلي: 43
116	صدرالدين راهوتي: 43
شعيب فاروق ميمڻ: 299	صدرالدين شيرازي: 497
شكرا لاهي: 474	صدرالدين كبير محمد ابراهيم:
شمس الاتمه السرخسي: 473	231, 230, 228, 226, 118
شمس الدين بن ابي الحمائل: 208	صديق حسن قنوجي: 207
شمس الدين الثناوي: 208	صفي الدين محمد بن عبدالرحيم
شمس الدين سخاوي: 450	الهندي: 545, 544
شمس الدين سمهودي: 208	صفاني علامه: 458, 456
شمس الدين علي حمداني: 114	صلاح الدين بن مخدوم عبدالعليم
شمس الدين اللقاني: 208	بن مخدوم جعفر بوبکائي: 88,
شمس الدين مزوقاني: 114	179
شمشير خان: 61	صهيب رضي الله عنه: 453
شهاب الدين بلقيني: 124, 208	

عبدالحق محدث دهلوی: 205, 210	(ض)	ضحاک بن مزاحم: 445
عبدالحکیم سیالکوٹی: 544		ضیاء الدین: 319
551		ضیاء الدین الخزر جی: 402
عبدالخلیم چشتی: 211		ضیاء الدین راہوٹی: 43, 244, 245
عبدالخلیم سیوستانی: 78, 319		484, 341
عبدالحمید صاحب: 355		ضیاء الدین محمد: 387
عبدالحي حسني: 476	(ط)	
عبدالحي لکنوي: 108, 317, 370		طاہر بن یوسف پاتائی: 43, 47, 48
475		64, 123, 124, 140, 237, 254
عبدالحي نوشهراي: 415		447
عبدالخالق: 82, 83		طاہر نسیانی: 131
عبدالخالق قاضي: 69, 70, 319		طاؤس بن عیان: 444
عبدالخالق گیلانی: 42		طبرانی ابوالقاسم سلیمان بن احمد:
عبدالرحمن بن عمرو اوزاعي: 446		طیب سندي نتوي: 43, 46, 254
عبدالرحمن بن ملوک: 482	(ظ)	
عبدالرحمن تهراني: 373		ظہیر الدین بابر: 38
عبدالرحمن جامي: 386, 424	(ع)	
554		عباس: 89, 181
عبدالرحمن نقاش: 88		عباس بن کثیر: 457
عبدالرحیم بن بیرم خان: 206		عباس ہنگوڑ جائي: 43
عبدالرحیم بن مخدوم محمود		عبد بن حمید کچی: 162
بوبکائی: 76		عبدالجبّار جوئی جو ڈاکٹر: 480
عبدالرحیم بن یحیی الدیلمی: 70		عبدالجلیل: 128
عبدالرحیم خان: 234, 235, 236		عبدالجلیل چوہڑ شاہ: 481
عبدالرحیم شعراوي: 212		عبدالحق خیاروي: 288, 417
عبدالرزاق بوبکائی: 80		عبدالحق صاحب: 370

- عبدالرسول قادري بلوچ ڈاکٹر: عبدالقادر بن سید ہاشم نصرپوری: 274, 481, 130
- عبدالرؤف مخدوم: 387, 73, 72 عبدالقادر پنوہاری: 262, 188
- عبدالستار بن محمد شریف ملا: 515, 460, 424, 419, 374, 307
- عبدالقیوم مجددی: 75 320
- عبدالسلام بن سعید سہنون: 513 عبدالکریم بلڑی وارو: 482
- عبدالسلام سنڈی قاضی: 54, 43 عبدالکریم متعلوی: 319, 72
- عبدالعزیز ابھری: 54 319
- عبدالعزیز ہروی: 116, 42 عبداللہ بن ابراہیم دریلی: 71, 43
- عبدالعلی ٹٹوی: 54 459
- عبدالعلیم بوبکائی: 178, 72 عبداللہ بن عمرو: 443, 267
- 225, 179 عبداللہ بن قاضی ڈتو سیوستانی:
- عبدالغفار المعروف باسم برخوردار: 117
- 354 عبداللہ بن محمد السنڈی الحنفی:
- عبدالغفار سومرو ڈاکٹر: 355 499
- عبدالغفور: 90 عبداللہ بن مرحوم حافظ اسماعیل:
- عبدالغفور بن خادم الشرع: 320
- صدرالدین بن قاضی سائیڈن: 323 عبداللہ بوبکائی: 225, 177, 72
- عبدالغنی مخدوم: 78, 77, 65, 60 عبداللہ ٹٹوی: 46, 43
- 225, 187, 186, 88, 79 عبداللہ سمرقندی: 455
- عبدالغنی بن سعید الازدی المصري: 210
- 514 عبداللہ شاہ واہڑائی سید حکیم:
- عبدالقادر بدایونی: 65, 238, 131 65
- 242, 241 عبداللہ العدنی: 151
- عبدالقادر بن ابراہیم: 140, 82 عبداللہ قاضی: 94, 63, 46, 43
- 449, 221, 220, 219, 152, 151 96, 101, 111, 112, 119, 155
- عبدالقادر بن ابی بکر: 207 243, 205, 203, 156

- علاء الدوله سمناني: 114
علاء الدين البخاري: 572
علي اصغر بن ولي محمد لكعلوي: عيسيٰ جنڊالله سنڌي برهانپوري:
359, 299, 281
علي بن ابراهيم عطار: 450
علي بن جلال نثوي: 45, 43
علي بن حامد بن ابي بکر الکوفي: غلام حسين عفي عنه: 319
497, 495, 478
علي بن محمد الخطيب: 447
علي بن مراق: 206
علي بن موسيٰ الديبلي: 70
علي رضي الله عنه: 454
علي رئيس: 130
علي گوهر شاه حسين: 405
علي المتقي الهندي: 152, 151
159, 165, 172, 202, 203, 204
205, 206, 275, 276, 277, 416
447
علي محمد خان سيال: 84
علي محمد شاه: 234
علي المدني: 151
علي نواز شاه لڪياري حڪيم: 65
علي نواز صاحب: 352, 351
عيار دانش: 242
عيسيٰ بن قاسم بن يوسف پاتائي: فردوس ديلمي: 456
254, 194, 173, 43
عيسيٰ ترخان: 58, 137, 138
248, 247, 169
عيسيٰ جنڊالله سنڌي برهانپوري:
53, 52
عيسيٰ عليه السلام: 500
(غ)
غلام حسين عفي عنه: 319
غلام حسين جلباڻي پروفيسر: 321
غلام حيدر صديقي مخدوم: 163
غلام مصطفيٰ قاسمي: 122, 196
280, 281, 288, 318, 321, 322
323, 324, 351, 417, 418, 420
475, 500
غلام نقشبند: 542
(ف)
فاطمه رضي الله عنها: 454
فاضل درپيلي: 387
فتح علي خان والي: 66, 74
فتح الله بن عبدالغني بوبڪائي: 88
فتح الله شيرازي: 543
فتح محمد بن حاجي محمود
بوبڪائي: 87
فخر الدين حامد چشتي: 222, 248
فخر الدين كبير بوبڪائي مخدوم:
85
فريد بکري شيخ: 131
456, 194, 173, 254

تسلانی شافعی: 447

قطب بری: 250, 245

قطب الدین: 42

قطب الدین سہالوی: 543, 542

قلندر شیخ: 255, 93, 89

قلیچ بیگ مرزا: 86

(ک)

کارنیلیوس الامریکانی: 402

کرم علی میر: 66

کمال جعفر الاذفری: 572

کمال الدین بن صلاح الدین بن

نورالدین بن مخدوم جعفر

بوبکائی: 190, 72

کمال الدین بن عبدالعلیم بن

مخدوم جعفر بوبکائی: 180, 88

کمال الدین محمد حسین: 379

(ک)

کنگہار: 38

(گ)

گلبدن بیگم: 131

گل محمد میمن حکیم: 66

(ل)

لاڈو سنڈی شیخ: 255

لوط علیہ السلام: 465

(م)

محمود بن شیخ: 97, 96, 94, 63

155, 101

فریدبرک فروزیل: 522

فضل بن یحیٰ: 480

فضل محمد رحمۃ اللہ علیہ: 62, 60

192, 95, 91

فقیر احمد بوبکائی: 87

فقیر عبدالرحمن: 287

فقیر عمر: 319

فقیر اللہ علوی: 266, 265, 230

416, 352

فیروز جام: 115, 37, 36

فیروز شاہ: 495

(ق)

قاسم بن یوسف پاتائی: 254

قاسم دیوان: 140, 125, 64, 42

القاسم المصري الحنفی: 572

قاضی بیضاوی: 442

قاضی ڈٹو سیوہائی: 116, 42

436, 243, 129, 117

قاضی تادن: 482

قاضی قاسم: 387

قاضی قاسمائی: 155, 96, 55

251, 250, 171, 160, 157, 156

353, 352, 325, 254, 253, 252

421, 354

قاضی قاضن بکری: 110, 109, 43

112, 111

قربان سید ولد فخر الدین: 286

ماہ بانو: 235	محمد بن الحسن امام: 473
مبارڪ بن خضر سنڌي ناگوري:	محمد بن عبدالرحمن قزويني: 392
239, 237, 47, 43	محمد بن عبدالله سنڌي: 254, 73
مبشر طرازي ڊاڪٽر: 434	محمد بن قاسم: 445
مجدد الف ثاني: 415, 414	محمد بن محمد البكري: 332, 331
مجدالدين بغدادی: 114	548, 365
محب علي سنڌي ٺٽوي: 55	محمد بن السخاوي: 203
محب الله راشدي سيد: 184	محمد بوبڪائي مخدوم: 128, 79
محبوب سيوهاڻي: 169	محمد بنوي: 189, 80
محمد ابراهيم ياسيني: 313, 281	محمد پناه بن محمد: 406, 405
محمد ادريس السنڌي الڪندياروي:	محمد جان دربيلي مخدوم: 42
403, 402, 401	387, 355, 353
محمد اچوي قاضي: 42	محمد جان نعيمی: 180
محمد اسماعيل بوبڪائي: 81	محمد حسين مخدوم: 78
محمد باقر عفي عنه: 319	محمد حسين تسبيحي: 414
محمد بکري رضي الله عنه: 141	محمد حيات سنڌي: 352, 283
محمد بن ابراهيم ڪناني: 532	محمد خلف مرحوم آخوند محمد
محمد بن ابي بکر الجوفي: 476	اسماعيل بن مغفور: 79
محمد بن ابي الحسن البکري: 151	محمد ڏاڪر بن درويش چنیه: 283
152, 159, 165, 166, 172, 173, 297	
202, 205, 208, 211, 213, 214	محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير
215, 217, 218, 228, 231, 249	دريائي: 482
276, 571	محمد رمضان حڪيم: 66
محمد بن بايزيد اچي: 244, 245	محمد شفيع: 299
341, 484	محمد صادق: 319, 373
محمد بن بايزيد پوراني ٺٽوي: 53	محمد صالح بوبڪائي: 80, 81
227, 228, 312	محمد صديق سيتائي: 80

- محمد طاہر الپتئی: 152, 158, محمد ہاشم بن سید محمد حسین:
172, 202, 205, 207, 450, 451, 54, 65
- محمد طاہر بن علی الفتئی: 151 محمد ہاشم بوبکائی: 79
محمد عابد سنڈی سیوہائی: 174 محمد ہاشم نٹوی: 71, 78, 195,
382, 384, 386, 398 207, 227, 230, 261, 265, 319
محمد عارف بن محمد افضل: 319 311, 352, 353, 398, 406, 413,
محمد عارف سیوستانی مخدوم: 515
319 محمد ہالائی: 319
- محمد عاقل (صاحبڈنڈ): 231 محمد یعقوب کوریجو: 65
محمد عثمان دربیلی مخدوم: 71, 100, محمد یعقوب ہمایونی: 277, 307,
102, 103, 120, 121, 126, 127, محمد یوسف مخدوم: 165, 225,
128, 133, 139, 172, 235, 237 محمد یوسف بن بایزید نٹوی: 123,
محمد عثمان سومرو: 83 198, 228, 229, 232, 233, 398
محمد عثمان متعلوی: 319 محمد یوسف عفی عنہ: 382
محمد غوث گوالیاری: 124 محمود بادشاہ: 142, 147
محمد غوثی مانڈوی: 121, 173 محمود بکری: 34
194 محمود بن سبکتگین: 455
محمد کبیر گنڈی: 387 محمود بن شیخ 63, 94, 96, 97,
محمد مراد سیوہائی: 343, 383 101, 155
384, 398, 399 محمود بن لطیف گجراتی: 142,
محمد معین نٹوی مخدوم: 71, 413 152
547 محمود بوبکائی مخدوم: 72, 77,
102, 117, 118, 119, 497 محمد ملتانی شیخ: 124
محمد منصور: 309 محمود قاضی نٹوی: 53, 54, 387
محمد موسیٰ بوبکائی: 64, 72, 121 محمود فخر پوتو مخدوم: 112
محمد مہدی جونپوری: 33 محمود لانگاہ: 37
محمد نعیم: 317 محمود مصطفیٰ: 402

328,327,325,323,322,318	محمد موسيٰ شيخ: 237
338,336,334,332,331,329	مخدوم جعفر بن ميران بوبڪائي:
345,344,343,342,341,339	61,60,58,57,51,50,49,37
354,353,352,351,348,346	72,70,69,68,65,64,63,62
361,360,359,358,357,356	95,91,90,89,88,81,79,77
368,367,366,364,363,362	113,109,108,105,101,96
374,373,372,371,370,369	138,137,133,119,118,117
383,381,380,377,376,375	147,146,142,141,140,139
392,390,388,387,386,384	159,158,157,150,149,148
400,399,398,396,394,393	166,165,164,163,162,160
412,410,409,407,406,401	173,172,171,170,169,168
429,423,416,415,414,413	179,178,177,176,175,174
439,438,437,436,435,433	192,190,188,187,186,181
449,448,447,442,441,440	198,197,196,195,194,193
458,455,454,453,452,450	205,203,202,201,200,199
474,473,471,462,461,460	215,214,211,209,208,206
494,492,490,488,483,477	223,222,221,220,219,218
501,500,499,498,497,496	231,229,228,226,225,224
508,506,505,504,503,502	244,237,236,234,233,232
517,516,515,514,513,509	250,249,248,247,246,245
525,523,521,520,519,518	261,260,259,254,252,251
533,532,531,530,529,528	273,272,266,265,263,262
540,539,538,537,536,535	281,279,278,277,275,274
551,550,548,547,546,542	290,286,285,284,283,282
560,558,555,554,553,552	303,301,300,299,298,291
571,570,569,567,564,563	309,308,307,306,305,304
	317,315,314,313,311,310

مخدوم حامد: 65, 72, 179, 183, 107, 118, 119, 120, 123, 125,	مدینہ ماچیائی: 36
187, 190, 191, 227, 228, 229, 126, 127, 128, 129, 133, 134,	مرتضیٰ نظام الملک: 124
139, 148, 149, 172, 181, 201, 202, 203, 224, 235, 237, 283,	مرزا عزالدین: 206
436, 474, 497,	مرزوق: 89, 93, 181
میران محمد جونپوری: 110, 111,	مروزی ۽ ابوبکر احمد بن علی:
138,	مسعود قاضی: 387
میر سید شریف: 545, 561,	مصلح الدین لاری: 42, 45, 46,
میر علی شیر قانع: 77, 130, 137,	112, 129, 447
168, 177, 186, 194, 195, 262,	معلیٰ بن ہبیرہ: 153, 503
448,	معین الدین عمرانی شیخ: 222
میر غروری کاشانی نتوی: 54,	مقیم نتوی: 54
میر قاسم کیبکی: 36,	مکحول: 444, 445
میر محمد بن سید جلال نتوی: 130,	ملا بدنہ: 234
میر محمد معصوم بکری: 33, 42,	ملافیضی: 237
51, 52, 125, 131, 137, 235,	موسیٰ علیہ السلام: 219, 220,
میدم میرا مانستوری: 523,	500
میمون بن مہراں: 444,	موسیٰ محلی: 455
میون میڈنہ نصرپوری: 78,	میان شاہ محمد: 333
(ن)	میان صاحبذنبہ: 227, 228
نبی بخش بلوچ ڈاکٹر: 103, 105,	میان محمد تپتائی: 66
139, 189, 273, 274, 299, 308,	میان نور محمد عباسی: 84
313, 322, 329, 330, 344, 367,	میران عبدالکریم عباسی: 42, 60,
410, 416, 495, 504,	64, 65, 71, 77, 89, 95, 99,
نجم الدین مخدوم: 60, 62, 65,	100, 102, 103, 104, 105, 106,
72, 187, 188, 189, 225, 262,	

نجم الدين احمد بن عمر كيرني نورالدين عبدالرحمان اسفرائي: 114
خوارزمي: 114

نورمحمد بوبكائي: 66, 72

نجيب الدين كبير شيخ: 85

نوح عليه السلام: 500

نصرالله علامه: 111

(و)

نصيرالدين الطوسي: 514, 531

وارث علي دهلوي: 371

وجه الدين بن عثمان بن حسين: 369

540, 539, 537

(هـ)

نصير محمد مخدوم: 225, 304, 305

نصيرالدين محمد ولد مخدوم جعفر:

هاشم: 89, 181

هربارت داکتر: 521, 522

58, 60, 72, 89, 91, 92, 181

هربرت اسپنسر: 522

182, 183

نصيرالدين همايون: 38

همايون بادشاه: 140, 142, 210

نظام الدين سهالوي: 370, 542

234, 235

(ي)

543, 544, 551, 554

نظام الدين عرف جام نندو: 496

يحيٰ بن خالد برمكي: 479, 480

547

يزيد بن ابي حبيب: 444

نظام الدين معصوم سيد: 169

يعقوب بن نورالدين: 60, 63, 71

243, 244

83, 84, 89, 91, 92, 93, 94, 95

نعمان بن ثابت زطي: 434

96, 97, 98, 99, 101, 117, 155

نعمه الله عباسي: 54

يعقوب ثاني مخدوم: 60

نوح هالائي مخدوم: 42, 47, 65

يوسف بن ابي بكر سكاكي: 393

105, 119, 121, 137, 158, 161

يوسف بن ميرك: 130, 181, 183

163, 172, 194, 195, 224, 225

يوسف بن يعقوب: 513

245, 246, 248, 249, 250, 435

يونس سمرقندي: 42, 112, 129

436, 474, 498

يوسف عليه السلام: 500

نورالدين بوبكائي مخدوم: 72, 77

78, 89, 92, 93, 94, 179, 181

183, 184, 185, 186, 187, 474

ماڳن مکانن ۽ ادارن جا نالا

بصره: 445, 446

بغداد: 85

بلاولپور: 60

بلوچستان: 191

بنگال: 542

بهاولپور: 491

بویک: 56, 58, 62, 66, 71, 73

89, 90, 94, 99, 101, 107, 127, 148

187, 192, 248, 474

بیروت: 276

(ب)

بیر شریف: 68, 83

(ت)

ترکی: 476

(ت)

تلتی: 60, 110, 115

تندو آدم: 183

تندو سائینداد: 79, 87, 278, 416

460

تھپی: 56, 88

(ث)

تتو: 37, 100, 101, 103, 105

110, 149, 234, 247, 474

(پ)

پات: 83

(آ)

آرشیف ملی (نیشنل آرکائیوز)

کابل افغانستان: 416

آگرو: 37, 239

(الف)

الجامعة العربية انوار العلوم کنڈیارو

نوشهرو فیروز: 403

اچ: 37, 482

ازهر شریف: 208

اسلام آباد: 88, 299

افغانستان: 191, 265, 542

الکبیر اکیڈمی کوئٹہ محمد

کبیر کنڈیارو نوشهرو فیروز:

424, 499

انڈیا: 123, 267

اوپاوتو: 247, 491

ایران: 129, 234

(ب)

بانکی پور لائبریری:

پارت: 425

بختیار پور: 60

برطانیہ: 123

برہان پور: 203, 237, 254

بکر: 37

پاڪستان: 544	دادو: 84, 56
پشاور: 122, 215, 237, 308	دارالهدى نيزهي خيرپور ميرس:
423, 420, 419, 375	475, 420
پنجاب: 171, 248, 318, 327	دانشگاه سنڌ (سنڌ يونيورسٽي)
331, 336, 339, 343, 346	حيدرآباد: 273
491, 396, 350	درپيلو: 235, 71
پنجاب يونيورسٽي لائبريري لاهور:	درگاه اله آباد ڪنڊيارو: 320
422, 421, 420	420
پنوعاقل: 307, 352, 374	درگاه جوثاڻي شريف نزد وارھ ضلع
پير جهنڊه: 184, 272, 321, 322	لاڙڪاڻو: 418, 420, 424
420, 353, 330, 324	دهلي: 37, 165, 191, 235, 495
پير جو ڳوٺ: 286	ديبل: 277, 445, 494
(ج)	ديره اسماعيل خان: 85
جامعہ راشديه پير ڳوٺ: 402, 405	ديره غازي خان: 85
425, 417	(ر)
جزيره: 444	روم: 497
جعفر آباد: 62	روهڙي: 197, 244, 286, 290
(چ)	575, 573, 418, 417
چوٽيارين جو ڪتب خانو: 420	(س)
(ح)	سرحد، سنڌ: 491
حيدرآباد: 66, 73, 312, 320	سن: 319
417, 330	سنڌ: 148, 150, 200, 244, 245
حجاز مقدس: 222, 474	332, 330, 318, 313, 277, 265
(خ)	446, 445, 436, 435, 412, 354
خانقاه سراجيه: 415	539, 497, 496, 495, 494, 473
خراسان: 497, 445	540
(د)	

سند آرڪائيوز ڪراچي: 181, 168, 105, 88, 56, 43, 33, عربستان: 548, 318, 237, 220, 202, 200
علامه آءِ. آءِ. قاضي سينٽرل لائبريري
ڄام شورو: 420, 418, 574, 426

(ف)

سندالاجي لائبريري ڄام شورو:
425, 416

فارس: 497

(ق)

سند ميوزيم حيدرآباد: 420

سند يونيورسٽي ڄام شورو: 321, 330, 324
سنڌي ادبي بورڊ: 504, 478, 420
سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد:
274
سهاڻي: 542
سيوهڻ: 129, 115, 59, 57, 56, 281, 247, 237, 235, 183, 149

(ڪ)

ڪابل: 266, 265, 36

ڪتب خانہ سعديہ خانقاہ سراجيہ

(ڪنڊيان) پنجاب: 414

ڪراچي: 353, 284

ڪنڊيارو: 320, 304

ڪوٽڙي ڪبير: 386, 231

ڪوفه: 445

(ڪ)

ڪهڙا: 283, 83, 68

(گ)

گجرات: 124, 122, 108, 43, 33, 165, 151, 150, 147, 142, 141

(ش)

شام: 544, 497, 445, 444

شڪارپور: 417, 395, 299, 230, 491

شيراز: 474

(ط)

طنطا: 208

طورسينا: 449

(ع)

عراق: 497

معهدالابحاث العربيه والفارسيه	235, 213, 206, 204, 203, 168
تونک۔ انڊيا: 416	476, 453, 317, 244
مکلي: 113	گھوٹکي: 231, 226
مکھ معظمه: 112, 129, 141	(گ)
146, 166, 204, 205, 208, 213	گڑهي ياسين: 419, 313, 280
214, 215, 220, 221, 231, 260	(ل)
323, 331, 365, 443, 454	لاڑ: 244
مکتبه دارالعلوم مجدديه ملير	لاڑکالو: 304, 323, 378, 379
کراچي: 417	لاهور: 168, 235, 238, 278
مکتبه محموديه مدينه المنوره:	لکنؤ: 542
416, 418, 420, 421, 422, 424	لکي: 359
425	لوارى شريف: 82
مکتبه هاشميه گڑهي ياسين: 417	(م)
ملتان: 37, 235, 247, 494, 495	ماٿيلو: 491
497	مٿياري: 68, 86, 87, 179, 297
ملير: 180, 283	310, 362, 372, 392, 418, 419
مندو: 223	423, 425, 429
منصوره: 277, 435, 445, 472	مدرسہ صولتيہ مکہ المکرمہ:
494	420
ميانوالي: 85	مدرسہ کنزالعلوم سومراڻي
(ن)	شکارپور: 425
ناگور: 238	مدينه منوره: 111, 112, 150
نوشهروفيروز: 85, 231, 304	174, 220, 232, 282, 299, 322
333, 324	335, 343, 359, 375, 376, 378
نیشنل میوزیم کراچی: 416, 418	379, 382, 384, 397, 449, 453
	مصر: 213, 260, 444

هندوستان: 33, 37, 43, 140,

148, 168, 200, 203, 204, 206,

234, 237, 241, 275, 318, 395,

476, 495, 497, 542, 544,

هنگوڙجا: 387

(ي)

يمن: 237, 544

(و)

وارھ: 304

ولھار: 423

(هـ)

ھالا: 248

ھالاڪنڊي: 473

ھمدرد يونيورسٽي ڪراچي: 422

ھرات: 86, 497

